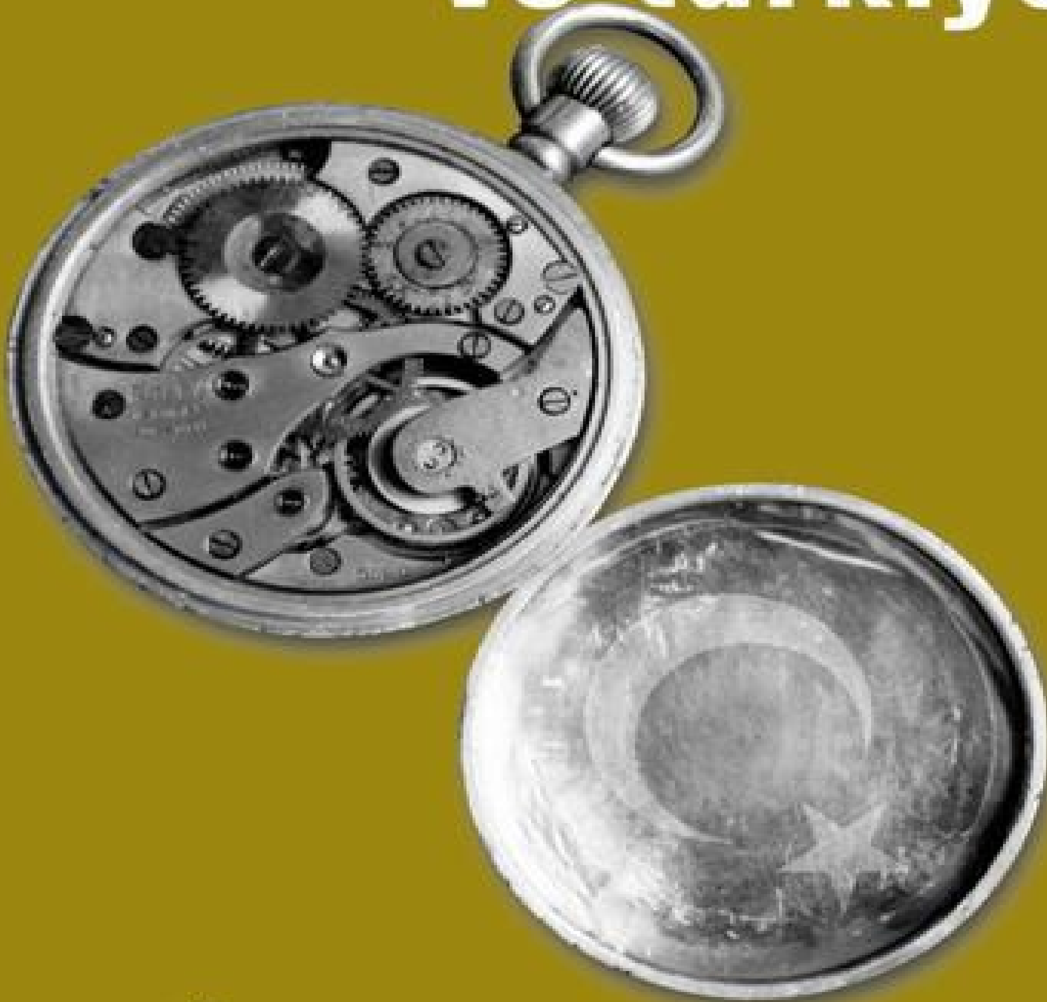
Kuram / İktisat - Siyaset

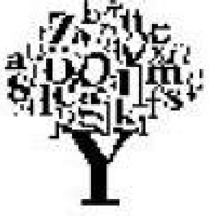
Korkut Boratav

emperyalizm, sosyalizm ve türkiye

Yordam Kitap

EMPERYALİZM, SOSYALİZM VE TÜRKİYE

Korkut Boratav

Emperyalizm, Sosyalizm ve Türkiye
Korkut Boratav
Düzeltme: Ozan Kızıler - Filiz Çomuk
Kapak ve İç Tasarım: Savaş Çekiç
Sayfa Düzeni: Gönül Göner
Yayın Yönetmeni: Hayri Erdoğan
Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti.
Çatalçeşme Sokağı No: 19 Kat: 3
Cağaloğlu 34110 İstanbul
T: 0212 528 19 10**F:** 0212 528 19 09
W: www.yordamkitap.com **E:** info@yordamkitap.com

Korkut Boratav

1959'da Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. 1960 sonunda Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne maliye asistanı olarak girdi. 1964'te, aynı fakültede, "iktisat doktorası"nı tamamladı. 1964-1966'da Cambridge Üniversitesi'nde araştırmalar yaptı. 1972'de doçent oldu. 1980'de Ankara Üniversitesi Senatosu'nca profesörlüğe yükseltildi. 1983'te Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı'nca 1402 sayılı yasaya göre üniversitedeki görevine son verildi. 1984-1986'da Zimbabwe Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yaptı. Danıştay kararıyla yeniden Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne dönen Boratav, 2002'de emekli oldu. 1997-2003 arasında çeşitli tarihlerde UNCTAD (Cenevre)'de danışmanlık yaptı. 1997 yılı Türkiye Bilimler Akademisi "Hizmet Ödülü" sahibi olan Boratav, 2004-2006 yılları arasında Türk Sosyal Bilimler Derneği Başkanlığını yürüttü. Bağımsız Sosyal Bilimciler grubunun kurucularından ve aktif üyelerindendir.

Eserlerinden bazıları şunlardır:

· *Kamu Maliyesi ve Gelir Dağılımı: Kavramlar ve Metod Meseleleri* (SBF, Doktora tezi, 1965)

· *Gelir Dağılımı: Kapitalist Sistemde, Sosyalist Sistemde, Türkiye'de* (100 Soruda Dizisi, Gerçek Yayınevi, 1969)

· *Sosyalist Planlamada Gelişmeler* (SBF, 1973; Savaş Yayınları, 1982)

· *Türkiye'de Devletçilik* (100 Soruda Dizisi, Gerçek Yayınevi; Savaş Yayınları, 1974; İmge Kitabevi Yayınları, 2006)

· *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm* (SBF, 1980; Birikim Yayınları; İmge Kitabevi Yayınları, 2004)

· *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2007* (Türkiye İktisat Tarihi: 1908-1985 adıyla, Gerçek Yayınevi, 1988; İmge Kitabevi Yayınları, 2003-7. baskı, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010)

· *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm* (Gerçek Yayınevi, 1991; İmge Kitabevi Yayınları, 2005)

· *İstanbul ve Anadolu'dan Sınıf Profilleri* (Tarih Vakfı/Yurt Yayınları, 1995; İmge Kitabevi Yayınları, 2004)

· *Yeni Dünya Düzeni Nereye?* (İmge Kitabevi Yayınları, 2000, 2004)

· *Bir Krizin Kısa Hikâyesi* (Arkadaş Yayınları, 2009)

· *Aydınlık Bir Adam - Korkut Boratav,* Söyleşi: Hakan Güldağ - İbrahim Ekinci (İmge Kitabevi Yayınları, 2010)

Önsöz

Emperyalizm, Sosyalizm ve Türkiye, 1973 ile 2009 arasında yayımlanmış makale ve yazılarımdan; iki kitabımın bazı kesimlerinden; söyleşi ve konuşma metinlerinden oluşan bir derlemedir.

Derlemede, "teknik" sayılabilecek iktisat metinleriyle "Türkiye'nin ve dünyanın hali" üzerindeki konuşmalar, söyleşiler; saf kuramsal çalışmalarla nicel ağırlık taşıyan araştırmalar yan yana yer alıyor. Bu çeşitlilik, dört ana başlık ve bölüm altında topladığım konulara, tema'lara da yansımış durumdadır. Bu yaygın, hatta "dağınık" yelpazenin, çok farklı ilgi alanlarına, uzmanlıklara dağılan okur çeşitliliğine hitap edebilmek avantajı içerdiğini umuyorum.

Bu derlemenin ilk sayfadan başlanarak okunması gerekmiyor; hatta bunu tavsiye de etmiyorum. Bu bakımdan dört ana bölümün içerikleri üzerinde kısa bir gezinti yaparak okurlara bir yol haritası sunmayı yararlı görüyorum.

***

Bölüm I, "Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi" başlığı altında topladığım on bir metinden oluşuyor. Bunları iki alt kesime ayırabiliriz. Birincisi "emperyalizmin ideolojisi" diye adlandırılabilecek bir akımın eleştirisinden oluşuyor. Dünyamızı, **emperyalizm** kavramını kullanmadan çözümlemenin, anlamanın mümkün olmadığını düşünüyorum. **Sömürü**, **artık aktarımı** ve **bağımlılık** ilişkilerine dayanan emperyalizm çözümlemeleri yerine, "aynı geminin yolcuları olan; kader birliği yapan; karşılıklı bağımlılıklar içeren" öğelerden oluşan (ve yakın dönemde "küreselleşme" terimi altında toplanan) bir dünya algılaması yerleştirmek için yoğun çaba harcanmış; yüksek düzeyde düşünsel, akademik, kurumsal kaynak bu hedefe tahsis edilmiştir. Böylece oluşturulan "emperyalizmin ideolojisi"ne dönük eleştirilerim, ilk dört metinde yoğunlaşmıştır. Ancak, bu eleştirel çizginin bölümün sonraki metinlerinde de somut incelemelerle birlikte sürdürüldüğü; hatta zaman zaman diğer bölümlerde de yer aldığı dikkati çekecektir.

İlk bölümde yer alan diğer metinler, "dünya ekonomisi" başlığı altında düşünülebilir. Hepsi, dünya ekonomisinin farklı öğelerini, alanlarını, dönemlerini, ilişkilerini emperyalist bir sistemin bütünlüğüne bakarak incelemekte, tartışmaktadır. Sistemin **metropolü** ile **çevresi** arasında ticaret ilişkileri, uzmanlaşma, rekabet gücü, sermaye hareketleri, asimetrik, dalgalı, krizli gelişme doğrultuları, artık aktarımı, çevreye taşınan neoliberal politikalar, bunlara karşı mücadele gündemi... Bu metinler, çeşitli somut örnekler, sorunlar, olgular içinde bunları ele almaktadır.

"Marksist Kuram ve Sınıflar" başlığını taşıyan **Bölüm II**'de de on bir metin yer alıyor. Kendimi, politik iktisat geleneğinin Marksist kanadına mensup bir sosyal bilimci olarak tanımlıyorum. Akademik mesleğe geçtikten sonra 1962'de yayımlanan ilk çalışmamdan bu yana Marksizmin kuramsal çerçevesinin tüm incelemelerimde farklı boyutlarda, tarzlarda içselleştirildiğini; araştırma gündemimi belirlediğini; en azından kuvvetle etkilediğini söyleyebilirim. Bu saptamam, Marx'a ve onun izleyicilerine tek bir referans içermeyen incelemelerimin hepsi için de esas olarak geçerlidir. Bu anlamdaki içselleştirmenin başarı derecesinin; zaman içinde bu doğrultudaki gelişim çizgimin değerlendirilmesi bana düşmez. Buna karşılık, bazı çalışmalarımda Marksizmin kuramsal sorunlarını doğrudan doğruya ele aldım. 1984-1986 arasında Zimbabwe'de oluşturduğum Ekonomi Politik ders notları, bu doğrultuda bir sentez oluşturmayı hedefleyen (ancak, daha sonra yayına

dönüştüremediğim) bir çalışmaydı. Bu bölümdeki metinler bu tür incelemelerden oluşmuştur.

Marksizmin, sosyalizmin, devrimci mücadeleler tarihinin uzun bir zaman dilimi boyunca, siyasi liderlerin bir bölümü aynı zamanda önemli kuramcılar olarak da öne çıktılar. Bu özellikleri taşıyan iki ünlü Marksist (Rosa Luxemburg ve Mao Zedong) bu bölümün ilk iki çalışmasında inceleniyor. Bunları, "Marksizmin sosyal bilimler içindeki yeri"ni tartışan bir konuşma metni izliyor. Toplumsal sınıflar Marksist kuramın önde gelen yapı taşlarından biridir. Sonraki altı metin, sınıf çözümlemesinin kuramsal dayanaklarını, üretim ilişkileri kavramından başlayarak ortaya koymakta; Türkiye'nin geçmişinde ve bugününde sınıf-devlet ilişkilerini tartışmakta; Türkiye tarımının temel üretim ilişkisini oluşturan **küçük meta üretiminde** (piyasa için üretim yapan küçük üreticilikte) geçerli olan bölüşüm kategorilerini ve onu içeren ve kuşatan sınıflaşmayı çözümlemektedir. Bölümün son iki çalışması doğrudan doğruya Marksist değer kuramıyla bağlantılı bazı sorunları, senaryoları tartışmaktadır.

"Sosyalizm ve Sol Siyaset" başlığı taşıyan **Bölüm III** sekiz metin içeriyor. Bunlardan ilk dördü doğrudan doğruya sosyalizmin sorunlarını; geçmişini, geleceğini ve "reel sosyalizm" olarak adlandırılan tarihsel deneyimin bir bilançosunu içeriyor. 1964'ü izleyen yıllarda, SSCB ve Doğu Avrupa'daki sosyalist ekonomilerin sorunları üzerinde çalıştım. Bu çalışmaların sonuçlarını, bu derlemede bir bölümünden aktarmalar yaptığım, *Sosyalist Planlamada Gelişmeler* başlıklı kitapta (1973) yayımladım. Önemli öğeler içerdiğini düşünmeme rağmen, bu alandaki katkılarımı "reel sosyalizm"in tarihe karışmasından sonra yeniden yayımlamaktan kaçındım. Kapitalizmin yeni bir bunalım dalgası içine sürüklenmesi, sosyalizmin tarihsel bilançosunun olumlu, olumsuz tüm dersleriyle yeni baştan değerlendirilmesini gündeme getiriyor. Sözü geçen metinler, bu nedenle işlevsel görülebilir.

Türkiye sosyalizminin taktik ve strateji sorunları üzerinde öneriler oluşturma yetkisi, elbette sol siyasetin örgütlerine, öncü kadrolarına düşer. Ancak, toplumumuzun karşı karşıya kaldığı çeşitli politik, sosyal ve iktisadi seçenekleri Türkiye halkının, emekçi sınıfların çıkarları açısından tartışmak, değerlendirmek solda yer alan herkesin görevidir. Bu doğrultuda kaleme aldığım çalışmalardan ve konuşmalardan oluşan dört metin bu bölümün ikinci yarısını oluşturuyor. Buralardaki değerlendirmelerin, güncel sorunları aşan özellikler de taşıyabileceğini düşünüyorum.

Bölüm IV, Türkiye ekonomisi üzerinde odaklanan on bir metinden oluşuyor. Ekonominin durumunu değerlendirirken; özellikle iktisat politikalarını, sonuçlarıyla birlikte tartışırken, Türkiye halkının gönencini belirleyen **bölüşüm**, **büyüme**, **bağımlılık** ölçütleri, bu çalışmaların ortak perspektifini de oluşturmaktadır.

Bu bölümdeki metinler, yayımlanma tarihi bakımından değil; kapsanan dönem açısından, bir anlamda Türkiye Cumhuriyeti'nin iktisat tarihine ilişkin bir panorama da oluşturuyor. Cumhuriyet'in ilk on altı yılına (1923-1939) odaklanan ilk çalışmayı; savaş yıllarını, 1960-1980 döneminin "popülizmi"ni ve sonrasını; neoliberal dönemin AKP'li yıllara kadar uzanan çeşitli aşamalarını, yansımalarını ve son krize 2009'dan bakışları inceleyen metinler izlemektedir.

Bu metinlerin kronolojik okunmasıyla, Cumhuriyet tarihi boyunca iktisat politikası ve stratejisi gündemlerinin (birkaç "niteliksel kopuş" içeren) evrimi de izlenmiş olacaktır. Büyük Buhran koşullarının sanayileşme ve sermaye birikimi için yarattığı sorunlar ve fırsatlarla başlayan bir tarih panoraması; seksen yıl sonra yeni bir uluslararası krizin etkisi altında debelenen (ve sıcak, serin dış

kaynak girişleriyle günü kurtarmaya çalışan) bir başka Türkiye tablosuyla noktalanmaktadır.

***

Kırk yıla yaklaşan bir zaman dilimine yayılan incelemeleri, yazıları, konuşma metinlerini bu derleme için yeni baştan gözden geçirirken, temel görüşlerimin zaman içinde değişmediğini fark ettim. Türkiye toplumunun gündemi, ekonominin sorunları, seçenekleri zaman içinde tabii ki sürekli olarak dönüştü; yörünge değiştirdi. Bu değişimler güncele bakan çalışmalarımı da elbette etkileyecekti. Ayrıca, bilgi birikimi, izlenen kuramsal yenilikler, tüm çalışmalarıma olumlu katkılar taşıyacaktı. Yine de temel bakış açımın süreklilik taşıdığını tekrar fark ettim. Bunda, şüphesiz, tüm çalışmalarımın dayandığı (ve yukarıda değindiğim) temel kuramsal çerçeve belirleyici olmuştur.

Bazı çalışmalarımı o tarihlerdeki bilgi malzemesini kullanarak bugün yapsaydım, farklı sonuçlara ulaşır mıydım? Bu soruyu "evet" diye yanıtlayacak durumlarla nadiren karşılaştım. Bir örnek bu derlemede yer alıyor: 1981'de yayımlanan bir çalışma ("Kemalist İktisat Politikaları ve Devletçilik") ile dört yıl sonra oradaki bir çözümleme ("rantlar" yaklaşımı) üzerinde eleştiri içeren bir yazı ("Savaş Yıllarının Bölüşüm Göstergeleri ve 'Rantlar' Sorunu"), bu derlemede birbirini izliyor. Sonuç ve bulgularımı farklı biçimde, farklı ifadelerle sunabileceğim metinlerle zaman zaman karşılaştım. Ancak, içeriği etkileyecek hiçbir değişiklik yapmadım. Yaptığım değişikilikler, esas olarak, tekrar yayımlanmasını artık gereksiz gördüğüm bazı tabloların, bazı kesimlerin çıkartılması sonunda metinde yapılması zorunlu olan ek açıklamalardan ve bazı açıklayıcı dipnotlardan ibarettir.

***

Bu derlemenin meydana gelmesini mümkün kılan iki önemli katkıdan, iki insandan söz etmem gerekiyor. Fikir, Yordam Kitap'ın yöneticisi Hayri Erdoğan'dan geldi. Hayri, bu ürünün fikir babası olmakla kalmadı; benim "belki; bakalım; düşünelim" ifadeleriyle oluşturduğum (Türk usulü) yan çizme girişimlerimi ısrarla aşındırdı. "Kısaltalım; ayıklayalım..." önerilerime yüz vermedi. Ve benim dahi ummadığım bir tempoyla işin olgunlaşmasını; tamamlanmasını sağladı.

İkinci katkı değerli genç meslektaşım Gökhan Atılgan'dan geldi. Gökhan, kayıp, hatta benim tamamen unuttuğum metinleri (örneğin Mao yazısını) buldu. Hepsini okudu. Ayıklama sürecine katkı yaptı. Metinlerin seçiminde, derlemenin yapısının oluşmasında etkili oldu. Verimli temposuyla beni de hızlandırdı. Katkıları olmasaydı, bu derlemeyi, bu biçimiyle oluşturmak mümkün olmayacaktı.

Her iki arkadaşıma da candan teşekkürler...

***

Bu derlemede yer alan ve beş yıl öncesine kadar üretilmiş her çalışmada, her metinde karım Çiğdem'in görünmeyen emeği vardır. O, bu zaman içinde beni üretken kılan ortamı, nesnel, manevi koşulları sessizce, fedakârca inşa etti; sürdürdü; mümkün kıldı. Akademik mesleğini benim için ve benim yüzümden terk etti. Güç, sıkıntılı dönemleri, ortamları onun da desteği ve katkısıyla çalışmayı, üretmeyi sürdürerek aşabildim.

Şimdi bu satırları okuyamayacak olmasına rağmen bu derlemeyi elli bir yıllık hayat yoldaşım Çiğdem'e ithaf ediyorum.

Korkut Boratav

Ankara, 8 Ağustos 2010

I

EMPERYALİZM

VE DÜNYA EKONOMİSİ

Bir Üçüncü Dünya Ülkesinde İlerici Bir İktisatçı[1]

I

Bu akşam sizinle iktisat değil, iktisatçılar üzerine konuşacağım. Bu, bir üçüncü dünya ülkesinden gelen daha yaşlı kuşaktan bir iktisatçının, diğer bir üçüncü dünya ülkesinin (kendisiyle ilerici bir dünya görüşünü muhtemelen paylaşan) genç iktisatçılarıyla söyleşisi olacak.

Bilmem, dinleyicilerimin dünya görüşü hakkında bu varsayımı yapmaya ne kadar hakkım var? Bu öğrenci topluluğunun siyasi eğilimleri hakkında yanılmışsam, içinizdeki tutucu kişilerin, konuşmalarımı (eğer isterlerse) “ilgisiz gözlemciler” olarak izlemekle yetinmelerini rica edeceğim; zira söyleyeceklerim sadece kendilerini ilerici olarak görenleri ilgilendirecektir.

“İlerici iktisatçılar”ın sorunları üzerine konuşmaya başlamadan önce, bu yafta ile ne kastettiğimi açıklamam gerekiyor.

İlerici iktisatçılar ifadesiyle bu aşamada sadece Marksistleri kapsamadığımı ilk başta söylemem gerekiyor. Zira sınıflı bir toplumda yaşayan bir aydının Marksist olması için, ciddi, ağır ve pek de ödüllendirici olmayan güç bir yolun katedilmesi gerekir. Bu, kolaylıkla **bahşedilecek değil**, **kazanılması gereken** bir unvandır.

Ayrıca, inanıyorum ki, bir az gelişmiş ülkenin bu çabayı gösterme fırsatını henüz bulamamış olan, meslek hayatlarının başlangıcında olan aydınları da, yaşadıkları topluma ilişkin bazı değer ve bakış açılarını paylaşıyorlarsa ilerici kabul edilmelidir.

II

Az gelişmiş bir toplumda ilerici iktisatçıları belirleyen bu ortak değerler, dünya görüşleri, edinimler nelerdir? Burada iktisatçılarla, iktisatçılar hakkında konuşmakta olduğum için sözünü ettiğim bu değerler, tavırlar ve edinimlerin öncelikle **iktisadi sorunlar** ile ilgili olması gerekir. Bunları üç başlık altında toplamayı öneriyorum: Yaşadığınız toplumdaki **bölüşüm ilişkileriyle, dış ekonomik bağlantılarla** ve doğrudan doğruya **ilerleme olgusuyla** (daha açıkçası üretim güçlerinin gelişmesiyle) ilgili olan değerleri ve bakış tarzlarını kastediyorum.

Bu üç alandaki ilerici tavırları tanımlamak için aşağıdaki formülasyonlara başvurabileceğimizi düşünüyorum.

Bölüşüm ilişkileri söz konusu olduğunda, ilerici bir tavır, dolaysız üreticilerin, emekçi sınıfların ve yoksulların[2] göreli ekonomik durumları lehine olan her değişikliğin olumlu bir değişim olarak kabul edilmesini gerektirir. Aslında bu ifade, herhangi bir sınıflı toplumda solu sağdan ayıran geleneksel, başlıca ölçütü vermektedir. Fakat biz yirminci yüzyılın sonlarına yaklaşırken, kutuplaşmış bir dünya ekonomisinin az gelişmiş bir ortamı içinde konuşuyoruz. Bu nedenle, ek ölçütlere gereksinim duyuyoruz.

Dış ekonomik ilişkilere gelince, ilerici bir tavır, ekonomimizin dış bağımlılığının azalmasına, hafiflemesine yol açan herhangi bir değişikliğin olumlu bir değişim olarak kabul edilmesini gerektirir.

Bu iki tavra, zaman zaman üretim güçlerinde **regresif** (tutucu) yaklaşımların geçmişe (o "güzel eski günlere") duyulan bir özlemle birleşmesi ve sürekli bir durgunluğa, hatta ekonomik çöküşe mal olabilecek eşitlikçi ve tecritçi stratejilerin savunulması refakat edebilir. İlerici bir dünya görüşünün, maddi gelişmeyle tutarlı olması gerekir. Üçüncü bir ölçütü bu nedenle ortaya koyabiliyoruz: **Üretim güçlerinin gelişimine** katkı yapan herhangi bir ekonomik değişme olumlu görülmelidir. Az gelişmiş dünyadaki "sol", üretim güçlerinin uzun dönemde gelişimine imkân verecek süreci geleneksel olarak **sanayileşmede** aramıştır.

İktisat politikası tartışmalarının daha yerleşik terminolojisine dönüştürülürse, bu üç ölçüt, **bölüşüm, ekonomik bağımsızlık** ve **büyüme** ile ilgili çok genel politika amaçları olarak ifade edilebilir.

III

Bu genellik düzleminde alınırsa, ekonomik konularda ilericiliği tanımlayan bu ölçütleri, beni dinleyen herkesin kabul edeceğine eminim. Eğer böyleyse, bu tavrınızı, üniversite yerleşkesinden dışarıya, toplum hayatına adım attığınız anda aydınlar olarak ve iktisat mesleğinden insanlar olarak savunmanız ve yaymanız gerekecektir; sizden bu beklenecektir. Bunu nasıl, hangi üslup ve tarz içinde yapacaksınız? Ne yazık ki, bu bağlamda üçüncü dünyada solda yer alan iktisatçıları bekleyen bir dizi güçlük söz konusudur.

Ne kastettiğime ışık tutmak için bugünlerde dünyanın her yerinde az gelişmiş ekonomiler için geçerli olan bir örnek vereceğim. Bu örnek, son yıllarda emperyalist sistemin güç odaklarının (IMF'nin, Dünya Bankası'nın, OECD'nin ve resmî yardım kuruluşlarının) giderek artan sıklıkta ve az gelişmiş ekonomilere insafsızca kabul ettirilen istikrar programları ile ilgilidir. Eminim ki bu kötü şöhretli paketin bileşenlerini çok iyi biliyorsunuz; ama yine de en önemli öğelerini üç grup altında özetleyeyim:

- **Ulusal ekonomilerin, piyasaya dayalı bir kaynak tahsisine, hem içsel, hem de dışsal doğrultularda, yöneltilmesi... Dışsal doğrultuda** bu yöneliş, yüksek boyutlu bir devalüasyonu izleyen "**gerçekçi**" döviz kurları ve korumacı araçların tasfiyesi aracılığıyla "dışa açılma" ve böylece "ithal ikameci" olarak adlandırılan modelden ihracat önceliğine geçiş anlamına gelir.

- **İç talebin, öncelikle emek gelirlerinin bastırılması yoluyla daraltılması...** Çeşitli biçimlerde ücret kontrolleri, ücret-mallarına verilen sübvansiyonların kaldırılması ve sosyal harcamaların kısıtlanması bu hedefi gerçekleştirecek mekanizmalardır.

- **Devletin üretim alanlarından adım adım uzaklaştırılması, genel olarak özel yatırımların, özellikle de yabancı yatırımların teşviki...**[3]

IV

Bu politika paketini ilerici iktisatçılar olarak nasıl değerlendireceğiz? Çoğunuzdan benzer yanıtlar alacağımı ve herhalde şunları söyleyeceğinizi düşünüyorum: "Bu politika modeli, uluslararası sermayenin ve onun yerel ortaklarının az gelişmiş ülkelerin emekçi kitlelerine karşı oluşturduğu bir komplodur. Amacı sanayileşme doğrultusundaki çabaları köstekleyerek bu ekonomilerin dış bağımlılığını artırmak ve uzun dönemde ülkelerimizi hem mutlak, hem de göreli olarak ekonomik geriliğe mahkûm etmektir."

Böylece, iktisat politikaları konularında ilerici bir tavrı tanımlamada kullandığım üç ölçüt (yani, bölüşüm, ekonomik bağımsızlık ve büyüme ölçütleri) açısından, bu politika paketine kesinlikle karşı çıkılması, direnilmesi sonucunu çıkaracaksınız ve bu açık seçik sonucun, daha derinliğine tartışılıp değerlendirilmesinin pek de gerekli olmadığını düşüneceksiniz.

Bu değerlendirme doğru mudur? Birkaç yerde rötuşlar yapılabilir; ama esas olarak doğru olduğunu düşünüyorum.

Peki, ama bu değerlendirmenin arka planındaki muhakeme için ne söylenebilir? O da yeterince tatminkâr ve ikna edici midir? Bu gerekli bir sorudur; zira iyice düşünürseniz fark edeceksiniz ki yaptığınız değerlendirmenin arkasında gerçek anlamda bir ekonomik muhakeme yoktur. Değerlendirmeniz, standart bir istikrar programının, emek-karşıtı, devletçilik-karşıtı ve emperyalizm yanlısı olduğu hususlarında güçlü bir izlenim bırakan öğelerinin sıralanmasından kaynaklanıyor.

Bu izlenimlere dayanan bir değerlendirme, sadece siyaset düzlemi için yapılacaksa; yani, kamuoyunu ve emekçi kitleleri, yaşam koşullarını hedefleyen kötü niyetli saldırıya karşı mücadeleye yöneltmeyi hedefliyorsa, kabulümdür.

Ne var ki, burada iktisatçılara hitap ediyorum. Değerlendirmeye çalıştığımız politika modeline karşı tepkiniz bu düzeyde bir muhakeme üzerine inşa edilecekse; hiç şüphem yoktur ki hasımlarınızla (yani bu modelin beyin takımını temsil eden neoklasik, ortodoks iktisatçılarla) ilk karşılaşmanızda, iskambil kâğıtlarından yapılmış bir bina gibi çökmeye mahkûmdur. Temel değerlendirmemizin doğru olması, istikrar politikaları tartışmasının ardında, ulusal ve uluslararası düzlemlerde temel sınıfsal tavırların yatmakta olduğunu gösterir. Ve bu durum, uzlaşmaz çıkarlar nedeniyle çatışan tarafların ideolojik bir mücadelesini de kaçınılmaz kılar. Bu mücadelede hasımlarımız neoklasik okulun temsilcileri olacaktır.

Söz konusu karşıtlıklar benim ifade ettiğim kadar önemliyse, egemen güçlerin ideolojik tavırlarının bilimsel doğrular olarak gösterilmesi gerekecektir ve bunun için hem maddi olarak, hem de entelektüel alanlara astronomik boyutlarda kaynakların tahsis edilmiş olması çok doğal olacaktır. Batı'nın tüm eğitim ve araştırma kurumları, emperyalizmin kontrolündeki tüm uluslararası örgütler, yıllardan beri, Güney'deki ülkeler için hazırlanan iktisat politikası reçetelerini teorik olarak doğrulamak için bu yüzden uğraşmaktadırlar. Ve bu sistematik çaba, hafife alınıp geçiştirilemeyecek kadar rafine sonuçlar üretmiştir.

V

Şimdi size hem geleneksel, Ortodoks istikrar programlarının savunulmasında kullanılan ana öğeleri sunan; hem de Zimbabwe'nin ilerici iktisatçıları olarak bu savunmanın dayandığı muhakemeye nasıl karşı çıkabileceğinizi sınayan bir senaryo önereceğim.

Senaryoya göre, buradaki dinleyiciler, kendilerini ülkelerinin ve yoksulların çıkarlarını savunmaya adamış genç devlet görevlileri olarak bir IMF/Dünya Bankası ekibiyle bir istikrar programını müzakereye başlamış olsunlar. Siyasi iktidarın, önerilen programın yararları, sakıncaları hususunda kararsız olduğunu; bu nedenle bir kabine toplantısında iki tarafın çatışan görüşlerinin dinlenmesinin kararlaştırıldığını da varsayalım.

İlk konuşma hakkı size veriliyor ve daha önce özetlediğim doğrultuda görüşlerinizi ortaya

koyuyorsunuz. Önerilen politikaların bölüşüm, ekonomik bağımsızlık ve büyüme (sanayileşme) üzerinde olumsuz sonuçlar yaratacağını vurgulayarak programa kesinlikle karşı çıkıyorsunuz.

Söz sırası uluslararası uzmanlara geliyor. Uzmanlar, itirazlarınıza sizin ölçütlerinizi kullanarak karşı çıkacaklarını ve ulaştığınız sonuçların sizin ölçütlerinizle tutarsız olduğunu göstereceklerini ileri sürüyorlar.

İlk önce bölüşüm sorunlarını tartışmaya başlayan yabancı uzmanlar, ücretlerdeki gerilemenin gelir dağılımı üzerindeki olumsuz etkileri üzerindeki savlarınızın tamamen yanlış olduğunu ileri süreceklerdir. Gelir dağılımının son tahlilde haneler arasındaki eşitsizlikleri ölçmesi gerektiği dikkate alınırsa, bir bölüşüm "düzelmesi"nin meydana gelmesi için ekonomideki en düşük gelir gruplarının payının artması gerekir. Zimbabwe verileri kullanılarak gösterilebilir ki, ekonomideki en düşük gelir grupları, işsizlerden, kırsal yoksullardan ve enformel sektörde yer alanlardan oluşmaktadır ve kentlerin kayıtlı sektöründe çalışan işçilerin, aslında toplumun ayrıcalıklı gelir gruplarına mensup oldukları görülecektir. Kentli işçilerin reel ücretlerindeki bir gerileme, böylece ve istatistiksel olarak gelir eşitsizliklerini azaltacaktır. Ancak, hikâyenin arkası da vardır. Aynı gerileme, ücret düzeyleriyle emek talebi arasındaki ters yönlü bağlantı nedeniyle, istihdamı da doğrudan doğruya artıracaktır.

Öte yandan, istikrar politikası modeli, bir bütün olarak kaynak tahsisini düşük gelirli hanelerin yoğunlaştığı sektör olan tarımın lehine dönüştürmeyi öngörür. Bu süreçlerin net sonucu, ücretlerdeki gerilemeye rağmen, hatta kısmen o nedenle, ulusal düzlemde gelir dağılımının düzelmesi olacaktır.

Uzmanlarımız devam edecekler ve ihracat-öncelikli bir stratejiye yönelmenin bölüşüm sonuçlarının bunların da ötesinde olduğunu söyleyeceklerdir. Dışa karşı korunan bir ekonomi, ithalatçılar ve iç pazarda ayrıcalıklı konumlardaki sanayiciler için "koruma rantları" yaratır. Dünya piyasalarına açılma ve bürokratik kontrollerin kaldırılması bu ayrıcalıklı konumların ve rantların yok olmasına yol açar. Uzmanlar, biraz da iğneleyerek soracaklardır: "*Milliyetçi ve radikal hasımlarımız, acaba Zimbabwe'deki uluslar-ötesi şirketlerin ayrıcalıklı konumlarının süregelmesinin kampanyasını mı yapıyorlar?*"

Dış bağımlılığa gelince, IMF/Dünya Bankası uzmanları, yeniden üretimini ancak kronik dış dengesizlik koşullarında sürdürebilen bir ekonominin dışa karşı bağımsız sayılıp sayılmayacağını sorgulayacaklardır. Dış dengeye ulaşmanın en etkin ve maliyetsiz yöntemi devalüasyonu izleyen gerçekçi bir kur sistemidir. Bu sistem, ithalatı kısıtlayıp ihracatı kamçılayacağı için dünya ekonomisiyle daha bağımsız, kendi kaynaklarına daha fazla dayanan bir bütünleşmeye yol açacaktır.

Uzmanlar, son olarak büyüme konusuna giriyorlar ve ulusal hasıladaki bir artışı sağlamanın ilk ve en önemli ön koşulunun, **etkinlik** olduğunu vurguluyorlar. İstikrar programı da, esas olarak bu kavram üzerine inşa edilmiştir. Ulusal düzlemde etkinlik, aynı miktarda ulusal kaynak kullanarak daha yüksek bir ulusal hasıla elde etmek; aynı yatırım oranıyla daha yüksek çıktı sağlamak, buna bağlı olarak sermaye-hasıla oranının aşağıya çekilmesi anlamına gelir. Örneğin, tarımsal üretimi artırmak için daha fazla traktör gerekebilir. İyi ama traktör **üretmek** tutkusu, saplantısı nereden geliyor? Uzmanlar matematiksel olarak kanıtlayacaklardır ki, traktör sanayiine yatırılacak kaynaklar olduğu gibi tütün üretimini ve dolayısıyla tütün ihracatını artırmaya tahsis edilse, yerel traktör sanayiinde gerçekleşmesi istenen kapasite ve üretim artışının çok daha üzerinde traktör ithal edilmesi mümkün olacaktır. Karşılaştırmalı üstünlükler yaklaşımının arkasındaki büyüme etkeni budur. Ve bu doğruyu,

emperyalizm ve bağımlılık üzerinde muğlak, belirsiz söylemlerle yanlışlayamazsınız.

IMF/Dünya Bankası ekibi konuşmalarına son verirken şunları söyleyeceklerdir: "*Zimbabweli meslektaşlarımızın iyi niyetlerine saygı duyuyoruz; ancak, iktisat politikaları seçenekleri üzerinde daha ciddi biçimde çalışmak zahmetine girmelerini de tavsiye ederiz. Ülkelerinin çıkarlarına o zaman daha fazla hizmet edeceklerini düşünüyoruz.*" Toplantı bittikten birkaç ay sonra, gelişmekte olan ülkelerin kamu yönetiminde görev yapan iktisatçılar için açılan (örneğin döviz kuru politikaları üzerindeki) bir eğitim programına katılmak için bir davet alırsanız şaşırmayınız. Radikal olmanın, bazı hallerde işe yarayabileceğini de böylece fark etmiş olacaksınız.

VI

İlerici bir iktisatçı olarak halkınıza karşı borcunuzu ödeyebilme fırsatı bu durumda elinize geçmiş olur. Yaptığınız ilk değerlendirmeye yöneltilen saldırıya, başlangıçtaki konumunuzu koruyarak karşı koyamazsınız. Size yönetilen savları, hasımlarınızın iç mantığına tamamen hâkim durumda yanıtlayabilecek, reddedebilecek ve alternatif bir çözümlemeyi sunabilecek biçimde cihazlanmış olmanız gerekecektir.

Marksist politik iktisada hâkimiyet bu aşamada kritik rol oynar. Bu cihazlanma, ülkenizdeki emekçi kitlelerin kaderini belirleyen etkenleri açık seçik kavrayabilmenizi; sorunları doğru sunabilmenizi ve burjuva kuramlarının bilimsel görünüşlerinin ardındaki ideolojik konumları teşhir edebilmenizi sağlayacaktır.

Örneğin, gelir dağılımı sorunları söz konusu olduğunda Marksist politik iktisat size gösterecektir ki, sınıflı bir toplumda bölüşüm ilişkilerini çözümleyecek doğru kavramsal çerçeve sadece sömürü ilişkilerine; yani, dolaysız üreticilerin yarattığı "artık"a, el koyma mekanizmalarına dayandırılabilir. Bu nedenle gelir dağılımını etkileyen herhangi bir değişiklik, geçerli üretim ilişkileriyle bağlantılı sömürü ilişkileri üzerindeki etkilere bakılarak değerlendirilmelidir. Böylece "sol" bir bakış açısı izliyorsanız, işçileri kapitalistlere; küçük köylüyü tüccara ve ticaret sermayesine, tefecilere ve finans kapitale; topraksız köylüyü ve kiracıyı toprak sahibine karşı koruyan, yararlandıran herhangi bir politika değişikliğini olumlu kabul etmeniz gerekir.

Bu yaklaşım, size temel (birincil) üretim ilişkileri düzleminde dolaysız emekçilerin farklı bileşenlerini oluşturan sınıflar arasında karşıtlıklar olmayacağını gösterir. Böylece, hasımlarınızın bölüşüm sorunlarını çözümlerken izledikleri temel kavramsal çarpıtmaları ortaya koymanız mümkün olacaktır. Birinci olarak, yabancı uzmanların kullandığı bölüşüm modelinde, dolaysız üreticileri oluşturan çeşitli sınıf ve gruplar (özellikle kentli işçilerle diğer yoksullar) arasındaki karşıtlıklar ana sorun olarak sunulmuştur. İkinci olarak, onlar "artık"ın egemen sınıfların çeşitli bileşenleri arasında yeniden paylaşımını da temel bölüşüm sorunları olarak göstermişlerdir. İthal ikameci ve ihracata dönük sermaye grupları ("koruma rantları ile ihracat sübvansiyonları") arasındaki veya sanayi ve finans sermayeleri ("faiz oranıyla ilgili politikalar") arasındaki çıkar karşıtlıklarıyla bağlantılı sorunların tümü bu yaklaşımı yansıtır. Kısacası, eleştiriniz gösterecektir ki, burjuva kuramları ideolojik özellikleri nedeniyle bölüşüm sorununu **üreten ve sömüren sınıflar arasındaki bir karşıtlık olarak değil**, tam aksine **bu sınıfların içsel çelişkileri olarak** sunmaktadırlar.

Dış ekonomik ilişkilere gelince, Marksist politik iktisat dünya kapitalist sisteminin içsel hareket yasalarından türeyen, **eşitsizliğe dayalı hegemonya ve bağımlılık ilişkilerinin** incelenmesinde rakipsizdir. Böylece, Marksizme yeterli olarak hâkimseniz, istikrar politikalarının dışsal boyutları

söz konusu olduğunda hasımlarınızın zafiyetlerini açık seçik ortaya koyabileceksiniz.

Büyüme sorunları söz konusu olduğunda, Marksist politik iktisat size, son iki yüzyılın kapitalist ve sosyalist gelişme biçimlerine ışık tutan tarihsel bir perspektif sağlayacaktır. Bu perspektif, hasımlarınızın sanayileşme ile büyüme arasındaki bağlantıları göz ardı ettiğini ortaya koyacaktır. Böylece gösterebileceksiniz ki, sanayileşme problemlerini "traktör üretmek mi; ithal etmek mi?" sorusu tartışılırken uygulanan statik, kısa vadeli fayda-maliyet hesaplamalarıyla aydınlatmanız mümkün değildir.

Sanayileşme dolaysız üreticilerin doğa üzerinde egemenlik kurmaları anlamına gelir ve bu yüzden az gelişmiş bir ülkede üretim güçlerini geliştirebilmenin tek yoludur. Ayrıca, sanayileşme modern çağların en ilerici sosyal sınıfının yaratılması anlamına gelecektir ve sathi bir fayda-maliyet yaklaşımının kavrayabilme yeteneğini aşan bir toplumsal dönüşümün anahtarını sağlayacaktır.

Etkinlik kavramıyla ilişkili dar kapsamlı sorunlarda dahi Marksist politik iktisat size güçlü karşı-savlar sağlayacak; birikim, yapısal dönüşüm ve büyüme süreçlerine ışık tutan dinamik, uzun dönemli sorunlarla kısa dönemli, statik optimizasyon sorunları arasında uzlaşmazlık olduğunu gösterecektir. Neoklasik analiz ikinci sorunsalın tutsağıdır; Marksizm ise birincisini kavramak ve çözümlemek için çok önemli bir araçtır. Az gelişmiş ekonomilerin kaderleri açısından belirleyici olan yaklaşımın, yapısal ve dinamik öğelere dayanması gerektiğini böylece ileri sürebileceksiniz.

Her şeye rağmen, bu çok gerekli ilk açılımın, neoklasik bakış açısının ortaya attığı bazı politika sorunlarını tamamen karşılamadığını da fark edeceksiniz. Zira Marksist politik iktisat, çağdaş kapitalist ekonomilerin kısa dönemli dengesizlik sorunlarını yanıtlayabilecek biçimde yapılanmış değildir. Bu alanlarda doğru soruları soruyor olabiliriz; ancak bu, her zaman doğru yanıtları vermemizi sağlayamayabilir.

Çağdaş az gelişmiş ekonomilerde ücret düzeyiyle işsizlik arasındaki bağlantı nasıldır? Günümüzün sanayi teknolojisinin bünyesinde teknik seçimi hususunda var olan özgürlük alanı ne kadar geniştir? Gelir dağılımı değişiklikleri bu alan üzerinde ne kadar etkilidir? Döviz kurundaki değişmeler, ihracat ve ithalatın düzeylerini, değerlerini ve bileşimini; göreli fiyatları; sektörler arası kaynak tahsisini ve gelir dağılımını hangi doğrultularda ve ne kadar etkilemektedir? Faiz hadlerinin fiyatlama davranışları, kaynak tahsisi ve yatırımlar üzerindeki etkileri hakkında neler söyleyebiliriz? Bunlar, Marksist politik iktisadın hazır yanıtlar sağlamadığı sorulardan bazılarıdır. Ancak, mevcut iktisat yazınının içinde bol miktarda ampirik malzeme ve kuramsal ipucu, âdeta belirlenip kullanılmak üzere bizi beklemektedir. Bu görev üçüncü dünyadaki ilerici ve Marksist iktisatçılara düşmektedir.

Az gelişmiş bir ekonomide ilerici bir iktisatçı olmak, bu nedenlerle çok önemlidir. Birlikte, bir arada disiplinimizin gelişimine katkı yapacak durumdayız. Mesleğimiz ve üstlendiğimiz görev, bu yüzden kesintisiz ve yoğun çabayı gerekli kılar. üçüncü dünyanın ilerici iktisatçıları, bu tür çabaların sonunda ve Marksizmin güçlü araçlarını iyi kullanarak uluslararası sermayenin resmî iktisatçılarının ideolojik saldırısına karşı koyabilirler ve ülkelerinin karşı karşıya bulunduğu ekonomik çelişkilere alternatif çözümler geliştirmeye başlayabilirler.

Ancak, dikkat ediniz: Bu türden ciddi ve hayat boyu sürmesi gereken çalışmaları gerçekleştirmezseniz, bir üçüncü dünya ülkesinin ilerici iktisatçıları olarak yok olma tehlikesiyle karşı karşıyasınız. İman tazeleyici sloganlar adım adım etkisini yitirir; sönüp gider; hasımlarınıza karşı ideolojik yenilgiler morallerinizi bozar. Giderek, gerçek hayatın, geçen yüzyılın aşınmış

yapıtları tarafından açıklanamayacak kadar karmaşık olduğunu hissetmeye başlayacaksınız. Hiç fark etmeden egemen ideoloji sizi biçimlendirmeye başlar. İdeolojik teslimiyetinizi doğrulayacak savunma mekanizmaları geliştirmeniz bir sonraki adım olacaktır. Kesinlikle öngörebilirim ki, bu doğrulama son aşamada "Marksizmin yetersizliklerine" saldırı biçimini alacaktır. Bu saldırı, çoğu zaman Marksizmi tümüyle kavramadaki yetersizliklerinizden ve fikrî tembelliğinizden kaynaklanacaktır. Ve şüphesiz ki daha fazla ödüllendirileceğiniz bir hayat sizi bekliyor olacaktır.

Zimbabweli iktisatçılar olarak bu kasvetli geleceğe mahkûm olmayacağınızı samimiyetle ümit ediyorum. Bu olasılığa karşı tek çare vardır: çok çalışmak, eleştirel düşünce ve militan bir sınıfsal tavır...

Emperyalizmin İdeolojisi:

Suçlu Terimler, Yanlış Yorumlar[1]

Bu konuşma, son zamanlarda iktisat tartışmalarında moda olan bazı terimlerin eleştirisi üzerinde yoğunlaşacaktır. Başlangıçta kritik bir hususu vurgulamak istiyorum: Toplumsal tartışmalarda kullanılan terminolojiler masum değildir. Bu tartışmalarda belli bir terimler grubuna kendimizi bağlamak, daha sonra izlenecek güzergâhı da belirler ve bu ilk seçim çok dikkat harcanarak yapılmazsa, yaşadığımız dünyaya ilişkin kavrayışımız bozulur ve araştırma gündemimiz sapkınlaşabilir. Lütfen dikkat ediniz: Burada, "kavramlar"dan değil, "terimler"den, terminolojilerden söz ediyorum. (Daha sonra göstermeye çalışacağım ki, bugünlerde moda olan tartışmalarda kullanılan terimlerin çoğu, herhangi bir bilimsel araştırmanın zorunlu yapı taşlarını oluşturan "kavramlar" olarak görülemez.) Bu riske karşı ilerici ve Marksist sosyal bilimcilerin aşırı derecede uyanık olması gerekir. Konuşmada beş konu üzerinde duracağım:

I. Emperyalizme Karşı Küreselleşme

Birinci konuda ileri süreceklerimin buradaki dinleyicilere aykırı geleceğini sanmıyorum. IDEAS[2] ve Jawaharlal Nehru Üniversitesi'ndeki meslektaşlarımız, yaşadığımız dünyayı anlamayı hedefleyen bu tartışmalara katılacak sosyal bilimcileri davet ederken, gündemi, moda olan **küreselleşme** terimi üzerine değil, **emperyalizm** kavramı üzerine odaklaştırmayı yeğlediler. Hem emperyalizm hem de küreselleşme, başlangıç noktası olarak dünya ekonomisini, dünya sistemini veya uluslararası ekonomik ilişkileri incelemeyi hedefler. Ancak, terminolojik tercih, sonrasını da belirleyecektir. Çözümlemeleriniz **emperyalizm** kavramı üzerine inşa edilirse, dünya ekonomisini, kutuplaşmış ve kutupları arasında (zaman zaman şiddeti de içeren) çatışmalı, hiyerarşik, sömürü ve bağımlılık ilişkilerine dayanan bir sistem olarak algılamaya başlayacaksınız. Bu başlangıç noktası, dış dünyaya bakışınıza eleştirel bir perspektif getirecektir. (Bu önemli bir avantajdır; zira bence, eleştirel bir dünya görüşü yaşadığımız dünyayı kavramanın gerekli bir koşuludur.) İlerici siyaset pratiğinde ise, emperyalizm, **mücadele etmemiz** gereken bir sistemdir. Bu mücadelenin sonunda kazanabilir veya kaybedebiliriz; ancak, emperyalizmi "reform yoluyla düzeltmek" asla geçerli bir siyaset gündemi değildir.

Öte yandan **küreselleşme** terimiyle başlarsanız, sonraki söylem sizi kaçınılmaz ve zorunlu bir değişim sürecini algılamaya yönlendirir. Bu sürecin hem olumlu, hem de olumsuz sonuçları vardır; ancak, sömürü değil, "pozitif toplamlı oyunlar" söz konusudur. Küreselleşme söylemi, hegemonya/bağımlılık değil; karşılıklı bağımlılık ilişkilerini vurgular. Sistemin öğeleri arasındaki bağlantılar çatışmacı değil, tamamlayıcıdır. Siyaset pratiği söz konusu olduğunda, küreselleşme kaçınılmaz olduğu için ve süreci durdurmak, tersine çevirmek mümkün olmadığına göre, ona karşı mücadele beyhudedir. Görev, böylece, "maliyetleri" asgariye indirmek; olası "faydaları" ise azamileştirmek olacaktır.

Bu vesileyle dinleyicilerime bir önerim var: "Küre" sözcüğünden türetilen moda terimlerle karşılaştığınızda alternatif (ve en az onlar kadar aydınlatıcı) sözcükler kullanmayı deneyin. Fark edeceksiniz ki, "dünya", "dünya ekonomisi", "entegrasyon", "uluslararası ekonomik ilişkiler", "dünya kapitalist sistemi", "uluslararası iktisat" gibi terim ve kavramlar küreselleşme terminolojisinin yerine rahatça geçebilecektir. Bu terimler birbiriyle eşanlamlı olmadığına göre, küreselleşme terminolojisine göre daha geniş bir ifade çeşitliliğinin sağlandığı; sözü geçen terminolojiye bağlı terimlerin analitik ve sentetik kavramlar olmadığı; sosyal araştırmalara ışık

tutmadığı sonucuna ulaşacaksınız.

II. Gelir Dağılımı: Sosyal Sınıflara Karşı Gelir Grupları

Bir sonraki görüşlerim daha tartışmalıdır. Bugünlerde gelir dağılımının tartışıldığı her durumda, otomatik olarak **eşitsizliklere** referans verilir. Bu, gelirlerin **büyüklüklerine göre (veya "kişisel") dağılımı**nın **sosyal sınıflar arası bölüşüm ilişkileri** karşısında öncelik taşıması anlamına gelir. Bu eğilime birkaç nedenden ötürü karşı çıkıyorum.

Gelir dağılımı, klasik ve Marksist politik iktisadın ana konularından biridir ve o geleneğin temel çözümleme birimi sosyal sınıflar olmuştur. Bu gelenek **birincil (temel) bölüşüm ilişkilerini**, ana toplumsal sınıflar arasında çatışmalı **artık'a el koyma** süreci olarak görür. Bu sürece, **sınıflar, sınıfların alt-grupları ve sektörler arasında artık'ın yeniden paylaşımı ve değer aktarımlarından oluşan ikincil (tali) bölüşüm ilişkileri** eklenir.

Çatışmalı konumlarda karşı karşıya gelen sosyal sınıflar, gelir büyüklüklerinden oluşan ("kişisel") bir dağılım çözümlemesinde ortadan kaybolur. "Kişisel dağılım" kavramı, **hanelerin veya kişilerin gelir büyüklüklerine göre sıralandığı bir çokluk dağılımı**na dayanır. Gelir büyüklüklerine göre dağılım, aslında biraz önce değindiğim çatışmalı bölüşüm ilişkilerinin bir **istatistikî sonucu** veya onlardan türeyen **istatistikî bir yansıma**dır. Çok farklı konumlardan gelen haneler, gelir düzeylerine göre sıralanırlar ve gelir dilimleri içinde bir araya toplanırlar. Gelişmekte olan bir ülkede, en düşük gelirli yüzde onluk veya yirmilik grupların sosyoekonomik bileşimine bakarsanız, bu gelir grubunun işsizlerden, emeklilerden, gelirleri enflasyonu izleyememiş olan asgari ücretlilerden, sıfır gelir beyan eden müflis iş adamlarından, küçük köylülerden, tarım işçilerinden, enformel sektörde yer alanlardan vb. oluştuğunu görürsünüz. Bu karmakarışık kitleden hareket ederek, bölüşüm süreçlerine ışık tutulamaz.

Abhijit Sen burada ve Mumbai'de dünyadaki gelir eşitsizlikleri üzerinde konuşurken önemli bir gözlem yaptı: Genel bir gelir dağılımı tablosunun içerdiği gelir eşitsizliklerinin istatistikî göstergesinin (örneğin Gini katsayısının) olumlu seyrettiği (örneğin Gini'nin değerinin düştüğü) bir durumda, bütünü oluşturan alt-grupların hepsinde eşitsizlikler artmakta olabilir. Bu türden istatistikî garabet söz konusu olduğunda, "artan veya azalan gelir eşitsizlikleri"nden söz etmenin anlamsız olduğunu düşünüyorum.

Gelir dağılımı üzerindeki ampirik çalışmalarda, ağırlığın sınıflardan gelir gruplarına kaymasının önemli bir ideolojik işlev gördüğüne de ayrıca inanıyorum. Bölüşüm dinamiklerinin neoliberal politikalarca biçimlendiği son onyıllar boyunca her yerde, hem Kuzey'de, hem de Güney'de emeğin payı dramatik boyutlarda gerilemiştir. Bu bulguların yayılması ve tartışılması, neoliberalizmin meşruiyetini ciddi biçimde sarsabilecekti. Azalan/artan gelir eşitsizliklerine ilişkin sağlık derecesi şüpheli bulguların, kamuoyuna intikal eden gelir dağılımı tartışmalarına egemen olması bu yüzdendir.

III. Yoksulluk

Şimdi ileri süreceğim düşünceler daha da tartışmalı olabilir. Yakın zamanların çok itibarlı bir araştırma gündemini oluşturan **yoksulluk incelemelerine** karşı çıkıyorum[3]...

... Burada beni dinleyen gençlerin pek çoğunun yakın gelecekte yoksullukla bağlantılı incelemelere katılacaklarını biliyorum; zira bu konu Batılı Devlet-dışı Örgütler (DDÖ'ler) ve Dünya Bankası için,

ayrıcalıklı, araştırma fonlarının aktığı bir alandır. Yoksulluk odaklı araştırmalara ve politika tartışmalarına dönük eleştirilerimle, müstakbel sosyal bilimcilerin ekmek kapılarını tıkamak niyetinde değilim. Onlara sadece şu tavsiyeyi yapmakla yetineceğim: Kendi önceliklerinize yabancı olan araştırma gündemlerine girmek zorunda kaldığınızda, kapsamlı ve eleştirel perspektifinizi unutmayınız; terk etmeyiniz. Bulgularınızı kendi perspektifinizin ışığı altında değerlendirmeyi ihmal etmeyiniz ve uygun fırsatı bulduğunuzda bunları kullanınız.

IV. Yolsuzluk

"Yolsuzluk", Dünya Bankası'nda ve Batılı DDÖ'lerde yüksek öncelik taşıyan bir diğer politika bağlantılı araştırma alanıdır. Bu araştırma gündeminin ana sorunu, aşırı sathîliğinden kaynaklanır. Eleştirimi Dünya Bankası'nın yolsuzluk tanımıyla başlatayım: "**Kamusal yetkinin özel çıkar için kötüye kullanımı...**" Harfiyen yorumlanırsa, bu tanım sıradan rüşvet kavramıyla eşanlamlı olur. Üstelik vurgulamayı, "rüşveti alan" (yani bürokrat veya siyasetçi) üzerinde odaklaştırmak gibi bir sakatlıkla da malûldür. Abartılı bir örnek olarak, sarhoş bir sürücüden rüşvet alan trafik polisi akla gelir. Ve sorabilirsiniz: "Bu kadar basit bir sorun üzerinde bu kadar şamata niye?"

Ancak, bu yaklaşımın uzantıları daha ciddidir. Yolsuzluğu önleyici politika arayışları, az gelişmiş ülkelerde rant oluşumu, rant arayışı ve rantlara el koyma olgularını kapsayan daha geniş bir alana uzanır. Ve sorunun, devlet aygıtından kaynaklandığı; bu aygıtın içine yerleşmiş olduğu algılaması süregelir. Dolayısıyla, kestirme yoldan çözüm, devletin ekonomi dünyasındaki varlığının azaltılmasında ve piyasalara müdahalelerinin tasfiye edilmesinde aranır: "**Devleti küçültmek; piyasaları genişletmek...**" Neoliberalizmin yolsuzlukla mücadele reçetesi budur.

Bu yaklaşımın çok ciddi iki sorunu vardır. Birinci olarak, az gelişmiş bir kapitalist ortamda burjuvaziyle devlet arasındaki tarihsel bağlantılar ihmal edilmektedir. Hepimiz biliyoruz ki, kendi burjuvalarımız, var oluşlarını, güçlerini, servet birikimlerini devletle kurdukları yarenlik ilişkilerine ve devlet aygıtı üzerinde oluşturdukları kontrole borçlu olmuşlardır. üçüncü dünyadaki geç kapitalizmin ana gelişim doğrultusu budur. Yolsuzluğa geleneksel Dünya Bankası yaklaşımı, bana, sıklaşan soygunlara karşı bir gece bekçisi istihdam eden mahalleliyi hatırlatıyor. Hırsız, bekçiyi rüşvete bağlar ve evlerimizi soymayı sürdürür. Biz de bekçiyi suçlarız, kovarız ve bir yenisini buluruz. İyi ama gerçek suçlu kimdir? Mahallemize dadanan hırsızın varlığını dikkate almadığımız sürece, sorunu çözebilir miyiz?

Neoklasik yolsuzluk yaklaşımının ikinci sorunu, neoliberal yolsuzlukla mücadele reçetelerinin kesin iflasıyla ilgilidir: Son zamanlarda az gelişmiş ülkelerde, önceki dönemlerde gözlenmeyen biçimlerde, boyutlarda rant oluşumları ve rantlara el koyma olguları gözlenmiştir ve bunların çoğu neoliberal rejimlere özgü bozulmalardır. Bunların sonunda, ("yolsuz" uygulamalar nedeniyle) ulusal ve uluslararası burjuvazilere aktarılan toplumsal hasılanın hacmi hızla yükselmiştir. Özelleştirmeler ve (finansal sistemlerin serbestleştirilmesiyle bağlantılı) finansal skandallar tipik örneklerdir. Yolsuzlukla mücadele gündeminin birdenbire patlak vermesinin ardında, bu olgunun Bretton Woods Kurumları tarafından algılanmasının yarattığı suçluluk duygusu rol oynamış olabilir.

Bu gözlemlerden hareketle, yolsuzluğun tamamen ortadan kaldırılması için, üretim araçlarında tam kapsamlı bir kamulaştırmanın gerekli olacağı söylenmelidir. Geleneksel Sovyet tipi sosyalizmde, burada tartıştığımız anlamda yolsuzluk yoktur; buna karşılık biçimsel olarak belirlenmiş grupların (nomenklatura'nın) yararlandığı (ve pek çoğu adaletsiz sayılabilecek olan) ayrıcalıklar vardır. Eski

sosyalist ekonomilerde yolsuzluk, kapitalist üretim ilişkilerinin oluşmasıyla eş zamanlı olarak ortaya çıkmıştır. Sovyet ekonomisinde neoliberal gündemin uygulamaya konmasının ardından ortaya çıkıveren "oligarklar" skandalı karşısında Dünya Bankası, en sonunda "güçlü ekonomik grupların **devleti fethetmesi"** diye bir olguyu itiraf etmeye mecbur kaldı. Kapitalizmin bu üst organına arka kapıdan Marksist düşüncenin sızmış olması mı söz konusudur?

V. Yönetişim

Tartışacağım son husus, günümüzdeki politika tartışmalarında da bazı uzantıları olan bir başka yeni ve muteber terim olan "yönetişim" üzerinde olacak. "Yönetişim" nedir? Ve geleneksel "yönetim" sözcüğü yerine bu yeni terime niçin gereksinim duyuyoruz? Dahası, bu terimle olumlu doğrultudaki bir değişimi vurgulamak istiyorsak, niçin sadece "iyi yönetim", "etkin yönetim" ifadeleriyle yetinmiyoruz?

Bir kez daha Dünya Bankası'ndan kaynaklanan bir tanımla başlayayım: Buna göre **yönetişim**, *"bir ülkenin vatandaşları veya temsilcileri tarafından talep edilen kamusal veya diğer malların, kamu kuruluşlarının kurumsal kapasite ve yetenekleri tarafından etkili, saydam, tarafsız ve hesap verilebilir biçimde sunulması"* olarak tanımlanır. Osmanlı döneminden gelen bir anlayışa göre, geçerli bir tanım, *"efradını havi; ağyarını mâni"* olmalıdır. Dünya Bankası'nın tanımı bu sağduyulu formülü külliyen ihlal etmektedir. Kamu örgütlerinin sunacağı "diğer" (yani, kamusal olmayan) mallar nelerdir? "Vatandaşlar" ve "temsilcileri" arasındaki ayrımın anlamı nedir? Ve bütün bu fuzulî öğeleri ayıklayıp, tanımın sonundaki dört sıfatı ("etkili, saydam, tarafsız ve hesap verilebilir" sözcüklerini) yönetişimin bileşimleri olarak yorumlayacaksak, bu özelliklerin de ayrıca tanımlanıp geliştirilmesi gerekli değil midir? Açıkçası "yönetişim" de, biraz "küreselleşme" gibi, bulanık bir terimdir ve bilimsel incelemelerin yapı taşlarını oluşturan "kavram"lardan biri olarak görülemez.

Öte yandan, "yönetişim" yaftası altında gerçekleştirilen politika önlemlerine (sözde "reformlar"a) bakılırsa, iki temel amaç algılayabiliyorum. Birinci amaç, devletin, bölüşüm ilişkilerine halk sınıfları lehinde değişiklikler getirebilecek aktif rollerini tasfiye etmek olsa gerektir. Bu gündem, aynı zamanda, az gelişmiş toplumlarda potansiyel olarak daima tekrarlanabilen bir düzenleme biçimi olan "popülizm"in temelli tasfiyesi olarak da yorumlanabilir.

"Yönetişim gündemi"nin ikinci amacı ise, bence, ulus-devletin uluslararası sermayeye karşı yerli burjuvazi lehine hareket edebilme kapasitesinin de tasfiyesidir. Bu ikinci gündem, az gelişmiş toplumların piyasalar tarafından düzenlenemeyecek olan alanlarını (örneğin para politikalarını, devlet ihalelerini, ekonomik altyapıyı) özerk kurumlar aracılığıyla yeniden örgütlemeye çalışır. Bu dönüşüm merkez bankalarıyla başlar ve ilgili konularla bağlantılı sektörel kurumlaşmalarla geliştirilir. Bu özerk kurumlar temsili bir siyasi sistemin geleneksel öğelerine hesap verme durumunda değildirler. Tam aksine, ulus-devletin yasama, yürütme ve yargı organlarını devre dışı bırakmak kritik hedeftir. Dışsal denetim, (DTÖ, IMF, DB vb. gibi örgütler aracılığıyla) dışa karşı hesap verme ve uluslararası tahkim geleneksel mekanizmaların yerine geçer.

Yönetişim gündemi, böylece, sermayenin (ve esas olarak uluslararası sermayenin) ulus-devletlerin ve özellikle halk sınıflarının kaderleri üzerinde sınırsız bir hegemonyanın oluşturulmasını hedeflemiş olur. Bu yüzden karşı çıkmamız gereken tehlikeli bir programdır.

Dinleyicilerimle paylaşmak istediğim düşüncelerim bunlardı. Sabrınız için hepinize teşekkür ederim.

“Yoksulluk” Kavramı Üzerine Notlar[1]

Yoksulluk, son yıllarda sosyal bilimcilerin araştırma gündeminin önemli maddelerinden biri haline geldi. Dikkat ediniz; insanların ekonomik kaderini, refah durumunu, varsıllık veya yoksunluklarını belirleyen büyüme, kalkınma, gelir dağılımı, ekonomik krizler, sömürü, sosyal sınıflar gibi bir dizi olguyu, kavramı içeren ve sosyal bilimlerin esasen ana konularını oluşturan bir araştırma gündeminden değil; özellikle **yoksulluk** terimi etrafındaki bir odaklaşmadan söz ediyorum.

Bu odaklaşmanın kendiliğinden meydana geldiği söylenemez. Son çeyrek yüzyıl boyunca, büyüme hızının üçüncü dünya ülkelerinin çok büyük bir bölümünde önceki çeyrek yüzyıla göre düştüğü ve gelir dağılımının emekçilerin aleyhine, sermaye sınıflarının lehine dönüştüğü, tüm ciddi araştırmaların ortaya koyduğu olgulardır. Daha açık ifade edelim: Makroekonomik politikalar, sermaye birikimi, büyüme ve kalkınma amaçlarından uzaklaşmış; önceliklerin başına "istikrar" gelmiş; bu politikalara daraltıcı ve deflasyonist yönelişler egemen olmuştur. Neoliberal politikaların bölüşüm sonuçları, işsizliğin artmasına, reel ücretlerin verim artışlarının gerisinde seyretmesine, hatta çoğu kez gerilemesine yol açmış; kırsal dünyada topraksızlık artmış; küçük ve orta köylülere dönük destekleme politikalarının kapsamı gerilemiş; devletin sosyal alanlara dönük harcamaları daralmış; "kamu hizmeti" nitelendirilmesiyle parasız sunulan pek çok alanda, "kullananın bedel ödeyerek yararlanması" ilkesi yaygınlaşmıştır. Bu politikaların nihai yansıması, artı-değer oranlarının yükselmesi; artı-değerin içinde ise finans kapital ve rantiye paylarının artması anlamına gelmiştir. Temel (birincil) bölüşüm ilişkilerindeki dönüşümlerin nihai bilançosu, böylece, açık seçik olarak emek aleyhine, sermaye lehine gerçekleşmiştir.

Bazı istisnalara rağmen, yukarıda çizilen tablo, yani **büyüme hızlarında düşme ve bölüşüm ilişkilerinin emek aleyhinde seyretmesi** son 25 yılda üçüncü dünyada meydana gelen dönüşümlerin ortak özelliklerini yansıtmaktadır. Bu saptamaların yadsınması hemen hemen imkânsız idi ve durumun böylece kabulü, gelişmekte olan ülkelere refahı getireceği iddiasındaki neoliberal politikaların meşruiyetini temelden çökerteceği için çok tehlikeli idi. İdeolojik bir karşı hamle yapmak zorunlu hale geldi. Burjuva iktisadı, çözümü, emek-sermaye karşıtlığının incelenmesini mümkün kılan **sınıflar arası gelir dağılımı** analizinden, **kişisel gelir dağılımı** analizine (yani, gelir grupları arasındaki eşitsizlik çerçevesine) kaydırmakta buldu. İncelenen nüfusun (hane halklarının) en düşükten en yükseğe doğru sıralanan gelir büyüklüklerine göre gruplaşması sonunda elde edilen bu gelir dağılımının içerdiği eşitsizlik derecesi (bazen **Gini katsayısı** gibi tek bir istatistikî gösterge ile) ölçülür ve zaman içinde gelir dağılımının hangi yönde değiştiği, bozulup bozulmadığı belirlenir.

"Ne fark eder?" diye sorabilirsiniz? Temel fark, bölüşüm analizini sınıflar ve sosyal gruplar arasında **doğrudan karşıtlık içeren** bir çerçeveden, azdan çoğa doğru düzenlenen bir **istatistikî sıralama** işlemine dönüştürmüş olmasıdır. Kişisel gelir dağılımı temel ve tali bölüşüm ilişkilerinin ayrıştırılıp çözümlenmesine imkân vermeyen **istatistikî bir yan ürün**dür; o kadar... Bu gelir dağılımı tablosunun ana öğeleri, **gelir dilimleri**dir ve bu dilimlerde toplanan insanlar, ait oldukları sosyal sınıfa, sosyoekonomik gruba göre değil, farklı süreçler sonunda oluşan (ve çoğunlukla bir anket çalışması sırasında araştırıcıya beyan edilmiş olan) **gelir düzeyi**ne göre tanımlanırlar. Kişisel gelir dağılımının eşitsizlik derecesini ölçen istatistikî göstergenin (örneğin **Gini katsayısı**nın) "düştüğü", (yani eşitsizliklerin azalmış göründüğü) bazı durumlar, sınıflar ve toplumsal gruplar arası karşıtlıkların artması koşullarında gerçekleşebilir: Örneğin, kent ekonomisini, sanayi ve hizmetleri daha fazla etkileyen bir kriz, işsizliği artırdığı, sendikalaşmayı çökerterek reel ücretleri aşağıya

çektiği, emekli gelirlerinin enflasyon karşısında aşınmasına yol açtığı halde gelirler arası eşitsizlik azalmış görünebilecektir; zira kişisel gelir dağılımının alt-uçlarında yığılmış olan tarımsal gelirler bu olumsuz koşullardan aynı derecede etkilenmemiş olabilir. Hatta, bu sonuç, tarımın bünyesinde sınıflar arası bölüşüm ilişkileri köylü üreticiler aleyhine, ticari-mali sermaye lehine dönüşmüş olsa dahi gerçekleşebilir. Kısacası, farklı sınıf karşıtlıklarının her birinin bünyesinde bölüşüm ilişkileri emek aleyhine seyrederken (yani "bozulurken"), kişisel gelir dağılımının "düzelmesi" mümkündür.

Sınıf odaklı gelir dağılımı incelemelerinin gelir dilimleri odağına kaydırılması, böylece, neoliberal politikaların karşılaştığı meşruiyet bunalımına karşı bir çıkış yolu sağlayabilecekti: "Örgütlü işkollarında ücretlerin düşmesi, özelleştirme ve kamu sektörünün küçülmesi sonunda kamusal istihdamın daralması, ithalatın serbestleşmesi sonunda rekabetçi olmayan üretim kollarının küçülmesi, faizlerin yükseltilmesi, çiftçiye dönük girdi sübvansiyonlarının ve destekleme alımlarının daralması..." Standart neoliberal reçetenin genellikle emek aleyhtarı olduğu açık seçik olan bu politika öğelerinin her birinin ve tümünün eşitsizlikleri artırıp artırmadığı artık tartışma konusu olur. Olumsuz etkilenen grupların hangi gelir diliminden hangisine kaymakta olduğuna ve farklı grupları içeren sektörlerdeki ortalama gelir değişme (büyüme, küçülme) hızına bağlı olan sonuç istatistikî bir araştırma ile ortaya çıkar.

İşte **yoksulluk** üzerine odaklaşan araştırma gündeminin doğması ile gelir dağılımı incelemeleri gündeminde yukarıda sözünü ettiğim değişme arasında yakın ilişki vardır. Neoliberal modelin toplumsal sorunlara karşı duyarsızlığı eleştiri konusu olunca, bu eleştiriyi göğüslemek işlevi Dünya Bankası'nca üstlenildi. Bu da bölüşüm/büyüme ikilisinin toplumsal sonuçlarını **yoksulluk** kavramı etrafında çözümleme kararı ile gerçekleştirildi.

Bu, birçok bakımdan, çok elverişli bir çözüm oluşturuyordu. Birincisi, hedef kitle, yani **yoksullar**, gelir düzeyleri ile tanımlanmakta; dolayısıyla doğrudan doğruya kişisel gelir dağılımı tablolarında içerilen bir grup olarak belirlenmektedir. Böylece, sınıfsal bir analize gerek duymayan, heterojen sosyoekonomik koşulların nihai yansıması olan alt gelir grupları üzerinde odaklanılmakta idi. Bu yaklaşımın ideolojik işlevine yukarıda değindim.

İkincisi, "yoksulluk", Dünya Bankası'nca **1993 alım gücü paritesine göre belirlenmiş kişi başına günde bir dolarlık gelir** olarak tanımlanmış ve ülkeler arası ve zaman içinde yoksulluk ölçümleri bu tanıma göre sürdürülmüştür. İki dönem arasında yoksul nüfusun artıp artmaması, böylece, (a) toplam gelirdeki artış hızı, yani büyüme ve (b) kişisel gelir dağılımında, alt dilimlerin payındaki değişmelere göre belirlenir. Büyüme, kişi başına nüfus artışını aşıyorsa ve bölüşüm değişmiyorsa yoksul nüfus tanım gereği azalacaktır. Büyüme/bölüşüm ikilisindeki olumlu/olumsuz değişmelere göre dört olası bileşim vardır: Bunlardan biri (pozitif büyüme, düzelen bölüşüm) kesinlikle yoksulluğu azaltıcı, diğeri (negatif büyüme, bozulan bölüşüm) yoksulluk artırıcı; diğer ikisi ise (yüksek büyüme, bozulan bölüşüm ile düşük büyüme, düzelen bölüşüm) belirsiz sonuçlar verir. Bu mekanik hesaplama üzerine kurulu "yoksulluk azalıyor/artıyor" saptamalarının analitik ve aydınlatıcı bir değeri olduğu söylenebilir mi? Ne var ki, **"yoksulluk azalıyor"** saptamalarının yapılabildiği durumlar, çoğu kez, Dünya Bankası ve burjuva iktisatçıları tarafından neoliberal politikaları aklamak ve meşrulaştırmak için kullanılmıştır. Neoliberal politikaların sınıfsal gelir dağılımı üzerindeki yansımalarını inceleyen araştırma gündemi böylece ortadan kalkmakta; "yoksul" nüfusun toplam olarak veya oran olarak bazen azaldığını, bazen arttığını ortaya koyan mekanik bir hesaplama süreci bunun yerine geçmekte idi.

Üçüncüsü, devletin sınıflar arası bölüşüm ilişkilerini etkileyen aktif bir aktör olarak algılandığı bir sosyal politika yaklaşımının terk edilerek bunun yerine “yoksullukla mücadele” gündeminin geçmesinin de ideolojik bir işlevi vardır. “Yoksullar”, kişisel gelir dağılımı tablolarının alt dilimlerinde kümelenirler ve bu insanların içinde, işsizler, düşük maaşlı emekliler, kayıt-dışı sektör işçileri, topraksız köylüler, müflis (gelirleri sıfır, servetleri çok büyük olabilen) iş adamları, enformel iş sahipleri, küçük toprak sahibi köylüler yer alabilir. Bu karmaşık insan topluluğunda yoksulluğa yol açan etkenler ve çözüm yolları da elbette çok çeşitli olacaktır. Kronik işsizler, istihdam yaratıcı yatırımların artmasını özler. Kriz koşullarında (konjonktürel olarak) işsiz kalanlar ve enformel sektör emekçileri ise yoksulluktan çıkışı genişletici makro politikalarda görür. Asgari ücretliler ve emekliler, enflasyona karşı en azından endeksli ücret-maaş ayarlamasını, KİT çalışanları özelleştirmelerin durdurulmasını, topraksız kır emekçileri toprak reformunu, piyasaya dönük üretim yapan yoksul köylüler girdi sübvansiyonu ile yüksek taban fiyatları isteyecekler; sosyal güvenceden yoksun emekçiler burjuvazinin vergilenerek sağlık-eğitim hizmetlerinin kendilerine parasız sunumunu talep edeceklerdir. Bu tür karmaşık bir sosyal/ekonomik politika kümesini “yoksullukla mücadele” türünde tek bir yafta altında toplamak imkânsızdır. Bunları, olsa olsa, **emekten yana politikalar** diye nitelendirmek ve her bir öğeyi büyüme/bölüşüm etkileri bakımından irdelemek gerekir.

Sözünü ettiğimiz emek yanlısı politikalar taleplerinin çoğunun, neoliberal reçetelerle çeliştiği açıktır. Buna karşılık, Dünya Bankası yaklaşımını izleyerek sosyal politikaları **yoksullukla mücadele** gündemi ile sınırlarsanız, sözü geçen karmaşık (“yoksul”) insan topluluğunun tümünü basit ve tek bir reçete içine sıkıştırma çabası egemen olacaktır. Geleneksel (ve yerli/yabancı hayır kuruluşları, cemaat dayanışmaları, yerel yönetim katkıları ve fak-fuk-fon, “yeşil kart” türü merkezî programlar içeren) “muhtaçlara yardım” uygulamalarını bir yana bırakalım. Dünya Bankası basit bir tanı/tedavi ikilisi öneriyor: Tanı, “yoksulluğun nedeni insanî, doğal, fizikî ve finansal **varlıklardan** (“sermayeden”) yoksunluktur” önermesi ile ortaya konuyor. Bu tanı, tedavi yolunu da getiriyor: “İnsan sermayesine (temel eğitim ve koruyucu sağlığa) dönük kamu harcamalarını artırın; mülkiyet haklarını, toprak ve sermaye piyasalarını, krediye ulaşma olanaklarını geliştirin.”[2] Dikkat ediniz, burada yoksullukla mücadele için devletin üstleneceği işlevler, ana hatlarıyla, (1) ilköğretim ve koruyucu sağlığa dönük kamu harcamalarının artırılması ve (2) mülkiyet haklarının ve piyasa ilişkilerinin genişletilmesi ile sınırlıdır. Birinci gruba bakarsak, orta ve yüksek öğrenimin parasız sunulması dışlanmış; tedavi edici hastane hizmetlerinin de fiyatlandırılması ilkesi savunulmuştur[3]. IMF denetimli bütçe kısıtları altında temel eğitim ve sağlık alanlarında bile artan kapsamda “kullanıcı bedeli” (yani hastaların ve öğrencilerin katkıları) yaygınlaşmaktadır.

İkinci grubu mercek altına alalım: Toprak reformu değil, “toprak piyasasının geliştirilmesi”; üretim araçları mülkiyetindeki tekelleşmeye karşı toplumsallaşma değil, kamu mülkiyetinin özelleştirilmesi ve özel sektörün desteği... Yoksul köylüye girdi sübvansiyonları ve fiyat destekleri değil, mülkiyet esasına göre (ve yoksul üreticiyi gözeten öğeler içermeyen) sınırlı boyutlu “doğrudan gelir desteği” programı... Çiftçi ve esnafı desteklemek amacı taşıyan ihtisaslaşmış kamu bankalarının küçük üreticiye dönük sübvansiyonlu kaynaklarının geliştirilmesi yerine, bu bankaların özelleştirilmesi ve finansal serbestleşme koşullarında nasıl, hangi kaynakla gerçekleştirileceği belirsiz “mikro-kredi” fantezileri... Bu kavramsal çerçeveyi ve gündem kısıtını kabul edenler için ise, Dünya Bankası ve uluslararası devlet-dışı kuruluşlardan bol destekli araştırma projeleri...

Bu saptamalardan yanlış bir sonuç çıkarılmamalı. Elbette “yoksulluk” nesnel bir olgudur. Üçüncü

dünyada bazı insanlar, yoksul doğuyorlar. İçinde yaşadıkları toplumun az gelişmiş olmasından ötürü; fakat daha da önemlisi bu az gelişmiş kapitalist toplumun emekçi sınıflarına (ve bu sınıfların en örgütsüz, en handikaplı katmanlarına) mensup olmalarından ötürü... Buna karşılık, bazı insanlar sonradan yoksullaşıyor. Yukarıda değindiğim gibi ekonomik krizlere, büyüme hızının düşmesine ve bölüşüm ilişkilerinde bozulmalara yol açan sosyoekonomik etkenlerden ötürü... Bu insanlar yoksulluğa farklı yollardan geliyorlar; dolayısıyla yoksulluktan kurtulmaları onları yoksulluğa sürükleyen süreçlerle bağlantılı olacaktır. Öte yandan, yoksulluk sürdükçe, bu olgu (geçmiş öyküleri ne olursa olsun) insanları ortak paydalarda birleştirecektir: Direnme, dayanışma ve var olma stratejileri; değer sistemlerindeki dönüşüm ve çözülmeler arasında benzeşmeler oluşacak; bu olguların sosyal bilimciler tarafından kavranması ve pratik, kısa vadeli yardım-destek uygulamalarına rehberlik etmesi gerekecektir. Beslenme, ısınma, barınma yetersizliklerinden kaynaklanan sorunlara, halk sağlığı ve sosyal hizmet uzmanları eğilecektir. Bunlar, hastalığın (sıtmanın) belirtilerini hafifletmeye, (örneğin kinin vererek) ateşi düşürmeye dönük saygı değer çabalardır. Ancak, hastalığın kaynağını (bataklığı) kavramak; onunla mücadele etmek (kurutmak) ayrı bir gündemi içerir.

Yoksulluğun kökeninde kapitalizm ve az gelişmişlik vardır. Son çeyrek yüzyıl içinde artan yoksullaşmanın kökeninde ise, sermayenin emek üzerinde artan tahakkümünü gerçekleştiren süreçler ve bu süreçleri uluslararası kuruluşlar ve ulus-devletler aracılığıyla hayata geçiren neoliberal politikalar vardır. Dünya Bankası'nın **yoksulluk anlayışı ve aynı patenti taşıyan yoksullukla mücadele programları** bu doğrultudaki kavrayışları engellemeye dönük ideolojik işlevler taşımaktadır. Dikkatli olmak, uzak durmak ve gündem saptırmalarına karşı koymak gerekiyor.

Emperyalizm mi, Küreselleşme mi?[1]

“Emperyalizm” sol aydınların söyleminde artık niçin yer almıyor? Prabhat Patnaik, makalesinde bu soruyu ortaya atıyor.[2] Bu yazıda da aynı soru tartışılacaktır. Tartışmanın başlangıcında şu soruyu sormak gerekiyor: Ortadan kalkmış olan şey nedir? Tartışmanın sonunda ulaşılacak yanıtı da şimdiden verelim: Emperyalizm olgusu olduğu gibi süregelmektedir; ancak bir çözümleme aracı olarak emperyalizm kavramı ortadan kalkmakta ve yerini “küreselleşme” kavramına bırakmaktadır. Bu çerçeve içinde sürdürülecek olan tartışma beş tema etrafında toplanmıştır.

I

Patnaik, emperyalizmi “dünyayı belirleyen temel ekonomik ilişkilerin bütünü” diye betimliyor. Bu betimlemenin emperyalizmi bir çözümleme aracı olarak kullananların gündemi ile çakışması için iki ek soruyu yanıtlamak gerekiyor: Hangi tür ekonomik ilişkiler? Ve nasıl bir dünya?

(a)

Hangi ekonomik ilişkiler? Bu soruyu, Patnaik’in yaptığı gibi, yani doktriner bir metinler incelemesine girişmeden tartışalım ve başlıca emperyalizm kuramcılarının (yani “klasik” dönem için Luxemburg, Hilferding, Buharin ve Lenin’in; yakın dönem için de Baran ve onun neo-Marksist izleyicilerinin) gündemlerine bakalım. Göreceğiz ki, bu düşünürlerin araştırma alanı, dünya kapitalizminin bünyesinde yer alan ticaret ilişkilerini, sermaye hareketlerini, finans sistemlerini ve bunların politik sonuçlarını kapsamaktadır. Doğrudan doğruya bu inceleme alanına baktığımızda, emperyalizm kuramcılarının gündemlerinin bir özgünlük taşımadığını; uluslararası ekonomik ilişkilere dönük geleneksel araştırmaların veya son yıllarda “uluslararası politik iktisat” başlığı altında oluşmakta olan yeni disiplinin gündemiyle büyük ölçüde çakıştığını saptayacağız.

(b)

Nasıl bir dünya? Bir analiz aracı olarak emperyalizmin özgünlüğü, yerleşik iktisadın uluslararası ekonomik ilişkilere bakışından farklılığı bu sorunun yanıtında yatar. Emperyalizm kuramcıları, inceledikleri dünyayı hiyerarşik, eşitsiz, temel öğeleri arasında sürekli olarak asimetrik bağlantılar oluşturan, çatışmalı bir sistem olarak görmüşlerdir.

II

Dünya ekonomisinin eşit olmayan öğeleri (örneğin metropollerle sistemin çevresi) arasında yukarıda değinilen “simetrik olmayan bağlantılar”ın incelenmesine, emperyalizm sorunsalı kapsamında geçildiğinde, **yapısal** ilişkilerle **bölüşüm** ilişkilerinin ayrıştırılması yararlı olur. Emperyalizmin yapısal etkileri **bağımlılık** ilişkilerine tekabül eder. Emperyalizmin bölüşüme ilişkin sonuçları ise **sömürü** (veya artık aktarımı) ilişkileri içinde tezahür eder. Yerleşik iktisadın da kullandığı “ulusal ekonomiler arasında **kaynak aktarımı**” olgusu, bu bağlantılarla yakından ilgilidir. Metropollerden çevreye, örneğin sermaye ihracı yoluyla kaynak aktarımı, çevre ülkelerinden metropollere faiz ve kâr biçimlerinde artık aktarımının ön koşulu olur. Bazı koşullarda ise, sermaye kaçışı nedeniyle veya borç servisi için cari işlem fazlası verme zorunluluğu doğduğunda, çevre ülkelerinden merkeze doğru da (yani ters yönlü) kaynak aktarımı oluşabilir. Bağımlılık, sömürü ve kaynak aktarımı olguları ve bunların tarihsel gelişimleri arasındaki karmaşık bağlantılar, kapsamlı genellemeler yapılmasına olanak sağlamaz.

Belli tarihsel dönemeçlerde metropollerden çevreye kaynak aktarımı, bağımlılık ilişkilerini oluşturan bir mekanizma olarak işleyebilir. Hatırlayalım ki Avrupa ile dünyanın geri kalan bölümleri arasında oluşan ilk uluslararası işbölümü, çoğu kez, dış ticaret hadlerinin ham maddelerde uzmanlaşan ülkelerin **lehine** dönüşmesi ile eş zamanlı olmuştur. Ucuz tekstil ürünlerinin ithali sonunda yerel endüstrilerin çökmesi, dış ticaret hadlerinin "kurban" ülkenin lehine dönüşmesi anlamına gelir; ancak bu göreli fiyat düzelmesinin geçici bir olgu olduğu da unutulmamalıdır. Burada, çevre ülkeleri lehine kaynak aktarımının yapısal bir bağımlılık oluşturması söz konusu olmaktadır.

Daha güncel bir olguya, dünya ekonomisi içinde finansal piyasaların bütünleşmesi sürecine de dikkat çekelim: Kısa vadeli sermaye hareketlerinin "gelişen" piyasalara kayması, **gelişmekte olan ülkeler lehine** net kaynak transferi anlamına gelir. Ne var ki, bu mekanizmaya yol açan yüksek faiz oranları, büyük boyutlu artık aktarımları ile sonuçlanabilir. Sözü geçen ekonomilerin dış hesapları, spekülatif sermaye girişlerine yapısal olarak bağımlı oldukları andan itibaren, "gelişen" piyasalar, **finansal canlılık** / **finansal kriz** / **sermaye kaçışı** çevrimine tabi olur ve net kaynak aktarımı da zaman zaman ters yöne dönebilir.

Öte yandan, dış bağımlılığı azaltma çabaları, metropollere çok büyük boyutlu kaynak aktarımını gerekli kılabilir. Tipik bir örnek, 1980'li yılların Romanya'sıdır. Çavuşesku rejimi, dış dünyaya bağımlılığını azaltmayı stratejik ve siyasi bir öncelik haline getirdiği için dış borç stokunun tümünü ödeme yolunu seçmiş; ancak bu, Romen halkının ağır bir biçimde yoksullaşması pahasına gerçekleşmiş ve siyasi sistemin çökmesiyle sonuçlanmıştır.

III

Bu gözlem ve değerlendirmeler, emperyalizm kuramcılarının çizgisini izleyerek, yani dünyaya eşitsizlikleri, çıkar çatışmalarını ve hasmane çelişkileri vurgulayan bir perspektifle bakarak yapılmıştır ve bazı güncel sorunlara bu perspektifin ışık tutabileceğini göstermiştir. Ancak, yine de sormak gerekiyor: Dünya kapitalist sisteminde 1990'lı yıllarda emperyalizm kavramını işlevsiz kılacak boyutta dönüşümler gerçekleşmemiş midir? Ticaretin, sermaye hareketlerinin ve finansal sistemlerin artan boyutlarda liberalleşmesinin gerçekten yeni dönüşümler olduğunu söylemek güçtür. 19. yüzyılın başlarının serbest ticaret rejimi, aynı yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başları arasında altın standart sistemi altında gerçekleşen uluslararası finansal serbestlik ortamı ve sermaye hareketleri, bugünkü serbestleşme derecelerinin gerisinde değildi.

Yine de günümüzde niteliksel bakımdan yeni sayılması gereken bazı dönüşümler vardır. Bunları üç grupta toplayabiliyoruz.

(a)

Birinci yenilik, bazı kuruluş ve örgütlenmelerin (IMF, Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü, OECD, G7 toplantıları ve Birleşmiş Milletler Sistemi'nin bazı öğelerinin) kapitalist dünya sisteminin tümünü kapsayacak üst yapılar biçiminde roller üstlenmiş olmasıdır. Bu kurumsal mekanizmaların bir bölümü, örneğin G7, OECD ve işlevlerinin bir bölümü ile DTÖ, metropollerin bünyesinde oluşan potansiyel çatışmaları çözme amacını izlemektedir. Diğerleri ise (IMF, Dünya Bankası ve keza başka işlevleriyle DTÖ) esas olarak çevre ülkeleriyle metropoller arasındaki eklemlenme biçimlerini denetleme işlevi üstlenmişlerdir. Bazılarının kuruluşu elli küsur yıl öncesine uzanmakla birlikte, son on yıl boyunca bunların işlevleri değişmiş ve rolleri önemli ölçüde artmıştır.

(b)

İkinci yenilik, üçüncü dünya ülkeleri üzerinde icra edilen etkilerin yönüne ilişkindir. Ana hedef, ulusal ekonomileri devletsizleştirmek ve küreselleştirmek olmuştur. Üçüncü dünya devletlerinin pek çoğu ekonomik ve sosyal politika alanlarında artık tam anlamıyla hükümran sayılamazlar. Geleneksel politika araçları giderek felce uğramakta; siyasi iktidarlar ulusal düzlemde sosyal ve ekonomik politikaları hayata geçirme çabasından vazgeçmektedirler. Bu dönüşüm, İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen otuz yıl boyunca ulusal ekonomilerin işleyişini belirlemiş olan düzenleme biçiminin terk edilmesi anlamına gelir. Bu bağlamda bir paradoksa da işaret edelim: Savaş sonrasının "altın çağı" boyunca metropolleri, çevre ülkelerini ve dünya ekonomisini yönlendirmiş olan bu düzenleme biçiminin bazı özellikleri, emperyalizmin klasik düşünürlerce vurgulanan bazı özelliklerinin "reddi" anlamına gelmiştir. Bu dönem boyunca ulusal düzlemlerde sınıflar arası iş birliği, popülist veya fiilen sosyal-demokrat uzlaşmalara yol açmıştır. Uluslararası düzleme ise Keynesgil bir anlayışın damgasını vurması, çevre ülkelerinde büyüme ve sanayileşme süreçlerinin metropollerin çıkarları ile uzlaşması sonucunu vermiştir. Bu gelişmeler bir bütün olarak ele alındığında, "altın çağ" içinde emperyalizmin bazı çatışmacı özelliklerinin hafiflediği sonucuna ulaşabiliriz. İlginçtir ki, geleneksel emperyalizmin kısmen "reddi" olarak görülebilecek bu dönüşümlerin derinliğine kavranmasında en etkili yaklaşımları ve kavramsal araçları geliştiren düşünürler de Marksist gelenekten gelmişlerdir. Dünya kapitalizminin evrimindeki bu geçici dönemin kavranmasında Kautsky'nin ultra-emperyalizm öngörüleri, Sovyet Marksizminin tekelci devlet kapitalizmi üzerindeki (hem sığ, hem de gerçekçi özellikler taşıyan) tezleri ve Fordist düzenleme biçimi üzerindeki neo-Marksist çözümlemeler örnek gösterilebilir. Burada sözünü ettiğimiz ikinci yenilik, yani siyasi iktidarların sosyal ve ekonomik politika alanlarında etkisizleşmesi, yukarıda değindiğimiz "reddin reddi" anlamına gelir ve böylece emperyalist sistemin özgün niteliklerine yeniden kavuşması biçiminde yorumlanabilir.

(c)

Üçüncü yenilik, geleneksel iktisadın "uluslararası faktör hareketleri" diye adlandırdığı olgu ile ilgilidir. Sermaye hareketlerindeki hızlı gelişme ve serbestleşme ise, sadece metropol sermayesi için değil, çevre ülkelerinin burjuvazileri için de yeni olanaklar getirmektedir. Özellikle kısa vadeli ve spekülatif sermaye hareketlerinin olağanüstü boyutlarda arttığı bu dönemde, çevre ile metropoller arasındaki emek hareketleri (19. yüzyılın aksine) giderek engellenmektedir. Sermayenin bu koşullarda uluslararasılaşması ile emeğin ulusal ekonomilerin sınırları içinde "tutsak" kılınması, ekonomik, politik ve ideolojik sonuçlar getirir.

***

Ekonomik sonuçlar nelerdir? Sermaye hareketlerini "açmış" olan az gelişmiş ekonomilerde giderek sıklaşan finansal krizlerin faturasını büyük ölçüde emek öder. Küreselleşme sürecinde emek-sermaye ilişkilerini inceleyen bir Dünya Bankası belgesi, 1980'li yılların borç krizini gözden geçirirken şu saptamayı yapıyor: "*Ulusal sermayelerin büyük bir bölümü, uyum sürecinin maliyetini paylaşmaktansa, dış dünyanın sakin limanlarına kaçmayı yeğledi... Sermayenin artan hareketliliği karşısında emek, sermaye geride ne bırakıyorsa ancak onun üzerinde hak talep edebilir ve bu nedenle sermayeyi (kaçmaması için) kandırması gerekir*".[3] Emeğin, bu koşullarda sermayeyi "kandırması" için yapabileceği tek şey, emek maliyetlerinin bastırılmasını kabul etmektir. Ücretlerin sistematik olarak aşağıya çekilmesinin nesnel koşulları, artık, ulusal ekonomilerin kapalı mekânları

içinde işgücü piyasalarının esnekleşmesinde aranmaktadır ve son zamanlarda bu hedef, Dünya Bankası'nın yapısal uyum programlarının ana öğelerinden biri haline gelmiştir.

***

Politik sonuçlar nelerdir? Ulusal devletin içinde emeğin konumu yeniden tanımlanır. Bu çerçeve içinde ulusal ekonomiyi ve onun sınırlarını belirleyen ana öğe, emeğin hareket serbestîsinin sınırlarıdır. Dolayısıyla, sosyoekonomik görevlerle donatılmış bir ulusal devletin varlığının korunmasında nesnel çıkarları olan başlıca toplumsal güç, emekçiler olur. Ne var ki, devletin düzenleyici, üretici, harcayıcı ve paylaştırıcı bir aktör olarak işlevleri adım adım tasfiye edilmektedir. Geride, devletin saf ve çıplak baskıcı işlevleri kalmaktadır ve "emeğin denetimi", temel görevlerden biri olarak ortaya çıkmaktadır. Bu koşullarda siyasi sistem, emekçi sınıfların gözünde meşruiyetini adım adım yitirmeye başlar.

***

İdeolojik sonuçlar nelerdir? "Beynelmilelci" burjuvaziler ile toplumun "ulusal" kesimleri arasında bir kutuplaşma kaçınılmaz olur. Farklı toplumsal katmanların "küreselleşme dereceleri" farklılaşmıştır. Emekçi sınıflar, tamamen "ulusal" kalmaya mahkûmdurlar. Sermaye hareketleri üzerindeki kısıtlar ortadan kalktıkça, geleneksel olarak "ulusal" olan sermaye katmanlarının önemli bir bölümü adım adım uluslararasılaşır ve kozmopolitleşir. Yüzyılın başlarında Kautsky ve Hilferding'in küreselleşmiş (ve emperyalist özellikli) finans kapital ile ulusal (ve potansiyel olarak anti-emperyalist) sanayi sermayesi arasında yaptığı ayrım, günümüzü aydınlatmada fazla yararlı değildir. Emekçi sınıflar dışında, ulusal ekonominin sınırları içinde kalmaya zorlananlar, kırsal ve kentsel küçük burjuvazidir ve sermayenin en küçük boyutlu öğeleridir. Bu türden bir koalisyon ideoloji düzleminde, kaçınılmaz olarak köktendinciliği, faşizan milliyetçiliği ve "obscurantist" renkleri içerecektir.

IV

Yukarıda sözü edilen olgular ve dönüşümler, "dünyayı belirleyen temel ekonomik ilişkilerin bütünü" ile yani Patnaik'in betimlemesine göre emperyalizm ile ilgilidir. Ne var ki, bunlar günümüzde "küreselleşme" terimi ile açıklanmaktadır. "Küreselleşme", kavram olarak "emperyalizm"in yerine geçmiştir ve bu terminolojik değişim, aynı olgulara iki farklı biçimde bakmak anlamına gelmektedir. Küreselleşme terminolojisini kullanan çözümlemeler, emperyalizmi stratejik bir kavram olarak kullananlardan üç bakımdan ayrılır:

(a)

Yapısal bağımlılığın yerini **karşılıklı bağımlılık** alır. Dünya ekonomisinin, emperyalizm kuramcılarınca betimlenen türden hiyerarşik ve eşitsiz özellikler içerdiği kabul edilmez. Dünyamıza "küreselci" bakış, her değişkenin diğer bütün değişkenlere bağımlı olduğu bir genel denge modeline indirgenebilir.

(b)

Çevre ekonomilerinden sistematik artık aktarımının önem taşıdığı bölüşüm çatışmaları gündem dışına kaydırılır bunun yerine **pozitif toplamlı oyun** özellikleri taşıyan bir yaklaşım yerleşir. Piyasa

ilişkilerinin genişlemesiyle sağlanan etkinlik artışlarından herkesin yararlanacağına iman edilir. Ulusal ekonomiler arasındaki asimetrik kaynak transferleri, piyasa güçlerine verilen basit tepkilerin sonuçları olarak algılanır ve bunların, son tahlilde, başlangıç noktasındaki (eşitsiz) kaynak dağılımını düzelteceği öngörülür.

(c)

Piyasa güçlerinin eşitsiz, ekonomik ve politik güç dengeleri altında işlediğini vurgulayan eleştirel perspektif terk edilir ve bunun yerini uluslararası mal ve sermaye piyasalarına karşı duyulan fanatik bir güven perspektifi (yeni tür bir "piyasa fetişizmi") alır. Sosyoekonomik gelişimin hız ve niteliğinin devletçe belirlenebileceği, bu yeni piyasa fetişizmince kabul edilmez. Siyasi iktidar aracılığıyla temel ve olumlu toplumsal dönüşümlerin gerçekleştirilebileceğine ilişkin devrimci, reformist ve kalkınmacı programlar, artık "ham hayaller" olarak görülür.

V

Araştırma alanı aynıdır; ancak günümüzün bilimsel ve politik söylemi içinde "emperyalizm" yerini "küreselleşme"ye bırakmıştır. Buradan, emperyalizmi stratejik bir kavram olarak kullanan klasik kuramların, içinde yaşadığımız dünyayı anlamada işe yaramadığı sonucunu çıkaramayız. "Küreselci" yaklaşımın günümüzdeki egemenliği, onun analitik üstünlüğü ile açıklanamaz. Tam aksine, yukarıda kısa örneklerle gösterdiğimiz gibi, 21. yüzyılın arifesinde dünya ekonomisindeki eşitsizlikler her zamankinden fazladır. Bağımlılık ve sömürü ilişkilerine dayalı bir kavramlaştırmayı ilke olarak reddeden bir kuramsal yaklaşım, günümüzü kavramada yetersiz kalmaya mahkûmdur.

Buna rağmen soralım: Dünya kapitalist sistemindeki yeni gelişmelerin ışığı altında emperyalizm çözümlemelerini de yenilemek gerekli midir? Yanıt, bizce, "evet" olmalıdır. Bu bağlamda günümüzde Marksist iktisatçıların, yapısalcı, neo-Keynesgil iktisadın katkılarından, ECLA-UNCTAD geleneğinden gelen ve emperyalizmi işlevsel bir kavram olarak kullanmamakla birlikte günümüz dünyasını eleştirel bir gözle inceleyen "üçüncü dünyacı" araştırmaların sonuçlarından öğreneceği çok şey olduğu söylenebilir.

Öte yandan, "emperyalizm"in sol aydınların söyleminde artık yer almamasının ardında, Patnaik'in de vurguladığı gibi siyasi dönüşümlerin de önemli rol oynadığı kabul edilmelidir. Emperyalizmin bir analiz aracı olarak ortaya çıkmasının, tarihsel olarak siyasi mücadelelerle yakın ilişkisi olduğunu hatırlayalım. İlk kuşak emperyalizm kuramlarının kökeninde, emperyalizm içi çelişkilerin bir cihan savaşına dönüşmesi ve sosyal demokrat hareketlerin bu durumda "ne yapmalı" sorusuyla karşı karşıya kalması belirleyici olmuştur. Üçüncü dünyadaki ulusal kurtuluş mücadeleleri, ikinci kuşak emperyalizm incelemelerine yol açmıştır. Hatta "altın çağ"ın zirve noktalarında, gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler arasında "yeni uluslararası ekonomik düzen" pazarlıklarına paralel olarak gelişen bir "üçüncü kuşak"tan da söz edilebilir. Sosyalist kalkınma modellerinin başarılı görüldüğü bu dönemde bağımsız bir gelişme seçeneğinin mümkün olabileceği beklentileri beslenmiş ve dünya ekonomisinin işleyişi üzerinde (emperyalizm kavramının örtülü biçimde yer aldığı) eleştirel incelemeler artmıştır.

Bir de günümüze bakalım: "Dünyanın lanetlileri" ile kapitalist dünya sisteminin egemen güçleri arasındaki açık politik mücadelenin hemen hemen ortadan kalkmış olması, sol aydınların söyleminden emperyalizm kavramının ayıklanmasıyla da ile yakından ilgilidir. Bir olgu olarak emperyalizm her zamankinden daha güçlüdür; ancak bu olguyu değiştirme ve dünyayı ezilenlerin lehine

dönüştürebilme beklentileri şimdilik ortadan kalkmıştır. Devrimci veya reformist bir politik pratik ile paralel olarak gelişmiş olan bir kuramsal yaklaşım, kendisine ilham veren siyasi programlar tasfiyeye uğradıkça geçersiz görünmektedir.

Bu bağlamda Patnaik'in yargısına katılmamak mümkün değildir: "*Günümüzün Marksist söyleminin emperyalizm üzerindeki suskunluğu... (emperyalizmin) olağanüstü gücü... ve onun egemenliğine karşı çıkabilecek akımları başarıyla yönlendirebilme yeteneğinden kaynaklanıyor.*" Marksizmin emperyalizm üzerindeki eleştirileri, doğru bir analiz olarak geçerliliğini koruyor; ancak bu analiz, gerici veya düzenden yana güçlerin dünyaya tamamen egemen olduğu bir dönemde işlevini yitirmiş görünüyor.

Doğru olmasına rağmen, dünyayı ve ezilen sınıfların kaderlerini değiştirebilecek güçten yoksun görünen eleştirel bir analizin pratik önemi kayboluyor ve sadece düşünce tarihine ilişkin bir ilgi alanı olarak (çok dar bir "getto" içinde) kalıyor. Güncel sorunlara işlevsel yanıtlar arayan ve bulamayan "sol" akımlar küreselleşmeyi önce kaçınılmaz, karşı durulamaz bir süreç olarak; adım adım da "hayırlı" bir dönüşüm olarak görmeye başlıyor ve hızla ideolojik teslimiyete sürükleniyorlar. Bu tür bir teslimiyet, elbette, dünyayı emperyalizm kuramcılarının gözlükleri ile algılayamayacaktır.

Uluslararası Ham Madde Ticaretinde

Piyasa Yapıları ve Meta Zincirleri[1]

I. Uluslararası Ticarette Meta Zincirleri

Uluslararası ticaretin eşitsiz kutuplar arasında cereyan ettiği bir dünyada, ticarete taraf olan gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler arasında simetrik olmayan sonuçlar oluşabileceği geleneksel emperyalizm kuramlarında ileri sürülmüştü. Daha sonraları 1950'li yıllarda Raul Prebisch bu önermeyi asimetrik piyasa yapılarına bağlayarak yeniden geliştirdi. Daha sonra Marksist geleneği izleyen "eşitsiz değişim" kuramları ortaya atıldı. Otuz yıl kadar önce UNCTAD uluslararası ham madde piyasalarının yapılarını, çok uluslu şirketlerin özel konumunu da dikkate alarak incelemeye başladı. Önceki gelişmelerden kısmen bağımsız olarak Fröbel, Gereffi ve diğerleri sanayi ürünlerinin çok uluslu şirketlerin denetimi altında farklı parçalara ve farklı ülkelere dağıtılabileceğini vurguladılar. Emek maliyetindeki uluslararası farklılıkların belirlediği parçalanma sonunda oluşan meta (veya "değer") zincirlerinin çözümlenmesi bu sonuncu incelemelerden kaynaklandı. Bu çözümlemeler uluslararası ticarette oluşan hiyerarşik, eşitsiz yapılanmayı aydınlatıcı katkılar getirdi.

Son yıllarda Fröbel-Gereffi'nin sınaî ürünler için oluşturduğu çözümlemeyi tekrar ham madde ticaretine taşıma girişimleri var. Bunlar, ham madde ticaretine katılan farklı aktörlerin, üreticiden başlayarak nihai tüketici-kullanıcıda son bulan **meta zincirlerinin farklı halkalarının** nihai fiyattan aldıkları payların belirlenmesine imkân verebiliyor. Nihai fiyatın bileşenlerine ayrıştırılması, uygun bir yöntemle bir bölüşüm incelemesine dönüştürülebilir ve ham maddenin doğrudan üreticileri ile (çoğunlukla az gelişmiş ülke olan) ihracatçı ülkenin paylarını, uluslararası veya gelişmiş ülke iç piyasasını denetleyen sermaye gruplarının payları ile karşılaştırma olanağı verir.

Üretim noktası ile nihai piyasa arasındaki halkalardan her birinde, ham maddenin "fiyatı" çeşitli ek girdi ve katma değer unsurları eklenerek yükselir. Bu türden bir bölüşüm analizi, Marksist yaklaşımla sürdürülürse aydınlatıcı olacaktır. Bu yaklaşım, temel bölüşüm karşıtlığını doğrudan üretici payları ile artık (artı-emek, artı-ürün, artı-değer)[2] payları arasındaki ikileme bağlar. Ve artığın üretim noktasından ve doğrudan üreticilerin emeğinden kaynaklandığını ileri sürer. Ve örneğin, ek bir dönüşüme uğramadan sadece taşınarak ve depolanarak nihai piyasalara intikal eden bir ham maddenin (bu duruma yaklaşan bir örnek alırsak "muz"un) nihai fiyatından (a) üretim aşamasında kullanılan girdilerin (gübre, tohum, enerji gibi) maliyeti ile (b) taşıma/depolama giderleri düşüldükten sonra geriye kalan marj, **üretici payı** ile **artık** arasında paylaşılacak net hasılayı temsil eder. "Artık" öğesinin üretici emeğinden kaynaklandığı kabul edildiği için **artık/üretici payı** ilişkisi nicel olarak belirlenebilir ve buna (terminoloji rahatsızlık doğurmuyorsa) **sömürü oranı** da denilebilir. Ham madde, (örneğin tütün) belli ölçülerde ek üretim süreçlerinden geçerek dönüşüme uğramakta ise, başlangıç noktasındaki üretim sürecine atfedilebilecek "artık" öğesinin belirlenebilmesi için her aşamadaki katma değer ve ara girdi maliyetlerinin öğelerinin nihai fiyattan düşülmesi gerekir. Bu yapıldıktan sonra, üretildiği biçimi ile ham maddenin ticaretinden elde edilen "artık" öğelerinin üretici ve ihracatçı ülke payları ile karşılaştırılma olanağı doğmuş olur.[3]

Bu türden bir çözümlemeye uyan bir kavramsal çerçeveyi 1977'de İngilizce ve Türkçe olarak yayımlanan bir çalışmamda oluşturmuş ve buna bağlı bir yöntemle UNCTAD 1971-1972'ye ait verileri kullanarak uluslararası muz ve tütün ticaretinde oluşan bölüşüm kategorilerini nicel olarak

tahmin etmiştim.[4] Bir sonraki bölümde (Tablo 1 ve 2'de) bu çalışmanın özet sonuçları yer alıyor. 25 yıl sonra, ham madde ticareti ile ilgili yeni veriler kullanılarak, bu doğrultuda yeni araştırmalar yapılmaktadır. Sonuçları ileride sunulan bu çalışmaların bulguları ilginç ve öğretici olmakla birlikte, kavramsal çerçeve ve metodoloji olarak, ham madde üreticileri, ihracatçı ülke ve farklı sermaye grupları arasındaki bölüşüm kategorilerinin gerekli ayıklamalardan geçirilerek eksiksiz oluşturulduğu söylenemez.

Aşağıda, çeşitli dönemlerde az gelişmiş-gelişmiş ülkeler arası ham madde ticaretine ilişkin meta zincirleri ve bölüşüm kategorileri üzerindeki araştırma bulgularının bir dökümü, kısa yorumlarla birlikte sunuluyor.

II. Ham Madde Ticaretinde Meta Zincirleri ve Bölüşüm Kategorileri

a) 1970'li yıllar

Muz

Tablo 1a: Muz üretim ve pazarlanmasında nihai fiyatın ayrıştırılması, 1971

Maliyet ve Fiyat Öğeleri	Ton başına $
1. Muz üreticilerinin eline geçen gayrisafi hasılat	38
(1a) Maddi üretim giderleri	(8)
(1b) Net üretici geliri	(30)
2. İhracatçı ülkede taşıma, paketleme, depolama	33
3. İhracatçı ülkede vergi ve resimler	8
(3a) İhracat vergileri	(2)
(3b) Diğer vergi/resimler	(6)
4. İhracatçının gayrisafi kâr marjı	6
5. F.o.b. İhraç fiyatı (1+2+3+4)	85
6. Taşıma ve sigorta	38
7. C.i.f. İthal fiyatı (5+6)	123
8. İthalatçı ülkede tahliye, taşıma, depolama	78
9. İthal vergileri	23
10. Tüketim vergileri	32
11. İthalatçı ülkede ticari kâr marjı	71
12. Perakende fiyat (7+8+9+10+11)	327

Veriler: "Rapports existant entre les prix à l'exportation et les prix à la consommation de certains produits des base exportés par les pays en développemnet", UNCTAD, TD/184/Supp.3)

Araştırma bulguları: K. Boratav, "Categories of Income Distribution in Primary Commodities Exported by Developing Countries: Some Conceptual and Methodological Problems", Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı 1977, A.Ü. SBF Yayını.

İhracat ve nihai piyasa aşamaları arasında çok az dönüşüme uğratılan bir ürün olarak muz üretimine atfedilen net hasıla (katma değer), üretimin maddi giderleri ile ara aşamalardaki (taşıma, depolama vs.) tüm maliyet öğelerinin nihai fiyattan düşürülmesi ile elde ediliyor. Bu kavram çerçevesi içinde, muz üreticisi, nihai piyasalarda realize edilen (ve muz üretiminden kaynaklandığı kabul edilen) katma

değerden %17,7, ihracatçı ülke ise %25,9 pay (I+II+III) elde ediyor. İthalatçı ülke ticaret sermayesi ve devletinin payı ise %74,1 olarak belirleniyor.

Tablo 1b: Muz üretim ve pazarlamasında katma değer içinde bölüşüm öğeleri

Bölüşüm kategorileri	Ton başına $	% Paylar
I. Muz üreticisi payı (1b)	30	17,7
II. İhracatçı ülkede ticari sermaye payı (4)	6	3,5
III. İhracatçı ülkede devlet payı (3)	8	4,7
IV. İthalatçı ülkede ticari sermaye payı (11)	71	41,8
V. İthalatçı ülkede devlet payı (9+10)	55	32,3
VI. Muza atfedilen net hasıla (I+II+III+IV+V)	170	100,0

Kaynak:: Bkz. **Tablo 1a. Sıralarda parantez-içi rakamlar Tablo 1a'daki sütun numaralarına atıfları gösteriyor.**

Tütün-Sigara

Muzdan farklı olarak tütünün sigaraya dönüştürülmesinde gerçekleşen maliyet ve katma değer öğeleri, muza göre çok daha fazla ve karmaşıktır. Bu nedenle, nihai fiyattan tütün üretimine atfedilebilecek net hasıla öğesinin tahmini, (burada açıklanmayan) bir dizi varsayıma dayandırılmıştır. Uygulanan yöntem ve kavram çerçevesi içinde, tütün üreticisi, nihai piyasalarda realize edilen (ve tütün üretiminden kaynaklandığı varsayılan) katma değerden %5,9, ihracatçı ülke ise %11,1 pay (I+II+III) elde ediyor. İthalatçı ülke ticaret sermayesi ve devletinin payı ise %88,9'dur. Tütün, aynı zamanda ABD'nde de üretilen bir ürün olduğu için, ithal tütün üzerinde uygulanan vergiler, muza göre çok daha yüksektir. Ayrıca sigara üzerinden alınan vergiler, gelişmiş ülkelerde verimli bir kamu geliridir. Nitekim bu vergilerin sigaradan ayrı olarak tütüne atfedilen bölümü muzdan elde edilen vergilerden daha yüksek çıkmaktadır.

Tablo 2a: Tütün ve sigara üretim ve pazarlanmasında nihai fiyatın ayrıştırılması

(İthal edilen tütüne ilişkin ABD verileri, 1972)

Maliyet ve Fiyat Öğeleri	Toplam değer, Milyon $
1. Tütün üreticilerinin eline geçen gayrisafi hasıla	674
(1a) Maddi üretim giderleri	(135)
(1b) Net üretici geliri	(539)
2. İhracatçı ülkede vergi ve resimler	235
3. Tüccar ve ihracatçının gayrisafi kâr marjı	236
4. F.o.b. İhraç fiyatı (1+2+3)	1145
5. Sigara üretiminde tütün hariç maddi girdiler	778
(5a) Ambalaj, paket	(398)
(5b) Enerji, yakıt	(11)
(5c) Amortisman	(369)
6. Sigara imâlatında ücret ve maaş	345
7. Diğer katma değer öğeleri (faiz, rant vd.)	1474
8. Artıktan yapılan diğer giderler (reklam vd.)	470
9. İthalatçı ülkede dolaylı vergiler	4646
10. İthalatçı ülkede ticari kâr marjı	2707
11. Perakende fiyat (4+5+6+7+8+9+10)	11765

Veriler: "Marketing and Distribution of Tobacco", UNCTAD, TD/B/C.1/205.

Araştırma bulguları: Boratav**,** 3 no.lu dipnottaki kaynak.

Tablo 2b: Tütün üretim ve pazarlamasında katma değer içinde bölüşüm öğeleri

Bölüşüm kategorileri	Toplam $	% Paylar
I. Tütün üreticisi payı (1b)	539	5,9
II. İhracatçı ülkede ticari sermaye payı (3)	236	2,6
III. İhracatçı ülkede devlet payı (2)	235	2,6
IV. İthalatçı ülkede ticari sermaye payı (7+8)+(10-ssig)*	4311	47,1
V. İthalatçı ülkede devlet payı (9-tsig)*	3821	41,8
VI. Tütüne atfedilen net hasıla (I+II+III+IV+V)	9142	100,0

Bkz. Tablo 1a.

(*) İthalatçı ülkede vergiler ve kâr marjı, sigara ve tütün arasında paylaştırılmış, tabloya tütüne atfedilen değerler eklenmiştir. Yöntem için bkz. Boratav

Bir tütün ihracatçısı olan Türkiye'nin ve tütün üreticilerinin nihai fiyattan elde ettikleri payın yüksek kılınmasında TEKEL'in stratejik rolü böylece ortaya çıkıyor. Özellikle TEKEL özelleştirilmesinde çok uluslu sigara piyasalarının dev aktörlerinden biri olan Philip Morris'in aday olarak ortaya çıkmasıyla, Türkiye'nin tütün üretim ve pazarlamasından elde ettiği payların dramatik biçimde aşınabileceği öngörülebilir.

UNCTAD'ın ihracatçı ülke payı üzerindeki bulguları

Tablo 3: Ham madde ihraç fiyatının perakende fiyata oranı (%)

	1967-72	1970'li yılların sonları
Kalay	74-91	
Sisal		63-83
Bakır	55-65	54-58
Kahve	18-50	54-61
Yer fıstığı yağı	48-51	
Fosfat		45-47
Çay	19-53	15-47
Şeker	21-53	
Jüt	16-34	19-42
Kakao	12-34	
Muz	20-24	14
Narenciye	29-32	
Demir cevheri	8-12	
Alümina	10-14	13-16
Pamuk		4-8
Tütün		6
Boksit	3-5	2-3

Kaynak: 1970'li yıllardaki UNCTAD araştırmaları. Aktaran: A. Talbot, *Studies in Comparative International Development,* Spring 1997, 32/1.

Yukarıda verilen Boratav araştırmalarının aksine bu bulgularda, üretim-ihracat-nihai piyasa zincirleri içinde yer alan maliyet-katma değer öğeleri ayıklanmamıştır. Bu nedenle ihraç fiyatı/nihai fiyat oranlarını özellikle ciddi boyutta dönüşüme uğradıktan sonra nihai piyasalara intikal eden ürünlerde (örneğin pamuk/kumaş, boksit/alümina, demir cevheri/işlenmiş çelik söz konusu olduğunda) bölüşüm payları olarak yorumlamak büyük boyutlu hata payları içerecektir.

Tabloda kapsanan iki dönem arasında uluslararası piyasalarda ham madde fiyatlarının genel olarak yükseldiği bilinmektedir. Buna rağmen her iki döneme ait verilerin bulunduğu ham maddelerde, ihracatçı ülke payının düştüğü durumlar daha çok sayıdadır.

b) Yakın dönem bulguları

Yaş sebze ve meyveler

Tablo 4: İngiltere süpermarketlerinde havuç türlerinde fiyat artışları

Havuç türü	Fiyat endeksi
Basit havuç	100
Paketlenmiş havuç	221
Paketlenmiş, temizlenmiş havuç	718
Paketlenmiş, temizlenmiş, dilimlenmiş havuç	749
Tepside sunulan mini havuç	1117
Mini kokteyl havucu	1523

Kaynak: A. Dolan & B. Humphrey, *Journal of Development Studies*, 2000, 37/2.

Maliyet ve katma değer öğeleri çok sınırlı olan “havuç temizleme, paketleme, dilimleme” türü işlemlerin nihai fiyata aşırı boyutlarda yansıması, esas itibariyle ve büyük ölçüde havuç üretiminden kaynaklanan ve gelişmiş ülke ticari sermayesi (süpermarketleri) tarafından el konulan artık öğesini içermektedir. İlginç bir durum, sözü geçen ek-işleme süreçlerinin –sık sık gözlendiği gibi– ihracatçı ülkede gerçekleşmesi halinde ortaya çıkmaktadır. Bu durumlarda, ham madde üreticileri, görünüşte belli ölçüde “işlenmiş” bir ürün ihraç etmiş olmaktadır. Ne var ki, ihracatçı az gelişmiş ülkede gerçekleşen ara mal (paket) ve ücretlerden oluşan maliyet/katma değer öğeleri, ithalatçı ülkede son derecede sınırlı kalmakta, bunların sayesinde gerçekleşen nihai fiyat artışlarının fevkalade küçük bir oranını oluşturmaktadır. Bu, ticaret yoluyla sömürmenin ve üreticinin yarattığı artığa ticaret sermayesi tarafından el konulmasının çarpıcı bir örneğidir. Böyle bir durumda üretici/ihracatçının işlenmiş nihai fiyattan elde ettiği pay işlenmemiş ürünün ihracı durumuna göre belirgin biçimde düşecektir. Örneğin “paketleme” sürecinin ihracatçı ülkeye intikal etmesi durumunda, bu basit işlem sayesinde nihai piyasa fiyatında gerçekleşen %121 oranındaki yükselmenin, ihracatçı ülkede ürünün işlenmesini üstlenen emekçilere ve (varsa) girişimciye intikal eden öğesinin son derecede sınırlı kalacağı tahmin edilebilir.

Afrika kökenli mango ve taze sebze

Tablo 5: Afrika kökenli mango ve taze sebzenin nihai fiyatın ayrıştırılması, %

Meta zincirindeki aşama	Mango, Zimbabwe	Taze sebze, Kenya
Afrika içinde		
Üretici	11,9	14,1
Paketleme	5,2	13,1a
İhracatçı	5,5	
Toplam Afrika payı	22,6	27,2
Afrika dışında		
Taşıma, boşaltma	19,6	21,2
İthalatçı payı	11,8	6,1
Süpermarket	45,9	45,5b
** (Maliyetler)	(18,9)	
** (Kârlar)	(27,0)	
Toplam Afrika-dışı pay	77,3	72,8

Kaynak: UNCTAD/DITC/COM/TM/1

(a) İhracatçı payı dâhil olabilir. (b) Maliyet ve kârlar dâhil.

Bu tabloda içerilen bilgiler, yukarıda muz ve tütün için Tablo 1b ve 2b’de uygulanan sistematiğe yakındır. Üretim maliyetlerinin içerilmemesi en önemli farktır. İşlenme sürecinin sınırlı olması nedeniyle muza yakın özellikler taşıyan bu iki ham maddede ihracatçı ülke payının, otuz yıl öncesinin muz ihracatçılarının payına yakın olduğu ilgi çekicidir.

Konserve meyve

İşlenme aşaması tamamen ihracatçı ülkeye aktarılmış olan konserve şeftalide, ithalatçıya (örneğin süpermarketlere) ait markaların kullanılması, nihai piyasada yüksek rantların oluşmasına katkı yapıyor. Yaş ve işlenmiş meyve-sebzede gelişmiş ülke süpermarketleri, üretim aşamasına kadar

nüfuz eden, kalite standartlaşmasını, işlenme sürecinin koşullarını belirleyen ve birçok durumda fiyatları dikte eden rol oynamaktadır. Bu örnekteki ihracatçı ülkede (Güney Afrika'da) gelişkin ve bazı hallerde metropol sermayesi ile ortak kapitalist şirketlerin önemli rolleri olduğu bilinmektedir. Bu nedenle, ara aşamalardaki paylar, diğer az gelişmiş ülkeler için temsil edici olmayabilir.

Tablo 6: Güney Afrika'dan ihraç edilen konserve şeftalinin AB'deki nihai fiyatının ayrıştırılması

Meta zinciri aşaması	Nihai fiyatta pay (%)
Güney Afrika içinde	
Şeftali	12,4
Konserve kutu	11,6
Şeker	4,2
Konserveleme	14,7
(Emek)	(7,4)
(Emek-dışı)	(7,3)
Toplam G. Afrika payı	42,9
Güney Afrika dışında	
Taşıma, boşaltma, resimler, sigorta	24,2
İthalatçı marjı	6,3
Süpermarket marjı	26,7
Toplam AB payı	57,1

Kaynak: G. Kaplan & R. Kaplinsky, *World Development,* 1999, 27/1

Kahve

Tablo 7a: Toplam kahve ihracat ve perakende satış değerleri

	1990'lı yılların başları	2000'li yılların başları
İhracat, milyar $	11	5,5
Perakende satış, milyar $	30	70
İhracat/Perakende, %	36,7	7,9

Kaynak: International Coffee Organisation'un genel müdürü N. Osorio.

Tablo 7b: Kahve tüketici fiyatının ayrıştırılması (%)

	1971	1977	1984	1994
İhracatçı ülke	30,6	50,7	38,4	19,3
** Üretici	18,2	27,1	20,0	16,8
** Aracılar ve devlet	12,4	23,6	18,4	2,5
İthalatçı/tüketici ülke	58,0	37,3	47,6	76,3
Taşıma vb.	11,3	12,0	14,0	4,3

Kaynak: Talbot, *Studies in Comparative International Development,* İlkbahar 1997.

Her iki tabloda kapsanan süreler içinde, perakende satış hasılatından veya nihai fiyattan ihracatçı ülke payının çarpıcı bir biçimde düştüğü anlaşılmaktadır. Kahve ticaretini denetleyen çok uluslu şirketler, arzın düştüğü yıllarda fiyatları yükseltmekte; ancak normal yıllar geri geldiğinde ve alım fiyatları aşağı çekildiğinde, nihai fiyatları düşürmeyerek ticari marjları genişletebilmektedirler.

Tablo 7c: Kahve ihracat fiyatının bileşenlerine ayrıştırılması (%)

	Afrika	Latin Amerika	Endonezya
İhraç fiyatı	100	100	100
Üretim giderleri	63,0	41,0	91,4
Katma değer	37,0	59,0	8,6
Katma değerden paylar	100	100	100
Üretici	31,6	24,5	38,2
Devlet	67,0	71,2	58,8
Diğer aktörler	1,4	4,3	2,9

Kaynak: Talbot, *Studies in Comparative International Development, İlkbahar* 1997, 32/1. Latin Amerika: Brezilya, Kolombiya. El Salvador, Meksika, Kosta Rika, 1977-1982 verileri; Afrika: Kenya, Rwanda, Kamerun, Fildişi Sahili, 1982 verileri; Endonezya 1982 verileri. (Afrika ve Latin Amerika ortalamaları ağırlıksızdır.)

İhracatçı ülkelerde katma değer içinde devlet payı, o ülkeye ait ticari sermaye ("diğer aktörler") payını büyük boyutta aşmaktadır. Bu olgu, kapsanan yıllarda sözü geçen ülkelerde ihracatı denetlemeye çalışan (TEKEL benzeri) kamu kuruluşlarının rolünü, önemini ve yerel ticaret sermayesinin zayıflığını ortaya koyar. Aradan geçen dönemde bu ülkelerin pek çoğunda ve özellikle Afrika'da ihracatı denetleyen kamu kuruluşları ("Marketing Boards") IMF/Dünya Bankası reçetelerinin zorlamasıyla zayıflatıldı, etkisizleştirildi ve bir bölümü kapatıldı. Bu tasfiye hareketinin sonraki yıllarda, ilgili ham maddelerde ihracatçı payının gerilemesine katkı yaptığını Afrika ülkeleri için yaptığım bir araştırma ortaya koymuştur.[5]

Tablo 7d: Nestle'nin perakende kahve satış hasılatının %'si olarak kârlar ve ham kahve maliyetleri

	1985	1989
Kârlar	18,6	32,0
Reklam/tanıtma maliyetleri	3,4	4,3
Ham kahve maliyetleri	40,4	22,9

Kaynak: İngiltere'nin Tekeller ve Şirket Birleşmeleri Komisyon raporu. Aktaran: Talbot, *Studies in Comparative International Development,* İlkbahar 1997, 32/1.

Uluslararası kahve ticaretinin ana aktörlerinden biri olan Nestle'nin tabloda kapsanan dört yıl içinde ciro üzerinden kâr oranını büyük boyutta artırması; ihracatçı ülkelerin payına tekabül eden ham kahve maliyetinin payının ise buna paralel olarak aşınmış olması dikkat çekicidir.

III. Sonuç

Az gelişmiş ülke kökenli ham maddelerin uluslararası ticareti, salt piyasa güçlerine teslim edildiği takdirde, ortaya çıkan piyasa yapısı farklı ülkelere dağılmış milyonlarca küçük üreticiyi çok az sayıda çok uluslu şirket ve dev sermaye grupları ile karşı karşıya getiren özellikler kazanacaktır. Bu türden bir yapı içinde, az gelişmiş ülke kökenli ticaret sermayesi tamamen marjinal ve çoğu kez çok uluslu şirketlerin uzantısı konumunda olacaktır. Merkez ülkelerin sermaye gruplarının bu koşullarda meta zincirleri içinde elde ettikleri artık oransal olarak artma eğilimi gösterecektir. Ve ham maddelerin işlenme süreçlerinin az gelişmiş ülkelere aktarılması, bu durumu hafifletmeyecektir.

Bu asimetrik yapıyı kısmen hafifletebilecek tek etken, az gelişmiş ülke devletinde üretimle ihracat arasındaki alanı etkili bir biçimde denetleyebilen kamusal kurumların veya kamu destekli kooperatiflerin varlığı olabilmektedir. Hele hele, aynı ürünlerde uzmanlaşmış ülkelerin bu türden kurumları iş birliği ve eşgüdüm yaptıkları takdirde ihracatçı ülkelerin pazarlık güçleri artacak; piyasa yapılarındaki eşitsiz ve asimetrik durum belli ölçülerde hafifleyebilecektir.

Ham madde ihracatçısı az gelişmiş ülkelerin büyük bir bölümü, bu nesnel durumun farkına varmışlardır. Ve tarihsel süreç içinde farklı gelişimler göstererek ham madde piyasalarında, üretici ve ihraç fiyatı üzerinde denetim oluşturmayı hedefleyen kurumsallaşmaları gerçekleştirmişlerdir.

Cumhuriyet Türkiye'sinde de aynı bilincin ortaya çıktığını görüyoruz. Emperyalizmin tütün rejisi aracılığıyla üreticiler ve emekçiler üzerinde oluşturduğu sömürü mekanizmasına TEKEL son verdi. Büyük buhranın hububat üreticilerini sarsan etkileri Toprak Mahsulleri Ofisi sayesinde kısmen telafi edildi. Tarım Satış Kooperatifleri, devlet desteğinden de yararlanarak, ihracata dönük incir, üzüm, fındık, pamuk gibi ürün piyasalarında düzenleyici roller oynadı. Küçük ve orta köylülüğün egemen olduğu tarım kesimi, fiyat hareketleri bakımından uluslararası ham madde piyasalarının dalgalanma ve çöküntülerinden bu sayede korunabildi.

Son yirmi yıl boyunca ham madde üreticisi ve ihracatçısı az gelişmiş ülkelere Dünya Bankası, IMF ve Batılı devletler tarafından telkin edilen ve çoğu kez ekonomik baskılarla kabul ettirilen düzenlemelerin bir bölümü, bu ülkelerdeki tarımsal destekleme politikalarını gerçekleştiren kurumların etkisizleşmesini, giderek tasfiyesini hedefledi. Direnme gücü zayıf olan ülkeler bu reçeteleri kabul etmek zorunda kaldılar. Özellikle siyah Afrika bu teslimiyetin ağır faturasını halen ödemektedir. Sonuç, bu yazıda özetlediğim bulgularda gösterildiği gibi, üretici ve ihracatçı ülkede yaratılan değerin giderek artan bölümlerine gelişmiş ülke kökenli büyük sermaye gruplarının el koymasıdır.

Aynı reçeteler, özellikle 2000 yılı sonrasında yine IMF ve Dünya Bankası tarafından Türkiye'ye de kabul ettirilmiştir. Tarımsal desteklemeyi gerçekleştiren kurumlar giderek tasfiye edilmekte; TEKEL'in özelleştirilmesi gündeme gelmekte; kamunun ve kooperatiflerin sağladığı destekten yoksun kalan milyonlarca küçük-orta üretici, bir "ihsan ve sadaka" olma özelliği taşıyan **doğrudan gelir desteği** düzenlemesiyle avundurulmak istenmektedir.

Bu politikalar aklın ve sağduyunun değil, uluslararası büyük sermayenin programının parçalarıdır. Bu nedenle, kırsal ve kentsel emekçilerin, örgütleriyle birlikte bu politikaların **tümüne birden** karşı çıkmaları gerekir. Açıkça söyleyelim: Son on beş yıl boyunca Türkiye sendika hareketi, "bana dokunmayan yılan..." rehaveti ile özelleştirmeci, neoliberal reçetelerin faturası kendi sektörüne yükleninceye kadar aktif bir direnme gösterememiştir. Kanımca bu yalpalamaların maliyeti ağır olmuştur; fakat telafisi hâlâ mümkündür.

Cancun'daki Tarım Politikalarının Tıkanması Üzerine Çeşitlemeler[1]

"Yapısal Bir Hata"nın Maliyetleri

Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ), belki de bir "gaflet" sonunda, "demokratik" bir yapı içinde kuruldu. Bu yeni uluslararası örgütün en üst organı olan Bakanlar Konferansı'nda kararlar, (kararın niteliğine göre) ya oydaşma ("consensus"), ya üçte iki veya yarıyı aşan oyçokluğu ile alınır ve Ekim 2003'te 146'yı bulmuş olan üyelerden her birinin bir oyu vardır. Böylelikle, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ndeki gibi sadece seçkin ülkelere bahşedilmiş veto hakkı yoktur ve Dünya Bankası (DB) ve IMF'de olduğu gibi "hissedarların sermaye payları" oranında ağırlıklandırılmış bir karar alma mekanizması yoktur. Bu özelliğin DTÖ'nün zengin azınlığı için Bakanlar Konferansları'nda yarattığı güçlükler, 1997 Singapur toplantısının sonuna kadar AB ve ABD heyetleri tarafından uygulanan çeşitli tehdit ve ödün öğeleri ile aşılmaya çalışıldı. Amerikalı ve Avrupalı uzmanlar ve diplomatlar, "yeşil oda toplantıları" diye anılan küçük ve yoğun kulis çalışmaları sonunda ve "böl ve yönet" yöntemi sayesinde üçüncü dünya hükümetlerinin temsilcilerini kendi çizgilerine getirmeyi başarabildiler. Singapur toplantısı, böylece, DTÖ'nün müzakere gündemini (yatırımlar, rekabet ve devlet ihaleleri gibi) ticaret dışı konulara taşıma kararını aldı.

1997-1998 Asya krizi az gelişmiş ülkelerin birçoğunu küreselleşme büyüsünden kurtaran bir etki yaptı. Bunu izleyen ilk Bakanlar Konferansı 1999'da Seattle'da gerçekleşti. Seattle'da Kuzey Amerika sendikaları ile çoğunlukla Batı kökenli devlet-dışı kuruluşlar, farklı gerekçelerle de olsa, küreselleşme karşıtı muhalefetlerini sokaklara yansıttılar. Sokaktan güç alan, gözleri açılmaya başlayan ve DTÖ çalışmalarını bloke edebileceklerinin farkına varan Asyalı, Latin Amerikalı, Afrikalı temsilciler, Konferansın sonuçsuz dağılmasını sağladılar.

Bir sonraki Bakanlar Konferansı, "sokak etkeni"nin devre-dışı kaldığı Doha'da Kasım 2001'de yapıldı. Yoksul, az gelişmiş ülkelere "bir parmak bal" çalınarak, Doha sonrasındaki müzakere gündemi "kalkınma round'u" diye adlandırıldı; tüm konularda kalkınma önceliklerinin dikkate alınacağına ilişkin bir taahhütte bulunuldu. Bu gevşek taahhüt karşılığında ABD/AB bloku, Singapur gündeminin belirlediği "yeni konular"ın, bir sonraki konferans yeri olarak belirlenen Meksika/Cancun'da Eylül 2003'te karara bağlanması gibi stratejik bir kazanım elde etti.

Ne var ki, Meksika'da "sokak", bir kez daha Konferansı kuşattı. Başta Meksikalılar, Güney ve Kuzey Amerika'dan gelen küreselleşme karşıtları, Afrika'dan, Asya'dan, Latin Amerika'dan gelen üçüncü dünya temsilcilerine moral verdiler. Biraz da bu moral sayesinde, Konferans başlar başlamaz, dünyanın en yoksul coğrafyalarından birinden, Batı Afrika'dan gelen dört "gariban" ülkenin temsilcileri, özellikle ABD'ye dönük bir çağrıda bulundular. Özetle ve mealen şunları söylediler: "*Sizlerin dış ticaret doktrininize göre Batı Afrika, pamuk ticaretinde karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir. Ne var ki, ABD'ndeki 25000 pamuk çiftçisine 4 milyar dolara yakın sübvansiyon veriyorsunuz. Bu sübvansiyonlar sayesinde aslında pamuk ihraç etmemesi gereken bu çiftçiler, dünya piyasalarına pamuğu bizim maliyetlerimizin altında satıyorlar. Batı Afrika'da pamuktan geçimini sağlayan 10 milyon insan, bu yüzden yoksulluğa mahkûm kalıyor. 2006'ya kadar pamuğa dönük tüm sübvansiyonlarınızı kaldırın ve bu arada pamuk fiyatlarındaki düşmeden dolayı bizim uğradığımız zararları tazmin edin. Bunları kabul etmezseniz, Konferansın diğer ve yeni konularda alacağı her karara karşı çıkacağız.*"

Pamuk üzerindeki bu beklenmedik karşı çıkışa ek olarak, tarım konusunda ABD ve AB'nin

hazırladığı karar tasarısı, gelişmekte olan ülkelerin Brezilya, Çin, Güney Afrika, Hindistan, Meksika ve Tayland gibi prestijli üyelerini içeren bir grubu tarafından reddedildi. Tarımda bir ilerleme sağlanmadıkça, Konferansın diğer gündem maddelerine geçişe karşı (DTÖ'nün "demokratik" yapısı sayesinde) etkili bir direnme gerçekleşti. Ve Cancun Konferansı, esas itibariyle tarım politikalarındaki anlaşmazlık nedeniyle, bir sonuç belgesi çıkaramadan, başarısızlıkla son buldu.

DTÖ'nün kuruluşuna damgasını vuran "yapısal hata" (yani "bir üye, bir oy" ilkesi), böylece, "zenginler kulübü"nün bu uluslararası kuruluşun çalışmalarına egemen olmasını önlemiş görünmektedir. GATT Uruguay müzakerelerinin sonuçlanarak DTÖ'nün kuruluş kararının alındığı 1994'te, küreselleşme karşıtı hareketlerin sokaklara hükmedecek bir kitleselliğe ulaşabileceği; üçüncü dünyadan gelen resmî heyetlerin de neoliberal doktrinlerin büyüsünden bu kadar çabuk kurtulabilecekleri öngörülememişti.

Ancak, Cancun'daki "tıkanma"nın somut vesilesi DTÖ'nün tarım anlaşmasının ana öğelerinin ve ilerleme gündeminin az gelişmiş ülkelerde yarattığı rahatsızlıklar olmuştur. Bu nedenle Washington ve Brüksel'in tarıma dönük politikalar üzerindeki reçetelerini biraz daha ayrıntılı olarak tartışmak yararlı olabilir.

Tarımsal "Reformlar"ın Sakat Gündemi

Türkiye gibi az gelişmiş ülkelerde siyasi iktidarlar tarımsal ürün piyasalarına müdahale etmekte iseler, temelde üç farklı amaç söz konusudur.

Birincisini **popülizm** dürtülerine bağlayabiliriz. Tarımsal yapıları aile işletmelerine ve küçük üreticiliğe dayalı ülkelerin yöneticileri, bilgi, sağduyu ve deneyimle fark etmişlerdir ki, tarımsal piyasalar kendi haline bırakıldığında üretici aleyhine sistematik sonuçlar vermeye yatkındır. Yüz binlerce üreticinin piyasa güçlerine teslimi, (a) tarım/tarım dışı (genellikle sınaî) fiyat hareketlerinin uzun dönemde tarım aleyhine seyri; (b) tarımsal ürünün iç veya dış piyasalardaki (katma değer ve ek ara-mal öğelerinden arındırılmış) nihai fiyatı ile çiftçinin eline geçen fiyat arasında geniş bir makasın oluşması ve bunun zaman içinde açılabilmesi ve (c) tarımsal ürünlere özgü büyük boyutlu fiyat dalgalanmaları ile sonuçlanır. Farklı rejimler içinde kırsal kitle tabanına dayanma gereksinimi içinde olan siyasi iktidarlar, köylü-çiftçi nüfuslarını bu etkenler karşısında **koruma** amacı ile tarımsal piyasalara müdahale etmişlerdir. Biraz farklı bir **popülist** dürtü, kentli tüketici kitlelere ucuz gıda sunma amacı ile, temel gıda üreticilerinden dünya fiyatlarının altındaki fiyatlarla alım yapan kamu kuruluşlarının yönelişlerinde söz konusudur. Bu durum, özellikle, düşük maliyetli pirinç üretimi yapan Çin, Hindistan, Vietnam gibi ülkelerde söz konusudur. Ve üretici, kentli tüketici lehine ("popülist" etkenlerle) "vergilenmiş" olmaktadır.

İkinci amaç, çelişkili ve hiyerarşik bir dünya sistemi içinde, ekonomik rasyoneli zayıf dahi olsa, **gıdada kendine yeterlik**tir ve bu, pek çok az gelişmiş ülkede bir ulusal politika önceliği olarak benimsenmiştir. Pirinç, buğday, mısır gibi temel gıda maddelerinin ithal fiyatı ulusal üretim maliyetlerinin altında olsa bile, pek çok ülke, toplam talebin yüksek bir oranını (mümkünse tümünü) ülke içi üretimle karşılamayı, pahalı destekleme politikalarını göze alarak gerçekleştirmeye çalışmıştır. Neoliberal bağnazlık açısından bu çabalar, kaynak israfının tipik reçeteleridir ve ithalat serbestleştirilerek bunlara son verilmesi gerekir. Ne var ki, neoliberal reçetelere teslim olan pek çok ülke, beklenen refah artışları yerine açlıkla karşılaştı. Örneğin, 2000 yılında yüksek (2,5 milyon ton) bir mısır üretimi sağlayan Malawi, stok oluşturmaya kalkışınca IMF'nin itirazı ile karşılaştı; "*çok*

yüksek ve pahalı mısır stoku tutmak israftır; bunları sat; başın zora girerse dünya piyasalarından satın alırsın" önerisi ile baskı altında tutuldu. Malawi, IMF anlaşması gereği stoklarını sıfırladıktan sonra 2001'de kötü bir hasatla karşılaştı; üretim %36 düştü. 2000'de tonunu 45 dolara sattığı mısırları bir sonraki yıl 255 dolara ithal etmek zorunda kaldı. Dünya piyasalarından alım yapacak gücü olmadığı için ve üretim açığının sadece %6'sını ithalatla karşılayabildi. Sonuç, yüz binlerce insanın açlığa sürüklenmesi oldu. Bu tür felaketler arttıkça, "gıda güvenliği" hedefine dönük eleştirilerin saygınlığı aşınmaya başladı.

Üçüncü olarak **kalkınmacı** amaçlardan söz edilebilir. Gelişme sürecinin erken aşamalarında, **tarımsal artık** kalkınmaya dönük bir birikim kaynağı olarak kullanılabilme olanağı yaratır. Özellikle dış piyasalara dönük tarımsal arzın pazarlanması, devletçe veya kamuya ait kuruluşlar ("Marketing Boards") tarafından gerçekleşirse, çiftçinin eline geçen fiyatla, birim ihraç fiyatı arasındaki makas, politika önceliklerine göre sanayiye, tarımsal alt yapıya veya eğitim-sağlık ya da enerji-ulaştırma türü sosyal/ekonomik alt yapı yatırımlarına yöneltilebilecek bir birikim fonu oluşturabilir. Bunu tarımın **piyasa mekanizması aracılığıyla vergilenmesi** diye nitelendirebiliriz. Bu uygulama, Batı'da rakip ürünleri olmayan, kahve, kakao, kauçuk türü ihraç ürünlerinde uzmanlaşan ülkelerde yaygındır. Bu tür bir kamusal düzenleme yoksa, yerel ticaret sermayesinin aynı işlevi görmesi teorik olarak imkânsız görünmeyebilir. Ne var ki, (a) ticaret sermayesinin el koyacağı "artık"ın bir birikim kaynağı olarak kullanılıp kullanılmayacağı, belirsizdir ve (b) kamusal kurumların yokluğunda pazarlama kanalları çok uluslu şirketlerin denetimine geçebilir ve sözü geçen "artık" ülke dışına aktarılır. (Öte yandan üçüncü dünyanın Markos/Mobutu tipi yozlaşmış rejimlerinde bu kaynağın yönetici kliğin kişisel servetine dönüşmesi de çok istisnai değildir.)

Bu farklı etkenlere bağlı müdahaleler, ülkelerin tarımsal üretim ve ihracat profiline, gelişme düzeyine ve tarımsal yapıda küçük üreticilikle büyük-oligarşik toprak mülkiyetinin göreli ağırlıklarına göre farklılık göstermiştir. Ancak, şu genel saptamaların yapılabileceğini düşünüyorum: (a) Ülke içi temel gıda talebini karşılayan ürünlerde (öncelikle hububatta, tali olarak yağlı tohumlarda ve hayvancılıkta) **destekleme** yaygındır. (c) Büyük ölçüde dış piyasalar için üretilen (kahve, kakao, kauçuk, çay gibi) ürünlerde "*vergileme*" hedefi öne çıkmıştır. (c) Tüm koşullarda çiftçinin eline geçen fiyatlarda istikrar da gözetilmiştir.

Bütün bu etkenlerin sonunda, az gelişmiş ülkelerdeki iç ticaret hadlerinin uluslararası tarım piyasalarındaki ticaret hadlerinden daha az dalgalandığı; uluslararası ticaret hadlerindeki uzun dönem düşme eğiliminin ülke içi fiyat hareketlerine yansımasının belli ölçülerde önlenebildiği söylenebilir. Bu son saptamaya ilişkin iki ayrı araştırmama ait bulgulardan örnek vereyim. Birincisi Türkiye ile ilgili: 1974 temel alınırsa, 1996'da dünya tarımsal ticaret hadleri 42, Türkiye'nin iç ticaret hadleri 66 olmaktadır. İkincisi siyah (Büyük Sahra'nın Güneyindeki) Afrika ile ilgili: "Tüm gıda ürünleri" (TGÜ) ile "tarımsal ham maddeler"in (THM'nin) uluslararası ticaret hadleri ile siyah Afrika'nın iç ticaret hadleri (AİTH) 1973 ile 1987-1995 ortalamaları arasında karşılaştırılmaktadır ve TGÜ ile THM 39 ve 58'e düşerken AİTH'nin 113'e çıktığı belirlenmektedir. Dahası, Afrika ülkeleri tarıma "çok" ve "hafif" müdahale eden iki gruba ayrıldığında, AİTH müdahaleci grupta 138'e çıkmakta; "liberal" diyebileceğimiz grupta ise 75'e düşmektedir. Bu arada, Afrika ülkelerinde tarımsal fiyatların Türkiye'den daha iyi korunduğu izleniminin doğduğunu da belirteyim. (Afrika için bu bulgular, *Cambridge Journal of Economics*, Mayıs 2001'de yayımlanan bir makalemde yer alıyor.)

Amaçları ne olursa olsun, az gelişmiş ülkelerde izlenen tarımsal politikalar genellikle **piyasalara**

müdahaleler biçimini almıştır. Taban fiyatlar, destekleme alımları, ürün veya girdi piyasalarının pazarlama kuruluşlarınca denetimi ve kredi-girdi sübvansiyonlarının yaygınlaşması gibi... Özellikle ABD'nin tarımsal politikalarında önem taşıyan çiftçilere üretimden ve girdilerden bağımsız olarak (hatta bazen üretimi kısma karşılığı olarak) verilen transferler üçüncü dünya ülkelerinde pek gözlenmez. İşte 1980'li yıllardan bu yana, önce IMF/DB programlarında, sonra da DTÖ kural ve normları aracılığıyla az gelişmiş ülkelere kabul ettirilmeye çalışılan politikalar, tarımsal **ürün ve girdi piyasalarındaki müdahalelerin** tasfiyesini hedeflemiştir. Genel olarak tarımcı nüfusa dönük (ve ABD modelinde gözlenen türden) kaynak aktarımları ise, "meşru" görülmüştür. DTÖ'nün tarım anlaşmasına bu ayrım, **dış ticareti saptırıcı desteklemeler** kavramıyla girmiş; belirli ürünlere ve girdilere dönük tüm müdahale ve kontroller, "kavuniçi kutu" (İngilizcesi "amber", yani "kehribar" kutu) diye nitelendirilen bir kategoriye alınmış ve bunların zaman içinde tümüyle tasfiyesi hedeflenmiştir. "Kalkınma müzakereleri"ni başlatmak iddiasındaki Doha bildirisinde dahi, "**ticareti saptırıcı ülke içi desteklemelerde büyük boyutlu indirimler**" müzakere gündemine alınmıştır. Buna karşılık, ABD türü "çiftçilere, cari üretimle ve fiyatlarla bağlantılı olmayan ve devlet bütçesinden yapılan doğrudan ödemeler", "yeşil kutu" diye adlandırılan bir kategoriye alınmış ve bu tür desteklemeler üzerinde herhangi bir sınırlama, kısıtlama öngörülmemiştir.

Böylece pamuk çiftçisi başına yılda ortalama 150.000 doları aşan doğrudan ödeme, herhangi bir destekleme alımı, taban fiyat, girdi sübvansiyonu içermediği için "ticareti saptırıcı etki içermeyen" türden bir transfer olarak kabul edilmiş; serbest bırakılmıştır. Bu çerçeve içinde ABD'li pamuk çiftçisine verilen gelir transferinin, pamuk üretimini desteklemediğini; dış ticaret kuramının kutsal kavramlarından **göreli üstünlük** bakımından pamukta ABD'nin önünde gelen Afrikalı üreticiyi yapay olarak handikaplı kılmadığını; dünya pamuk fiyatlarını aşağıya çekerek Afrika pamuğunu piyasa dışına itmediğini ve kısacası ticareti saptırmadığını ileri sürebilmek için neoklasik bağnazlığa saplanmış olmak yetmez; açıkça kötü niyetli olmak gerekir.

Ayrıca soralım: Az gelişmiş ülkelerde **ticareti saptırıcı** özellikler taşıyan müdahaleler sayesinde, ulusal tarım fiyatları uluslararası ticaret hadlerinin üstünde seyretmişse yanlış mı yapılmıştır; yoksa "etkinliği sağlamak" uğruna ulusal ticaret hadlerinin dünya tarım fiyatları gibi göçmesi veya olağanüstü dalgalanmalara teslim edilmesi mi yeğlenmeli idi?

Öte yandan sorun sadece DTÖ kurallarının tarafgirliğiyle ilgili değildir. Son on beş yıl boyunca DB programlarında, üçüncü dünya ülkelerinde tarımsal ürün piyasalarını ve ihracatını denetlemek için kurulmuş **pazarlama kurullarının** ("Marketing Boards"un) kapatılması istenmiştir. Ve pamuk üreticisi ve ihracatçısı Afrika ülkeleri de bu "kurumsal tasfiye"den paylarını almışlar; pamuk piyasalarını denetleme olanaklarından yoksun kılınmışlardır. DB programlarından yakayı sıyırmış az gelişmiş ülkeler ise, DTÖ Genel Sekreterliği'nin hazırladığı Cancun ön-taslağına göre, önümüzdeki on yıl içinde **kavuniçi kutu** kategorisindeki (yani piyasa müdahalelerinden oluşan) **toplam destek ölçüsünü** ("aggregate measure of support"u) %40 oranında azaltacaktır.

Tarımsal ihracata uygulanan sübvansiyonları ve kredi desteklerini saymazsak, 1999'da ABD'nin ülke içi tarımsal destekleme ödemelerinin sadece %25'i, AB'nin ise %55'i "kavuniçi kutu" kategorisine girmekte idi. Az gelişmiş ülkelerde ise bu oran %100'e yakındır. Ortak Tarım Politikası reformu ile bu oranın AB'de yakın zamanda ABD oranına yaklaşacağı öngörülüyor. ABD, AB, Japonya, Kanada gibi ülkelerde farklı destekleme türleri genellikle bütçelere yansımaktadır ve bunlar belli bir destekleme türünden diğerine geçebilecek esnekliğe sahiptirler. Bütçe harcamaları IMF/DB

ve uluslararası "rating" kuruluşlarının kısıt ve baskısı altındaki az gelişmiş ülkeler ise bu tür esneklikten yoksundurlar. Örneğin Türkiye'de tarım satış ve kredi kooperatifleri ve desteklemeye dönük yetmiş yıllık bir kurumsal miras tarihe karıştıktan sonra, ortaya çıkacak boşluğun hangi bütçe imkânları ile, kaç yıl, nasıl süreceği belirsiz **doğrudan gelir desteği** ile nasıl doldurulabileceğini sorgulamak gerekir.

DTÖ'nün kuruluşunda, **ticareti saptırıcı destekler** safsatasına kanıp ses çıkarmayan az gelişmiş ülkeler Cancun'da uyandılar. DTÖ'nün tarım gündemini lehlerine değiştiremeyince Konferansı bloke ettiler. Fakat pek çoğu, önümüzdeki bir iki yıl içinde IMF/DB programlarıyla veya ABD/AB ile yapacakları ikili anlaşmalarla DTÖ çerçevesi içinde direndikleri tarımsal ödünlerin çok daha fazlasını, üstelik tek yönlü olarak vermeye mecbur kalacaklardır.

"Çeşitleniniz; İşleyip Satınız!"

Pamuk, şeker, pirinç, mısır, buğday... ABD ve AB'nin bu ürünlerde örneğin Batı Afrika, Jamaika, Haiti, Meksika ve Suriye'ye karşı **göreli/karşılaştırmalı** üstünlük taşımadıkları açıktır. Ne var ki, dış ticaret göreli değil, **mutlak** üstünlüklere göre gerçekleşir. Bu, fiilen, "ucuza satan kazanır" anlamına gelir ve "ucuza satma", sadece "daha düşük mutlak maliyet" anlamına gelmez; buna ek olarak ABD/AB'de tarıma dönük çok büyük hacimli (ancak "ticareti saptırıcı" sayılmadığı için neoliberal sapkınlığın meşru kıldığı) kaynak transferleri de düşük fiyatlı ihracatı mümkün kılar. Bunun sonunda Afrika'da pamuk, Jamaika'da şeker, Haiti ve Tayland'da pirinç, Meksika'da mısır ve Suriye'de buğday üreticileri ya üretimden kopmakta, ya da üretim maliyetlerinin altında fiyatlara mahkûm kalmaktadırlar.

Peki, bu durumda sözü geçen ülkeler tarımda ne üretip, ne ihraç edeceklerdir? Örnek verdiğim ürünler, Kuzey ve Güney'in rakip ürünleridir. Soru, Meksika gibi, üretim yapısı tarım dışına ve sanayiye kayarak çeşitlilik kazanmış ülkelerde esas olarak tarımcı nüfusu ilgilendirir ve üretimden kopmak zorunda kalmanın sosyal yansımaları bakımından önemlidir. Örnekte saydığım diğer ülkeler, özellikle de Afrika ülkeleri için ise soru, bütünüyle ekonomik gelişmeyi tıkayacak bir önem taşımaktadır. Örneğin Afrika'da izlenen sanayileşme politikaları, "Berg Raporu" diye anılan 1982 tarihli bir DB raporundan bu yana, neoliberal iktisatçılarca insafsızca eleştirilmekte; sanayiye dönük yönelişler bu ülkelerin iktisat politikalarında belirleyici rol oynayan Bretton Woods kurumlarınca kösteklenmektedir. Kısacası, tarımdaki tıkanmaları, tarım içi kaynak kaydırmaları ile çözme seçenekleri öncelik taşımakta; sorunu sanayileşmeci politikalarla aşma çabaları eleştirilmektedir. Bu durumda, Kuzey'in aşırı sübvansiyonlu ürünlerine rakip olmayan ürünlerde uzmanlaşmayı artırma; yani hububat, şeker pancarı ve pamuk tarlalarında (nasılsa) kahve, kakao, çay ve kauçuk yetiştirme seçeneği mi söz konusu olacaktır? Bu fazlasıyla abartılı ve eskimiş öneriyi, artık, DB dahi öncelikle savunamıyor. Bunun yerine, "çeşitlenme ve işleyerek ihraç" önerileri rağbet görüyor.

"İşleyerek ihracat" önermesinin geleneksel anlayışla sanayileşmeye açılan bir pencere olarak anlaşılmadığını; tarım ürünlerini ham biçimiyle değil, paketleyerek, olgunlaştırarak, suyunu çıkararak, şişeleyerek, olsa olsa konserveleyerek ihraç etmenin kastedildiğini vurgulamak istiyorum. Bu bağlamda, sorunun çok daha derinde yattığını görmek gerekir. Önce Albert Maizels, sonra da 2002 *Trade and Development Report* ile UNCTAD dış ticaret hadlerinde bozulma eğiliminin **sadece ham madde üretiminde uzmanlaşanlara özgü** bir kader olmadığını; **dünya ekonomisinin az gelişmiş kutbunda yer alan ülkelerin**, merkez ile ticaretlerinde ister işlenmemiş veya işlenmiş tarımsal ürünler, isterse (teknoloji-yoğun olmayan) sanayi ürünü ihraç etsinler, **aynı kaderi sineye**

çekmek durumunda olduklarını gösterdiler.

Bu tartışmayı, dış ticaret hadleri sorunsalının dışına taşıyarak zenginleştirebiliriz. Otuz yıl kadar önce UNCTAD uluslararası ham madde piyasalarının yapılarını, çok uluslu şirketlerin özel konumunu da dikkate alarak incelemeye başladı. 1977'de UNCTAD verilerini kullanarak genel olarak uluslararası ham madde ticaretinde, ampirik olarak da muz ve tütün ticaretinde bölüşüm kategorilerinin belirlenmesine dönük bir çalışma yapmıştım. Uyguladığım yöntem, nihai fiyatı çeşitli aşamalardaki katma değer ve ara-mal bileşenlerine ayrıştırarak ham maddenin doğrudan üreticileri ile ihracatçı ülkenin paylarını, uluslararası veya ithalatçı ülkedeki sermaye gruplarının ve devlet payları ile karşılaştırma olanağı vermekte idi. Çok sonraları Fröbel, Gereffi ve diğerleri **meta** (veya "değer") **zincirleri** adı altında, öncelikle sınaî ürünler için ve emek maliyetindeki uluslararası farklılıkların belirlediği parçalanmayı uluslararası bir bölüşüm analizine dönüştürdüler. Son yıllarda **meta/değer zincirleri çözümlemesini** tekrar ham madde ticaretine taşıma girişimleri var. Bunlar, ham madde ticaretine katılan farklı aktörlerin, üreticiden başlayarak nihai tüketici-kullanıcıda son bulan meta zincirlerinin farklı halkalarının nihai fiyattan aldıkları payların belirlenmesine (1970'li yıllara göre biraz daha kaba yöntemlerle) imkân verebiliyor.

Bu tür bir kavram çerçevesinin bulguları, az gelişmiş ülkelerin tarımsal ürün ihracatında sadece **birim miktarda ürün ihracatına tekabül eden ithalat kapasitesinin aşınmakta olduğunu (yani dış ticaret hadlerinin gerilediğini)** göstermiyor; buna ek olarak, tarımsal ürünlerin **nihai piyasalardaki fiyatları içinden ihracatçı ülkenin** ve bu ülkenin içinde de dolaysız üreticilerin (çiftçi/köylülerin) **eline geçen payın da düşmekte olduğunu** gösteriyor. Üstelik, yeni reçetelere uyarak "çeşitlenme/işleyerek ihraç" çabaları durumun düzelmesine hiç katkı yapmıyor. Bazı örnekler vereyim:

- *"Geleneksel ihraç ürünlerine devam..."*: Kahveyi örnek alalım. 1977'de ithalatçı ülkelerde gerçekleşen nihai kahve fiyatı içinde, ihracatçı ülkelere intikal eden oran %51, bunun içinden üretici (çiftçi) payı %27, devletin ve pazarlama kuruluşlarının payı ise %24 olarak belirleniyor. 1994'te, kahve ihracatçısı ülkelerde (özellikle Afrika'da) pazarlama kuruluşları dağıtılmış; üretici ile ihraç noktası arasındaki alan büyük ölçüde çok uluslu şirketler ve Batı'nın büyük süpermarket zincirleri tarafından doldurulmuş; bunların sonunda ve nihai kahve fiyatının içinde ihracatçı ülke payı (%17'si üreticilere, sadece %3'ü devlet ve aracılara ait olmak üzere) %20'ye düşmüştür. N. Talbot'tan aktardığımız bu bilgiye, **International Coffee Organisation**'ın başkanı N. Osorio'nun bir saptamasını da ekleyelim: 1990 civarında dünya kahve ihracat değeri 11 milyar dolar, perakende kahve tüketiminin toplam değeri ise 30 milyar dolar olarak veriliyor. On yıl sonra toplam kahve ihraç değeri 5,5 milyar dolara düşmüş; dünya perakende kahve tüketim değeri ise 70 milyar dolara yükselmiştir. Böylece kahve ihracatçılarının, nihai piyasalardaki kahve satış hasılatı içindeki payı %37'den %8'e gerilemiştir. Keza, 1985 ile 1989 arasında Nestle'nin perakende satış hasılatı içinden elde ettiği kârların payı %19'dan %32'ye çıkmış; büyük ölçüde ithal maliyetinden oluşan ham madde giderlerinin payı ise %40'tan %23'e düşmüştür. Bu tarihler arasında, ham çekirdek kahveyi süpermarket raflarında içilmeye hazır kahveye dönüştürme sürecinde önemli bir değişme olmamışsa, ihracatçı ülkenin/üreticilerin paylarındaki bu aşınmalar, bölüşüm ilişkilerinde bozulmayı, kısacası, artan sömürü oranlarını yansıtıyor.

- *"Çeşitlenin, yeni ürünlere geçin; yaş meyve, sebze, çiçek satın..."* Gerçekten de tavsiye edilen bu ürünler Batı ülkelerinde fazla korumayla karşılanmamaktadır. Ne var ki, sözü geçen ürünlerin

uluslararası ticareti giderek Batı'nın dev süpermarket zincirlerinin kontrolüne girmiş bulunmaktadır. Yeni bir UNCTAD çalışması, Kenya kökenli taze sebzelerin nihai fiyatı içinde ihracatçı ülkenin payını %27, Zimbabwe kökenli mangonun nihai fiyatında ihracatçı ülke payını ise %23 olarak tahmin etmiştir.

• *"İşleyerek satın..."* Bu öneri, tütünün sigaraya, kakaonun çikolataya, ham kahvenin paketlenmiş, içilmeye hazır veya (bizde "neskafe" olarak bilinen) eriyen ("instant") kahveye dönüştürülerek ihracını içermiyor. Bu örneklerdeki dönüştürme ve pazarlama aşamaları tamamen çok uluslu şirketlerin (örneğin BAT, Cadbury, Nestle'nin) kontrolündedir ve çok önemsiz bir iki istisna dışında az gelişmiş ihracatçı ülkeler bu türden dönüştürme sonunda Batı piyasalarına nüfuz etmeyi becerememişlerdir. Genellikle kastedilen, yukarıda değindiğim basit işleme aşamalarıdır. Bu çerçeveye oturan örnekler de var: İki araştırıcı (Dolan ve Humphrey) İngiltere'deki süpermarketlerdeki ithal kökenli havuç fiyatlarını saptamışlar. Bunlara göre, paketlenmiş havuç fiyatı açıkta satılan havuç fiyatlarını 2,2 misli aşmaktadır. Paketlenme işleminin, az gelişmiş ülkedeki (örneğin Kenya'daki) maliyeti ise bu fiyat artışının çok küçük (âdeta mikroskobik) bir oranını oluşturur. Kısacası, paradoksal olarak, "işleyerek satın" önerisi, "değer zincirleri" içinde ihracatçı ülkenin katma değerden aldığı payın azalması sonucunu verebilmektedir.

Kıssadan Hisse

Tarımsal ürünler ticareti, gelişmiş ülkelerdeki aşırı destekleme ve çok uluslu şirketlerin güçlü denetimi altında biçimlenmektedir. DTÖ kuralları ve IMF/DB reçeteleri bu olguyu dokunulmaz bir veri kabul etmekte; az gelişmiş ülkelerde, uzun tarihî deneyimler sonunda oluşturulmuş koruma/destekleme mekanizmalarının etkisizleştirilmesini, giderek tasfiyesini hedeflemektedir. Faal nüfuslarının önemli bir bölümü tarım ile geçinen ülkelerin kimi yöneticileri, bu önerilerin olumsuz etkilerini fark etmişler; Cancun'da başarıyla direnmişlerdir. Ancak, DTÖ'deki direnme genel "gidişatı" etkilemiyor. Kurumsal tahribat IMF/DB reçeteleriyle ve AB/ABD ilişkileri içinde süregelmektedir. Yıkılan kurumların yeniden inşası güçtür. Bu nedenle, acil gündem, tutucu bir sloganla "*kurumlarımızı koruyalım"* çağrısı ile başlamalıdır.

Daha da önemlisi, sermaye birikiminin hacmi ve sektörel dağılımı üzerinde kamusal denetimi yeni baştan ve yeni biçimlerde oluşturan; yeni baştan planlamaya geçişi hedefleyen ve bölüşüm ilişkilerinde parazit niteliği giderek artmış olan sermayenin egemenliğine son veren bir **yeniden inşa** programını da gündeme getirmek gerekir. Bu, **kurumları koruma** çabası ile sınırlı bir savunma stratejisinin de aşılmasını gerektiriyor. Türkiye'de ve az gelişmiş ülkelerin büyük bir bölümünde yönetici kadrolar ve egemen sınıflar, tamamen teslim olmuşlar; **savunmacı** stratejilerin gerekliliğini dahi benimseme yeteneğini yitirmişledir. Bu, büyük bir kayıptır; zira bağımsızlık sonrası yıllarda, kalkınmacı politikaların egemen olduğu dönemlerde inşa edilmiş, denenmiş, ekonomiyi biçimlendirmiş kurumları tasfiyeye uğramış bir ülkenin **yeniden inşa** atılımına geçmesi de güçleşmiş olacaktır. Tablo tamamen karanlık değildir. Bugünkü uluslararası güç dengesi içinde dahi, egemen sınıfları ve yönetici kadroları hiç olmazsa bir savunmacı çizginin gereğini gören birkaç ülke çıkmaktadır. DTÖ çalışmalarına bakarsak, Batı Afrika'nın dört "gariban" ülkesi ile Hindistan, Brezilya, Arjantin, Güney Afrika ve Güney Kore örnek gösterilebilir. Çin'in özel konumunu da ayrıca dikkate almak gerekir.

Savunmacı çizginin ötesine geçen bir **yeniden inşa** stratejisini gündeme getirmenin ön koşulu ise, kanımca, her yerde (ve tabii ki Türkiye'de) siyasi iktidarın sınıfsal içeriğinde radikal bir değişmenin

gerçekleşmesidir.

Kısacası, bir yandan yönetici kadroları ve egemen sınıfları teslimiyet eğilimleri yerine savunmacı çizgiye çekmeyi hedefleyen kısa dönemli; bir yandan da siyasi iktidarların yapısını kökten dönüştürmeyi hedefleyen uzun dönemli mücadeleler önümüzdeki yılların önceliklerini oluşturacaktır.

Gelişmekte Olan Ülkelerde Rekabet Gücü Göstergeleri[1]

I. Kavram Çerçevesi: Birim Emek Maliyeti ve Rekabet Gücü

Uluslararası ticarette ülkeler hangi üretim alanlarında uzmanlaşacaklardır[2]? Gümrük tarifeleri ve miktar kısıtlarının olmadığı bir dünyada, klasik dış ticaret kuramı bu soruya iki farklı yanıt vermiştir. Adam Smith, **mutlak anlamda maliyet üstünlüğünün** ihracata yansıyacağını ileri sürmüştür. Bu, kısaca ve basitçe ifade edersek, "ucuza üreten satar" anlamına gelir. David Ricardo ise, **göreli maliyet üstünlüğünün** uzmanlaşmayı belirlemesi gerektiğini savundu.

Günümüz dünyasında ihracat başarısının, mal ticaretinde Adam Smith'i haklı kıldığını; kısacası koruma ve teşvik farkları yoksa, birim üründe daha düşük maliyeti sağlayan ülkenin bu üstünlüğünün dış ticarete de yansıdığını gözlüyoruz. Ricardo'nun savı ise, dış ticarette optimal kaynak tahsisini sağlayacak uzmanlaşmanın reçetesi olarak (yani normatif bir önerme olarak) yorumlanabilir. Bu saptamamız, özellikle sanayi ürünü ihracatında ülkeler arası üstünlük farklarını ölçmeyi hedefleyen uygulayıcıların kullandıkları **birim emek maliyetleri** ölçütünün inşası ile pratiğe yansıtılmıştır.

Bu yazıda, **ULC** kısaltması[3] ile ifade edeceğimiz **birim emek maliyeti**, ticarete konu olan mallarda bir birim üretim için gereken dolar cinsinden ücret maliyeti olarak tanımlanır. Buna göre belirlenen rekabet gücü iki değişkene bağlıdır: Birincisi, incelenen ürünün veya sektörün bir birim üretimi için gereken emek içeriğidir (yani, emek verimliliğidir). Toplam hasılayı **Q**, bu hasılanın üretimindeki toplam emek girdisini **L** ile ifade edersek emek verimliliği **Q/L** olacaktır. İkinci belirleyici ise dolarla ifade edilen ücret haddidir (**W$**)[4]. Böylece, bu sembollerle **ULC**, **[W$/(Q/L)]** olarak tanımlanmış olur.

Q'nun fiziki birimlerle ölçülen homojen bir ürünü ifade ettiğini kabul edelim. Bu ürüne ait endüstrinin verim içerikli bir maliyet avantajı taşıyıp taşımadığını belirlemek istiyorsak, **b** ülkesinin birim emek maliyetini [**ULC(b)'**yi]**,** aynı endüstride herhangi bir **a** ülkesine ait birim emek maliyeti **[ULC(a)]** ile karşılaştırmamız gerekir. Böylece, **[ULC(b)]/ [ULC(a)]** oranı, **b**'ye ait sözü geçen sanayi kolunun **a** ülkesinin piyasalarına girip giremeyeceğini veya dış piyasalarda **a** ülke sanayiine karşı rekabet edebilme gücünü gösterir. Şu şartla ki, **b'**de ihraç teşvikleri, **a'**da koruma uygulanmasın ve üçüncü ülkelerde **a** ve **b** ülke kökenli ithalata karşı ayrımcı engeller uygulanmasın.

Bir örnek verelim: UNCTAD tarafından UNIDO verilerine göre yapılan bir araştırmanın bulgularına göre 1980 yılında Türkiye ve ABD birim emek maliyetleri arasındaki oran –yani yukarıdaki sembollerle ifade edilirse **[ULC(TC)]/[ULC(ABD)]** oranı– tekstil, hazır giyim ve ayakkabı sektörlerinde (aynı sıra ile) 0,69, 0,71 ve 1,06 idi. Bu, 1980 yılında ilk iki sektörde Türkiye'nin verim içerikli maliyet avantajının ABD sanayiinin ilerisinde olduğunu; ayakkabı sanayiinde ise ABD'nin avantajlı olduğunu göstermektedir. 1995'te ise üç sektörde **ULC(TC)/ULC(ABD)** oranları, yine aynı sıra ile 0,42, 0,39 ve 0,60 olarak belirlenmiştir. Buna göre, Türkiye'nin verim içerikli maliyet göstergeleri on beş yıl içinde ABD'ye göre ilerlemiştir; ayakkabı sanayiinde de ABD'nin önüne geçmiştir[5].

1995 bulgularının dış ticaret yapısını (yani bu sektörlerde uluslararası uzmanlaşmayı) belirleme koşulları nelerdir? Bu soruyu üç piyasa için ayrı ayrı yanıtlayabiliriz. **Türkiye'de** Amerikan firmalarına Türk üreticilere göre herhangi bir ayrıcalık verilmemişse, bu üretim kollarında ABD'nin

Türkiye'de rekabet gücü yoktur. **ABD piyasasında**, Türkiyeli ihracatçılara karşı yüksek gümrük tarifeleri ve miktar kısıtları uygulanmakta ise, ülkemizin verim içerikli maliyet avantajı kısmen veya tamamen ortadan kalkabilecektir. Örneğin, 1995'te çoklu lif anlaşmasının izin verdiği kotalar tekstil ve hazır giyimde Türkiye'nin ihracat potansiyelinin önüne bir köstek olarak çıkmıştır. **Üçüncü ülkeler** ise ABD ve Türkiye kökenli ihraç ürünlerinde koruma önlemleri bakımından fark gözetmiyorlarsa, maliyet avantajı Türkiye lehine sonuç verecek; bu ürünlerde ABD'nin ülkemize karşı rekabet olanağı olmayacaktır. NAFTA anlaşması yürürlüğe girdikten sonra, Meksika ve Kanada pazarlarında, Türkiye'nin rekabet avantajı, ABD ürünlerinin gümrüksüz ithalatı (TC'ye karşı uygulanan gümrük oranlarına bağlı olarak) aşınmış olacaktır. Ne var ki, Türkiye'nin sözü geçen birim emek maliyeti avantajını telafi edecek gümrük tarifesi oranlarının aşırı yüksek olması gerekir. Dolayısıyla, ABD'nin Meksika ve Kanada pazarlarında Türkiye'nin önüne geçebilmesi için, bu iki ülkenin de Türkiye'ye karşı (ABD'nin yaptığı gibi) kota uygulaması gerekecektir.

Birim emek maliyetlerinin fiziki ürünlerle tanımlanması, bu göstergenin uygulanma alanını sınırlı kılar. Geniş ürün profili içeren üretim kollarını veya imalat sanayiinin tümünü karşılaştırmak istediğimizde, sabit yerli fiyatlarla ifade edilen (ve aşağıda **va** sembolü ile ifade edeceğimiz) bir **katma değer** ölçütüne geçmek yararlı olacaktır. Bu geçişi yaptıktan sonra belli bir yılda mutlak farkları ölçmek yerine, birim emek maliyetlerinin **zaman içinde seyrini** ölçmek daha anlamlı bir karşılaştırmaya imkân verecektir. Nihayet, **ULC** göstergesini üç farklı öğeye ayrıştırmak mümkündür. Bu üç öğe, yerli fiyatlarla tanımlanan reel ücretler **(Wr),** reel döviz kuru **(rer)** ve **va/L** olarak tanımlanan emek verimliliğidir **(lp)**. Birim emek maliyeti (**ULC**) bu üç öğeyi örtülü olarak içerir. Bu öğeleri açıkça içeren bir rekabet gücü göstergesini **ULC'**den türeterek inşa etmek yararlı ve öğretici olacaktır; zira **döviz kurları, ücret maliyetleri ve emek verimi, rekabet gücündeki değişmeleri etkileyen; ancak birbirinden önemli ölçülerde bağımsız etkenlerdir.** Bu etkenlerin rollerini ayrı ayrı tartışma imkânı bulmak yararlıdır.

Birim emek maliyeti (**ULC**) göstergesini bu üçlü ayrıştırmaya dönüştürdüğümüzde **ULC=[(Wr/rer)/lp]=[Wr/(rer*lp)]** tanımına ulaşırız[6]. Bu noktada, birim emek maliyetinin tersi **(1/ULC)** olarak tanımlanan bir **rekabet gücü göstergesi (CI)** ile çalışmak daha yararlı görünmektedir. Böylece rekabet gücü, **CI=[(rer*lp)/Wr]** ifadesi ile tanımlanmış olacaktır. Kısacası, **rekabet gücü reel döviz kuru, emek verimi ve reel ücretler tarafından belirlenmektedir.** Gündelik dile yaklaştıralım: Dövizin reel olarak pahalılaşması; emek veriminin artması ve ücretlerin enflasyonun gerisinde seyretmesi (reel olarak aşınması) rekabet gücünü yükseltici etkenlerdir. Bu etkenlerin farklı doğrultularda hareket etmesi halinde, sonuç, yukarıdaki formülde ortaya konan bağlantı tarafından belirlenir.

Rekabet gücü tanımının bu üç bileşeni üzerinde kısaca duralım. Birinci öğe, **reel döviz kuru**dur. Burada döviz kuru, dolar başına yerli para olarak tanımlandığı için yükselen bir **rer** değeri **yerli paranın (yani TL'nin) reel olarak değer yitirmesi (devalüasyonu)** olarak yorumlanacak; düşen bir **rer** ise **reel değer artışı (revalüasyon)** olarak anlaşılacaktır. Bir politika sonucu veya piyasa koşulları sonunda TL'nin reel olarak değer yitirmesinin dış ticarete dönük sanayi ürünlerinde rekabet gücünü artıracağı açıktır. (Reel olarak değerlenen TL durumunda ise, rekabet gücü düşecektir.) İhraç sektörlerindeki emek veriminde gerçekleştirilen ilerlemelerin rekabet gücünü artıracağı da ortadadır. Buna karşılık (tanımın paydasında yer alan) dış ticarete dönük sektörlerde reel ücretlerdeki artışların rekabet gücünü aşağıya çekmesi; ücretleri bastırmanın ise aksi yönde etkiler yaratması doğaldır.

Bütün semboller (değişkenler) belli bir başlangıç yılına göre belirlenen indeks sayıları ile tanımlanırsa, farklı ülkelere ait **CI** mutlak anlamda rekabet gücünün **düzeyini** değil, zaman içinde rekabet gücünde meydana gelen **değişmenin** yönünü ve büyüklüğünü ifade etmiş olacaktır. Bu türden bir çözümleme tek tek üretim kollarının ötesinde, imalat sanayiinin tümü için uygulanabilir.

Bu ayrıştırmanın yararı, sözü geçen üç değişkenin birbirinden belli ölçülerde bağımsız hareket etmesinden kaynaklanıyor. Örneğin reel kur düşerken (TL reel olarak değer kazanırken) rekabet gücündeki aşınma, reel ücretler bastırılarak ve/veya emek veriminde anlamlı ilerlemeler sağlanarak kısmen/tamamen/fazlasıyla telafi edilebilir. Bir reel devalüasyonun olumlu etkisini, reel ücretlerdeki yüksek oranlı artışlar ve/veya emek veriminde gerilemeler ortadan kaldırabilir. Reel kur sabitken reel ücret artışlarının rekabet gücünü aşındıran etkisi, daha yüksek oranlı verim artışlarıyla telafi edilebilir. Bu üç değişkenin hareketleri arasındaki farklı bileşimler, iktisat politikalarına bağlı veya onlardan bağımsız farklı makroekonomik senaryolara tekabül eder. Her değişkenin alt-belirleyicileri üzerinde de durulabilir. Reel ücretler ve reel kur, nominal ücretlerin, döviz fiyatlarının ve iç fiyat hareketlerinin bir bileşkesidir. Verim değişmeleri, teknik/teknolojik değişmelere, üretim profilindeki değişmelere, sabit teknik koşullarda istihdam daralmalarına/artışlarına bağımlıdır ve her bir durum için farklı değerlendirmeler söz konusudur.

Bu kesimi, kullandığımız basit reel döviz kuru tanımının yeğlenme nedenini kısaca açıklayarak tamamlayalım: Yerli paranın reel dış değerindeki değişmelerin belirlenmesinde genellikle kabul gören reel efektif döviz kuru (**reer**) tanımı, doların nominal fiyatını yerli fiyatlara indirgemekle yetinen bizim reel kur tanımından farklıdır. **reer** hesaplanmasında, ülkenin ticaret ortaklarınca kullanılan tüm konvertibl paraların (fiilen dolar, euro, pound ve yen'in) ticaret hacmine göre ağırlıklandırılmış bir ortalamasından hareket edilir ve ticaret ortaklarındaki fiyat hareketleri de dikkate alınır. Bizim basit hesabımız, ihracatın dolarla yapıldığı ve tek bir pazara yönelen farklı ülkelerin karşılaştırılmasında geçerli olacaktır. En kısıtlı durumda bu, kapsanan ülkelerin rekabet güçlerini ABD pazarı içinde karşılaştırmaya yarar. Dış fiyat hareketlerinin ihmali, tüm ülkelerin aynı pazara yöneldikleri varsayımı nedeniyle önemsizdir. Büyük paraların çapraz kurlarındaki değişmelerden kaynaklanan sorunlar, AB ve Japonya pazarları için, euro ve yen esas alınarak reel kurların yeniden hesaplanmasıyla giderilebilir. Bu çalışmada bu türden bir kapsam genişletmesi yapılmamıştır.

II. Ülkeler Arası Bir Karşılaştırma: 1980-1999

Gelişmekte olan on ülkeye ait rekabet gücünün **(CI'**nin) ve onu belirleyen üç öğenin, yani reel kur, verim ve reel ücret (**rer, lp, Wr)** değişkenlerinin 1980-1999 yıllarına ait seyri, indeks sayıları olarak belirlenmiştir. Veri sağlanabilen büyük gelişmekte olan ekonomiler seçilmiştir[7]. UNIDO verileri ile ulusal veriler arasında uyumsuzluk olabiliyor. Bu durumun Türkiye için geçerli olduğunu yakından biliyoruz[8]. Ancak, bu tür bir karşılaştırmayı her ülkenin ulusal veri tabanına yönelerek yapmak bizim açımızdan mümkün olmamıştır.

Aşağıda, sanayi ürünü ihracatının gelişmekte olan ülkeler için öncelik taşıdığı koşullarda, rekabet gücünü belirleyen etkenlerin sorunları, politika seçenekleri de dikkate alınarak değerlendirilecektir.

A. Döviz kurları: "Komşunu Yoksullaştır!"

İhraç piyasalarına girişte kısa dönemde rakip ülkelerin önüne geçmenin en etkili yönteminin reel

devalüasyonlar olduğuna ilişkin eski ve yerleşik bir anlayış vardır. Bretton Woods sistemi, "komşunu yoksullaştır!" ifadesiyle de özetlenen bu anlayışla, rekabetçi devalüasyonların yaratabileceği uluslararası istikrarsızlıktan kaçınmaya öncelik vermiş ve bu nedenle döviz kuru ayarlamalarını IMF iznine bağlamıştır.

Devalüasyona giden ülkede söz konusu olan çok yönlü etkiler üzerindeki kuramsal ve ampirik tartışmalara hiç girmeden, ülkeler arası verileri değerlendirelim.

Nicel bulgularımıza göre, 1980-1999 yılları, sermaye hareketlerinin denetlendiği ve serbestleştiği iki dönem içinde değerlendirilebiliyor. Genellikle 1980'li yılların denetimli, sonraki yılların ise serbest sermaye hareketlerini içerdiği söylenebilir. Bu genellemenin istisnaları elbette olacaktır. Örneğin Şili'de (ve kısmen Meksika'da) 1980'li yılların başlarında sermaye hareketleri serbestleşmiş durumda idi. Hindistan ve Güney Afrika ise, izlenen dönem boyunca sermaye hesabı üzerindeki denetimleri sürdürmüşlerdir.

Döviz kuru verilerini çok daha geniş bir ülke yelpazesi içinde 1970'li yıllara taşımak mümkün oluyor. Tablo 1, 1970 ile 1997/1998 arasını üç döneme bölerek reel döviz kuru hareketlerinin ülke dökümünü veriyor.

Genellikle 1970'li yıllar, ithal ikameci politikaların egemen olduğu ve bu çerçevede, hem cari işlemlerin (dış ticaretin), hem de sermaye hareketlerinin denetim altında bulunduğu bir döneme tekabül eder. Gelişmekte olan ülkelerde sanayileşme çabaları ile yapay olarak değerlenen yerli para (bizim tanımıza göre **rer** indeksinin düşmesi) uyumsuzluk taşımaz; zira ucuzlayan döviz, ithalat kotaları ve yüksek gümrük tarifeleri sayesinde iç sanayiyi tehdit etmez. Aksine, ithal edilen yatırım mallarının ve ara-malların ucuzluğu sanayi için bir teşvik etkeni yaratır. Tarımsal ürünlerin handikaplı konumu ise, (Türkiye'de olduğu gibi) kapsamlı destekleme politikalarıyla giderilebilir. Temel ithal girdilerin ucuzluğu, ayrıca, enflasyon eğilimlerini aşağı çekici katkı yapar. Bu koşullarda, iç ve dış fiyatlar arasındaki kopukluk aşırı bir hale gelince ve örneğin (bu dönemde büyük ağırlık taşımayan) sanayi ürünü ihracatı giderek güçleştikçe, istisnai ve büyükçe boyutlu devalüasyonlarla durum düzeltilir. Bu genellemenin geçerliliği Tablo 1'de gözleniyor: 1970'li yılların ana eğilimi, yerli paranın değerlenmesi doğrultusundadır: Dönemin başı ile sonu arasında kapsanan 51 ülke içinde reel devalüasyon gerçekleştiren ülke sayısı 12, yerli parası değerlenen ülke sayısı ise 31'dir.

Tablo 1: 1970-1997/98 arasında dönemler bakımından reel döviz kuru hareketleri, ülke sayıları

	Reel devalüasyon	Önemli değişme yok	Değerlenen yerli para	Toplam ülke sayısı
1970-1980	12	8	31	51
1980-1990	33	10	15	58
1990-1997/98	19	11	28	58

Kaynak: IMF verileri.

1980'li yıllar, gelişmekte olan ülkelerin artan boyutlarda IMF/Dünya Bankası güdümüne girdikleri; dış ticaret rejimlerinin adım adım serbestleştirilerek ithal ikameci modelin terk edildiği ve ihracat öncelikli politikalara geçişin başlatıldığı bir dönemi oluşturmuştur. Serbestleşen dış ticaret rejimlerinde, reel devalüasyon, ticarete açık sektörlerde ihracatı teşvik eder; rakip ithalatı caydırır. Bretton Woods kurumlarının telkiniyle uygulanan istikrar ve yapısal uyum politikalarının ilk adımı, geçmiş dönemde gerçekleşen iç/dış fiyat kopukluğunu telafi eden bir devalüasyon olmuş; sonraki

yıllarda ise yerli paranın yeniden değerlenmesini önleyen bir güdümlü kur politikası benimsenmiştir. Türkiye'de 1980 devalüasyonu ile başlayıp, 1988'e kadar süren ve Turgut Özal'ın "gerçekçi kur politikası" olarak adlandırdığı dönem, bu yaklaşımın tipik bir örneğidir. 1980-1990 bulguları, bu durumun diğer ülkelere de yansımış olduğunu gösteriyor. Bir önceki dönemin tam tersine, bu dönemin başıyla sonu arasında ülkelerin çoğunluğunda, reel devalüasyon gerçekleşmiş; yerli paranın değerlendiği örnekler ise istisnai kalmıştır.

Sermaye hareketlerinin serbestleşmesini temsil eden 1990'lı yıllar ise, bir bakıma ilk döneme dönüş gibi algılanabilir. Şu farkla ki, artık, serbest dış ticaret rejimi egemendir. Ve sermaye hesabını serbestleştiren ülkeler, aktif bir döviz kuru uygulama seçeneğini de büyük ölçüde yitirmişlerdir[9]. Ana eğilim, yerli paranın yapay olarak değerlenmesi doğrultusundadır. Burada da, büyük boyutlu reel devalüasyonlar gündeme gelmektedir; ancak, çoğu kez, sermaye hareketlerindeki ani çıkışlara bağlı olarak patlak veren finansal krizler sonucunda... 1990'lı yılların örnekleri, Türkiye (1994), Meksika (1995), Doğu Asya (1997-1998)'dir.

On ülkeye ilişkin ayrıntılı bulgularımız, 1980 sonrası için yukarıdaki gözlemleri doğruluyor. Kapsanan ülkelerin çoğu, 1980'li yıllarda reel devalüasyon, sonrasında ise (finansal krizlerin zorladığı kur ayarlamalarından önce) reel değerlenme yaşamışlardır. Önceki dönemi bir yana bırakırsak, 1990 sonrasında (Kore ve Malezya'da 1996'ya kadar) yerli paranın değerlenmesi genel kuraldır. İki istisna, denetimli sermaye hareketleri rejimini incelenen dönemin sonuna kadar uygulayan Hindistan ve G. Afrika'dır. Özellikle Hindistan, aktif (ve ılımlı reel devalüasyonları hedefleyen ve gerçekleştiren) bir döviz kuru politikası sayesinde, 1980'le başlayan yirmi yıllık bir zaman dilimi içinde, kapsanan on ülke içinde rekabet gücünü en fazla geliştiren ülke konumuna yükselmiştir. 1980'li yıllar boyunca, yerli parasının, ithal ikameci döneme özgü bir yaklaşımla aşırı değerlenmesine müsaade eden Mısır, 1991'de hem cari işlemleri, hem de sermaye hareketlerini serbestleştiren kapsamlı bir politika dönüşümüne geçmeden önce büyük boyutlu bir devalüasyon gerçekleştirmiş; sonraki on yılda reel kur beklenen doğrultuda seyretmiştir.

B. Reel ücretler: "İşçini Yoksullaştır!"

Sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi, döviz kurunun bir dış ticaret politikası olarak kullanılma seçeneğini büyük ölçüde devre dışı bırakınca, kısa dönemli çözüm yolu ücretleri bastırmak olarak görülebilecektir. Kısacası, "komşunu yoksullaştır" sloganının geçerliliğini yitirmesi, "işçini yoksullaştır" sloganını gündeme getirecektir. Bretton Woods kurumları, uluslararası ve yerli sermaye çevreleri, reel ücretleri baskı altında tutarak rekabet gücünü gerçekleştirme seçeneğinin meziyetleri üzerinde yarı-örtülü, yarı-açık bir görüş birliğine varmışlardır.

Ne var ki, 1990 sonrasında bu slogana geçerlilik kazandırma, beklendiği kadar kolay olmamıştır. Bunun bir nedeni, 1980'li yıllarda ticaret serbestîsine geçişi gerçekleştiren istikrar politikalarının, pek çok ülkede reel ücretleri bastıran öğeleri de içermiş olmasıdır. Latin Amerika'da (Brezilya, Şili ve Arjantin'de) ve Türkiye'de bu uygulamaların hayata geçirilmesinde askerî rejimlerin ekonomi-dışı baskıcı yöntemleri belirleyici olmuştur[10].

Sermaye hareketlerinin serbestleşmesi, ülkelerin birçoğunda uzunca bir süre baskı altında tutulan ücretlerin yükseldiği bir konjonktürle eş zamanlı olmuştur. Bu serbestleşme ile başlayan finansal çevrime, reel ücret düzeylerinde de meydana gelen bir diğer çevrim refakat etmiştir. Böylece, finansal çevrimin canlanma aşamasında "işçini yoksullaştır" seçeneğini uygulamak mümkün olmamış;

pek çok ülkede, hem döviz kuru, hem de ücret hareketlerinin olumsuz katkısıyla rekabet gücü göstergesi gerilemiştir. Buna karşılık finansal krizler bu sapmayı düzeltme işlevi görürler ve genellikle kısa dönemde reel ücretlerde büyük boyutlu aşınmalar gerçekleşir (Meksika'da 1995-97'de %20, Türkiye'de 1994-96'da %38, G. Kore'de 1998'de %13)[11]. Ancak, her şeye rağmen bu "ayarlamalar", finansal çevrimin yükseliş aşamasındaki reel ücret artışlarını bertaraf edecek boyutta gerçekleşmemiştir. Ve incelediğimiz ülkeler içinde reel ücret düzeyi 1999'da on yıl öncesinin altına inmiş hiçbir ülke yoktur[12].

Buna karşılık, "işçini yoksullaştır" sloganını, işçi sınıfının burjuvazi karşısındaki göreli durumunun bozulması (yani ücretlerin sektörel katma değer içindeki payının düşmesi veya kâr payının artması) olarak yorumlarsak, ücretlerin verim artışlarının gerisinde seyretmesi her iki dönemin de ana eğilimidir. Bu durum 1980'li yıllarda on ülkenin (G. Kore ve G. Afrika hariç) sekizi, 1990 sonrasında ise altısı için geçerlidir. 1980-1999 döneminin tümü dikkate alındığında da, ücret hareketlerinin emek veriminin gerisinde seyrettiği ülkelerin sayısı sekiz olmuş; dolayısıyla imalat sanayii içinde kâr payının artması ana eğilim olarak belirmiştir. İki istisnayı oluşturur görünen Şili ve G. Afrika'da ise, ücret ve kâr payları aşağı yukarı değişmeden kalmıştır.

C. Altın anahtar: Verim artışları

2000'li yıllara girilirken, rekabet gücünün yükseltilmesinde döviz kuru politikasının giderek devre-dışı kaldığı anlaşılmaktadır. Uluslararası ve yerel burjuvazi, işgücü piyasalarının esnekleştirilmesi ve özelleştirme politikaları aracılığıyla "işçini yoksullaştır" reçetesini tekrar ve etkili bir biçimde gündeme getirme çabaları içindedir. 1980'li yılların deneyimleri, ücretlerin askerî rejimler ve ekonomi-dışı yöntemlerle bastırılmasını izleyen birkaç yılda, reel ücretlerin kontrol dışı "patlaması"nın, önceki yıllarda sağlanan avantajı hızla yok edebileceğini de ortaya koymuştur. Aşırı bastırma ve "patlama"lardan oluşan ücret hareketlerinin sadece bölüşüm ilişkilerini değil, makroekonomik dengeleri de sarsan bir istikrarsızlık oluşturacağı söylenebilir[13]. İşçi sınıfının, özellikle ithal ikameci/popülist yıllarda sağladığı toplumsal kazanımların sistematik bir biçimde (ve bazen gaddarca) aşındırılması, giderek yok edilmesi, bu satırların yazarının kabul edebileceği bir "çözüm" değildir.

Rekabet gücünün en kritik, kalıcı ve dinamik öğesi emek veriminin seyridir. İncelediğimiz dönemin tümünde, yıllık ortalama verim artışı %4'ü aşan sadece dört ülke vardır: G. Kore, Türkiye, Hindistan ve Malezya. Bunların tümünde verim artışı ile reel ücret artışı arasında pozitif marjlar oluşmuş; artan gayrisafi kârlar endüstri-içi sermaye birikimine (ve dolayısıyla verim artışlarının süregelmesine) potansiyel kaynak sağlamıştır. Sözü geçen dört ülkenin üçü rekabet gücündeki artışta da başı çekmektedir. Hızlı verim artışları, bu ülkelerde, belli konjonktürlerde kurlarda ve ücret hareketlerindeki olumsuz gelişmelerin rekabet gücünü aşındırmasını önleyebilmiştir.

İmalat sanayiinin tümünü kapsayan emek verimi hareketlerinin ardındaki etkenlere de değinmek gerekir. Her üretim kolu içindeki teknik-teknolojik koşullar sabit kalmakta iken, işçi başına katma değeri yüksek olan üretim kolları ortalamadan daha hızlı büyümekte iseler, sanayinin emek verimi ortalaması da yükselecektir. Genişleyen sanayi kollarının dış ticarete yönelmesi halinde, ülkenin uluslararası uzmanlaşmadaki konumunda bir ilerleme söz konusudur. Düşük verimli, sıradan üretim kollarının âdeta ham maddeler gibi aşınan dış ticaret hadleri koşullarıyla karşı karşıya geldiği ortaya çıkmaktadır[14]. İmalat sanayiinin iç bileşimindeki değişmeden kaynaklanan verim artışlarının, kalıcı

ve olumlu bir dönüşümü temsil ettiği söylenmelidir.

Verim artışlarının ikinci kaynağı, ulusal ekonomide veya sektör-içi sermaye birikim oranlarının artmasına bağlı ilerlemedir. Sektör dışı yüksek birikim oranlarının yarattığı dışsallıklar, imalat sanayiinin verim düzeyini de yukarı çekecektir. Kamunun önem taşıdığı ulaştırma, enerji, haberleşme türü altyapı yatırımlarında olduğu gibi... Her üretim kolunun içsel sermaye birikiminin düzeyi ve artış hızı ise, endüstrinin teknolojik gelişiminin (ve ona bağlı verim artışlarının) ön koşuludur.

Son olarak, özellikle son yıllarda, mevcut teknik-teknolojik koşulları ve endüstrinin iç bileşimini değiştirmeden, statik kaynak tahsisindeki düzelmelerle gerçekleşen verim artışlarına değinelim. İşletme-içi yeniden düzenlemeler sonunda işgücü kullanımından sağlanan tasarruflardan kaynaklanan verim artışları, en önemli örnektir. Rekabet baskısının fazla yoğun olmadığı dönemlerde, sınaî iş kollarının bir bölümünde, özellikle kamuya ait sanayi kuruluşlarında, emek fazlalarının oluşmuş olduğu anlaşılmaktadır. Makroekonomik daralma konjonktürlerinde emek fazlasını tasfiye eden işyerleri, canlanma dönemlerine geçildiğinde, eski üretim düzeylerini emek girdisini azaltarak sürdürebilmektedir. Son yıllarda Türkiye'den ABD'ye kadar pek çok ülkede gözlenen "istihdam yaratmayan büyüme" olgusu, bu tür verim artışlarıyla meydana gelmektedir. Rekabet gücünde böylece sağlanan düzelmeler, teknolojik gelişmeye ve sektör-içi yapısal ilerlemelere dayanmadığı için "bir kerelik"tir; kalıcı değildir.

III. Rekabet Gücü ve İhracat Başarımı

Rekabet gücünde kesin ve kalıcı ilerlemeler sağlayabilmek için, (i) reel döviz kuru hareketlerinin yerli paranın değerlenmesini önleyebilmek için denetim altında tutulması; (ii) emek verimi hareketlerinin dinamik bir patikaya oturması ve (iii) reel ücretlerdeki ilerlemelerin verim artış hızının altında tutulabilmesi gereklidir[15].

Kapsanan yirmi yıllık dönem içinde her üç koşulu da gerçekleştiren tek ülke Hindistan'dır: Bu ülke dönem boyunca ılımlı ve istikrarlı (**rer'**de ortalama %1,9'luk yıllık artışa tekabül eden) reel devalüasyon gerçekleştirebilmiş; yüksek (yılda %6,2'lik) verim artışı sağlamış; reel ücretlerde anlamlı artışlar sağlamasına rağmen, bunlar verim hareketlerini geriden izlemiştir.

Diğer ülkelerde aynı düzenlilik gözlenmemektedir. Daha önce tartıştığımız gibi açık sermaye hesapları, reel döviz kurunun hedeflenmesini güçleştirmektedir. Dışa dönük finansal serbestleşmeyi büyük boyutlu sermaye girişleri izlemiş; kullanılabilir kaynaklardaki artışlar popülist bölüşüm politikalarını mümkün kılmıştır. Bazı ülkelerde, net sermaye girişlerindeki artışlar, milli gelirde özel tüketim oranlarının artmasına yol açmış; buralarda reel ücretler genellikle emek veriminden daha hızla büyümüştür. Bu durum, 1990-1999 yılları için Şili, Kolombiya, Fas ve Türkiye'de geçerli olmuştur. Diğer ülkelerde bu durumun aksi söz konusu olmuştur. Ve özellikle Doğu Asya'da artan sermaye girişleri, özel tüketim değil, sermaye birikim oranının yükselmesine katkı yapmıştır.

Reel döviz kurlarındaki olumsuz hareketlerin emek maliyetlerindeki hızlı artışla birleştiği ve verim artışının önceki etkenleri telafi edecek boyutta olmadığı ülkelerde rekabet gücü gerilemiştir. Mısır, Hindistan, G. Kore ve G. Afrika dışındaki tüm ülkelerde 1999'daki rekabet gücü indeksinin 1989'un altında olması, bu etkenlerin sonucudur.

Uzun dönemde rekabet gücünde kalıcı düzelmeleri sağlayacak temel etkenin "bir kerelik" olmayan, kalıcı verim artışları olduğunu tekrar vurgulayalım. Rekabet gücü göstergesindeki değişmelerle,

ihracattaki değişme hızları arasında mekanik bağlantılar kurmak güçtür. Kapsadığımız ülkeler bakımından, bir kez daha, pozitif ve istikrarlı emek verimi artışlarının diğer iki değişkene göre daha belirleyici olduğu izlenimi doğmaktadır. 1990'lı yıllarda, yıllık, emek verim artışlarının yüzde 5 ve daha yüksek olduğu ülkeler, G. Kore, Malezya, Hindistan ve Şili'dir ve bunların her birinde ihracatta sağlanan yıllık büyüme oranı yüzde 10'u aşmıştır. Şili ve Malezya'da bu başarım, 1999'daki rekabet gücü göstergesinin, 1989'daki değerin altında olmasına rağmen gerçekleşmiştir.

İhracat başarımının ardında, nicel göstergelere indirgenmesi güç teşvik öğelerinin ve davranışsal etkenlerin önemine de işaret etmek gerekir. Doğu Asya ekonomilerinde ihracat verilerini, bu nedenle, rekabet gücündeki değişmelerle açıklamak güçtür. Bir örnek olarak G. Kore'nin 1986-1989 yıllarını alalım. Bu süre içinde bu ülkenin ihracatı yıllık ortalama %22'lik bir hızla artmakta iken, öncelikle reel döviz kurundaki, tali olarak da reel ücretlerdeki olumsuz değişmeler nedeniyle rekabet gücü göstergesi hızla düşmekte idi. Açıkça ortaya çıkmaktadır ki, verimlilik hareketlerinde kalıcı bir dinamizm içerilmek koşuluyla, selektif özellikler taşıyan (ve nicel göstergelere aktarılamayan) finansal, mali, idarî teşvik öğeleri ihracat başarımı üzerinde etkili olmaktadır.

Dünya Ticaret Örgütü kurallarının bir bölümü, selektif özellikler taşıyan ihracat teşvik araçlarını tasfiye etmeyi hedeflemektedir. Önümüzdeki yıllarda, sermaye birikimi oranları durağan bir seyir gösteren ülkeler, sanayi ürünü ihracatında 1990'lı yıllarda çok büyük öncelik taşımamış olan "işçini yoksullaştır" seçeneğine mahkûm edilmeye zorlanacaklardır.

Son olarak, "rekabet gücü"nün, gelişmekte olan bir ülkenin tüm iktisadi ve sosyal politikalarının odağını oluşturacak, âdeta bir toplumun kaderini belirleyecek bir nihai amaç olarak algılanmasının yanlışlığını vurgulayalım. Dış ticaret başarımı, Türkiye yapısındaki bir toplumun büyümesini, kalkınmasını, ekonomik bağımsızlığını, gelir dağılımını etkileyen çok karmaşık olgulardan sadece birisidir ve bu etkilerin, bazen, olumsuz doğrultuda olabilmesi de mümkündür.

Emperyalist Sistemin İki Çevrimi:

1989-2007[1]

“Asılacaksan İngiliz sicimiyle asıl.”

19. yüzyıldan bir özdeyiş

I. Giriş

Bu inceleme emperyalist sisteme (veya dünya ekonomisine) ait bazı nicel göstergelerin 1989-2007 yıllarındaki seyrini gözden geçirecektir. Böylece, incelenen yıllar boyunca çevre ekonomilerinin emperyalist sistemle eklemlenme biçimlerindeki değişmelere ışık tutulacağı umulmaktadır.

Dünya ekonomisi geleneksel **metropol** ve **çevre** kutuplarına ayrıştırılıyor. Çalışma, bu iki kutup arasındaki ilişkilerin hangi öğelerden oluştuğunu ortaya koyarak ve Osmanlı ekonomisine ilişkin bir nicel örneği kullanarak başlamaktadır (Kesim II). Daha yakın geçmişi kapsayan sonraki kesimlerde, metropol ve çevre arasındaki ilişkilerden bazıları (sermaye hareketleri, cari işlem dengeleri ve net kaynak akımları) üzerinde odaklanılacaktır. Metropol ve çevrenin tümü ile (başta ABD olmak üzere) bazı büyük alt-öğeleri ayrıştırılacak; ulusal ekonomilerin ayrıntılarına girilmeyecektir. İncelenen dönem boyunca iki çevrim geçekleşmiştir: 1989-1997 ve 1998-2007. Kesim III, çevrimleri tanımlamaktadır. İncelenen iki çevrim boyunca metropol-çevre ilişkilerinin, cari işlem dengeleri açısından taşıdığı belirleyici özellikler ve bunlara yol açan temel etkenler Kesim IV'te incelenmektedir. Sözü geçen gelişmeler, "Güney" coğrafyasında Kesim V'te çözümlenen farklı uyum biçimlerine yol açmış veya refakat etmiştir. Bir bütün olarak bu dönüşümler, (Kesim VI'da açıklanacağı üzere) emperyalist sistemin ana blokları ile ülke grupları arasındaki net kaynak aktarımlarının yönünü, mutlak ve göreli büyüklüklerini etkilemiştir. Çevre ekonomilerinin son çevrim içinde izlediği gelişim doğrultuları, uyum biçimleri, 2008-2009'daki kriz ortamında ülkelerin kırılganlık derecelerini de ciddi boyutlarda etkilemiştir. Çalışma bu sorunu tartışarak son bulacaktır.

II. Sömürü, Kaynak Aktarımı ve Bağımlılık

Emperyalizm çözümlemesinin kavram çerçevesi

Emperyalist sistemin metropolü ile çevresi arasındaki ilişkiler, iki dayanak üzerinde inşa edilmiştir: **Sömürü** ve **bağımlılık** (veya **tahakküm**). Açıkça "**yağma"** değilse, sömürü, metropolden çevreye bir **ilk aktarımı** gerektirir. Bu ilk aktarım, ayrıca, çevre ile metropol arasındaki bağımlılık/tahakküm ilişkilerinin oluşmasına katkı yapar. Yapısal bağımlılığın oluşması, daha sonraki sömürü bağlantılarının alacağı biçimleri de etkileyecektir.

Sömürü ilişkileri üç kanaldan ortaya çıkar: Dış ticaret, üretim araçları üzerindeki mülkiyete yol açan yabancı sermaye (veya geleneksel terminolojiye göre "doğrudan yabancı yatırım") ve kredi verme/borçlanma (finans kapital)...

Dış ticarete dayalı sömürü, çevredeki dolaysız üreticiler ile metropoldeki ticaret sermayesi (ve onun çevredeki fiilî temsilcileri) arasındaki bölüşüm karşıtlıklarına dayanır. Bu doğrultudaki bir çözümlemenin dayanacağı kavram çerçevesinin taşıdığı sorunlar, çevre tarafından ihraç edilen ham maddeler söz konusu olduğunda asgariye iner.[2] Bölüşüm süreci içinde yer alan ana öğeler, (a) çevre ekonomisinin dolaysız üreticileri, ticaret sermayesi ve devleti; (b) metropolün uluslar-ötesi ticari sermayesi ve devleti olarak gösterilebilir. Katma değerin (b)'ye intikal eden bölümünün, (a)'da kalan bölümüne oranlanması, çevrenin ticaret yoluyla metropol tarafından sömürü oranını temsil eder.

Dolaysız üreticiler ile başlayıp, son tüketici/kullanıcı ile son bulan zincir, somut halkalara,

aşamalara ayrıştırılabilir. Her ürünün izlediği zincirin her halkası, belirli bir piyasadan oluşur: Dolaysız üreticilerin kullandığı temel girdilerden her birine ait piyasa, söz konusu ham maddenin işlem gördüğü iç veya uluslararası piyasa ve nihai noktadaki piyasa... Her halkada karşı karşıya gelen aktörler arasında ödenen ve elde edilen fiyatlar, bölüşüm karşıtlıklarını yansıtır. Somut olarak, çiftçi/köylülerle temel girdileri pazarlayanlar arasında; çiftçi/köylüler ile yerli tüccar sermayesi arasında; yerli tüccar/ihracatçı ile uluslararası ham madde ticaretinde uzmanlaşmış uluslar-ötesi şirketler arasında; metropoldeki nihai tüketici/kullanıcı ile uluslar-ötesi şirketler arasındaki karşıtlıklar kastediliyor.

Nihai fiyatın, pazarlama zincirinin ara aşamalarında gerçekleşen katma değer ve maliyet öğelerinden arındırılmış bölümü, her ekonomik aktöre intikal eden paylara ayrıştırılabilir. Her pazarlama aşamasıyla ilgili göreli fiyat hareketleri (yani, iç ve uluslararası ticaret hadlerindeki değişmeler), **değişen verimlilikleri yansıtmadıkları hallerde,** sözü geçen aktörler arasındaki bölüşüm değişmelerinin doğrultusunu ve büyüklüğünü ortaya koyar.[3]

Metropolün sanayi ve finans sermayesi aracılığıyla gerçekleştirdiği sömürü, faiz ve kârlar; yani "artık", tarafından temsil edilir. Bu **artık** toplamının ülke dışına aktarılan net bilançosu (ödemeler dengesi terminolojisine göre "gelirler dengesi") ile çevre ekonomisine dönük net yabancı sermaye akımları karşılaştırılabilir. Artık aktarımı net sermaye girişlerini aşarsa, **çevreden metropole net kaynak aktarımları** söz konusudur. Aksi durumda (sermaye girişleri kâr/faiz transferlerini aştığında) **çevre lehine** net kaynak aktarımı vardır. Farklı bir ifadeyle, **net kaynak aktarımı,** ödemeler dengesi hesaplarının **yabancı**, yerli ve kayıt-dışı tüm öğelerini içeren **sermaye hareketleri toplamı artı gelirler dengesi**ne eşittir. Sonuç "pozitif" çıkarsa ülke lehine; "negatif" (eksi) çıkarsa dış dünyaya net aktarım söz konusudur.[4]

Bu hesaplamayı, ülkelere ait ayrıntılı ödemeler dengesi tablolarından, örneğin 1984 sonrasının Türkiye verilerinden veya IMF'nin ulusal *Balance of Payments Statistics* başlıklı yayınından çıkarabiliyoruz. Ancak, sermaye hareketlerinin dökümü ve bilançosu bu çalışmadaki ülkeler arası karşılaştırmalarda başvurulan IMF'nin veri tabanında ve Osmanlı İmparatorluğu'na ait tarihsel istatistiklerde yoktur. Bu nedenle, **net kaynak aktarımı,** ileriki sayfalarda, **cari işlem açığı + gelirler dengesi olarak** tanımlanacak; "artı" ("eksi") değerler, ülke lehine (aleyhine) aktarım olarak tanımlanacaktır.[5] Bu hesaplamada, cari fazla, eksi değer alarak işlem görmektedir.

İncelenen dönem boyunca emperyalist sistemin iki kutbu ve ana öğeleri arasında **dış ticaret aracılığıyla** artık oluşumu ve aktarımına ilişkin somut bir çözümleme ileriki kesimlerde yer almıyor. Burada, metropol ile çevre arasında bu anlamda gerçekleşen net kaynak aktarımıyla ticaret yoluyla gerçekleşen artık aktarımı arasındaki bağlantılar üzerinde bazı ipuçlarına kısaca değinebiliriz. Üç farklı durumu dikkate alalım: (a) Çevrenin dış ticaret hadlerinin bozulması (ve böylece metropol lehine ticaret-bağlantılı artık aktarımının yükselmesi), **değişmeyen nominal ticaret dengesi koşullarında** gerçekleşiyorsa, yukarıdaki tanıma göre net kaynak aktarımı etkilenmemiş olur. (b) Dış ticaret hadleri düşerken **ticaret dengesinin reel olarak değişmemesi**, nominal ticaret açığı açılarak mümkün olabilir. Bu da, dış dünyadan net kaynak aktarımının artması anlamına gelir. (c) Bozulan dış ticaret hadlerinin gerektirdiği ithalat artışını karşılamak (**böylece ithalatın reel düzeyini sürdürebilmek)** için dış borçlanma gerçekleşmezse, ticaret fazlası (veya ticaret açığının daraltılması) gerekecektir. Bu da, dış dünyaya net kaynak aktarımı anlamındadır.

Üç durumda da, net kaynak aktarımının değişme doğrultusu ne olursa olsun, çevre ekonomisinin sömürü oranı, dış ticaret hadlerinin bozulması nedeniyle yükselmektedir. Zira net kaynak aktarımı **ticaret-dışı ilişkilerden oluşan sömürü** ile bağlantılıdır. "Bağlantılıdır"; ancak, **özdeş değildir**; zira **sömürü kitlesinin dış dünyaya aktarılan bölümü**, net kaynak aktarımı tanımının sadece bir öğesidir: Yukarıdaki tanımı (yani "net kaynak aktarımı"nı) belirleyen iki terimden biri (ödemeler dengesi terminolojisine göre) "gelirler dengesi"dir; yani, "net kâr/faiz transferleri"dir. Net aktarım, bu terim ile net sermaye akımlarının toplamından oluşur. Dışarıya taşınmayan, ülke içinde kalan **artık**, sömürü kitlesinin bir öğesidir; ancak net kaynak aktarımı hesaplamasının dışında kalır.

Tarihsel bir örnek

Osmanlı İmparatorluğu ile Britanya arasındaki ekonomik ilişkiler, yukarıda tartışılan bağlantılara ışık tutacak (ve Tablo 1'de ortaya konulan) örnekler getiriyor. 1838'deki serbest ticaret anlaşması, Osmanlı ekonomisi lehine dış ticaret hadlerinin **düzelmesine** (yani, ülke lehine ve ticaret-kaynaklı ilk-aktarıma) yol açtı. Dış ticaret hadleri düzelirken, ticaret dengesinin kabaca değişmemesi, ithal ürünlerin ve tüketimin ("ucuzlayan İngiliz sicimi" sayesinde) reel düzeylerinin artması anlamına gelir. Öte yandan, ucuz sanayi ürünü ithalatı geleneksel üretim kollarının ("yerli sicim üretiminin") ortadan kalkmasına yol açar. Farklı bir ifadeyle, temel malların arzında **ticaretle ilişkili yapısal-dışsal bir bağımlılık** olumlu fiyat hareketlerine refakat etmiştir. Dünya ekonomisinin pek çok bölgesinde yeni bir uluslararası işbölümü böyle oluşmaktaydı.

Bu dışsal bağımlılığın ana çerçevesi tamamlandıktan sonra, Osmanlı dış ticaret hadlerindeki hareket, tersine dönmekte; 19. yüzyılın ikinci yarısında, yaklaşık kırk yıllık bir dönem içinde yüzde 35 oranında bozulmaktadır. Ticaret-bağlantılı kaynak aktarımı da böylece tersine dönmüştür.

Tablo 1: Osmanlı İmparatorluğu ile dış dünya arasında net kaynak aktarımı ve ticaret hadleri, 1830-1913

	Net kaynak aktarımı, Milyon sterlin, yıllık ortalama*	Ticaret hadlerinde yıllık ortalama değişme, %
1830-1839	+0,17	???
1840-1852	-0,21	Muhtemelen artıyor
1853-1858	+2,40	-1,52**
1859-1963	-1,06	-3,46
1864-1875	+1,62	-0,33
1876-1908	-2,31	+0,27
1909-1913	+4,06	+0,11
1839-1913	-0,33	-0,24**

Kaynak: Ş. Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, (1820-1913)* İstanbul 1994, Tarih Vakfi Yurt Yayınları; Tablo E-2,1 ve E-6,4'ten yapılan hesaplamalar.

(*): Tanım ve hesaplama yöntemi için metne bakınız. (**): Başlangıç yılı:1854.

Öte yandan, bu ikinci dönemin başlarında, kaynak aktarımına ve bağımlılığa ilişkin yeni bir mekanizma ortaya çıkmaktadır. Kırım Harbi'nin finansmanı gereksinimleriyle 1854-1855'te başlayan büyük dış borçlanma, artan ve kronikleşen kamu açıklarını kapatmanın sıradanlaşan, giderek artan bir aracı haline geldi. Bu gelişmelerle kısmen bağlantılı bir başka etken, tek bir yılda (1855'te) dış

ticaret açığının yedi misli artışıdır. Bu dönemde, doğrudan yabancı yatırımlar da adım adım artarak, yüksek boyutlara ulaşmaktadır. Böylece yeni bir çevrim ortaya çıkmaktadır: **metropolden borçlanarak ve yabancı yatırımlarla net kaynak aktarımı → artık oluşumu (sömürü) → artık aktarımı → net kaynak aktarımının tersine (metropol lehine) dönmesi**... Bu dönemde (1853-1858'te) Osmanlı ekonomisine dönük (ve sermaye hareketlerinden kaynaklanan) net kaynak aktarımına (bkz. Tablo 1), yeni (ekonomik, mali ve siyasi) bağımlılık ilişkilerinin oluşumu refakat etmektedir. Borç faizleri ve doğrudan yatırımların kârları (artık oluşumu) yükseldikçe ve bunların (zaman zaman borçların ana parasının amortismanı da) dış dünyaya transferi (artık aktarımı), sermaye girişlerini aştıkça, net kaynak aktarımının doğrultusu 1876-1908'de metropoller lehine yön değiştirmiştir.

Bu dönemi izleyen ve Birinci Dünya Savaşı'nın arifesini oluşturan beş yıl içinde artan dış borçlanma ve cari işlem açıkları, net kaynak aktarımlarının bir kere daha Osmanlı ekonomisinin lehine dönüşmesiyle sonuçlanmıştır.

Tablo 1, Osmanlı İmparatorluğuyla metropoller arasındaki net kaynak aktarımlarının doğrultusuna ilişkin dönemlendirmenin yanı sıra, her döneme ait dış ticaret hadlerinin seyrini de sunmaktadır. En son satırdan anlaşıldığı üzere, dönemin tümü kapsandığında, hem net kaynak aktarımı, hem de dış ticaret hadlerinin eğilimi Osmanlı ekonomisinin aleyhine çıkmaktadır.

Burada tartışılan 19. yüzyıl örneği, metropol-çevre ilişkilerinin güncel çerçevesine de ışık tutmaktadır. Tekrarlayalım: Emperyalizm lehine dış sömürünün gerçekleşmesi ve süregelmesi, çevre ekonomilerine dönük bir kaynak aktarımını gerekli kılar. Farklı bir ifadeyle, metropol sermayesinin el koyacağı artık'ın önce oluşması, zaman içinde de büyüyebilmesi için, çevreye, artan boyutlarda finans, sanayi ve ticaret-sermaye "ihraç" edilmesi gerekir. Süregelen ve zaman zaman yenileşen bağımlılık ilişkileri bu türden kaynak akımlarına refakat eder; bunlar da metropol sermayesi için olumlu koşulların oluşmasına katkı yapar. Bir kere daha vurgulanması gerekir ki, çevrede artık oluşumu ve artık'a el koyma, çevreden yapılan artık aktarımlarıyla özdeş değildir. Sömürü, artık aktarımı gerçekleşmeden de meydana gelebilir. Kârların çevrede yatırılması, vergilenmesi, yerel burjuvazi ve siyasetçilerle paylaşılmasında ("yolsuzluk") olduğu gibi... Net sermaye akımlarıyla, artık aktarımları arasındaki bilançonun, yani bu çalışmada **net kaynak aktarımı** olarak adlandırılan büyüklüğün doğrultusu zaman içinde değişecektir.

Tarihsel gözlemler ve bu çalışmanın ileride tartışılacak olan bulguları ortaya koymaktadır ki dünya ekonomisinin ve ulusal ekonomilerin işleyişini belirleyen birikim, düzenleme biçimlerindeki gelişimler sonunda ve konjonktürel etkenler nedeniyle, net kaynak aktarımları zaman içinde rakkas görüntülü bir salınım izlemektedir. Çevre ekonomileri lehine seyreden dönemleri, net kaynak çıkışları izlemektedir. İleride görüleceği gibi, 2008-2009 krizinin arifesini oluşturan çevrim, çevre dışına net kaynak aktarımlarının belirleyici olduğu bir dönem olarak ortaya çıkmıştır.

III. İki Çevrimin Tanımlanması

Neoliberal düzenleme biçimi, otuz yıldan bu yana dünya ekonomisine egemen olmuştur. 1979'da iktisat felsefesi bakımından radikal olarak sağa kaymayı temsil eden Thatcher ve Reagan'ın seçim zaferleri ile Federal Reserve'in başına monetarizme geçişi temsil eden Paul Volcker'in atanması, neoliberal dönemin başlangıcı olarak yorumlanabilir.

Sonraki yıllar, dünya ekonomisinin ana gruplarının çevrimsel hareketlerini de içeren kabaca onar yıllık üç döneme ayrılabilir. Çevrimler, dünya ekonomisinde veya onun iki ana bloku olan **metropol** veya **çevre**'de (veya ikisinde birden) büyüme hızlarındaki değişmelere bakarak belirleniyor. Bu çalışmada kapsanan çevrimlerden her biri, bir **iniş,** bir de **çıkış** aşamasına ayrılıyor. Burada tanımlandığı biçiminde bir çevrim, **iniş** aşamasının ilk yılı ile (yani, ortalama büyüme hızlarının "zirve"ye ulaşmasını izleyen yıl ile) başlatılmaktadır. "İniş" yılları boyunca, bazı ekonomilerin gayrisafi yurt-içi hasıla (GSYİH) **düzeylerinde** bir veya iki yıllık gerilemeler gözlenir; dönemin tümünde ise kapsanan ülkelerin çoğunda **büyüme oranları** aşağı çekilir. Bloklar veya dünya ekonomisinin tümü kapsandığında, değişme oranları ılımlı olarak gözlenir; ancak, bu, genel tablonun çevrimsel özelliğini ortadan kaldırmaz.

Thatcher ve Reagan yönetimlerinin sınıfsal yönelişlerinin bir parçası olan ideolojik karşı-devrimi bir yana bırakırsak, "birinci çevrim" (1979-1988), Volcker yönetimindeki FED'in monetarizme geçmesi; faiz oranlarının astronomik düzeylere çıkması ve sonuç olarak çevredeki dış borç krizinin patlak vermesi ile başlar. Borç krizi, IMF'yi yeni bir gündemle üçüncü dünyadaki ekonomik ve sosyal politikaları biçimlendiren dışsal bir aktör olarak ön plana çıkardı. Bu döneme ilişkin verilerin niteliği, miktarı ve kapsamı, bu çalışmadaki karşılaştırmayla uyum sağlayacak özellikler taşımamaktadır. Bu nedenle ilk neoliberal çevrim, bu çalışmanın dışında tutulmuştur.

Sonraki iki çevrim için önerilen tarihler, 1989-1997 ve 1998-2007 yıllarıdır. Bu çalışma kaleme alınırken, 2008 yeni ve dördüncü bir çevrimin ilk yılı olarak ortaya çıkmıştır.

Tablo 2: İki çevrimde ve alt-dönemlerde GSYİH büyüme oranları (%)

	1989-1997	1989-1992	1993-1997	1998-2007	1998-2001	2002-2007
Dünya	3,0	2,5	3,3	3,9	3,2	4,3
Metropol	2,7	2,7	2,8	2,6	2,8	2,5
Çevre	3,3	2,3	4,1	5,7	3,9	6,9

Kaynak: IMF, *World Economic Outlook* (WEO) Nisan 2008 veri tabanı.

Notlar: "Metropol" ve "çevre", IMF veri tabanında kullanılan "gelişmiş" ve "gelişmekte olan" ülkeler ayrımı ile aynıdır. IMF'nin sabit ulusal fiyatlara dayalı ağırlıklı yıllık büyüme oranlarından türetilen üssel büyüme hızları kullanılmıştır.

Tablo 2, kapsanan iki dönem için dünya, metropol ve çevre için ortalama büyüme hızlarını sunmaktadır. (Ayrıca, petrol ihracatçısı olmayan on dokuz büyük çevre ekonomisinin Tablo 7'deki **büyüme** hızlarına da dikkat edilebilir.) Birkaç vurgulama yapılabiliyor:

(a) İki dönemin çevrimsel özelliği dünya ekonomisi ve çevre verilerine bakıldığında ortaya çıkmaktadır. İstisna, ikinci çevrimde metropol büyüme hızlarında gözleniyor: Çevrimin ilk aşamasındaki büyüme hızı, ikinci aşamanın biraz üstünde kalmakta; ancak, bu olgu, dünya ekonomisinin tümünün milli gelir hareketlerinin çevrimsel özellik taşımasını önlememektedir. İlk çevrimde ise, iki aşamalı hareket, üç blok için de geçerlidir. Tablo 7'deki çevre ekonomilerine ait bulgular ise, çevrimsel hareketle uyumludur.[6]

(b) İkinci çevrimin tümünde **çevre** ve **dünya** büyüme hızları yükselirken, **metropol**'de yavaşlama gözlenmektedir. Çevredeki büyüme hızında bu dönemde gözlenen yükseliş, neoliberal küreselleşmenin gelişmekte olan coğrafyalara taşıdığı olumlu etkilerin (gecikmiş de olsa) yansıması

olarak yorumlanabilir mi? Çevreye daha ayrıntılı bir bakış, bu yorumun geçerli olmadığını gösterecektir: Tablo 7'deki 15 ülkelik grubun büyüme hızı ikinci dönemde belirgin biçimde düşmektedir. Buradan hareketle, Tablo 2'de 1998-2007 döneminde çevrede büyüme hızında gözlenen artışın, IMF sınıflamasında "yükselen ve gelişmekte olan ekonomiler" grubu içinde yer alan (ve Tablo 7'nin 15 ülkelik grubunda yer almayan) Rusya ve eski sosyalist ekonomilerin bu dönemde gerçekleştirdikleri "düzelme" olgusundan kaynaklandığı anlaşılmaktadır: Bu grup için, incelenen iki dönemden ilki ekonomik **durgunlaşma ve çöküntü**; ikincisi ise **düzelme** süreçlerini içermektedir.[7] Bu gözlem, neoliberal küreselleşmenin partizanlarına malzeme sağlayamaz; aksine, sosyalist sistemin çöküşünün yol açtığı ekonomik gerilemeyi yansıtır. Bu konu ise, bu çalışmanın kapsamı içinde değildir.

Neoliberal dönemde dünya ekonomisinin farklı öğeleri arasındaki bütünleşmenin artması, uluslararası ticaretin ve sermaye hareketlerinin artan liberalleşmesi aracılığıyla paralel ve çevrimsel milli gelir hareketlerine yol açtı. Bu çalışma, dış ticaretin etkilerini kapsamıyor; buna karşılık 1988'i izleyen yıllarda metropolle çevre arasındaki sermaye hareketlerinin etkileri, incelememizin sorunsalı açısından büyük önem taşıyor. Milli gelir hareketlerinin yanı sıra, bu akımlarda gözlenen değişimler, çevrimlerin ve ara aşamaların sınırlarının belirlenmesine yardım etmektedir. Tablo 3 ve 4 bu amaçla sunulmaktadır.

Tablo 3: Çevreye sermaye akımları (Cari milyar dolar)

	1989	1992	1997	2001	2007
IMF, GFSR	73,4*	166,8	480,7	182,7	1929,4
IIF	---	162,4	339,5	169,3	918,6

Notlar: (*): IMF, *World Economic Outlook, (WEO)* Ekim 1997, Tablo A33'te "gelişmekte olan ülkeler için net dış finansman". **Birinci satır:** IMF, *Global Financial Stability Report* (GFSR), farklı sayılar, sonuncusu: Ekim 2008, Tablo 1. **İkinci satır:** Sadece otuz büyük "yükselen" ekonomiyi kaplayan Institute of International Finance, *Capital Flows to Emerging Market Economies,* çeşitli sayılar, sonuncusu Ekim 12, 2008, Tablo 1.

Tablo 4: Sabit (1988'e ait) dolar cinsinde çevreye dönük sermaye akımları (Yıllık değişme oranları, %)

	1990-1997	1990-1992	1993-97	1998-2007	1998-2001	2002-2007
IMF, WEO	24,3	107,3	6,1	7,2	-26,5	19,9
IMF, GFSR	24,8*	60,0**	21,9	15,4	-10,9	45,6
IIF	---	---	12,8	9,4	-14,7	34,0

Notlar: (*):1992-1997; (**): 1992. Satır 1: IMF, *World Economic Outlook, (WEO)* çeşitli sayılar ve Ekim 1997, gelişmekte olan ülkeler için "net dış finansman" (gelişmekte olan ülkelere "net" sermaye akımı kastediliyor). Satır 2 ve 3: Tablo 3 ile aynı kaynaklar. Deflatör olarak 1988=100 alınan ABD TÜFE serisi kullanıldı (IMF, WEO, Nisan 2008 veri tabanı).

Tablo 3, iki çevrimin zirve ve dip noktalarında metropol-çevre sermaye hareketlerini cari dolarlarla sunuyor. Gelişmekte olan ekonomilerin pek çoğunda sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi, birinci çevrimimizin de başlangıç tarihini oluşturan 1989 dolaylarında başlatılmıştı. Tablo 4 ise sabit (1988'e ait) dolarlara göre düzenlenmiştir ve mutlak değerler yerine yıllık ortalama değişme hızları hesaplanmıştır.

İki gözlem anlamlıdır:

(a) 1989-1992 ara-dönemi, sermaye hareketlerinin serbestleşmesinin hemen sonrasını kapsamaktadır: Sermaye girişleri dört nala tırmanmakta; hemen hemen her yıl ikiye katlanmaktadır. Ne var ki, bu akımlardaki astronomik artış, çevredeki düşük, azalan büyüme hızlarına refakat etmektedir. İkinci (1993-1997'e ait) aşamada ise, çevredeki büyüme hızlarının yükselmesi, **artış hızları yavaşlayan** sermaye girişleri ile birlikte gözlenmektedir.

(b) İkinci çevrimin (1998-2001'i kapsayan) iniş aşaması ise çevrede, sermaye girişlerindeki "ani durmalar ve tersine dönmeler" sonunda patlak veren bir dizi finansal kriz tarafından belirlenmiştir. Sermaye hareketleri verilerinde mutlak (cari) değerler, 1997'de zirveye, 2001'de dip noktasına ulaşmakta (Tablo 3); sabit dolarlara göre, ikinci aşamada büyüme hızı negatif olmaktadır (Tablo 4). Sonraki yıllarda ise, sermaye girişleri ile GSYH hareketleri paralel seyretmektedir.

2008'in son çeyreğinde de çevreye dönük sermaye hareketlerinde "ani durmalar ve tersine dönmeler" gerçekleşti; bu kez metropolden kaynaklanan bir bozulma, 1997-1998 Doğu Asya krizini andıran koşulları sistemin çevresindeki zayıf halkalara taşıdı. Bu sürecin uzantıları bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Ancak, 2002-2007 döneminde sermaye hareketlerinde gerçekleşen hızlı (yıllık ortalamalar olarak yüzde 20 ile 46 arasında değişen) artışların çevre ekonomilerine nasıl yansıdığı; büyüme potansiyeline kalıcı etkiler taşıyıp taşımadığı önem taşımaktadır ve bu sorun Kesim V'te ele alınacaktır.

IV. Artan Dengesizlikler

Cari işlem dengelerinde değişim

Dünya ekonomisindeki "artan dengesizlikler", büyük aktörlerin cari işlem dengeleri vurgulanılarak ve özellikle ABD'nin dış açıkları üzerinde odaklanılarak uzun süre tartışıldı. Bu tür bir inceleme, bu çalışmanın ana konusunu oluşturan çevrimlerin kavranmasına da katkı yapacaktır. Bir ulusal ekonominin cari işlem dengesi, üretim süreçlerinin (dış ticaret yoluyla) ve sermaye/emek hareketlerinin (kâr, faiz ve ücret aktarımları yoluyla) sınır-ötesi bağlantılarına ışık tutan "istatistiki bir inşa"dır. Ayrıca, cari işlem dengesinin, bir ulusal ekonomi (veya bir ülkeler grubu) ile dış dünya arasındaki net kaynak aktarımlarının hesaplanmasında başlangıç noktası oluşturabileceğini daha önce açıklamıştık.

Tablo 5, emperyalist sistemin **metropolü, çevresi** ve bunların (üç büyük ülkeyi de içeren) **ana grupları** için her çevrimin başlangıç, bitim yılı ve ("iniş" aşamasının son yılına tekabül eden) orta noktasına ait cari işlem dengelerini vermektedir. 2006, ikinci çevrimin çıkış aşamasında ulaşılan en aşırı tarih olduğu için ayrıca içerilmiştir. Tablo 6 ise, her aşama için birikimli toplamlar alınarak cari işlem/GSYİH oranlarını sunmaktadır.

Tablodan gözlenecektir ki son çevrim (1998-2007), İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen elli yıl boyunca cari işlem dengeleri bakımından çevrenin süregelmiş belirleyici konumuna anlamlı bir değişiklik getirmiştir. O dönemde emperyalist sistemin iki kutbu arasındaki ilişkiler, tipik olarak (ve bazen petrol ihracatçılarını da kapsamak üzere) **cari işlem açıkları** ve metropolde ona tekabül eden (ve bazen ABD'yi de kapsayan) dış **fazlalar** ile sonuçlanırdı. Örnek olarak, UNCTAD veri tabanından sağlanan (petrol ihracatçısı olmayan) on beş büyük çevre ekonomisine[8] ait cari işlem dengelerine 1980 ile 1997 arasındaki gözlemlere baktığımızda, 269 gözlemden 232'sinde dış açık

belirlenmektedir. Tablo 5 ve 6, aynı durumun birinci çevrimin sonuna kadar (petrolcülerin katılmasına rağmen) çevrenin tümü için de geçerli olduğunu göstermektedir.

Metropoldeki en çarpıcı değişme, Amerikan ekonomisinin dış fazlasının 1970'li yılların sonlarından itibaren adım adım, 1981-82 sonrasında ise tamamen kaybolmasıdır. Dünya ekonomisi, ABD'nin süper-emperyalist konumunun (ayrıca da doların rezerv para niteliğinin) yol açtığı bu değişime, uzunca bir süre boyunca aşırı gerilimlere sürüklenmeden uyum sağladı. Bu "uyum", Japonya'nın giderek artan ve bazen "diğer metropol"[9] ile (1992 sonrasında) petrolcülerin de katkı yaptığı cari fazlaların, hem ABD'nin, hem de çevrenin dış açıklarını kapatacak boyutlara ulaşmasıyla sağlandı.

Tablo 5: Dünya ekonomisi, Cari dengeler, Milyar $

	1989	1992	1997	2001	2006	2007
Metropol	-91,2	-47,6	69,8	-251,8	-608,0	-565,6
ABD	-99,5	-50,1	-140,4	-384,7	-811,5	-738,7
Japonya	63,2	112,3	96,6	87,8	170,4	212,8
Diğerleri	-55,0	-109,9	113,6	45,1	33,1	-39,7
Çevre	-14,1	-66,9	-69,6	87,9	689,5	733,1
Çin	-4,3	6,4	37,0	17,4	249,9	360,7
Petrolcüler	4,5	-32,1	21,7	85,1	410,7	404,4
Diğerleri	-14,3	-41,3	-128,2	-14,5	28,9	-31,9
Kayıt-dışı	105,3	114,6	-0,2	163,8	-81,5	-167,6

Kaynak: IMF, *WEO,* veri tabanı; en son Nisan 2008 olmak üzere farklı tarihler.

Notlar: IMF tablolarında "gelişmiş ülkeler" toplamı içinde alt bir grup olarak yer alan (ve G. Kore, Singapur, Taywan ve Hong Kong'u içeren) "yeni sanayileşen ülkeler" grubu "çevre"ye ve oradaki "diğerleri" grubuna taşınmıştır. "Petrolcüler", Ortadoğu **eksi** Mısır, **artı** Rusya, Cezayir, Nijerya, Venezuela olarak tanımlanmıştır. Kayıt-dışı (hata/noksan), tüm diğer grupların toplamını sıfıra dönüştüren sayıdır.

Tablo 6: Cari denge/GSYİH oranları (%), Dönemlerin birikimli toplamlarından

	1989-1997	1989-1992	1993-1997	1998-2007	1998-2001	2002-2007
Metropol	-0,1	-0,4	0,2	-1,2	-0,8	-1,3
ABD	-1,3	-1,0	-1,6	-4,7	-3,5	-5,4
Japonya	2,3	2,2	2,3	3,3	2,6	3,7
Diğerleri	-0,2	-1,1	0,4	0,4	0,3	0,5
Çevre	-1,1	-0,8	-1,3	2,8	0,7	3,7
Çin	1,3	1,6	1,1	5,7	1,8	7,0
Petrolcüler	-0,3	-3,5	1,2	11,3	6,4	12,9
Diğerleri	-1,5	-0,8	-2,1	0,1	-0,6	0,3

Kaynaklar ve Notlar: Bkz. Tablo 5. Cari ABD doları ile GSYİH verileri.

Tablo 5'ten gözlendiği üzere, birinci çevrim kabaca bu özellikleri içermektedir. ABD açıkları yüksektir; ancak, çevrenin (özellikle de "diğer çevre"nin) açıklarını yok edecek boyutlara ulaşmamıştır. Birinci çevrimin son (zirve) yılı, bu bakımdan tipiktir: "Diğer çevre" ile ABD, dünya ekonomisinin cari açık veren iki büyük blokudur. Bu açıklar, Japonya ve Avrupa'nın ("diğer

metropol"ün) dış fazlalarıyla kapatılmakta; petrolcüler ve (giderek dış fazla veren bir konuma geçmekte olan) Çin de aynı doğrultuda sınırlı katkılar yapmaktadır. Bu ortam içinde, dünya ekonomisinde önceki on yıllar içinde adım adım oluşmuş olan geleneksel bağlantılar, ciddi dengesizliklere yol açmadan sürdürülebilmektedir.

1997'de Asya kriziyle eş zamanlı olarak, dramatik, sapkın ve sürdürülemez bir sürece giriliyor. 2006 bu bozulmanın uç noktasıdır. Dünya ekonomisinin tüm ana blokları, artık, ABD'nin açıklarının finansmanını karşılamak; onları "kapatma" işlevini üstlenmiştir. "Dünya tasarrufları", ABD ekonomisindeki tasarrufların yokluğunu telafi etmektedir. Bu durum, ABD'de (emperyalist yayılmacılığın, özellikle Irak savaşının katkı yaptığı) kamu açıklarının "kapatılması" ve Amerikan hane halklarının tüketimini (özel tasarrufların yokluğunu) desteklemek anlamına gelmektedir.

Dünya ekonomisinde "artan dengesizlikler" olarak adlandırılan bozulma budur. Bu aşamaya gelindiğinde, "diğer metropol"ün ABD açıklarının finansmanına katkısı marjinalleşir ve bu işlev esas olarak Çin'e, petrol ihracatçılarına ve Japonya'ya intikal eder. Çevrede yer alan "diğerleri"nin yeni ortama dış fazla veren ekonomiler olarak katılması bir dizi sorun ve baskı yaratarak gerçekleşir. Bu ülkelerin izlediği uyum süreçlerindeki farklılaşma ileride ele alınacaktır.

Cari işlem dengeleri bakımından 1998 öncesindeki metropol-çevre ilişkilerinin tersine dönmesi, böylece, büyük ölçüde süper-emperyalist ülkenin ayrıcalıklı konumunu kötüye kullanmasından kaynaklanmıştır. Durumun sürdürülebilmesine ilişkin kötümser öngörüler giderek yaygınlaşacaktı. Tartışmalar, ilk "düzelme"nin nereden (ABD ekonomisinden mi; "dışarıdan" mı?) kaynaklanacağı ve ne kadar şiddetle ("yumuşak" mı, "sert" bir uyumla mı?) gerçekleşeceği soruları etrafında yoğunlaştı. Sonunda, "düzelme", ABD ekonomisinden başlayacak ve büyük boyutlu uluslararası bir krize dönüşecekti.

Artan dengesizliklerin finansmanını, Amerikan finansal varlıklarının çekiciliği sağladı: Doların, dünya ekonomisinin fiilî rezerv parası olması, dolarlı varlıklara her yerde rakipsiz ve ayrıcalıklı bir konum sağlamaktaydı. Böylece, dış fazla veren ekonomilerin merkez bankaları için ana güvence olan ABD Hazinesi'nin ihraç ettiği bonolar ve tahviller[10] ile Amerikan finans sermayesi tarafından ihraç edilen çeşitli "kâğıttan servetler" ve hisse senetleri (New York borsası) ABD ekonomisine sermaye girişinin yöneldiği kanalları oluşturmaktaydı.

Aynı kanallar, Amerikan ekonomisindeki finansal balonun sürdürülemez boyutlarda şişkinleşmesine katkı yaparak 2008 krizine giden süreci de besledi. Amerikan cari işlem açığının astronomik boyutlara çıkması, sözü geçen çöküntüyü kaçınılmaz yapmıştır. Dış fazla veren ekonomilerden ABD'ye akan kaynaklar borsanın hastalıklı şişkinliğini, FED'in izlediği gevşek para politikalarını mümkün kıldı; doların hızla değer yitirmesini frenledi. Finansal araçların dörtnala çeşitlenmesinin, yenilenmesinin, artışının ve konut piyasasındaki balonlaşmanın ardında bu etkenler vardı.

Dünya ekonomisindeki artan dengesizliklerin kaynağı, 2008-2009 krizinin temel nedenlerine de işaret etmektedir.

Sorumlu aranıyor: Tasarruf eksikliği mi? Tasarruf fazlası mı?

"ABD'deki düşük tasarruf oranları (aşırı tüketim) **veya** çevrede (özellikle Asya'da) tasarruf fazlası..." Bu ikilem, yapay bir soru içermektedir. Dünya ekonomisinin ödemeler dengesi içinde, ana bloklardan birinde gerçekleşen açıklar, diğerlerinin topluca dış fazla vermesiyle sonuçlanır. Ve iyi

bilinen tanımsal özdeşlikler, birincisinde tasarrufların yatırımların gerisinde kalması; diğerlerinde ise tam tersinin geçerli olması anlamına gelir. Bu iki dengesizliği temsil eden oranlar arasındaki makas açılmakta ise küresel dengesizlikler de artacaktır. İki süreç eş zamanlı olduğu için, "sorumlu taraf" arayışına ışık tutacak nedenselliğin belirlenmesi çok güçtür.

Yine de, küresel dengesizliklere giden yolda "ilk günah"ın kökenlerini aydınlatmak için, iki çevrim içinde ana ülke gruplarının tasarruf ve yatırım oranlarında meydana gelen değişimleri kuş bakışı gözden geçirmek yararlı olacaktır.[11] Çevrimlerin bitim yılları (1997 ve 2007) karşılaştırılırsa şu saptamalar ortaya çıkmaktadır:

Ana bloklar karşılaştırıldığında, **metropolün** tasarruf/yatırım makası, 1997'deki ılımlı (milli gelirlerin yüzdesi olarak 0,2'lik) bir tasarruf fazlasından 2007'de yüzde 1,1'lik bir açığa dönüşmektedir. **Çevrede** ise, on yıllık gelişimin sonunda, milli gelirler toplamına göre yüzde 1,3 oranındaki **tasarruf açığı**, yüzde 4,2 oranında bir **tasarruf fazlasına** dönüşmektedir.

Metropol içindeki ana değişim, bekleneceği gibi **ABD'den** kaynaklanmaktadır. 1997'de milli gelirin yüzde 19,8'ini yatırıma, yüzde 17,6'sını tasarrufa tahsis eden bu ekonomide, sözü geçen oranlar on yıl sonra (aynı sırayla) yüzde olarak 18,8 ve 13,6'ya inmiş; tasarruf/yatırım açığı, milli gelirin yüzde 2,2'sinden, 5,2'sine çıkmaktadır. Bu, yaklaşık olarak ABD'nin dış açığındaki değişmeyle çakışmaktadır. Daha bütüncül olan IMF verilerinden, daha ayrıntılı ABD milli muhasebe verilerine geçersek, daha dar bir kavram olan net tasarrufların, 1998-2007 arasında mili gelirin yüzde 6,5'inden yüzde 1,7'sine düştüğünü; kişisel (hane halkına ait) tasarrufların ise neredeyse sıfıra (milli gelirin %0,4'üne) inmiş olduğu belirlenecektir.[12]

Diğer metropol ekonomileri içinde Britanya'nın ABD ile paralel bir gelişme izlediği; Almanya ve Japonya'nın ise, sözü geçen on yıl içinde tasarruf fazlalarını artırmış oldukları belirlenecektir.

Çevre ekonomileri içindeki ana gruplara baktığımızda, Doğu/Orta Avrupa ekonomilerinde, özellikle tasarruf oranları aşağı çekilerek, tasarruf/yatırım açığının milli gelirlerin yüzde 6,3'üne ulaştığı gözlenecektir. Türkiye'nin izlediği yolla da paralellik taşıyan bu gelişim, yükselen dış açıkların esas olarak tüketim artışlarını beslemesi anlamına gelmektedir. Çevrede yer alan diğer alt-gruplar ise, iki çevrim arasında önemli oranlarda tasarruf fazlaları gerçekleştirmişlerdir. İkinci çevrimin sonlarında Çin'in milli gelirin yüzde 50'sini tasarruf eden; yüzde 45'ini yatırıma tahsis eden uç bir örnek oluşturduğu söylenmelidir.

Makroekonomik oranlarda sözü edilen değişimlerin en belirleyicisinin, incelenen gruplaşmaların en büyüğü olan ABD'de gerçekleştiği; dolayısıyla süper-emperyalist ekonomiden kaynaklanan dalgaların, salt hacim nedeniyle tüm dünyayı etkisi altına almış olduğu söylenebilir. Bu dalgaların ve etkileşimlerin çevre ekonomilerinde ne türden uyum farklılaşmalarına yol açtığı, on dokuz ülke üzerine odaklanılarak aşağıda inceleniyor.

V. Çevrede Farklılaşan Uyum Süreçleri

Yukarıdaki çözümlemeleri, emperyalist sistemin çevresinde yer alan on dokuz büyük (ve petrol ihracatçısı olmayan) ekonomiye taşımak ilgi çekici olabilecektir. İçsel ayrıntılara girmeden, iki çevrimin iniş ve yükseliş aşamalarında gerçekleşen **büyüme** ve cari **denge** oranlarıyla sınırlı bir inceleme, ek bilgilerle desteklendiğinde, dünya ekonomisinin değişen koşulları karşısında izlenen farklı uyum süreçlerine ışık tutacaktır. Özellikle son çevrimin yükseliş aşamasında ülkelerin izlediği

güzergâh, 2008-2009 kriziyle karşılaştıkları andaki kırılganlık dereceleri hususunda fikir verecektir.

Tablo 7, iki çevrim ve her çevrimin ("yükseliş" ve "iniş"i temsil eden) iki aşamasında on dokuz çevre ekonomisinin büyüme hızlarını sunuyor. Grubun tümüne (19 ülkeye) ait ağırlıksız ortalama, Doğu-Orta Avrupa (DOA) ekonomilerini dışlayan 15 ülkelik bir diğer ortalamayla birlikte veriliyor. Tabloda da gözleneceği gibi, dört DOA ekonomisinin (sosyalizm sonrası dönüşümleri kapsayan) birinci çevrimdeki yüzde -0,4'lük ortalama büyüme hızı, 1998-2007 döneminde yüzde 4,1'e çıkmıştır. Geri kalan çevre ekonomileri, sistem değişimiyle ilgili bu etkiyle karşılaşmadıkları için, tablodaki 19/15 ülkeli ayrım gerekli görülmüştür.

Her dönemde "iniş" ve "çıkış" aşamalarında gözlenen çevrimsel hareketler, DOA ekonomileri dâhil, tablodaki ülkelerin ve gözlemlerin büyük çoğunluğunda geçerlidir. Öte yandan, 19 ülkeye ait ortalama büyüme hızları iki çevrim arasında değişmemekte; ancak DOA ekonomileri dışlandığında yüzde olarak 5,6'dan 4,3'e inmektedir. DOA grubu içerildiğinde iki dönem arasında büyüme hızının arttığı ülke sayısı 10'dur. Bu grup dışlandığında büyüme başarımı yükselen ülke sayısı 6'ya inmektedir. İkinci çevrimin ilk aşamasında (1998-2001'de) krizle karşılaşmış olan ülkeler (Türkiye, Doğu Asya ve Latin Amerika'dakilerin çoğu) dönemin tümünde de (ilk çevrime göre) daha düşük büyüme hızları gerçekleştirmişlerdir.

Tablo 8 ise, Tablo 7'deki iki döneme ait büyüme hızlarını (1. ve 3. sütunları), dönemlere ait ortalama cari denge/GSYİH oranlarıyla birlikte sunuyor.

İki veri kümesi birlikte dikkate alınırsa, ilk dönem ile ikinci dönem arasında ülkelerin dört farklı değişim biçimi gösterdikleri gözleniyor. Ortaya çıkan tipoloji Tablo 9'da sunuluyor. Yapılan ayrımlardan birincisi, Tablo 9'daki notta açıklanan anlamda, düzelen/bozulan cari denge göstergesinden hareket edilerek dış bağlantılarda gerçekleşen **pozitif/negatif uyuma** dayanıyor. İkincisi ise, **dinamik/durağan büyüme** başarımına (yani, yükselen veya çok yüksek büyüme hızları ile düşen veya çok düşük büyüme hızları ayrımına) dayanıyor. "Yüksek" ve "düşük" büyüme hızları da yine Tablo 9'daki notta açıklanıyor.

Pozitif/dinamik uyum biçimi dört ülkeyi içeriyor. Anlamlı örnekler, Çin ve Hindistan'dır. Rekabet gücünü olumlu doğrultuda etkileyen malum etkenleri (yani, çok düşük emek maliyetleriyle, küçümsenemeyecek verimlilik düzeylerini), denetlenen sermaye hesapları sayesinde reel döviz kurlarını hedefleyebilme becerisi ve metropolle özel ticaret anlaşmalarının yokluğu pekiştirmektedir. Çin, ayrıca, sermaye birikimi ve büyüme oranları bakımından tarihî rekorlar kırmıştır. Bu gruptaki diğer iki ülkenin (Filipinler ve Peru'nun) büyüme göstergeleri ise, son dönemde düzelmiş olmasına rağmen, ılımlı (yüzde 4,5 ile 4) tempoyu aşamamıştır.

Pozitif/durağan güzergâh, 1998-2001 krizlerinden geçmiş olan Doğu Asyalılar ve üç Latin Amerika ülkesince izlenmiştir. Buralarda, krizlerin hemen sonrasında cari işlem dengelerinin "düzeltilmesi" bir politika hedefine dönüştürülmüş; dış borç yükümlülüklerinin finansmanı ile yüksek tempolarda rezerv birikimi böylece kolaylaştırılmıştır. Sonuçta büyüme hızları aşağı çekilmiş; sözü geçen ülkeler için dönem ortalaması olarak yüzde 3,8'e ulaşmış; ortalama cari denge/GSYİH oranı ise **artı** %2,9 olmuştur.

Negatif/durağan kategori büyüme oranlarını ılımlı eşiklere yükseltirken cari dengeleri bozulan beş ekonomiden (dört DOA ülkesiyle Mısır'dan) oluşuyor. Bu grubun 1998-2007'de gerçekleştirdiği ortalama büyüme hızı,

Tablo 7: Çevre ekonomileri: İki çevrim içinde GSYİH büyüme hızları, %

	1. çevrim: 1989-1997	İniş: 1989-1992	Çıkış: 1993-1997	2. çevrim: 1998-2007	İniş: 1998-2001	Çıkış: 2002-2007
Mısır	3,1	2,0	4,5	4,6	5,7	4,7
Çek Cum.	-0,2	-3,7	3,3	3,6	1,8	5,0
Macaristan	-1,2	-5,2	2,4	4,3	4,6	4,0
Polonya	2,0	-3,2	6,0	3,8	3,9	4,6
Romanya	-2,3	-8,5	2,9	4,5	0,4	6,2
Türkiye*	4,3	4,4	4,5	3,6	-1,3	7,2
G. Kore	7,6	8,1	7,4	4,9	4,6	4,7
Çin	10,7	7,5	11,4	9,4	8,0	10,4
Hindistan	5,5	4,8	6,4	6,7	5,7	8,1
Endonezya	7,1	7,0	7,3	3,7	-0,3	5,3
Malezya	9,3	9,2	9,4	4,8	2,9	5,9
Filipinler	3,0	2,0	4,6	4,5	3,0	5,5
Tayland	8,2	10,0	6,7	4,3	0,9	5,6
Arjantin	4,6	3,2	3,8	1,9	-1,4	6,6
Brezilya	2,3	-0,5	4,1	2,8	1,6	3,6
Şili	8,0	8,0	7,7	3,8	2,6	4,7
Kolombiya	4,2	3,6	4,3	3,0	-0,02	4,9
Meksika	2,7	4,4	1,7	2,9	4,1	3,1
Peru	3,1	-3,8	7,3	4,0	1,1	6,1
Ortalama 19	4,3	2,6	5,6	4,3	2,5	5,6
Ortalama 15	5,6	4,7	6,1	4,3	2,5	5,7

Kaynaklar için bkz. Tablo 1. (*) Ulusal (TÜİK) verisi. Her ülkenin sabit yerel fiyatlara dayalı milli gelir serilerinden türetilen logaritmik büyüme hızları. Grup ortalamaları ağırlıksızdır. Son satır, 2-5. satırlardaki ülkeleri dışlamaktadır.

yüzde 4,2 ile, bir önceki gruba yakındır. Ortalama cari denge/GSYİH oranı ise **eksi** %4,6'dır. Bu ülkelerin izledikleri güzergâh, bir anlamda, dünya ekonomisinin değişen koşullarında; özellikle ikinci çevrimin yükseliş aşamasında "uyum sağlamayı reddetmek" anlamına gelir. Yüksek reel faizli bir rejimde, hızlı tempolu sermaye girişleri iç talebi (öncelikle tüketimi) kamçılayan temel etken olarak ortaya çıkar. Liberal (AB ile özdeş) ticaret rejimleri ortamında da yerli paraların değerlenmesi DOA ekonomilerinde dış ticaret ve cari işlem açıklarının büyümesiyle sonuçlandı. Dış borçlanmanın hızla tırmanmasının da katkılarıyla bu bölge 2008 krizine kırılgan bir ortamda girdi.

Tablo 8: İki çevrimde büyüme (g) ve cari denge/GSYİH (CD/Y) oranları (%)

	g: 1989-1997	CD/Y: 1989-1997	g: 1998-2007	CD/Y: 1998-2007
Mısır	3,1	1,4	4,6	0,7
Çek Cum.	-0,2	-1,7	3,6	-4,4
Macaristan	-1,2	-3,5	4,3	-7,8
Polonya	2,0	-0,1	3,8	-4,0
Romanya	-2,3	-3,9	4,5	-7,7
Türkiye*	4,3	-0,2	3,6	-2,4
G.Kore	7,6	-1,2	4,9	3,3
Çin	10,7	1,2	9,4	4,5
Hindistan	5,5	-1,4	6,7	-0,4
Endonezya	7,1	-2,2	3,7	3,4
Malezya	9,3	-5,0	4,8	13,0
Filipinler	3,0	-4,0	4,5	0,4
Tayland	8,2	-5,9	4,3	5,1
Arjantin	4,6	-1,6	1,9	0,8
Brezilya	2,3	-0,9	2,8	-1,6
Şili	8,0	-2,8	3,8	-0,1
Kolombiya	4,2	-1,8	3,0	-1,7
Meksika	2,7	-3,7	2,9	-2,2
Peru	3,1	-5,3	4,0	-1,4
Ortalama 19	4,3	-2,2	4,3	-0,1
Ortalama 15	5,6	-2,2	4,3	1,4

Bkz. Tablo 1, Tablo 7.

Tablo 9: İki çevrim arasında izlenen güzergâh

	Çok yüksek* veya artan büyüme	Çok düşük** veya azalan büyüme
Düzelen cari denge ***	Pozitif/Dinamik Çin, Hindistan, Filipinler, Peru	Pozitif/Durağan Malezya, Kore, Tayland, Şili, Endonezya, Kolombiya, Meksika, Arjantin
Bozulan cari denge ***	Negatif/Dinamik Mısır, Romanya, Macaristan, Polonya, Çek Cum.	Negatif/Durağan Türkiye, Brezilya

Bkz. Tablo 8 (*) 2. çevrimde %6'nın üstü (sadece Çin ve Hindistan giriyor). (**) 2. çevrimde %3'ün altı. (***) "Düzelen" ("bozulan") artan cari fazla veya azalan cari açık (azalan fazla veya yükselen açık) anlamına geliyor. Ülkelerin sıralaması, büyüme hızlarına göredir. (İlk ülke, grupta en hızlı büyüyen ülkedir.)

Türkiye[13] ve Brezilya negatif/durağan grup içinde yer almaktadır. Yükselen dış açıklar ile düşen (veya "çok düşük") büyüme hızlarının birlikte gözlendiği bu iki ekonomi, politika modelleri ve kriz ortamındaki kırılganlık öğeleri bakımından bir önceki grupla aynı özellikleri taşımaktadır.

İkinci çevrimin ikinci aşamasında (yani, 2002-2007'de), daha önceki üç uyum biçimi arasındaki ayrışmalar belli ölçülerde aşınmaya başlamıştır. Mısır, Çek Cumhuriyeti, Polonya ve Brezilya'da[14]

cari açıklar belli boyutlarda daralmış (veya açıklar küçük fazlalara dönüşmüş); büyüme hızlarında da sınırlı artışlar gerçekleşmiştir. Öte yandan, Doğu Asya (ve bazı Latin Amerika) ülkelerinde büyüme hızlarının yükselmesi, cari fazlaların aşınmasına (veya artan açıklara) yol açmıştır.[15]

Yine de, Tablo 9'da uyum biçimleri ve büyüme hızları açısından ayrıştırılan grupların uluslararası ekonomik krizle farklı kırılganlık dereceleri içinde karşılaştıkları gözlenmektedir. Bu temaya, bu çalışmanın sonuç kesiminde dönülecektir.

VI. Net Kaynak Aktarımları

Kesim II'de bir ulusal ekonomiyle dış dünya arasındaki **net kaynak aktarımı**nın bu çalışmada **cari açık artı gelirler dengesi** olarak tanımlanacağı; cari fazlanın da negatif işaret alarak hesaba katılacağı açıklanmıştı. Negatif değerler dış dünyaya; pozitif değerler ise ülke lehine net aktarım anlamına gelmektedir.

Bu çalışmanın sorunsalı içinde net kaynak akımlarının doğrultusu önem taşıyor. Emperyalizmin içsel mekanizmalarını inceliyoruz. Sistemin belirleyici özelliği metropol sermayesinin sömürüsüdür. Kesim II'de açıklandığı gibi, çevreye dönük bir ilk kaynak akımı (doğrudan yatırım veya kredi)[16] meydana gelmeden sömürünün ön koşulları oluşamaz. Sonrasında ise, metropol ile çevre arasındaki net aktarımın doğrultusu dünya ekonomisinin içinden geçtiği konjonktüre ve birikim biçimlerine bağlıdır. Sürekli olarak metropol lehine net aktarım söz konusu değildir; rakkas, düzensiz biçimde iki yönde de hareket edecektir. Belli dönemlerde ve dönemeçlerde metropolün çevreye net kaynak aktarımı (âdeta bir "yükümlülük" olarak) gerekecek; çevredeki dolaysız üreticileri sömürme ve artık'ı ters yönde aktarma "hakkına" bu sayede sahip olacaktır. Süper-emperyalist ekonominin (çağımızda ABD'nin) ise emperyalizmin geleneksel yükümlülüklerini üstlenmesi gerekmez. Nitekim **net kaynak aktarımının Amerikan ekonomisi lehine seyretmesi,** bu çalışmanın kapsadığı iki çevrimin tipik bir özelliği olmuştur. Tablo 10 ve 11, bu sürenin belli tarihlerinde büyük ülkeler ve ana ülke-grupları arasındaki net aktarımın büyüklüğünü ve doğrultusunu göstermektedir.

Tablo 10: Dünya Ekonomisi, Net Kaynak Aktarımı, Milyar $

	1989	1992	1997	2001	2006	2007
Metropol	96,5	23,7	-39,3	299,2	751,6	705,1
ABD	113,4	72,4	161,1	416,4	848,1	812,9
Japonya	-39,8	-76,9	-38,5	-18,6	-52,2	-74,6
Diğer metropol	23,0	28,3	-161,9	-98,6	-44,3	-33,3
Çevre	-47,2	28,8	-16,50	-205,7	-912,7	-966,6
Çin*	4,3	-6,4	-37,0	-36,6	-238,1	-360,7
Petrolcüler**	-6,4	33,6	-17,9	-97,2	-435,6	-436,3
Diğer çevre	-45,1	1,7	38,3	-72,0	-239,0	-169,7
Kayıt-dışı	49,3	-52,6	55,8	-93,4	161,1	261,6

Kaynaklar ve grupların tanımı için bkz. Tablo 5. (*)**: 1**989-1997 döneminde yalnız cari işlem dengesi.

Net kaynak aktarımı (NKA) açısından ABD ile "diğer çevre" arasındaki ayrım önem taşıyor. 1994'ten itibaren her yıl kendi dışına net kaynak aktarmakta olan Çin'in istisnai durumu da, ayrıca dikkat çekicidir.[17]

ABD lehine tek yönlü net aktarım, uzun bir süreden beri geçerlidir. Astronomik cari açıklar, Amerikan gelirler dengesinin pozitif bilançosu ile de desteklenmektedir.[18] İlk çevrimde NKA/GSYİH oranları yüzde 1-2 dolaylarında seyretmişti. Bu oranlar henüz "sürdürülebilir" boyuttadır. 2000 sonrasında ise NKA, milli gelirin yüzde 4-6'sı civarına çıkmış; on yıllık 1998-2007 çevriminin içinde, Amerikan ekonomisine 5,6 trilyon dolar net kaynak aktarılmış; bu toplam, birikimli ABD milli gelirinin yüzde 4,9'una ulaşmıştır. Bu, Amerikan emperyalizminin dünyanın geri kalan bölümleri üzerinde oluşturduğu ve giderek artmış olan yükü temsil eder. Amerikan finans kapitalinin olağan dışı genişlemesinin talep ettiği (ve artan boyutlu) reel kaynaklar, böylece, ABD dışındaki dünya tarafından sağlanmıştı. Bu boyutlarda bir aktarım gerçekleşmeseydi, genişleyen finansal sektörü ve şişen balonu besleyecek olan kaynakları Amerikan ekonomisinin içinden (yani finansal olmayan sektörlerden kaynak aktarımı ve reel ücretlerin bastırılması ile) sağlamak mümkün olamazdı. Dış dünyadan kaynak aktarımı, bu nedenle, 2008 krizinin ön koşullarını da olgunlaştırmaktaydı.

Tablo 11: Net Kaynak Aktarımı / GSYİH, %

	1989	1992	1997	2001	2006	2007
Metropol	0,6	0,1	-0,2	1,2	2,2	1,9
ABD	2,1	1,1	1,9	4,1	6,4	5,9
Japonya	-1,3	-2,0	-0,9	-0,5	-1,2	-1,7
Diğer metropol	0,3	0,3	-1,6	-1,0	-0,3	-0,2
Çevre	-0,9	0,6	-0,2	-2,7	-6,5	-5,7
Çin	1,0	-1,3	-3,9	-1,4	-9,0	-11,1
Petrolcüler	-1,5	5,4	-1,7	-9,1	-17,3	-14,2
Diğer Çevre	-1,0	0,1	0,7	-2,8	-2,7	-1,6

Bkz. Tablo 5. Ülkeler, grup toplamları ve ortalamalarda cari ABD doları ile hesaplanan GSYİH kullanılmıştır.

İncelenen iki çevrim boyunca "diğer çevre" lehine, sadece altı yıl boyunca (1992-1997'de) net kaynak aktarımı gerçekleşmiş; bu akım, kapsanan ülkelerin toplam milli gelirlerinin yüzde 1'inin altında kalmıştır. İkinci çevrim içinde ise aynı grup, her yıl kendi dışına net kaynak aktarmış; bu aktarım, toplam milli gelirlerinin yüzde 1'i ile 3,2'si arasında seyretmiştir. Kapsanan on dokuz yılın sadece altısında NKA'dan yararlanan "diğer çevre"nin cari açık verdiği yılların sayısı ise on dörttür (1989-2001 ve 2007'dir). Bu saptama göstermektedir ki, tipik üçüncü dünya ülkelerinde, net kaynak aktarımının (kâr/faiz transferleri nedeniyle) cari dengeden ayrışması istisnai bir durum değildir.

Çevreden metropole kaynak aktarımı, finansal sermayenin dörtnala genişlediği 1988-sonrasının dünya ekonomisini belirleyen bir özellik olarak ortaya çıkmıştır. Amerikalıların âdeta sınırsızca artan tüketim iştahı ve Amerikan devletinin emperyalist saldırganlığı bu sayede sürdürülebilmiştir.

Çevreden metropole net kaynak aktarımının uzunca bir zaman dilimi içinde süregelmesi, "normal" bir durum olarak görülemez. 1998-2007 böyle bir "istisnai" dönem oluşturmuştur. Emperyalist sistemin kutupları arasındaki ilişkilerde niteliksel bir dönüşüme işaret etmemekteyse, bu durumun er veya geç tersine dönmesi beklenmelidir. Dünya ekonomisinin bugünkü krizi, bir önceki çevrimi belirleyen bağlantıları etkilemektedir. Ancak, bir "düzelme" yerine, Güney'e yayılan krizin, "diğer çevre"den metropole net aktarımı artırması da beklenebilir. 1998-2001'de çevrenin bu türden bir süreçten geçtiği hatırlatılabilir. Bu krizlerin olağan etkisidir; ancak, normal eğilimin aksine, kriz sonrası yıllarda net aktarımın doğrultusu çevre lehine dönüşmemiştir. Tarih, bu anlamda

tekrarlanırsa, geçmiş on yıl içinde Güney'in karşılaştığı normal dışı durumun 2008 krizi sonrasına da taşınması mümkün olabilir. Net aktarımların doğrultusu, krizin üçüncü dünyaya hangi şiddetle taşınacağına da bağlıdır.

VII. Sonuçlar

Çevre ekonomilerinin dış dünyayla bağlantılarının niteliği, 2008-2009 kriz ortamındaki kırılganlıklarını da belirledi. Metropol, para ve maliye alanlarında hızla Keynes'çi genişletici politikalara geçti. Amerikan ekonomisinin astronomik dış açıkları, Bush yönetiminin dahi bu yolu izlemesini önlemedi. Bir önceki çevrimin son aşamasında yüksek cari açık/milli gelir oranları izleyen çevre ekonomileri, dünya ekonomisinin rezerv parasına sahip olma ayrıcalığından yoksun oldukları için ABD'yi izleyemediler.

Son çevrimde kronik ve yüksek cari açıkların "keyfini çıkaran" DOA ekonomileri, Türkiye, Güney Afrika ve bazı Latin Amerika ülkeleri, dış borçlarını da hızla yükseltmişlerdi[19]. Kriz koşullarında uluslararası sermaye için, dış borç yükümlülüklerinin (ayrıca kısa vadeli, "sıcak" sermaye çıkışlarının döviz gereksinimlerinin) kesintisiz karşılanması öncelik taşır. Cari açığı daha da yükseltebilecek olan genişletici makroekonomik politikaların bu nedenle önlenmesi gerekir. Kasım 2008'den bu yana tipik daraltıcı politikalar içeren stand-by anlaşmaları, bu nedenle bu gruba giren ülkelerle imzalanmıştır[20].

Öte yandan krizi, aşırı dış borç yükümlülükleri veya yüksek, kronik dış açık koşullarında **karşılamamış** (tercihen cari fazlalarla karşılamış) olan; kısacası dışsal durumları daha güçlü olan gelişmekte olan ülkelere, G-20 grubu, maliye/para politikaları aracılığıyla iç piyasanın genişletilmesini önerdi. Canlı tutulan iç piyasanın ithalat talebine dönüşerek metropollerdeki üretim daralmalarını frenleyeceği umulmaktaydı[21].

Karşıt görünüşlü bu iki politika tavsiyesi, yani "kırılganlar" için **daraltıcı neoliberal politikalar**; diğerleri için **genişletici makro-politikalar**, metropol sermayesinin farklı kanatlarının taleplerini karşılamak amacı izlemektedir. 1998-2007 çevrimi içinde izlenen farklı güzergâhlar, bu nedenle uluslararası krizin çevre ekonomilerine farklı biçimlerde yansımasına yol açmıştır.

Cari fazla yaratan bir çevre ekonomisinin en uç örneği olan Çin, 2009 ve 2010 için 600 milyar dolara yaklaşan genişletici bir maliye politikasını uygulamaya koydu. Program, altyapıya dönük kamu yatırımlarını; emeklilere, işsizlere, kır ve kent yoksullarına dönük sosyal önlemleri; eğitim ve sağlık alanlarında artan kamu harcamalarını içermektedir.

Önceki kesimlerde Çin'in iki haneli büyüme hızlarıyla yüksek ve artan cari fazlaları birleştirmesi, dünya ekonomisindeki değişen koşullara ("artan dengesizlikler"e) karşı "pozitif/dinamik" bir uyum biçimi olarak nitelendirilmişti. Çin'in krize karşı savunma önlemlerinin yeterliliği; daha da önemlisi önceki dönemlerde dünya ekonomisiyle oluşan bağlantı biçimlerinin değişen ortama hangi derecede uyum sağlayabileceği şimdi sınanmaktadır. Çin'in pragmatik liderlerinin, ihracat-öncelikli büyüme biçiminin kalıcı bir model olamayacağını algılamaları beklenir. Sektörel önceliklere dayalı stratejik planlama üzerindeki geçmiş deneyimleri, onları, gerileyen (belki de çöken) ihracat talebi koşullarına karşı hazırlamış olabilir. Geçmiş yirmi yıl boyunca gerçekleşen iki haneli büyüme, Çin ekonomisini, üretim güçlerinde niteliksel bir sıçramanın temellerini atarak, kalıcı ve uzun dönemli dinamik bir sürece taşıyabilecek midir? Önümüzdeki yıllar, bu soruya ışık tutacaktır.

Öte yandan, Çin ekonomisinin 1998-2007 arasında dış dünyaya 1,1 trilyon dolarlık ve birikimli milli gelirinin yüzde 6'sına ulaşan boyutlarda kaynak aktardığı hatırlanmalıdır. Bu, Çin'in tasarruf/milli gelir oranlarındaki tarihsel rekorlara ulaşılmış olmasıyla bağlantılıdır. Bu "rekor" ise (en azından kısmen) Çin halkının çok düşük tüketim düzeyleriyle ve sosyalizmin işçilere, köylülere kazandırdığı sosyal güvenlik ağlarının bu dönemde tasfiye edilmiş olmasıyla bağlantılıdır. Bu olgular, eğitim/sağlık hizmetlerini, sosyal güvenliği kısmen "ticarileştiren" önlemlerle birlikte emeğin metalaştırılmış olması anlamına gelmiştir. Çin Başbakanı Wen Jiabao, 2 Şubat 2008'de Davos'ta *Financial Times*'a verdiği bir mülakatta, şunları söylüyordu: "*Kriz, 12 milyon göçmen işçinin kırsal bölgelere dönmesine yol açtı. Bunlar, yüzen-gezen bir nüfus olduğu için iş olanakları açılınca yine kentlere gelecekler. Köylere döndüklerinde, hâlâ bir parça toprakları olduğuna dikkat ediniz. Toprağın, Çin çiftçilerine en önemli güvenceyi sağladığını düşünüyorum. Çin'in modernleşmesine yaptıkları katkılardan ve bu finansal kriz döneminde büyük bir işgücü rezervi oluşturmalarından ötürü göçmen işçilere şükran borçluyuz*"[22].

Bu ifadeler, Çin'de hem emeğin metalaşmış olduğunu, hem de birikimin "ilkel" niteliğini örtülü olarak itiraf etmektedir ve Çin'in geleceğine ilişkin kritik bir soruyu akla getirmektedir: İhracat önceliği ve rekabet gücü fetişizmi zorunlu olarak aşınırken, Çin Komünist Partisi'nin lider kadroları, alttan gelen baskıların da katkısıyla, bir "sosyalizme dönüş" programının ilk adımlarını atma fırsatını kullanacak mı? Bu tür bir yöneliş, genişletici bir politikanın öğeleri olarak kır ve kent yoksulları lehine alınan palyatif ve herhalde geçici olarak düşünülen önlemleri aşmaktadır. Bu türden "sistem-karşıtı" sorular ve seçenekler, kriz ortamında debelenen tüm coğrafyalarda, somut tarihsel koşulların belirlediği sınırlar içinde sorulacak, tartışılacaktır. Olası yanıtlar bu çalışmanın gündemi dışındadır.

İstikrar ve Yapısal Uyum Politikalarının Bir Bilançosuna Doğru[1]

Keynesciliğin "Altın Çağı"ndan Monetarizmin Kurşunî Çağına

Kapitalist dünya ekonomisinde geçmiş on beş yıl boyunca[2] meydana gelen dönüşümleri özlü bir biçimde özetlemek gerekirse, kullanılabilecek en uygun ifadelerden birinin "Keynesgil sosyal demokrasinin egemen olduğu bir dünyadan sermayenin sınırsız egemenliğini temsil eden bir başka dünyaya monetarist bir karşı devrimle geçiş girişimi" olabileceğini düşünüyorum.

Bu makalede, bu özet ifadenin ikinci yarısının, özellikle üçüncü dünya için nasıl ve ne derecede geçerli olduğunu tartışmaya çalışacağım. Bu tartışmayı, yakın geçmişte "istikrar" ve "yapısal uyum" adı verilen programları uygulayan çeşitli ülkelerin deneyimlerinin kısmi, çok genel ve kuşbakışı bir bilançosunu yapmaya çalışarak sürdüreceğim. Bir "bilanço denemesi" olduğu için –arada bir Türkiye'ye verilen kısa ve zorunlu atıflar dışında– tek tek ülkelere değinmeyi yararsız buluyorum. Yukarıdaki ifadenin ilk yarısı, yani "Keynesgil altın çağ"ın hem kapitalist metropoller, hem de dünya ekonomisinin merkez-çevre ilişkileri içinde incelenmesi bu çalışmanın kapsamı dışında kalıyor.

"Sermayenin sınırsız egemenliğini temsil eden dünya"ya gelince, bu ibare ile henüz tamamlanmamış bir süreç kastediliyor: ABD ve İngiltere'de Reagancı ve Thatchercı politikaların zaferi ve zamanla Avrupa sosyal demokrasilerinin büyük bölümünün aynı modelin daha yumuşak varyantlarına teslim olmaları Batı ekonomilerinde meydana gelen dönüşümlerin ana öğelerini temsil eder. Uluslararası sermayenin üçüncü dünya üzerinde artan egemenliği ise uluslararası mali kuruluşların, yani Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası'nın (DB) aracılığıyla gerçekleşmiştir. Bu iki kuruluşun az gelişmiş ülkelerin iktisat politikalarını belirlemede son on yıl içinde giderek artan, hatta zaman zaman sınırsız görülen bir nüfuza sahip olmaları ise **istikrar ve yapısal uyum** programlarının uygulanması yoluyla gerçekleşmiştir. Bu politika modellerinin ardında yatan iktisadi doktrin monetarizmin kaba bir versiyonu ile bağnaz bir neoklasik yaklaşımın bir karışımıdır. Bu makalede "**geleneksel**" iktisat politikaları olarak adlandıracağımız bu modellerin üçüncü dünyada nasıl uygulanmaya konduğu ve bazı sonuçları, yukarıda da belirttiğim gibi, bu incelemenin ana sorunsalıdır.

Uluslararası mali kuruluşların politika modelleri, çoğu kez gönülsüz üçüncü dünya hükümetlerine nasıl aktarılır? Bu sorunun yanıtı iyi bilinmekle birlikte, sözü geçen "aktarım mekanizmaları"nı kuşbakışı gözden geçirmek yine de yararlı olabilir.

Az gelişmiş ülkelere dönük uluslararası sermaye hareketlerinin içinde resmî yardımların veya "yumuşak koşullu" kredilerin büyük bir yer kapladığı uluslararası Keynesçi dönemin bir mirası olarak çoğu üçüncü dünya ülkesinde dış ticaret ve/veya cari işlemler açıkları kronik bir durum kazanmıştır. Bu, ekonomilerin normal bir büyüme temposunu sürdürebilmeleri için belli boyutlarda dış kaynak gereksiniminin zorunlu hale gelmesi demektir. Bu koşullarda, dış kaynak akımında meydana gelen herhangi bir kesinti, faiz hadlerinde ani ve önemli bir yükselme, dış ticaret hadlerinin bozulması ve ihracat hacimlerinde büyük boyutlu daralmalar biçiminde ortaya çıkan herhangi bir **dışsal şok**, döviz darlığından kaynaklanan bir ekonomik krizin ön koşullarını hazırlar. Keynesçi dönem, belli türden dış şokların doğmasına karşı savunma engelleri (örneğin düşük faizler) içermekte idi veya (dış ticaret hadlerinden kaynaklanan şoklarda olduğu gibi) belli bozulmaların kriz durumlarına dönüşmesini önleyebilmekteydi. Monetarist dönem ise, önceki dönemin oluşturduğu güvenceleri ya ortadan kaldırır yahut da tersine döndürür: Dış şoklar istisna olmaktan çıkar;

"olağan"laşır ve bu şoklar çoğu durumda dünya ekonomisinin işleyiş biçiminden kaynaklandığı halde, "uyum" yükümlülüğünün tümü, az gelişmiş ülkenin zayıf omuzlarına yıkılır. Dış şokların krize sürüklediği ülkeye dönük uluslararası finans akımlarını yeniden açmanın gerekli koşulu, tüm ana öğeleri IMF tarafından formüle edilmiş standart bir istikrar ve uyum programını uygulamaya koymaktır. Açılan finans akımlarının **sürdürülmesi** ise, "niyet mektupları"nda öngörülen **başarım ölçütleri**nin gerçekleşip gerçekleşmediğinin IMF ekiplerince denetlenmesi sonunda verilecek "olumlu" raporlara bağlıdır. IMF tarafından yapılacak herhangi "olumsuz" bir değerlendirme, uluslararası finans merkezlerine ve bu merkezlerin tepkileri de ilgili az gelişmiş ülkenin Merkez Bankası'na hızla aktarılır. Bu arada DB de ikinci uluslararası finans kuruluşu olarak reform programının daha uzun dönemli, yani "yapısal uyum" boyutunu gözetim altında bulundurur.

Bu, yakın geçmişte az gelişmiş ülkelerin pek çoğunun defalarca karşılaştıkları malum senaryodur. Ancak, bu senaryonun nasıl kurumsallaştığına ilişkin birkaç gözlem yine de yararlı olabilir. Hükümran devletlerin karar alma süreçlerine dıştan müdahale etme anlamına gelen bu mekanizma, ilk zamanlarda, sadece dış şokların yarattığı dengesizliklere karşı oluşturulan istisnai bir operasyon olarak görülüyordu. Ancak, 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren üçüncü dünyanın dış borçlarının olağanüstü bir hızla büyümesi, bu mekanizmayı sürekli hale dönüştürdü: Dış borç servisinin düzgün bir şekilde sürdürülmesinin pek çok ülke için imkânsızlığı ortaya çıkınca uluslararası finans kuruluşlarınca örgütlenen "borç erteleme" veya "borç hafifletme" operasyonları da **sürekli** uğraşlar haline geldi. Bunun sonunda, IMF ve DB, üçüncü dünya ülkelerine dış şoklardan kaynaklanan kriz anlarında geçici olarak yol gösteren kuruluşlar olmaktan çıkmışlar; borçlu ülkelerin iç politikasını gözetim altında tutan sürekli denetim organları haline dönüşmüşlerdir.

Ancak, kimin adına ve ne için denetim? IMF/DB teknokratlarının az gelişmiş ülkelerin yararına, bu ekonomilerin rasyonellik kazanabilmeleri için uyguladıkları bir denetimden mi söz ediyoruz? Uluslararası teknokratların büyük bölümü kendi rollerini şüphesiz bu "paternalist" çerçeve içinde algılarlar ve bu yüzden de, kendilerine "beynelmilel kapitalizmin ajanları" türünden yaftalar yakıştırıldığı zaman samimi olarak rahatsız olurlar ve tepki gösterirler.

Ne var ki, kendi rollerini sadece rasyonellik ve etkinlik sağlamak olarak kabul eden IMF/DB teknokratları, bu tavırlarıyla iktisat politikasına ilişkin tüm sorunlarda kendilerini "mutlak gerçeğe" sahip olarak görmüş oluyorlar. Bu türden bir "gerçeğin tekeline sahip olma" savının, sosyal bilimlerde ne derecede dayanaksız olduğunu ayrıca tartışmaya bilmem gerek var mı? Her iktisat öğrencisi bilir ki, basit bir programlama modelinde, amaç fonksiyonunu veya sınırlamaları değiştirdiğinizde elde ettiğiniz sonuçlar da değişir. Karmaşık toplumların tüm ekonomik yapısını ilgilendiren iktisat politikası sorunlarında ise tek bir düşünce okulunun geçerli olan tek seçeneği üretebileceğini düşünmek saçmalık değil de nedir? Bu nedenle, az gelişmiş ekonomilerin güncel sorunları karşısında IMF/DB reçetelerini "tek seçenek" olarak ortaya koyan görüşleri, beynelmilel sermayenin dünya çapında yürüttüğü ideolojik bir saldırının bir parçası olarak nitelendirebiliriz, o kadar... Bu saldırı çeşitli biçimler alır ve örneğin, planlamaya karşı piyasa çözümlerini, kamusal mülkiyete karşı özel girişimi, ekonomik bağımsızlığa karşı dünya kapitalizmine uyum sağlamayı yine ideolojik bir söylem içinde yüceltir. Sosyalist ülkelerin ekonomik yönetimlerinde yapılan reformlar ve bu ülkelerin ekonomik güçlükleri, aynı çevrelerce kamu işletmeciliğinin ve merkezî planlamanın iflasına kanıt olarak gösterilmektedir.

Kaba biçimleri içinde burada değindiğimiz savların büyük bölümü temelsiz olmakla birlikte,

bunların iktisat politikalarına dönüştürülüp gerçek hayata intikal ettirilmesi, üçüncü dünyada yıllardan beri milyonlarca insanın hayatını ve refahını etkilemektedir. Bunları bu nedenle ciddiye alarak tartışmak zorundayız. Geleneksel istikrar-yapısal uyum programlarının hedef aldığı dört alanı seçerek, bu programların bu alanlara dönük içsel mantığının eleştirisini ve uygulama sonuçlarının bir değerlendirilmesini yapmaya çalışacağım. Bu dört alan, **enflasyon**, **kamu sektörü**, **finansal sistemin dışsal ve içsel liberalizasyonu** ve **gelir politikalarıdır**. Bu alanlara dönük geleneksel politikaların dayandığı teknik görünüşlü muhakemenin aslında ideolojik tavırlara tekabül ettiği, öyle sanıyorum ki, bu tartışmanın sonunda ortaya çıkacaktır.

Geleneksel Politikaların Açmazları

Fiyatlama davranışlarından yoksun bir enflasyon kuramı

Geleneksel istikrar programlarının iki ana ve resmî hedefi, ödemeler dengesini düzeltmek ve enflasyonu düşürmektir. IMF'ye egemen olan monetaristlere göre, **herhangi bir enflasyon hızı**, ister %15, ister %500 olsun, savaşılması gereken bir kötülüktür.

Buna karşılık, dikkatli bir değerlendirme gösterecektir ki enflasyon **tek başına** herhangi bir refah içeriği taşımaz. Gerçekte, enflasyonun ana bir politika hedefi olarak ele alınmasını haklı kılan olgu, refah içeriği taşıyan değişkenlerden birisi –örneğin bölüşüm– üzerindeki olumsuz etkileridir. Gariptir ki, enflasyona karşı mücadelede olumsuz bölüşüm etkileri doğuran politika önlemlerini savunan (yani, bölüşümü düzeltmek için bölüşümü bozan) IMF uzmanları bu bağıntıyı ve doğrulamayı unutmuş görünürler.

İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra otuz yıl iktisat politikalarının tartışmasız temel hedeflerini oluşturan büyüme, sosyal adalet (bölüşüm) ve tam istihdamın yerine ödemeler dengesi ve fiyat istikrarı hedeflerinin geçmiş olması, gelişmiş kapitalist ülkelerde monetarist karşı devrimin belirleyici bir zaferi olmuştur. Bu ülkelerdeki yeni yaklaşımların emek aleyhtarı ideolojik tavrı, özellikle **anti enflasyonist** söylem içinde ortaya çıkar.

Ne var ki, özellikle IMF ekipleri tarafından az gelişmiş ülkelerde uygulanma biçimiyle enflasyonun monetarist çözümlenmesi kuramsal zaaflar da içerir: Monetarist açıklama, sektörler, sınıf çekişmeleri ve farklı fiyatlama ilkeleri uygulayan ajanlar içermeyen fevkalade kaba bir enflasyon kuramıdır. Enflasyonun açıklanması, para arzına bağlayan fiyat düzeyini eski –ve totolojik– mübadele denklemiyle başlar ve bu denklemle son bulur. Para arzının enflasyonist genişlemesine yol açan etken ise, IMF'nin monetaristlerine göre, devletin aşırı harcamasından ibarettir. Bu sonuncu sorunu ileride tekrar ele alacağım.

Ancak, farklı sektör ve piyasalarda birbirine göre farklılık gösteren fiyatlama ilkelerini göz ardı eden bir enflasyon kuramının ne işe yarayabileceğini sormak gerekir. Tipik bir yarı sanayileşmiş ekonomide en azından üç fiyatlama davranışı ve uyum mekanizması vardır. Özel sanayi, değişken maliyetlerin üzerine genellikle istikrarlı bir kâr ("mark-up") katsayısı eklenmesi anlamına gelen bir fiyatlama davranışı izler. Bu kesimlerde kısa dönem arz-talep dengesizlikleri **miktarların** uyum göstermesi ile giderilir. Kamu ajanlarının denetimi dışındaki tarımsal ürünlerde **esnek fiyatlara** dayalı bir uyum mekanizması ile miktarların göreli istikrarı geçerlidir. Kamu kuruluşlarınca üretilen, arz edilen veya denetlenen mal ve hizmetlerde ve destekleme politikalarının uygulandığı tarım ürünlerinde ise **idari fiyatlama** diye adlandırabileceğimiz davranış biçimi egemendir. Burada,

genellikle, ya “mark-up” fiyatlamanın gecikmeli bir türü söz konusudur, ya da fiyat saptanması (“ulufe” öğeleri de içerebilen) bölüşüm hedeflerine tabi kılınmıştır. Ancak genellikle **miktar uyumunun** geçerli olduğu söylenebilir. Özel hizmetlerde bu üç fiyatlama biçiminin her birine rastlanabilir. Ancak, örneğin Türkiye’de ampirik olarak “hizmetler” sektöründeki fiyatların genellikle sanayideki fiyat hareketlerini izlediği gözlenmektedir.

Bu çerçeve içinde, Türkiye’nin gelişme düzeyine yakın tipik bir az gelişmiş ülkede, fiyatların en azından yarısının maliyet hareketlerine bağlı olarak belirlendiği söylenebilir. İstikrarlı “mark-up” oranları geçerli ise, bu sektör ve mallar için fiyat artışları, ana maliyet öğelerindeki ortalama değişme hızlarının ağırlıklı bir ortalamasından oluşur. Farklı bir ifadeyle bu sektörlerdeki enflasyon hızını, söz konusu maliyet öğelerindeki artış oranlarına ayrıştırmak ve indirgemek mümkündür. Kapitalist sanayi işletmesini örnek alacak olursak, ana maliyet öğelerinin ithal edilmiş veya yerli **ara mallara**, **işletme sermayesine** ve **işgücüne** indirgenebileceğini söyleyebiliriz. İthal malı ara mallarda **döviz kuru**, (pek çok yarı sanayileşmiş ülkede kamu kesimince üretilen) yerli ara mallar için **KİT fiyatları** (veya benzeri idari fiyatlar), **kredi faiz haddi** ve **ücretler**, aynı maliyet öğelerindeki hareketleri belirleyen politika değişkenleridir. Tipik bir istikrar politikası operasyonunda bu değişkenlerden ilk üçünün genel enflasyon oranına birin üzerinde katsayılarla endekslenmesi beklenir; sadece nominal ücretler için endeksleme katsayısının birin altında olması öngörülür. Genel maliyet yapısı içinde ücretlerin ağırlığının diğer üç maliyet öğesinin altında olması beklenebileceğine göre, bu tür politikalar, ilgili sektörlere geçen dönemin enflasyonunu şişirerek intikal ettirir.

Bu tür bir yapısal-kronik enflasyon, döviz kuru, faiz ve KİT fiyatları (veya sübvansiyonların kaldırılması) ile ilgili IMF kökenli politikaların dolaysız, ancak beklenmeyen bir sonucudur. “Beklenmeyen” bir sonucu diyoruz; zira bu politika öğelerinden her birini farklı gerekçelerle savunan IMF’nin monetaristleri bunların yapısal bir enflasyona yol açan etkilerini öngörecek analitik yaklaşıma sahip değildirler. Aynı uzmanlar, enflasyona karşı mücadele bayrağını, toplam talebi kısmayı hedefleyen sıkı para politikaları ve ücret kısıtlamaları ile açınca, makroekonomik uyum yükü tümüyle işçi sınıfının ve ekonomide esnek fiyatlama ilkelerini izleyen sektörlerin –özellikle tarımın– üzerine yıkılır. Sonuç, stagflasyondur; tarım ticaret hadlerinin giderek bozulmasıdır ve reel ücretlerin gerilemesidir. Türkiye ekonomisinin 1980’li yıllardaki enflasyon ve bölüşüm dinamiklerini çok iyi özetleyen bu tür bir senaryonun uygulanma şansı, doğal olarak, baskıcı rejimlerde çok daha yüksektir.

Az gelişmiş ülkelerde enflasyona ilişkin olarak dogmatiklikten uzak bir yaklaşımın gündeme gelmesinde büyük yarar olduğunu düşünüyorum. Geçmiş deneyimler, doğrudan enflasyondan ziyade, enflasyon hızındaki istikrarsız ve öngörülemeyen oynamaların önemli dengesizlikler ve bozulmalar yarattığını telkin ediyor. (Türkiye’de enflasyonun 1981-1989 arasında %25-%75 arasında oynayıp durması, tipik bir örnektir.) Bu türden enflasyonist istikrarsızlıklar içinde debelenen bir az gelişmiş ülkenin, kaynak tahsislerini ve büyüme sürecini sekteye uğratmadan %50 eşiğini aşmayan **istikrarlı bir enflasyon**la birlikte yaşayabileceğini kabul edebiliriz. Ancak, bu tür bir enflasyonun emek gelirlerinin reel düzeylerini aşındırmak amacıyla kullanılmaması şartıyla... “Enflasyonla yaşamak” fikrinin örneğin Türkiye’de kamuoyunca kabulünün güç olduğunu biliyorum. Ancak bu fikri reddedenlerin, enflasyonun 1980’li yıllar boyunca ana politika hedeflerinden biri olmasına rağmen niçin hâlâ büyük iniş çıkışlarla süregeldiğini açıklamaları ve üstelik işçi ve köylü gelirlerinin gerilemesinde ana gerekçeyi “anti enflasyonist” saplantının oluşturduğunu da görmezlikten gelmemeleri gerekir.

Enflasyon hızının istikrar kazanması, ilgili tüm değişkenleri kapsayan genel bir endeksleme sistemi ile sağlanabilir. Geçmiş dönemin enflasyon oranına bağlı olarak yapılacak bu endekslemede, genel fiyat hareketlerinin istikrar kazanması için tüm katsayıların aynı (ve bire eşit) olması gerekli değildir; iktisadi ve sosyal politika mülâhazaları farklı katsayılar kullanımını gerektirebilir; yeter ki bunların ağırlıklı ortalaması bir civarında kalabilsin. Verimlilik artışı gerçekleştiren bir ekonomide, bire eşit endeksleme katsayıları, ekonomik grupların **paylarının** istikrarı anlamına gelmez; sadece endekslemeyle düzenlenen gelir türlerinin **reel düzeylerinin** korunması anlamına gelir. Bu, sanayi sektöründe endekslenmeyen (kalıntı olarak belirlenen) ana gelir türü olan kârların verim artışlarından yararlanması anlamına gelir. Ancak, gelir paylarındaki değişmelerin böylece belirlenmesi, otoriter bir rejimin endeksleme modelinin sonucu olur. Demokratik bir çerçevede, toplumsal grupların **göreli** ekonomik durumlarındaki değişmelerin siyasal, ekonomik ve kolektif bir pazarlık sürecine tabi olması doğaldır ve bu sürecin sonucu, sınıf güçlerine ve sosyal grupların örgütlenme derecelerine bağlı olacaktır.

Genelleşmiş bir endeksleme sistemine bağlı olarak gerçekleştirilen istikrarlı ve yapısallaşmış bir enflasyonun içerdiği ana tehlike, endekslenmiş ana değişkenlerden birini önemli ölçüde etkileyen bir dış veya iç şokun kümülatif ve patlayıcı bir sürece dönüşerek hiper enflasyonla sonuçlanmasıdır. Böyle bir olasılığa karşı ileri sürülebilecek tek sağduyulu öneri, bu tür şoklara karşı hızla tepki göstermek; seçilmiş diğer endeksleme katsayılarında şokun enflasyonist etkisini telafi edici ayarlamalara gitmek ve ekonomik grupların zincirleme tepkilerini frenleyecek bir sosyal anlaşmaya teşebbüs etmektir. Sınıf çıkarlarının **siyasi** platformda eksiksiz temsiline imkân veren demokratik bir rejimde bu tür bir anlaşmanın gerçekleşme şansı, örneğin 1979 veya 1989 Türkiye'sinden daha yüksektir.

"İstikrar için devleti küçültmek" - Ancak hangi maliyetle?

IMF kökenli istikrar politikalarına ilişkin olarak vurgulanması gereken bir husus vardır: Aşırı talep koşullarında deflasyonist talep yönetimini savunmak monetarizm değildir. Aksine "tam kapasite kullanımında yatırımlarda meydana gelen otonom bir artış, ya enflasyonist süreçle özel tüketimi kısıtlayarak ("cebrî tasarruflar"), ya da dış açıkları artırarak ("dış tasarruflar"), ya da bu ikisinin bir karması ile kendi tasarruflarını yaratır" savı, bilinen Keynesgil özdeşliğin sözlü ifadesinden başka bir şey değildir. Böyle bir durumda, enflasyonun ve/veya dış açıkların hızlanması istenmiyorsa, uygun bir dizi önlemle özel ya da kamusal tasarrufları artırmak ve toplam talebi böylece kısmak gerekir. Bu muhakemenin "monetarizm" ile ilgisi yoktur. Doğal olarak, burada sözü edilen enflasyon, yukarıda tartıştığımız stagflasyonist-yapısal enflasyondan farklıdır.

IMF kökenli geleneksel reçeteler ise benzeri bir muhakeme kullanır gibi görünmekle birlikte fiilen uygulandıkları üçüncü dünya ülkelerinde farklı ve kabulü güç sonuçlara yol açarlar. Bu uyumsuzluğun arkasında birkaç hata yatıyor.

Geleneksel muhakemenin ilk hatası, yukarıda tartıştığımız bir konuyla ilgilidir: Enflasyonun veya ödemeler dengesi bozulmalarının hepsi aşırı talepten kaynaklanmaz. Yapısal kaynaklara bağlı makro dengesizlikleri talep yönetimi ile düzeltmeye kalkmak, stagflasyonu derinleştirir ve krize yol açabilir. Örneğin, dış kaynaklı bir enflasyonist şoku, aşırı bir parasal ve mali daralma ile "tedaviye" kalkmak, çok vahim sonuçlar verebilir.

Geleneksel istikrar reçetelerinin ikinci hatası, genel bir aşırı talep durumunun söz konusu olduğu

durumlarda dahi, kabahatin daima kamu kesiminin aşırı harcamasında aranmasıdır. Bu, özel yatırım veya tüketimden kaynaklanan talep şişmelerinin makro dengesizliklere yol açtığı durumlarda, uyum yapma yükünün tamamen kamu kesimine yıkılması anlamına gelir. Farklı ifadeyle, IMF kökenli istikrar operasyonu aracılığıyla özel harcamaların kamu kesimini daraltması söz olacaktır.

Üçüncü hata, geleneksel istikrar formülasyonunda, kamu sektörü muhasebesinin belli bir yorumunun doğurduğu bir sapmayla ilgilidir. Kamusal tasarruflar (vergiler + KİT'lerin net fazlaları – cari kamu harcamaları) ile **kamu kesiminin borçlanma gereksinimi** (kamu yatırımları – kamu tasarrufları) arasında yapılan tanımsal ayrım uygulamaya intikal ettiğinde önemli bir sapmaya yol açıyor. Kamu kesiminden kaynaklanan bir makro dengesizliğin söz konusu olduğu durumlarda dahi, IMF ekiplerinin inşa ettikleri başarı göstergesi kamu **tasarruflarının** yükselmesi değil, kamu kesimi **borçlanma gereksiniminin** düşmesi olmaktadır. Bu iki gösterge arasındaki ayrılık, kamu yatırımlarının ikinci kavramda yer almasından ibaret olduğuna göre, IMF yaklaşımı, uyum yükümlülüğünü **büyük ölçüde kamu yatırımlarının daralması** üzerine yıkmış oluyor.

Gözden geçirdiğimiz bu üç yorum ve değerlendirme hatası üst üste yığılınca, az gelişmiş bir ülkede hangi etkenlerle meydana gelmiş olursa olsun ortaya çıkan makro bozuklukların çaresi kamu yatırımlarının daraltılmasında aranıyor. IMF kökenli bu yaklaşımı, "yapısal uyum" sorunlarıyla uğraşan DB uzmanları da "kamu yatırımlarının özel yatırımları daralttığı"; dolayısıyla devletin yatırım faaliyetlerini sınırlamak gerektiği doğrultusunda bir kuram geliştirerek tamamlıyorlar. Var olan kamu işletmelerini, gerekirse hurda fiyatına ulusal ve çok uluslu şirketlere satarak özelleştirme modellerini "pazarlamaya" çalışanların da esas olarak DB uzmanları olması herhalde tesadüf değildir.

Az gelişmiş ülkelerde devletin yatırımcı ve üretici bir ajan olarak işlevlerini ortadan kaldırmayı hedefleyen bu sistemli saldırının, başarıya ulaştığı takdirde çok vahim uzun dönemli sonuçlar yaratması beklenmelidir. Orta veya uzun dönem perspektifli herhangi bir inceleme, az gelişmiş ekonomilerde kamusal ve özel yatırımların rakip değil, tamamlayıcı kategoriler olduğunu ve genellikle özel yatırımları sürükleyici gücün kamusal yatırımların dinamizmi olduğunu ortaya koyacaktır. "Özel yatırımları daraltan kamu yatırımları" kuramı bu yüzden sadece tarihsel olarak yanlış değil; aynı zamanda büyüme perspektifleri açısından zararlıdır da. Geri kalmış bir ekonomik yapıda devletin yatırımcı işlevleri ortadan kaldırılırsa, ekonominin en dinamik büyüme faktörlerinden biri de yok edilmiş olur. Bu türden bir kararı izleyen yıllara durgunluğun, hatta sanayisizleşmenin damga vurması kuvvetle olasıdır.

Bu gözlemlerden hareketle, geleneksel istikrar programlarındaki "anti devletçi" yönelişlerin ardında tutarlı bir iktisadi mantığın bulunmadığını; bu tavırların esasta ideolojik olduğunu söyleyebileceğimizi sanıyorum.

Finansal sistemin liberalleşmesi: "Yaşasın rantiyeler!"

İstikrar ve yapısal uyum programlarının çoğu, finansal sistemin hem dışa, hem de içe dönük olarak liberalleşmesi doğrultusunda dogmatik bir saplantı içindedirler. Yerel finansal sistemin liberalleşmesinin iki aşamada gerçekleşmesi beklenir: İlk olarak tasarrufçulara pozitif reel faiz hadleri sağlanmalı; bunu izleyerek de bankacılık sistemini ve finansal kurumları faizleri saptamada serbest bırakmalı. Dış âlemle finansal ilişkilerin de iki aşamada gerçekleşmesi programlanır: İlk olarak kambiyo kontrolleri ortadan kaldırılır ve bunu, sermaye hareketlerinin liberalleşmesi

izleyecektir. Bu ikinci aşama, tasarrufçuların (rantiyelerin) konvertibl para birimleriyle tanımlanan plasman türlerine ülke içinde veya dışında serbestçe yatırım yapabilmeleri; firmaların ise borçlanmada yerel ve uluslararası para ve sermaye piyasaları arasında serbestçe tercih yapabilmeleri anlamına gelir.

Finansal operasyonların yerel ve uluslararası mekânı, faiz hadleri, döviz kurları ve kurumsal yapı ile birbirine bağlanır. Kurumsal yapının liberalleşmesi Chicago okulunun fanatiklerinin eline verilmişse, sonuçlar çok daha vahim olur: Mali skandallar, bir dizi bankanın ve mali kurumun çökmesi, dış borçta esrarengiz bir patlama ve bir borç krizi, üçüncü dünyadaki finansal liberalizasyon deneyimlerinin sık rastlanan sonuçlarıdır. Yine de bu felaketler liberalizm fanatiklerinin imanını nadiren sarsar: "Orada (veya o zaman) olanlar bize (veya şimdi) olmaz; zira koşullar farklıdır ve biz daha akıllıyız." Bu tür gerekçelerle süreç yeniden başlatılır.

Finansal kargaşaya yol açan güçleri anlayabilmek için, bu süreç içinde yer alan aktörleri, bunların davranış biçimlerini ve rollerini belirlemek ve kavramak gerekir. Söz konusu aktörler, **yerel rantiyeler**, **yerel firmalar**, –çoğu kez uluslararası bankaların etkisi veya denetimi altındaki– **yerel mali kuruluşlar** ve –dış kredi sağlayan ajan olarak– **uluslararası mali sermayedir**.

Nakde çevrilebilir varlıklara ödenen yerel faiz hadleri ile uluslararası faiz hadleri arasındaki fark reel olarak pozitifse; yerli para için zayıf (düşük değerli) bir döviz kuru geçerli ise ve yakın bir gelecekte yüksek bir devalüasyon beklenmiyorsa rantiyeler plasmanlarını ülke içinde tutarlar. Bu koşullarda yerel firmalar ise dışarıdan (veya yabancı para üzerinden) borçlanmak zorunda kalırlar; zira az gelişmiş ülkelerde bir dizi kurumsal ve ekonomik nedenden ötürü, kredi ve mevduat faiz hadleri arasındaki marj çok açıktır ve hele enflasyon koşullarında pozitif mevduat faizleri çok aşırı reel kredi faizleri anlamına gelir. Uluslararası finans kapital, IMF'den uyarı sinyalleri gelmediği sürece kredi akımını sürdürür. Yerli bankalar ve finansal kurumlar ise bu derecede yüksek faizler üzerinden güvenilir müşteri bulmakta giderek zorlanırlar ve "batık krediler" yığılmaya başlar. Bankalar, yine de faiz yarışına sürüklenebilirler; zira elde ettikleri ek likidite dövize ve yabancı menkul değerlere yatırılarak spekülatif kazançlara imkân verebilir veya vergiden muaf devlet tahvillerine veya kısa dönemli para piyasası işlemlerine yatırılarak kârlı olabilir. Giderek, bankaların tasarrufçu ile yatırımcı arasındaki geleneksel aracı işlevi arka plana kaymaya başlar ve bu kurumlar "halkın" parası ile spekülasyon yapan "kurumsal rantiyeler" haline dönüşmeye başlarlar.

Burada betimlenen koşullarda genellikle dış borç denetimsiz olarak büyüyecektir. Tipik bir az gelişmiş ülke dış finansman gereksinmesini normal olarak büyüme hızı ve büyüme biçimine bağlı olarak tahmin eder. Belli bir büyüme hızı, belli ithalat gereksinmeleri yaratır; ihracat ve cari işlemlerin çeşitli kalemleri kısmen dışsal etkenlere bağlı (otonom) kabul edilirse, cari işlemler açığı belirlenmiş olur, bu da dış gereksinmelerini ortaya koyar. Finansal sistemin dışa karşı liberalleştiği bir ortamda ise, yukarıdaki bağıntılar tersine döner. Sermaye girişi (dış borcun büyümesi) cari işlemlere göre otonom bir nitelik kazanır ve cari işlemlerdeki açığı belirler: İthalat hacmi, sermaye girişindeki artışlara bağlı olarak yükseltilecektir. Ancak, yerel ve uluslararası faiz hadleri ile yerli paranın beklenen değer kayıp hızı arasındaki çok duyarlı denge herhangi bir anda bozulabilir ve bireysel/kurumsal rantiyeler aniden sermaye kaçırmaya başlayabilir. Sermaye kaçışı, cari işlemler dengesinin yapay olarak (diyelim "hayali ithalat" yoluyla) bozulması anlamına gelir ve artan yapay açığın yeni borçlanmayla kapatılması gerekir. Bu gelişmeler, uluslararası finans kapital tarafından ülkenin "kredi itibarının" bozulması olarak yorumlanır ve kredi koşulları ağırlaşmaya başlar. Bu

sürecin herhangi bir noktasında birkaç banka iflas etmiş olabilir, önceki dönemde birikmiş olan dış borç birdenbire "servisi imkânsız" olarak algılanır. Mali çöküntü bir borç krizi ile iç içe girer.

Bu hikâyenin çok ciddi bir diğer sorununu ayrıca vurgulamak gerekir: Ekonominin reel değişkenlerinin belirlenmesinde çok önemli roller taşıyan iki politika aracı, yani faiz haddi ile döviz kuru, bu koşullarda yatırım hacmini, sektörler arası kaynak tahsislerini ve büyümeyi etkilemek için kullanılamayacaklardır; sadece sermaye kaçışını önleme endişelerine bağımlı kılınacaklardır. Farklı bir ifadeyle faiz ve döviz kuru politikaları, rantiyelerin, bankaların ve firmaların zararlı davranışlarını önlemek amacıyla kullanılmaya başlar. İşin garip tarafı, bu ekonomik ajanların "zararlı davranışlara" girişme imkânı döviz piyasalarının ve sermaye hareketlerinin liberalleştirilmesi sonunda ortaya çıkmıştı. Kısacası, Dr. Frankenstein, kendi yarattığı canavarı denetleyemez hale gelmiştir.

Fanatik liberallerimiz, yüksek yerel faiz hadleri ve zayıf fakat istikrarlı bir döviz kuru sayesinde hiç beklenmedik bir biçimde sermaye kaçışını önleyebilseler dahi, durum daima krize yatkın olacaktır: Bir kere bunlar sermaye birikimi ve ulusal ekonominin büyüme potansiyeli bakımından çok olumsuz koşullardır. Ayrıca, dış borçların denetim dışı büyümesi, ülkeyi sürekli olarak uluslararası mali kuruluşların, finans kapitalin ve büyük alacaklı devletlerin denetimi altında tutar. Bu "camia"nın sürekli olarak izlediği kritik oranlar (dış borç-GSYİH, borç servisi-ihracat, dış borç faiz oranı-ihracat büyüme hızı vb.) vardır ve bu göstergelerdeki bozulmalar potansiyel bir borç krizinin ilk belirtileri olarak yorumlanabilir. Bu doğrultudaki bir algılamanın kendisi borç krizini doğuran bir etken olarak rol oynar. Kısacası, finansal sistemin içe ve dışa dönük olarak liberalleşmesi, dış bağımlılığı sürekli kılan, âdeta kurumsallaştıran bir gelişme olarak ortaya çıkıyor.

Bölüşüm karşıtlıkları ve sermaye birikimi: Emek ve sanayiye karşı rantiyeler, mali sermaye ve ticaret

Geleneksel istikrar ve yapısal uyum politikalarının gelir dağılımı üzerindeki etkileri yeterince incelenmiştir. Ülke deneyimleri arasındaki farklılıklara rağmen, bir genelleme yapmamız ve bu politikaların kısa ve orta dönemde genel olarak sermayenin lehine ve genel olarak emeğin aleyhine sonuçlar verdiğini söylememiz mümkündür. Burada "emek" kategorisi tüm dolaysız üretici sınıf ve tabakaları içeriyor. Ücretliler açısından durum açıktır: Ücretlerin baskı altında tutulması geleneksel politika paketinin vazgeçilmez bir öğesidir. Kalabalık bir köylü nüfusuna ve güçlü bir tarım destekleme politikaları geleneğine sahip olan ülkelerde ise, "piyasa çözümleri" lehindeki saplantılar bu destek politikalarının giderek tasfiyesi ve dolayısıyla çiftçinin eline geçen göreli fiyatların –genellikle tüccar ve ihracatçı lehine– büyük ölçüde bozulması sonucunu verir. Dolaysız üreticileri oluşturan iki temel sınıfın göreli ekonomik durumlarının böylece bozulması, bölüşüm açısından ne kadar eleştiriye açık olursa olsun, sömürü oranlarının yükselmesi anlamına geldiği için en azından sermaye birikimi ve büyüme açısından olumlu koşulların oluşması anlamına gelmez mi?

Ancak gelir dağılımında sözü geçen değişikliklerin birikim ve büyüme lehinde sonuçlara yol açması karşısında ciddi engeller vardır: Varlıklı sınıflar lehine dönüşen bölüşüm ilişkileri iki farklı nedenden ötürü yüksek birikim oranlarıyla sonuçlanmaz. Birincisi, **artık ürün**'ün, varlıklı sınıflar ve tabakaların içinde yeniden dağılımı, sermaye birikimi açısından çok önemli sonuçlar doğurur; zira bu sınıf ve tabakaların çeşitli alt grupları farklı yatırım eğilimlerine sahiptirler ve bu nedenle, her tabakaya intikal eden gelir payının büyüklük ve küçüklüğü toplam yatırım hacmini etkileyecektir. İkinci olarak, koşullar özel sermaye birikimi lehine değişse bile, bu, tek başına, toplam yatırım

oranlarının yükselmesi anlamına gelmez; zira, **yatırımcı bir ajan olarak devlet**, çağdaş az gelişmiş ekonomilerin çoğunda toplam (hatta özel) birikim oranlarının belirlenmesinde en dinamik etken olarak rol oynamaktadır. Geleneksel politikalar bir önceki kesimde tartışılan nedenlerle kamu yatırımlarını aşındıran sonuçlar verince, sadece daha yüksek özel sömürü oranlarına dayanarak ekonominin daha yüksek birikim ve büyüme oranlarına yönelebileceğini öngörmek aşırı iyimserlik olacaktır.

Birikim oranlarını olumsuz etkileyen ilk nedene, yani artığın içsel dağılımındaki değişmelere tekrar dönersek, ulusal deneyimler üzerinde yapılan bir karşılaştırma, Ortodoks politikaların bu bakımdan tarafsız kalmadığını ve değişmelerin genellikle aynı doğrultuda olduğunu telkin ediyor. Yarı sanayileşmiş ekonomilerde yapısal uyum politikalarının etkileriyle farklı biçim ve dozlarda karşılaşan ve **artık ürün**'ü paylaşma konumunda bulunan ana gruplar; **sınaî, mali, ticari sermaye, rantiyeler ve büyük toprak sahipleri** olarak belirlenebilir. Çok ihtiyatlı olmak kaydıyla bu sıralamanın aynı zamanda yatırım eğilimlerinin gruplar arasında azalan bir sıralamasına tekabül ettiği de söylenebilir.

Geleneksel politikaların bu gruplar üzerindeki bölüşüm etkilerine gelince, üçüncü dünyada tarımsal yapının gösterdiği çeşitlilik nedeniyle büyük toprak sahiplerini dışta tutarsak, aşağıdaki genellemeleri yapabilmemiz mümkün görünüyor:

Rantiyeler gelir dağılımı açısından Ortodoks politikalardan en çok yararlanan grupların başında gelir. Pozitif reel faiz hadleriyle ilgili saplantılar, bu grubun düzgün gelir akımları sağlayan likit varlıklara yönelmeleri sonucunu vermiştir. Bu grup, "mali baskı" döneminde, yatırımcının servet durumunu etkileyen gayrimenkul ve altın türü yatırımlara yönelmeyi yeğlerdi ve satış yoluyla **gerçekleştirilen değer artışları** dahi faiz geliri ile aynı kategoride telakki edilemez.

Ticaret, Ortodoks politikalarda genellikle avantajlı bir faaliyet alanı olarak ortaya çıkar, ithal edilen mallarda ticari marjlar daralabilir; ancak bu olumsuz etken, artan dış ticaret hacmi, çok sayıda ve aşırı ihracat sübvansiyonları ve genellikle üretici değil ihracatçı lehine sonuçlar veren (ithalatçıya ise "mark-up" fiyatlama koşullarında pek zarar vermeyen) devalüasyonlar sayesinde fazlasıyla telafi edilir. **Bankalar sistemi ve finans** kurumları da finansal faaliyetlerin genişlemesi ve yeni oluşan kurumsal rantiyer konumları içinde yeni koşullardan yararlanan gruplar arasında yer alır.

Sanayi sermayesine gelince, bu grubun ücretlerin gerilemesinden elde ettiği ilave artık değer, gayrisafi kârlar üzerinde faiz yükünün aşırı biçimde artması nedeniyle büyük ölçüde rantiyelere ve mali sermayeye aktarılır. Bu, finansal liberalliğin yarattığı garip bir ücret-faiz karşıtlığıdır.

Sınaî, ticari ve mali faaliyetleri bünyelerinde birleştiren büyük holdingler, değişen koşullar karşısında kaynaklarını farklı alanlara kaydırarak uyum sağlama imkânına, kaynaklarını sabit sermayeye bağlamış ve sanayinin belli alanlarında uzmanlaşmış orta-küçük firmalara göre avantajlı durumdadırlar.

Artık'ın bu eğilimler içinde yeniden paylaşımı, daha yüksek sömürü oranları ile birlikte gerçekleşmiş olsa dahi, daha düşük özel birikim oranlarının gerçekleşmesi sonucunu verebilir. Ancak, sözü geçen alt grupların sosyolojik niteliklerinde ve aralarındaki ilişkiler ağında var olan farklılıklar farklı yatırım fonksiyonları üreteceği için, bu konuda tüm ülkeleri kapsama iddiasında olan genellemeler yapmak tehlikelidir.

Yukarıdaki gözlemler, aslında, tasarrufların yatırımlara dönüştüğü, dolayısıyla yatırımları belirlediği neoklasik bağıntıyı ima etmiyor. Aksine, farklı ekonomik grupların farklı yatırım eğilimlerine sahip olabilecekleri saptamasından hareket ederek, özel yatırımları artık'ın iç paylaşımının bir fonksiyonu olarak gören gevşek bir hipotez söz konusudur. Bu çerçevede, sınıf/gruplar arası farklı tasarruf eğilimleri ile değil, farklı yatırım eğilimleri ile ilgiliyiz. Tüccarları ve ihracatçıları üretici ve tüketicilere kıyasla kayıran piyasa yapıları ve geleneksel politikalar, likit plasmanlar ile kredilere yüksek faiz oranları uygulayan bir finansal sistem, artık'ı daha zayıf yatırım eğilimleri taşıyan gruplar lehine yeniden paylaştırır. Bu dönüşümler, kamu yatırımlarını olumsuz doğrultuda etkileyen politikalarla birlikte, **büyüme potansiyeli** daha düşük bir ekonomik yapının oluşması sonucunu verir. Eğer bu tür gelişmeler, kısa dönemli kaynak kullanımında düzelmelerle, örneğin kapasite kullanım oranlarının yükselmesiyle birlikte gerçekleşmişse, **potansiyel büyüme** oranındaki gerilemeler, **gerçekleşen/fiili** büyüme oranında yükselmelerle birlikte meydana gelebilir. Siyasetçilerin ve kamuoyunun sözü geçen politikaların uzun dönemli olumsuz etkilerini kavrayamadıkları böyle bir durum, geleneksel yapısal uyum-istikrar politikalarının partizanları için elverişli bir propaganda ortamı oluşturur.

Sonuçlar: Az Gelişmiş Ekonomiler İçin Plan/Piyasa Tartışması

Bu incelemede IMF/DB kaynaklı istikrar ve yapısal uyum politikalarına ilişkin olarak ortaya konan eleştirel düşüncelerin özgün bir yanı yoktur. Yakın geçmişin deneyimlerini inceleyen pek çok gözlemci benzeri değerlendirmelere ulaşmışlardır. Kuramsal tartışmalarda ise, monetarizm ve neoklasik bağnazlığın yeniden demode olma belirtileri gözlenmekte. Bunlara rağmen, dünya ekonomisinin gidişine egemen olan uluslararası merkezlerde geleneksel görüşler hâlâ itibarını sürdürüyor. Resmî bilim çevreleri ve burjuva ideologlar, merkezî planlamayı, kamusal mülkiyeti ve ekonomiye devlet müdahalesini karalayan kampanyayı o kadar uzun bir zamandan beri sürdürmektedirler ki, üçüncü dünyada kamuoyu ve siyasi çevreler bu görüşleri beğenmeseler bile, artık "hayatın tatsız gerçekleri" olarak kabul etmeye başlamışlardır. Sosyalist ekonomilerdeki olumsuz gelişmeler bu yargıları güçlendirmiştir. Bütün bu nedenlerle, üçüncü dünyanın ilerici sosyal bilimcileri için bu yeni dogmalara karşı eski bilgi, yargı ve inançlarını yeniden sınamanın zamanı gelmiştir. Planlama, temel üretim araçları üzerindeki kamusal mülkiyet ve ekonominin yönetiminde devletin aktif bir rol oynaması, eski bir tarihin aşınmış aletleri midir; yoksa bunlar az gelişmişliğin aşılmasında hâlâ önemli roller oynayacak stratejik yöntemler midir?

Günümüzde statik etkinlik üzerindeki saplantılar, bir olgunun göz ardı edilmesi sonucunu doğuruyor: Sanayileşme ve yapısal dönüşüm, **yatırımların düzeyi ve dağılımı** üzerindeki toplumsal kararların belirleyici olduğu esas olarak yaygın (ekstansif) gelişme süreçleridir. Günümüzde işte tam bu alanlarda, yani geri kalmış bir ekonomik yapıda yatırımların toplam düzeyini belirlemede ve bunları sektörler ve sanayiler arasında dağıtmakta piyasanın "miyopluğu", yani uzağı göremezliği çarpıcı biçimde ortaya çıkar ve piyasa mekanizması başarısız olur. Sadece sosyalist ülkelerin değil, 20. yüzyılda meydana gelen gecikmiş sanayileşmelerin tüm başarılı örnekleri göstermektedir ki, artı ürüne el koyma, artı ürünü birikime dönüştürme ve nerelere yatırım yapılacağını kararlaştırma üzerinde merkezî bir denetim sağlamadan, köklü yapı değişikliklerini gerçekleştirmek ve hızla sanayileşmek imkânsızdır. Bu nedenle, sanayileşme, köklü ve hızlı yapı değişikliği, ekonomik bağımsızlık ve sosyal adalet gibi stratejik hedefler etrafında –bu hedefler işlevsel olarak nasıl tanımlanırsa tanımlansın– belli bir toplumsal uzlaşmaya ulaşabilmiş az gelişmiş ülkelerde planlama tek etkili kalkınma yöntemi olmaya devam ediyor.

Öte yandan, yaygın/ekstansif gelişmenin potansiyeli son bulduktan itibaren, örneğin ekonomide yapısal emek rezervleri tüketildikten sonra, yatırım planlamasına dönük merkezî kaynak tahsisi, ekonomik yönetimin belirleyici öğesi olmaktan çıkabilir. Mikro etkinliğe dönük kısa dönemli sorunlar önem kazanır ve piyasa göstergelerine tepki ve uyum göstererek gerçekleşen bir kaynak tahsisi modeli birçok alanda daha başarılı olarak belirir. Bir süreden beri bu düzeye ulaşmış olan sosyalist ekonomiler, bu tür sorunlara yanıtlar aramakta ve örneğin planlama ile piyasa ilişkileri arasında uygun bir sentezi bulmaya çalışmaktadır.

Uluslararası sermayenin resmî kurumlarınca üçüncü dünya ülkelerine piyasa çözümlerinin dayatılması, bu ülkelerin hastalıklarını –yani az gelişmişliği– yanlış ilaçla tedaviye kalkışmak anlamına gelir. Farklı bir ifadeyle, bu ülkeler hâlâ yaygın/ekstansif büyümenin önem taşıdığı bir gelişme aşamasındadırlar ve aslında az gelişmişlik bir anlamda da budur. Sosyal sistemden, ekonomik yapılardan ve gelişme düzeyinden, zaman ve mekândan bağımsız evrensel ve sihirli politika çözümleri yoktur. Olgun bir sosyalist ekonomide, merkeziyetçi kaynak tahsisi yöntemlerinde ısrar etmek zararlı olabilir. Ancak, aynı derecede yanlış olan bir diğer ısrardan da söz edebiliyoruz. Geri kalmış bir ülkede, kalkınma sürecini başıboş piyasa güçlerine, yerli ve uluslararası sermayeye dogmatik bir biçimde teslim etmek; yanlış dağıtılmış çok az yatırımla sonuçlanabilecektir ve örneğin "fiyatları düzeltme" yoluyla mikro etkinliği artırma iddiaları, az gelişmişliğin aşılması bakımından pek de önemli değildir. Aslında, bunlar "kalkınma iktisadı"nın kurucuları olan eski ustaların tereddütsüz katılacağı sağduyulu saptamalardan ibarettir.

Ne var ki, tartışmaya bu noktada son vermek eksik olacaktır. Planlamadan yana olan iktisatçılar, son on yılda pek çok az gelişmiş ülkede uygulamaya konmuş olan piyasa öncelikli iktisat politikalarından olumlu dersler çıkıp çıkmayacağını da sorgulamalıdırlar. Bu çerçevede birkaç dikkatli gözlem yapabileceğimizi sanıyorum. Örnek olarak dört saptama yapmakla yetineceğim.

Birinci olarak, liberalleşme ve piyasaya yönelme sonunda doğan güçlüklerin, başlangıç durumuna dönerek, yani önceki devlet müdahalelerini yeniden uygulamaya koyarak giderilebileceğini sanmak safdillik olur. Piyasa çözümlerinden geriye dönüş pek kolay değildir, birkaç yıllık bir uygulama sonunda, yeni mekanizmalar toplumun yapısal öğeleri haline gelirler ve ekonomik sistem bütünüyle yeni davranış ve işleyiş normlarına uyum sağlar. Dolayısıyla, köktenci/devrimci dönüşümleri dışlarsak ve büyük ekonomik çalkantılardan kaçınılmak isteniyorsa sadece marjinal düzeltmelerle yetinilmek zorunluluğu var gibidir. Aşırı piyasacı çözümlere **başlangıç anında** direnmek –yani bazılarının "alternatif oluşturamayanların olumsuz tepkileri" olarak küçümsedikleri bir tavır– bu nedenle çok daha olumlu bir davranış sayılmalıdır.

İkinci olarak, fiyat denetimleri ve iç piyasaların liberalleşmesi ile ilgili deneyimler, arz tıkanıklıklarına karşı yaygın fiyat denetimlerinden kaçınmak gerektiğini telkin ediyor. Piyasa dışı mekanizmalarla (vesika / karne ile) dağıtım sosyal adalete daha uygun görünse bile toplumsal gerginlikler yaratır ve aşırı piyasacı çözümler için kuvvetli gerekçelerin doğmasına yol açar. Fiyat sübvansiyonları konusuna gelince, güçlü, ekonomik ve sosyal gerekçeler varsa, arzın yeterince esnek olduğu mal ve hizmetler için kimi sübvansiyonların savunulabileceğini düşünüyorum. Ancak, sübvansiyon oranları ve göreli büyüklükleri yakın denetimde tutulmalıdır. Aksi takdirde makroekonomik dengesizlikler ve kaynak kullanımında israf yaygınlaşacaktır.

Üçüncü olarak, dış ticaret rejimlerine ilişkin olarak, belli ekonomik ve sosyal koşullarda, miktar denetimlerini (kotaları) kaldırmak gerekli olabilir. Güçlü ve nüfuzlu bir burjuvazi ile Batı tüketim

normlarının etkisi altında kalabalık bir kentli küçük burjuvazinin bulunduğu ülkelerde, ithalatın liberalizasyonu doğrultusunda sürekli baskılar esasen söz konusu olacaktır ve kaynakların planlı tahsisinden yana bir yönetim dahi bu tür baskılara karşı direnmede güçlük çeker. Bu koşullarda, ithal kotalarını kaldırmak; ancak ithal edilen lüks tüketim mallarına ve turistik dış gezilere ağır ve farklılaştırılmış gümrük tarifeleri ve resimler uygulamak uygun olabilir. Temel olmayan malların ithalatı bu tür bir vergilendirme sistemi ile denetim altında tutulur ve satın almaya pek az kişinin gücü yetse bile "vitrinlerin dolu olduğu" bir durum "kolektif yoksunluk duygusu" diye nitelendirebileceğimiz gerginlikleri hafifletebilir. Sınıfsal tüketim normları şüphesiz ki vardır; ancak halk sınıflarının gösterişçi tüketim eğilimlerinin dışında olduklarını savunmak da imkânsızdır.

Son olarak, planlama ve devletin aktif bir ekonomik rolünün sanayileşme ve hızlı yapısal değişme için gerekli, ancak yeterli olmayan koşullar olduğunu belirtmek istiyorum. Bu yüzyılın bütün başarılı sanayileşme deneyimlerinde vazgeçilmez olduklarını kanıtlamış olan bu araçlar, pek çok üçüncü dünya ülkelerinde ayrıcalıklı sınıf ve tabakaların zenginleşmesi için de kullanılmıştır ve kaynak israfı ve durgunluk sonuçlarını vermiştir. Bu tür deneyimlerin "gerçekten planlama" olmadığını iddia etmek yerine, az gelişmişliği aşmanın yeterli koşullarının da tartışılması yararlı olacaktır. Ancak, böyle bir tartışma bu makalenin sınırlarını aşıyor.

Anti-emperyalist Mücadeleler ve Ulus Devletler[1]

Gündemde kriz tartışmaları var. Dünya piyasalarındaki dalgalanmalar, doların yükselişi, Türkiye'ye yansımaları... Ama güncel gelişmelere geçmeden önce, bunların arka planını ortaya koymak üzere, dünya kapitalizminin 1980'ler ya da 1970'ler sonrasındaki temel yönelimleri konusunda bir giriş yapabilir misiniz?

Çok basit olarak ifade edelim... İki dönemeç söz konusu. Dünya kapitalizminin özellikle emperyalist merkezlerde gözlenen dönüşümleri son çeyrek yüzyılda iki aşamadan geçti gibi geliyor bana...

Birincisi, İngiltere ve ABD'de başlayan, Reagan-Thatcher çizgisinin emeğe karşı açtığı büyük karşı saldırı. Şöyle bir belirsizlik var: Acaba, kapitalizmin altın çağı denen dönem, bir istisnai dönem miydi, yoksa piyasaya teslim olan kapitalizm mi bir istisnai dönemdi? Burada bir tartışma olduğunu biliyoruz. Bazı düşünürler, örneğin Polanyi, piyasanın insanlığa düşman bir düzenleme biçimi olduğunu, dolayısıyla piyasaya teslimiyetin uygarlığın temellerini tahrip eden öğeler getirdiğini söylüyordu. Bu nedenle "serbest piyasa" ve "vahşi kapitalizm" denen olguların süregelmeyeceğini iddia ediyorlardı. Bir anlamda, altın çağ denen dönemin kapitalizmin işlerliğini sağlayacak bir büyük sınıflar arası uzlaşmayı temsil ettiğini ve sürdürülebileceğini ima etmiş oluyorlardı.

İkinci bir görüşü savunanlar ise kapitalizmin özünün emeğe verilen ödünlerle tahrip edileceğini ve dolayısıyla sistemin tehdit altına gireceğini düşünüyordu. İki ayrı uçtan iki ayrı kişi bu farklı görüşleri savundu. Sağdan yaklaşan Schumpeter, soldan ise Kalecki'ydi. Kalecki, savaş yıllarında yazdığı bir yazıda, tam çalışma koşullarında kapitalizmin sınıflar arası dengesinin sürekli olamayacağını; kapitalistlerin tam çalışmanın yol açacağı siyasi sonuçları sineye çekemeyeceklerini iddia etti. Schumpeter ise, son yazdığı ve ölümünden sonra yayımlanan "Sosyalizme Geçiş" adlı makalesinde, emeğe verilen ödünler nedeniyle kapitalizmin yaratıcı öğelerinin aşınmakta olduğunu, kapitalizmin fiilen sosyalizme dönüşmekte olduğunu iddia etti. "Refah devleti" başlığı altında gerçekleşen düzenlemeler ve Keynesçi politikalar Schumpeter'e göre, kapitalizmin özünü tahrip ediyordu.

Geçmişe bakınca, ben bu son iki yazarın da farklı mantıklarla doğru bir teşhiste bulunduğunu görüyorum. Kapitalizm, emeğe verilen ödünleri sürekli kılacak esneklikten yoksun olduğunu algıladı. Ve dolayısıyla 1979-80'den itibaren bu doğrultuda bir karşı saldırıya başladı. Bu karşı saldırıya direnen son kapitalist ülke, Mitterand yönetimindeki Fransa'dır. Mitterand, 1981'de, Reagan-Thatcher ikilisine göre tam zıt yönde hareket ederek, Komünist Parti'yle birlikte ve kamulaştırmaları da içeren sol Keynesçi bir programla iktidara geldi. İki yıl uygulamaya çalıştı, fakat ABD ile İngiltere'nin belirlediği model egemen çıktı. Sermaye kaçışı ve uluslararası sistemin baskılarıyla Mitterand da teslim oldu, kervana ayak uydurdu. Birinci dönüşüm buydu.

Burada bir ara not düşebilir miyiz? Kapitalizmin gelişmesini statik bir modelle değil, büyüme ve daralma dönemlerini içeren uzun dönemli dalgalanmalarla açıklayanlar da var. Diğer yandan Marx da kapitalizmin işçi sınıfının bazı taleplerini büyüme dönemlerinde karşılayabileceğini, ama bunalım dönemlerinde bunun olanaksız hale geleceğini söylüyor. Kapitalizmin farklı dönemlerine ilişkin değerlendirmeleri bu tür bir dalgalanmayla açıklamak mümkün değil mi sizce?

Evet, bana göre Marx'ın bu yaklaşımı sözünü ettiğim olguyu da açıklıyor. Çünkü Marx, tam çalışmaya yönelen (tabii o bu terimlerle ifade etmiyor) işgücü piyasalarında, ücretlerin işgücünün

değerini aşabileceğini, fakat bu koşulların krize yol açacak tahrip öğelerini de sisteme dâhil ettiğini, kapitalistlerin sermayenin organik bileşimini artırarak, yedek işgücü ordusunu yeniden yaratarak problemi çözebileceğini, ama bu krizli gidişin son tahlilde, uzun dönemde, sistemin de sonunu getireceğini öngörüyor. Son tahlilde ne olacağı sorununu bir yana bırakalım; bu konudaki öngörülerin doğru veya yanlış çıkması Marksist yaklaşımı ne doğrular ne de yanlışlar. Ama metodolojik ve teorik perspektif olarak aynı şey Marx'ta da vardır.

Marx'ın tarif ettiği o dalgalı gelişim süreci, benim anlayışıma göre biraz daha kısa dönemlidir. Yani daha çok üç beş yıllık dalgalanmaları açıklar... 1980'de başlayan dönüşüm ise sistemik, daha kalıcı, uzun vadeli bir dönüşüm. Sistemi değiştiren değil ama yeni bir düzenleme biçimine geçişi gösteren bir dönüşüm. Bunu kalıcı hale getirmeye çalıştılar. Bu yöndeki çabalarının en kritik öğelerinden biri, her ülkede farklı biçimlerde temsil edilen işçi sınıfı hareketlerini de kendilerine ortak yapmalarıydı. Bana göre bu çok belirleyici oldu. Direnme noktalarını sosyal demokrasiden başlayarak teslim alabildiler. İdeolojik olarak ve tabii politikalar perspektifiyle teslim aldılar.

Burada şöyle bir mesele var: Kurumsal yapılar, ülkeler içindeki uyum mekanizmalarına farklılıklar taşıyor. Yani Kıta Avrupa'sının bu olaya uyum gösterme biçimiyle Anglo-Sakson dünyasının uyum gösterme biçimi farklılık gösterdi. 1945 sonrasında Kıta Avrupa'sıyla paralel gelişim göstermiş olan İngiliz sosyal demokrasisinin uyumu daha dramatik oldu. Çünkü İngiltere, bir modeli külliyen terk edip bir başkasına geçme kararlılığını gösterdi. Thatcher yönetimi ile onu izleyen Blair yönetimi arasında özünde fark olmaması böyledir. Kıta Avrupası'nda ise direnmeler biraz daha kalıcı oldu. Fransa'da görüyoruz bunu özellikle; kurumsal özellikleri koruma titizliğini sağ partiler de bir ölçüde gösterdiler bu ülkede. Daha fazla ayak sürüyerek teslim oldular. İskandinavlar eski kurumsal yapıları korumada biraz daha başarılı oldular. Almanların direnmesi biraz daha farklı oldu; ama değişik tempolarda, boyutlarda da olsa herkes aynı yola yöneldi. Dolayısıyla emperyalist sistemin metropollerinde sözünü ettiğim emeğe karşı saldırı esas olarak kalıcı özellikler taşıdı. Birinci dönüşüm bu...

İkinci dönüşüm '80'li yılların sonlarında meydana geldi. Finans kapitalin uluslararasılaşma özelliğinin ya da tutkularının önündeki engellerin kalkması söz konusu oldu. Burada finans kapitalin getirdiği birikim modeli, David Harvey gibi iktisatçıların vurguladığı gibi, sermayenin diğer öğelerini de kendisine katarak, sermaye birikimini derinleşerek değil yaygınlaşarak, yani edinimler yoluyla, yutarak dünyaya yayma modelidir. Sermaye böylece kendi ülkesinde tükettiği birikim alanlarını finans kapitalin öncülüğünde tüm dünyaya yaydı. Peşinden "üretken" denen sermaye katmanlarını da sürükleyerek... Finans kapitalin önündeki tüm engellerin aşılması istendi. Buna kapitalizmin yahut emperyalizmin üst organları diyebileceğimiz tüm öğeler, yani OECD, AB Komisyonu, üçüncü dünya ile ilişkilerde IMF, Dünya Bankası, daha sonraki dönemde Dünya Ticaret Örgütü aracılık etti. Böylece model, saygınlık ve kaçınılmazlık söylemleriyle beslendi. "Küreselleşme" söyleminin üst kabuğunu soymaya başlarsanız, altında emperyalizmin bu yeni yayılma eğilimi yatar.

Ulus-devletler metropollerde de çevrede de temel direnme, engel öğelerinden biri. Avrupa Birliği projesi, Avrupa'da ulus-devletler engelini aşmanın ana formülüdür. Tabii çok uluslu şirketlerin ve finans kapitalin dünya çapındaki hareketleri karşısına çeşitli engeller getirebilen ulus-devletleri aşma çabasının arkasındaki kurumsal destekler, mesela Avrupa'da, AB Komisyonu olmuştur; üçüncü dünyada, IMF ve Dünya Bankası ve keza arka planda ABD olmuştur...

Ulus-devletlerin ortadan kalkmasının iyi bir gelişme olduğunu düşünmüyorsunuz yani...

Yok, katiyen! Israrla savunduğum bir sav şudur: Sınıf mücadelesini ulus-devletler düzleminde sürdürmek işçi sınıfları için daha kolaydır. Sosyalistler, devrimciler bugünün koşullarında uluslararası düzlemde mücadeleyi daha çok fikir planında sürdürebiliyorlar. Fikir planını aşan her adım ulus-devletler arası ittifaklarla olabiliyor. Yani anti-emperyalist odaklar arasında, devlet aygıtının katılmasıyla oluşabilecek ittifaklarla... Bunun çok basit, herkesin bildiği bir örneğini Latin Amerika'da Bolivya-Venezuela iş birliğinde görüyoruz. Belki, biraz hayırhah bir yorumla, Şanghay iş birliğinde de bir başka biçimini görüyor olabiliriz. Ama farklı direnme odaklarının ulus-devletlerden hareket etmezlerse çok büyük problemlerle karşılaşacağını görüyoruz. Öbür türlü, fikir planındaki iletişim önemsiz demiyorum. Uluslararası fikir âleminde, direnme merkezleri arasındaki elektronik ortamdan başlayan haberleşmenin, çok öğretici bir işlev gördüğünü ve mesela küreselleşme karşıtı platformların bu yüzden büyük önem taşıdığını biliyorum. Bunlardan en azından birini, Mumbai'de yapılan Dünya Sosyal Forumu'nu, bizzat katılarak yakından gözleme fırsatı buldum. Orada farklı ülkelerden gelen ilerici hareketlerin büyük önemi vardı. Fakat asıl hızlandırıcı katkı, toplantının yapıldığı ülkenin ilerici hareketlerine, işçi sınıfı hareketlerine, sol hareketlerine getirdiği direnme ve mücadele ivmesi oluyor.

O yüzden, sermaye açısından, ulus-devletlerin fethedilmesi, teslim alınması lazım. Teslim almada da kritik öğe, elbette, yerel sermaye gruplarını teslim alma. Biz bunu Türkiye'de '80'den itibaren adım adım yaşadık. İdeolojik teslimiyet fiili teslimiyete dönüştü. Özellikle büyük sermaye sınıfları ulusal iddialarını külliyen terk ettiler. Ve bu modelin ülke düzlemindeki temel taşıyıcısı oldular. O taşıyıcılık işlevini yürütmeselerdi direnme noktaları bugünkü kadar teslim olmazdı.

Bu da herhalde Türkiye'deki sermayenin uluslararası büyük sermayeyle iş birliğine dayalı bir birikim modeline sahip olmasının ürünü...

Tabii tabii... Çok basit. Eski bir soru yenilendi: Ulusal niteliği var mıdır Türkiye sermayesinin? Burjuvazinin tüm egemen katmanları; bankacılar, rantiyeler, ihracatçısı, ithalatçısı, holding ve medya patronları, kozmopoliti, Müslümanı ağız birliği yaparak önce "paranın vatanı, milliyeti yoktur" dediler; sonra da elbirliğiyle ve fiilen kendilerinin "vatansız" olduklarını ortaya koydular. Öte yandan ekonomik anlamda "ulusal" niteliği taşıyan sermaye grupları hâlâ var. Bunlar, dar iktisatçı mantığıyla analiz edecek olursak, sermayenin iç bölünmeleri açısından finans kapitalle çıkar karşıtlığı içinde olan, fiziki sermayelerini ülkeye bağlamış olan, bunu kaçırma esnekliğinden yoksun olan sermaye grupları. Tabii ilginç bir şekilde bu sermaye grupları, sermayenin ideolojik olarak en tutucu, örgütlü işçi hareketine karşı en hasmane tavırları taşıyan katmanları... Dolayısıyla, yurtseverce bir tepkinin içine alınıp alınmayacakları sorunu çok ciddi soru işaretleri barındırıyor. Ama nesnel koşulları itibarıyla bu dönüşümden şiddetle rahatsız olduklarını ve ağır kayıplara uğramakta olduklarını biliyoruz. Sermaye grupları içine girmeyen büyük bir emekçi kitlesinin, doğrudan doğruya işçi sınıfının da parçası olmayan büyük bir emekçi kitlesinin, yani köylülüğün problemi daha ciddidir. Köylülük, emekçi sınıflarla kader birliği içinde olan bir sınıf. Ayrıca, enteresan bir tespit yapabiliriz: 1960'lardan sonra kesinlikle, ama muhtemelen 1950'lerden sonra da belli ölçülerde, Türkiye'de işçi ve köylü sınıflarının kaderi, bölüşüm ilişkileri, hep paralel seyretmiştir. Bunlar beraber ihya oldular, beraber kazık yediler. Her büyük kriz bu iki sınıfı ciddi bir şekilde sarstı. 1930'lu yıllarda işçi ve köylü sınıfları arasında nesnel karşıtlık öğeleri var. Kemalist politikalar bu karşıtlıkları stratejik ve bana göre doğru tercihlerle belirli ölçülerde çözdü. Ama nesnel karşıtlık olgusunu yoksulluk koşullarında ortadan kaldırmak zordur. Üretim güçlerinin belli bir gelişkinlik

düzeyine geldiği özellikle ‘60’lı yıllardan sonra bu iki sınıfın kaderi, hep paralel seyretti ve egemen sınıflarla birlikte karşıtlık ilişkileri içinde oldular. Bu da bana göre Türkiye’de sol hareketin önüne imkânlar açan bir olgudur.

Dünya kapitalizminin yönelimlerine dönersek... Son dönemde ABD’nin dış ticaret açıklarından, finans ve gayrimenkul piyasalarındaki aşırı şişkinleşmeden, ABD ekonomisinin krize girme olasılığından daha sık söz ediliyor. ABD ekonomisi bir yandan da yakın geçmişte dünya ölçeğindeki ekonomik büyümenin motoru olmuştu. ABD’nin krize girme olasılığı hakkında ne düşünüyorsunuz?

Bir kere, ABD ekonomisinin dünya ekonomisine getirdiği sorunların, düzeni temsil eden kurum ve iktisatçılar tarafından da “küresel dengesizlikler” adı altında vurgulanmakta olduğunu hatırlatmakta yarar var. Örneğin IMF yıllık raporlarında ısrarla küresel ekonomik dengesizliklerin ABD ekonomisinden kaynaklandığını ve düzeltilmesinin sancılı olacağını ifade ediyorlar. Getirdikleri çözüm, aslında yok. Yani arka kapıdan Çin’e bakıyorlar. Ve garip bir şekilde, Çinli Marksistlerin de belki savunabileceği bir çizgi savunuyorlar. Diyorlar ki; Çin, döviz kurunu değerlendirsin ve iç pazara dönsün. İç pazara dönen büyüme Çin’in ticaret fazlasını eritir. Dünya ekonomisine böylece Çin’in ithalat talebinden gelen bir büyüme ivmesi gelir. ABD’nin durgunlaşmasına yol açan bir uyum sürecinin sorunlarını Çin telafi eder. Bunu tamamlayan bir diğer pozitif uyum senaryosu, ABD’nin ticaret dengesizliklerinin ihracat artışıyla telafi edilebileceği beklentisi var. Fakat bu beklenti gerçekçi değil. ABD ülke içinde rekabet gücünü yitirmiş durumda. Yani ABD artık Çin gibi bir üretim merkezi değil. ABD şirketlerini demiyorum, onlar dünya çapında üretim merkezi olmaya devam ediyorlar. Çok uluslu şirketler, teknoloji üstünlüklerini ve sermaye avantajlarını kullanarak dünyanın dört bir yanına yayılabiliyor. Ama ABD coğrafyası bu ivmeyi sağlayacak gücü taşımıyor. Döviz kurundaki ayarlamalarla ABD’nin ihracat fazlası yaratması mümkün değil. Zaten, en iyi senaryolarda, cari işlem açığının ortadan kalkması değil, düşmesi öngörülüyor. Bu düşme, ihracattan kaynaklanan bir büyüme ivmesiyle veya ithalat ikamesinden kaynaklanan iç üretim odaklarını canlandırma ivmesiyle mi olacak, yoksa ABD’nin durgunlaşması veya küçülmesiyle mi olacak? ABD küçülürse, Çin veya Avrupa bu negatif etkeni telafi edecek bir büyüme ivmesine geçmezlerse her yer küçülecek. Avrupa’da ümit yok. Çünkü AB Komisyonu neoliberal, Avrupa Merkez Bankası da parasal saplantılara teslim oldukları için Avrupa büyümeci seçeneklerini kaybetmiş durumda. AB’nin sol iktisatçıları Avrupa’nın göreli durgunlaşmasının, Anglo Saksonların ve AB Komisyonu’nun iddia ettiği gibi emek piyasalarındaki esneklik yoksunluğundan değil, Avrupa Merkez Bankası’nın getirdiği deflasyonist saplantılardan kaynaklandığını savunuyorlar. Öte yandan ABD’nin küçülmesini Çin’deki kur ayarlaması ve iç pazara dönük bir ivmeyle telafi etmek de düşünülemez. Çünkü hızlı büyümesine rağmen Çin’in dünya ekonomisine getireceği büyüme ivmesinin katkısı, örneğin Çin’in ithalat talebindeki artış ABD’deki küçülmenin yaratacağı daralmayı telafi edecek hacimde olamaz. Dolayısıyla balonun patlayacağı kesin.

Birkaç senaryo var. Ya ABD’nin içinden patlayacak; faizlerdeki yükselme şu anda en şişkin görünen gayrimenkul piyasalarında bir çöküntüye sebep olarak daralmaya yol açacak. Veyahut ABD’nin içinden değil de dıştan kaynaklanan bir dolardan kaçış süreci yaşanacak. Dolardan kaçmanın pratik anlamı şudur: Büyük rezerv biriktirmiş olan Çin ve Japonya gibi ülkelerin (tabii daha belirleyici olan Çin, çünkü agresif bir seçeneği izlemeye en yatkın ülke orası görünüyor), ellerindeki ABD hazine bonolarını dünya piyasalarına sürmeleri. Yani dolar yerine diyelim ki avroya kaymaları. Şimdi bu yavaş mı olur hızlı mı, ayrı mesele. Fakat bu olduğu takdirde, ABD hazine

bonoları ile devlet tahvillerin fiyatı düşer, faizler yükselir. Bu da, ABD'nin bünyesinde içsel olarak meydana gelecek bir faiz yükselmesiyle aynı sonuçları yaratır. Ayrıca kurdaki düşmeden, yani doların değer yitirmesinden dolayı ABD'ye enflasyonist ivme taşınır. Bu da ABD Merkez Bankası'nın (Federal Reserve) anti-enflasyonist reflekslerini tetikler. Faizler bir de bu nedenle yükselir. Bir yerde, 1980'lerde başlayan sarmala dönüş gündeme gelir. Bunun bir büyük dünya krizine mi yol açacağı, yoksa ufak uyumlarla mı geçiştirileceği sorusu ortada duruyor. Yani, ABD öylesine esneklik imkânları taşıyan, öylesine güçlü bir ekonomidir ki, bu meseleyi ufak uyumlarla, diyelim iki üç yıllık bir durgunluk veya daralmayla atlatabilir ve her şey yeniden yerine oturabilir mi, sorusu var. Veyahut daha büyük çapta bir dünya krizi gündeme gelebilir mi?

Son yıllarda Çin'in büyümesinden çokça söz ediliyor. Ama geçmişte de Japonya'dan benzer şekillerde söz edilebiliyordu. Japonya da büyük dış ticaret fazlası veriyordu, bu ülkenin iç piyasasını açması isteniyordu vs. Sonrasında Güneydoğu Asya ülkelerindeki büyüme gelmişti gündeme. Her iki örnekte de, büyüme hızlarının korunacağı varsayımıyla, 50 yıl gibi süreler içinde bu ülkelerin dünyanın en güçlü ülkeleri haline gelecekleri iddia edilmişti. Sizce bu türden 50 yıllık projeksiyonlar ne kadar anlamlı ve Çin ekonomisinin geleceği hakkında neler söyleyebilirsiniz?

Çin'in sistem olarak taşıdığı özellikler tartışması bir yana... Çin'in temel sorunu, dünya kapitalist sisteminde meydana gelecek bir durgunlaşmada, ihracata çok fazla bağımlı olması nedeniyle, talep düşmelerini telafi edecek esnekliğe sahip olmaması. Tüm dünyanın oyuncak tüketiminin yüzde 50'sini ya da yüzde 60'ını sağlayan bir ülkenin, oyuncak talebi düştüğü andan itibaren, iç piyasada oyuncak satarak nasıl yaşayacağı diye bir sorun var. Dolayısıyla Çin'in gidişatını eleştiren, Marksizme daha yakın Çinli iktisatçılar, daha önce IMF'cilerin getirdiklerine yakın öneriler oluşturuyorlar. İç talebin öncelik taşıdığı bir birikim biçimine geçişin, hem Çin'in sınıfsal dengeleri, yoksulluk ve emekçi sınıfların kaderi bakımından, hem de Çin ekonomisinin büyüme ivmesini sürdürebilmesi açısından taşıdığı önemi vurguluyorlar.

Çin, dünya tarihinde benim tahminime göre uzunca bir süre boyunca en yüksek tasarruf ve yatırım oranlarına ulaşmış bir ülke. Ama aşırı yatırımın kriz yaratıcı özelliklerinin bulunduğunu da unutmayalım. Sovyetlerin hızlı gelişme döneminde planlamanın Sovyet ekonomisine getirdiği sanayileşme-büyüme dinamiğinin büyük ölçüde iç pazara dayalı bir ivme olduğunu hatırlayalım. Çin özelinde, yüksek yatırım temposunun dış talebin çökmesi koşullarında nasıl sürdürüleceği sorusu var. Aşırı yatırım krizi diye bir şey de vardır kapitalizmin tarihinde. Hatta pek çok krizin arkasında yatan şey budur. Sermayenin değersizleşmesi problemiyle karşı karşıya kalma riski vardır. Çinli liderlerin bunu ne kadar algıladıklarını bilemiyoruz. Büyük ihtimalle bu riskin farkındalar.

O yüzden bugünün koşullarında Çin âdeta ABD'yle kader birliği yapan bir ülkedir. Çin'in ABD'ye hasım bir ekonomik kutup oluşturacağı öngörüsü fazla abartılı bir öngörüdür. Geçen Eylül'de yaptığımız bir sempozyuma Çinli bir iktisatçı geldi. Ona şunu sorduk: Çinli liderlerde zaman kazanarak ABD emperyalizmiyle ekonomik ve askerî anlamda başa baş gelmek gibi bir stratejik hedefleri var mı? O, "böyle bir perspektif var, ama zaman insanlara uyum da getirir" dedi. Şunu söylemek istedi: Zaman uzadıkça, kapitalist sistemle kader birliği öyle bir hal alır ki, göbek bağını kesmek imkânsız hale gelebilir. Çin'de böyle bir risk var. Çin, ABD ekonomisini tehdit edecek bir güce sahip. Fakat bu tehdit aynı zamanda kendisini de tehdit eden bir olgu. O yüzden sizin vurguladığınız senaryo, yani bugünkü büyüme hızları süregelirse 2050 yılında ne olacak, öngörüsü bir yığın belirsizlikle iç içe.

ABD merkezli bir krizin dünyanın geri kalanına ve özellikle de Türkiye gibi ülkelere olası etkileri konusunda neler söyleyebilirsiniz?

Diyelim ki ABD'nin bünyesinden kaynaklanan bir daralma söz konusu. Bu daralma, dolardan kaçış problemiyle bir arada olursa biraz daha ciddi olur.

Dünya ekonomisinde iki farklı grup var. Cari işlem fazlası ve açığı olan ülkeler... ABD'nin olağanüstü cari işlem açığının yarattığı, âdeta muhasebe özdeşliğinin mantıksal sonucu olan bir cari işlem fazlası var. ABD 800 milyar dolarlık bir açık veriyorsa, 500 milyar dolarlık fazlayı çevre ülkeleri, 300 milyar dolarlık fazlayı da merkez ülkelerden bazıları, örneğin Japonya, Almanya veriyor. Fazla veren az gelişmiş ülkeler de ikiye ayrılıyor. Bir kısmı, hızlı büyümeyle cari işlem fazlasını, özellikle ticaret fazlasını birlikte gerçekleştirebilen ülkeler. Bunlar sanıldığının aksine çok fazla değil. Mesela Çin bunların tipik örneği. Çin'in dışında son yıllarda Arjantin ve Doğu Asya'da bir iki ülke var, Güney Kore ve Tayland gibi... Hindistan henüz bunu sağlamış değil. Bu ülke iki üç yıl hızlı büyümeyle birlikte cari fazla verdi, bu yıl dış açığa geçti. Yani Hindistan henüz Çin'in sağladığı rahatlıkta değil. Cari fazlayla büyümeyi birlikte gerçekleştiren ülkeler en avantajlı durumda. Büyük bir olumsuz dönüşüm olduğu zaman onlar uluslararası sermaye girişlerine muhtaç değiller. Büyüme cari açıkla desteklenmiyor. Tam aksine ihracat fazlası verdikleri için büyümüş ülkeler. Bunların olumsuz koşullara uyumları daha kolay.

Cari fazla veren ülkelerin bir kısmı, büyümeyi aşağı çektikleri için ithalatlarını kıstılar; cari fazla verdiler. Bunların durumu zor.

Fakat en zor durumda olanlar, bu konjonktürde, sanki ABD'ymiş gibi cari işlem açığı vererek dünya kapitalizmiyle bütünleşmiş ülkeler. Türkiye bunların başında geliyor. Hatta listenin ilk sırasında Türkiye yer alıyor. Türkiye, 2005 yılında, altı Batı ülkesinden sonra en büyük cari işlem açığını veren ülke. Türkiye bir Amerika olmadığı için, istisnai durumu hiç sürdürülemez. Kendi parasıyla dış borç ödeyemez. Dolayısıyla döviz kazanarak dış borç ödemek zorunda. Ve dış borcu alabildiğine tırmanıyor. Hangi göstergeye bakarsanız bakın, dış borç göstergeleri bakımından, mutlak değer olarak, ihracata, milli gelire oranla veya dış borç servis göstergeleri bakımından çevre ülkelerin en önünde gelen bir ülke... Dış açıklar bakımından, Türkiye'ye benzeyen birkaç örnek var, büyükçe ülkeler arasında. Bunların bir bölümü AB'ye yeni katılan Doğu Avrupa ülkeleri, yani Macaristan, Çek Cumhuriyeti, Polonya gibi ülkeler. Biri de Meksika. İlginç bir şekilde NAFTA'nın veya AB'nin kanatları altına girmiş ülkeler, bu konjonktürü daha da açılıp saçılarak geçiştirmişler. Bunlar ve en başta Türkiye, dünya sisteminde bir daralma çevrimine girilirse en fazla sarsılacak ülkeler. Çünkü Türkiye 2005 yılında 23 milyar dolar cari açık verdi, fakat cari açığın çok üstünde 40 milyar doların üzerinde yabancı kökenli sermaye girişi var... Artık Türkiye ekonomisinin konjonktürel, yani kısa dönemli büyüme ivmesini koruması, sermaye girişinin süregelmesine değil, artarak süregelmesine bağlı. Yalnızca hızlanarak gitmesi mümkün olan bir bisiklet gibi... Sermaye girişi sadece yavaşlarsa, pozitif kalsa bile, Türkiye ekonomisi önce durgunlaşacak sonra da daralacaktır.

Uluslararası mali sermaye hareketlerinin yarattığı tehlikelerden hareketle geliştirilen bir öneri, bu tür hareketlerin vergilendirilmesi. Tek başına bu tür bir vergi, borçlanma faizlerinin yükselmesi dışında bir sonuç doğurur mu? Bu öneriyi ne kadar anlamlı buluyorsunuz?

Tobin vergisi gibi öneriler gerçekçi değil; çünkü kısmi olarak gerçekleşebilecek bir çözüm

değildir. Sermaye hareketlerinin dünya çapında yarattığı dalgalanma ve istikrarsızlığı tüm kısa vadeli ve spekülatif özellik taşıyan sermaye hareketlerini vergilendirerek ılımlı bir boyuta getirmesi beklenen bir öneridir bu. Buna herkes katılırsa; ABD'si, İngiltere'si ve bütün finans kapital merkezleri katılırsa; ancak o koşullarda yürür.

Ulusal düzlemde vergilendirme mümkündür. Buradaki mesele şudur: Ulusal tasarruf ve yatırım oranlarını örneğin Çin'de gözlenen boyutlara yaklaştırmak sağlanırsa, sıcak para girişlerine gereksinim kalmaz. Ama bence daha önemlisi, dünya ekonomisiyle bütünleşme modelini baştan aşağı gözden geçirmek... Yani rekabet gücüne dayalı saplantı devam ettikçe, alternatif politikalardan bahsetmek çok zordur. Rekabet gücünü bir yana atıp dış ticareti sadece içsel büyüme hedeflerini gerçekleştirmeyi sağlayacak bir araç olarak telakki edecek, sosyalizme özgü değil, âdeta geleneksel kalkınma planlaması perspektiflerine uyan; Türkiye gibi ülkeler dâhil, altın çağda bazı ülkelerde başarılı bir şekilde izlenen planlama modellerine yönelme anlamına geliyor bu. Ancak o zaman uluslararası kapitalizmle bütünleşme modellerinin gerçek anlamda yeniden sorgulanması mümkün olabilir. Aksi halde dış ticaret politikaları araçlarının ortadan kalktığı; sermaye hareketlerine teslim olunduğu koşullarda rekabet gücü saplantısı Türkiye'de emeğin üzerine dayanılmaz maliyetler getirecektir.

Türkiye'ye dönmeden önce, Latin Amerika'daki deneyimler hakkında bir şey söylemek ister misiniz?

Latin Amerika'daki deneyimlerin hepsinin, en tutucu olanlarının bile, yani solda görünüp de uluslararası sermayeye ve düzeni temsil eden sınıflara teslim özelliği taşıyanların bile olumlu olduğunu düşünüyorum. Esas olarak ABD emperyalizminin Latin Amerika'daki gücü zayıflamaktadır. Lula'nın yalpalamalarını herkes bildiği için bunların üzerinde tekrar durmayayım. Ama mesela Lula'nın ABD'ye karşı Dünya Ticaret Örgütü'nde ve başka platformlarda daha eleştirel ve "ulusal çıkar"ları gözeten bir tavır izlediğini dikkate alalım. Latin Amerika'da ABD geriliyor, emekçi sınıflar güçleniyor, Amerika'nın özgün halklarının kazanımları güçleniyor.

Şimdiye kadar söylediklerinizden, Türkiye ekonomisinin mutlak bir yıkıma doğru ilerlediği sonucunu çıkarmak mümkün mü?

Mutlak bir yıkım öngörüsü yapmak mümkün değil... İki tane önemli mesele var burada. Birincisi, Türkiye'nin büyüme hızı düşüyor. Siz bakmayın 2002-2006 döneminin büyüme oranlarına... Karşılaştırmayı çevrimin başlangıcı ile bugünü arasında yaparsanız, büyüme hızı düşüyor. Türkiye'de uluslararası sermayeye teslimiyetin aşamalarını oluşturan her dönüşüm büyüme hızının düşmesi anlamına geliyor. Mesela 1980-89 dönemini ve bir de 1990-97 dönemini alın. İlk dönem Özal tipi bütünleşme, ikinci dönem sermaye hareketinin uluslararası giriş çıkışının serbestleştirilmesi dönemi. Birinci dönemde yüzde 4,8, ikinci dönemde yüzde 4,4'lük büyüme hızı gerçekleşiyor. 1998 ile 2005 arası dönemi, IMF'ye tam teslimiyet dönemini alın. Büyüme hızı yüzde 2,5'tir. Kısacası, emperyalist sisteme teslimiyet arttıkça büyüme hızı adım adım düşüyor.

Herhalde sadece büyüme hızına değil, sanayileşme benzeri dinamiklere de bakmak gerekiyor...

Gelelim ona... Dünya ile bütünleşen sanayi sermayesinin dış bağımlılığı artmış durumda. İthal etmeden ihraç edemez hale geliyor. Türkiye, emekçi sınıflara hiçbir şey vermeyen bir büyüme çevriminden geçti kriz sonrasında. Hatta emekçi sınıfların en kalabalık öğesini oluşturan köylülüğün geleceği tamamen ipotek altına girdi. Kısa dönemde Türkiye geçmişte olduğu gibi bir

durgunluk/küçülme konjonktüründen geçer. Ama emekçi sınıfların kaderinin belirsizleştiği bir orta vadeli döneme giriyoruz. Özellikle tarımdan kopan kalabalık emekçilerin işsiz olduğu anlaşılıyor. İstihdam istatistiklerinde iş aramaktan vazgeçip iş bulduğu takdirde çalışmayı kabul edenler kategorisi var. Bu kategori en kalabalık grubu barındırıyor. Ve büyük ihtimalle büyük bölümü kırsal kesimde. Dolayısıyla Türkiye bana göre nesnel sınıf çelişkilerinin keskinleştiği bir dönemeçten geçiyor. Türkiye solunun karşı karşıya bulunduğu temel sorun şudur: Bu nesnel sınıf çelişkileri bir ideolojik dağılma ve çaresizlikle mi sonuçlanacak; yani orta dönemde İslam dünyasındaki gibi ya tam teslimiyete, ya da köktendinciliğe, aşırı şoven-paranoyak milliyetçiliğe savrularak mı bu toplumsal krizi yaşayacağız? Yoksa Latin Amerika'da olduğu gibi sınıf mücadelelerini farklı biçim ve platformlarda geleceğe taşıyarak mı? Önümüzdeki temel sorun budur...

Uluslararası Krizin Arifesinde Dünya Ekonomisi[1]

Dünya ekonomisinin içinde bulunduğu durum, kimilerine göre geçici bir dalgalanma, kimilerine göre ise 1929 buhranına benzer bir krizin habercisi. Öngörüler farklı olsa da, sorunun kaynağı konusunda hemen herkes hemfikir: ABD ekonomisinin hızla büyüyen cari açığı. Bu cari açığın ardındaki temel etmen ne?

Birincisi, hane halklarının ve şirketlerin aşırı harcaması. Amerikalılar neredeyse hiç tasarruf yapmıyor. Borçlanarak yüksek bir tüketim düzeyini sürdürüyor. Şirket tasarrufları da şirket yatırımlarının çok altında. Kamu kesimi de, Irak savaşı ve genel olarak yayılmacı katkısıyla büyük boyutlu açıklar veriyor. Bunların sonunda son on yılda, yani 1996-2006 arasında ABD'nin cari işlem açığı 118 milyar dolardan 812 milyar dolara çıktı. On yılda dış açığını 700 milyar dolar artıran ABD, süper-emperyalist konumun kendisine sağladığı imtiyazı giderek sorumsuz biçimde, ölçüsüz boyutlarda kullanmaya başladı. Ve bu durumun böyle devam edemeyeceği giderek anlaşıldı.

Uluslararası sistemin ABD'ye verdiği imtiyaz neydi? ABD bunu nasıl suistimal etti?

Doların tek ve hemen hemen rakipsiz dünya parası olma imtiyazı. Bu, Bretton Woods sisteminin ABD'ye ve dolara sağladığı biçimsel bir ayrıcalıktı. Doların altına bağlanması terk edildikten sonra, bu fiili bir ayrıcalık haline geldi. Dolara rakip olacak ikinci bir değer ölçüsü ve ödeme aracı ortaya çıkmadıkça, ABD dolar basarak veya borç senetleri ihraç ederek emperyalist yayılmacı politikalar izleyebiliyor; dünyayı satın alabiliyor veya büyük ithalat fazlaları vererek üretiminden fazlasını tüketmeye, kullanmaya ve halkının aşırı tüketimini karşılamaya imkân bulabiliyor. Bu fiili bir ayrıcalığın kötüye kullanımıdır; er veya geç bedelini ödeyerek köstekleyecektir. Şimdi bu köstekleme sürecinin başlangıcındayız.

Bu iştahın sınırları sizce ne kadar geniş?

800 küsur milyarı aşan cari açık bu iştahın sınırlarını zorluyor. Kâğıttan oluşan bu binanın bir yerde sallanıp çökmesi muhtemeldir, ama kesin değildir. Ancak, ya balon patlayarak; ya da yavaş yavaş sönerek meydana gelecek bir uyum süreci kaçınılmazdır.

Binanın çökmesi, 1929'daki gibi dünya çapında bir ekonomik krize sebep olur mu?

Finansal sistem çökerken, üretken tabana muhakkak yansımaları olacak. Konut piyasasından başladı çöküntü. İkincisi; borsadaki düşme, borsada varlığı olan bütün aktörlerin harcamalarını aşağıya çekecek. Üçüncüsü; demin sözünü ettiğim kâğıtlar, finansal sistemin önemli varlıkları ve yükümlülükleri haline gelmiş. Çok garip bir sistem: "Senetlere dönüştürülmüş borç yükümlülükleri" diye bir paket yapıyor bankalar. Dolaşıma sürdükleri her paketin içinde belli miktarda ipotekli konut kredisi, belli miktarda kredi kartı borçları ve belli miktarda da başka türev kâğıtlar var. Warren Buffett, türevler için diyor ki: "Bunların neleri kapsamakta olduğunu normal insanların, hatta delilerin hayal gücü kavrayamaz." Bu tür türevlerden oluşan bir senedi belli bir fiyata almış olan, bunun üzerindeki getiri oranlarını realize edemiyor. Çünkü o senette yer alan bazı yükümlülükler karşılanamıyor; ipotekli borçların bir bölümü ödenemiyor. Dolayısıyla bankalar likidite tazyiki altına giriyorlar ve bankalar arası kredi piyasası çöküyor. Bu da reel sektöre yönelik kredileri kısıtlıyor. Yatırıma dönük şirketlerin kredileri daralıyor. Ve zincirleme olarak bankalar sisteminde çöküş yaşanıyor. Nitekim İngiltere ve ABD'de dev gibi iki banka çöktü. Dolayısıyla, bunun reel ekonomiye hangi hızla yansıyacağını şu an öngöremiyoruz. Amerikan ekonomisine yansıyacağı kesin. İlk iki

çeyrek, negatif büyüme olursa, bunun adı daralma olacak zaten. Daralma ve kriz diye iki durum vardır. İki tür kriz gerçekleşir: Birisi finansal kriz, ki şu anda olan budur. Diğeri de ekonominin üretim düzeyinde çöküntü durumudur. Krizin uzun bir zaman dilimine yayılması halinde bunalımdan söz edebiliriz. Tüm bu ihtimallerin gündemde olduğunu söyleyebilirim. Ama 1929'dakine benzer ağırlıkta bir bunalımın yaşanacağını iddia etmek biraz zor. ABD için finansal kriz, durgunluk ve gerileme kesin, ama bunun boyutunu aşan bir krizin olup olmayacağı belli değil.

ABD ekonomisinin bu girdaptan çıkmasının yolu, kimi iktisatçılara göre Keynesyen politikalara dönmekten geçiyor. Sizce de öyle mi?

Keynesgil reçetelerin çözemeyeceği, kapitalizmin özüyle, bugün geldiği niteliksel sorunlarla ilgili çok daha ciddi bir sorun var: Keynesgil politikalarla finansal krizin reel ekonomiyi aşağı çekmesi sınırlanabilecektir; ama spekülatif finansal sistem devam edecek; yeniden canlanacak. Finansal balonu oluşturan düşük faiz politikalarıdır. ABD Merkez Bankası eski başkanı Alan Greenspan'ın, Asya krizi sonrasında faizleri aşağıya çekmesi ve uzun müddet düşük düzeyde tutması, finansal balona yol açtı. Düşük faiz, kâğıt varlıkların değerini artırıyor. O kadar çok borç senedi var ki –stok olarak– faizin düşmesi, bu stokun değerini artırıyor. Bunun sonunda, reel ekonomideki genişlemenin çok üstünde bir şişme, kâğıttan ekonomide meydana geliyor. Şişkinlik, kendi kendini besleyen bir süreç halini alıyor. Ekonominin reel tabanının yüzde 2,5-3 oranında büyüdüğü bir konjonktürde, finans dünyasının bu oranı dramatik bir şekilde aşarak ilanihaye şişirmesi mümkün değildir. Geçici bir süre, dış dünyadan kaynak aktarılarak sürebilir; ancak, bu balon bir yerde delinecek. Bugünkü biçimiyle balonun şişmesini kontrol etmelerinin imkânsız olduğunu anladılar. Çünkü Warren Buffet'in verdiği bir örnekte olduğu gibi, "Nebraska'da bu yıl kaç ikiz doğacak?" diye bir iddia kâğıdını çıkarıp dolaşıma sokmak isteyeni engellemek mümkün değil şu anda. Bundan haberdar olan bir spekülatörün bu iddiayı (güvenli bir biçimde denetlenebilmesi koşuluyla) menkul bir kâğıda dönüştürmesini engelleyen bir mekanizma yok ortada. Ayrıca bu mekanizmayı frenleyecek, kısıtlayacak araçları kaybetmiş durumdalar.

Bu sadece ABD için mi geçerli?

Değil tabii, ama en aşırı biçimde ABD'de yaşanıyor. Finansal sistem o kadar bütünleşti ki; İngiltere'de bir banka çöktü. İsviçre'nin kale gibi bir bankası olan UBS zarara girdi... Metropol ekonomilerinin içindeki finansal sistem o kadar bütünleşmiş durumda ki, bulaşmanın nerede duracağını kestirmek mümkün değil. Borsaya daha az açık olan ekonomiler daha az riskli. Finansal varlıkların oluşumunda borsanın rolü daha sınırlı olan ekonomiler, Kıta Avrupa'sı mesela, biraz daha az riskli konumda. Çünkü oradaki finansal sistem esas olarak bankaların üzerine inşa edilmiştir. Orada da borsa var, ama Amerika'daki kadar hayati değil. O yüzden mesele Keynes'le bitmiyor. Faizi indirmek Keynesci araçlardan biridir. ABD de negatif faize geçti. Bütçe açığını artırmak da öyle. Ama bütün bu genişleme pompası, sonunda finansal varlıkların değerlerinde yeniden şişmeye yol açacaksa, aynı balon yeniden şişecek; zamanla da patlak verecek demektir. Keynesci politikaların yapacağı tek şey, yüzde 1'lik, 2'lik küçülmelerle bu konjonktürün atlatılması. Ama pozitif patikaya girdiği anda, balonun yeniden şişmesi ve spekülatif çevrimin oluşması önlenemez, hatta sıklaşabilir. Devamlı şişen ve foslayan bir finansal çevrimden söz ediyoruz.

Bütün bu ekonomik ve finansal çalkantıların yeryüzü kaynaklarının azalmasıyla ne kadar ilgisi var?

ABD toplumunun tüketim tutkusunun tipik örneği otomobildir. Binek arabası tutkusunun ana girdisi olan petrol bugünlerde giderek pahalanıyor. Amerikan yaşam tarzı o kadar çok bağımlıdır ki binek arabasına, Marx'ın tanımladığı anlamda Amerikan işgücünün değerinde şu veya bu şekilde otomobil ve petrol maliyetleri önemli bir öğedir. Amerika'da, büyük kent merkezleri dışında bir yerde yaşıyorsanız, arabanız olmadan hayatınızı sürdürmeniz imkânsız hale gelebiliyor. Mesela alışveriş yaptıktan sonra evinize dönemezsiniz. Kamu aracı yok; olsa olsa taksi bulabilirsiniz. O da son tahlilde petrole bağlıdır. Dolayısıyla araba sahibi olmak, ücretli Amerikan işçi sınıfının temel öğelerinden biridir. Arabası olmayan işçi marjinaldir; varoşların yoksul, siyah nüfusudur veya yeni göçmendir. Şuraya gelmek istiyorum: Petrol fiyatlarının yükselmesinin önüne geçecek bir etken biyo-yakıtlardır. Hububattaki fiyat artışının temelinde yatan esas meselelerden biri budur. Çünkü burada insanı beslemek için, insanlık tarihinin en temel bulgusu olan tarımsal üretimin otomobil yakıtları için kullanılması gibi bir rezaletle karşı karşıyayız. Mısırdan kaynaklanan ve tüm tahıl fiyatlarına taşınan fiyat artışlarının ardındaki temel etkenlerden biri budur. Çin ve Hindistan'ın petrol ve ham madde talebindeki yükselmenin de katkıları var... Ama dünya, Amerikan tüketicisini mi besleyecek, yoksa milyarlarca insanın asgari yaşam koşulu olan temel gıdaya mı kaynak tahsis edecek? Burada kapitalizmin açgözlülüğü, bitmez iştahı ortaya çıkıyor. Dünya ekonomisinin yaşanabilir, sürdürülebilir şekilde ayakta kalması için Amerika; devletiyle, halkıyla, şirketleriyle hizaya gelmek zorundadır[2].

Hizaya gelmezse ne olur?

Biraz önce söylediğim finansal balonların iniş ve çıkışları ve bunun reel ekonomiye yansımaları er veya geç, dünyayı yaşanmaz bir hale sokacaktır. Amerikan emperyalizminin sınırsız saldırganlığını da buna eklemek gerekiyor tabii...

O halde kapitalizmin sınırsız iştahını kesmek için karşı direnişler, toplumsal hareketler peyda olması beklenebilir, değil mi? Haiti'deki, Mısır'daki gösterilerin dalga dalga yayılması hatta Türkiye'ye sıçraması ihtimali var mı?

Er veya geç bizde de patlak verecektir. Köylülerin uluslararası örgütü Via Campesina yıllardan beri kapitalizmin köylü üretimine düşman olduğunu; köylülüğün de insanlığın kendi kendini doyurması için zorunlu bir hayat tarzı olduğunu vurguluyor. Marx ve Engels'in 160 yıl önce yaptıkları çağrıyı farklı bir ifade içinde yinelemektedirler: “Topraklarınızı da yitirdikten sonra zincirlerinizden başka yitireceğiniz bir şey kalmayacaktır! Bütün ülkelerin köylüleri birleşiniz!” Açıkça bu ifadeyi kullanmasalar bile, mesaj budur. Dünya halklarının da er geç bunu anlaması lazım; kafalardaki ideolojik bozulmaların temizlenmesi şartıyla...

İdeolojik bozulma sürdüğü halde, kapitalizme yönelik tepki artarsa, ne olur?

İdeolojik bozulmadan kastım, çok dramatik bir hedef saptırmasıdır. Kapitalizmin ezdiği halklar, emperyalizme karşı çıktıklarını sanarak Batı düşmanlığını yükseltebilirler: “Bu pezevenkler bizim canımıza okuyorlar, onun için Batı'dan ne geliyorsa felaket ve melanettir. Giyim-kuşamından diline, kültürüne, sinemasına, reklamına kadar, her şeyini lanetleyelim; kendi öz değerlerimize; özellikle de dinimize dönelim” şeklinde bir tepki gelişebilir. Bu da bizim coğrafyamızda, sınıf tabanlı, anti-kapitalist tepkilerin değil, İslami değerlerin yükselmesi anlamına gelir. Nefrettir; kusmadır, ancak hedef yerlisi, yabancısı, burjuvazi değil; Batılı hayat tarzının kendisidir; bunu temsil eden elitlerdir. Mısır'da olan budur. Müslüman Kardeşler'dir Mısır'daki toplumsal tepkinin nemasını yiyecek olan.

Eğer bu ideolojik temizlemeyi yapabilirsek, kapitalizmin sonunun başlangıcı olabilir bu kriz. İki kriz üst üste geliyor: Dünya halklarını doğrudan doğruya ilgilendiren gıda krizi. İkincisi de henüz bize yansımamış olan; ama her an yansıması muhtemel olan finansal kriz.

Fırtınanın kısa vadede Türkiye'de de esmesini muhtemel görüyorsunuz yani...

Muhtemel, evet. Finansal kriz acaba metropol ülkelerle sınırlı kalabilir mi? Hatta acaba finansal fırtınadan etkilenmeyen çevrenin ayrışması dünya ekonomisini ayakta tutabilir mi? Bu türden iyimser bir beklenti ileri sürüldü. Ama özellikle Türkiye gibi kısa dönemli genişleme, durgunlaşma temposu yabancı kökenli sermaye girişlerine bağımlı hale gelmiş bir ekonomide dış kaynak girişlerinin azalması ciddi bir şoktur; daha da ileri giderek bir de çıkışa dönmesi, sarsıcı etki yaratacaktır. Dolayısıyla Türkiye'nin ne kadar sert bir rüzgâra sürükleneceğini öngöremiyoruz; ama etkilenmemesi mümkün değil.

IMF ve Dünya Bankası Kalkınma Komitesi toplantılarına katılan yetkililer, artan gıda fiyatları konusunda acil önlem alınması gerektiğini, sorunun birkaç ay bile beklemeye tahammülü olmadığını açıkladılar. İngiltere Başbakanı Gordon Brown, konuyu G-8 toplantısında gündeme getireceğini belirtirken, Dünya Bankası Başkanı Robert Zoellick soruna daha acil bir çözüm bulunması gerektiğini vurguladı: "G-8 toplantısı haziranda ve içtenlikle söylemek isterim ki o kadar bekleyemeyiz. Taslak analizlere dayanarak, son üç yılda gıda fiyatlarının ikiye katlanmasının geliri düşük ülkelerde 100 milyon insanı açlığa itebileceğini tahmin ediyoruz." Böyle bir çıkmazdan, kapitalizmin yine kendi kuralları çerçevesinde, kısa vadeli kurtuluşu nasıl olabilir?

Bu adamlar iflah olmaz. Dünya Bankası'nın başındaki Zoellick, Cumhuriyetçi Parti'nin sağ kanadından işe yaramaz bir heriftir. Dolayısıyla onun kafasında insanlığın geleceği ve emekçilerin refahı gibi bir gündem olamaz. Fakat etrafında, kalbi temiz danışmanlar olabilir. Onların iyi niyetleriyle de gitmez bu işler. İdeolojik bakımdan bu insanların kafaları piyasacı kapitalizmin ana çözümlerine o kadar angaje olmuştur ki, başka türlü düşünmeleri mümkün değil. O yüzden getirecekleri çözüm; mesela, açlığın arkasında yatan en temel etkenlerden biri olan suyun ticarileşmesi olacaktır. "Devlet kaynakları yetersizdir; siz böyle idare edemezsiniz. Gelin suyu piyasalara açın, büyük şirketler gelip yatırım yapsın, evlere temiz su ulaştırsın" diye gelecekler. Su ticarileşecektir. Köylüler için, "toprak piyasalarını yabancı sermayeye açın, toprağı ıslah etsin" modelleri gelecektir. Ben birkaç yıl önce Dünya Bankası'nın Afrika'da "piyasa-dostu" diye adlandırdığı neoliberal reçetelerin köylülüğün aleyhine sonuçlarını ampirik olarak inceledim; yayımladım. UNCTAD'da bu saptamalarımızı uluslararası kamuoyuna taşıdık. Bugün ikiyüzlülükle kendi günahlarını saklamaya çalışıyorlar. Örneğin, gıda üretiminin yakıta dönüşmesini önleyecek tedbir getirmeyecekler. Bu henüz bir slogan haline gelmedi. Olsa olsa halk getirecek bunu gündeme. Coca Cola, Pepsi gibi şirketlerin temiz suyu nasıl israf ettiği, yok ettiği gündeme gelmeyecek. "Coca Cola kapansın, meşrubat değil, sadece temiz su içelim" sloganı gündeme gelmeyecek. İnsanlık, aslında yarı zehir olan pahalı bir meşrubat türünün dünyadaki su kaynaklarının bir bölümünü israf etmesine karşı mücadelenin gündeme geldiğini görmeyecek. Onun için bu adamlardan hiçbir hayırlı fikir çıkmaz. Bu sorunların çözümü, bir ucu köylülerden, öbür ucu tüketicilerden oluşan büyük bir zincirin dalga dalga ve birlikte mücadelesiyle olacak bir şeydir. İşin özüne bakalım: Kapitalizmin hedeflenmesi dışında hiçbir orta vadeli çözüm yok. Başımıza bu belalar dalga dalga gelecek. Kapitalizmin topluma, insanlığa zararına bakın: Bir ucu Haiti'de bir ucu Mısır'da! Haiti pirinç üretemez hale geldi. Çünkü Amerika'dan ithal edilen sübvansiyonlu pirinç, Haiti'de pirinç üretimini

yok etti. Böyle bir rezalet olamaz! Üretim çöktükten sonra ithal fiyatları yükseldiği için halk aç kalmaya başladı. Gıdada kendine yeterlilik o kadar önemlidir ki, Haiti neoliberal tarım politikalarına teslim olmayıp kendi pirincini üretmeye devam etseydi, dünya piyasalarında pirinç fiyatları yükselse bile kendi pirincini halkına ucuza yedirebilirdi. Çünkü gıdada kendine yeterliliği kaybetmemiş olurdu. Ama bir kere kaybettin mi, tekrar eski noktaya gelmeniz fevkalade zor olur...

Keynesyen ekonomi politikalarından söz edilirken, "insanlara para karşılığı çukur kazdırıp sonra yine para karşılığı çukur doldurtarak" para dağıtımından söz edilir. ABD'nin son zamanlarda vergi iadesi altında yaptığı şey bu değil mi?

Evet, aşağı yukarı böyle bir şey yapılıyor. Ama Keynes'in her şeye çare olmayacağının kendisi de farkındadır. Bütün mesele şu: Bir ekonominin üretim kapasitesi belli bir alan –mesela şu A4 kâğıdı– olsun. Keynes'e göre kapitalist bir ekonomi genel olarak bu kapasitenin altında dengelenir. Yani yüzde 70-80'de süregelir. Keynesgil reçetelerle bunu yüzde 100'e yaklaştırırsınız. O, kısa vadeli genişleme sağlar size. Atıl kapasiteler tam kapasite sınırına gelene kadar, işsizlik, emek rezervleri de tükeninceye veya çok azalıncaya kadar ekonomiye bir genişleme getirir. Ama sınıra ulaştıktan sonra nasıl, hangi hızla büyüyeceğini belirleyemez Keynesgil politikalar. Bu noktadan sonra açık bütçe enflasyon yaratır veya Keynes'in hep önem verdiği, ama çok fazla vurgulamadığı finansal şişkinlik yaratır. Yani kâğıttan servete kayar. Belli bir noktadan sonra faizleri düşük, bütçe harcamalarını yüksek tutarsanız bu kaynak spekülasyona ve finansal sektöre kayar. Ekonominin büyümesi bu noktadan sonra sermaye birikimine, teknolojik dönüşümlere, bilgi birikimine bağlıdır. Bu uzun vadeli sorunları Keynesgil politikalarla çözemezsin.

O halde Keynesyen politikaların, kapitalizmin gediklerini kapatmaya yarayan kısa vadeli çareler ürettiği söylenebilir mi?

Evet, kısa ve en iyi ihtimalle orta vadelidir. Sol Keynesciler, kapitalizmin devlet-tüketici ve şirketlerden oluşan ayrımının ötesinde kapitalistler ve işçiler diye temel sınıfsal ikiliğe dayandığını vurgulamışlardır. Bölüşümün kaynak tahsisine ve ekonominin büyüme patikasına da katkılarını vurgulamışlardır. Keynes'in kendisi ise tutucu bir burjuva düşünürüdür, kendisi de bunu açıkça ifade etmiştir. Ama Keynesgil kuramın sol yorumcuları, Marx'la dirsek teması kurabilmişler, ustalarının ufkunu genişletebilmişlerdir.

İkinci Dünya Savaşı sürecinde Keynes, dünya ülkelerinin iktisadi ilişkilerini düzenlemek üzere çok önemli bir model önerisinde bulunmuştu: Uluslararası Ticaret Örgütü ve Uluslararası Merkez Bankası... Bu modele göre, adı anılan örgüt ve banka, ihracat ve ithalat oranlarını, ülkelerin gelir-giderlerini belli bir karneye bağlayacak; kimsenin kimseye ödeyemeyeceği kadar borcu olmayacak, dolayısıyla finans kapital bugünkü haline gelemeyecekti. Fakat ABD bu modelin Uluslararası Merkez Bankası ayağını reddedince, IMF ve Dünya Ticaret Örgütü'nün politikaları hâkimiyet kazandı. 1944'te gerçekleştirilen Bretton Woods sistemi neyi öngörüyordu ve nasıl sonuçlandı?

Keynes'in Bretton Woods müzakereleri sırasında ortaya attığı önerilerle kabul edilen sistem arasındaki temel farklılık şuydu: Dünya sistemi içinde açık ve fazla veren ekonomiler varsa, parasal bir ayarlama, yani rekabetçi devalüasyon istisnaen uygulanacaktır. Bu nedenle otuz yıl boyunca döviz kurları kural olarak sabitti. Bunun dışında sistemi iki türlü dengeye getirmek mümkündür. Ya cari açık verenlerin talebi azalacak ve dünya ekonomisi küçülerek, alt seviyede bir denge oluşacak.

Veyahut fazla veren ülkeler, daha fazla genişleyecek ve üst seviyede bir denge oluşacak. Çünkü cari açık, esas olarak iç talebin üretim düzeyini aşmasından kaynaklanır. Cari fazla varsa durum bunun tersidir. Yani iç talep, üretim düzeyinin altındadır. Bretton Woods sistemi, esas olarak açık veren ülkeleri dengeye zorlayan bir sistem olarak doğdu. Keynes ise uyum yükümlülüğünü dış fazlası olan ülkelere vermek istiyordu.

1944'te oluşan bu sistem, sistematik olarak gelişmekte olan ülkelerin aleyhine mi işledi? Öyleyse savaş sonrasının otuz yılını üçüncü dünya için de bir "altın çağ" olarak görenler yanılıyorlar mı?

Bretton Woods modeli 1945-1980 döneminde çevre ekonomilerine fazla ağır faturalar yüklemeden işledi. Model, Keynes'in istediği gibi oluşmadı; ama dünya ekonomisinin 1945 sonrasındaki işleyişi fiilen uluslararası Keynescilik biçiminde oldu. Üçüncü dünya ülkeleri tipik ve sistematik olarak açık verdiler. Çünkü genişleme tutkuları, imkânlarını; sermaye birikim gereksinimleri, tasarruflarını aşıyordu. Bu, siyasi bağımsızlıkların, Güney ülkelerinde dizi dizi hayata geçmesi dönemidir. Üçüncü dünya ülkelerinin kronik dış açıkları Bretton Woods sisteminin katı kurallarıyla cezalandırılmadı. Çünkü sosyalist blokla emperyalist blok arasındaki rekabetin de getirdiği duyarlılıkların katkısıyla, metropol, dış açıkları, cömert ve ucuz koşullarla kapatmayı üstlendi. Bu, 35-40 sene sürdü.

Uluslararası Keynesciliğin hükmettiği dönemde, dünya ekonomisinin çevresinde yer alan ülkelerin dış açıkları uluslararası bankaların sağladığı krediler ve resmî yardımlarla karşılanıyordu. Bankaların uyguladığı faizler düşüktü. Dolayısıyla, çevre ülkelerinde genişleme dış açığa yol açıyor; merkez, çevreye yaptığı ihracatın dış kredilerle finansmanını sağlıyor; ihracat da bir büyüme ivmesi olarak katkı yapıyordu. Herkesin hoşnut olduğu bir model söz konusudur. Dış kredilerin çevre ülkelere taşıdığı bağımlılık ilişkilerini de unutmayalım. 1980'e geldiğimizde oyunun kuralları bir anlamda aslına döndü; yani açık veren çevre ülkeleri hizaya getirildiler. Petrol fiyatlarının artmasını izleyen beş-altı yıl boyunca petrol gelirleri, Batı bankalarındaki likiditeyi artırdı ve üçüncü dünyanın petrolden ve geleneksel büyüme patikalarından kaynaklanan açıkları, ucuz kredilerle kapatıldı. Bu, uluslararası Keynesciliğin, denge bozulması koşullarına karşı verdiği cevaptır. Fakat 1970'lerin sonuna gelindiğinde, 1944 Bretton Woods anlaşmasının "uyum, açık veren ülkelerin sorumluluğudur" kuralı acımasız bir şekilde uygulanmaya başlandı.

Fakat ABD de açık veriyordu...

ABD ayrıcalıklı konumu sayesinde para basarak açığını kapatabiliyor. Kurlar serbest bırakıldı. Dünya ekonomisi, doların zaman içinde değer kaybetmesi, yükselmesi gibi dalgalanmaları sineye çekti. Doların değer kaybı da dünya parası olmasını ortadan kaldıracak boyutlara gelmedi. O sorun ancak şimdi gündeme gelmeye başladı.

Arada bir de 1980 dönemeci yok mu?

Uluslararası Keynescilik petrol şokundan sonra beş yıl yürütüldü. Dış açıklar, uluslararası faizlerin düşmesi nedeniyle banka kredileri aracılığıyla kapatıldı. Türkiye, '79'a kadar, büyüme hızından fedakârlık yapmadan dış açığını alabildiğine artırdı. 1977'de ihracatın ithalatı karşılama oranı üçte birdir. Bazı ülkeler daha disiplinli uyum sağladılar. Hindistan gibi ülkeler, "vaziyet iyi gitmiyor, dış açığı kontrol edelim" dediler. Planlamayı, dış dengeyi sağlayacak şekilde kullanmayı başaran ülkeler var; ama Türkiye ve birçok Latin Amerika ülkesi bunların içinde yer almıyor.

Bretton Woods'un getirdiği yaptırımlar neden 1979'a kadar katı biçimde uygulanmadı?

"Rekabetçi devalüasyon yapma!" Bretton Woods'un ortaya attığı kural budur. Onun için kur değişikliği daima IMF'nin iznine bağlı kaldı. Rekabetçi devalüasyon yapmazsan, ne yaparsın? Talep kısarak ayarlama yapacaksın. Fakat 1970'li yılların ortalarına kadar üçüncü dünya ülkelerinin dış açıklarına müsamaha edildi. Bretton Woods'un katı kuralları istisnaen uygulandı. Sabit kurlar sayesinde enflasyon sınırlı kaldı; fiyat istikrarı bakımından büyük problem de olmadı. Keynes'in 1944'te önlemeye çalıştığı mekanizma, otuz beş yıl istisnaen; daha sonraki çeyrek yüzyılda ise üçüncü dünya ülkeleri için yaygın biçimde uygulanmaya başlandı. ABD için ise asla uygulanmadı.

Keynesyen politikalardan vazgeçilmesinin, dünyayı son günlerde tartışılan finansal krize getireceği belli değil miydi?

Otuz beş yıl boyunca çevre ülkeleri açık verdiler. Çünkü iç taleplerini, üretim kapasitesinin üstünde tuttular. Bu, çevrenin Keynesciliğidir. Metropol ülkelerinde refah devleti kuralları uygulandı. Kamu harcamaları arttı; bazen yüksek dolaysız vergilerle; bazen de para basarak karşılandı. Tam çalışma öncelik taşıdı. Bu da metropolün Keynesciliğidir. Ancak bir çarpıklık hep devam etti: Doların dünya parası olmasından kaynaklanan imtiyazlı konumu... Bunu esnek kurlar dönemi de önleyemedi. Dolar, fiilen dünya parası olma özelliğini sürdürdü. Keynes Bretton Woods müzakerelerinde doların imtiyazlı bir konuma geçmesini önleyecek bir dünya parası (Bancor) öneriyordu. Öneri kabul görseydi ABD doları, hukuki veya fiili bir imtiyaza sahip olamayacaktı. Ama bunun sonucunda nasıl bir denge oluşurdu, bilemeyiz. Ayrıca sosyalist blok, yani dünyanın üçte biri, 1980'lerin sonuna kadar bu kuralların dışındaydı. ABD'nin fiili imtiyazına gelince; 1996-1997'ye kadar bu imtiyazın ölçüsü henüz kaçmamıştı. 1996'da ABD'nin dış açığı "hazmedilebilir" bir düzeydeydi: 120 milyar dolar civarında... IMF aracılığıyla taşınan disiplin kurallarına rağmen, çevre ekonomileri (çok daha maliyetli olmasına rağmen) hâlâ dış açık veriyorlardı. Japonya, Batı Avrupa ve diğer metropol ülkeleri ise hem ABD'nin, hem de çevrenin dış açığını kapatıyorlar.

Çin de mi buna dâhil?

Çin'in o tarihlerde cari işlemleri kabaca dengededir; yani ne açık, ne fazla... 1994'te Türkiye ve Meksika krizleri oldu. 1997-98'de gerçekleşen Asya krizi büyük bir dönüşüme yol açtı. Ve o tarihten beri ABD'nin dış açığı, kontrol edilemez bir tempoyla artıyor. 2006'da 800 milyar doları aşmıştır.

Keynesyen politikaların 1996'ya kadar sürdüğünü söylemek mümkün mü?

Hayır, tam öyle diyemeyiz. Çünkü 1980'le '95-96'ya kadar geçen dönemeç, üçüncü dünya ülkelerinin özellikle Latin Amerika, Afrika ve Ortadoğu'da çeşitli biçimlerde sopalı disiplin kurallarına tabi oldukları ve önceki yirmi yıla göre büyüme hızlarının aşağı çekildiği bir dönemdir. Buna rağmen dış açık vermeleri, eskisine göre yüksek maliyetli uyum süreçleriyle devam ettirildi. Öte yandan Doğu Asya ülkeleri IMF ve Dünya Bankası kurallarına tabi olmadan genişleyebildiler. Bunlar, ihracat öncelikli büyüme ve sanayileşme modelini başarıyla uyguladılar. Maliye politikasında disiplini kaybetmediler. Dış açıkları, kamu değil, özel sektörden kaynaklanıyordu.

İktisat politikalarında kamunun hâkimiyeti sürüyordu, değil mi?

Tabii, mesela sanayi politikaları denilen örtülü bir planlamayı uyguluyorlardı. Kore, çok caydırıcı tavsiyeler gelmesine rağmen otomotiv sanayiinde bir dünya devi olmayı planladı ve başardı. Adım

adım değil, planlayarak ileri teknoloji içeren sanayiye geçti. Tayvan, belli ölçülerde Malezya ve Tayland böyle ülkelerdir. Ve tabii IMF, Dünya Bankası reçetelerine en az uymuş olan Çin, belli ölçülerde de Hindistan... IMF'ye göre fenalıkların kaynağı devlettir. Friedman'a, enflasyonun tek kaynağının ne olduğunu sorarsanız, "bütçe açığı" der. Ama kamu kesimi dengedeyken, özel sektör açık verirse, oradan kaynaklanan bir cari açık oluşur. Asya ülkelerinin, dengeli kamu sektörüne rağmen yüksek cari açık vermelerinin nedeni buydu. IMF'nin disiplin reçeteleri o yüzden buraya uygulanmıyordu. 1997-98 yılları, uluslararası dengelerde yeni bir dönüşümün başlangıcı oldu. ABD'nin dış açığının hızla astronomik boyutlara çıktığı 1998-2007 arasında çevre ekonomilerinde şöyle üç "intibak" gerçekleşti: Kore, Tayland, Malezya, Brezilya, Arjantin, Afrika'nın büyük ülkeleri yatırım tempolarını ve büyüme hızlarını aşağıya çekerek cari açıklarını dengeye veya fazlaya dönüştürdü. Bir grup ülke, cari fazla vererek veya açık vermeyerek, hızlı büyümeyi başardılar: Öncelikle Çin, belli ölçülerde de Hindistan... Bu iki ülke, yeni ortama pozitif uyum sağladı. Üçüncü grup, Doğu ve Orta Avrupa ülkeleri ile Meksika ve Türkiye ise hem hızlı büyümediler hem de büyük açıklar verdiler. En negatif, en riskli uyum budur. 1997'yi baz alırsanız, 1998-2006 arasında Türkiye'nin büyüme hızı yüzde 3,2 civarındadır.

Çin'in büyüme hızı hangi oranlardaydı?

Çin, dünya iktisat tarihinin şimdiye kadar şahit olmadığı bir örnektir. Yüzde 45 tasarruf, yüzde 40 civarında yatırım yapan bir ekonomidir. Yüzde 11 civarında büyüyor. Bizim gibi ülkeler ise sonsuza kadar hazırdan yiyebileceklerini sanan; yani dış dünyanın kendilerini beslemeyi sürdüreceğini sanan ülkeler. Bu imtiyaz sadece ABD'ye aittir. Ancak, orada bile ayrıcalıklı konumu, giderek kırılganlaştı; bir süper-emperyalist güç için doğal olmaması gereken dış bağımlılık ilişkileri oluştu. Ve durumun böyle devam edemeyeceği anlaşıldı. Bugünkü finansal krizin ardında bu algılama da yatıyor.

II

MARKSİST KURAM

VE SINIFLAR

Devrimci ve Kuramcı Bir Marksist

Rosa Luxemburg (1871-1919)[1]

Rosa Luxemburg, 5 Mart 1871 yılında Polonya'nın Zamosc kentinde doğdu. Babası iyi halli ve Yahudi kökenli bir tüccardı. Kültürlü; Almanca, Rusça ve Lehçe konuşan bir aile çevresi içinde yetişti. İlk ve ortaöğrenimini Varşova'da tamamladıktan sonra 1889'da İsviçre'ye göçen genç Rosa, bir yıl sonra Zürih Üniversitesi'ne kaydolmuş; felsefe, siyaset bilimi, tarih, kamu hukuku ve iktisat okumuş; 1897 yılında *Polonya'nın Sınai Gelişmesi* başlıklı doktora tezini verinceye kadar Zürih'te kalmıştır.

Daha lise öğrencisi iken devrimci hareketlere karışan Rosa için İsviçre, sadece üniversite öğrenimi yapabileceği bir yer olarak değil, uluslararası sosyalist hareketin önemli merkezlerinden biri olarak da önem taşıyordu. Plehanov, Akselrod ve Jogiches gibi sürgündeki Rus ve Polonyalı Marksistlerle burada tanıştı. Polonya Sosyalist Partisi'ne girdi; ancak bu partinin milliyetçi tavırlarıyla uzlaşamadığı için, Polonya Krallığı Sosyal Demokrasisi adını taşıyan bir parti kurdu. Kitle tabanı olmamasına rağmen İkinci Enternasyonal'e kabul edilen bu partinin temsilcisi olarak Rosa Luxemburg, 1896'dan sonra Enternasyonal'in tüm kongrelerine katıldı.

Rosa, 1898'de Berlin'e geçti. Bir muvazaalı nikâh yaparak Alman vatandaşlığına girdi; Alman Sosyal Demokrat Partisi'ne üye oldu ve bu tarihten itibaren sürekli olarak bu partinin sol kanadında yer aldı. Zamanla, sol, devrimci ve beynelmilelci sosyal demokrasinin liderlerinden biri ve ana teorisyeni olacaktır.

Rosa'nın Alman sosyal demokrasisi saflarındaki ilk mücadelesi, Bernstein'ın temsil ettiği revizyonizme karşıdır. Bu mücadelede Alman Marksizminin nüfuzlu temsilcilerinden pek çoğuyla, örneğin Kautsky ve Bebel ile aynı saftadır. Karl Kautsky ve eşi Luise ile on yıl sürecek yakın bir dostluğun kurulması da aynı yıllara rastlar. Rosa, Polonya'daki sosyalist hareketlerle de yakından ilgilenmektedir. 1905 Rus devrimini heyecanla karşılar ve devrimin Polonya'ya yayılması doğrultusunda çalışmak için 1906 başında, sevgilisi ve dava arkadaşı Jogiches ile birlikte Varşova'ya geçer. İki ay süreyle devrimci hareketler içinde çalışır ve sonunda tutuklanırlar. Birkaç ay sonra tahliye edilen Rosa, Finlandiya'da kısa bir süre kalır ve bu arada Lenin'le tanışır. İki yıl önce Rus Sosyal Demokrat Partisi'ndeki bölünmeden dolayı Bolşevikleri eleştirmiş olan Rosa, 1905 devriminden sonra Bolşeviklerin tavırlarına çok yaklaşmıştır. Finlandiya'daki tanışmalarından sonra Lenin'le Rosa'nın yakınlığı sürecek ve iki devrimci Enternasyonal'in kongrelerinde zaman zaman yakın bir iş birliği içine gireceklerdir.

Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin artan parlamentarist eğilimleri ve yaklaşan savaşa karşı giderek milliyetçi bir tavra yönelmesi, 1910'dan itibaren Luxemburg'un parti üst kademeleri ile ve bu arada Kautsky ile çeşitli çatışmalara girmesine sebep oldu. 1914'te Sosyal Demokrat Parti milletvekillerinin topluca savaş kredileri lehine oy kullanmaları, Luxemburg'un parti ile bağlarının kopmasında son halkayı oluşturdu. Savaş aleyhtarı mücadelesinden ötürü büyük bölümünü hapiste geçirdiği 1914-1918 yılları arasında, Enternasyonal Grubu, Alman Bağımsız Sosyal Demokrat Partisi ve Spartakus Birliği gibi siyasi grupların oluşma ve gelişmelerine katkılarda bulundu. 1916 yılında hapiste yazdığı ve Junius takma adıyla yayınladığı (ve bu nedenle *Junius Broşürü* diye de anılan) *Sosyal Demokrasinin Krizi* başlıklı çalışması, devrimci çevrelerde çok etkili oldu. Kasım 1918'de hapisten çıkar çıkmaz, Almanya'da devrim koşullarının doğmuş olduğunu savundu ve Spartaküs Birliği'nin Alman Komünist Partisi'ne dönüşmesini gerçekleştirecek kongrenin hazırlıklarına katıldı. Yeni partinin programını hazırladı. Kongrenin 1 Ocak 1919'da son bulmasından sonra, aslında erken

bulduğu için onaylamadığı Berlin ayaklanmasına ve Berlin'deki işçi ve asker konseyleriyle dayanışma göstermek için yapılan, ancak birkaç gün sonra ezilecek olan ihtilal girişimine katıldı. Arkadaşı Karl Liebknecht ile birlikte sağcı birlikler tarafından yakalandı. İki devrimci, aynı gün askerler tarafından vahşice öldürüldü. Bu sırada Almanya'da Rosa'nın eski parti arkadaşı Ebert'in başkanlığında bir sosyal demokrat hükümet iktidardaydı.

***

XX. yüzyıl başlarında sosyalist hareketin ve Marksist düşüncenin en ilginç ve güçlü temsilcilerinden biri olan Rosa Luxemburg'un, işçi sınıfı hareketinin taktik ve stratejisi sorunlarını ilgilendiren siyasi görüşleri ile emperyalizm ve kriz kuramı üzerindeki ekonomik çözümlemelerini, ayrı ayrı incelemek gerekir.

Polonya ve Alman sosyalist hareketlerinin ön saflarında mücadele verdiği yirmi küsur yıl boyunca Luxemburg, sürekli ve istikrarlı olarak bu hareketlerin enternasyonalci, devrimci sol kanadında yer almış; siyasi yazıları da bu nedenle, büyük ölçüde, işçi sınıfı hareketine sızan ve yer yer egemen olan milliyetçi, reformcu ve parlamentarist akımlara karşı yapılan polemiklerden oluşmuştur.

Luxemburg'un enternasyonalizmi, zaman zaman onu milliyetler sorununu tamamen göz ardı eden bir uç noktaya sürüklemiştir. Polonya'nın bağımsızlığını savunan Sosyalist Parti'ye karşı, bu ülkenin Rusya'ya bağlı olmasını, hem Polonya ekonomisinin geniş bir pazara üretim yaparak gelişmesine katkıda bulunacağı gerekçesiyle; hem de sosyalist hareketin milli ayrılıklar değil, sınıf mücadelesi üzerine inşa edildiğini savunarak karşı çıkmıştır. Keza, Bolşeviklerin, milletlerin kendi kaderlerini belirleme hakkı üzerine kurulu milliyetler programına, Ekim Devrimi'nden önce ve sonra karşı çıkmıştır.

Buna karşılık Luxemburg'un enternasyonalizmi, Birinci Dünya Savaşı karşısında işçi sınıfının ve sosyal demokrat partilerin tavrı söz konusu olduğunda, Bolşeviklerin çizgisi ile birleşmiştir. Savaşın karanlık gölgesi İkinci Enternasyonal'in ve bu örgütün çatısı altındaki çeşitli partilerin üzerine düştükçe, o tarihe kadar işçi sınıfının uluslararası dayanışmasının hararetli savunucusu görünen sosyalist liderlerin giderek çoğunluğu, emperyalist bir savaşta çeşitli ülkelerin işçi sınıflarının birbirlerini kırmasına önce sessiz, sonra aktif bir biçimde destek olmuşlar; hatta savaş aleyhtarlığını ülkeye ihanet sayan bir tavra sürüklenmişlerdir. Luxemburg ve Lenin ise, bu dönemde asıl bu milliyetçi sapmayı işçi sınıfı hareketine ihanet sayan bir tavırda birleşmişlerdir. Eski dostu Kautsky'nin, "Enternasyonal, savaş zamanında kullanılacak bir silah değildir!" tezine karşı Luxemburg, "Öyleyse *Manifesto*'yu değiştirelim ve diyelim ki 'bütün dünyanın işçileri, barış zamanında birleşin; savaşta ise birbirinizi boğazlayın!'" sözleriyle tepki gösterecektir.

Luxemburg'un siyasi kariyerinin ve siyasi yazılarının diğer önemli vuruş doğrultusu, revizyonizme ve reformizme karşı ödünsüz bir devrimciliğin savunulması biçiminde ortaya çıkar. Sosyalizm hedefini fiilen gündemden çıkararak kapitalizmin içsel evrimini işçi sınıfı lehinde etkilemeyi amaçlayan bir mücadele biçiminin açık partizanlığını yapan Bernstein revizyonizmine karşı, özellikle *Sosyal Reform mu, Devrim mi?* başlıklı broşürü ile yaptığı mücadelede Rosa, Alman sosyalistlerinin büyük çoğunluğuyla aynı safta yer almaktaydı. Ancak, 1906'dan itibaren "kitle grevi" teması üzerindeki çalışmaları ile birlikte, partinin yıllanmış sendikacıları ve parlamento temsilcileriyle ve zamanla tüm lider kadrosuyla da ters düşmeye başladı.

Bu çatışmanın doğmasına yol açan "kitle grevi", Luxemburg'a göre, işçi hareketini devrime götüren asli biçim ve en güçlü silahtır. Kavramın anarşistlerin "genel grev" kavramıyla akrabalığı açıktır. Luxemburg'un bu sorunu tartışmaya getirmesinden yirmi yıl kadar önce Friedrich Engels, genel grevi bir devrim aracı olarak kullanabilecek örgütlenme ve disiplin düzeyine ulaşmış bir işçi sınıfının, böyle bir noktada esasen (ve genel grevsiz) iktidara el koyabilecek durumda olacağını; dolayısıyla genel grevin siyasi öneminin abartılmaması gerektiğini ileri sürmüştü. Alman sosyalizmi üzerinde büyük bir nüfuzu olan Engels'in bu görüşü, ekonomizme saplanmış bir sendika hareketi ile parlamentarizme saplanmış bir siyasete fiilen angaje olan Alman Sosyal Demokrasisinin devrimci mücadeleden kaçması için bir bahane olarak kullanılmaktaydı. "Kitle grevi" ile anarşistlerin "genel grev"i arasındaki temel fark, partinin rolü etrafında düğümlenir. Anarşistler tamamen kendiliğinden (yani, devrimci bir partinin rehberliğine ihtiyaç duymayan) bir grev biçimini savunurken, Luxemburg, olayı, işçi sınıfının **kendiliğinden** eylemciliği ile **Partinin** bilinçli öncülüğü arasında bir diyalektik bütünlük kurmaya çalışarak sunar.

Gerçekten de kitle hareketlerinin kendiliğinden (spontane) niteliğinin taşıdığı devrimci potansiyele duyduğu kuvvetli inanç, Luxemburg'un siyasi görüşlerinin belirleyici bir özelliğini oluşturmuştur. Luxemburg bu değerlendirmesinde (sonraki tarihlerde kendisi için yapılan bazı yorumların aksine) hiçbir zaman öncü bir partinin gereğini inkâr noktasına varmamıştır; ancak, onun parti anlayışı Leninist parti anlayışına göre daima daha gevşek daha geniş ve daha az homojen bir örgütlenme biçimine yakın olmuştur. Rus Sosyal Demokrasisinin Bolşevik ve Menşevik kanatlara bölünmesini uzun süre bu nedenle eleştirmiş ve çok şiddetli ilke çatışmalarına rağmen Alman Sosyal Demokrat Partisi'nden ayrı bir devrimci parti kurulmasına karşı bu nedenle uzun süre direnmiştir. Aynı nedenle, 1917 devriminden sonra işçi sınıfı egemenliğini ifade eden temel örgütlenmenin, partiden ziyade, işçi ve asker konseyleri (sovyetler) tarafından ifade edildiğini savunmuştur. "Tükenmez enerjiye ve sınırsız bir idealizme sahip parti liderlerinin yönettiği; zaman zaman seçkin işçilerin, şeflerin konuşmalarını alkışlamak ve kendilerine sunulan kararları oybirliğiyle onaylamak üzere toplantılara çağrıldığı bir durum, tabii ki bir diktatörlüktür ama işçi sınıfının değil, bir avuç siyasetçinin diktatörlüğüdür; Jakoben egemenliği anlamında ve burjuva anlayışına uyan bir diktatörlük..." Luxemburg'un bu ifadelerle çizdiği tablo, bazı yorumların aksine Rus devriminin ve Bolşeviklerin bir eleştirisini değil, sosyalizmin iktidar yapısının oluşmasında karşılaşılacak tehlikelerle ilgili bir endişe ve uyarıyı içeriyor. Nitekim "Lenin ve yoldaşlarından bu koşullarda en iyi demokrasiyi, örnek bir işçi sınıfı diktatörlüğünü ve müreffeh bir sosyalist ekonomiyi yaratıvermelerini ummak, onlardan insanüstü bir şey istemek olurdu. Onlar, korkunç derecede güç koşullar altında örnek devrimci tavırları ve sosyalizme ödünsüz bağlılıkları ile yapılabilecek her şeyi yapmışlardır. Ancak, zorunlulukları bir fazilet olarak görmeye başlamaları ve bu amansız koşulların kendilerine empoze ettiği taktikleri eksiksiz bir teorik sistem halinde dondurmaya kalktıkları zaman tehlike başlar" sözleri de Rosa'ya aittir.

***

Rosa Luxemburg 1913'te yayınladığı *Sermaye Birikimi* ile bu yapıtın eleştirilerini yanıtlamak üzere 1918'de kaleme aldığı *Anti-kritik*'le*, Kapital*'de yeterince geliştirilmemiş olduğuna inandığı (özellikle kapitalizmin **nihai** krizi anlamındaki) kriz kuramını geliştirmek amacını izler. Kuramın bu yönde tamamlanmasına gerek vardır; zira kapitalizmde birikim ve büyümenin kesintisiz olarak sürebileceğini, yani "sermaye birikiminin sınırsız olabileceğini kabul edersek, sosyalizmin sağlam temelini oluşturan nesnel tarihsel zorunluluk ortadan kalkmış olur. O zaman, sosyalizmi, içinde

yaşadığımız dünyanın adaletsizliğinden, kötülüğünden ve işçi sınıfının devrimci iradesinden türetmek iddiasında olan Marksizm öncesi sistemlerin ve okulların bulanıklığına düşmüş oluruz."

Luxemburg, kapitalizmi nihai çöküşe sürükleyecek bir kriz kuramını, *Kapital*'in (Marx'ın çeşitli notlarından yayına hazırlanan) ikinci cildindeki yeniden üretim şemalarından türetmeye ve geliştirmeye çalışır. Genişletilmiş yeniden üretimin (büyüyen bir ekonominin) denge koşullarının sürekli olarak gerçekleşmesi halinde, ekonominin genişleyen üretim kapasitesinin tam olarak kullanılabilmesi ("realize edilmesi") için talebin nereden geleceğini sormak gerekir. Kapitalizm, ücretleri zaman içinde belli bir düzeyde (işgücünün değeri düzeyinde) tutma eğiliminde olduğu için, tüketim malları talebi sınırlı kalır. Dolayısıyla, "birikmiş artı-değeri karşılayacak talep nerdedir?" sorusunu sormak gerekir. Soruyu, Tugan-Baranowski'nin yaptığı gibi kapitalistlerin diğer kapitalistlere sürekli artan miktarlarda üretim malı satabileceğini ileri sürerek çözemeyiz. Böyle bir durumda, Luxemburg'a göre, "Boşlukta hareket eden bir dönme dolapla karşı karşıyayız demektir. Bu da kapitalist üretim değil, onun zıddı olan üretim için üretimdir ve bu durum sermaye açısından tam bir saçmalık olur." Kapitalistlerin kesintisiz birikime yönelmeleri, ancak yatırım yaptıkları dalların ürünleri için sürekli genişleyen bir piyasa talebi olması halinde mümkün olur. Farklı bir ifadeyle, büyüyen bir ekonomi sürekli sermaye birikimi gerektirir; bu da üretim malları üreten sektörün genişlemesi anlamına gelir. Bu sektörün genişleyen üretim kapasitesi, reel ücretlerin sabit kalması nedeniyle, tüketim malları üreten sektörden kaynaklanan yatırım malları talebiyle karşılanamaz. Kapalı bir kapitalist ekonominin genişleyen yeniden üretimi sürdürmesi, bu nedenle imkânsızdır.

Luxemburg, bu açmaza, **kapitalizm dışından** kaynaklanan talep türlerinin varlığı halinde geçici bir çözüm bulunabileceğini ileri sürer. Bu, kapitalizmin bağrında yaşamaya devam eden küçük üreticiliğin yaygın olduğu kırsal kesimlerin, ya da –ve en önemlisi– dünya ekonomisinin geri kalmış ve pre-kapitalist bölgelerinin, sermaye için "fethedilecek" alanlar ve pazarlar oluşturması ile gerçekleşir. Özellikle dünya çapında pazar paylaşılması mücadelesinin politik ifadesi olan emperyalist yayılma, kapitalizmin varlığını uzatmak için bulduğu son çaredir. Pazar paylaşılmasının siyasi ve silahlı çatışmalarla gerçekleşmesi kapitalist üretimin iç mantığına uymayan, dolayısıyla bir anlamda "sistem dışı" sayılması gereken silahlanma ve savaş giderlerinin aşırı artışını gerektirir ve bu unsurlar da artı-değerin realizasyonunu sağlayan bir talep kalemi oluşturur. Ne var ki kapitalizm tüm dünyayı fethettiği; kendi üretim biçimini fethedilen alanlara (ve keza ulusal ekonomilerin pre-kapitalist kırsal kesimlerine) egemen kıldığı zaman, bu çözüm yolu tıkanacak ve kapitalizmin dünya çapında bir sistem olarak bunalıma sürüklenmesi ve çöküntüye uğraması kaçınılmaz olacaktır.

***

Rosa Luxemburg'un siyasi görüşlerinin değerlendirilmesi, kuramsal düzeyde değil, Alman ve Avrupa sosyalist hareketinin taktik ve strateji sorunları içinde tartışılarak yapılabilir. Daha genel bir çerçeve içinde bakılınca, sosyal demokrat hareketin parlamenter ve sendikal çalışmayı ön plana alarak kapitalizmin sınırları içinde yaptığı mücadelenin sosyalizme giden bir yol olmadığı doğrultusunda Rosa'nın yaptığı teşhisin, zaman içinde doğru çıktığı söylenebilir.

Luxemburg'un, kendisiyle devrimci bir çizgide birleşen hareket ve akımlara, örneğin Bolşevizme ilişkin değerlendirmeleri ise daha tartışmalıdır. Lenin, 1922'de kaleme aldığı bir yazıda, Luxemburg'un siyasi "hatalarını", Polonya'nın bağımsızlığı, Bolşeviklerle Menşeviklerin ayrılması ve (1918'de hapiste yazılan) Ekim Devrimi hakkındaki görüşlerinden ibaret görür ve bu son

görüşlerinin büyük bir bölümünü 1918 sonu ile ölümü arasında düzelttiğini belirtir. Ve şunları ekler: “Kartallar zaman zaman tavukların düzeyine inebilirler; ancak tavuklar asla kartallar gibi yükselemezler. Hatalarına rağmen Luxemburg bir kartaldı; bir kartal kalacaktır ve hayat hikâyesi ile **tüm** eserleri bütün dünyada kuşaklar boyunca devrimcileri eğitecektir.”

Luxemburg’un Sovyet Devrimi’nin nesnel zorlamalarının yarattığı eğilimlerden daha katılımcı, daha geniş tabanlı ve aşağıdan yukarıya doğru kurulma özellikleri ağır basan bir sosyalizm modeline taraftar olduğu, doğrudur. Bu konudaki endişelerinin kuvvetli bir öngörüyü içerdiğini tarih gösterecektir. Ancak, 1917 sonrasında Rus devrimini ve Bolşevikleri bütün gücüyle desteklediği de aynı derecede doğrudur. Rosa’ya bir Leninist demek herhalde abartmalı bir teşhistir; ne var ki onun çağdaşı akımlar içinde en çok Leninizme yakın olduğunu söylemek, doğru bir saptama olsa gerektir.

Luxemburg’un kriz ve emperyalizm konuları çevresinde geliştirdiği ekonomik görüşleri ise, hem çağdaşı, hem de sonraki kuşakların Marksistlerinin çoğunluğu tarafından eleştiriye uğramıştır. Marx’ın bir düzgün büyüme modeli oluşturmaya elverişli yeniden üretim şemalarından bir kriz modeli türetmek çok güçtür ve bu denemeye girişen Tugan-Baranowski ve Luxemburg, zıt doğrultularda, fakat aynı derecede ciddi tutarsızlıklara sürüklenmişlerdir. Luxemburg’un tutarsızlıklarından biri, üretim malları üreten sektörün genişlemesinin, bu sektörde daha fazla işgücü (değişken sermaye) kullanılmasına yol açması hasebiyle, tüketim malları üreten sektöre ek bir talep yaratacağını görmemesidir. Ancak böylece oluşan talep artışı, tek başına, Luxemburg’un ortaya koyduğu gibi “birikmiş artı-değeri karşılayacak talebi” oluşturamaz. İşte bu sorunu sadece vazetmiş olması bile *Sermaye Birikimi*’nin yazılışından 40-50 yıl sonra, Robinson ve Kalecki gibi Keynes ile Marx arasında yer alan iktisatçılar tarafından önemli bir katkı olarak değerlendirilmiştir.

Üretim kapasitesi ile talep arasında mekanik ve kendiliğinden bir uyum sağlanamayacağını; dolayısıyla kapitalistlerin birikime devam etmelerinin, talep sorunu çözülmeden açıklanamayacağını belirten Luxemburg, Joan Robinson’a göre, Keynesgil tasarruf-yatırım ikiliğini farklı bir dil içinde formüle etmeyi başarmıştır. Ne var ki, sorunun vazedilmesinde düşülen –ve önceki paragrafta belirtilen– hatalar bir yana, Luxemburg’un soruya getirdiği yanıtta da içsel tutarlılık yoktur: Kapitalist sistemin kendi dışına (sömürgelere) mal ihracı, onlardan mal ithal edilerek gerçekleşiyorsa talep sorunu çözülemez; zira ihraç edilen mallara kapitalist ekonomide talep yoksa ithal edilen mallara da yoktur. Keza, Luxemburg’un varsaydığı gibi silahlanma masrafları tümüyle işçi sınıfına (yani tüketime) yüklenen vergilerle finanse ediliyorsa, gelir dağılımı ve talebin **yapısı** etkilenir; ancak **toplam** talep değişmeyeceği için kapitalizmin talep-realizasyon sorununa bir çözüm gelmez.

Ancak burada da bu tutarsızlıklar, getirilen yanıtın ana doğrultusunun hatalı olduğunu göstermez. Kalecki’nin belirttiği gibi, dış âlem borçlandırılarak (yani sermaye ihracı ile birlikte) gerçekleşen bir **net ihracat fazlası,** kapitalizmin talep sorununa bir çözümdür. Aynı biçimde, silahlanma masrafları bütçe açıkları ile karşılanıyorsa, realizasyon sorununa bir diğer çözüm getirilmiş olur. Üstelik her iki çözüm, emperyalist yayılma, savaş ve faşizm gibi dönüşümleri açıklama doğrultusunda verimli bir yaklaşıma kapı aralamaktadır. Böylece, kapitalizmi emperyalizme ve savaşa sürükleyen eğilimlerin ardındaki içsel ekonomik süreçlerin açıklanması doğrultusunda küçümsenmeyecek bir mesafe alınmış olmaktadır.

Luxemburg’un siyasi görüşleri ile ekonomik analizi arasındaki bağın da tam olarak kurulduğu söylenemez. Siyasette oldukça volontarist bir yaklaşıma angaje olan Luxemburg’un, kapitalist ekonominin geleceğine ilişkin çözümlemelerinde, ekonomik determinizm ağır basmaktadır. Bu ikinci

çözümleme doğru kabul edilirse, Buharin'in belirttiği gibi dünya nüfusunun yüzde 60'ından fazlasının pre-kapitalist biçimler içinde yaşadığı 20. yüzyıl başlarında, bu kapitalizm dışı alanın "fethedilerek" kapitalizme dönüşmesinin çok uzun bir süre alacağı da doğrudur ve günü gününe devrim için mücadele veren siyasetçi Luxemburg'la, kapitalizmin çöküşünü uzun bir emperyalist yayılma sürecinin sonuna erteleyen iktisatçı Luxemburg arasında önemli bir kopukluk olduğu açıktır.

Bütün bu çelişki ve iç tutarsızlıklara rağmen Rosa Luxemburg; derin kültürü, sağlam ve çok yönlü, zengin kişiliği, ilkelerinden ödün vermeyen, tutarlı siyasi hayatı ve ölümü; pek çok önemli sorunu gündeme getiren ve doğru yanıtlara kapı aralayan iktisatçı boyutları ile yirminci yüzyıl başlarının en etkili sosyalistlerinden ve en yaratıcı Marksistlerinden biri olarak önem taşımaktadır

Mao Zedong (1893-1976)[1]

Mao Zedong, 26 Aralık 1893'te Çin'de Hunan eyaletinin Shaoshan (Şavşan) köyünde dünyaya geldi. Orta halli bir köylünün oğlu olan Mao, ilkokulu köyünde bitirdikten iki yıl sonra, 1908'de Hunan'ın merkezi olan Zhongsha (Cunğşa) kentine gitti ve ortaöğrenimini burada sürdürdü. 1911 yılında Çin'de Sun Yatsen'in öncülük yaptığı devrim gerçekleşince, Mao Zedong, Konfüçyüs felsefesinin değerlerini reddeden gençlerin sembolik eylemine katılarak saç örgülerini kesti; devrimci orduya katıldı; devrimin Zhongsha'da başarıya ulaşmasına yol açan hareketlere katıldı ve 1912'de yeniden sivil hayata döndü.

Mao 1913'de Zhongsha'daki öğretmen okuluna girdi. Aydınlanmacı Batılı yazarları okumaya başladı. Daha sonra **Çin Komünist Partisi (ÇKP)'**nin ilk önderi olacak olan Chen Duxiu'nun (Çın Tuşyu) çıkardığı *Xin Qingmion* (*Yeni Gençlik*) dergisini okuyarak sosyalist fikirlerle ilk karşılaşması da bu dönemdedir. İmzalı ilk yazısı olan "Beden Eğitimi Üzerine Bir İnceleme" 1917 yılında *Yeni Gençlik*'te çıkar. Yeni Yurttaşlar adında bir dernek kurar; işçilerin eğitilmesine katılır ve okulundaki öğrenci derneğinin başkanı olur. Zhongsha öğretmen okulundan 1918 yılında mezun olan Mao, aynı yıl içinde Pekin'e gider ve burada Chen Duxiu ve diğer solcu aydınlarla tanışır. Altı ay süreyle Beijing (Pekin) Üniversitesi kitaplığında yardımcı kütüphaneci olarak çalışır ve önce Kropotkin, Bakunin gibi anarşistleri, sonra da Marx ve Kautsky'nin bazı eserlerini okur.

1919-1922 yılları arasında Mao, Zhongsha'da öğretmenlik ve öğretmen okulunun ilk kısmının müdürlüğünü yaptı ve 1921'de Yang Gaihui (Yanğ Gayhuiy) ile evlendi. Bu dönemde giderek artan bir yoğunlukta siyasete yöneldi. İki solcu dergiye başyazarlık yaptı. Genç bir kadının intiharı üzerine yazdığı bir dizi yazı ilginç ve özgün bir denemeydi. Zhongsha Sosyalist Gençlik Örgütü'nü ve bir komünist çalışma grubu kurdu. Bu çalışmaları sayesinde, 1921'de Şangay'da toplanan **Çin Komünist Partisi**'nin kuruluş kongresine delege olarak katıldı. Kongre sekreterliğine ve Hunan eyaleti parti sekreterliğine seçilen Mao, bir yıl sonra okul müdürlüğünden istifa etti. Hunanlı işçilerin örgütlenmesi için aktif bir çalışmaya giren Mao, bir süre sonra eyaletin sendikalar birliğine başkan oldu. Bir grev örgütlenmesi nedeniyle hakkında tutuklama kararı çıkarılınca Zhongsha'dan ayrıldı ve **ÇKP'**nin üçüncü kongresinde Merkez Komitesi'ne seçildi.

Bu dönemde Komintern'in kararı üzerine **ÇKP,** Sun Yatsen'in milliyetçi ve demokratik siyasi örgütü olan Guomindang (GMD) ile yakın bir iş birliği içine girdi. ÇKP üyeleri bireysel olarak GMD'ye de girebiliyor ve yönetim organlarında görev alıyorlardı. Bu çerçeve içinde Mao, 1924-1927 yılları arasında ÇKP tarafından GMD üst kademelerinde çalışmakla görevlendirildi; GMD'nin Merkez Yürütme Komitesi'ne yedek üye olarak seçildi. Mao'nun köylü sorunlarına siyasi düzlemde ilk yönelişi de aynı yıllarda meydana geldi. ÇKP'nin Kırsal Bürosu'nun ve Köylü Sendikaları'nın başkanı oldu; Hunan'daki köylü hareketi üzerine 1927 tarihli bir rapor yazdı.

Nisan 1927'de Jiang Gaishek (Cyanğ Gayşek) ani bir darbeyle GMD-ÇKP ittifakına son verdi. Çin'in çeşitli kentlerinde yaygın bir komünist kıyımı başladı. Komintern'in çizgisini izlemeye çalışan ve kararsız ve pasif bir tavra sürüklenen ÇKP genel sekreteri Chen Duxiu'nun karşı çıkmasına rağmen Mao, köylü tabanlı bir devrimci ordu oluşturarak başarısız bir ayaklanma örgütledi. Bu girişimi yüzünden partinin eleştirisine uğrayarak Politbüro'dan çıkarıldı, ama bu hareket daha sonraki yıllarda Mao'nun siyasi eylemlerinin ana çerçevesini oluşturacak olan "devrimci bölgeler"in başlangıcını da simgelediği için önem taşıyordu. Yenilgiye uğrayan güçlerini Hunan ve Jiangxi (Cyanğşi) eyaletlerinin sınırındaki dağlık bir bölgede toplayan; diğer yörelerdeki benzer

ayaklanmaların liderleri olan Zhu De (Cu Dğı), Zhen Yi (Çıni) ve Lin Biao'nun (Lin Byav) kuvvetlerinin de katılmasıyla güçlenen Mao, zaman zaman milyonlarca nüfusu kontrol eden (bazen "Sovyetler" diye anılan) "devrimci bölgeler"in lideri olarak Parti ve komünist hareket içinde daima büyük bir önem taşıyacaktır.

1928'de Moskova'da toplanan ÇKP'nin 6. Kongresi, Chen Duxiu'nun sağ çizgisi ile darbeci sol çizgiye cephe alarak Çin devriminin anti-feodal, demokrat niteliğini vurguladı. Bu tarihle 1935 arasında Mao, daima ÇKP'nin merkez organlarında görev yapmış olmakla birlikte hiçbir zaman Parti hiyerarşisinin en üstünde yer almamış ve Politbüro'da azınlıkta kaldığı durumlar da olmuştu. Bu durumlardan biri, kentlerde işçi sınıfını ayaklandırarak ve büyük yerleşme merkezlerine saldırılar düzenleyerek devrimin hızlandırılmasını ve devrimin burjuva-demokratik aşamasının hızla aşılmasını savunan Li Lisan çizgisinin 1930'da partiye egemen olması sırasında yaşanmıştır. Bu çizgiyi benimsememekle birlikte parti kararına uyarak Nanzhang (Nançanğ), Zhangsha (Çanğşa) kentlerine saldıran Mao'nun kuvvetleri, diğer ayaklanma girişimleriyle birlikte yenilgiye uğradı. Mao'nun karısı ve kız kardeşi GMD tarafından öldürüldü; oğlu kayboldu. Mao, bundan sonra He Zizhen (Hğı Dzıçın) ile evlenecek; ikinci karısından 1938 yılında boşanacak ve 1939'da üçüncü evliliğini tiyatro oyuncusu Jiang Jing (Cyanğ Çınğ) ile yapacaktır.

1930-1934 arasında Jiang Gaishek, devrimci bölgeler üzerine beş büyük imha seferi düzenledi ve tümünde başarısızlığa uğradı. Ancak Hunan-Jiangxi bölgesinin daha fazla korunamayacağı anlaşılınca, Ekim 1934'te Kuzeydoğu Çin'i hedef alan ve 130.000 kişi ile başlayan bir "büyük yürüyüş"e karar verildi. Çetin doğa ve iklim koşulları ve GMD kuvvetlerinin sürekli saldırıları altında sürdürülen ve 12.500 km. sürecek olan bu olağanüstü göç bir yıl sonra tamamlandı. Shensi (Şınşı), Shansi (Şanşi), Ningxia (Nınğ Şya) eyaletlerinin birleştiği alan ÇKP'nin yönetimindeki yeni devrimci bölgeyi oluşturdu. Askerlik ve devrim tarihinde benzeri olmayan bu büyük operasyonun planlanmasında ve uygulanmasında başrolü oynayan Mao'nun Parti içinde artan nüfuzu, 1935'de, büyük yürüyüşün sürdüğü bir sırada Politbüro başkanlığına getirilmesi sonucunu doğurdu.

Kuzeydoğudaki devrimci bölgenin kurulmasından sonra Mao'nun tüm çabası, 1931 yılından beri Mançurya'yı işgal altında tutan Japonya'ya karşı tüm "milli" sınıfları ve siyasi düzlemde GMD'yi içeren bir ortak cephe oluşturulması doğrultusunda olacaktır. ÇKP'nin toprak devrimi programı ve köktenci sloganları, bir milli cephenin kurulmasını kolaylaştırmak amacıyla yumuşatıldı. ÇKP'nin bu yeni platformu Japonya aleyhindeki akımların egemen olduğu Çin kamuoyunda büyük bir başarı kazandı. Japonya'ya ödünler vererek komünizmi ezme hedefini daima ön plana almış bulunan Jiang Gaishek'i, sonunda Japonya ile savaşa girmek zorunda bıraktı.

Savaşın bitiminde Çin'in kaderinin bir iç savaşla mı, bir koalisyon yönetimiyle mi belirleneceği sorusu, bir süre askıda kaldı. Jiang Gaishek'in ÇKP'nin silahsızlanmasında ısrar etmesi üzerine anlaşma imkânı ortadan kalktı ve iç savaş 1946 sonuna doğru yeniden patlak verdi. Üç yıldan kısa bir süre içinde Çin'in tümü ÇKP'nin kontrolüne girdi ve 1 Ekim 1949'da Çin Halk Cumhuriyeti kuruldu.

1949 ile ölümü arasında Çin Halk Cumhuriyeti'nin ve ÇKP'nin tartışılmaz lideri ve "büyük rehber"i olan Başkan Mao, Çin toplumunun devrim sonrası gelişimindeki tüm uğrak ve dönemeçlere kişisel damgasını vurmuştur. 1956'ya kadar geleneksel Sovyet ekonomi ve devlet modelini yakından izleyen iktisadi ve politik dönüşümler; 1956-1957'de, "yüz çiçek açsın; yüz düşünce akımı yarışsın" sloganıyla yürütülen liberal dönem; 1958'de "büyük sıçrayış ve halk komünleri" kampanyası ve iki yıl sonra Sovyet Komünist Partisi'nin açıkça eleştirilmesi; sosyalizmin kapitalizme dönüşme

olasılığını Parti ve devletin en üst katlarına yansıtılan bir kitle mücadelesi ile ortadan kaldırma amacı izleyen Kültür Devrimi; iki ülkenin partileri arasında bir siyasi ve ideolojik anlaşmazlık biçiminde başlayan Sovyet-Çin ayrılığının giderek bir **devletler arası** çatışmaya dönüşmesi; Çin'in ABD ile yakın ilişkiler kurması ve dış siyasette ulaşılan bu son noktanın "Üç Dünya Teorisi" ile doktrinleştirilmesi, bu uğrak ve dönemeçlerin başlıcalarıdır.

9 Eylül 1976'da hayata gözlerini yuman Başkan Mao, tartışmalı siyasi kariyeri ve dünya görüşüne rağmen, gerisinde büyük sosyal ve ekonomik dönüşümleri gerçekleştirmiş; güçlü ve birleşmiş bir Çin toplumu bırakmaktaydı.

Mao Zedong, XX. yüzyılın en önemli olaylarından biri olduğunda şüphe bulunmayan Çin devriminin önderi olmasının yanı sıra Çin toplumunun yapısı, Komünist Partisi'nin siyasi ve askerî problemlerinin taktik ve stratejik analizi, sosyalizmin kuruluş sorunları ve diyalektik materyalizm konularında çeşitli özgün tezler geliştiren bir Marksist olarak da önem taşır. Kuramcı ve siyaset adamı niteliklerinin iç içe girmiş olması ile Mao'yu Lenin geleneğindeki son önemli Marksist sayanlar vardır. Bu nedenle Mao'nun bir Marksist olarak önemini, bir eylem biçimi olarak Marksizme yaptığı katkılarda aramak gerekir. Bu katkılar, köylülüğün ekonomik ve toplumsal bakımdan egemen olduğu bir yarı feodal az gelişmiş toplumda sosyalist hareketin taktik ve stratejik hedefleri üzerinde ve bir toplum biçimi olarak sosyalizmin kuruluş ve gelişme sorunları etrafında kümelenmiştir.

Mao'nun 1926-1949 arasında kaleme aldığı siyasi metinler, Leninci öğretinin bir yarı feodal köylü toplumu olarak Çin'in somut tarihî koşullarında uygulanması ve geliştirilmesi olarak değerlendirilebilir. Bu analiz, hem kronolojik, hem de sistematik olarak Çin'deki toplumsal sınıfların incelenmesi ile başlar ve kırsal bölgelerdeki sınıfsal yapının içsel çözümlenmesi öncül bir yer kaplar. Mao'nun *Seçme Eserler*'indeki ilk iki yazının "Çin Toplumunda Sınıfların Çözümlenmesi" ile "Hunan'daki Köylü Hareketine İlişkin Bir Araştırma" başlıklarını taşıması bu bakımdan anlamlıdır. Bu incelemelerdeki ana yaklaşım, ÇKP'nin kırsal bölgelerdeki programının oluşmasında ve uygulanmasında belirleyici olmuş; örneğin toprak reformunun çeşitli aşamalarında kullanılan çok ayrıntılı ve ince bir kırsal tabakalaşma şemasının oluşmasına katkı yapmıştır. Mao'nun bu çalışmalarında dikkati çeken bir husus, sınıfların analizinde, çeşitli sınıf ve tabakalara ait sübjektif-siyasi tavırların zaman zaman belirleyici bir rol oynamasıdır.

Mao'nun Çin devriminde Komünist Partisi'nin, işçi ve köylü sınıflarının rolleri üzerinde geliştirdiği ve *Çin Devrimi ve Çin Komünist Partisi* (1939), *Yeni Demokrasi* (1940) ve *Demokratik Halk Diktatörlüğü Üzerine* (1949) gibi çalışmalarında ortaya konan görüşler, Lenin'in, örneğin, *Demokratik Devrimde Sosyal Demokrasinin İki Taktiği* eserindeki çözümlemesinin Çin koşullarına uyarlanması olarak kabul edilebilir. Bu görüşlere göre, burjuva demokratik devrimden geçmemiş ve burjuvazisi devrimci olmayan geri bir toplumda sosyalist hareket öncelikle demokratik devrimin hedeflerini üstlenmelidir. Esasen bir yarı sömürge toplumu olan ve Japon emperyalizminin saldırısı ile karşı karşıya bulunan Çin'de demokratik hedefler, antiemperyalist hedeflerin de eklenmesiyle genişletilecektir.

Ancak, Mao ile Lenin (ve Çin ve Rus devrimleri) arasındaki en önemli fark, Rusya'da işçi sınıfının devrimin hem öncülüğünü, hem tabanını, hem de vurucu gücünü oluşturmasına karşın; Çin devriminin, işçi sınıfı ideolojisini simgeleyen Komünist Partisi'nin liderliğinde (ve ancak bu anlamda işçi sınıfı öncülüğünde), fakat köylü kitlesi tabanı üzerinde gerçekleşmesinde yatar. Bu oluşumun, yirmi yılı

aşan bir devrimci üsler deneyimi ile ve gerilla savaşı yoluyla gerçekleşmesi, Çin devriminde askerî boyutun büyük bir önem kazanması anlamına gelmiştir. Nitekim Mao'nun gerilla ve halk savaşının taktik ve stratejileri üzerindeki çalışmaları, geleneksel askerî doktrinleri sarsmış ve bunlar Batı harp akademilerinde, karşı doktrinler geliştirmek üzere incelenen standart metinler haline gelmiştir.

Bir Marksist olarak Mao Zedong'un, sosyalist toplumun sorunları üzerinde yaptığı katkıların önem ve değeri çok daha tartışmalıdır. 1949 öncesinde, Mao'nun ÇKP içinde savunduğu çizgilerin Komintern politikalarıyla zaman zaman ters düşmüş olmasını abartmamak gerekir. Ancak bu dönemde, köylü kökenli insanların çoğunluğu oluşturduğu ÇKP saflarında, küçük burjuva ve feodal ideolojilerin yozlaştırıcı etkilerine karşı sık sık tekrarlanan, tabanın eleştirisine ve özeleştiriye dayanan "düzeltme ve doğru yola getirme" kampanyalarının farklı bir siyasi çalışma geleneği oluşturduğu söylenebilir. Ne var ki, 1949-1956 arasında Çin'de sosyalizme geçiş süreçleri ve yöntemleri konusunda Mao'nun Sovyet modelini benimsediği açıktır. 1956'da, bir yandan SSCB'de Stalin'in eleştirisi, öte yandan Macaristan olayları, Mao'yu sosyalizmin geleceği hakkında düşünmeye; Sovyet toplumu üzerinde eleştirici değerlendirmeler yapmaya yöneltti. 1956'da, Mao Zedong'un "Marksizm, çatışma ve tartışma olmadan gelişemez"; "serada yetiştirilen çiçekler sağlıklı olmaz"; "sanat ve bilimde doğru ve yanlış olan, sadece serbest tartışmayla anlaşılabilir" savlarıyla savunduğu "yüz çiçek açsın" politikası, bu yeni arayışın ilk belirtisi sayılabilir. Keza, aynı yıl *On Büyük İlişki* başlıklı çalışması, Çin'e özgü kalkınma ve sosyalist inşa sorunlarını ilginç ve farklı bir biçimde tartışmaktadır. 1957-1958 yıllarında Mao bir yandan Stalin'in *SSCB'de Sosyalizmin Ekonomik Sorunları* başlıklı çalışması ile resmî Sovyet *Politik İktisat* ders kitabı üzerinde eleştirici notlar tutmakta; sosyalizme ilişkin Stalinci dogmaları tartışmaya başlamakta; öte yandan "Halkın İçindeki Çelişmelerin Doğru Çözümü Üzerine" başlıklı önemli yazısında sosyalist toplum üzerinde yeni sayılması gereken iki tez geliştirmektedir. İlk olarak, sosyalist bir toplumun bünyesinde çelişkilerin varlığının kaçınılmaz olduğu; toplumun ancak bu çelişkiler sayesinde ve onların doğru çözümü ile gelişebileceği; hasmane çelişkilerle, "halkın içindeki" çelişkileri ayırmak gerektiği; ikinci tür çelişkilerin ancak barışçı yöntemlerle, tartışma-ikna yoluyla çözülebileceği ileri sürülmektedir. İkincisi, Çin'de (ve genel olarak sosyalist toplumlarda) "sosyalizmin mi, kapitalizmin mi galip çıkacağı sorusunun henüz kesin olarak çözülmediği" açıkça ifade edilmekte; komünist partilerin iktidara gelmesinin ve sosyalist mülkiyet biçimlerini ekonomiye egemen kılmasının, toplumun gelişme doğrultusunu garantiye alamayacağı kuvvetle ima edilmektedir. 1958'den itibaren Sovyet ekonomik modelinden farklı arayışlara açıkça geçilmesi; 1960'ta Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin siyasi çizgisinin açıkça eleştirisi; bir-iki yıl içinde, ilk önce Yugoslav, sonra Sovyet toplumlarının "kapitalizme dönmüş oldukları" teşhisinin yapılması bu analizin sonraki aşamalarıdır. "Sosyalizmin kapitalizme dönüşmesi" gibi büyük bir olayın, Mao'da üretim biçimi düzlemindeki gelişmelere değil, ideolojik deformasyonlara bağlandığını söylemek gerekir. Parti ve devletin üst kademelerine burjuva ideolojisinin egemen olmasının sosyalizmin yenik düşmesine yol açacağı biçiminde özetlenebilecek olan bu yorum biçimi, Sovyet toplumuna karşı eleştirici bir tavır alan pek çok Batılı Marksist tarafından tatminkâr bulunmamıştır.

Mao, bu analizden hareketle Çin'de sosyalizmin galip çıkmasının, "siyasetin daima komuta mevkiinde olması" ile mümkün olabileceğini savunur. Farklı bir ifadeyle Parti ve devlet yetkililerinin "kapitalist yolu" tutmamaları için sürekli siyasi ve ideolojik mücadele, kesintisiz bir sınıf kavgası gerekir. Parti liderlerinin, aydınların ve kadroların düzenli ve sistemli olarak fabrikalarda ve köylerde kol işçiliği yapmaya gönderilmeleri; halkın yaşayışını paylaşmaya zorlanmaları ve nihayet Kültür Devrimi ile doğrudan halk ve gençlik tabanının (Mao'nun sözleriyle)

“karargâhı bombalaması” ve devrimci komiteler kurarak toplum hayatına egemen olmaları, “iktidarda bulunanların kapitalist yolu seçmeleri” tehlikesine karşı Mao’nun geliştirdiği mücadele yöntemleriydi.

Mao Zedong’un ölümünden sonra Çin’de meydana gelen gelişmeler, Çin toplumunun siyasi örgütlenmesini geleneksel Sovyet-Doğu Avrupa sosyalizmine giderek (ve yeniden) benzetmeye başlamıştır. Mao’nun, dolayısıyla, bir anlamda yenik düştüğü söylenebilir. Ancak bu durum, sosyalist toplumların belli bozulma eğilimleri üzerinde derinlemesine düşünen ilk komünist devlet adamının Mao Zedong olduğu olgusunu ortadan kaldırmayacağı gibi, Sovyet tipi sosyalizm modellerinin temel tıkanma noktalarından birinin siyasi iktidar düzleminde ve siyasi kadroların sübjektif-ideolojik deformasyonlarında arayan Maocu eleştirinin geçersiz olduğu anlamına da gelmez.

1918’de Mao Zedong, Pekin Üniversitesi kitaplığında Paulsen’in *Ahlak Sistemi*’ni okurken şu notları çiziktirmiştir: “Diyorum ki, kavram gerçekliktir; sonsuz sınırlıdır; geçici süreklidir; hayal gücü düşüncedir; biçim özdür; hayat ölümdür, ölüm de hayat; şimdiki zaman geçmiş ve gelecektir, geçmiş ve gelecek de şimdiki zaman... İşin temeline gidersek, çok olan bir’dir; değişken olan ebedidir.” Bazı yorumcuların, Taocu düşünceden esinlenmiş bir Çin diyalektiği olarak gördükleri ve Mao’nun henüz Marx’ı okumadığı bir zamana ait olan bu görüşlerin Hegelci diyalektikle “kendiliğinden akrabalığı” da ortadadır. Mao’nun Marksist diyalektiğe kuvvetle sahip çıkmasının ve bunu pek çok siyasi yapıtında ustaca kullanmasının ardında, Marx öncesine uzanan bir entelektüel birikimin izlerini bulmak ilginç bir saptama olarak görülebilir.

Mao’nun 1937’de yazdığı, Pratik Üstüne ve Çelişki Üstüne başlıklı iki metin, Marksist bilgi kuramı ve diyalektik üzerine yapılmış önemli çalışmalardır. Bu incelemeler, diyalektiğin bir analiz aracı olarak kullanıldığı siyasi metinlerle birlikte dikkate alınırsa, çelişkinin evrenselliğinden hareket eden Mao’nun bu çerçeve içinde **zıtların çatışmasına** (“bir, ikiye bölünür” tezine), **zıtların birliği**nden (“iki, bir’e dönüşür”den) çok daha fazla önem verdiği ortaya çıkacaktır. Diyalektik öğreti, Mao’nun tüm analizine, örneğin Çin toplumunun çözümlenmesine; devrimci ve askerî taktik ve stratejilerin oluşturulmasına ve sosyalizmin sorunlarının tartışılmasına egemendir; ilginç ve yaratıcı bir biçimde kullanılır; ancak, bu analizlerde **maddeci** boyutun aynı ağırlıkta yer kaplamadığı da gözlenebilir. Toplum biçimlerinin, hatta sınıfların analiz ve nitelendirilmesinde ideolojik tavırlara ve siyasete verilen önem, bu yargıyı doğrulayan bir kanıt olarak gösterilebilir. Sosyalizmin kapitalizme dönüşüp dönüşmeyeceği sorununun, “siyasetin komuta etmesi” sayesinde ve proleter değerlerle donanmış yeni bir insan tipinin topluma egemen olması halinde ve ancak bu durumda sosyalizm lehine yanıtlanabileceği tezinde yine bu bakış açısının izleri vardır.

Mao düşüncesinin diyalektik öğretiyle zenginleşmiş bu “moralist” yönü, Çin toplumunun tarihî ve kültürel değerleriyle ilginç bir sentezde birleşmiştir. Başkan Mao’nun en çok okunan eserlerinin, Çin halkına kendine güvenmeyi, engeller karşısında yılmamayı, bireysel çıkarlar için değil, halk için çalışmayı öğütleyen, “Norman Bethune’un Anısına”, “Halka Hizmet Edin” ve “Budala İhtiyar Dağları Nasıl Yerinden Oynattı” başlıklı metinler olması bu bakımdan ilginçtir. Bu özellikleriyle Mao Zedong’un, 20. yüzyılın yetiştirdiği en önemli Çinli olduğu konusunda yaygın bir kabul vardır. Mao’nun Çin sınırlarını aşan bir üçüncü dünya sosyalizminin temsilcisi olarak veya genel olarak sosyalizme ilişkin tezleri bakımından taşıdığı önem ise herhalde uzun yıllar tartışılacaktır.

Marksizm ve Sosyal Bilimler[1]

Engels, 1877'de, yani Marx'ın ölümünden birkaç yıl önce, Karl Marx üzerine bir ansiklopedik makale yazıyor. Orada, Marx'ın hayatı ve mücadeleleri üzerine bilgi verdikten sonra diyor ki, "*Marx'ın bilim tarihine yaptığı en önemli iki katkı şudur: Birincisi dünya tarihinin kavranmasına getirdiği devrimci yenilik; ikincisi ise kapitalist üretim biçimi içinde işçinin kapitalist tarafından sömürüsünün nasıl gerçekleştiğini açıklayan artı-değer kuramı...*" Bildiğimiz kadarıyla itiraz etmediğine göre, bu saptamanın Marx tarafından da paylaşılmış olduğunu varsayabiliyoruz. Dolayısıyla, ben de bu iki öğe üzerinde duracağım: **Marx'ın tarih anlayışı** ve **artı-değer kuramı.**

Bu iki katkıyı açmaya başlayalım. Birinci olarak maddeci tarih anlayışı diye bilinen, bazılarının tarihî materyalizm diye adlandırdığı yaklaşım... İkinci olarak artı-değer kuramı... Bilindiği gibi bu kuram *Kapital*'in ilk cildinde geliştiriliyor ve kapitalizmin özünü kavramamıza imkân veriyor. *Kapital*'in ilk cildini, artı-değer kuramı olmadan düşünmeye çalışın. Bu öğe olmazsa, Marx'ın getirdikleri ile klasik ekonomi politiğin bir temsilcisi, daha ileri, daha yenilikçi, bu okula çok önemli katkılar getiren, ama yine de sadece katkılar getiren bir temsilcisi olabileceğini düşünebiliriz. Marx ile klasik ekonomi politik arasındaki niteliksel farklılığı yapan artı-değer kuramıdır.

Böylece Marx'ı sosyal bilim geleneği içinde ele alırsanız, bir iktisatçı Marx vardır. *Kapital*'de geliştirilen ve en önemli öğesi artı-değer kuramı olan dar anlamıyla iktisadi çalışmaları vardır. Marx da bu tür yayın ve katkılarını, "benim iktisadi çalışmalarım" diye tanımlıyor. Bu gruba elbette *Kapital* girer. *Ücretli Emek ve Sermaye* ile *Ücret, Fiyat ve Kâr* girer. Hayatında yayımlanmamış çalışmaları, yani *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'daki notlarından oluşan ve daha sonra *Grundrisse* başlığıyla yayımlanan metinler ve *Artı-Değer Kuramları* girer. Bunlar, Marx'ın iktisat eserlerinin ana gövdesini oluşturuyor. O gövde, bugünkü dar anlamıyla iktisat dediğimiz disipline girer. Diğeri ise Engels'in "tarihin kavranmasına getirdiği yenilikler" diye adlandırdığı; bazılarının maddeci tarih anlayışı, terimiyle açıkladıkları yaklaşım vardır.

İktisatçı Marx'ın katkılarında; özellikle *Kapital*'in çok açık seçik ortaya koyduğu kuramsal açılımlarda yanlışlanabilir öneriler vardır. Dolayısıyla, ampirik, tarihsel veya pratikten oluşan bir olgular kümesiyle Marx'ın iktisadi analizinin ne kadar çakıştığını; ne derecede geçerli olduğunu tartışabiliriz. Bu nedenle bu katkılar, bugün bildiğimiz anlamıyla sosyal bilimler disiplininin bir kolu olan iktisadın içine girer. Tabii ki, Marx'ın iktisadı, politik iktisattır. Yani bugün iktisat diye anlaşılan neoklasik geleneği temsil eden (ve sosyal bilim niteliği bir hayli zayıflamış olan) öğretiden temelden ayrılır. Ancak, yine de Marksist iktisat, bir sosyal bilim disiplini olan iktisadın diğer bütün okulları ve akımlarıyla iletişim, onlarla gerekirse mücadele, gerekirse bütünleşme içinde olan bir öğretidir.

Ama bana göre, Marx'ı sadece bu yönüyle anarsak, çok önemli bir boşluk bırakırız. Hatta genç kuşaktan arkadaşlar bana sorsalar: "Marx'ı öğrenmek istiyoruz; *Kapital*'in birinci cildi ile mi başlayalım?" derlerse, onlara derim ki, "Hayır. *Kapital*'i tam kavramak ve tadına varmak için, Engels'in, **Marx'ın tarihin kavranmasına getirdiği yenilikler** dediği öğelerden hareket etmek daha uygundur." O öğeler bize hem Marx'ın iktisadını, hem de Marx'ın genel düşünce tarihi içinde oturduğu yeri daha iyi kavramamıza imkân verecektir.

Marx'ın tarih anlayışının öncülü bizi felsefeye getiriyor. Felsefeye ve aynı zamanda en genel ve soyut düzlemi içinde sosyal bilimlere getiriyor. Fakat bu genişlikte bir sosyal bilim anlayışından söz

ederken, beni ince bir süzgeçle eleştirecek çok kişi olacağını tahmin ediyorum. Ben, bir ayağı felsefede, bir ayağı en genel ve soyut düzlemde sosyal bilimlerde olan öğretiler kümesine bir **üst bilim** demeyi tercih ederim. Bu sözüme karşı çıkacak bir yığın arkadaş vardır. Niye "üst bilim"? Zira bir yandan dünyanın doğru, daha iyi anlaşılmasına dönük savlar, önermeler vardır; ancak, bunlar iktisat disiplininin geleneksel modellerinin, "kanuniyetleri"nin geçerliğinin irdelenmesinde uygulanan yöntemlerle (örneğin ekonometrik tekniklerle) sınanmaya elverişli değildir.

Bu "üst bilim" nelerden oluşuyor? Bir ayağı felsefede, bir ayağı bilimde olan öğretinin başlangıç noktasına **diyalektik** deriz. "Diyalektik nedir?" diye sorarsanız; ilk aşamada kolay bir cevap vermek mümkündür: Derim ki, "Stalin'in kaleminden çıktığı rivayet edilen; ancak onun imzasını taşımayan *Diyalektik ve Tarihî Maddecilik* adlı broşürde tanımlanıyor." O metin diyalektiğin dört öğesinden söz ediyor; ama ben bunu yüzeysel bir şematikleşme olarak görüyorum. Diyalektiğin ne olduğunu anlamak için, felsefeye girmek, Hegel'e ve Marx'ın erken yazılarına ve sonraki çalışmalarında da yer alan tüm felsefi katkılara girmek gerekir, diye düşünüyorum. Ama burada sizin fazla vaktinizi almadan, kestirme bir açılım yapmam gerekiyorsa ki bunu Lenin böyle yapar, pek çoğunuzun düşünür saymayacağı Mao da böyle yapar. Onlar diyalektiği esas olarak "çelişkilerin, karşıtlıkların algılanması" olarak anlatırlar.

Bu, bize ne getiriyor? İnsanlara, dünyaya ve toplumlara baktığımızda, hangi perspektiften bakmamız gerektiğine ilişkin bir temel dürtü getiriyor. Algılamalarımıza berraklık sağlayan bir gözlük veriyor. Bize diyor ki, "Çevrenizi kavramaya çalıştığınızda sadece ve sadece ahenk, uyum ve denge ararsanız; örneğin günümüz sorunlarını kavramakta, çözmekte bütünlük ve beraberlik arayışı içinde olursanız; 'bölünürsek kötü şeyler olur' diye bir perspektifle bakarsanız, hiçbir şey göremezsiniz... Tam aksine, ahenkli, istikrarlı görünüş taşıyan bir bütünün bünyesinde gizli, saklı, örtülü olan çelişkilere, çatışmalara, karşıtlıklara odaklanacaksınız; eş zamanlı olarak ve aynı bütünün çatışan, parçalanan, kavga eden öğelerinin; aynı zamanda kaynaşan ve bazen bir üst düzlemde yeni bir bileşkeye yönelebileceğini de fark edeceksiniz. Bütünü parçalayan karşıtlıkları ve çatışan öğelerin yeni bir bütüne yönelmesini algıladığınız zaman, değişimin de nasıl mümkün olabileceğini kavrayacaksınız. 'Değişim, gelişim, dönüşüm ancak böyle gerçekleşir' diyeceksiniz. Gözlerinizin önünü tıkayan perde açılacak. O zaman rahat edeceksiniz, çelişkilerin olmadığı bir ortamı aramanın, özlemenin, aslında, bir hareketsizlik ve ölüm özlemi anlamına geldiğini fark edeceksiniz."

Bu ifadeler bize ne getiriyor? Hiçbir şey getirmiyor belki, bazılarınız boş laflar olarak karşılayacaksınız; ama bazılarınız da dünyayı kavramada önemli bir hareket noktası getirdiğini; Marx'ın takipçilerinin veya bugün işe yarayan her türlü sosyal bilim yaklaşımının ancak ve ancak bu ilk perspektiften hareket ettiği zaman anlamlı çözümlemeler getirdiğini, hatta geleceğe ilişkin anlamlı kestirimlerde bulunabildiklerini göreceksiniz.

Peki, bu ifadeler sosyal bilim alanları içine giren önermeler midir? Şüpheli. Zira dar geleneksel yöntemlerle yanlışlanabilir önermeler olduğunu söyleyemeyiz. Felsefe midir? Bilemem. Yöntem midir? Değil, çünkü içeriği var. Saf yöntemsel bir önerme içeriksizdir. Ama bize, hayatı anlamada bir anahtar işlevi görüyor.

İkinci olarak diyalektikten tarihe gelelim. Maddeci tarih görüşü denilen önermeler kümesinin hangi öğelerden oluştuğunu gözden geçirelim. Burada Marx, artık doğrudan sosyal bilim alanına giriyor. Başlangıçta söylemek gerek: Eserleri kronolojik olarak "önce diyalektik, sonra tarih, sonra iktisat" türü bir aşamalandırmadan oluşmuyor; ama yakın yoldaşı olan, tüm meslek ve bilim hayatını

paylaştığı Engels'le birlikte, eserlerinin tümüne baktığımızda sözünü ettiğim ayrımın var olduğunu görüyoruz.

Marx toplumların tarihine başlangıç noktasından bakıyor ve kritik bir ayrım olarak sınıflı ve sınıfsız toplumlar arasındaki farklılığı tespit ediyor. Sınıflı toplumlara baktığında, önce "artık" yaratan sistemler; buna da bağlı olarak temel bir kavram olarak, üretken ve üretken olmayan emek ayırımını yapıyor. Üretken emeğin içinde de artı emek kavramını belirliyor. Böylece dolaysız üreticiyle diğer toplumsal kategoriler ayırımını yapmış oluyor ve sömürü olgusuna geçiyor. Dolaysız üreticilerin sömürülme biçiminin, önce artı emek, sonra artı ürün, nihai olarak da kapitalizme geçildiğinde artı-değer diye adlandırılan kavramlar kümesiyle açıklanabileceğini belirliyor. Ama dikkat ediniz, başlangıç noktası, "artık" yaratan toplumlarda, "artığa el koymanın farklı biçimlerini tanımlamak ve belirlemek"tir. Bu analizin en genel, en evrensel kavramı artı-emektir. Artı-değer de aslında artı emektir, artı emeğin kapitalizme özgü biçimidir.

Artı ürüne yahut artı emeğe el koymanın farklı mekanizmalarının tarih boyunca nasıl değiştiğini incelemek söz konusudur. Artı emeğe el koymanın farklı biçimleri, "üretim ilişkileri" denilen kavramla açıklanıyor. Buradan sınıflar üretiliyor. Diyalektik perspektifle bakıldığı için, sınıflar bir merdivenin basamakları olarak; bir sıralama sorunsalı olarak, alttakiler-üsttekiler ayrımına göre tanımlanamaz. Sınıflar, her üretim ilişkisinin içinde karşıt konumda olan ikili sosyal kategorilerdir. Esas olan karşıtlıktır. Sınıfi tanımlamak istiyorsanız, karşıtını bulacaksınız. Karşıtı olmayan sınıf olmaz, tabakalar olur.

Bu farklı biçimlerden oluşan bir taksonomi çıkabiliyor. Farklı üretim ilişkilerinin tanımlanmasının kapısı açılıyor bize. Bir de alt tarafta üretim güçleri var ve toplumsal formasyon analizine geliyoruz. Her toplumsal formasyonun kendine özgü ideoloji, devlet, siyaset türü, üstyapı kurumları geliyor. Tabii, burada egemen üretim biçimiyle tali üretim biçimlerinin yan yana var olma olasılıkları, imkânları var. Marx'ın somut tarih araştırmalarında buradaki analiz biçiminin işlerliğini görüyoruz.

Peki, bu anlattıklarım nedir? Sosyal bilimlerin içinde midir; değil midir? Sosyal bilimler taksonomisi içinde hangisine oturuyor? Sosyoloji mi bugünkü anlamıyla? Tarihin kendisi mi? Hayır. Ama tarihin kavranış biçimiyle ve insanlığın gelişimiyle ilgili somut önerileri var. Ayrıca somut tarih araştırmalarının oturacağı ana çerçeve ortaya konmuş oluyor. "Maddeci tarih görüşü" diye de anılan bir grup önerme yapılmış, orada bırakılmış ve unutulmuş mu? Hayır, böyle değil. Çünkü görüyoruz ki, bu temel önermeleri yaptıktan sonra, Marx'ın kendisi, Engels'in kendisi, dünya kadar sosyal bilimci, tarihçi, toplum ve tarih analizlerini bu gözlükle yapmışlar. O yüzden, kendileri o ismi kullanmasalar bile, bir Marksist sosyal bilim geleneği oluşmuş. İşte burada, Engels'in, "Marx'ın tarih anlayışı" dediği perspektifin *Kapital*'deki gibi değil, yani dar anlamıyla iktisatçı Marx'taki gibi değil; bir **üst sosyal bilim** gibi tanımlanabileceğini düşünüyorum. Katılmayabilirsiniz. Ama buradaki yaklaşımı şöyle bir eleştiriyle çökertemezsiniz: "Önermelerinizi ampirik olgularla doğrulayın veya yanlışlayın." *Kapital*'deki savlar ve iktisatçı Marx için bu önerinizi uygulayabilirsiniz. Marx'ın tarih anlayışına gelince o türden bir doğrulanma, ampirik kanıtlanma, yanlışlanma mekanizması geçerli değildir. Bu yaklaşımın içerdiği bilgelik haznesini kullanırsanız, size iyi bir açılım, rehberlik ve anahtar sağlar diye düşünüyorum. Benim toplumsal çözümlemelerime vazgeçemeyeceğim katkılar sağladı. Başkalarını bilemem.

Kapital'in kendisine gelince... Bu dev yapıtın içinde, Marx'ın yazım tarzından kaynaklanan Marx'ın tarih perspektifinin veya maddeci tarih görüşünün dünya kadar unsurları vardır. *Kapital*'in içinde

polemikler vardır, tarihe bol referans vardır. Hatta doğrudan doğruya iktisadi çözümlemenin öncülü sayılması gereken bir bölüm, *Kapital*'in birinci cildinin sonunda yer alır; ilkel birikimin incelendiği bölümde. *Kapital*'in her yeri, özellikle üçüncü cildin büyük bir bölümü maddeci tarih malzemesiyle zenginleşmiştir. Okunması keyif verir. Ama bu unsurlardan ayıklanan bir dar iktisat yapısı da vardır *Kapital*'in.

Marx, iktisatçı olarak çalışma programını *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'da, yani 1857'de şöyle önermiş: "Metalardan başlayacağım, basit dolaşım, sermaye, ücretli emek, toprak, devlet, dış ticaret, dünya piyasaları diye geliştireceğim." Bu, sıralamanın sadece bir bölümü *Kapital*'de var; ama tamamlayamadı. Daha sonra Marx'ın geleneğini sürdüren iktisatçılar, düşünürler eksik kalan öğeleri tamamladılar. *Kapital*, sermayesiz meta üretimiyle ve emek-değer kuramıyla başlar, kapitalist meta üretimi ve artık değerle devam eder, rekabetçi sanayi kapitalizmine girer. Burada, sermayenin organik bileşiminin aynı olduğu bir ortamda kaynak tahsisi, birikim ve krizler incelenir. Rekabetçi sanayi kapitalizminin, sermayenin organik bileşim oranlarının aynı ve farklı olduğu ortamlarda nasıl çalışacağını ortaya koyar. Dönüşüm sorunu denilen değerlerden fiyatlara geçişi inceler. Daha sonra farklı yatırım ve tüketim malı üreten sektörler ayırımının yaratacağı problemler, bizi, tekrar yeniden üretim, birikim ve büyümeye götürür. Ondan sonra ticari sermaye, mali sermaye, toprak mülkiyeti ayrımına dayanılarak, artı-değerin yeniden paylaşımı ortaya konulur. Sonraki adımları Marx tam olarak atmadı, bu işi izleyicileri yapıyor. Tekelleşme, tekelci sermaye ve devlet giriyor, kapitalizmin dışa yayılması ve emperyalizm giriyor ve nihayet somut toplumsal analiz giriyor. Dolayısıyla, Marksist politik iktisadın araştırma gündemi böylece tamamlanmış oluyor.

Bu, Marx'ın dört başı mamur iktisatçı tarafı. Marx'ı seven; ancak Marksist olmayan bazı iktisatçılar, mesela Joan Robinson, bu çözümlemenin en özgün öğesi olan artı-değer kuramını dışlayıp, geri kalanına büyük önem veriyor. "Artı-değer kuramı lüzumsuz; hatta değer kuramı da olmasa olur" diyerek; ama diğer bütün unsurlarını benimseyip yararlanarak iktisat yazınına Marx'ı katıyorlar.

Politik iktisat diye tanımlamamız koşuluyla iktisatçı Marx sosyal bilimlerin bugünkü ayrımı içinde bir zirve noktasına oturur. Ama bugünkü iktisat disiplini sosyal bilim olmaktan giderek çıkmaktadır, yani sosyal bilim aidiyetini fiilen reddetmeye başlamıştır. İktisadın bu sapmasını telafi etmeye çalışan diğer sosyal bilim disiplinleri vardır; sosyoloji telafi etmeye çalışıyor, uluslararası ekonomi politik gibi yeni alanlar "modern" iktisadın boşluklarını kapatmaya çalışıyor. Geleneksel Marksistler veya klasik ekonomi politik geleneğini sahiplenen akımlar sosyal bilim olarak iktisadı ısrarla sürdürmeye çalışıyorlar. Buradaki meslektaşlarımın yaptığı gibi.

Marx'ın uğraşı gündeminin içinde toplumsal kuruluşların üstyapısına ait olan ideoloji alanları ve değerler sistemi daima büyük önem taşımıştır; ancak, bu alanlara derinliğine el atma fırsatını bulamamıştır. Bu alanlara giren kısa bir anekdot anlatıp, sözlerime son vereceğim.

Ben, Zimbabwe'de ekonomi politik dersi verdim. Hem Marksist iktisadı bu genel çerçevesi içinde, hem de ona öncül olarak maddeci tarih anlayışını öğretmeye çalıştım. Bazı talihli koşullar nedeniyle keyifli bir iş oldu. Talihli koşullardan biri de, silahlı bir mücadele sonunda yepyeni bağımsızlığa kavuşan bu toplumun gençleri burjuva toplumunun ideolojik biçimlendirmesine henüz kapılmamış durumda idiler. Burjuva iktisadının ana öğretileri de gençlerin beyinlerine henüz nüfuz etmemişti. Öğrencilerimden biri de, dört yıl önce ülkesinin bağımsızlık savaşına katılmış bir eski gerilla idi. Yeni rejim eski gerillalara üniversite kapılarını açmıştı. 30 yaşını aşmış bu öğrenciye seminer ödevi

olarak “maddeci tarih görüşü”nü verdim. Çok güzel bir ödev hazırlamış. İlgili klasik metinleri okumuş; anlamış, iyi bir özet ve değerlendirme içeren bir seminer sunuşu yaptı. Sonunda, “Dünyayı ve toplumları anlamak istiyorsak, bundan daha işe yarar bir kuramsal yaklaşım düşünemiyorum. Fakat eksikleri de var; mesela, Çimanimani Dağları’nda gerçekleşen olayları açıklayamıyor” dedi.

Ben hoca olarak yeniyim. Geleli üç dört ay olmuş. Bu garip yorumun üzerinde bir şey diyemedim. Başka şeyleri tartıştık. Semineri tamamladık. Sonrasında Afrikalı arkadaşlarıma “nedir bu Çimanimani Dağları’nda olan şeyler?” diye sordum. Dediklerine göre, Zimbabwe’yi Mozambik’le birleştiren bölgedeki Çimanimani Dağları, maddeci dünya görüşüne göre, ters bir jeolojik yapıya sahip; yukarıya çıkarken, iniyor gibi hissediyorsunuz; inerken çıkıyor gibi oluyorsunuz. Ve kolaylıkla yolunuzu kaybedip kayboluyor veya kazaya uğrayıp telef olabiliyorsunuz. Dahası, Mozambik’te de o sırada bir iç savaş olduğu için, çeteler zaman zaman orada pikniğe ve gezintiye çıkan pek çok kişiyi, özellikle gençleri kaçırıyor. Bu, maddeci açıklama. Fakat yaygın halk inancına göre, o bölgeye ruhlar hâkim ve kendilerini tedirgin eden insanları alıp götürüyorlar. Bu inancın çok yaygın olduğunu da orada fark ettim. Hatta benim bölümümün ekonometri hocası Masaya’nın iki çocuğunun Çimanimani Dağları’nda kaybolduğunu; askerî birliklerin aramalarına rağmen sonuç alınamayınca, Amerikan asıllı olan karısıyla beraber bir büyücüye (Zimbabwe’deki adıyla bir n’anga’ya) gidip çocuklarına ne olduğunu sorduğunu; büyücünün de, “çocuklarınız ruhlar tarafından alındı, çünkü onları tedirgin etmişler” diye cevap verdiğini de duydum.

Benim Afrikalı devrimci, eski gerilla öğrencim, Marksizmin tarihsel analiziyle anlaşıyor; ancak, iş ruhlar dünyasına gelince, alternatif açıklamaya sapasağlam inanıyor. Buradan nereye geleceğiz? İşte bu da Marx’ın büyük programının öğelerinden biri. “İnançlar sistemi ve ideoloji dünyası bir toplumsal kuruluşun neresinde yer alıyor; nerede yaşıyor; ne kadar direniyor; nasıl direniyor; bu direniş toplumsal dönüşümlere ayak bağı oluyor mu; ne kadar?” gibi sorulara getiriyor bizi.

Hepinize teşekkür ederim.

Üretim İlişkileri ve Toplumsal Sınıflar: Kavram Çerçevesi[1]

Bu çalışmada, tarım yapısı; **işletme biçimleri, üretim ilişkileri, bölüşüm ilişkileri ve toplumsal sınıf ve tabakalar** ele alınarak incelenecektir. Bu kavramlar ve bunlardan türeyen alt kategoriler, tarımsal yapılara farklı açılardan bakılmasına imkân veren çözümleme araçlarıdır. Bu araçların tümü, ayrı ayrı ve (gerekli ve mümkün olduğu hallerde) birlikte tarıma uygulandığında, toplumsal (ve dolayısıyla ekonomik) içeriğiyle tarım yapısının en önemli unsurları kapsanmış olur. Bizim amaçlarımız açısından tarımın yapısal çözümlenmesi de böylece kapsanan toplumsal-ekonomik çerçeve ile sınırlı kalacaktır.

İşletme biçimleri ve toplumsal sınıf ve tabakalar, bunların incelendiği ileriki kesimlerde görüleceği gibi, tarımsal yapının sınırları içinde kalındığı zaman kavranmasında büyük güçlükler olmayan kavramlardır. Buna karşılık **üretim ilişkileri** (ve bir ölçüde **bölüşüm ilişkileri**) başlangıç noktasında ve **genel olarak** berrak bir biçimde tanımlanması ve açıklanması gereken kavramlar olarak karşımıza çıkıyor. Bu nedenle, tarım yapısının çözümlenmesine girişmeden önce, bu sonuncu kavramlar üzerinde genel düzeyde bir tartışma açmak, kanımızca, kaçınılmaz olmaktadır.

Üretim süreci içinde insanla nesneler (özellikle üretim araçları) arasında tarih boyunca değişen ilişkiler, belirli mülkiyet ve egemenlik ilişkileri meydana gelir. Bu ilişkiler, yani üretim araçları üzerindeki egemenliğin değişen biçimleri, üretim süreci içinde ve bu süreç dolayısıyla insanlar arasında oluşan belli ilişkileri, yani **üretim ilişkilerini** de **büyük ölçüde** belirler. Üretim araçları üzerindeki egemenliğin mülkiyet veya zilyetlik gibi hukuki biçimleri, böylece, üretim ilişkilerinin **temel belirleyicileri**, hatta zaman zaman görüntüleri olarak rol oynarlar. Herhangi bir üretim ilişkisi, kendisinin ayrılmaz bir tamamlayıcısı olan üretim güçleriyle birlikte **üretim biçimini**, her üretim biçimi de kendisine tekabül eden siyasi, hukuki, ideolojik, kültürel üstyapı kurumları ile birlikte sosyoekonomik kuruluşu, ya da toplumsal sistemi oluşturur.

Üretim süreci içinde ve dolayısıyla insanlar arasında meydana gelen bütün ilişkilere değil, **belli** ilişkilere üretim ilişkileri diyoruz. Hangi tür ilişkiler? Bu noktada, **artık yaratan** bir ekonomiyi, sadece üretim araçlarının ve üreticilerin –zorunlu tüketimle– yenilendiği (yeniden üretilebildiği) bir ekonomiden ayırmak, artık yaratan bir ekonomide ise, dolaysız üreticiler (üretken emek) ile üretimden pay alan diğer gruplar arasındaki ayrımı belirlemek zorunlu olur. Bu ikinci ayrım, bizi, **üretici geliri** ve **sömürü** kavramları ile ifade edilen en genel bölüşüm sorununa getirmiş olur.

Üretim ilişkileri, artık yaratan ve artığa dolaysız üreticilerin dışındaki grupların el koyabildiği ve bu nedenle sınıfların oluştuğu toplumların açıklanmasında işe yarayan bir kavramdır. Ve üretim süreci içinde veya bu süreç dolayısıyla insanlar arasında oluşan ilişkilerin tümünü değil, **artığa el koymanın özel biçimlerini ve mekanizmalarını** oluşturan bağıntıları üretim ilişkileri olarak anlıyoruz. Marx'ın sözleriyle: "Dolaysız üreticilerin ödenmemiş artı emeğine[2] el koymanın özel ekonomik biçimi, üretimin içinden doğarak yönetenlerle yönetilenler arasındaki ilişkiyi belirler ve karşılığında üretimi de, belirleyici bir unsur olarak etkiler. Doğrudan doğruya üretim ilişkilerinden doğan iktisadi topluluğun tüm kuruluşu da bunun üzerine bina edilmiş olur."[3] Kısacası biz, "dolaysız üreticilerin artı emeğine (artı ürüne, ya da artığa) el koymanın özel ekonomik biçimlerini", üretim ilişkileri olarak anlıyoruz.

Kavramın tanımlanması, sorunların çözümünün sadece ilk adımıdır. İkinci ve oldukça çetin bir

adım, artığa el koymanın **farklı** biçimlerini sınıflayabilmek, bunları belirleyen çeşitli etkenleri, dolayısıyla çeşitli üretim ilişkilerini birbirinden ayıran temel ölçütleri saptayabilmektir. Yukarıda, "üretim araçları üzerindeki egemenliğin (mülkiyet, zilyetlik gibi hukuki kalıplarla beliren) çeşitli biçimleri"nin, "üretim ilişkilerini **büyük ölçüde** belirlediği"ni ifade ederken bu soruyu kısmen, fakat ("tamamen" değil, "büyük ölçüde" bir belirlemeden söz ettiğimiz için) **sadece kısmen** yanıtladık. Bizce, üretim araçları üzerindeki egemenliğin değişen biçimleri, gerçek hayatta ve tarih boyunca "artığa el koyma" biçimlerinde, yani üretim ilişkilerinde gözlenen farklılıkların tümünü açıklayacak ve yansıtacak çeşitlilikte değildir. Üretim araçları üzerinde mülkiyet biçiminin benzerlik, hatta özdeşlik gösterdiği; ancak, artığa el koyma süreçlerinin farklı olduğu örnekler üzerinde birazdan duracağız. Keza, dolaysız üreticinin, üretim araçlarının tümü veya bir kısmı üzerinde malik veya zilyet olarak hukuki egemenliği varsa; yukarıdaki ölçütle yetinen dar bir yorum, bizi, kendiliğinden, **sömürüsüz ve sınıfsız** bir toplum modeline götürür. Bunun doğru olmadığına ve küçük mülkiyet ve küçük üreticiliğin birden fazla üretim ilişkisine yol açabildiğine de aşağıda değineceğiz.

Kısacası, üretim ilişkilerinin teşhis ve ayrımında, "üretim araçları üzerindeki mülkiyet" ölçütü dışında ölçütler kullanmak zorunlu görülüyor. Burada, iki farklı ölçüt önermenin, karşımızdaki sınıflama sorununa ne gibi ek imkânlar getireceğini şematik bir örnekle göstermeye çalışalım:

1 . **Hukuki egemenlik ölçütü**: Dolaysız üreticinin üretim araçları üzerinde hukuki egemenliği (mülkiyet, zilyetlik) var mıdır?

2. **Piyasa ölçütü**: Artı ürüne bir piyasa süreci içinde ve bu süreç dolayısıyla mı el konmaktadır?

Birinci ölçüte bağlı olarak formüle ettiğimiz soru, **artığa el koyanların** üretim araçları üzerindeki egemenlik durum ve biçimleri ile ilgili **değildir; dolaysız üretici açısından ifade edilmiştir.** Bu yüzden, buradaki ifade ediliş biçimi ile üretim araçları üzerindeki hukuki egemenlik biçimlerinin sadece bir bölümünü içeren bir ölçüt sayılmalıdır.

İkinci ölçütü açıklayan soru ise, ekonomide piyasa ilişkilerinin (meta üretiminin) varlığı veya yaygınlık derecesiyle ilgili değildir. Soru, artı ürüne doğrudan doğruya el koyma olgusunun, üreticilerin özgür iradeleriyle girdikleri işgücü veya ürün piyasaları içinde mi meydana geldiği; yoksa piyasa dışı siyasi, hukuki, askerî bir güce dayanılarak, "cebren" mi meydana geldiğini saptamaya yöneliktir.[4] Emeğin metalaştığı işgücü piyasalarında kapitalist; ürün piyasaları için üretim yapan küçük üretici karşısında tüccar, artığa piyasa süreçleriyle el koyan kategorilerdir. Buna karşılık, köylüden, siyaset ve silah zoruyla desteklenen bir hakka dayanılarak toplanan feodal rant (veya vergi) ile köle sahibinin el koyduğu emek fazlası ise piyasa dışı el konan artık türlerine örnek gösterilebilir.

İki ölçütün, yukarıdaki sorulara göre olumlu (+) veya olumsuz (-) yanıtlardan oluşabilecek değerleri, dört mümkün bileşim yaratmaktadır. Dikkatle incelenirse bu dört bileşimin dört asli üretim ilişkisine tekabül ettiği söylenebilir. Tablo 1, bu bileşim ve ilişkileri şematik bir biçimde göstermektedir.

Tablo 1: İki Ölçüte Göre Üretim İlişkilerinin Saptanması

	Köleci Üretim İlişkisi	Feodal, Asya tipi Üretim İlişkileri	Küçük Meta Üretimi	Kapitalist Üretim İlişkisi
Hukuki Egemenlik Ölçütü	(-)	(+)	(+)	(-)
Piyasa Ölçütü	(-)	(-)	(+)	(+)
Dolaysız Üretici	Köle	Köylü	Köylü, Zanaatkâr	İşçi
Artığa El Koyan	Köle Sahibi	Feodal bey; Bürokrasi ve çevresi	Tüccar, tefeci	Kapitalist
Temel Bölüşüm Kategorisi	Kölenin artı emeği	Feodal rant; vergi	Tüccar kârı, faiz	Artı-değer

Not: Ölçütlerle ilgili (+) ve (-) işaretler, metinde iki ölçüte ilişkin olarak ifade edilen sorulara verilen olumlu ve olumsuz yanıtları göstermektedir.

Her biri ikişer değer alabilen iki ölçütten türeyen dört bileşimin [(- -), (+ -), (+ +), (- +)] tekabül ettiği dört üretim ilişkisinin çözümlenmesine ve tartışmasına burada girecek değiliz. Tarımın öz sorunlarına eğildiğimizde birer üretim ilişkisi olarak küçük meta üretiminin ve kapitalizmin üzerinde derinliğine durmak fırsatı bulacağız. Bu noktada sadece Tablo 1'de ikinci sütunu oluşturan ilişkinin üzerinde birkaç cümleyle duralım.

Bu ilişkinin hem feodal, hem "Asya tipi" türünde temel üretici sınıfı oluşturan köylü, köy arazisindeki toprağın zilyedi, iş aletlerinin ise malikidir. Bu bakımdan, dolaysız üreticinin üretim araçları üzerindeki egemenliğini ifade eden birinci ölçüt bakımından feodal ve Asya tipi üretim ilişkilerini ayırt etmek (feodalizme mahsus malikâne arazisinin durumu dışında) imkânsız olmaktadır. Ölçütümüz, dolaysız üreticilerin değil, artığa el koyan unsurların mülkiyet/zilyetlik konumlarındaki farklılığı yansıtacak biçimde ifade edilseydi, böyle bir ayrım yapılabilirdi. Nitekim feodal ve Asya tipi üretim ilişkilerinde, feodal senyörün (B), sultan, bürokrasi ve çevrelerinin (Devletin) (S) ve köylünün (K), malikâne arazisi, köy arazisi ve iş aletleri üzerindeki mülkiyet ve zilyetlik ilişkilerindeki farklılığı Tablo 2 özetliyor. Bu şemada, köy topluluğunun, köy arazisi üzerindeki (barbarlık kalıntısı sayabileceğimiz) toplu tasarruf hakkı ihmal edilmekte ve senyör malikânesi ("*demesne*") sadece feodalizme has kabul edilmektedir. Üretim araçları üzerindeki hukuki egemenlik çeşitliliklerine rağmen, ikinci ölçüt (piyasa ölçütü) bakımından ise, köylünün artı emeğine, örf-âdet, hukuk, siyasetle desteklenen cebrî bir el koyma olgusunun hem feodal, hem Asya tipi ilişkilerde ortak olduğunu görüyoruz. Kısacası, bu iki farklı yapı, dolaysız üreticinin durumu bakımından önemli bir fark içermemekte, buna karşılık, artığa el koyan sınıfların konumu bakımından bazı farklılıklar taşımaktadır. Bu türden gerekçelerle bugüne kadar daha çok ayrılıkları tartışılan bu iki üretim biçiminin, aslında, "haraçlık-vergisel" diye nitelendirilebilen daha geniş bir üretim biçiminin kolları olduğunu savunan yeni bir tez geliştirilmektedir.[5]

Tablo 2: Feodal ve Asya-Tipi Üretim İlişkilerinde Hukuki Egemenlik Çeşitlilikleri

	FEODALİZM		ASYATİPİTOPLUM	
	Mülkiyet	Zilyetlik	Mülkiyet	Zilyetlik
Malikâne Arazisi	(B)	(B)	-	-
Köy Arazisi	(B)	(K)	(S)	(K)
İş Aletleri	(K)	(K)	(K)	(K)

Not: B = Feodal senyör (Bey); S = Sultan, bürokrasi ve çevreleri (Devlet); K = Köylü

Bizim burada amacımız, feodal ve Asya tipi üretim biçimlerinin tartışmasına girmek değil, bunların

arasındaki bazı farklılıklara dikkati çekerek çeşitli üretim ilişkilerinin teşhis, ayrım ve sınıflanmasıyla ilgili tüm sorunların, bizim yukarıdaki basit ve iki ölçütlü şemamıza sığmasının söz konusu olmadığını göstermektedir. Gerek bu şemada, gerek şimdiye kadarki açıklamalarımızda esas olarak, **sadece** "üretim araçları üzerinde mülkiyet" ölçütü, yani **tek ölçüt** üzerine inşa edilmiş bir üretim biçimi anlayışının incelenen olguyu tüm zenginliğiyle kavramaya yetmeyeceğini, hatta pek çok hallerde iki ölçütün dahi yetersiz olabileceğini vurgulamaya çalıştık, o kadar... Bu saptama, az gelişmiş tarım yapıları içinde çok önemli bir yeri olan küçük meta üretimini kavramaya ve nitelendirmeye çalışırken tartışılacaktır.

Üretim ilişkileri üzerindeki bu genel tartışmaya son vermeden, bir sorun üzerinde kısaca durmayı gerekli görüyoruz: Bir sosyoekonomik kuruluşta birden fazla üretim ilişkisinin eş anlı ve yan yana var olması sorunu...

Tarihsel olarak bakıldığında, tek bir üretim ilişkisi, tek bir üretim biçiminden oluşan bir sosyoekonomik kuruluşa nadiren rastlanabildiğini, kural olarak aynı toplumda çeşitli üretim biçimlerinin yan yana ve hatta iç içe var olduğunu saptıyoruz. Böyle bir durum, herhangi bir üretim biçiminin henüz egemen olmadığı geçiş toplumları için söz konusu olabilir. Ne var ki, geçiş halini çok uzun bir tarih perspektifi ile bütün toplumları kapsayacak biçimde yorumlamanın anlamsızlığı ortada olduğuna göre, diğer hallerde, yan yana yaşayan üretim biçimlerinden birinin egemen üretim biçimi olması; yani sosyoekonomik kuruluşa damgasını vurması gerekir. Sosyoekonomik kuruluşun asli unsurlarından olan üstyapı kurumlarının pek çoğunun toplumun tümü için geçerli olması zorunludur.[6] Farklı bir ifadeyle bu kurumlar, bünyelerinde çelişkili unsurlar taşısalar bile, bir bütün olarak çeşitli üretim biçimlerinden esas olarak biri ile yani egemen üretim biçimiyle uzlaşma halinde olmalıdırlar.

Bu savdan çeşitli sorunlar türeyebilir. Geçiş toplumlarının saptanması, tanımı, çözümlenmesi bunlardan biridir. Bir diğer sorun, egemen üretim biçiminin (dolayısıyla onun belirlediği sosyoekonomik kuruluşun niteliğinin) saptanmasında ve çözümlenmesinde kullanılacak ölçüt ve araçlarla ilgilidir. Ülkemizde iyi bilinen bazı tartışmalar bu sorun çevresinde dönmüştür; Osmanlı toplumunun nitelendirilmesinde Asya tipi ve feodal üretim biçimleri alternatiflerinin, çağdaş Türkiye üzerinde ise, "yarı feodal" veya "kapitalist" üretim biçimlerinden hangisinin egemen olduğunun tartışılması gibi... Bir üçüncü sorun ise, egemen üretim biçiminin, tali üretim ilişkileriyle çelişki, uzlaşma ve sentezi veya farklı bir ifadeyle egemen olmayan üretim biçimlerinin, bir bütün olarak sosyoekonomik kuruluşla eklemlenmesine ilişkindir. Çağdaş ekonomilerin tarımlarında, kapitalizm öncesi üretim ilişkilerinin kapitalizmle uzlaşması var mıdır; varsa bu nasıl açıklanabilir?

Son olarak **bölüşüm ilişkileri** kavramı üzerinde duralım. Her üretim biçimi, kendi bünyesinde artığı yaratan-artığa el koyan sınıfları ilgilendiren bir **temel bölüşüm ilişkisine** dayanır. Bu bölüşüm ilişkisi, **artığa el koyma** sürecinden oluştuğu için bir **sömürü** ilişkisidir. Tablo 1'de, "temel bölüşüm kategorisi" diye nitelendirdiğimiz sıra üzerinde, çeşitli üretim biçimlerine ait temel bölüşüm ilişkilerini açıklayan bölüşüm kategorileri sayılmıştır. Böylece, temel bölüşüm ilişkileri, üretim ilişkilerinden farklı bir şey değildir, diyebiliriz.

Ancak, bölüşüm ilişkileri sadece artığa el koymayı açıklamaz. Artığın paylaşılması sürecini içeren veya çeşitli dolaysız üretici grupları arasında doğabilecek paylaşım sorunlarını kapsayan bölüşüm ilişkileri de vardır. Bu sonuncu tür ilişkiler belli ve tekil bir üretim ilişkisinin çerçevesi içinde oluşmaz; dolayısıyla onun sınırları içinde kavranamaz. Tali bölüşüm ilişkileri diyebileceğimiz bu

ilişkiler, ekonomik sistemin tümünü içeren mekanizmalar ve süreçler içinde gerçekleşir. Kapitalist bir sistemde, rant, faiz ve kâr ilişkilerinin incelenmesi veya tarım-sanayi, işçi-köylü ilişkilerini belirleyen değer ve fiyat çözümlemeleri (eşitsiz değişim, iç ticaret hadleri) örnek gösterilebilir. Böylece bölüşüm ilişkileri, tüm genişliğiyle, politik iktisadın da ana konusunu oluşturur.

Üretim ilişkileri kavramı çerçevesindeki genel düzeyde bir tartışmayı burada kesmek gerekiyor.

Kaynakça

Amin, S. (1976) *Unequal Developlent*, The Harvester Press.

Marx, K. (1867) *Capital*, Cilt I, Moskova, Foreign Languages Publishing House.

Türkiye'de Devlet, Sınıflar ve Bürokrasi Çağlar Keyder'in Kitabının Düşündürdükleri[1]

Çağlar Keyder son kitabı olan *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*'da[2] Türkiye'nin yakın tarihi içinde toplumsal sınıfların oluşumunu ve devlet-sınıf ilişkilerini inceliyor. Temel çözümleme birimleri olarak toplumsal sınıfları ele alan Keyder'in kitabı bu özelliğiyle bir toplumsal tarih incelemesidir ve bu sayede geleneksel tarih yazıcılığının ulaşamadığı pek çok kilit sorunu tartışma gündemine alıyor. Buna rağmen Keyder'in sınıf çözümlemesinin sağlam, tutarlı ve berrak bir kavramsal çerçeveye oturmadığını ve bu durumun özellikle Cumhuriyet bürokrasisini ele alışta ciddi güçlükler yarattığını düşünüyorum. Bürokrasi ile ilgili bu güçlükler, yirminci yüzyıl Türkiye toplumunun egemen ve yönetici sınıflarının teşhisinde tekrar ortaya çıkıyor. Keyder'in kitabını bu sorunlar açısından aşağıda tartışırken toplumsal sınıf, toplumsal grup ve tabakalarla ilgili çözümlemelerin temelinde ne tür bir kavram çerçevesi kullanılması gerektiğini ve bu çerçevenin yirminci yüzyıl Türkiye'sinde nasıl kullanılabileceğini ortaya koymaya da çalışacağım. Bu tartışma içinde, toplumsal tarih çalışmalarının bazı metodolojik sorunları da zorunlu olarak kapsanacak.

I. Toplumsal Sınıflar ve Toplumsal Gruplar:

Nasıl ki doğum, ergenlik, olgunluk, yaşlılık ve ölüm; hastalık ve sağlık hallerindeki insan vücudunu incelemenin ilk koşulu, insan anatomisini kavramaktır; aynı şekilde tutarlı ve berrak bir sınıf anatomisinden hareket etmeden toplumsal sınıfların dinamiklerini ve oluşumunu incelemeye kalkışmak da verimsiz bir çaba olacaktır. Keyder’in kitabının ana sorunu bence budur. Türkiye’de toplumsal sınıfların oluşumunu ele almayı hedefleyen bu inceleme toplumsal sınıfların anatomisini yapmaya ilişkin herhangi bir çabadan yoksundur. Farklı bir ifade ile toplumsal sınıfları temel çözümleme birimleri olarak ele alan; ancak bu birimlerin tutarlı bir biçimde tanımlanmasına imkân verecek açık bir kavram çerçevesinden yoksun olan bir çalışma ile karşı karşıyayız. Böyle bir kavram çerçevesi ampirik olarak inşa edilemez; belli bir kuramsal hareket noktasına gerek duyacaktır. Ve bunun için en elverişli kuramsal yaklaşımı, bence, **tarihsel maddecilikte** bulmaktayız.

Maddeci tarih görüşünün temel bir önermesine göre, belli bir sınıf yapısı belirli üretim ilişkilerinden türer ve dolayısıyla bu ilişkilere tekabül eder. Sınıflı toplumlardaki çeşitli üretim ilişkileri ise, dolaysız üreticiler tarafından yaratılan artı ürüne el koymanın farklı mekanizmaları ile tanımlanır ve birbirinden ayrılır. Artığa el koymanın bu ilk kertesi, temel (birincil) bölüşüm ilişkilerini oluşturur.

Bu formülasyonu bir kez kabul ettikten sonra, toplumsal sınıfların “tek başlarına” ve birbirlerinden bağımsız olarak tanımlanamayacağını da kabul etmemiz gerekir. Artığa el koymanın her belirli biçimi ve mekanizması, **belirli bir toplumsal sınıflar dualitesi** yaratır. Bu diyalektik bir dualitedir ve bunun içinde her sınıf bir diğerine bağımlıdır ve aynı zamanda onunla karşıtlık ilişkisi içindedir. Farklı bir ifadeyle her sınıf, artı ürüne el koymanın her belirli ve iyi tanımlanmış biçimi içinde, kendi diyalektik karşıtına bağlı olarak tanımlanabilir. Herkesin bildiği, kapitalist, feodal ve köleci biçimler içinde işçi sınıfını burjuvaziden, serfi senyörden, köleyi efendiden bağımsız olarak tanımlamak mümkün değildir. Kuramsal ve tarihsel olarak bunların dışında çeşitlemeler de söz konusudur: Yarı feodal, “Asyatik” üretim biçimleri ve küçük meta üretimi içinde de her biçimin kendine özgü sınıf dualiteleri doğacaktır ve bunlara Türkiye bağlamında ileride değineceğiz.

Toplumsal grup ve tabakaları belirlemeye ve bunlarla toplumsal sınıflar arasındaki ayrım çizgisini çizmeye gelince, bunu ancak **artığın yeniden paylaşım süreçlerini** çözümleyerek yapabiliriz. Her toplumsal kuruluşta, temel bölüşüm ilişkileri içinde el konan artık, piyasa içi ve piyasa dışı mekanizmalarla yeniden paylaştırılır veya aktarılır ve bunlara ikincil **bölüşüm ilişkileri** diyebiliriz. Bu yeniden paylaşım/aktarım süreçlerine birbirinden ayırt edilebilen düzenli biçimler içinde katılanlar belirli toplumsal grup ve tabakaları oluştururlar ve bunlar böylece tanımlanabilir. Bu çerçeve içinde iki ana kategori söz konusudur. **Ekonomiye egemen olan sınıfların alt gruplarını**, **ara tabakalardan** ayırt etmek gerekir. Kapitalist bir ekonomide birinci kategori, sınaî, mali, ticari sermaye ve rantiyeler arasında artı-değerin paylaşılması biçiminde ortaya çıkar. İkinci kategoriye giren ara tabakaların başlıcaları ise, bürokrasi, serbest meslek sahipleri ve (Türkiye gibi bir az gelişmiş toplumda daha fazla önem taşıyan) “marjinal gruplar”dır ve bunlar varlıklarını piyasa mekanizması veya devlet aracılığıyla gerçekleşen artık aktarımları ile sürdürürler. Görüldüğü gibi, toplumsal sınıfların aksine, toplumsal grup ve tabakaların belirlenmesinde yukarıda sözü edilen diyalektik dualitenin varlığından söz etmek yararsızdır; zira bu durumda artığı yaratan ve artığa el koyan iki sınıfın dolaysız karşıtlığı söz konusu değildir.

Toplumsal sınıf/grup/tabaka ayrımlarıyla ilgili bu önermeler yirminci yüzyıl Türkiye'sinin toplumsal tarih incelemeleri için çeşitli açılardan önem taşıyor. Burada, bu türden bir çerçeve yokluğunun toplumsal sınıf anlayışında yol açtığı karışıklıklardan sadece birini tartışacağım: Bu karışıklık, Cumhuriyet dönemi bürokrasisinin bir toplumsal sınıf olup olmadığı sorusu etrafında düğümleniyor. Soruya olumlu yanıt verenler, yukarıda önerilen sınıfsal çözümleme çerçevesi ile çelişen bir okul oluşturuyorlar. Çağlar Keyder de bu okulun bir mensubudur.

Keyder, gerek Jön Türk, gerekse Cumhuriyet bürokrasisini Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel "devlet sınıfi"nın 20. yüzyıla kesintisiz ve doğrudan bir uzantısı olarak görüyor. Bilindiği gibi, "devlet sınıfi" (her zaman bu terim kullanılmasa dahi) Osmanlı toplumunu "Asya tipi" bir üretim biçimi olarak gören okulun mensupları tarafından imparatorluğun temel sınıflarından biri olarak görülür. Keyder'in sözleri ile Osmanlı toplumunda "köylülerin ürettiği artığa (vergi biçiminde) el konulmasına dayanan... konumları nedeniyle, memurların bir sınıf oluşturdukları" söylenebilir. Kitabının özgün İngilizce basımında Keyder bu sınıfa açıkça "devlet sınıfi" demektedir.[3]

Keyder'in bu ifadesinde özetlenen toplumsal sınıf anlayışının yukarıda önerdiğim kavram çerçevesi ve sınıf tanımı ile tamamen tutarlı olduğu vurgulanmalıdır. Zira burada belirtilen üretim ilişkisi içinde vergileme/aşar türü bir mekanizma ile gerçekleşen artığa el koyma bu mekanizmaya özgü ve belirli bir toplumsal sınıflar dualitesi yaratır: Bir yanda artığa el koyan devlet sınıfi, öte yanda ise bu biçime özgü dolaysız üreticiler, yani vergi ödeyen köylülük... Bence, böyle bir sınıflaşma yapısının kuramsal tutarlılığı tartışılmayacak derecede açıktır. Ancak, Osmanlı toplumunun tarihsel gerçekliğinin bu yapıya tekabül edip etmediği sorusuna gelince, şu ana kadar bu tartışmanın sonuçsuz kaldığını söyleyebileceğimizi düşünüyorum: Bu konuyu tartışan rakip akımlar, yani "Asyatik" ve "feodalite" tezlerine angaje olan okullar, aynı tarih malzemesini kullanarak tamamen zıt sonuçlara ulaşagelmişlerdir. Kanımca burada, belli bir "model"e bağlılığın âdeta bir iman konusu haline geldiği; ampirik malzeme ve tarihsel olguların model inşasına bağımlı kılındığı tipik bir durum söz konusudur. Burada karşılaştığımız metodolojik soruna ileride tekrar döneceğim.

Bizim asıl tartışacağımız güçlükler Osmanlı toplumundaki "devlet sınıfi"nın varlığı ile ilgili değil. Klasik Osmanlı döneminde böyle bir sınıfın varlığını –Keyder'i izleyerek– kabul etsek dahi, bu sınıfi, yine Keyder'in yaptığı gibi, Jön Türk ve Cumhuriyet bürokrasisi ile fiilen özdeşleştirmek çözümü imkânsız bir dizi sorun ortaya çıkaracaktır. Jön Türk/Cumhuriyet bürokrasisinin Osmanlı "devlet sınıfi"nın bir uzantısı olduğunu savunabilmek için bir yandan bu geleneksel sınıftan modern bürokrasiye geçişi gerçekleştiren içsel dönüşmelerin derinliğine betimlenmesi ve çözümlenmesi gerekir. Öte yandan da çağdaş bürokrasinin toplumsal kökenlerinin ve bağlantılarının araştırılması ve bu arada aynı bürokrasinin seçkin temsilcilerinin (örneğin Jön Türk ve Kemalist liderlerin) bireysel biyografilerinin bu açıdan incelenmesi zorunlu sayılmalıdır. Bu türden bir inceleme, betimleme ve çözümleme Keyder'in kitabında yer almıyor: Keyder'in anlattığı hikâyeye göre, 18. yüzyılın içinde bir noktada, birdenbire "bürokrasi içinde reformist, modern bir hizip" çıkıverdi ve "nispeten daha laik görüşlere sahip (olan)... bu bürokrasi... artık elde eden bir sınıf olarak devlet memurlarının ayrıcalıklarını devam ettirme ihtimalini gerçekleştirebilecek bir kapitalist bütünleşme modelinden yana manevra yaptı."[4] Klasik Osmanlı "devlet sınıfi"nın, modern Jön Türk/Cumhuriyet bürokrasisine dönüşümünün açıklanmasına Keyder'in kitabında ayrılan yer bir sayfa kadardır ve burada aktarılanların ötesine giden herhangi bir açıklama da yoktur. Osmanlı "devlet sınıfi"ndan çağdaş bürokrasiye geçişte yeni bir sınıf oluşumunun meydana gelmediği **sadece ileri sürülerek** "doğrulanmış" oluyor. Belki de bu kesintisiz süreklilik **izlenimini** güçlendirmek için Keyder, Osmanlı

toplumundan söz ederken “devlet sınıfı” yerine “memurlar” terimini kullanmayı yeğlemektedir. Ancak bütün bunların herhangi bir tarihsel olguyu doğruladığı, hatta açıkladığı söylenemez. Kuramsal ve/veya ampirik güçlüklerle karşılaşan toplumsal bilimci için bu güçlükleri aşmanın yolu, basitleştirici varsayımları nesnel olgular gibi sunmak olmasa gerektir.

Buna ek olarak, Cumhuriyet bürokrasisini bir toplumsal sınıf olarak ele almak –Osmanlı dönemi için söz konusu olmayan– daha temel bazı güçlükler de doğurmaktadır. Yirminci yüzyıl bürokrasisinin, modernleşmiş bir devlet yapısı içinde, yine modernleşen bir kamu maliyesi sayesinde varlığını sürdüren maaşlı bir grup olduğu hususunda herhangi bir fikir ayrılığı olmasa gerektir. Kamu maliyesinin tarım kesimi üzerindeki bağımlılığı giderek azaldıkça, bürokrasiyi, temel bölüşüm ilişkileri içinde köylülükten elde ettiği artıkla tanımlanan ve var olan bir toplumsal sınıf olarak ele almanın gerekçeleri iyice ortadan kalkar. Bürokrasi ile köylülük arasındaki dolaysız bölüşüm karşıtlığı 1925’te aşarın kaldırılması ile tamamen son bulacaktır. Bu tarihten sonra köylülüğün devlet bütçesine katkısı dolaylı vergi payları dışında hemen hemen ortadan kalkacaktır ve gelirlerini esas olarak böyle bir devlet bütçesi içinden elde eden bir bürokrasiyi –daha önce sunduğumuz kavram çerçevesiyle tutarlı olacaksak– bir **ara tabaka** saymanın dışında herhangi bir yorum mümkün değildir. Herhangi bir toplumsal sınıfla dolaysız bölüşüm karşıtlıkları içinde olmayan bu bürokrasinin üst mevkilerinde yer alan kişiler ile egemen sınıflar arasında bazı özel ve sistematik ilişkilerin oluşması ve bu ilişkiler içinde toplumsal artığın bir bölümünün bürokrasinin bu “seçkin” temsilcilerine akması –ileride tartışacağımız gibi– Cumhuriyet tarihi boyunca hep olagelmiştir. Ancak bunlar, daha önce ortaya konan anlamda artığın yeniden paylaşımı mekanizmalarını oluştururlar ve bu yüzden bürokrasinin bir toplumsal sınıf olarak kabulünün gerekçesini oluşturamaz.

Cumhuriyet tarihi içinde Türkiye toplumunun sınıf yapısını ve toplumsal tabakalaşmasını yansıtan basitleştirilmiş bir şema, bence, gözlenebilen üretim ilişkileri üzerine inşa edilmelidir. Bunlar, kapitalist ve yarı feodal üretim ilişkileri ile basit meta üretimidir. Bu ilişkiler ağından (ve sözünü ettiğimiz diyalektik dualiteler biçiminde) türeyen toplumsal sınıflar ise işçi sınıfı ile burjuvazi, yarıcı-ortakçı köylü ile toprak ağası ve piyasaya dönük küçük üretici (köylü) ile tüccar-tefecidir. Bu temel sınıf yapısının dışında, ancak ona bağımlı bir biçimde yar alan tabakalar ve gruplar ise, esas olarak burjuvazinin dört alt grubundan (sınaî/tarımsal sermaye, mali sermaye, ticari sermaye ve rantiyeler) ve üç ara tabakadan (serbest meslek sahipleri, bürokrasi ve kentsel “marjinaller”) oluşur. Bu alt gruplardan her birini kuramsal ve ampirik olarak tanımlamak çetin bir iştir ve her şeye rağmen dışta kalan kategoriler olabilecektir. Buna rağmen toplumsal sınıflaşma/tabakalaşma yapısının ana öğelerinin bu şemada içerildiğini söyleyebiliriz.

II. Toplumsal Sınıflar ve Devlet: Cumhuriyet Bürokrasisi Yöneten Sınıf mıdır?

Sınıflar üzerine kurulu bir tarih incelemesi, sadece sınıf mücadelelerini değil, toplumsal sınıf, grup ve tabakalarla devlet arasındaki ilişkileri de incelemek durumundadır. Burada, devlet-sınıf ilişkileri üzerinde bazı genel önermeleri tartıştıktan sonra Keyder’in aynı sorunsalı yirminci yüzyıl Türkiye’si için nasıl ele aldığını gözden geçireceğim. Bu bağlamda, devlet-sınıf ilişkilerinin sadece toplumsal sınıfların siyasi iktidarı ele geçirmek üzere belirleyici bir mücadeleye giriştikleri istisnai dönemler, yani devrim ve karşı devrim anları için incelenmesi anlamına gelecek bir sınırlamanın uygun olmadığını vurgulayalım. “Hangi sınıf yönetecektir?” sorusunun esas olarak çözülmüş olduğu; ancak egemen bloğun alt grupları arasında devlete ilişkin güç dengelerinin ve keza bağımlı/yönetilen toplumsal sınıf/gruplarla siyasi üstyapı arasındaki ilişkilerin de değişme halinde olabileceği uzun ve

“normal” dönemlerin toplumsal tarih çalışmalarından dışlanması savunulamaz. Keyder de araştırmasının gündemini, burada önerilen geniş çerçeve içinde belirlemektedir.

Böylesine geniş gündemli bir inceleme için kuramsal hareket noktalarına sahip miyiz? Bu bağlamda da tarihsel maddeciliğin iyi bilinen bir tezinin en yararlı hareket noktasını sağladığını düşünüyorum: Buna göre, toplumsal kuruluşların “normal” evrimleri içinde ekonomik bakımdan egemen olan sınıf –yani artığa el koyan başlıca sınıf– devleti de kontrol eder. Egemen sınıfın alt grupları arasında değişen güç dengeleri siyasal iktidarın biçimini ve içeriğini belirler. Ve bu sorun sınıf-içi çatışma, pazarlık ve uzlaşmaların alanını oluşturur. Artığa el koyan farklı **sınıflar** arasında devletin kontrolü için koalisyonlar da oluşabilir; ancak bu tür uzlaşmalar istikrarsız ve geçici durumlardır. Aynı tezin daha geliştirilmiş bir biçimi, belli anlar için **devletin göreli özerkliği** olgusunu vurgular: Devlet katında ekonomik bakımdan egemen olan sınıflardan bağımsız göreli olarak geniş bir hareket alanının varlığı anlamına gelen bu özerkliğin kapsamı büyük toplumsal krizlerde veya bir üretim biçiminden diğerine geçiş dönemlerinde genişleyecektir. İstisnai dönemlerde ortaya çıkan bu göreli özerklik olgusu kimi gözlemciler tarafından çok kaba ve âdeta totolojik bir genelleme yapılmasına yol açacaktır. Mademki devlet, maaşlı bir memurlar takımı tarafından yönetilmektedir ve mademki bu bürokrasi tüm toplumu etkileyen kararları âdeta kendi başına alabilmektedir; o halde sadece devleti değil tüm toplumu da **yöneten sınıf** devlet memurlarıdır.

“Kamu yönetimi” ile “yöneten sınıf” kavramlarını karıştıran bu yanılgı, güçlü ve otoriter bir devlet geleneğinden gelen ülkelerin düşünürleri arasında yaygındır. Türkiye’yi inceleyen toplumsal bilimcilerde bu görüşe bu kadar sık rastlamamız bu nedenle şaşırtıcı değildir. Bu yorum, bir kere, devlet memurlarını veya bürokrasiyi bir toplumsal sınıf olarak anladığı için ve yukarıda tartıştığım nedenlerle yanıltıcıdır. İkinci olarak; aynı yorum, yüzyıllar süren Osmanlı tarihi ve Cumhuriyet dönemi arasında herhangi bir ayrım yapmadığı ve bu uzun tarih dilimi içinde devlet mekanizmasını yönetenleri niteliksel bir dönüşüm saptamadan ele aldığı için de yanlıştır.

Bu yaklaşım son zamanlarda kazandığı “liberal sol” kılıf içinde, Osmanlı/Türkiye toplumunun geçmiş yüzyılını burjuvazi ile bürokrasi arasında sürdürülen bir “sınıf mücadelesi” olarak görür: Bu mücadele iniş ve çıkışlar göstermiş; hatta bu iki sınıf arasında iş birliği ve koalisyon aşamalarından geçmiş olsa da esas olarak “devleti ve ekonomiyi kim kontrol edecek?” sorusu etrafında düğümlenir ve istikrarsız bir denge halinde sürer gider: Ekonomide burjuvazinin egemenliği, bürokrasinin bir türlü giderilemeyen iktisadi varlığı yüzünden tam olarak gerçekleşemez. Devlette ise bürokrasinin egemenliği vardır ve bürokrasi bu egemenliği burjuvazinin taleplerine karşı korumak çabası vermektedir. Tarih böyle yorumlanınca 1908-1923 yılları içinde Osmanlı yönetici sınıfının devlet üzerindeki kontrolünün son bulması ve devletin Jön Türkler ve Kemalistler tarafından fethedilmesi, “devrimci sıçrayışlar” veya “tarihsel kopuşlar” olarak görülemez. Aksine, bu dönüşümler, geleneksel yönetici sınıfın farklı klikleri arasındaki siyasi mücadelenin yansımalarıdır ve bu özellikleriyle dönemin ana sınıf mücadelesini oluşturan bürokrasi-burjuvazi çatışmasının yanında ikincil görülmelidir.

Bu okul, burjuvazinin göreli durumunun zaman içinde güçlendiğini kabul etmekle birlikte, yirminci yüzyılın sonuna yaklaşırken dahi sonuç kesinleşmemiştir: Burjuvazinin ilerlediği dönemleri, hemen hemen istisnasız olarak bürokrasinin “rövanş” dönemleri izler. 1960, 1971 ve 1980 askerî darbeleri bu nitelikte bürokratik/askerî rövanş hareketleri olarak görülür. Ne var ki, bu yorum biçimi örneğin 1980 sonrasında askerî rejimin burjuvazinin ekonomik programına tartışmasız angaje oluvermesi ve

hatta ortaya çıkan otoriter siyasi modelin burjuvazinin 1970'li yılların sonunda somutlaşan özlemleriyle tam uyum içinde olması gibi olguları açıklama imkânından yoksundur.

"Liberal sol" söylemi biraz farklı bir terminoloji içinde özetlersek, yirminci yüzyıl Türkiye tarihi devlet ve sivil toplum arasında süregelen; ancak, bir rakkası andıran dinamikleri nedeniyle bir türlü sonuçlanamayan mücadelenin tarihidir. Bu yorum politika pratiğine dönüştüğünde, Türkiye toplumunun emekçi sınıflarına –öncülüğü daima burjuvazide kalmış bulunan– sivil toplumdan yana güçleri destekleme görevi düşecektir. Ve bu sınıflarla burjuvazi arasındaki çelişkiler ikincil plana çekilmelidir.

Çağlar Keyder, bu geleneğin daha yumuşak bir alt grubunu temsil ediyor ve yukarıda özetlenen yorumların bazı aşırı uzantılarıyla arasına bir mesafe koymaya çalışıyor: Keyder'e göre bu hikâye esas olarak burjuvaziyi temsil eden Demokrat Parti'nin iktidara geldiği 1950 yılına kadar geçerlidir. Burjuvazi bu tarihten sonra –hâlâ bir sınıf olarak varlığını koruyan– bürokrasiye karşı zafer kazanmıştır ve 1960 sonrasının darbeleri ve askerî rejimleri burjuvaziyle bürokrasi arasındaki çatışmaları değil, ortak operasyonları temsil eder. Ve Keyder'e göre Osmanlı/Türkiye tarihinin evrimi içinde devrimci bir kopuş anı saptayacaksak bu, DP'nin 1950'deki seçim zaferidir. Bu tarih, Keyder'e göre, "yüzyılların devletçi geleneğine karşı... kökten bir dönüm noktasıdır... (ve) bürokrasinin... burjuvaziye tabi olacağının habercisi(dir)."[5]

Osmanlı, Jön Türk ve Kemalist dönemlerin klasik ve Batı türü kılıfları içinde, her şeye kadir olan, ancak toplumsal niteliği ve işlevleri açısından herhangi bir farklılaşma göstermeden tek yönetici sınıf olarak 14. (veya 15.) yüzyıldan 20. yüzyılın sonuna (veya ikinci yarısına) kadar varlığını sürdüren bu bürokrasi hikâyesinin en büyük sorunu aşırı basitliğidir. Bu hikâye altı yüzyıllık bir tarih kesitini bir buldozer gibi tarar; bütün girintileri ve çıkıntıları düzleştirir ve her soruyu yanıtlar. Dolayısıyla, her şeyi açıkladığı için hiçbir şeyi açıklamayan ve aslında gerçek bir içerikten yoksun olan o sihirli formüllerden biri olarak karşımıza çıkar.

"Neredeyse ebedi bir yönetici sınıf olarak bürokrasi" kuramı, ciddi güçlüklerle karşı karşıyadır. Bürokrasinin hiçbir zaman kuramsal kesinlik ve ampirik berraklık içerecek biçimde tanımlanamamış olması bu güçlüklerin başında gelir; ancak bunu bir sonraki kesimde ele alacağım. Bir yönetici sınıf olarak bürokrasi ile burjuvazinin ilişkilerinin tarih boyunca aldığı biçimler ise şimdi tartışacağım bir diğer güçlüktür.

Osmanlı toplumunu "Asya tipi" bir üretim biçimi olarak gören kuramcı veya tarihçi, klasik Osmanlı "devlet sınıfı"nı tasvir ederken, bu yönetici sınıfın kendisine rakip olabilecek ve farklı mülkiyet ve servet birikim biçimlerinden kaynaklanan ekonomik güç odaklarının oluşmasını mümkün mertebe engellemeye çalıştığını ve bu çabalarında –en azından Müslüman nüfus bakımından– 19. yüzyıl sonuna kadar başarılı olduğunu vurgular. Fakat aynı kuramcı, Keyder gibi 20. yüzyıla ve özellikle 1914 sonrasına kayınca, artık "reformist" bir kılıfla tarih sahnesine çıkan **aynı yönetici sınıfın** yeni oluşmakta olan Türk burjuvazisini besleyip desteklediğini anlatmaya başlayacaktır. Tek yönlü ve diğerkâm bir destek söz konusu değildir: Bürokrasinin üst dilimleri 1914-1930 yılları arasında bilinçli bir politika gereği devlet gücünü kendilerini zenginleştirmek üzere kullanırlar ve aynı mekanizmalar 1930-1945 arasında, bu kez resmî ideoloji tarafından gayrimeşru sayılmalarına rağmen, fiilen devam eder. Bunun sonunda, Keyder'in sözleriyle, "devlet sınıfı ile sanayi burjuvazisinin üst kademelerinin birbirinden ayırt edilmesinin çok güçleştiği bir kaynaşma gözlemlenir... Homojen bir koalisyon (söz konusudur ve)... çatışmalar ganimetin paylaşılması

düzeyinden öteye geçme(z)."[6]

Bu saptamayı bir kez yaptıktan sonra Keyder'in klasik Osmanlı döneminde kendi dışında bireysel zenginleşmeye karşı kesin bir tavır içinde olan bir yönetici sınıf ile burjuvaziyle karşılıklı çıkar ilişkileri içinde olan Jön Türk ve Kemalist siyasi kadroları nasıl olup da aynı toplumsal sınıf ve aynı yönetici sınıf olarak görebildiğini anlamak gerçekten güçtür. Bu iki farklı ilişkiler bütününün Keyder tarafından aynı terimlerle, "yönetici sınıf olarak bürokrasi" ve "devlet sınıfi" terimleriyle nitelendirilmesi elbette tatminkâr kabul edilemez. Burada, stratejik kavram olarak karşımıza çıkan "bürokrasi"nin tanımlanmaması ve işlevsel olarak sınırlarının çizilmemiş olması güçlüklerin ana nedenlerinden biridir. Ancak daha da önemlisi, kullanılan kavramın, 20. yüzyılın karmaşık sosyoekonomik süreçlerini kavrayacak ve çözümleyecek güçten ve incelikten yoksun olduğunu kabul etmemiz gerekiyor.

Aynı tarih dilimi içinde devlet-burjuvazi ilişkileri üzerinde alternatif –ve bence çok daha verimli– bir açıklama, imparatorluğun çöküşüne tekabül eden ve devletin göreli özerkliğinin genişlediği dönemde devlet çarkına el koyan küçük burjuva kökenli kadroların zaman içinde burjuvalaşması ve devletin, ekonomik bakımdan egemen bir sınıflar bloğu tarafından giderek fethedilmesi süreçlerine dayandırılmalıdır. Bu "fetih" aşamasının tamamlanma tarihi, 1950 seçimleri değil, CHP'nin içinde uygun dönüşümlerin tamamlandığı ve işçi hareketi ile sosyalist partilerin dışlandığı bir çok-partili rejime geçişi temsil eden 1946-1947 yıllarıdır. Şüphesiz ki, sonraki yıllarda burjuvazinin devlet üzerindeki egemenliği iniş ve çıkışlar gösterecektir: Küçük burjuva radikalizmi ve nadiren de olsa sosyalizm burjuvazinin ideolojik ve siyasi hegemonyasını zaman zaman ciddi olarak tehdit edebilecektir. Askerî darbeler, "ülkeyi komünizm ve anarşiden kurtarmak ve özel teşebbüs ve yabancı sermaye için yeniden çekici hale getirmek" amacıyla da yapılsa, her darbe, sermaye için devlet mekanizmasını denetlemeyi sağlayan kanalların yeniden oluşturulması zorunluluğunu getirir. Hatta bazen, devletin "yeniden fethi"nin gerekli olduğu kriz dönemleri gündeme gelebilir: 1978-1979 ve belki 1960 bu tür iktidar bunalımını temsil eden yıllar olarak yorumlanabilir. Bu alternatif açıklamanın güçlüklerle dolu olduğu ve herkesçe kabul görmeyeceği muhakkaktır. Ne var ki, Türkiye'nin bu yüzyıl boyunca yaşadığı karmaşık süreçlerin "yönetici sınıf olarak bürokrasi"den ibaret basit bir hikâyeyle açıklanamayacağı herhalde kabul edilmelidir.

III. Bazı Metodolojik Sapmalar Üzerine

Toplumsal bilimlerin pek çok kolunda olduğu gibi tarihte de araştırıcı daima iki metodolojik sapmadan birine düşme tehlikesi ile karşı karşıyadır: **Ampirisizm ve kuramsalcılık** (theoricism).

Geleneksel Türk tarihçiliğinin yaygın hastalığı ampirisizmdir. Bu, ayakları yerde, ayrıntılı arşiv araştırmalarına bağımlı bir tarihçiliktir ve toplumsal sistemlerin uzun dönemli (tarihsel) hareketlerini açıklamayı hedefleyen toplum kuramlarının veya göreli olarak yüksek soyutlama düzeylerinde inşa edilmiş kavramsallaştırmaların yararını inkâr eder. Toplumsal tarihçilikte ampirisizm, toplumsal sınıflara bağlı kavramların kullanılmasını reddedemez ancak, sınıflı toplumların uzun dönemli dinamiklerini açıklamak gibi bir hedeften bilinçli olarak kaçınır.

Toplumsal tarihçilikte kuramsala sapma ise, Marksist/radikal toplumsal bilimcilerin saflarında daha yaygındır. Bu sapma, kuramsal modellere aşırı bağımlılık anlamına gelir ve önceden oluşturulmuş kuramsal şemayı doğrulamak amacıyla ampirik malzemenin bir hayli selektif olarak ve gevşek tarzda kullanılması biçiminde ortaya çıkar.

Keyder, kitabında anlatılanların, “hâkim sınıflar ve fraksiyonlar ile bunların iktidarı ele geçirme, sürdürme ve kullanma girişimleri” olduğunu vurguladığı andan itibaren[7] kendisi için metodolojik bir tuzak hazırlamıştır: Bu türden bir gündemi izleyen araştırıcı, olağanüstü itina göstermediği takdirde kuramsala sapmaya rahatça savrulabilir ve Keyder de bu tuzağa düşmektedir. Keyder, kitap boyunca okuyucunun karşısına kuramcı niteliğiyle çıkıyor; birkaç ana aktörden (bürokrasi, sınaî ve ticari burjuvaziden) ve az sayıda yardımcı oyuncudan (pasif rollerde işçi ve köylü sınıflarından) oluşan bir hikâye anlatıyor. Senaryo önceden tasarlanmıştır ve bütün bu oyunculara iyi tanımlanmış roller dağıtılmıştır. Aktörlerden her birinin, yani toplumsal sınıfların, ekonomik ve politik çıkarlarına ilişkin olarak tek ve birleşik bir iradesi olduğunu; bununla tutarlı biçimde ve yekvücut olarak davrandığı varsayılmadan böyle bir hikâyeyi anlatmak imkânsızdır.

Şüphesiz ki Keyder’in yapıtını bir hikâye, bir kurgu olarak okumak heyecan verici oluyor. Ancak okuyucunun, elindeki metnin bir toplumsal tarih incelemesi olarak yazılmış olduğunu hatırlaması da mümkündür. Toplumsal tarihin çözümleme birimleri olarak toplumsal sınıf ve tabakaları kabul eden bir tarihçinin ise, sözünü ettiğim kurgusal ve soyut metodolojik sapmadan özenle kaçınması gerekir. Toplumsal sınıflardan her birini tek iradeli, tutarlı ve homojen birer ajan olarak görmeye hakkı yoktur. Her sınıfın, her toplumsal grup veya tabakanın saflarında kaçınılmaz olarak var olan çeşitliliği, içsel çıkar çatışmalarını, yanlış bilinç öğelerini ve -tüm toplumsal süreçler insan malzemesinden oluştuğu için- kaçınılmaz olarak var olacak öngörülemezlikleri göz ardı etmemelidir. Bu uyarılar araştırıcıya sözü geçen toplumsal aktörlerin ekonomik ve politik davranışları ve kaderleriyle ilgili genel eğilimlerin ve çok ihtiyatlı nedensellik bağlarının ortaya konmasının ötesinde ihtiraslı hedeflerden kaçınmasını da tavsiye etmiş oluyor. Ve bu mütevazı hedeflere dahi tarihsel ve ampirik malzemenin çok sistemli bir biçimde kullanılması ve özenli yorumu ile ulaşılabilir.

Keyder’in toplumsal sınıf, tabaka ve grupları önceden belirlenmiş bir senaryonun aktörleri olarak ele almasına ilişkin birkaç örnek vermekle yetineceğim: “(19. yüzyılda) bürokrasi... devlet memurlarının artık elde eden bir sınıf olarak ayrıcalıklarını devam ettir(ebilecek)... bir kapitalist bütünleşme modelinden yana manevra yaptı.” “(1930’lu yıllarda) bürokrasi kapitalist sistemle bütünleşmeye tepki gösterdi ve kendisiyle yeni gelişen burjuvazi arasında bir sınıf mücadelesi başladı.” “Yoksul köylülerin... de, orta ve zengin köylüler kadar olmasa bile, piyasanın sağlayacağı ekonomik özgürlükleri tercih ettiği ortaya çıktı.” “(1960’tan sonra) bürokrasinin içinde yer alan etkili herhangi bir grubun... Batı tipi parlamentarizmin dışında... uzun süreli bir rejimi savunması olası değildi.” “Bürokratların ümitleri ile sanayi burjuvazisinin taleplerini bir araya getirebilecek gibi görünen 1960 darbesi...” “Gecekondulular beraberlerinde getirdikleri popülist anti-elitizmi şehir ortamında yeniden üretebildiler.” “(1980 sonrasında) burjuvazi... tercihini kısıtlı demokrasi(den)... yana yapmıştı (ve)... bağımsız küçük üreticiler de (bu) yeni yönelimi destekleyecek bir grup oluştur(dular).”[8]

Buradaki savları Keyder, çok gevşek ve sistemsiz ampirik malzeme ve muhakeme ile desteklemeye çalışıyor. Şunu kabul etmek gerekir ki, yukarıda aktarılan ifadelerin kapsadığı soyutlama düzeyindeki savları ampirik olarak doğrulamak çok çetin ve zaman zaman imkânsız bir uğraştır. Öte yandan, bazı durumlarda buradaki soyutlama düzeyine çıkmanın da gerekli olabileceğini kabul edebiliriz. Buna rağmen bu derecede genel, kapsamlı ve iddialı önermeleri desteklemek için ekonomik, siyasal, hukuki ve ideolojik göstergeler arama, inşa etme ve sistemleştirme çabasını fiilen gereksiz gören aşırı bir eğilimi savunmak da herhalde imkânsızdır. Tarihsel-ampirik malzemenin kullanımına metodolojik disiplin getirmedikçe Keyder’in sevdiği ve hepimizin ilgisini çeken yukarıdaki türden temalar

etrafında yapılabilecek çeşitlemelerin sınırı yoktur; ancak bu tür çeşitlemelerin dünyayı ve tarihi kavramamızı kolaylaştıracağı şüphelidir.

20. yüzyılın büyük bölümünde Türkiye toplumunun yönetici sınıfı olduğu savı ile Keyder'in ana aktörlerinden biri olan bürokrasinin ele alınış biçimi sözünü ettiğim metodolojik sapmanın sakıncalarını açıkça gösteriyor. Bu aktör Keyder tarafından açık seçik tanımlanmamıştır. Kimdir, nedir bu bürokrasi? Keyder'in terminolojisine en yakın yorumu izleyerek bu "sınıf"ın sadece devlet memurlarından oluştuğunu mu kabul edelim? Öyleyse, daima ya iktidarda olmuş, ya da iktidarın en yakın rakibi olmuş bulunan ve "liberal sol okul"un çoğu partizanlarına göre 1980'de yine iktidara gelmiş bulunan bu sınıfın son on yıldaki hikâyesi tarihte benzeri görülmemiş bir "toplumsal ve toplu intihar" olayı değil midir? Maaşları hızla aşınarak, giderek büyük kentlerin gecekondu semtlerine sürülen ve proletaryanın hayat tarzına ve tüketim normlarına mahkûm edilmekte olan memur kitlesinin (yani bir sınıf olarak iktidarda olduğu iddia edilen bürokrasinin) "hal-i pür melal"ini nasıl açıklayacağız? Belki de bu tanım fazla dardır. Memurlara ek olarak serbest meslek sahibi profesyonel kadrolar ve/veya genel olarak "intelligentsia" da bürokratik sınıfa dâhil edilmeli midir? Veya bu tanımlar fazla geniştir ve bu sınıfı 1950 dönemecine kadar toplumsal kökenleri ve ideolojik yönelişleri ne olursa olsun sadece siyasi kadrolarla sınırlamak daha uygun olacaktır? Ya 1950'den sonra? Belki de sonraki dönemlerde Keyder'in bürokrasisi sadece belli –"devletçilik" gibi– ideolojik yönelişleri olan ve/veya sadece belli politik bağlantıları olanlardan (CHP'lilerden veya askerî rejimlere hizmet edenlerden) ibaret kaldı. Biraz daha daraltsak ve bürokrasiyi albay ve üstü rütbedeki askerlerden veya sadece darbe yapan askerlerden oluştursak ne olur? Franko darbesinin "los quadros generales"i gibi bizim de 1980 yılında "beş generalimiz" olmadı mı? "Bir sınıf olarak bürokrasi" kuramına angaje olanlar bu sınıfı hiç sevmediklerine göre ve bütün amacımız darbeleri ve darbecileri dolaylı biçimde aşağılamak ise, belki de hedefi iyice daraltıp beş, elli veya beş yüz kişilik bir askerî darbeci bürokrasi senaryosu ile sınırlamak en uygun yol olmaz mı?

Bu tür sorular sadece Keyder'in kitabında değil, çağdaş bürokrasiyi toplumsal dönüşümlerin en belirleyici aktörlerinden biri olarak gören tüm siyaset bilimcilerin çalışmalarında yanıtsız kalmakta; hatta ortaya dahi atılmamaktadır. Ve açıkça söylemek gerekirse, bu derecede gevşek bir "yöneten sınıf olarak bürokrasi" tezine bağlanmaktansa; "bazı adamlar arada bir silah zoruyla gelip devleti işgal ediyorlar; dilediklerini yapıp, canları isteyince çekip gidiyorlar." demek ve bu geliş-gidişlerin ayrıntılı hikâyesini anlatmak çok daha öğretici ve en azından daha az zihin karıştırıcı olacaktır.

IV. Toplumsal Tarih Çalışmaları İçin Bazı Yararlı İpuçları

"Devr-i Özal" başlayalı beri her ekonomik ve toplumsal eleştiri muhakkak "peki ama alternatifin nedir?" karşı saldırısıyla yüz yüze geldiği için –ve ister istemez bu ortamda biçimlendiğimize göre– modaya uymayı ve Keyder'in kitabı üzerindeki bu eleştirel notları, toplumsal tarih çalışmaları için geçerli olabilecek bazı "alternatif" yaklaşım önerileriyle tamamlamayı biraz da zorunlu görüyorum.

Cumhuriyet Türkiye'sinin toplumsal tarih incelemelerinin bence zorunlu bir öğesi, temel ve ikincil bölüşüm ilişkilerine ait nicel göstergelerdir. Bu tür ampirik girdilerin var olması, toplumsal sınıf/tabaka ve grupların göreli ekonomik durumlarında meydana gelen değişikliklere ilişkin spekülatif savların ortaya atılmasına engel olacaktır. Bölüşüm değişiklikleri genellikle sınıf ve grup tavırlarının oluşmasında önem taşıyan etkenlerin başında yer almakta ise bu konudaki bilgilerimizin mümkün mertebe zaman içinde karşılaştırılabilir biçimde sistemleştirilmesinin önemi ortadadır. Kapitalist üretim ilişkileri söz konusu ise, ücret/katma değer oranları ve/veya reel ücret, istihdam ve

emek verimliliği serileri anlamlı göstergelerdir. Köylülüğe ilişkin küçük meta üretimi için tarımın ticaret hadlerinde veya tarımsal (veya tarıma dayalı) ürünlerde nihai kullanıcıların ödedikleri fiyatlarla çiftçinin eline geçen fiyatlar arasındaki ticari marjlarda zaman içindeki değişmeler, köylülüğün yüz yüze geldiği sömürü oranlarındaki değişmeleri temsil eder: Belli piyasa türleri içinde ilk gösterge sınaî sermayeye, ikinci gösterge ise tüccar sermayesine intikal eden göreli artıktaki değişmeleri ifade eder. Köylülüğün ödediği faiz yükünün tarımsal katma değer içindeki payı küçük meta üretimine ilişkin bir diğer temel bölüşüm göstergesidir. Yarı feodal ilişkilere ait nicel bölüşüm göstergelerine gelince, tarımsal net hasıla içinde toprak kirasının payı veya birim ekilen alana düşen reel toprak kirası ve bunlardaki değişmeler kullanılabilir.

İkincil bölüşüm ilişkilerinde ise, reel faiz oranları; gayrisafi kârlar (veya tarım dışı katma değer) içinde faiz ödemelerinin (veya faiz gelirlerinin) payı; göreli fiyatlar yapısının farklı sektörlerdeki ticari marjların ve kâr oranlarının tahminine imkân verecek biçimdeki bir dökümü ve tarım dışı rantların reel ve göreli büyüklükleri ile ilgili seriler artığın yeniden paylaşımı ile ilgili değişmeleri yansıtabilecektir. Memur maaşlarının tarım dışı milli hasıla içindeki payı ve/veya reel maaş serileri, bir ara tabaka olarak bürokrasiye ilişkin bölüşüm göstergelerini sağlar.

Bu göstergelerden bazılarının hesaplanmasında geleneksel istatistikler yeterli olabilir.[9] Diğerleri (örneğin yarı feodal rantlara, serbest meslek sahibi profesyonel gruplara veya “marjinal kesim”e ilişkin olanlar) için ise, uzmanlarca yürütülen alan çalışmalarından belli yıllara ait sağlıklı bulgular türeyebilir; ancak bunlardan şimdilik zaman serileri oluşturulamaz.

Siyasi iktidardan kaynaklanan değişkenlerin, yani iktisadi ve sosyal politikaların yansımalarını saptayabilmek ve bunları sınıf konumları bakımından değerlendirebilmek için araştırıcı bu kararların hangi mekanizmalar içinde oluştuğunu ve uygulandığını derinliğine kavramaya çalışmalıdır. Bu, formel kanalların saptanmasının ötesine giden ve çeşitli grupların siyasi karar alma sürecine nasıl nüfuz ettiklerini; somut örnek olaylar içinde tekil kararları nasıl etkilediklerini veya belirlediklerini araştırmayı gerekli kılar. Böyle bir inceleme yapmadan sınıf-devlet ilişkileri üzerinde yukarıda eleştirdiğim türden gevşek savları doğrulamak veya reddetmek imkânsız olur.

Sınıfların ve toplumsal grup/tabakaların içsel tarihi üzerinde özellikle farklı gruplaşmaların günlük mücadelelerine ilişkin olarak her türlü ampirik ve olgusal malzeme kullanılabilmeli; istatistik ve/veya anket tekniklerine uyum koşulu arama lüksünden vazgeçilmelidir. Sosyolojik ve antropolojik alan çalışmalarından, sözlü tarihten, edebiyattan veya basından kaynaklanan ve pek de el sürülmemiş geniş bir alan toplumsal tarih araştırıcılarını beklemektedir. Bu bağlamda, Keyder’in bu tür malzemeye ulaşmaya en yatkın toplumsal bilimcilerimizden biri olduğunu da belirtmek gerekir.

Son olarak, Türkiye’de toplumsal bilimin belki de en spekülatif alanı olan sınıf ideolojileri üzerindeki incelemelere kısaca değinmek istiyorum. Türkiye’de ideolojik konumların çok renkli bir çeşitlilik ve hareketlilik içinde oluştuğunu ve değiştiğini ve bu oluşumları saptamanın ve çözümlemenin çok güç olduğunu söylemek herhalde mümkündür. Bu yüzyıl boyunca Türkiye’deki fikir ve siyaset hayatının araştırıcıya bu alanda oldukça zengin ham madde sağlayacak özellikler taşıdığını düşünüyorum. Eksik olan bu türden ham malzeme değil, bireysel ve kurumsal görüş, tavır ve davranışlarla belirli toplumsal sınıf ve grup/tabakalar arasındaki bağlantıları kuracak; ideolojinin farklı dilimleri arasında ayrım yapabilecek veya görünüşte bütünlük taşıyan bir doktrini farklı ideolojik öğelerine ayrıştırabilecek kuramsal ve metodolojik araçlardır. Bu doğrultuda çok dikkatli ve ince bir çaba içine girmedikçe, “burjuva, küçük burjuva ve işçi sınıfi ideolojileri” ve “resmî,

egemen, bürokratik ideolojiler" üzerinde söylenen ve yazılanlar, en iyi olasılıkla başlangıç hipotezleri, en kötü olasılıkla da içeriksiz, spekülatif savlar olmanın ötesine geçemezler.

Sınıf Analizi Üzerine[1]

Türkiye'de sınıf analizi literatürü ile ilgili ne düşünüyorsunuz? Bu literatür, Türkiye örneğinde sizin işaretini verdiğiniz sınıf profilleri-tecrübeleri-ideolojik-politik tavırlarının, sınıfın oluşum sürecinin, o arada sınıf zihniyetlerinin, ahlaki ekonomilerinin vs. ne ölçüde izini sürdü? Bu tabii asli olarak iktisat-politik iktisat çalışmalarının değil, onlarla rezonans halindeki politik-kültürel-antropolojik çalışmalara düşen bir iş. Ama nihayetinde bir yanda emek süreci, fabrika rejimi, devlet-sermaye ilişkilerinin iktisadı vb. çalışmalar, diğer yanda ise az gelişmiş bir kültürel çalışmalar-antropoloji veya merkez-çevre anahtarı ile iş gören siyasal bilim tablosu çıkıyor. Sınıfın oluşumu, sınıf kültürü, sınıf zihniyeti, ahlakı vs. kör nokta gibi kalıyor. Belki, bu alana ilgili duyan iktisatçıların sosyoloji ve antropolojiye, sosyolog ve antropologların da iktisadiyat ve bölüşüm ilişkilerinin analizine yabancı olmasının getirdiği kısırlıktan yakınmanızla da ilgili bu...

Sınıf kavramına, Marksist geleneği izleyerek bir açıklık getirdikten sonra, bu anlayışı iktisat çalışmalarıma taşımaya çalıştım. Bu tür çalışmaların merkezinde bölüşüm ilişkilerinin çözümlenmesi yatıyor. Bölüşüm ilişkilerinin çözümlenmesi, sadece bugün değil, kapitalizmin erken tarihi içinde dahi devlet olgusunu dışlayarak mümkün olmadığı için, devlet-sınıf bağlantıları da bu çalışma gündeminin içine girmiş oluyordu. Türkiye'nin son yüzyıllık iktisadi, toplumsal, zaman zaman siyasi tarihini bu perspektifle okumaya; Türkiye ekonomisinin bazı güncel sorunlarının incelenmesine bu açıyı getirmeye çalıştım. Nadiren fırsat bulduğumda alan çalışmalarının getirdiği olanakları kullanarak sınıf olgusunun gündelik hayat, ideoloji, siyasi davranış gibi çetrefil alanlardaki yansımalarına nüfuz etmeye çalıştım. İma ettiğiniz gibi, "Türkiye'de sınıf analizi literatürü"nün, bu çalışmaların "izini sürmesi" söz konusu olamazdı. Benim bu çerçeve içindeki çalışmalarım, bu literatürün sadece bir parçası olmuştur. Evet, farklı alanlarda sosyal bilimcilerin birbirlerinin katkılarına yabancılığı ciddi bir sorundur. Ancak, sözünü ettiğiniz alanların içinde "merkez-çevre anahtarı"nı kullananlar dışındakilerin tümüne Marksizm mikrobu bulaşmıştır. Bu nedenle de, bazı alt-alanlarda "az gelişmiş" olsa dahi, Türkiye'deki sınıf analizi literatürünün bilançosu ve geleceği üzerinde çok iyimserim. Türkiye Sınıf Araştırmaları Merkezi gibi disiplinler arası iletişime açılan girişimler bu bakımdan çok önemlidir.

Türkiye'nin gerçek anlamda 1980 sonrasında, aslında tam olarak belki 90'lardan itibaren, açık seçik sınıflı toplum görünümü kazandığını söyleyebilir miyiz? Elbette ondan önce sınıflar ve sınıfsal ayrışma yoktu demek değil bu. Ancak sınıf atlama mekanizmalarının daralması, ayrışmanın hem ekonomik hem kültürel-sosyal görünümlerinin berraklaşmasından söz edilebilir mi? Hem de –doğrudan doğruya sınıf bilinci diyemesek de– insanların kendi toplumsal durumlarını algılama biçimlerinin değişimi bakımından, yani sınıf oluşumlarının öznel faktörlerini göz önüne alarak...

1980 sonrasının sınıf dengeleri bakımından Türkiye'ye getirdiği önemli dönüşümü, burjuvazinin devlet aygıtı üzerindeki egemenliğinin pekişme derecesinde arayabileceğimizi düşünüyorum. Bunu gerçekleştirebildiği ölçüde (1989'u izleyen kısa bir dönem dışında başarı da sağlamıştır) sözünü ettiğiniz, "sınıf atlama mekanizmalarının daralması" ve ayrışmanın derinleşmesi de hızlanmıştır. Burjuvazinin sınıf bilinci güçlenirken, ona paralel giden ikinci bir dönüşüm de gerçekleşmiştir. Sakız gibi çiğnenen bir yaveyi (doğru olduğu için) tekrarlamak zorundayım: 12 Eylül rejiminin her türlü sola karşı etkili tasfiye operasyonu ve bu dönemdeki hukuki, kurumsal ve siyasal düzenlemeler emekçilerin sınıf bilinçlerinin aşınmasını hedeflemişti; askerî yönetimi izleyen Özal dönemi de bu

girişimi tamamlamış; bu hedef doğrultusunda önemli başarılar gerçekleşmiştir. Böylece toplumsal ayrışmalar derinleşirken, sınıf mücadeleleri zayıflamıştır.

Türkiye toplumunun sınıfsal formasyonunun son 30 yılda hem keskinleşmesi, hem derinleşmesi düşünüldüğünde, bu ayrışma sürecinin toplumsal-siyasal alanı şekillendiren "baş çelişki" gibi görünmemesini neye bağlamalıyız? Neoliberal stratejinin yarattığı yıkım ve dönüşüme rağmen, bu dönüşümün "iktisadi çekirdeği"nin kamusal gündemin ve toplumsal mücadelelerin odağındaki antagonizma olmaması ve bunun yerine laiklik ve milliyetçilik eksenlerinin hâkim olması neden? Bu "doğrudan sınıfsal görünmeyen" eksenlerin sınıfsallıkla ilişkisi?

Halk sınıflarının ekonomik, sosyal sorunlarını, özlemlerini siyaset sahnesine taşıyacak sınıfsal platformlu sol akımlar etkili boyutlarda var oldukça sınıf mücadelesi toplumsal hayatın önemli bir öğesi olur. Bu akımlar ortadan kalkar, fiilen etkisizleşirse, bu sorunlar ve özlemler yok olmaz; ancak, başka akımlar bu boşluğu doldurur ve halk muhalefeti sınıf mücadelesi dışında tepki biçimlerine dönüşür. Türkiye'de 12 Mart ve 12 Eylül rejimini izleyen yıllarda CHP ve o geleneği sürdüren SHP, ılımlı da olsa sınıfsal platformlu sol çizgilere yöneldiler ve önemli seçim başarıları kazandılar. Bu yönelişlerin tıkanması, son bulması trajik sonuçlara yol açtı; sorduğunuz durumun oluşmasında belirleyici oldu. Belki maalesef, Türkiye'de sosyalist sol da, siyaset yelpazesi içinde kendisinin hemen sağında yer alan bir kitle partisinin (CHP, SHP, DSP'nin) daha önce söylediğim anlamda sola yöneldiği konjonktürlerde gelişmiştir. Bu kitle partileri, halk sınıflarının özlemlerini siyasete taşıma seçeneğini; yani, ılımlı boyutlarda dahi olsa burjuvaziyle hesaplaşma seçeneğini reddettikten sonra, siyasi İslam, tarikat-cemaat örgütlenmesinin katkılarıyla sözü geçen boşluğu doldurdu. CHP (veya o geleneği izleyen siyasi partiler), söylediğim anlamdaki solculuğu terk ettikten sonra, muhalefet stratejilerini bir yandan anti-laik uygulamaların eleştirisi; öte yandan da Kıbrıs, Ermenistan, Kuzey Irak konularında (ve Türkiye Kürtlerinin sorunları üzerinde) dar milliyetçi bir çizgi üzerine inşa ettiler. Dış siyasetteki muhalefetlerinin bağımsızlık hedefiyle bağlantılı anti-emperyalist bir çizgi oluşturmadığı açıktır. Laiklik kaygılarına dayalı muhalefet ise haklıdır; ancak, sınıfsal odaklı bir toplumsal muhalefetle birlikte sürdürülmezse halk sınıflarıyla bağlantıları daha da zayıflatır; geri teper ve bir kısır döngüye yol açar.

1980 sonrasında Türkiye'de koruma-kollama ilişkilerinin baskın olduğu "ham" sınıf iktidarının artık devre dışı kalıp, sermaye iktidarının "olgunlaştığı" (burjuvazinin genel/soyut çıkarı temelinde kurumsal, anonim temele oturduğu) tezine karşı çıkıyorsunuz. Bunu devletin "kolektif kapitalist" rolünden çok, kayırmacı, kollamacı, kesimsel, bireysel sermaye çıkarlarına hizmet rolünü üstlenmesiyle beraber düşünebilir miyiz?

Evet, sözünü ettiğiniz görüşü tamamen o anlamda kullanıyorum. Özal, Çiller, Mesut Yılmaz, AKP dönemleri, bu bozulmuşluğun kalıcılığını gösteren sayısız olguyla doludur. Daha da ilginci, halk sınıflarına karşı izlenen politikalarda sermaye katmanlarının yekvücut dayanışması; makroekonomik yönetimde ve uluslararası sermayeyle ilişkilerde IMF reçetelerinin harfiyen izlenmesi; kurumsal-yapısal "reformlar" söz konusu olduğunda AB-Dünya Bankası kurallarına teslimiyet; ancak, bu genel çerçevenin imkân verdiği tüm tali ("mikro") alanlarda "yarenler" lehine kayırmacı, avantacı mekanizmalar... Neoliberalizmin Türkiye'si budur.

Türkiye'de kapitalizmin tarihine bakınca, İttihatçıların "milli iktisat" siyasetinden bugünün neoliberalizmine uzanan bir hat boyunca, yağma-çevre talanı-yolsuzluk-peşkeş çekme vb. yoluyla sermaye birikimi dikkat çekiyor. Yanı sıra, en son Tuzla örneğinde görüldüğü üzere, Engels'in

“İngiltere’de İşçi Sınıfının Durumu”nda anlattığından hiç de farkı olmayan bir rejimle karşı karşıyayız. Bunlara bakınca, Türkiye’de sermayenin bir nevi hiç bitmeyen bir ilk-el birikim mantığıyla ürediğini söyleyebilir miyiz? Bunun makroekonomik politikalar, yasal-kurumsal düzenlemeler ve daha genel olarak birikim stratejileri ile ilişkisini nasıl anlamalıyız ve burjuvazinin hâlâ “lümpen” niteliğini sürdürmesiyle bunu beraber düşünebilir miyiz? Öte yandan bu süreç, sermayenin merkezîleşmesi ve yoğunlaşması yönünde ilerlerken, yine başından beri olduğu üzere, kısa süre öncesine kadar adı sanı bilinmezken neredeyse bir anda ciddi bir güç olarak beliren sermayedarlar da türetiyor. Bunun burjuvazinin topografyası ve soy kütüğü açısından önemi nedir?

Tuzla örneği, ilkel birikimden ziyade vahşi kapitalizmin bir örneğidir. 19. yüzyılda Avrupa’da vahşi kapitalizmin burjuvazisi, yaratıcı, yenilikçi, az tüketen, yüksek birikim tutkusu izleyen özelikler taşıyordu. İyi-kötü bir sosyal devlet deneyiminin ardından geldiği için 21. yüzyıl Türkiye’sinde vahşi kapitalizm, ilkel iş adamları tarafından yürütülüyor. Bu “ilkellik” nitelemesinin kapsamına Tuzla’daki işçi ölümlerini, teröristlere, dış düşmanlara bağlamak isteyen Sanayi Bakanı’nı ve “bu ölümler bir işçi-işveren sorunu değildir” diyen Çalışma Bakanı’nı da katmalıyız. Buna karşılık, *Kapital*’deki anlamdan ziyade David Harvey’in kullandığı anlamda ilkel birikimin geçerli olduğu çok geniş alanlar, sözünü ettiğiniz “yağma-çevre talanı-yolsuzluk-peşkeş çekme” mekanizmaları için de söz konusudur. Yöntemler, uygulama alanları nelerdir; kimler, nasıl kayırıldı? Çok uzun, renkli bir liste var ve bu liste, örneğin, korumacı-müdahaleci 1980 öncesinin örnekleriyle karşılaştırılamayacak kadar zengindir. Bu, vahşi kapitalizm gibi derinliğine sermaye birikimine dayanmaz; yutarak, başkalarının birikimine el koyarak büyümeye dayanır. Bireysel zenginlik yaratır; toplumsal servete, sermaye stokuna katkı sağlamaz. Siyasi iktidarın kayırmacı uygulamalarına dayandığı için her dönem, kendi zenginlerini (içlerine siyasetçileri de katarak) yaratır.

Devlet ile burjuvazi ve onun farklı kesimleri arasındaki ilişkiyi nasıl koyuyorsunuz? TÜSİAD ile “resmî söylem” arasında zaman zaman kendini gösteren politik mesafe, burjuvazi ile liberal anlamıyla demokrasi arasındaki ilişki, sizin de çalışmalarınızda vurguladığınız tarihsel biçiminden ne ölçüde kayda değer bir farklılık taşıyor?

1980 öncesinde burjuvaziyle siyasi iktidar arasındaki ilişkilerde kayırılan iş adamlarına, seçilmiş sermaye gruplarına rant sağlanmasını, kaynak aktarılmasını devlet aygıtının bürokratik katmanı önlemeye çalışırdı. “Devlet malını yedirtmem” ilkesinin ifade ettiği yanılsama, farklı bir ifadeyle devlete sahip çıkma misyonu, kamu bürokrasisi içinde yaygındı. Rant oluşumu, ekonomik modelin özellikleri nedeniyle önlenemez; ancak, rantların paylaşımı nesnel kurallara bağlanır; belli iş adamlarına değil, bir sektörün tümüne, DPT’nin önceliklerinin belirlediği faaliyetlere olduğu gibi intikal gözetilir. Bu işlevdeki başarı, devletin “kolektif kapitalist” niteliklerinin ilerlemesi anlamına gelir. Ekonomik bürokrasinin, Özal döneminden itibaren bu işlevi yürütecek yetkileri kısıldı; yapısı değişti; ideolojisi dönüştü. Siyasi iktidarla iş çevreleri arasındaki ilişkiler böylece **ilkelleşti**. Durum böyle olunca, burjuvazinin katmanları arasında gözetilenler/dışlananlar ayrımının doğması kaçınılmazdı. Dışlanan bir TÜSİAD başkanının Özal rejimini o günlerde **kleptokrasi** olarak nitelendirmesi anlamlıdır. Bu ayrışma Özal sonrasında süregeldi; AKP’li yıllarda da devam ediyor. Ancak, aynı dönemler, siyasi iktidarların **genel olarak sermayenin** lehine dramatik düzeltmeler yaptığı yılları da içerir. Örneğin, siyasi iktidarların halk sınıfları lehindeki bölük-pörçük (ve “popülizm” yaftası altında sermaye çevrelerince lanetlenen) uygulamaları, “devlet bölüşüm ilişkilerinden elini çeksin” ilkesi gereği adım adım tasfiye edildi. 1990’lı yıllarda, istikrarsız

hükümetlerin yol açtığı "popülist deformasyonlar", sermaye çevrelerini, "12 Eylül-Özal dönüşümleri boşa mı gidiyor?" endişesine sürüklemekteydi. 1998 sonunda IMF ile başlayan ve çok daha geniş bir gündem içeren ilişkiler, bu endişelere son vermeyi hedefliyordu. IMF-Dünya Bankası gözetimi on yıl boyunca kesintisiz sürdürüldü. AKP'nin bu programı olduğu gibi benimsemesi ve daha da önemlisi tek parti iktidarını getirmiş olması, bir bütün olarak sermaye için çok büyük bir önem taşıyordu. Böylece burjuvazinin dışlanan gruplarının yakınmaları, sermayenin tüm katmanları için büyük önem taşıyan emek-karşıtı yönelişler nedeniyle arka plana kaydı. Bu genel saptamaların ötesindeki siyasi iktidarla iş çevreleri arasındaki "al gülüm, ver gülüm" bağlantılarını ilerici medya emekçileri yakından izliyorlar; yayımlıyorlar.

Türkiye'de büyük burjuvazi-demokrasi ilişkilerine gelince, 12 Eylül rejiminin ardındaki habis rollerini unutamayız. ANAP döneminden bu yana, formel demokrasiye, yani, "siyaset ekonomiye karışmamak koşuluyla, seçimle gelen seçimle gitsin" sloganıyla özetlenebilecek bir rejime angaje görünüyorlar. Altmış yıllık bir parlamenter düzen içinde, demokrasiyle popülizm arasında yakın bir bağlantı algılamış olan halk sınıfları bakımından bu yönelişin hayata geçmesi, temsili demokrasinin kitle tabanının, meşruiyetinin aşınmasına yol açmaz mı? Bizler, yani solcular ise, bir yandan "almadan vermek" olarak algılanan popülizmin "alarak vermek" düzenine geçerek (emek lehine geniş bir alanı kapsaması şartıyla) aşılmasını savunmalıyız. Öte yandan da, alan-veren ilişkisinin örgütlü halka dayanmayan bir parlamenter rejimde sağlıklı bir tabana oturamayacağını ısrarla vurgulamalıyız. Bu özellikleri içermeyen bir siyasi rejimin demokratik karakterini de daima sorgulamak zorundayız.

Sınıflar ile siyasal temsil arasındaki ilişkiyi biraz deşelim. Mesela Meksika'da yapılan seçimlerle ilgili bir değinmenizde halkın "sınıf refleksiyle" davrandığını vurguladınız. Türkiye'de böyle bir refleksten söz etmek ne ölçüde mümkün? Böyle bir "refleks" teşhis edebiliyor muyuz? Edemediğimiz ölçüde bu "refleksi" "bozan", kıran dinamikleri nasıl anlamalıyız? Malum bizdeki seçim tahlillerinde hegemonik olan bir klişe var: merkez-çevre çatışması. Şu ya da bu biçimde kendini gösteren bir sınıf tavrının oluşumunu, kendini var etmesini "ketleyen" ve belki kendileri de sınıf ilişkileri ile birlikte düşünülmesi gereken etmenler neler? Hatırlatma kabilinden, bir yazınızda "o halde Allah'a şükür ki, yoksuluz" diyen varoşlu öğrenciyi örnek vererek, "yoksul insanların dünyaya sınıfsal bir perspektifle bakmaları aşınmış olabilir; ama sınıfsal refleksler ortadan kalkamaz" diyorsunuz ve "köktendinci İslâm'ın denetimi altında biçimlenen sınıfsal refleksin Ayşe Arman'ın temsil ettiği mini etekli, Ramazanda Boğaz'da içki içen insanların hayat tarzını tahripkâr bir nefret yoğunlaşmasıyla hedef almasından" söz ediyorsunuz. Velhasıl, Türkiye'de sınıf oluşumlarında ve "sınıf refleksinde" dinsel ve kültürel etmenlerin damgası meselesine dair söyleyebilecekleriniz...

Bunlara daha önce değindim. Şematik olarak, kısaca tekrarlayayım: Sol siyaset fiilen tasfiyeye uğrarken, sınıf bilinci aşınır; sınıf mücadelelerinin yöneleceği kanallar giderek tükenir. Bu süreç, bir de, sınıf çelişkileri derinleşirken gerçekleşmişse, sınıfsal refleksler yok olmaz; soruda değindiğiniz değer yargılarıyla ilgili, "kültürel" alanlara akar. Sol siyasetin bıraktığı boşluğu, tarikat-cemaat bağlantılı siyasi İslâm doldurursa, seçkinlere özgü, "laik" hayat tarzlarını hedefleyen nefret yoğunlaşması biçimini alan tepkiler yaygınlaşır. Latin Amerika türü (yani sınıf bilinci içeren ve sınıf mücadelesine yönelen) sınıfsal reflekslerle Ortadoğu türü "kültürel" sınıf refleksleri arasındaki ayrıma önem veriyorum.

"Osmanlı toplumunda bir devlet sınıfından bahsedilebilir mi?" tartışmasını ucu açık bırakıyorsunuz, ancak modern Türkiye'de askerî ve sivil bürokrasinin bir egemen sınıf olarak

değil ancak bir ara tabaka olarak değerlendirilebileceğini vurguluyorsunuz. Bununla ilgili iki noktayı tartışabiliriz. Birincisi, OYAK örneği. Orduyla sermayeyi bütünleştiren bu dev iktisadi kompleks, askeriyenin –sınıf demeyelim– bir zümre olarak neredeyse bir belirgin ekonomik ayrıcalıklar kazanmasını sağlıyor. OYAK, –temel tezinizi sorgulamak gerekmiyor, müstakil bir konu olarak düşünelim–, nasıl çözümlenmeli? İkincisi, yine kültürel sermaye kavramını ve sınıf oluşumlarının iktisadi üretim ve bölüşüm ilişkilerinin berisinde yer alan ama aslında pekâlâ doğrudan doğruya onlara müdahale de edebilen mekanizmalarını hesaba katmamız gerekmez mi? Bu mekanizmalar içinde, "devletlû" imgesinin rolü önemli değil mi? Mutlaka bürokrasinin egemen sınıf olduğu sonucunu türetmek gerekmez bu bakış açısından –hatta bu bakış bizzat burjuvazinin tahakküm mekanizmalarını çözümlemeye de yarayacaktır–; ancak Türkiye'de sınıfların oluşumunda, sınıfsal ilişkilerin formatının oluşmasında önemli bir boyutu atlamamamızı sağlayacaktır.

Bürokrasiyle ilgili görüşlerim değişmedi. OYAK olgusunun abartıldığını düşünüyorum. Askerî bürokrasinin sosyolojik analizi yapıldığında, Türkiye'de subayların toplumsal kökenleri, geçim düzeyleri, hayat tarzları ve ana çizgileriyle ideolojik konumları bakımından, örneğin Mülkiyeli kamu görevlileri ile karşılaştırdığınızda (çalışma koşulları dışında) önemli farklar çıkacağını ve OYAK'ın bu duruma niteliksel, hatta nicel bir değişme getirdiğini sanmıyorum. Öte yandan, silahlı kuvvetlerin üst kademelerinin, Genel Kurmay Başkanlığı'nın siyasete müdahale vesileleri giderek daralmaktadır. Nasıl ki Hazine Müsteşarlığı'nın yönetici ve uzman kadroları adım adım neoliberal perspektife ayak uydurmuşlarsa, yüksek rütbeli komutanlar da sermayenin Türkiye toplumu üzerindeki genel egemenliğine giderek uyum sağlamaktadırlar. 12 Mart ve 12 Eylül darbelerinin ana işlevlerinden birinin sermayenin tahakkümünü pekiştirmek olduğunu tekrar vurgulayayım. Bugüne bakınca, dış ilişkilerde (örneğin ABD-İsrail bağlantılarında) siyasi iktidarla çatışmamaktadırlar. "Millî güvenlik" olgusunu doğrudan ilgilendiren TELEKOM'un (üstelik bir Lübnan-Suudi grubuna satılarak) özelleştirilmesi sineye çekilmiştir. AKP'nin DTP'yi Kürt bölgelerinden tasfiye etme çalışmalarına (laiklikle ilgili endişeler tamamen arka plana atılarak) destek verilmektedir. Sözünü ettiğiniz ideolojik çeşitlenmeler ise toplumsal tarihimizin zenginliğinin parçalarıdır ve bunları dünü, bugünü ile çözümlememiz elbette önemlidir.

Aynı soruyu başka bir dereden su getirerek de sorabiliriz! Kapitalist gelişme, sermaye birikimi, bölüşüm ilişkileri vs. bakınca devleti burjuvazinin ortak işlerini (veya özel-şahsi işlerini) yürüten organ, sivil toplumun örgütlü ve yoğunlaşmış gücü, kapitalist devlet olarak düşünmek gerekiyor. Ama bir yandan da siyasal alana bakıldığında, bu sınıfsallıkla ilk bakışta ancak dolaylı bir ilişkisi olan bir başka sıfat, otoriter-ceberut-pretoryen bir devlet ve kendini onun ali çıkarlarını gerçekleştirmekle mükellef addeden bürokratik-askerî zümre var gibi. Merkez-çevre problematiği de dâhil kimi analizlerde, kendinden menkul bir iktidara ve özsel çıkarlara sahip bir devlet nosyonu ile karşılaşıyoruz. Sizin böyle bir perspektifi eleştirdiğinizi biliyoruz. Bu karmaşık ekonomik ve siyasal süreçleri ve güç ilişkilerini birbirine bağlayan bütünsel bir analizin imkânını nasıl düşünebiliriz? Mesela IMF programları, Çalık grubu, Tuzla, Ergenekon, Kürt meselesi, laiklik... Yani neoliberal zihniyetin fonlar, güya özerk kurullar, kamu hizmetlerinin işletmeleştirilmesi vb. yoluyla devleti yeniden yapılandırılması ile laiklik, ulusalcılık, Ergenekon, ordu, yargı vb. üstünden yürütülen iktidar mücadelelerini nasıl beraber düşüneceğiz? Ekonomik ve siyasal alanları ve bu alanlardaki güç ilişkilerini sınıf analizi açısından nasıl kavramlaştıracağız? Tabii, sınıf iktisat, sendika, gelir dağılımı vb. meselesidir, siyasette ise bambaşka tarihsel, kültürel, politik dinamikler vardır gibisinden bir problematiğimiz

olmayacaksa... Tabii bir de bütün bunları global sermayenin vazettiği ekonomik ve siyasal kodlarla beraber düşünmemiz gerekiyor herhalde?

Bu sorularla, beni tartışmaktan hoşlanmadığım bir mecraya, sol siyasetin stratejik sorunlarına yönlendiriyorsunuz. Kırk dereden de su getirseniz, beni güncel uzantılarıyla pretoryen devlet söylemine ikna edemezsiniz. Türkiye'ye özgü olmayan bir küçük burjuva radikalizmi vardır. Cumhuriyetin kuruluşunda, ilk atılımlarında, yirmi küsur yıllık erken tarihinde önemli roller oynamıştır. Tarihimizin en demokratik anayasasının oluşmasına katkı yapmıştır. Demokrasinin altın çağı olan 1960'lı, 1970'li yılların aydınlık ortamının oluşmasında rol oynamıştır. Son yıllarda sendikalar giderek zayıflar ve dağınıklık içinde önem yitirirken, mühendisler, hekimler, hukukçular olarak, kendi meslek örgütlerinin iktidar yörüngesine girmesini, neoliberal söyleme teslimiyeti önleyebilmişlerdir. Hem toplumsal taban, hem de dünya görüşü itibariyle işçi sınıfıyla ve sosyalizmle düşmanca çelişkiler içermeyen özellikleri vardır. Kapitalizmin aşılması bir gün Türkiye'nin tekrar gündemine gelecekse, bu, küçük burjuva radikalizmiyle Marksizmden esinlendiği için aydınlanma geleneğinin mirasını taşıyan sosyalizmin yollarının kesişmesiyle mümkün olacaktır. Farklı bir deyişle, Cumhuriyet mitinglerinin güdümsüz, gönüllü katılımcılarıyla, 15-16 Haziran kalkışmasının veya 1989'daki Zonguldak-Ankara yürüyüşünün işçilerini aynı mücadelede birleştiren ittifaklarda gerçekleşecektir. Dolayısıyla bu radikalizmin kalıntılarını taşıyan bağımsızlık-laiklik tutkularının sosyalistler tarafından küçümsenmesi çok ağır bir hatadır. Tekrar, tekrar vurgulamak isterim: Türkiye'de laikliğin aşınması, işçi sınıfının gerici, köktendinci akımlar tarafından teslim alınmasına yol açtığı için, öncelikle solcuların sorunudur. Küçük burjuva radikalizminin burjuva ideolojisi tarafından teslim alınması, egemen sınıfların öncelikli hedeflerinden biridir. Bu teslimiyetin bir biçimi anti-demokratik, paranoyak eğilimlerin güçlenmesi, yaygınlaşması biçimini alır. Öte yandan küçük burjuva radikalizminin, faşizan eğilimlere, ırkçılığa savrulmasına, ya da seçkinci eğilimlere kapılıp emek düşmanlığı doğrultusunda yozlaşmasına karşı her yerde, her toplumsal ortamda, sivil-asker ayrımı yapmadan her meslek grubunda mücadele etmek de gerekir.

Sözünü ettiğim eğilim, akım ve ideolojik çeşitlenmeler bir şeydir; devletin baskıcı işlevlerini temsil eden, sürdüren, uygulayan kurumlar, açık-gizli tertipler, bu işleri yürüten görevliler, onların tetikçiliğini yapan ajanlar ayrı bir şeydir. Bourdieu'nün sevdiğim bir ayrımıyla, "devletin sağ eli" her yerde baskıyı, şiddeti, karanlık düzenleri, faili meçhul cürüm ve cinayetleri yürütür. Kendine özgü kuralları, ruh halleri, belki kırıntı biçiminde ideolojileri vardır; ancak son tahlilde "düzeni koruma", "anti-komünizm" bayraktarlıkları altında, yaptıkları işleri egemen sınıflar adına sürdürmüşlerdir. Düzen karşıtı sol akımlarla, faşist akımlar arasında hiçbir zaman tarafsız kalmamaları; hatta tetikçilerini bu ikincilerden seçmeleri bunu gösterir. Türkiye demokrasisinin altın çağı olan 1960 sonrası, bu karanlık güçlere karşı yapılan mücadelelerle gerçekleşti. Taylan Özgür'le başlayan siyasi cinayetler silsilesinin sorumlularıyla sözünü ettiğim küçük burjuva radikalizmi nasıl karıştırılıyor; anlayamıyorum.

Ergenekon davasının coğrafi, siyasi ve kurumsal olarak kısıtlı tutulmuş olmasını; siyasi iktidarın öncelikleri doğrultusundaki hedef saptırmalarını bir yana bırakalım. Dava, olası seyri dışında, çok önemli bir işlev de ifa etmektedir: İddianameyi, eklerini ve çeşitli çevrelerin tavırlarını birlikte değerlendirdiğimizde, Türkiye toplumunun tüm kurumlarıyla, egemen çevrelerinin tüm katmanlarıyla ne kadar vahim bir çürüme içinde olduğunu gösteriyor. Savcı, bu karmakarışık, sakat iddianameyi kaleme aldıktan sonra, bütün ekleri klasörlere yükleyip kamuoyuna açık hale getirince, âdeta "alın işte; hepiniz pislik içindesiniz; ne haliniz varsa görün" demektedir. Bu özelliğiyle meraklılara, çok

ciddi ve kapsamlı bir toplumsal-politik eleştiri malzemesi sunuyor.

Popülizmi düşünürken, onun sizin vaktiyle yaptığınız analize de esas oluşturan belirli bir sermaye birikim stratejisi, devlet ve sınıflar arasındaki ilişkiyi düzenleyen belirli kurumsal mekanizmalar, iktisat politikaları vb. üstünden yapılan tanımının yanı sıra, ideolojik-politik ve kültürel yönlerine vurgu yapan tanımını da akılda tutmak gerek. Özellikle Türk sağı düşünülünce, popülizmin bu kültürel yönü önemli görünüyor. Sınıflar ve temsil bağlamında yakın zamanlardan akla gelen bir örnek, Rahmi Koç'un yine Ayşe Arman'a verdiği röportajdaki "sakalsız-bıyıksız" insan çalıştırma ile ilgili sözlerine Erdoğan'ın gösterdiği tepki. Erdoğan'ın Koç'u karşısına almasının ardındaki somut rasyonelin ne olduğu veya olabileceği bir tarafa, o tepkide daha önce sözünü ettiğimiz yoksul liseli gencin kodlarıyla bir rezonans olduğunu söyleyebiliriz. Ama öte yandan, bu iki aktörün iktisat programı açısından hemfikir ve fakat kültürel kodlar açısından seçkinci-beyaz Türk'e karşı "eşitsizliğe itiraz eder görünen" şeklinde ayrışır görünmesini nasıl anlamalıyız? Tabii Erdoğan'ın bu "kültürel" tepkisini 1 Mayıs'ta yine çalışanlar için gösterdiği "ayaklar baş olursa" tepkisiyle de beraber düşünmek gerekiyor ya... Türk sağının hem kapitalizmin asli taşıyıcısı olması ve sermaye mantığının baş failliğini üstlenmesi, hem de kendini böylesi kültürel motifleri de kullanarak kutsal bir mağduriyet-mazlumluk halesi içinde sunması hakkında ne dersiniz?

Bu sorudaki ima, saptama ve değerlendirmelere tamamen katılıyorum; eklenecek pek az şey var. Kozmopolit, alafranga hayat tarzlarının temsilcileri ile zengin iftar sofralarının ev sahipleri, tesettürlü tatil mekânlarının müdavimleri arasındaki ayrışma bir yanda; ortak ekonomik-toplumsal çıkarlarda birleşme öte yanda... Bir de iktidarı egemen sınıflar adına yürüten kadroların, sadece Türkiye'de değil, Batı'da, Doğuda her yerde, fırsat buldukça "halkın içinden" geldikleri mesajını kamuoyuna taşımaları... Bu doğrultuda sohbeti ilanihaye uzatabiliriz.

Sınıf Profilleri *çalışmanızda "işsizler, hizmet sektörü çalışanları ve mavi yakalı işçileri "halk katmanları" olarak kategorileştirmiştiniz. Bugün bu kategori hâlâ geçerli herhalde. "Halk katmanları"nın sınıfsal ve toplumsal-politik alarak nasıl bir konstelasyona koyarsınız? "Halk sınıfları"nın bugün nasıl bir topografyası var? İşçi sınıfının bu topografyadaki rolü? Enformel emek süreçleri, "yeni" kapitalizmde küçümsenmeyecek bir işlev görüyor, yer kaplıyor. Gerek vasıflı emek biçimleri, gerek vasıfsız emek biçimleri (taşeron işçilik, temizlikçiler-gündelikçiler, katı atık toplayıcıları) açısından... İşçi sınıfı ne ölçüde diğer katmanlardan (enformel sektör, "yoksullar" vs.) ayrışık bir konuma sahip? Politik iktisat açısından ve tüketim-kültürel kalıplar-zihniyet açısından? Mesela çok dem vurulan "İslamiliğin" rolü açısından?*

Ampirik bir tanımlama söz konusu olduğunda, halk sınıflarının bileşenlerini bugün de korumayı yeğlerim. *Sınıf Profilleri*'nin araştırıldığı on altı yıl öncesine göre bugün, işçi sınıfı saflarında örgütlülük derecesinin çarpıcı boyutlarda düştüğü; kayıt-dışılık, enformellik biçimlerinin yaygınlaştığını gözleyebiliyoruz. İşsizlerin sayısı ve oranı da arttı. Bunların katılımıyla, yedek emek ordusu büyüdü. O incelemeden bugüne ekonomi 1994'te ve 2001'de iki derin krizden geçti; 1999'da ciddi boyutta daraldı. Bu şoklar, emekçi sınıfları sarstı. Öz güvenlerini çökertti. İşçi sınıfının siyasi tercihler bakımından geleneksel sol ile siyasi İslâm arasında 1991'de bir yol ayrımında olduğunu *Sınıf Profilleri*'nde belirleyebilmiştim. İstanbul'un yoksul semtlerinde yapılan ve sınıfların siyasi tavırlarını ayrıştıran ankette, SHP-DSP ve sosyalist partilerden oluşan bir "sol blok" ile Refah'ın temsil ettiği siyasi İslam arasında halk sınıflarının desteği için henüz sonucu belirsiz bir yarışma ortaya çıkıyordu. Daha önce tartıştığım etkenlerle bu tercihin nasıl sonuçlanacağı sonraki yıllarda

ortaya çıkacaktı.

Sınıfsal yapıların/konumların "görünmezleşmesine" katkıda bulunan başka bir düzlem olarak, tüketim kültürünü de düşünmeliyiz. Sınıf Profilleri *çalışmasında, tüketim kalıpları üzerinden önemli gözlemlerde bulunuyordunuz. (Sözgelimi, beyaz yakalı emekçilerle küçük burjuvazinin tüketim kalıplarının yakınsadığına dikkat çekiyordunuz.) Sanırım, bu çalışmanızdan sonra geçen dönemde, tüketim kültürünün "gelişmesine" de bağlı olarak, tüketim kalıpları –maddi sınıf yapılarının ötesinde– sınıf oluşumlarında, sınıf kimliklerinin şekillenmesindeki etkisi daha arttı. Bunun üzerine konuşsak. (Belki bunu "temel bölüşüm ilişkileri" ile "ikincil bölüşüm ilişkileri" arasında yaptığınız kavramsal ayrımla bağlantılandırmayı da düşünürsünüz.)*

Benim sınıfsal tüketim kalıpları üzerinde sözü geçen çalışmadaki saptamalarım çok basit düzlemde kalmıştır. Farklı toplumsal sınıf ve tabakaların gündelik yaşamı, hayat tarzları, tüketim kalıp ve alışkanlıkları üzerinde sosyal bilimcilere çok önemli roller düştüğünü düşünüyorum. Bu alanlarda, sözü geçen katmanlar arasındaki yeknesaklaştırıcı ve farklılaştırıcı süreçlerin birlikte incelenmesi gerekiyor. Sınıf oluşumlarının değil; ama sınıf kimliklerinin biçimlenmesinde farklılaşma süreçleri büyük önem taşıyor.

Genellikle yoksulluğun görünmezleştirilmesinden söz edilegeldi ama dönüşen haliyle köylülüğün görünmezleşmesinden de söz etmek gerek. Tarımın ve köylülüğün dönüşümü süreci ortaya nasıl "sınıf profilleri" çıkarıyor?

Anlık bir fotoğraf çekiminde tarımdaki sınıf profillerini çıkarmanın nesnel ölçütlerine sahibiz. Ancak, bu fotoğrafın arka planını, içinden geçtiği dönüşümü, sosyolojik alan çalışmaları olmadan kavrayamayız. Yeni kuşak neoliberal politikaların başlangıç yılı olan 1998'den bugüne üç buçuk milyona yakın, AKP'li yıllarda iki milyonu aşkın insan tarımsal üretimden koptu. Kısa sürede gözlenen bu erime, ekonomik yapıda bir olgunlaşma anlamına gelmiyor; zira aynı dönemde Türkiye, "istihdam yaratmayan büyüme" diye anılan bir süreçten geçmiştir. 1998-2007 arasında tarımın ticaret hadleri yüzde 35 gerilemiştir. "Köylülüğün tasfiyesi" söz konusu mudur? Fakat neye dönüşerek? Kırsal yapıda tarım dışı uğraşlar, tarımsal istihdamdaki düşmeyi emecek boyutlarda genişlemiş olamaz. Kapitalist ilişkileri genişleten mülksüzleşme mi gerçekleşiyor? Köylü üretimi (küçük meta üretimi) emek fazlasını eriterek, ancak üretim ilişkilerini aynen koruyarak süregelmekte midir? Öte yandan daha da "köylüleşen" bir "varoşlar Türkiyesi"ne doğru dört nala gidiş mi söz konusudur? Yoksa istatistiki yanılsamalar mı var? Disiplinler-arası iş birliğine dayalı alan çalışmalarına acil gereksinim vardır.

Köy Hane Halkı Anketlerinden Kırsal Sınıflara[1]

Bu makalede, köy hane halkı anketlerinde kırsal sınıfların tanımı, saptanması ve çözümlenmesinde kullanılabilecek bir çerçeve sunacağım ve yakın geçmişe ait iki alan çalışmasının bu bağlamdaki bazı sonuçlarını karşılaştıracağım. Toplumsal sınıflar üzerinde genel bir kavram tartışması bu yazının kapsamı içine girmiyor. Kuramsal bir tabandan ve ona dayalı bir kavramsallaştırmadan hareket etmedikçe toplumsal sınıfları eksen alan ampirik çalışmalar elbette yapılamaz. Ortak bir hareket noktası üzerinde toplumsal bilimciler arasında fikir birliği olmadığı da doğrudur. Ancak, sınıf çözümlemelerinin kuram ve kavram sorunları üzerinde uzunca bir süre yazmış bir kişi olarak, eskileri tekrarın yararlı olacağını sanmıyorum. İlgili okuyucuları bu eski çalışmalara[2] yönlendirmekle yetinip bu yazının çerçevesini yukarıda değindiğim ampirik boyutla sınırlı tutmayı yeğliyorum.

İnceleyeceğimiz alan çalışmalarından ilki 1992 yılında biri dışında tümü; Ankara, Eskişehir, Yozgat, Çankırı ve Kayseri il sınırları (yani, kısaca Orta Anadolu) içinde yer alan on dokuz köyde yapılan ve toplam olarak 845 haneyi kapsayan bir ankete; ikincisi ise 1994 yılında Ege bölgesinde Tariş için on altı köyde uygulanan ve 649 haneyi kapsayan bir diğer ankete dayanmaktadır.[3]

Sözü geçen anket bulguları, kırsal nüfusun, toplumsal sınıflara ve sınıf tabanlı katmanlara ayrıştırılmasına imkân vermiştir. Bu ayrıştırma sürecinde izlenen mantığı ve yöntemi kısaca açıklamakta yarar vardır.

Herhangi bir tarım yapısını ampirik olarak sınıf tabanlı bir ayrıştırmaya tabi tutabilmek için kırsal bölgede karşımıza çıkan haneleri hangi ölçütlerle sınıflayacağız? Üç ana ölçüt önerilebilir. Birincisi, üretim araçlarının mülkiyeti ile ilgilidir. Alan çalışmalarında bu ölçüt, pratik olarak, mülk arazinin niteliği (kuru-sulu) ile genişliğinin ve hanenin traktöre sahip olup olmadığının bilinmesini gerektiriyor. Alan çalışmalarında traktör dışındaki araçların dökümünü almak mümkündür; ancak bunları ortak bir paydaya ve nesnel bir sınıflama ölçütüne dönüştürmek güçtür.

İkinci ölçüt incelenen hanenin (işletmenin) emek bilançosu ile ilgilidir. İlk olarak tarım işletmesi içinde ücretli işgücünün kullanılıp kullanılmadığı ve hanenin aile işletmesi dışına işgücü "ihraç" edip etmediği saptanmalıdır. Bu sınıflamayı daha ince bir ayrıma götürebilmek için (i) her hanede istihdam edilen "yabancı" emek, (ii) hane mensuplarının hane işletmesinde kullanılan emeği ve (iii) "ihraç" edilen hane emeği arasındaki oranları saptamak yararlı olacaktır. Bu, söz konusu hanenin, bir uçta tarım proletaryası, diğer uçta kapitalist çiftçi olan sınıf yelpazesinin neresinde yer aldığını göstermeye yarayacak temel bir ölçüttür.

Üçüncü ölçüt, mülkiyetle işletmenin ayrıldığı durumlarla ilgilidir. İlk olarak toprak sahibinin kiraya/ortağa toprak verip vermediği (yani rantiye statüsüne yönelerek çiftçilikten kopma derecesi) veya çiftçinin/köylünün, kiracı/ortakçı olup olmadığı saptanır. Bu temel saptamanın kiracı ile toprak sahibi arasındaki ilişkide hangisinin göreli olarak "büyük", hangisinin "küçük" olduğunu gösteren bilgilerle tamamlanmasında yarar vardır. Bu sonuncu tür bilgiler, kiracılık/ortakçılığın, hangi tür üretim/işletme ilişkisine tekabül ettiğini gösterebilir. İngiliz usulü kapitalist toprak kirası, yarı feodal ağalık ilişkisi ve küçük mülk sahibi-üreticiler arası kiralama bu bilgiler sayesinde ayrıştırılabilir.

Orta Anadolu (1992) ve Ege'ye (1994) ait köy anketleri kapsanan haneler için yukarıda önerilen bilgilerin hemen hemen tümünü içermektedir. Ne var ki, 845 ve 649 birimden oluşan örneklemeler, bu ölçütlerin tümünü uygulayan bir sınıflamaya yönelmek için sayısal olarak küçük bir taban

oluşturuyor. Örneğin, bir yandan **işletmenin** emek bilançosunu oluşturarak yabancı emek/aile emeği (YE/AE) organlarını saptamak; bir yandan da **hanenin** emek bilançosunu oluşturarak aileden başka işletmelere "ihraç" edilen/aile işletmesinde kullanılan emek (İE/AE) oranlarını hesaplamak mümkündür. **İşletmenin** emek bilançosuna ait YE/AE oranlarını hesaplamada sıfır değer salt küçük üreticiye, sonsuz değer salt kapitalist çiftçiye tekabül eder ve bu değerler arasında belli gruplaşmalar oluşturulabilir. **Hanenin** emek bilançosuna ait İE/AE oranlarını hesaplamada ise sıfır değer, işçilik yapmayan tüm köylü kategorilerine, sonsuz değer ise (işletmeden yoksun) saf tarım işçisine tekabül eder ve bu değerlerin arasında yer alan bir dizi gruplaşma da oluşturulabilir. Birbiriyle ilgili ancak özdeş olmayan bu iki gruplaşma şemasını birleştiren bir dizi sınıf/katman tanımlanması yapılabilir.

Bu iki tür emek bilançosunun bileşkelerinden oluşacak tanımları, arazi/traktör mülkiyeti ve kiracılık/ortakçılık ölçütleriyle oluşturulabilecek ek gruplarla tamamlamak mümkündür; ancak ölçütlerin sayısı arttıkça ortaya çok sayıda grup çıkacaktır ve belli grupların içerdiği hanelerin sayıları herhangi bir sayısal çözümlemeyi anlamsız kılacak kadar az olacaktır. Ayrıca toplumsal sınıfların ve sınıf tabanlı katmanların sayısı, hangi kuramsal ölçüt kullanılırsa kullanılsın, sınırlıdır. Gruplaşmaların sayısını artırmak, daha berrak **sınıflara/katmanlara** ulaşmak için yeni topluluşmaların başlangıç aşamasını oluşturacaksa anlamlı olur. Bu da, anketlerin veri tabanının çok geniş olması halinde yararlı olacaktır. Bu nedenlerle yukarıda değinilen ince ayrıştırma olanaklarının bir bölümünden vazgeçmeyi yeğledik.

Orta Anadolu ve Ege köy anketlerinde kırsal sınıflama şemasını, Tablo 1'de özetlendiği üzere, şu olguları saptayarak oluşturduk: (a) Hane emeğinin bir bölümü aile işletmesi dışındaki işgücü piyasasına "ihraç" ediliyor mu? (b) Tarımsal işletmede ücretli işgücü istihdam ediliyor mu? c) Hanenin traktörü var mıdır? (d) İşlenen alanın sulu ve kuru arazi bakımından genişliği ne kadardır? Ege araştırmasında kuru arazi 1/2 ile çarpılarak sulu araziye eklenmiş (dönüştürülmüş), böylece arazi büyüklüğünün sınıflama ölçütü olarak kullanılmasında iki ayrı eşik tanımlama gereği ortadan kaldırılmıştır. Kırsal sınıflar ilk üç soruya verilen "evet" veya "hayır" yanıtları, son soruya verilen arazi büyüklüğü dilimleriyle birlikte ele alınarak tanımlandı. Farklı bir ifadeyle kırsal yapının sınıf/grupları bu dört ölçüte verilen yanıtlardan türeyen farklı bileşimler ile tanımlandı. Bu sınıf ve gruplar, tanım ölçütleriyle birlikte, Tablo 1'de ortaya konuyor ve tabloya ekli notlarda açıklanıyor.

Tablomuz, görüldüğü gibi, kırsal kesimde sekiz adet sınıf/grup tanımlamamıza olanak verdi. Bu sınıflaşma şemasının ve kullanılan ölçütlerin, az gelişmiş tarım yapılarında toplumsal sınıf ve katmanları inceleyen Marksist gelenekle ve Rusya, Hindistan ve Çin için ampirik araştırmalarda

Tablo 1: Kırsal Sınıf/Grupların Tanımına Dönük Çerçeve

	İşçi Çalıştırır	Emek “İhraç” Eder	Traktör Sahibi	İşlenen Alan (a) (dönüm)	İşlenen Alan (b) (dönüm)
Kapitalist Çiftçi (KÇ)	Evet	Hayır	Evet	101+	201+
Zengin Çiftçi (ZÇ)	Evet	Hayır	Evet	31-99	101-200
Zengin Köylü (ZK)	EvetEvetEvet	HayırHayırEvet	EvetHayırEvet	1-30Tümü31+	1-100Tümü101+
Orta Köylü (OK)	HayırEvetHayır	HayırEvetEvet	EvetEvetEvet	Tümü1-3031+	Tümü1-100101+
Küçük Köylü (KK)	HayırHayır Evet	HayırEvetEvet	HayırEvetHayır	Tümü1-30Tümü	Tümü1-100Tümü
Yoksul Köylü (YK)	Hayır	Evet	Hayır	Tümü	Tümü
Tarım İşçisi (Tİ)	Hayır	Evet	Hayır	Hiç	Hiç
Rantiye (R)	Hayır	Hayır	Hayır	Kiraya veriyor	Kiraya veriyor

Notlar: Her büyüklükte işletme “Tümü” ile ifade edildi, (a) ve (b), sulu ve kuru işletmeleri ifade ediyor. ZK, OK ve KK gruplarından her birini tanımlamada üç ayrı ölçüt kullanıldı ve her (yatay) sıra o ölçütlerden her birini belirliyor. Örneğin, OK grubunun ilk sırasını izlersek, bu grubu tanımlayan ilk ölçüt ortaya konacaktır: Hiç işçi çalıştırmayan, hane halkından dışarıya hiç emek “ihraç” etmeyen traktör sahibi olan bir işletmenin büyüklüğü ne olursa olsun OK sayılacaktır. İkinci sıra OK ile ilgili ikinci tanımı ortaya koyuyor: İşçi istihdam eden, emek “ihraç” eden, traktör sahibi sulu 1-30, kuru 1-100 dönüm toprak işleyen çiftçi de OK sayılacaktır. Bu üç grupta üçer farklı tanımla belirlenen kategoriler arasında herhangi bir ayrım gözetilmemiştir.

Tablo 2: Orta Anadolu (OA) ve Ege Anketlerinde Sınıflar, Toplumsal Gruplar (Hane Reisleri) ve politik pratikte uygulanan yöntem ve yaklaşımlarla akrabalık taşıdığını söyleyebiliriz.[4]

		OA: Sayı	OA: Yüzde	Ege: Sayı	Ege: Yüzde
Kapitalist Çiftçi	(KÇ)	52	6,2	50	7,7
Zengin Çiftçi	(ZÇ)	45	5,3	55	8,5
Zengin Köylü	(ZK)	62	7,3	103	15,9
Orta Köylü	(OK)	136	16,1	121	18,6
Küçük Köylü	(KK)	207	24,5	152	23,4
Yoksul Köylü	(YK)	182	21,5	126	19,4
Tarım İşçisi	(Tİ)	90	10,7	29	4,5
Rantiye/Diğer	(R)	71	8,4	13	2,0
Toplam		845	100,0	649	100,0

Notlar: Kırsal anketin bulguları. Kavramlar, tanımlar ve yöntem açıklamaları için bkz. Tablo 2 ve ana metin.

Orta Anadolu ve Ege köy araştırmalarından türetilen sınıflaşma şemasına dönelim: Yukarıda tanımlanan ilk üç ölçütün geçerliliğine ilişkin “evet” ve “hayır”lı yanıtlar ve kuru-sulu arazi (Ege’de sulu araziye dönüştürülmüş standart işlenen alan) için 30, 100 ve 200 dönümlük sınırlar, Tablo 1’in beş sütununu oluşturuyor. Tabloda ve açıklayıcı notta gösterildiği gibi, “zengin”, “orta” ve “küçük” köylü (ZK, OK ve KK) gruplarından her birinin tanımında farklı ölçütlerin üçer farklı bileşkesi kullanıldı. Bu bileşkelerden her birini ayrı bir “grup” olarak tanımlamak, üstelik işlenen alanda kullanılan dilimleri artırarak ek gruplar oluşturmak mümkündü; ancak yukarıda açıklanan nedenlerle,

altısı fiilen çiftçi/köylü konumunda olan sekiz sınıf/katman, sayı olarak, yeterli görülmüştür.

Tablo 1'deki şemanın ve bu şemaya dayanılarak anket bulgularını nicel/göreli bir sınıfsal döküme dönüştüren Tablo 2'nin kırsal sınıf yapısını tümüyle yansıtamadığını belirtmek gerekiyor: Türkiye'de tarımsal yapının en yaygın üretim ilişkisini küçük meta üretiminin oluşturduğunu biliyoruz. Bu üretim ilişkisinin dolaysız üreticileri oluşturan ayağı, yani "esas olarak aile emeği ve kendi üretim araçları ile piyasa için üretim yapan köylü" sınıfı, iki tablodaki "köylü" grupları içinde yer almaktadır ve özellikle OK ve KK kategorileri tamamen bu sınıfın alt gruplarını oluşturmaktadır. Ancak, bu ilişkinin diğer ayağını oluşturan "tüccar"/"tefeci" sınıflarını veya ticari/mali sermayeyi kırsal haneler içinde yürütülen bir ankette saptamak mümkün değildir. Bu sınıfların bazı öğeleri kırsal aileler içinde bulunsa bile, Ege ve Orta Anadolu anketleri tüm haneleri sadece çiftçi/köylü nitelikleri ile saptadığı ve sözü geçen gruplar esasen çoğunlukla köylerin dışında yer aldıkları için, bunları anketlerden türeyen sınıf ve grupların içinde bulma imkânı yoktur.

Tablo 2, böylece, Orta Anadolu ve Ege'de örneklememize giren köylere ait sınıf yapısının nicel yansımasını ortaya koyuyor. Bu, "köylü" kategorisinin orta, küçük ve yoksul gruplarının başat ortaya çıktığı ve bu üç köylü grubun hem Ege'de, hem Orta Anadolu'da toplam kırsal ailelerin %61-62'sini oluşturduğu bir yapıdır.

Öte yandan kapitalist ilişkilerin emekçi sınıfını temsil eden tarım işçileri ile birlikte, bu ilişkilerin içine benzer konumda ve tamamen değilse bile oldukça yoğun bir biçimde girmiş bulunan yoksul köylü grubu, toplamın Ege'de %24'ünü, Orta Anadolu'da ise %32'sini oluşturuyor. Kapitalist ilişkilerin sermaye kanadını temsil eden kapitalist ve zengin çiftçilerin sayıları ise, toplamın Ege'de %16,2'sini, Orta Anadolu'da %11,5'ini bulmaktadır. Bu bağlamda iki bölge arasında ilginç bir farklılık, Ege'de çiftçi olmayan kırsal grupların (tarım işçileri ve rantiyelerin), paylarının Orta Anadolu'ya göre çok daha az olmasıdır. Özellikle, tarım işçilerinin Ege'de sayı olarak kapitalist çiftçilerden az olması, tanımda, teşhiste ve anket uygulamasında hataları akla getirebilir. Ne var ki, anketin, bu makalede incelemediğimiz diğer bulgularına göre, Ege tarımında çalıştırılan ücretli işçilerin %61'i köy dışından gelmektedir ve en üst iki katman dışındaki çiftçi hanelerin çoğunda aile içinden diğer işletmelere emek "ihraç" edilmektedir. Orta Anadolu'da ise çiftçi grupları içinde aile emeğini köy içindeki diğer işletmelere "ihraç" olgusu, ZÇ, ZK ve OK ailelerin %10'unda gözlenmekte; sadece yoksul köylülerde %50'yi aşmaktadır. Bu olgular, Orta Anadolu'da topraksız tarım işçilerinin Ege'ye göre daha yüksek bir oran oluşturmasını açıklıyor.

Tarım işçilerini ve rantiyeleri dışlayarak sadece çiftçilik yapan ailelerin sınıf yapısını, grupların oranlarını yeniden hesaplayarak gözden geçirdiğimizde, Ege ve Orta Anadolu arasındaki farklılıklar yumuşamakta; ancak ortadan kalkmamaktadır. Bu hesaplamanın sonuçlarını sunan Tablo 3, bu düzenlemeden sonra da Ege ve Orta Anadolu arasında, anket bulgularımıza göre önemli yapı farkları olduğunu ortaya koyuyor: Orta köylülük her iki bölgede de aynı oranda (%19,9) temsil edilmekte. Buna karşılık kapitalist ve zengin çiftçilerin toplam çiftçi nüfusun %14'ünü, küçük ve yoksul köylülerin ise %57'sini oluşturdukları Orta Anadolu tarımı, Ege'yle karşılaştırıldığında göreli olarak yoksul katmanları daha çok, zenginleri daha az bir sınıf yapısı göstermektedir. Ege tarımında en üst iki sınıf %17'lik, küçük ve yoksul köylüler ise %46'lık oranlarla temsil ediliyor. Zengin köylülerin oranı ise Ege'de (%17), Orta Anadolu'nun (%9,1) çok daha üstündedir. Bu farklılaşmanın, Orta Anadolu'da Ege'ye göre daha kutuplaşmış bir yapıya tekabül edip etmediğini söyleyebilmek için KÇ ve ZÇ gruplarının ekonomik güçlerinin iki bölgede karşılaştırılması gerekir.

Tablo 3: Orta Anadolu ve Ege'de Çiftçi ve Köylü Sınıfların Payları (%)

	Orta Anadolu	Ege
Kapitalist Çiftçi	7,6	8,2
Zengin Çiftçi	6,6	9,1
Zengin Köylü	9,1	17,0
Orta Köylü	19,9	19,9
Küçük Köylü	30,2	25,0
Yoksul Köylü	26,6	20,8

Kaynak: Tablo 1. c

Bu noktada, 1980 Tarım Sayımı verilerinden hareketle bizimkine benzer bir kavramsal çerçeve kullanarak Türkiye çapında tarımsal tabakalaşmayı saptamaya teşebbüs eden bir diğer çalışmanın [Altan (1991)] ölçütlerine ve sonuçlarına kısaca değinmek yararlı olacaktır. Feride Altan, üç milyonu aşkın bir sayısal taban üzerinde çalıştığı için, sadece "yabancı emek kullanan/kullanmayan" haneler arasında ayrım yapmakla yetinmemiş; yabancı emek/aile emeği oranında 1/4'lük eşiği, orta köylü-zengin köylü ayrımını tanımlamak için de kullanabilmiştir. Traktör sahipliği/ortaklığı ve işlenen alan ölçütleri de bu araştırmanın sınıflama şemasında kullanılmakta; buna karşılık "hane dışına emek ihraç etme" olgusu, Tarım Sayımının bu tür verileri içermemesi nedeniyle, dikkate alınamamaktadır.

Sadece çiftçi nüfusun (tarımsal işletmelerin) tabakalaşmasını saptamaya çalışan (ve Tablo 4'te özetlenen) Altan'ın bulgularında, "büyük toprak sahibi" grubu, traktör sahipliği ve işlenen alan ölçütleri dışında sadece yabancı emek kullanan (yani işletmede hiç aile emeği kullanmayan) haneleri içerecek biçimde tanımlanmıştır. Bu nedenle bizim (bu son kısıdı içermeyen) "kapitalist çiftçi" grubundan çok daha dar bir toplama (genel toplamın sadece on binde ikisine) ulaşmıştır. Altan'ın "zengin köylüleri" ise, "büyük toprak sahibi" grupla aynı büyüklükte alan işleyen, ancak yukarıda tanımlanan "salt ücretli işgücü kullanma" koşulunu içermeyen işletmelerle, işlenen alan bakımından bir alt grupta yer alan, yabancı emek/aile emeği oranı 1/4'ü aşan ve traktörlü işletmeleri içeriyor. Altan, daha alt katmanların tanımında 1/4 oranını terk ederek yabancı emek kullanan/kullanmayan, traktör sahibi olan/olmayan ve işlenen alan büyüklüğü ölçütlerini birlikte kullanan bileşkelere dayanıyor.

Tablo 4: 1980 Tarım Sayımına Göre Çiftçi/Köylü Sınıfların Payları (%)

	Türkiye	Orta-Kuzey	Ege
Büyük Toprak Sahibi	0,02	0,0	0,1
Zengin Köylü	2,9	0,3	4,1
Üst-Orta Köylü	19,8	26,9	19,1
Orta Köylü	23,4	27,9	19,6
Küçük (Geçimlik) Köylü	21,4	18,6	27,9
Yoksul Köylü	32,5	26,3	29,2
Toplam	100,0	100,0	100,0

Notlar: Altan (1991: Tablo 111-21). Tarım Sayımlarında "Orta-Kuzey" olarak tanımlanan 1. Bölge, bizim 1992 anketinde kapsanan on dokuz köyden on beşini içermektedir. Kapsanan işletmelerin sayısı Türkiye toplamında 3.650.910, Orta-Kuzey'de 471,113, Ege'de 690.504'tür.

Tablo 3 ve 4'teki bulguları karşılaştırabilir miyiz? Anketlerin 1980 sayımından on iki-on dört yıl sonra yapılmış olması; sınıflama ölçüt ve yöntemlerinin özdeş olmaması ve kapsanan köylerin bölgeyi (hele ülkeyi) temsil niteliğinin tam olmaması nedeniyle bu tür bir karşılaştırma yanlış olur. Yine de, kaba bir "yan yana bakış" bize, her iki tabloda da yoksul köylü+küçük köylü oranlarının kabaca birbirine tekabül ettiğini; ancak bölge özellikleri bakımından Ege ve Orta (Kuzey) Anadolu'nun paylarının bu iki tablo arasında yer değiştirdiğini gösteriyor. En üst iki grubun Ege'de daha yüksek bir oranda temsil edilmesi her iki tablo için de geçerlidir; ancak Altan'ın üst orta köylü kategorisinin, anket bulgularında kapitalist/zengin çiftçi sınıflarına giren haneleri de içerdiği anlaşılmaktadır.

Kırsal nüfusun sınıfsal özellikleri üzerinde birkaç ek gözlem yapmak da yararlı olacaktır: Birinci olarak, kapsanan kırsal nüfusun, tarım dışı faaliyetlere katılma derecesi ile ilgilidir. Anketimiz, hanelerde kapsanan faal nüfus toplamı içinde yer alan insanların, Orta Anadolu'da %21,7'sinin tarım dışı mesleklerle, işlerle uğraştıklarını ortaya koydu. Ege'de ise hane halkı üyelerinin tarımla uğraşanları toplam faal nüfusun sadece %70'ine ulaşmakta; kent ekonomisi ile giderek karmaşıklaşan ilişkiler söz konusu olmaktadır. Burada, kırsal bölgelerde belli ölçülerde bir tarımdan kopma sürecinin de söz konusu olduğu söylenebilir.

İkinci saptama, kapsadığımız kırsal hanelerin hayvancılıkla ilişkileri üzerinde. Gruplar, esas olarak, işlenen arazi ve traktör sahipliği gibi bitkisel üretime dayalı ölçütlerle tanımlandı. Bunlara büyük-küçükbaş hayvancılıkla ilgili bilgilerin eklenmesi, sınıflama çabasını güçleştirecekti. Bu eksikliği Orta Anadolu anketinde yer alan grupların hayvancılıkla ilişkileri üzerinde bazı özet bilgiler sunarak, kısmen de olsa, telafi edelim: Çiftçilik yapan nüfusu oluşturan altı grup içinde, sığır veya koyunu **olmayan** hanelerin oranı arasında büyük bir fark yoktur ve bu oran %17 (KK) ve %23 (ZK) arasında değişmektedir. Buna karşılık aynı oran, tarım işçilerinde %51'e, rantiyelerde %47'ye çıkıyor. Dolayısıyla, bu son iki grubun tarımsal faaliyetlerinin **işletmeci** özellikler taşımadığı, ücret ve rant gelirine dayalı üretim ilişkileri içinde bulunduğu, hayvancılık dikkate alındığında da, teyit ediliyor. Tahmin edileceği gibi, en üst üç grup, yani KÇ, ZÇ ve ZK grupları, sahip oldukları sığır ve koyun sayıları bakımından da en üstte yer alıyorlar. Bu üç grubun, satılan sığır ve koyun sayılarından elde edilen pazarlama oranları da (ZK'nin sığır satış oranları dışında) genel ortalamanın çok üstündedir. Orta-yoksul köylüler ve tarım işçilerinin büyük çoğunluğu için hayvancılığın bir geçimlik üretim faaliyetinden ibaret olduğu; ticari ilişkilerin ise küçük çaplı süt ve peynir üretimi ile sınırlı olduğu anlaşılıyor. Ancak, bu kitlenin içinde küçük bir alt grubun orta boyutlu ticari hayvancılıkta uzmanlaşmış olduğu da ortaya çıkıyor: Sınırlı sayıda yoksul köylü ve tarım işçisi ailesi bir yıl boyunca beşten fazla sığırı ve yine az sayıda orta köylü de otuzdan fazla koyunu pazarlamışlardır. Sınıflama ölçütlerimize hayvan mülkiyet ve pazarlamasını ekleseydik, burada değinilen az sayıda haneyi, şemamızın daha üst gruplarına kaydırmamız gerekecekti. Yine de bu eksikliğin, kırsal gruplarımızın ana görüntüsünü fazla etkilemeyeceği anlaşılmaktadır.

Kırsal sınıfları niçin araştırıyoruz? Bu makalede yapıldığı türden sınıf bilançolarının veya dökümlerinin çıkarılması, toplumsal ve ekonomik yapıları ve dinamikleri ayrıca aydınlatacak güçlü bir bilgi malzemesi; belirleyici bir çözümleme aracı oluşturuyorsa anlamlı olacaktır. Farklı bir ifadeyle, bu tür bir **saptama** çabası, kendiliğinden bir amaç olarak görülemez.

Sınıfsal konum, açıklayıcı bir değişken olarak ne derecede değer taşıyor? Ege ve Orta Anadolu köylerinde sınıfsal yapıyı çok daha geniş çerçeveler içinde inceleyen çalışmalar[5] bu soruya yanıt

getirecek çeşitli bulgular, değerlendirmeler ve tartışma öğeleri içermektedir. Bu nedenle, burada bu bağlamda ayrı açıklamaları gerekli görmüyorum. Sadece, sözü geçen çalışmalardan çıkan temel sonucu vurgulamakla yetineceğim. Refah göstergeleri, emek süreci, tüketim, tasarruf, yatırım biçimleri, değişen ekonomik koşullara karşı uyum ve savunma mekanizmaları, kredi-borç ilişkileri, mülkiyet yapısındaki değişmeler, göç, ideolojik, politik tavır ve davranışlar bakımından kırsal nüfusta gözlenen farklılaşmaları açıklayan temel değişkenlerden biri, yer yer en başat olanı **sınıfsal konum** olarak ortaya çıkmaktadır.

Ancak, bu bağlamda bazı uyarılar da yerinde olacaktır: Sınıfsal konum, pek çok olgu bakımından kentsel yapılar içinde daha fazla belirleyici olmaktadır. Örneğin, benzer gelir düzeyleri içinde; ancak farklı sınıf konumları içinde olan gruplar arasındaki farklılaşma, kent ortamında, kırsal ortamlara göre genellikle daha belirgin olmaktadır. Bu olgu, kanımca, **köyün kendisi**nin, ayrı bir açıklayıcı değişken olarak oynadığı rolde aranmalıdır. Bu rolün arkasında, Türkiye köy sosyolojisinde Bahattin Akşit, Çağlar Keyder ve arkadaşlarının başlattığı **köy tiplerinin** belli ortak ekonomik özellikler ve davranış biçimleri içermesi yatabilir. Veya geleneksel bir iktisat yaklaşımıyla, ürün türlerinin, tarım teknolojisinin ve ortalama gelir farklılaşmasının yarattığı etkilerin başatlığı söz konusu olabilir. Ancak, hangi seçeneği yeğlersek yeğleyelim, bunlar sınıf çözümlemelerini **tamamlayan** yaklaşımlar olarak görülmelidir. Kırsal yapı çözümlemelerinde **sınıf** değişkenini içermeyen bir "aletler kutusunun" yetersiz kalacağı, bu makalede bazı bulguları incelenen çalışmalarca da teyit edilmektedir.

Kaynakça

Altan, F. (1991) *Toprak Dağılımı ve Tarımsal İsletmelerde Yeni Bir Tabakalandırma Girişimi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Boratav, K. (1909) "Tarımda Feodal Üretim İlişkisi ve Basit Meta Üretimi", *Emek*, Temmuz.

(1980) *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm,* Ankara, SBF Yayını.

(1993) "State and Class in Turkey. A Study on Capitalist Development: A Review Article", *Review of Radical Political Economics*, Cilt 25, No. 1, Mart.

(1995) *Türkiye'den Sınıf Profilleri*, Tarih Vakfi/Yurt Yayınları, İstanbul.

Boratav, Korkut; Ecevit, Mehmet, Özuğurlu, Metin ve Şen, Mustafa (1994) *Ege Bölgesinde Tarımın Sosyoekonomik Yapısı, Destekleme Politikaları ve Tarif* , (teksir), Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara.

Öngen, Tülin (1994) *Prometheus'un Sönmeyen Ateşi: Günümüzde İsçi Sınıfı,* Alan Yayıncılık, İstanbul.

Patnaik, U. (1976) "Class Differentation within the Peasantry", *Economic and Political Weekly*. Cilt XI, No. 39.

Shanin, T. (1977) "Measuring Peasant Capitalism", *Economic and Political Weekly*, Cilt XII, No. 47.

Küçük Üreticilikte

Bölüşüm Kategorileri[1]

I. Klasik Bölüşüm Kategorileri ve Küçük Üreticilik

İktisat teorisinin bölüşüm-değer-büyüme tahlilleri için kullandığı kategoriler, küçük üreticiliğin yaygın olduğu ekonomik yapılar için pek elverişli ve geçerli olmamaktadır. Bu elverişsizlik, özellikle tarım kesimi ile ilgili bölüşüm tahlillerinde göze batmaktadır. Türkiye tarımı gibi, küçük üreticiliğin gerek nüfus, gerekse işlenen arazi bakımından çok yaygın olduğu bir yapıda, çağdaş teorilerin ücret-kâr ayrımına dayanan tahlil sistemini uygulamanın güçlüğü ortada olsa gerektir. Tarımın ve dolayısıyla tarıma ilişkin bölüşüm sorunlarının çok daha önemli bir yer kapladığı Ricardocu büyüme tahlilindeki klasik kategorilerin de ihtiyaca cevap vereceği şüphelidir. Zira Ricardo'da ücret-kâr-rant kavramları, kapitalizmin temel sınıflarından her birini nitelendiren temel bölüşüm kategorilerini oluşturmanın dışında, bizatihi tarım kesimi içinde oluşan sınıflaşma ve bölüşüm olgusunu da açıklamak amacı gütmekteydi. Bu üç kategori; toprak sahipleri, kapitalist kiracılar ve tarım işçileri sınıflarına belirgin bir biçimde ayrılan 19. yüzyıl başlarındaki İngiltere tarımının tahliline elverişli araçlardı. Toprak sahipleri ile kapitalist kiracıların kesin sınırlarla ayrıldığı bir yapıda, rant ve kâr kategorileri tarımda bölüşüm sorunlarını açıklayan temel anahtarlar olarak kullanılabilirler. Bu yapı, azalan verimler ve rekabet (her ürün için tek fiyat) olgularıyla birleşince, diferansiyel (tefazulî) rant kavramı, mutlak toprak kirasından ayrı olarak, bir gelişme tahlilinin de temel bir unsuru olur.

Ne var ki, Ricardocu kavramların iktisat tahlilinde en ziyade verimle kullanılabileceği hal, bölüşüm kategorilerinden (gelir tiplerinden) her birinin sadece belli bir sınıfa atfedilebildiği ve her sınıfın tek bir gelir tipi elde ettiği durumdur. Küçük üreticilikte bu şart gerçekleşmez; klasik gelir tiplerinden hiçbirinin tek başına küçük üreticiler sınıfına indirgenemeyeceği açıktır. Yeni bir kavramsal çerçeveye yönelmekten kaçınıldığı takdirde, ya küçük üreticilik olgusu soyut kategorilerle incelenmekten vazgeçilecek; ya da ayrı sınıflara tekabül eden klasik bölüşüm kategorilerinden her biri suni olarak küçük üreticiliğin içerisinde aranacaktır. Sosyal sınıfları üretim faktörleri derekesine indiren neoklasik iktisat, tarımda küçük üreticiliğe bakarken, bu ikinci yolu izler. Bu yaklaşıma göre küçük çiftçi, kendi arazisinin rantını, kendi sermayesinin faizini ve kendi emeğinin ücretini aynı anda elde eden bir olgudur. Farklı bir deyişle, tarımda küçük üretici diye bağımsız bir ekonomik kategori yoktur; küçük çiftçilik üç ayrı üretim faktörünün (sermaye, emek ve toprağın) ve bunlara bağlı "payların" (faiz, ücret ve rantın) birleştiği, saf olmayan, "karma" bir faaliyettir. İnkârı imkânsız bir sosyal olgu olarak, bir sosyal sınıf olarak var olan küçük üreticiliğin kendine has, özel ekonomik kategorilerle iktisat tahlilinde yer alması gereği, neoklasik iktisadın "faktörler" yaklaşımınca kabul edilemez.

İşte bu makalede, bu "inkârı imkânsız olgu"dan, yani tarım kesiminde ayrı ve anlamlı bir sınıf olarak var olan küçük üreticiler olgusundan hareket ediyoruz. En saf biçimiyle bu sınıf, üretim araçlarının (toprak dâhil) tümüne sahip olan, ancak üretimi ücretli emek kullanmadan, sadece aile içi emek katkısıyla sürdüren ailelerden oluşur. Bu aileler, esas olarak birikim değil tüketim amacıyla üretim yaparlar. Bu sonuncu özellik piyasa için üretim yapmaya engel değildir; hatta tahlili gereken bölüşüm ilişkileri piyasaya açılmaya bağlı olarak doğduğu için, kısmen veya tamamen piyasa için üretim yapan küçük üreticileri konu almaktayız.

Piyasaya açılmış küçük üreticilik, "küçük (basit) meta üretimi" kategorisi ile Ricardo sonrasının

politik iktisadında yer almış; bu makalede ortaya koyacağımız kavramsal çerçevenin ana unsurları da keza tarihi bir perspektif içerisinde derinliğine incelenmiştir. Ancak, bu tahliller, formel bir bölüşüm modeline dönüşmemiş; değer-bölüşüm teorisi, sermaye-işgücü kategorileri üzerine inşa edilmiştir. Tarımda piyasa için üretim yapan küçük üreticiliğin tabi olduğu bölüşüm mekanizmalarını teorik olarak açıklamaya imkân verecek bir kavramsal çerçeve çizmenin yararlı olacağına inanıyoruz ve bu makalede buna teşebbüs ediyoruz. Bazı sorular ortaya atmanın ve bazı teorik dayanaklı varsayımları belli tanımlarla kullanmanın ötesinde teorik bir tahlile girişmedik, önerdiğimiz kavramların ampirik araştırmaya imkân verecek nitelikte olduğunu göstermek amacıyla ve sadece bir örnek olmak üzere, makalenin sonlarında, 1970 yılında Siyasal Bilgiler Fakültesi'ndeki bir lisans seminerine sunulan bir araştırmanın bazı sonuçlarını kullanıyoruz.

II. Gayrisafi ve Safi Hasıla

Faktörlerin değil, sosyal sınıf ve tabakaların üretimden aldıkları paylarla ilgili olduğumuz için, itibari değil, fiili (ayni veya parasal) gelir kavramlarıyla ilgiliyiz. Gelir paylarının aidiyetini tespitte bu bakımdan kavramsal bir güçlük olmamak gerekir ve bunlar, bu payları elde eden ilgili kişi veya gruplar tarafından doğrudan doğruya da teşhis edilebilir. Bu yargının kısmi bir istisnası gibi görülebilen diferansiyel rant ile ilgili meseleye aşağıda değineceğiz.

Çiftçi ailelerin gelirlerini ilgilendiren her tahlil için olduğu gibi küçük üreticilikte bölüşüm kategorilerini tespitte, gayrisafi hasıla-safi hasıla kavramlarını ayırmak gerekir. Bölüşüm, safi hasılanın paylaşılması demektir. Bu nedenle, gayrisafi hasıla içinde yer alan üretim giderleri ayrılmadan, yani safi hasıla tespit edilmeden bölüşüm tahliline girmek hem kavramsal olarak yanlıştır; hem de gayrisafi hasılada üretim giderlerinin payı ürünler arasında farklılık göstereceği için yanıltıcı olabilir.

Bitkisel üretimi örnek alacak olursak, üretim giderleri, tohumluk, gübreleme, sulama, akaryakıt, tarımsal ilaçlama gibi fiziki girdilerle ilgili giderler ve üretim aletleri için hesaplanması gereken aşınma paylarıdır. Çiftçinin kendi toprağı için hesaplanan bir itibari rant, kendi emeği için hesaplanan itibari ücret, bizim kabul etmediğimiz neoklasik "faktör" yaklaşımını yansıttığı için üretim giderleri arasına alınmaz. Tali olarak ücretli emek istihdam eden küçük üreticiler için fiili ücret ödemelerinin üretim giderleri arasında mı, yoksa safi hasılanın bir unsuru olarak mı ele alınması gerektiği meselesini aşağıda inceleyeceğiz.

III. Üretici Geliri ve Artık

Safi hasılanın paylaşılması en genel planda iki temel (ve evrensel) kategori arasında ele alınabilir. Bunlar, üretici geliri ve artık ürün (veya sadece artık) terimleriyle adlandırılabilir. Bu ayrım, bir yönüyle birikim ve büyüme tahlillerine, ikinci bir yönü ile ise bölüşüm ve (duygusal çağrışımlar getiren bir sözcük olmasına rağmen aslında tamamen bilimsel bir kavram olan) sömürü meselelerinin incelenmesine imkân verir. Birinci yönü, yani birikim-büyüme tahlilleri bakımından bu iki ana kategorinin ayrılmasında temel kriter, üretim sürecinin sürdürülmesini mümkün kılacak zorunlu tüketimin tanımlanabilmesidir. İkinci yönü (bölüşüm-sömürü) açısından ise, üretim süreci içinde yer alan ve hasılayı paylaşan çeşitli sosyal grupların ve ekonomik faaliyetlerin içinden üretken olan ve olmayanların ayrılması gerekir. Üretken grupların paylarını, tarihî ve kültürel bir trend faktörü taşımasına rağmen, yine de "dışsal" (eksojen) olarak tanımlanabilen bir zorunlu tüketim düzeyinde tutan ekonomik (veya cebrî) mekanizmalar varsa, bölüşüm ve birikim-büyüme tahlilleri özdeş

kavramlarla yürütülebilir.

Genel (evrensel) bir nitelik taşıyan, üretici geliri-artık bağıntısı, her özel üretim ilişkisi ve sosyoekonomik yapı içinde farklı mekanizmalarla belirlenir ve bu özel ilişkilerin açıklanmasında ayrı (özel) kavramlar kullanmak; iki ana kategorinin unsurlarını ve bu unsurlar arasındaki bağıntıları belirleyen süreçleri bu özel kategorilerle açıklamak gerekir. Biz, burada piyasaya açılmış küçük üreticilik için geçerli olabilecek bir kavramsal çerçeve üzerinde duruyoruz. Küçük üreticilikte üretici gelirinin nasıl teşhis edilebileceğini ve artık ürün kategorisinin hangi unsurlardan oluştuğunu, ampirik olarak da tespiti mümkün kavramlar tanımlayarak göstermeye çalışacağız.

IV. Üretim Giderleri ve Diferansiyel Rant

Gayrisafi hasıladan safi hasılaya geçişte hesaba katılan üretim giderleri, birim ürüne düşen, yani ortalama maliyetlerden hesaplanır. Birbirinden çok farklı tabiat, özellikle toprak şartlarının geçerli olduğu tarımda bu hesaplama biçimi, marjinal toprağın üretim maliyetini tespit etmez. Bu yüzden, bireysel maliyetlerle bu anlamdaki "endüstri ortalama maliyeti" arasındaki farklardan elde edilen diferansiyel rantın dağılımının tespiti hedef alınmamış olur.

Bu yaklaşım, diferansiyel rantın ayrı bir bölüşüm kategorisi olarak tahlile girmesini önler. Ancak bundan doğan sakıncaları, küçük üreticilerden oluşan bir tarımsal yapıda fazla abartmamak ve kısmen gidermek mümkün olabilir. Bir kere, diferansiyel rant, küçük üreticiler arası gelir farklılaşmasını belirleyen bir etken olmayabilir; üretici olmayan, artığı paylaşan grupların diferansiyel ranta el koymasını sağlayan mekanizmalar varsa; rant, biraz aşağıda ele alınacak ticari kâr veya tefeci faizi kategorileriyle kaynaşmış olur. Bu hal, aynı ürünlerde toprak veriminin yüksek olduğu bölgelerde, küçük üreticinin sömürü derecesinin yükselmesi biçiminde tezahür eder. Bu türden mekanizmaların varlığının tartışılması ve eğer varsa, diferansiyel rantı, ticari kâr veya faiz içinde aramak ve ayırmak bu makalede ele alınmayan bir iktisat teorisi ve bununla ilgili bir araştırma meselesidir.

İkinci olarak, bölüşüm kategorilerinin ampirik düzeyde tespitine yönelen çalışmalarda, meseleye ülke düzeyindeki ortalama üretim maliyetleri (toprak verimliliği) verilerinden değil de, il, ilçe veya köy düzeyindeki "mikro" araştırmalarla yaklaşıyorsak; diferansiyel rant, birim ürün için gerekli üretim giderlerinde (veya toprak verimliliğinde) bölgeler arasında gözlenen farklılıklardan tespit edilebilir ve böylece bir bölgeler arası gelir farklılaşması meselesine indirgenebilir.

Bu konuda, ihmal edilmemesi gereken bir gerçek şudur: Gayrisafi hasıladan ortalama maliyetlerin çıkarılması ile elde edilen safi hasılanın içerisinde, "diferansiyel rant" kategorisinin kapsadığı bölüşüm unsuru toplam olarak mevcuttur. Diferansiyel rant tahlili, bu unsurun safi hasılayı paylaşan gruplar arasında nasıl dağıldığını ve hangi gelir tipleri biçiminde tezahür ettiğini saptamayı hedef alır. Toprak sahipleri ile kapitalist çiftçilerin birbirlerinden kesin çizgilerle ayrıldığı Ricardo İngiltere'sinde diferansiyel rant, fiili toprak kirası olarak tezahür ederdi. Bir küçük üreticiler tarımında ise, "rant" sözcüğünün artık çok iyi nitelendiremediği aynı bölüşüm olgusu muhtemelen farklı gelir tiplerinde tezahür edecek veya değişik bir ifadeyle diferansiyel rant farklı bir biçimde paylaşılacaktır.

V. Ticari Kâr ve Faiz

Küçük üreticilikteki bölüşüm kategorilerini, yukarıda çizilen genel çerçeve içerisinde tanımlamaya artık teşebbüs edebiliriz. İlk önce, küçük üreticiliğin en saf biçiminden hareket edelim: Toprağın ve

üretim aletlerinin mülkiyeti sadece küçük üreticidedir ve ücretli emek yoktur.

Piyasaya yönelik küçük üreticiliğin bünyesinde doğan artık ürünün unsurlarını yeniden keşfetmeye gerek yoktur. Meseleye genel düzeyde ve özellikle feodalizmden kapitalizme geçiş süreci açısından ve tarihî bir perspektif içinde bakan ünlü bilim adamları iki ana bölüşüm kategorisi tespit etmiş ve bunların özellikle küçük üreticiliği tasfiye ederek önce kapitalizm ön şartlarının hazırlanmasında, sonra da kapitalizmin ilkel aşamasını sürdürmede oynadıkları rolü incelemişlerdir. Bu iki kategori, kaynağını tefeci sermayesinden alan faiz ile kaynağını tüccar sermayesinden alan ticari kârdır. Bizim burada yapacağımız, artık ürünü oluşturan bu iki bölüşüm kategorisini ve üretici payını ampirik tespite imkân verecek bir biçimde tanımlamaktır. Ancak, buna girişmeden önce, ticari kârı ve tefeci faizini ortaya çıkaran ekonomik şartlara kısaca değinmekte yarar olabilir.

Piyasa için üretimin ancak en ilkel şartlarında üretici ve tüketici dolaysız olarak karşı karşıya gelirler. Tarımın küçük çiftçilikten, endüstrinin kent-kasaba zanaatlarından oluştuğu çok basit bir modelde, kasaba pazarları böyle bir “aracısız mübadele”nin örneğini; üstelik küçük üreticiler arası mübadelenin örneğini oluşturur. Köylü, bu pazarlarda ürününü zanaatkârlara satar ve satış hasılatı ile aynı zanaatkârlardan tarımsal olmayan tüketim mallarını ve üretim girdilerini alır. Bu halde, ortada tam anlamıyla bir küçük üreticiler ekonomisi vardır. Bölüşüm nispi fiyatlarca belirlenir; bunların ise, kural olarak, malların dolaylı ve dolaysız olarak içerdiği emek miktarlarınca doğrusal olarak belirlendiği kabul edilebilir. Artık tamamen bir tarihî ve iktisadi soyutlama olarak düşünülebilecek olan, piyasaya açılmanın bu ilkel aşaması, üretici ile tüketici arasına tüccar unsurunun girmesi ile geride kalmış olur. Tüccar, malları taşıyan ve depolayan, yani mallara değer katan bir faaliyetin ötesine geçtiği oranda, salt aracı niteliğiyle tüccardır. “Ticari kâr” ile de, üreticiye ödenen fiyatla, tüketicinin ödediği fiyat arasındaki farkı oluşturan ve ortalama taşıma-depolama giderlerinin dışında kalan marjı kastediyoruz.

Tefeci faizi ise, piyasaya yönelik küçük üretimin zorunlu refakatçisidir. “Zorunlu” diyoruz, zira küçük üretici geçimlik üretimden piyasa için üretime yöneldikçe, (örneğin, geçimlik buğday üretiminden tütün üretimine geçince) üretim girdilerinin bir bölümünün yanı sıra, kendisinin ve ailesinin tüketimini de piyasadan, peşinen ve nakden karşılamak durumuna girer. Âdeta bir “işletme sermayesi” halini alan yıllık aile tüketimi, üretim devresinin başında veya içinde, bir kerelik veya kademeli “avanslarla” finanse edilmelidir. Bunu finanse eden “dış” kaynak yıllık satış hasılatının açık verdiği her durumda tefeci sermayesidir. Tamamen üretimin niteliğinden doğduğu için, yıllık toplam (tefeci) faiz yükünü üretim miktarına bölerek, birim ürüne düşen faizi, fiyatın, safi hasılanın ve artık ürünün bir unsuru olarak tanımlamak uygundur. Tefeci faizinin pratikteki teşhis ve tespitinde karşılaşılacak, güçlüklerin başında, bu kategorinin, zaman zaman, (ülkemizde de yaygın bir uygulaması olan alivre satışlarda olduğu gibi) tüccar kârı ile kaynaşmış biçimde tezahür etmesi gelir.

Türkiye şartlarında, ticari kârın bir bölümü tarım ürünü piyasalarına alıcı olarak giren devlete (bazen, örneğin çay üretiminde olduğu gibi, zarar biçiminde tezahür ederek) intikal eder; tefeci sermayesi ise (kısmen kaynaklandığı) mali sermaye (bankalar sistemi) ile yan yana tezahür eder. İktisadi ve sosyal içerikleri tüccar kârından ve tefeci faizinden farklı olmakla birlikte, hesaplama problemleri olarak, devlet alımlarından doğan ticari kâr ve bankalara ödenen faiz yükü kavramsal güçlükler getirmezler. Mümkün olan her durumda ticari kârı, tüccarın ve devletin paylarına, faiz yükünü de tefeci ve banka faizlerine ayırmak gereklidir.

VI. Basit Modelde Bölüşüm Kategorilerinin Tanımı

En saf biçimiyle küçük üreticiliği ilgilendiren bölüşüm kategorilerini yukarıdaki açıklamalara dayanan ve sembolik özdeşliklerle ifade edilen tanımlara indirgeyelim. Tanımlamalarda izlediğimiz sıra, ana çizgileriyle kategorilerin ampirik tespitinde izlenmesi gereken yolu yansıtmaktadır; hatta bir ölçüde gelir bölüşümün aşamaları ile de paralellik göstermektedir.

Nihai piyasada oluşan gayrisafi ürün fiyatı (fg), net fiyat (fn) ve birim ürüne düşen taşıma, depolama v.s. giderlerinden (ve bu giderlerin bünyesindeki kâr unsurlarından) (t) oluşur:

$fn = fg - t$ (1)

Bu tanımdan elde edilen net fiyat, bizi, birim ürüne düşen safi hasılaya (hn) değil, birim ürüne düşen gayri safi hasılaya ulaştıran bir kavramdır; zira gayrisafi hasıla (net fiyat), ortalama üretim giderleri (c) ile safi hasılanın toplamına eşittir:

$fn = c + hn$ (2)

Safi hasılayı unsurlarına ayırmanın ilk aşaması, fiyat içerisindeki ticari kâr marjını (pt) tespit etmektir. Net fiyat ile tüccarın üreticiye ödediği fiyat (fu) arasındaki fark, birim ürün üzerindeki ticari kâr marjını verir:

$pt = fn - fu$ (3)

Birim ürüne düşen safi hasıla ile tüccar kârı arasındaki fark, birim ürüne düşen "gros" küçük üretici gelirini (üg) verir:

$üg = hn - pt$ (4)

Bu, küçük üreticinin "gros" geliridir; zira faiz yükünün bu gelir içinden ödenmesi gerekir. Toplam faiz yükünü (İ), üretim hacmine (Q) bölersek, birim ürüne düşen faiz yükü (i) elde edilir:

$i = İ / Q$ (5)

"Gros" küçük üretici gelirinden, birim ürüne düşen faiz yükü çıkarılırsa, net küçük üretici gelirine (ün)ulaşılır:

$ün = üg - i$ (6)

Böylece fiyatın unsurlarını oluşturan dört ana kategoriyi tespit etmiş oluyoruz: Ortalama üretim giderleri (c), (net anlamda) küçük üretici geliri (ün), ticari kâr (pt) ve faiz (i):

$fn = c + ün + pt + i$ (7)

Safi hasıla ise üç bölüşüm kategorisinden oluşur:

$hn = ün + pt + i$ (8)

Safi hasıla, üretici geliri (v) ve artık ürün (veya artık) (s) unsurlarına ayrılır. Bu soyutlama düzeyinde üretici geliri sadece (net) küçük üretici gelirinden, artık ise faiz ve ticari kârdan oluşur:

$v = ün$ (9)

$s = pt + i$ (10)

hn = v + s (11)

Artık ürünün üretici gelirine oranına, sömürü oranı (z) diyebiliriz:

z = s / v (12a)

z = (pt + i) / ün (12b)

Tanımların elde edilmesinde izlenen mantıki silsile, küçük üretici gelirini, bakiye olarak elde edilen kategori olarak gösteriyor. Bu, gerçek hayata da uygun görülmektedir. Gerçekten de, hava şartlarında ürünler bileşiminde veya üretim tekniğinde meydana gelen ve üreticiyi bireysel olarak etkileyen değişmelerin kısa dönemde tamamen küçük üreticinin net gelir payına yansıdığı; gayrisafi üretim üzerinde kısa dönemde "sabit yükler" olan diğer unsurların payları "dağıtıldıktan" sonra bakiyenin küçük üretici gelirini oluşturduğu söylenebilir. Teknik ve ekonomik anlamda meydana gelen her gelişme, fiyatın içerisinde üretim giderlerinin payının değişmesi; örneğin olumlu bir gelişme söz konusu ise düşmesi anlamına gelir. Verimliliği arttıran, yani ortalama üretim giderlerini düşüren her değişme ise, kısa dönemde küçük üreticinin safi hasıladan aldığı ve bakiye olarak belirlenen payın artmasına yol açar. Ancak, küçük üreticiliğin niteliğinden doğan ve kısa dönem için doğru olan bu bağıntının uzun dönemde tersine dönmesi mümkün değil midir? Farklı bir deyişle, uzun dönemde, küçük üretici gelirini, üreticinin yeniden üretim giderlerinden (zorunlu tüketimden) oluşan (ve "işgücünün değeri" gibi bir kültürel-tarihî trend faktörü de içermekle birlikte bağımsız olarak tanımlanabilen) bir düzeyde belirleyen bir ekonomik mekanizma var mıdır? Eğer varsa, böyle bir mekanizma üretici gelirini gayrisafi hasıla üzerinde bir "sabit yük"e dönüştürür ve bu yüzden teknik-ekonomik ilerlemeden doğan bütün verim artışlarının bir "bakiye" olarak artık ürünün unsurlarına intikalini sağlayan süreçleri mümkün kılar. Bu süreçlerin teorik formülasyonu yapılabiliyorsa; bu soru, sınanması gereken bir hipotez olarak ortaya atılabilir.

Nihayet yukarıda tanımlanan bazı kategorileri, Türkiye şartlarına uyan gerçekçi unsurlarına bölelim. Ticari kâr marjı, (özel) tüccar kârından (Ptt) ve ürün piyasalarına alıcı olarak giren devlet kurumlarının kârlarından (Ptd) oluşur:

Pt = Ptt + Ptd (13)

Faiz yükü ise, tefeci faizi (iu) ile banka faizlerinden (ib) oluşur:

i = iu + ib (14)

VII. Kiracılık, Ücretli Emek ve Küçük Üreticilik

Küçük üreticiliğin saf modeli, bölüşüm kategorilerinin ampirik-nicel tespitine yöneldiğimiz anda bazı güçlüklerle karşılaşır. İlk güçlük toprak kirası ile ilgilidir, üretim aletlerine sahip olmakla birlikte, kısmen ve hatta tamamen toprak kiralayan bir "küçük üretici" tipine rastlanması, modelin safiyetini bozan bir mesele olarak ortaya çıkar. Topraktan elde edilen ürüne, kısmen de olsa, doğrudan doğruya sahip olan ve bunun bir bölümünü piyasaya süren bir küçük kiracı tipinin bazı eklentilerle yukarıdaki kavramsal çerçeveye oturan bölüşüm ilişkileri içinde olduğu söylenebilir.

Başka bir güçlük, ücretli emeğin küçük üreticilikle birleşmesi halinde doğar. Belli dönemlerde sınırlı ve geçici ücretli emek istihdamının zorunlu olması, esas olarak aile emeğine dayanan işletme biçimi korunduğu sürece, küçük üreticilik ilişkisinin kapitalist çiftçiliğe dönüştüğünü göstermez.

Bununla ilgili en ciddi mesele, küçük üreticinin istihdam ettiği tarım işçisince yaratılan artığın kime intikal ettiğidir. Teorik düzeyde çözümü gereken bir mesele olmakla birlikte, tarım işçisince yaratılan artığın (üreticilerin hızla kapitalist çiftçilere dönüşmekte oldukları bir süreç yoksa) küçük üreticiye değil, özel ekonomik mekanizmalar vasıtasıyla tüccar-tefeci unsurlara intikal ettiğini kabul etmek gerçekçi bir ilk yaklaşım olarak kabul edilebilir kanısındayız. Böyle kabul edilecek olursa; ücretli emek, üretim sürecine, safi hasıladaki üretici gelirinin ikinci unsuru olan ücretleri elde ederek; fakat aynı zamanda tefeci-tüccara intikal eden artığı genişleten bir etki yaratarak katılmış olur. Ancak, artık ürünün belirlenmesi ve temellükü ile ilgili bir teorik çaba içinde olmadığımız için bu ikinci meseleyi burada ihmal ediyoruz; sadece, küçük üreticilere, işçi istihdam etseler dahi bir artık unsurunun gelir olarak intikal etmediği varsayımına bir dayanak olarak bu ihtimali kullanmış oluyoruz.

Burada ele aldığımız biçimiyle toprak kirasını, küçük üreticilik yapısının tali bir unsuru olarak kabul etmek durumundayız. Kiracılık ve ortakçılığın bir hayli sınırlı bir yer kapladığı Türkiye şartlarına da esas olarak uyan bu yaklaşım, bağımsız bir rant analizine değil, küçük üreticinin "gros" gelirinden ödediği toplam ve fiili kira yükünden birim ürüne isabet eden miktarın hesaplanmasına götürür. Daha açık bir ifade ile toplam kira yükünün (R) üretim hacmine (Q) bölünmesi ile birim ürüne düşen toprak kirası (r) elde edilir:

$r = R / Q$ (15)

Böylece, net küçük üretici gelirini (ün) aide etmek için "gros" küçük üretici gelirinden (üg) birim ürüne düşen faiz+kira yükünü çıkarmak gerekir:

$ün = üg - (i + r)$ (16)

Toprak kirasını, kirayı elde eden unsurların sınıfi niteliğine ve kirayı ödeyenlerin sosyoekonomik durumlarına göre üç ana tipe ayırmak uygun olacaktır. Birinci olarak, feodal rantın bir kalıntısı sayılabilecek olan bir kira tipinden söz edilebilir. Bu kira tipi, büyük toprak sahiplerinin topraklarında küçük işletmeler halinde ortakçılık yapılması halinde tezahür eder. İkinci kira tipi, küçük üreticiliğin katıksız bir uzantısı olarak görülebilir: Küçük mülk sahipleri ile küçük çiftçiler arasındaki ortakçılık (veya istisnaen kiracılık) ilişkilerini kastediyoruz. Üçüncü kira türü, kapitalist toprak kirası veya bunun prototipleridir: Küçük mülk sahiplerinden veya büyük "absentee" toprak sahiplerinden, esas olarak kiracılık (nakdi kira) yoluyla toprak kiralayan orta ve büyük çiftçiler, aile emeği ile beraber (veya münhasıran) tarım işçisi emeğine de dayanan bir üretim süreci içindelerse, kapitalist toprak kirasına geçiş söz konusudur

Bu sonuncu kira ilişkisinin, küçük üreticiliğin bünyesinden (zenginleşmekte olan küçük çiftçilerden) doğması ve belli bir anda bazı çiftçi grupların hem küçük üretici, hem de "kapitalistleşmekte olan" kiracı durumunda görülmeleri mümkündür.

Bu durumda, ticari kâr ve faizde olduğu gibi, birim ürüne düşen kira yükünü; feodal rant kalıntısı (rf), küçük mülkiyet-küçük üretici kirası (ru) ve kapitalist toprak kirasının prototipi (rk)[2] olmak üzere üç unsura ayırabiliriz. Ancak, bu unsurları ampirik olarak tespit ve teşhis etmenin fevkalade çetin bir "özdeşlik sağlama" meselesi olduğunu da ilave edelim:

$r = rf + ru + rk$ (17)

Tarım işçilerine ödenen toplam ücretlerden (W) birim ürüne düşen miktarı ise ayrı biçimde

hesaplarız:

$w = W / Q$ (18)

Böylece tespit edilen w, fiyatın bir unsurudur ama üretim giderlerine değil, safi hasılaya giren bir unsuru... Toprak kirasının da safi hasılaya girdiğini dikkate alarak 7. ve 8. denklemleri yeniden ifade edelim:

$fn = c + ün + w + pt + i + r$ (19)

$hn = ün + w + pt + i + r$ (20)

Safi hasıladaki üretici geliri (v), bu halde, ücret ve (net) küçük üretici gelirinden, artık ürün ise faiz, kira ve toprak kirasından oluşur:

$v = ün + w$ (21)

$s = pt + i + r$ (22)

$hn = v + s$ (11)

Sömürü oranını yeniden tanımlayacak olursak:

$z = s / v$ (12a)

$z = (pt + i + r) / (ün + w)$ (12c)

Ancak, (12c) ilişkisini "sömürü oranı" olarak yorumlamak için, küçük üreticiye ranttan veya tarım işçisince yaratılan artıktan herhangi bir unsurun intikal etmediğini varsaymak zorunludur.

Yukarıdaki bağıntıların tümünü, denklemlerde ifade edildiği üzere, fiyatın unsurları ve bu unsurlar arası oranlar olarak ele almak mümkün olduğu gibi; toplam gayrisafi veya safi hasılayı parasal birimlerle tespit etmek ve ilgili bölüşüm kategorilerinin toplam değerleri arasındaki bağıntıları incelemek de mümkündür. Hatta bir bakıma bu, ampirik çalışmalarda zorunlu da olmaktadır; zira fiyatın unsurları olarak tanımlanan bölüşüm kategorilerinin bizi dolaysız olarak toplam gayrisafi ve safi hasılanın paylarına götürebilmesi için; örneğin tütün, pamuk ve pancarda olduğu gibi, ürünün tümü piyasaya intikal ediyor olmalıdır. Tahıl üretiminde olduğu gibi safi hasılanın bir kısmı, ürün halinde küçük üreticilerde kalıyor ise, fiyatın unsurlarından elde edilen bölüşüm oranları, (net) küçük üretici gelirini gerçekte olduğundan daha küçük gösterir. Yukarıda kullanılan (ve birim ürüne ait olan) sembolleri, toplam büyüklükler için (ve büyük harflerle ifade edersek) kullanacak olursak; toplam küçük üretici geliri (Ü), piyasa ilişkilerinden –ve fiyatın bir unsuru olarak– küçük üreticiye intikal eden (net) gelir unsuru ile (Ün), küçük üreticinin pazarlanmayan ayni gelirinin (Üa) toplamına eşit olur:

$Ü = Üa + Ün$ (23)

Ve 16. denklemin toplam değerlerle ifadesinden hareketle:

$Ü = Üa + (Üg - İ - R)$ (24)

Bu bağıntılarda Üa'yı piyasa fiyatları ile değerlendirmek pratik, uygun ve zorunludur.

Buradan hareketle, 19, 20, 21 ve 11c denklemlerini, toplam değerleri ifade edecek ve küçük üreticinin ayni gelirini de içerecek en genel biçim içerisinde yeniden yazalım:

Gayrisafi ve safi hasıla için:

$Fn = C + (Üa + Ün) + W + Pt + İ + R$ (19a)

$Hn = Üa + Ün + W + Pt + İ + R$ (20a)

Üretici geliri için:

$V = Üa + Ün + W$ (21a)

Ve nihayet, toplam değerlerle tanımlanmış sömürü oranı için:

$z = (Pt + İ + R) / (Üa + Ün + W)$ (12d)

ifadelerine ulaşmış oluruz.

Bir sayısal bölüşüm tahlilini, nispi fiyatlarla ilgili problemlere girmeden, "göründüğü gibi" yorumlayabilmek için, bütün fiyatların (emek-değer teorisindeki anlamıyla) değerlere eşit olduğunu varsaymak gerekir. Tarımsal girdilerin ve bizatihi tarım ürünlerinin fiyatları için bu varsayımın, örneğin Türkiye şartlarında gerçekçi olmadığı açıktır. İktisadi ilişkilerle ilgili teorik tahlile geçildiği takdirde ve bu tahlilin ileri bir aşamasında değer teorisinin karmaşık sorunlarına yönelmek zorunlu olacaktır.

VIII. Bir Uygulama Örneği

Yukarıda açıklanan kavramsal çerçeve, bölüşüm kategorilerinin ampirik-nicel tespitine imkân verecek biçimde formüle edilmiştir. Kategorilerimizin bu niteliğini şimdi bir örnekle ortaya koyacağız. Seçtiğimiz örnek; 1970 yılında, Siyasal Bilgiler Fakültesi öğrencilerinden Hikmet Işık'ın sunduğu bir lisans semineri çalışmasıdır.[3]

Işık, çalışmasında, üç bine yakın nüfuslu bir Çankırı bucağı olan Atkaracalar'daki ekonomik ilişkileri tasvir etmekte ve bu arada bölüşüm ilişkilerinin nicel tespitine imkân veren bazı veriler sunmaktadır. 1969 yılına ait olan veriler, esas olarak, bucaktaki 19 aile reisine bizzat Işık tarafından uygulanan bir anketten ve ayrıca mahalli olarak sağlanan diğer bilgilerden elde edilmiştir. Örneklemeye giren ailelerin nüfusu 132'dir. Biz burada Hikmet Işık'ın topladığı verilerin doğruluğunu, örneklemenin ve anketin teknik planda güvenilirlik derecesini tartışmayacağız. Verileri ve bulguları, esas itibariyle, metodolojik bakımdan anlamlı buluyoruz. Ancak yine de bu türden çalışmaların çok az sayıda olduğu dikkate alınırsa, bilgi toplama tekniklerinin amatörce olduğu kabul edilse dahi Işık'ın bulgularını, tahılcı ve küçük üretici niteliği ağır basan bir Orta Anadolu yerleşme yeri üzerinde anlamlı iktisadi tespitler olarak görenler de olabilir.

Zikredilen çalışmadaki bulgular, bizim yukarıda sunduğumuz kavramsal çerçeveye doğrudan doğruya intibak edecek biçimde sunulmamıştır. Bazı eksiklikleri Hikmet Işık'la görüşerek giderdikten sonra, verilerin bir kısmı yeniden ve bu makalede sunulduğu biçimde tarafımızdan düzenlenmiştir. Toprak mülkiyeti ve arazi işletme biçimlerine bakıldığında Atkaracalar tarımında küçük üreticiliğin hâkim durumda olduğu görülmektedir. Işık'ın tespitlerine göre, "Atkaracalar'da 300 dekardan fazla toprağı olan aile yoktur. Halkın çoğunun toplam tarla miktarı 50-150 dekar arasında

değişmektedir.”[4] Orta Anadolu’nun ve tahıl üretiminin şartları dikkate alınırsa, Atkaracalar tarımında küçük üreticiliğin hâkim olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Öte yandan, bitkisel üretim, Atkaracalar nüfusunun gelirlerini oluşturan iktisadi faaliyetlerin en önemlisi olmakla birlikte, toplam gelirler içindeki payı sadece %36,1’i bulmaktadır. Ulaşım bakımından elverişli bir durumda bulunan Atkaracalar’ın köy ekonomisi niteliğinden önemli ölçüde uzaklaşmış bulunduğu, “diğer” gelir tiplerinin nispi genişliğinden de anlaşılmaktadır. Bitkisel üretim ve hayvancılığın dışındaki faaliyetlerden elde edilen gelirlerin toplamı, aile gelirlerinin %57,1’ini oluşturmaktadır.[5] Ancak biz, burada, bir geçiş ekonomisinin özelliklerini değil, mevcut veriler üzerinden küçük üreticilikle ilgili temel ilişkileri ortaya koymayı amaç aldığımızdan, Atkaracalar’daki tarımcı ailelerin sadece bitkisel üretimle ilgili yönlerini, bu aileleri “küçük üreticilik” kategorisi içerisine oturtarak tespite çalışıyoruz.

Küçük üreticiliğin Atkaracalar’da saf biçimiyle değil, kısmen toprak kiralayarak ve ücretli işçi istihdam ederek var olduğu tespit ediliyor. Bu yüzden safi hasılanın, küçük üretici geliri, ücret, ticari kâr, faiz ve toprak kirası unsurlarına bölünüşü ortaya konmalıdır. Işık’ın verileri, bu bölüşüm kategorilerinin nicel tespitine imkân veriyor. Ancak, ticari kârın tüccara ve devlet kurumlarına; faizin tefeci ve banka faizlerine; toprak kirasının ise, yukarıda tanımlanan tiplere bölünüşünü tespit edemiyoruz.

Tablo 1: Atkaracalar’da Bölüşüm Kategorileri (19 Örnek Aileye Ait Temel Veriler, TL)

	Buğday	Fiğ	Arpa	Kaplıca	Yan Ürünler	Toplam
G.S.ÜRETİM, Fn	107530	25000	18045	1360	65450	217385
ÜRETİM GİDERİ, C	33438	9553	9188	469	?	52648
SAFİ ÜRETİM, Hn	74092	15447	8857	891	65450	164737
Artık-Ürün, S	19580	4130	3855	---	---	27565
Ticari Kâr, Pt	3225	400	360	---	---	3985
Faiz,İ	5820	2180	2345	---	---	10345
Toprak Kirası, R	10535	1550	1150	---	---	13225
Üretici Geliri, V	54512	11317	5002	891	65450	137172
K.Üretici Geliri, Ü	46240	8955	2730	775	65450	124150
Üa	38620	8205	1510	775	22450	71460
Ün	7620	750	1220	---	43000	52590
Ücret	8272	2362	2272	116	---	13022

Tablo 1a: Atkaracalar’da Safi Üretimin Bölüşüm Öğeleri Arasında Paylaşımı, %

	Buğday	Fiğ	Arpa	Kaplıca	Yan Ürünler	Toplam
SAFİ ÜRETİM, Hn	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Artık-Ürün, S	26,4	26,7	43,5	---	---	16,7
Ticari Kâr, Pt	4,3	2,6	4,0	---	---	2,4
Faiz,İ	7,9	14,1	26,5	---	---	6,3
Toprak Kirası, R	14,2	10,0	13,0	---	---	8,0
Üretici Geliri, V	73,6	73,3	56,5	100,0	100,0	83,3
K.Üretici Geliri,Ü	62,4	58,0	30,8	87,0	100,0	75,4
Ücret	11,2	15,3	25,7	13,0	0,0	7,9
SÖMÜRÜ ORANI, S/V	0,359	0,365	0,770	--	--	0,201

Tablo 2: Atkaracalar'da Pazarlama Miktarları, TL

	Buğday	Fiğ	Arpa	Kaplıca	Yan Ürünler	Toplam
Köy Dışına	45000	2210	4275	---	---	51485
Yerel Pazarlama	---	6260	---	---	43000	49260
Üreticide Kalan	62350	16530	13770	1360	22450	116640
Toplam	107530	25000	18045	1360	65450	217385

Tablo 2a: Atkaracalar'da Pazarlama Oranları, %

	Buğday	Fiğ	Arpa	Kaplıca	Yan Ürünler	Toplam
Köy Dışına	41,8	8,8	23,7	--	--	23,7
Yerel Pazarlama	--	25,0	--	--	65,7	22,7
Üreticide Kalan	58,2	66,2	76,3	100,0	34,3	53,6
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Işık'ın verilerinden hareketle, (19a) denkleminin unsurlarına ulaşabiliyoruz. Bu denklem, açıklandığı gibi, toplam değerlerden oluşur. Işık bazı unsurları fiyattan ve ortalama değerlerden hareketle (ve bunları miktarlarla çarparak), bazılarını ise doğrudan doğruya toplam değerlerden elde edebilmektedir, üretim giderleri ise, doğrudan doğruya bireysel işletmelere ait anket cevaplarından tespit edilmektedir. Ürünlerin nihai piyasadaki fiyatları, birim ürün için nakliye bedeli, çiftçinin eline geçen fiyat, örnek ailelerden her biri için toplam ve pazarlanan üretim miktarı, çiftçilerce genellikle dönüm başına ve kendi işletmelerine ait ortalamalar olarak bilinen; ancak, toplam işlenen alan ve üretim miktarı bilindiği için kolaylıkla toplam ve birim ürün başına değerlere dönüştürülebilen üretim giderleri, toplam ücret, faiz ve kira ödemeleri tespit edilmiştir. Bu veriler, her ürün için,

$$Fn = C + (Üa + Ün) + W + Pt + İ + R$$

denkleminin bütün unsurlarının hesaplanmasına imkân verir.

Atkaracalar'da dört ana ürün ekilmektedir: Buğday, fiğ, arpa ve kaplıca. Ayrıca, buğday, arpa ve kaplıcanın yan ürünü olarak saman ve çayır otu elde edilmektedir. Işık'ın yan ürünlere fazla yüksek bir fiyat uyguladığı sezilmektedir; muhtemelen bu yüzden, yan ürünlerin gayrisafi değeri toplam buğday üretiminin %60'ına ulaşmaktadır. Ayrıca, yan ürünler için üretim giderleri bağımsız olarak tespit edilememektedir; bu yüzden buğday, arpa ve kaplıcanın içinde yer alan üretim giderleri, aslında kısmen saman ve çayır otuna da ait olmaktadır.

Ürünlerden her biri için, gayrisafi üretim değeri üzerinden ifade edilen pazarlama oranları (ve

dolayısıyla üreticide aynı olarak kalan pay) tespit edilmiştir. Pazarlanan yan ürünlerin tümü, fiğin ise bir bölümü mahalli olarak ve muhtemelen tüccar aracılığı rol oynamadan mübadele edilmişlerdir. Tavuk yemi olarak kullanılan kaplıca ise hiç pazarlanmamaktadır[6]. Köy dışı piyasalara yönelmeyen bu ürünlerin üretiminden ticari kâr ve faizin neşet etmediğini kabul etmek doğru olsa gerektir.

IX. Bulguların Niteliği ve Değeri

Atkaracalar'la ilgili ve Tablo 1 ile Tablo 2'de sunulan bulguları[7], bilgi toplama teknikleri ve güvenilirlik derecesi bakımından tartışmayacağımızı belirtmiştik. Bizatihi Atkaracalar'ın bölüşüm ilişkileri bakımından iktisadi bir tahlili de konumuz değildir. Burada, Atkaracalar'ı sadece bir örnek olarak kullanıyoruz ve gösteriyoruz ki tutarlı bir kavramsal çerçeve çizilirse, küçük üreticiliğin yaygın olduğu tarımsal bir ortamda sadece anketlere dayanarak temel bölüşüm kategorilerinin nicel tespiti mümkündür. Benzer çalışmaların, yine ürünler ayrımına dayanarak, fakat örneğin iller itibariyle yürütülmesinde kaynaklar bakımından aşılmaz engeller yoktur.

Atkaracalar'ı yine bir örnek olarak kullanıp, bu türden araştırmaların neleri tespit edebileceğini, hangi ilişkilere ışık tuttuğunu gösterelim:

Temel bulgu, küçük üreticiliğin bünyesinden doğan gelir dağılımının sınıf payları açısından tespitidir. Artık ürün ve üretici gelirini toplamlar halinde veya "sömürü oranı" biçiminde, yani nispi olarak ortaya koymak ve bunu her ürün için ayrı ayrı yapmak mümkün olabilmektedir. Artık ürün içindeki tüccar, tefeci, rantiyer paylarının ayrılması gösteriyor ki, köy dışına, üretiminin %23,7'sini pazarlayan, küçük üreticiliğe ve tahıla dayanan bu Orta Anadolu bucağında, toprak kirası; faiz ve ticari kârdan daha geniş bir yer kaplamaktadır. Hangi tür toprak kirası? Veriler, toprak kirasının türlerini tespit edemediği için bilemiyoruz. Tefeci faizi-banka faizi; tüccar kârı- (varsa) TMO kârı ayrımını da yapamıyoruz. Bunlar, bu yaklaşımı izleyen ampirik çalışmaların mutlaka ulaşması gereken bilgilerdir ve tespit edildikleri zaman köylük bölgelerdeki egemen güçlerin teşhisi ve toplumun genel sınıf yapısıyla bağlantısı üzerinde pek çok meseleyi aydınlatacaklardır.

Keza, üretici payı içerisinde, küçük üretici gelirinin ücretleri büyük ölçüde aştığını tespit ediyoruz. Bu, bir anlamda, incelenen bölgenin "küçük üreticilik" niteliğinin doğrulanması anlamına gelir. Küçük üretici geliri içinde aynı gelirin, pazarlanmış üründen sağlanan geliri önemli derecede aşması ise esas olarak piyasaya açılma derecesi, ikinci derecede ticari kâr marjının büyüklüğü tarafından belirlenir. Bizatihi piyasaya açılma derecesi, Tablo 2'nin üç ana grubunda ve her ürün için ayrı ayrı tespit ediliyor. Böylece, piyasaya açılmanın derecesi ve biçimi ile bölüşüm oranları arasındaki bağıntıları araştırmak mümkün oluyor.

Bu türden bulguların iktisadi bakımdan ne gibi bir değer ve önem taşıdığı meselesi tartışmayı gerektirir mi? Hiç sanmıyoruz. Ancak yine de bu meselede ikna edilme ihtiyacı içinde bulunanlar olabilir. Onlara, sadece, bu türden bulguların arkasında yatan temel bağıntıların her zaman politik iktisadın ana ve öz konularını oluşturduğunu hatırlatalım. Ve toplumumuzun bu bağıntıları ve onların görüntüsü olan fevkalade aktüel meseleleri kavrama ihtiyacı içinde kıvrandığını ve bu meselelerde, çoğu kez beyhude yere, iktisatçılardan cevaplar beklediğini ilave etmekle yetinelim.

X. Bazı Teorik Sorular

Buraya kadar, teorik bir tahlilin ön şartlarını oluşturması gereken tanımlar ve kavramlarla uğraştık ve bizatihi teorik tahlilden kaçınmaya çalıştık. Ancak teorik sorunlara değinmekten tam olarak

kaçınabildiğimiz söylenemez. Bazen, kavramları tanımlarken izlenen sıranın teorik anlamını açıklamak ve bunun ne derecede genel bir bağıntıyı temsil ettiğini sormak gerekiyordu: "Kısa dönemde, küçük üretici gelirinin, uzun dönemde ise artık ürünün bir bakiye olarak belirlenmesi bir hipotez olarak ortaya atılabilir mi?" sorusunu bu yüzden sorduk. Bu soruyla yakından ilgili teorik kaynaklı varsayımları kullanmak zaman zaman gerekli oldu: Ücretli emeğin yarattığı artığın küçük üreticiye değil, tüccar-tefeci unsurlara intikal ettiğini "gerçekçi bir ilk yaklaşım olarak" kabul ettik. Keza, diferansiyel rantın, ticari kâr veya tefeci faiziyle kaynaşabilme ihtimaline, bu bölüşüm kategorisinin küçük üretici gelirleri dışında tutulmasını kolaylaştıran bir teorik varsayım olarak değinildi. Aynı temel meselenin, yani küçük üreticilik şartlarında, üretici geliri ile artık ürünü belirleyen iktisadi süreçler meselesinin farklı görüntüleri olan bu varsayımlar, aslında birer "hipotez" olmayı hak edecek teorik formülasyon içinde sunulmuş değillerdi. Ancak, küçük üreticiliğe ilişkin teorik tahlil, ön planda ele alınması gereken mesele olarak ortaya çıkmaktadır. Ve bize öyle gelmektedir ki, teknik-ekonomik ilerleme faktörlerinin küçük üretici payını kısa ve uzun dönemlerde farklı yönlerde etkilemesi, küçük üreticinin; "dönüşü olmayan bir yol" izleyerek ve yoğun bir sömürü ilişkisine girdiği için uzun dönemde belirgin kazançlar sağlayamamasına rağmen, niçin artan ölçülerde piyasaya açıldığını açıklayan bir anahtar getirebilir. Yine aynı çerçeve içinde ele alınması gereken ve kısmen teorik, kısmen ampirik boyutları olan bir diğer mesele, teknik-ekonomik "ilerleme faktörleri"nin küçük üreticilikte tanımlanması, sınıflanması, oluşumunun ve gerçekleşme biçimlerinin tahlili ile ilgilidir.

Farklı planda, ancak belki de daha temel nitelikte bir dizi teorik mesele, küçük üreticiliğin bünyesinden doğan bölüşüm ilişkilerinin ekonominin tümü ile ve özellikle kökenleri tarımda olmayan bölüşüm ilişkileri ile bağıntıları üzerinde düğümlenir. Mübadele ilişkileri bu bağıntıları sağlayan ana halka olur ve bu yüzden bu mesele ile ilgili cevapları değer teorisinde aramak gerekecektir. Yukarıda, kısaca, nispi fiyatların, değer-fiyat ilişkilerinin ele alınan meseleler açısından taşıdığı öneme değindik. Bu temel bağıntılara başka ne gibi sorularla yaklaşabiliriz? Örneğin, tarım dışı kesimlerde oluşan kâr ve faiz hadleri ile tarımdaki ticari kâr oranları, tefeci faiz hadleri arasında ne gibi ilişkiler vardır? Bu sorunun cevabı, tarımda tezahür eden tüccar-tefeci sermayesinin kaynaklarında ve bu sömürü alanlarına ekonominin diğer kesimlerinden sermaye transferini (dolayısıyla eşit ve genel kâr ve faiz hadlerinin oluşmasını) önleyen kurumsal engellerde mi aranmalı?

Aynı temel bağıntıyı aydınlatabilecek; ancak bu defa, örneğin değer teorisi yaklaşımından ziyade ampirik-tarihî gözlemlerle cevaplandırılabilecek başka sorular da vardır. Bunlar, küçük üreticiliğin bünyesinden doğan artık unsurlarının kullanım alanları ile ilgilidir. Örneğin, tefeci-tüccar sömürüsü, küçük mülkiyetin tasfiyesini ve bu tasfiye süreci içinde sağladığı birikimi toprak mülkiyetine (ve muhtemelen kapitalist çiftlikler bünyesinde gerçekleşecek sermaye birikimine) dönüştürmeyi mi hedef almıştır? Yoksa bu unsurlar, tarımda küçük mülkiyetin süregelmesini; küçük üreticiliğin gerçekleştirdiği verim artışlarının büyük kesimine uzun dönemde el koymayı, ancak bunu bizatihi birikimin kaynağını (küçük mülkiyeti) kurutmadan sürdürmeyi; artık ürünü ise esas itibariyle tarım dışı sermaye birikimine dönüştürmeyi mi tercih etmektedirler? Veya bu gruplar artık ürünü yalnızca tüketmekten başka bir fonksiyon taşımayan, tam anlamıyla olumsuz bir tarihî misyona sahip bir sınıf mı oluşturmaktadırlar?

Büyük çoğunluğuyla bu soruların cevapları küçük üreticiliğin dışına taşan teorik ve ampirik çalışmalarla aranmalıdır. Ancak, küçük üreticilik başlangıç noktası alınmasaydı, yukarıdaki

sorulardan birçoğunun ortaya atılması dahi, herhalde imkânsız olurdu.

Bir Araştırma Gündeminin Evrimi:

“Tarımda Üretim İlişkileri”nden “Uluslararası Ticarette Bölüşüm Kategorileri”ne[1]

1960’lı yılların sonlarında, bugünkü anlayışa göre, “akademik”, hatta “iktisat-içi” sayılamayacak bir alanda patlak veren bir polemiğin tarafı oldum. Tartışma, genel olarak ve Türkiye bağlamında **tarımda üretim ilişkileri** sorunsalı etrafında düğümleniyordu.

Bu tartışma, beni, giderek genişleyen bir araştırma gündemine yönlendirdi. Bu gündemin son durak noktasına, **uluslararası ticarette bölüşüm ilişkileri** diyebileceğimizi düşünüyorum.

Türkçe, uluslararası sosyal bilim yazınında kullanılan bir dil olmadığı için, sözü geçen araştırma gündeminin gelişimini yansıtan ürünler, tek bir istisna dışında, Türkiye içinde sınırlı kaldı.

Ancak, bu çerçeve içinde ortaya çıkan Türkçe katkıların ait olduğu sorunsallar, sadece Türkiye’ye özgü değil, daha “evrensel” gereksinmeler ile de ilgili idi. Bu nedenle, Türkiye’deki tartışmalardan ve katkılardan tamamen bağımsız olarak, uluslararası sosyal bilim yazını, bazen eş zamanlı, çoğu hallerde de kısa bir gecikme ile aynı sorunsalları incelemeye, tartışmaya başladı. Bunlar, bir boyutu ile **üretim biçimlerinin eklemlenmesi;** diğer boyutu ile de **meta (değer) zincirleri** çözümlemesinin uluslararası ham madde ticareti alanına taşınması biçiminde gerçekleşti. Ancak, bu iki farklı araştırma alanı arasında kavramsal, metodolojik ve ampirik bağlantılar kurulmadı.

Bu kısa not, Türkiye’de sözü geçen araştırma gündeminin nasıl geliştiğini, kendi çalışmalarıma referans vererek açıklama amacı güdüyor.

Bu notta referans verilen ve özellikle üzerinde duracağım eski çalışmalar sosyal bilimlerin hangi alanına girmektedir? Ben, kendi katkılarımı, öncelikle iktisatçı kimliğimle yaptım. Ne var ki, geleneksel iktisat bu türden ürünleri kendi bünyesinde görmemektedir. Dolayısıyla bu not, aynı zamanda, bugünün iktisatçılarını, disiplinlerinin gündeminde meydana gelen daralmaya karşı uyarma ve disiplinler arası iş birliğinin yararlarını vurgulama gibi bir ikinci amaç daha izliyor.

Joan Robinson tarafından bir zamanlar “sosyal bilimlerin kraliçesi” olarak nitelendirilen iktisat, son yıllarda bu nitelendirmeyi hak etmeyen bir gelişme doğrultusu göstermektedir. Gündemini daraltarak içe dönmüş; diğer sosyal bilimlerle iletişimi reddetme eğilimine girmiş; bunu belli bir “üstünlük” iddiasına bağlamış; giderek kendi metodolojisini ve sorunsalını diğer sosyal bilim alanlarına “ihraç etmeye”, yani, komşu disiplinleri “kolonize etmeye” başlamıştır.

Bu gelişmelerin, hem sosyal bilimlerin **dünyayı** (daha somut olarak **toplumları**) **kavrama çabası** olarak anlaşılması gereken ortak gündemi ile uyumlu olmadığını, hem de doğrudan doğruya iktisat disiplinine zarar verdiğini düşünüyorum.

Bu notta değineceğim eski tarihli çalışmalarım, standart iktisadın taksonomisi içinde **tarım iktisadı** ve **uluslararası ticaret** konularına girer. Ancak, benim yaklaşımım geleneksel iktisadın bu konuları ele alış tarzı ile çakışmamaktadır. Elbette iktisat disiplininin ortak öğeleri kullanılıyor; bunlardan yararlanılıyordu. Ancak, bu çalışmalar, aynı zamanda sosyal bilimlerin komşu disiplinlerinin yaklaşım ve katkılarına da dayanmakta idi. Bu nedenle, sözü edilen araştırma gündemini gözden geçirirken sosyal bilimlerin farklı kolları arasındaki iş birliğinin olanakları ve yararları da vurgulanmış olacaktır.

Tarımda Üretim İlişkileri

1969'da "Tarımda Feodal Üretim İlişkisi ve Basit Meta Üretimi" başlıklı bir çalışmam yayımlandı. Bu yazı, "tarımda üretim ilişkileri" üzerinde beni ve Muzaffer Erdost'u karşı karşıya getiren bir tartışmaya yol açtı. İlk baştaki niyetimden bağımsız olarak tartışma, sosyalist hareketin stratejilerinin (yani **sosyalist** veya **milli demokratik devrim** seçeneklerinin), Türkiye toplumun yapısının (**kapitalist** veya **feodal**) niteliğine bağlı olarak belirlenmesi gerektiği savı ile bağlantılandırılmıştı.

Marksist klasiklerin yeni baştan ve Türkiye gerçekleri çerçevesinde yeniden yorumlandığı bu tartışma, sosyal bilim disiplinleri içinde nasıl bir yer kaplamakta idi? Marksizmin, **bir eylem rehberi** olarak yorumlanan yönünü ilgilendirdiği için, geleneksel sosyal bilim taksonomisi dışında kaldığı söylenebilir. Ne var ki, piyasa için üretim yapan aile işletmelerine dayalı bir tarımsal yapıyı içeren kapitalist (veya "feodal") bir ekonomiyi, belli bir kavramsallaştırma içinde çözümlemeyi hedeflediği ölçüde bilimsel bir çaba da söz konusudur. Nitekim birkaç yıl sonra, aşağı yukarı aynı sorunsal Batı sosyal bilim yazınında **üretim biçimlerinin eklemlenmesi** başlığı altında (ancak, bu kez, "sosyalist strateji" önceliği arka plana kaymış olarak) zengin bir tartışma konusu oldu. Üstelik Boratav-Erdost tartışması Seddon-Margulies ikilisi tarafından (sanırım) *Journal of Peasant Studies*'te özetlendi ve değerlendirildi.

Küçük Üreticilikte Bölüşüm Kategorileri

1969-1970 tartışması beni, kapitalist bir ortamda piyasa için üretim yapan köylü tarımında ("basit meta üretimi" içinde) ortaya çıkan bölüşüm ilişkilerinin/karşıtlıklarının kavramsallaştırılmasına ve nicel analize yatkın bir biçimde incelenmesine yönlendirdi. Bunun için klasik/Ricardo'cu bölüşüm analizinin kavram çerçevesinin aşılması ve *Kapital*'in 3. cildindeki ipuçları üzerinde, yani baştan inşası gerekiyordu. Bu "yeniden inşa", Ricardo tarafından "*yeryüzünden elde edilen hasılanın, toplumsal sınıflar arasındaki paylaşımını düzenleyen yasaları belirlemek*" diye tanımlanan "*politik iktisadın temel sorunsalı*" ile elbette yakından ilgilidir. Öte yandan nicel analizin milli muhasebe sistematiği ile uyum sağlama zorunluluğu doğmakta idi. "Küçük Üreticilikte Bölüşüm Kategorileri" başlıklı ve 1972 tarihli bir makalede bu hedefe uyduğunu düşündüğüm bir kavramsal çerçeve oluşturdum.

Sözü geçen bölüşüm çerçevesi, nicel olarak, 1970'li yıllar boyunca Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde yönettiğim iktisat lisans seminerlerinde kırsal kökenli öğrencilerin gerçekleştirdiği köy monografilerinde ve bir doktora tezinde uygulandı. Bu monografiler, ekonominin tümünü (makro-iktisadı) veya işletme-tüketici tabanlı mikro-iktisadı temel alan geleneksel iktisadi araştırma yöntemlerinin dışına çıkmaktaydı. Çözümleme birimi olarak **köy** alınmakta; geleneksel iktisatçıların sevmediği, hane halkı anketlerine dayalı veri toplama yöntemleri uygulanmakta ve bölüşüm ilişkilerinin çeşitli noktalarında yer alan ekonomik aktörlerin toplumsal konumları üzerinde odaklanılmakta idi. Böylece dar anlamıyla "iktisadi" sayılması gereken bir sorun, "sosyolojik" yöntemlerle inceleniyor; sosyoekonomik katmanlar mercek altına alınıyor; olgunun politik yansımalarının da içerilme olanakları ortaya çıkıyordu. Sözü geçen seminer çalışmalarının nicel sonuçlarını birkaç yıl sonra, 1980'de, *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm* başlıklı kitapta bir araya getirip sundum ve bölüşüm çerçevesini bu deneyimlerin de ışığı altında olgunlaştırdım. Geleneksel iktisadın dar gündemi dışına çıkılmasa ve komşu sosyal bilim disiplinleri ile iletişim kurulmasa idi, bu çalışmalar mümkün olamayacaktı.

Dünya Ham Madde Ticaretinde Bölüşüm Kategorileri

1974 OPEC petrol zammından sonra, dünya ekonomisinin işleyiş mekanizması ve kurallarında az gelişmiş ülkeler aleyhine sistematik sapmalar olduğu algılandı. Yoksul ülkeler ("77'ler Grubu" adı altında) uluslararası örgütlerde ortak davranma kararı aldılar. Birleşmiş Milletler bünyesi içinde yapılan bir dizi çalışma sonunda *Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen* başlığı altında (ve sözü geçen "sapmalar"ı yoksul ülkeler lehine değiştirmeyi öngören) bir hedefler dizisi kabul edildi. 1970'li yılların önemli bir bölümünde UNCTAD, az gelişmiş ülkelerin uluslararası taleplerinin görüşüldüğü, müzakere edildiği ve kimi yeni düzenlemelerin gündeme geldiği bir forum oluşturdu. UNCTAD Sekreteryası, aynı dönem içinde dünya ekonomisine az gelişmiş ülkelerin perspektifi ile bakan çalışmalar yaptı. Bu çerçeve içinde, dünya ham madde ticaretinde yoksul ülkeler için önem taşıyan bazı ham maddelerin pazarlanma süreçlerinin anatomisini, nicel bulgularla birlikte ortaya çıkaran bir dizi araştırma yayımladı. Bu incelemelerde, uluslararası ham madde ticaretinin ana aktörleri olan çok uluslu sermaye grupları belirleyici öğeler olarak ortaya çıkıyordu.

UNCTAD araştırmalarında elde edilen bulguların, daha önce inşa etmeye çalıştığım "küçük üreticilikte bölüşüm kategorileri" sistematiğine uyarlanabileceğini fark ettim. 1977'de "Dünya Ham Madde Ticaretinde Bölüşüm Kategorileri" başlıklı bir çalışmayı (önce *The Turkish Yearbook of International Relations* içinde İngilizce, sonra da Türkçe olarak) bu çerçeve içinde kaleme aldım. Üretim tabanından başlayarak nihai tüketim noktasında son bulan pazarlama ve bölüşüm zincirinin, ilgili aktörlerin (üreticinin, ihracatçı ve ithalatçı ülkelerin ticaret sermayesinin, devletlerin) paylarının belirlenebileceğini ve bölüşüm ilişkilerinin çözümlenebileceğini göstermeye çalıştım. Muz ve tütün/sigara için UNCTAD verilerini bu çerçeveye uyarladım. Bu tür bir çalışma, milli muhasebe, dış ticaret sistematiği bakımından standart iktisada; değer kuramı-sömürü ilişkileri bakımından Marksist kurama, dış ticarette eşitsiz piyasa yapılarını vurgulayan yönüyle yapısalcı iktisat yaklaşımına, çok uluslu şirketlerin ve metropol-çevre devletlerinin rolleri açısından uluslararası ilişkilere (veya daha sonra "uluslararası politik iktisat" adını alacak olan karma disipline) uzanan tipik bir disiplinler arası iş birliğini gerekli kılmakta idi.

Meta/Değer Zincirleri Çözümlemesi ve Ham Madde Ticaretine Dönüş

1970'li yılların sonunda, ulusal ve uluslararası düzlemde sermayenin egemenliğini hedefleyen karşı saldırılar "yeni uluslararası ekonomik düzen" gündeminin ve üçüncü dünyanın uluslararası platformdaki talepkâr tavırlarının tarihe karışması ile sonuçlandı. Dolayısıyla UNCTAD'ın ve diğer araştırıcıların uluslararası ham madde ticaretinin ve bu süreç içinde oluşan bölüşüm ilişkilerinin eleştirel analizine dönük çalışmaları son buldu. Ancak, bu kez, önceki ham madde çözümlemelerinden tamamen bağımsız olarak çok uluslu sermaye gruplarının sınaî ürünlerin emek yoğun aşamalarını az gelişmiş ülkelere taşımaları ve üretim süreci ile piyasa kanallarını denetlemeleri 1975 sonrasında Fröbel ve arkadaşları, 1990 sonrasında ise Gereffi ve arkadaşları tarafından incelendi. Gereffi'nin geliştirdiği yaklaşım, **meta zincirleri** başlığı altında bölüşüm sürecini kapsayacak bir biçim kazandı. Uluslararası sermayenin ve çok uluslu şirketlerin stratejik analizi, merkez ve çevrede devlet aygıtlarının rolleri, maliyet farklarını yaratan sosyoekonomik etkenler gibi öğeler kapsandığı için, bir kez daha, geleneksel iktisadın dış ticaret kuramlarının sınırları dışına çıkıldı.

Bu çalışmalar, merkez ve çevre ekonomilerindeki üretim koşullarının ve buna bağlı olarak işgücü maliyet farklılıklarının karşılaştırmalı analizine uzanmakta idi. Bu özellikler, bir kez daha, **üretim biçimlerinin dünya kapitalist sistemi içinde eklemlenmesi** sorunsalı ile bağlantılı Marksist

yaklaşımları gündeme getirdi. Bu gündem yenilenmesi, iktisada komşu sosyal bilim disiplinlerinin de araştırmalara katılmasına yol açtı. Örneğin Türkiye'de Denizli-Buldan'da yerel sanayi sermayesinin ve bağımsız geleneksel üreticilerin uluslararası sermaye ile etkileşimlerinin ekonomik ve toplumsal sonuçları ve sınıf profilindeki yansımaları iktisatçılar tarafından değil, Ayata, Dikmen, Özuğurlu gibi sosyologlar tarafından incelendi.

Öte yandan, 1990'lı yılların sonlarına doğru uluslararasılaşmış sanayi üretimi için geliştirilen **meta zincirleri** analizini bir grup araştırıcı (Kaplinski, Talbot, Humphrey vd.) yeni baştan tarımsal ürün ticaretine taşıdılar. Bazen "değer zincirleri" başlığı altında geliştirilen bu yeni kuşak incelemeler, nihai piyasalardaki (örneğin Batı süpermarketlerindeki) fiyatları ayrıştırarak, ihracatçı ve ithalatçı ülkelerdeki farklı aktörlerin paylarını tahmine teşebbüs ettiler. Ne var ki, kullandıkları verilerin niteliği, 20 yıl öncesinin UNCTAD çalışmalarının gerisinde kalmakta idi. Kuramsal, metodolojik ve kavramsal olarak da 1977'de geliştirilen çerçevede çözülmüş olan bazı sorunlar aşılamamakta idi. Ancak, piyasa sürecinde yer alan farklı aktörler arasındaki güç ilişkilerini dikkate alan; çevre ve merkez ülkelerde piyasa zincirlerini anket-türü veri toplama teknikleriyle inceleyen bu çalışmaların da geleneksel iktisadın yerleşik yöntem ve yaklaşımlarıyla yapılamayacağı açıktır.

Kıssadan Hisse

Piyasaya dönük küçük üretici (aile emeğine dayalı köylü), kapitalist bir ortamda bölüşüm ilişkilerine ticari (ve keza mali) sermaye aracılığıyla girer. Bu ilişkilerin bir bölümü **geriye dönük** piyasa bağlantıları içinde (çiftçinin eline geçen fiyatla, üretim girdileri ve tüketim fonu için çiftçinin ödediği fiyat arasındaki makas aracılığıyla) gerçekleşir. Ulusal bir ekonomide bu bölüşüm ilişkisindeki **değişmenin** doğrultusu ve boyutları **iç ticaret hadleri analizi** ile araştırılır. Bu analizin ham madde ihracatçısı ve ithalatçı ülkeler arasındaki bölüşüm sorunsalına taşınması **dış ticaret hadleri** aracılığıyla olur.

Ancak, üreticiden kaynaklanan artı-ürüne ticaret yoluyla el konması, **ileriye dönük** piyasa bağlantıları ile de gerçekleşir. Bu halde, nihai piyasada oluşan fiyatın, ara-mal, katma değer öğelerine ayrıştırılması; katma değerin de artı-ürün ve üretici (emekçi) öğeleri arasında paylaşılması bölüşüm sürecini betimler. Otuz küsur yıl önce inşa etmeye çalıştığım, **küçük üreticilikte (basit meta üretiminde) bölüşüm kategorileri** bu türden bir kavrayış ve çözümleme çabasının ürünü idi. Aynı şemanın, dünya ekonomisinin çevresi ile merkezi arasındaki ham madde ticaretine uyarlanmasının da mümkün olduğunu birkaç yıl sonra göstermeye çalışmıştım. Bu kez, bölüşüm süreçleri daha karmaşık hale geliyordu. İşlenen, dönüşüme uğrayan ham maddelerde, üretim giderleri, ücretler ve kârlar üzerinde ek bilgiler (veya varsayımlar) gerekiyordu. Artı-ürün ve emekçi paylarından her birinin tür olarak tanımlanması; bunların ihracatçı, ithalatçı ülkelere ve çok uluslu sermaye gruplarına aidiyetlerinin (ekonomik/sosyal nitelikleri belirlenerek) saptanması; nihayet bu paylaşım şemasının bir sömürü ilişkisine tekabül edebilmesi için fiyatlarla (Marksgil anlamdaki) değerler arasındaki sapmaların derece ve doğrultusunun araştırılması...[2]

Bu notta gözden geçirdiğim araştırma gündeminin doğuşuna ilham veren ilk tartışmalardaki kuramsal ve ampirik katkı ve bulgularımız, Türkiye'de "devrim stratejileri" tartışmaları içinde kayboldu; küllendi. Türkiye'de sosyal bilim geleneği "bellek kaybı" rahatsızlığı taşıdığı için, sonraki katkılardan bugüne taşınan pek az şey kalmıştır. Uluslararası iktisat yazınında da benzer bir süreç meydana geldi. Zira hem Türkiye, hem dünya, ilerici-radikal değil, tutucu bir konjonktüre girmişti.

Küreselleşmeci ve serbest piyasacı söylemler, “yeni uluslararası ekonomik düzen” taleplerinin yerine geçmişti. İktisat disiplini, bünyesinde yeşeren eleştirel akımları “ihraç etmiş”; neoklasik bağnazlıkla kaba ampirisizmin sınırları içine sıkışıp kalmıştı. Önceki yaklaşımların disiplinler arası iletişimi ve iş birliğini zorunlu kılan bakış açısı unutulmuştu.

Ne var ki, çok geçmeden “devran” bir kez daha değişecekti. Bilim çevreleri dışında patlak veren küreselleşme eleştirileri, sosyal bilimleri de etkilemeye başladı. Tutucu konjonktürlerde tamamen tasfiyeye uğramamış eleştirel-ilerici bilim insanlarının katkıları önem kazanmaya başladı. Dünya ekonomisinin işleyişine **emperyalizm ve sömürü** perspektifiyle bakanların sayısı arttı. Bu arada geliştirilen **meta zincirleri** yaklaşımını ham madde ticaretine uyarlamak isteyenler önceki katkılardan büyük ölçüde habersiz olmalarına rağmen[3] onlarla benzeşen bir çerçeveye yöneldiler.

Böylece, **piyasaya dönük köylü tarımında üretim ilişkileri** başlığı altında başlayan bir tartışmanın, **dünya ham madde ticaretinde bölüşüm kategorileri**nin incelenmesine kadar uzanan bir çözümleme sürecinin anahtarını oluşturabileceğini göstermeye çalıştım. Bu anahtarın iyi çalışması için bazı şeyler gerekiyor. Birincisi, bölüşüm ilişkilerini **sömürü** kavramıyla analiz edebilmek için en elverişli kuramsal hareket noktası klasik (ve özellikle Marksgil) politik iktisadın **artık** kavramıdır. Bu çerçeve dışında gerçekleştirilen çalışmaların verimsiz, hatta zaman zaman yanıltıcı olabileceğine dikkat çekmekte yarar vardır[4]. İkincisi bu tür bir çözümlemeye “iktisat” perspektifi ile başlanılsa bile, konunun tüm zenginliğiyle kavranması için sosyal bilimlerin tüm komşu disiplinlerinin, yani sosyolojinin, tarihin, siyaset biliminin, “uluslararası politik iktisat” disiplininin kucaklanması gerekiyor.

Geleneksel iktisat yoksullaşmaktadır. Benim bu kısa sunuşta özetlediğim çalışmaların inceleme alanları, yukarıda da değindiğim gibi, geleneksel iktisadın iki uzmanlık alanına girer: **Tarım ekonomisi** ve **uluslararası ticaret...** Birinci alandaki uzmanlar, köylülüğe özgü bir bölüşüm kategorisi kabul etmez; bu sınıfa ait geliri, dört “faktör geliri”ne (ücret, rant, faiz, kâr kategorilerine) ayrıştırır; köylü sınıfı da böylece “tasfiye edilmiş” olur; uygun bir üretim fonksiyonu ve tam rekabet varsayımları sayesinde “artık” kategorisini yok eder. Dahası, tarım iktisatçıları, yerel güç odakları, tefeci-tüccar, devlet aygıtı ile köylülük arasındaki bağlantıları inceleyen köy sosyologlarının, antropologların, tarihçilerin ve siyaset bilimcilerin bulgularıyla da ilgilenmezler.

Geleneksel uluslararası ticaret öğretisi ise, serbest ticaret koşullarında farklı coğrafyalardaki faktör fiyatlarının (yani, ülkeler arası kâr oranları ve ücretlerin) eşitlenme eğilimine gireceğini; “ticaret yoluyla sömürü”nün ise kavramsal olarak imkânsız olduğunu ileri sürer. Uluslararası ticaret uzmanları, farklı ham maddelerin hangi toplumsal ilişkiler içinde üretildiğini, hangi sermaye grupları tarafından, nasıl pazarlandığını, metropol ve çevre devletlerinin farklı rollerini, kısacası eşit olmayan güç ilişkilerini inceleyenlere karşı kayıtsızlık içindedirl.

Dünyayı eleştirel bir perspektifle kavrama çabası içinde olan sosyal bilimcilerin, bu nedenlerle, birbirleriyle haberleşmeleri, iş birliği yapmalarında büyük yarar vardır.

Eksi Değerler ve Eksi Sömürü Oranı Üzerine[1]

I

Hasan Ersel, *Toplum ve Bilim*'in 3. sayısında yayınlanan yazısında, Morishima ve Von Neumann modellerini kullanarak Steedman'ın eleştirilerinden hareket ederek Marksist emek-değer kuramının "bağlı üretim" söz konusu iken karşılaşacağı sorunları incelemeye girişiyor. Von Neumann terminolojisi ile "bağlı üretim" (veya "bileşik ürün") tek bir üretim sürecinde aynı anda birden fazla mal üretilmesi halidir. Ersel, sayısal bir örnekle geliştirdiği iki süreç ve iki maldan oluşan (ve her sürecin iki malı da ürettiği) bir modeli önce fiyatlar ve kâr oranı sonra da (Marksist anlamda) değerler ve artı-değer (sömürü) oranı için çözüyor. Elde ettiği sonuç gerçekten çarpıcıdır; zira, fiyatlar ve kâr oranı artı çıktığı halde, bazı malların (Ersel'in örneğinde bir malın) değeri ve sömürü oranı eksi çıkabilmektedir. Hemen belirteyim ki, sömürü oranının eksi çıkmasının nedeni, bazı değerlerin eksi olmasıdır. Bu nedenle sonuçların tartışılmasında "eksi değerler" sorununu ele almak, "eksi sömürü oranı" sorununu da içermiş oluyor. Bu yazıda da böyle yapılacaktır.

Bu sonucu "çarpıcı" olarak nitelendirdim. Nedeni, Marksist iktisada aşina olan herkes için açık olsa gerektir: Kapitalist bir ekonomi **fiyatlarla** işler ve bu ekonomide ana sömürü kategorisi, fiyatlarla hesaplanan kârdır. Kârın artı olduğu; yani fiilen sömürünün var olduğu bir durumda, artı-değer oranının eksi olabileceği ispat edilirse, Marx'ın kapitalist sömürüyü açıklamak için geliştirdiği artı-değer kuramı çökmüş olur. Bu çerçevede, kârı hâlâ bir sömürü kategorisi olarak görmekte ısrar edeceksek, kapitalist sömürüyü açıklayacak farklı kuramsal dayanaklar gerekecektir. Ersel de böyle söylüyor ve anladığım kadarıyla, "iktisatçı Marx'tan" vazgeçilerek "sosyolog ve tarihçi Marx'a" başvurulabileceğini telkin ediyor: "Bu durumda kapitalist ekonomide sömürü olgusunu arayanların, Marx'ın değer kuramından bağımsız olan başlangıç noktalarına gitmeleri gerekir. Bunlar ise, Marx'ın mülkiyet ve el koyma ilişkilerine ilişkin yaptığı gözlemler ve ortaya attığı hipotezlerdir."(Ersel, s. 67)

Bu yazıda, yukarıdaki sonuçların ana dayanağını oluşturan "eksi değer" bulgusunun Marksist iktisatta yeri olamayacağını ve bu yüzden kullanılan yöntemin ve modelin Marx'ın artı-değer kuramının içsel tutarlılığını sınama bakımından bir anlam taşımayacağını göstermeye çalışacağım. Bu, kullanılan modelin "Marx'ın yaklaşımına sıkı sıkıya bağlı kaldığı"nı yazan (s. 54) Ersel'in savının reddi anlamına gelir. Bu husus önemlidir; zira burada yapılan, artı-değer kuramını farklı bir bölüşüm kuramıyla (örneğin marjinal verimlilik kuramıyla) karşılaştırmak; farklı yaklaşımların erdemlerini ve handikaplarını tartışmak değil; Marx'ın tanımları ve kavramsal çerçevesi içinde kalarak Ersel'in sonuçlarını çıkaramayacağımızı ileri sürmek olacaktır.

Ayrıca, "bağlı üretim" olgusunun, artı-değer kuramına değil, bilcümle değer kuramlarına, hatta işletmecilik ve muhasebe disiplinlerine ilişkin güçlükler getiren genel bir sorun ortaya attığını ve sorunu çözmek için Morishima'nın izlediği "optimum" değer yaklaşımının doğru olmadığını (Ersel'e bu noktada katılarak) kısaca ortaya koymaya çalışacağız.

II

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Ersel'in çözümünde eksi sömürü oranı, bazı değerlerin eksi olmasından doğmaktadır ve bu yüzden sorunun özü, "eksi değer" ifadesinde düğümlenmektedir.

Marx'a göre değer, bir malın üretimi için toplumsal bakımdan gerekli emek zamanıdır (*Kapital,* Bölüm I, Kesim I). Bu ifade ne anlama gelir? Bu, bir varsayım mıdır; yoksa kanıtlanması gereken bir önerme midir? İkisi de değil... Bu ifade bir tanımdır. Ve bu yüzden Marksist çerçeve içinde inşa edilen herhangi bir modelde değerlerin bu tanıma uygun olması gerekir. Aksi halde, "izlenen yolun Marx'ın tanımlarına ve yaklaşımına uygunluğu" (Ersel, s. 55) ileri sürülemez.

Şüphesiz, Marx'ın değer tanımının gerisinde, "üretken faaliyet[in], ... insan emek gücünün sarfından başka bir şey" olmadığını ileri süren kuramsal bir önerme vardır (*Kapital,* s. 37). Bu, bütün sınıflı toplum biçimlerinde, bölüşümü ve üretim ilişkilerini; doğrudan üretici olanların yeniden üretilmesi için gerekli olan emekle, emek fazlası (artı emek) arasındaki ilişkilerde ve özellikle emek fazlasına el koymanın özel biçimlerinde arayan ve açıklayan Marksizmin bir diğer önermesine bağlanabilir. Artı-değer kuramı da bu sonuncu önermenin kapitalizme ait özel halidir. Bu yazıda, Marx'ın kavramsal çerçevesi içinde kaldığımız için, değer tanımının arkasında yatan (ve burjuva sosyal biliminin karşı çıktığı) bu genel önermeleri tartışmıyoruz.

Değer, bir malın üretimi için toplumsal bakımdan gerekli emek zamanı olarak tanımlanınca, "eksi değerler" ne anlama gelir? Bir malın üretimi için toplumsal olarak gerekli emek zamanının eksi (negatif) olması düşünülebilir mi? Yukarıdaki tanımı kabullendikten sonra, eksi değerlerin değil mümkün, "kabili tasavvur" dahi olamayacağını görmek için sadece sağduyu gerekir. Üretimi için negatif emek harcanan bir malı düşünmek; diyelim memeli hayvanların üremesini açıklamaya yönelik bir model yapan biyologun, eksi ağırlıkta bir yavru doğurabilen bir memeli türü "bulmasına" benzer.[2]

Bu durumda Marksist olduğu ileri sürülen bir modelin çözümü, eksi değerler vererek sonuçlanıyorsa, burada sorun Marx'tan değil modelden gelmektedir. Matematik diliyle, değerler modelin bilinmeyenleri içinde yer alıyorsa bunlar için artı olma sınırının (Ersel'in notasyonuna göre $L > 0$) konması gerekir. Bu sınır, belli bir teknolojik yapıdan, (üretim süreçlerinden) hem değer, hem fiyat sistemini türeten bir modelde, sadece pozitif değerlerle tutarlı çözüm veren fiyatlar kümesinin mümkün olabileceği anlamına gelir.

Ersel'in yazısında değerlerin artı olma sınırı yoktur. Ersel, "değerlerin artı olması"nı, bence, kanıtlanması gereken bir önerme olarak ele alıyor. Gerçi, "Marx'ta emek değerlerinin sağlamaları gerek[en]" özelliklerden biri, "bir malın emek değeri artı olmalıdır" ifadesiyle gösteriliyor (s. 52); ancak Ersel, Morishima'yı izleyerek, Marx'da değerlerin artı olduğunun kanıtlanabilmesi için gerekli varsayımlardan da söz etiğine göre, "artı olma" özelliği bir tanımsal sınırlama değil, kanıtlanması gereken bir önermedir. Nitekim Ersel'in sayısal modeli de sorunu böyle ele almıştır.

III

Bu noktaya kadar, "eksi değerler" ve "eksi sömürü oranı" sorunlarını, bağlı üretim olgusundan soyutlayarak ele aldım. Şimdi, yukarıdaki tespitin, yani eksi değerlerin tanım gereği mümkün olamayacağı hususunun bağlı üretim durumunda da geçerli olduğunu göstermeye çalışayım.

Bağlı üretimden doğan sorun, emek dâhil bütün girdilerin tek bir üretim süreci içinde birleşmesi; ancak sürecin sonunda birden fazla mal elde edilmesi biçiminde doğar. Üretim sürecinin **bütünlüğü,** emeğin ve herhangi bir girdinin, sürecin çıktılarını oluşturan mallara ayrı ayrı ve belli miktarlarda **indirgenebilmesine** imkân vermez.

Buğday üretiminin ortalama koşullarını yansıttığını varsayacağımız bir örnek verelim: 250 saatlik emek ve 200 kg. buğdayın (tohumluğun) girdi olduğu bir üretim sürecinin çıktıları 1000 kg. buğday ve 500 kg. saman olsun.[3] Üretim süreci tek olduğu ve buğday ve saman üretimine ayrılan alt süreçlerden oluşmadığı için, örnek tipik bir bağlı üretim halidir. Sorun şudur: Buğday ve saman, kullanım değerleri farklı iki nesnedir; yani iki ayrı maldır. Dolayısıyla ayrı piyasaları, ayrı değişim değerleri ve fiyatları olması gerekir. Bu durumda bu iki malın değerini (içerdikleri emek miktarını) ayrı ayrı hesaplamak; yani, aynı süreç içinde harcanan toplam emek girdisini, buğday ve samana ayırmak nasıl mümkün olacaktır?

Buğday+saman tek mal sayılsa idi, bu malın değerinin artı olduğunda şüpheye düşemezdik; zira, bir buçuk ton **buğday+saman** üretimi için toplumsal bakımdan gerekli emeğin 250 saat dolaysız emekten ve 200 kg. tohumluk buğdayda içerilen dolaylı emekten oluştuğu açıktır. Ancak buğdayla samanı ayrı mal saymak zorunda olduğumuz için örneğin 250 saatlik dolaysız emeğin ne kadarının buğdayın, ne kadarının samanın üretimine atfedileceğini saptamadan değer hesabını yapamayız. Ancak böyle bir hesaplamayı yapma iddiasında olan **hiçbir matematik modelinin,** saman için pozitif, buğday için negatif değerler çıkarmaya da hakkı yoktur; böyle bir sonuç anlamsız, saçma olur.[4]

Böyle bir sonucun saçmalığını, olayı, iktisat ve değer kuramları dışında saf bir biyoloji olayı olarak düşündüğümüzde daha açık görürüz: Toprağa saçılan 200 kg.lık buğday, birkaç ay sonra 1000 kg. buğday ve 500 kg. samana dönüşmüş olur. Ayrı ayrı saman ve buğday çıktılarının içinde 200 kg.lık tohumun payı nedir? Herhangi bir biyoloji modeli, saman çıktısında artı, buğday çıktısında ise eksi tohum girdisi "hesaplarsa" herhalde bu modeli de anlamsız ve saçma saymak zorunda kalırız.[5]

Bu örneklerden hareketle, yukarıda söylediğimiz genel ilkenin, yani her malın değerinin artı olacağı sınırlamasının bağlı üretim için de geçerli olduğunu söyleyebiliriz sanırım.

Bu sınırlamayı getirmek bağlı üretim sorununu şüphesiz ki çözmüyor. Esasen bu yazıda soruna biçimsel bir çözüm getirme amacı da izlenmemektedir. Ne var ki, değerlerin artı olması sınırı konduktan sonra, bağlı üretimde dahi artı kâr oranı veren bir sistemin eksi sömürü oranı üzerine inşa edilmesi imkânı ortadan kalkar ve bağlı üretim artı-değer kuramının bir sorunu olmaktan çıkar.

Ancak bu durumda dahi ortaya çıkan **indirgeme** güçlüğü bağlı üretimin **değer kuramı** içinde bir sorun olarak kaldığını gösteriyor: Tek bir üretim süreci içinde oluşan birden fazla malın değerlerinin ayrı ayrı hesaplanması sorunu...

Ne var ki bu, sadece emek-değer kuramına ve Marksist iktisada ait bir sorun mudur? Kesinlikle hayır! Emek-değerlerle hiç ilgilenmediğimiz, sadece fiyatlardan oluşan gerçek bir piyasa ekonomisi düşünelim. Tek bir üretim sürecinin birden fazla mal ürettiğini (bağlı üretimi) ve bu malların denge fiyatlarla piyasada satıldığını kabul edelim. Mallardan her birine **atfedilecek maliyetler** ve her bir malın üzerindeki **kâr oranı** nasıl hesaplanacaktır? Üretim sürecindeki girdilerin tüm sürece ait maliyetleri, ayrı ayrı mallara nasıl atfolunacaktır? Sorun öncekilerle aynıdır ve sadece bir iktisat kuramı sorunu değil, aynı zamanda bir muhasebe ve işletmecilik sorunu olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Bu durumda, bağlı üretim olgusunun bilcümle iktisat, muhasebe, işletmecilik disiplinleri için bir değer ve hesaplama sorunu olarak ortaya çıkardığı güçlüklerin yükünü sadece Marksist iktisadın sırtına (ve üstelik konu ile ilgisi olmayan artı-değer kuramı üzerine) yıkmak haksızlık yapmak

olmuyor mu?

IV

Marx'ın "sorununu" çözmek iddiasıyla Morishima'nın getirdiği "optimum" çözüme Ersel'in yönelttiği eleştiriler ise bence doğrudur. Kapitalist bir ekonomide belli bir net hasılayı sağlamak için **toplam** emek girdisini asgarileştirecek bir amaç fonksiyonu düşünmek anlamsızdır; zira, toplam emeğin asgarileşmesi, artığın azamileşmesi anlamına gelmeyebilir.

Ersel'in de ifade ettiği gibi, "optimum emek yaklaşımında ekonomi hem rekabetçi kapitalist ekonomiden farklı bir amaç (minimum emek kullanımı) ve hem de farklı bir işleme mekanizmasına (ekonominin bütününü içeren bir optimizasyon, örneğin bir merkezî planlama) sahip görünmektedir." Ve bunu, "kapitalist ekonomide sömürü olgusunu ortaya çıkartmaya çalışan bir kuramda" yapmaya hakkımız yoktur (Ersel, s.65-66).

Bu doğru tespite küçük bir eklenti yapmakla yetineceğim. Morishima'nın optimum çözümüne çok yakın bir model, sosyalist bir ekonomi için Sovyet iktisatçısı Novozhilov tarafından önerilmiştir. Sosyalist bir toplumda, belli bir hasılayı elde etmek için asgarileşmesi istenebilecek tek kaynağın insan emeği olması gerektiği yargısından hareketle Novozhilov, millî ekonomide emeği asgarileştiren bir programlama modeliyle sosyalizmde etkin kaynak dağılımının tanımlanabileceğini savunuyor. Böyle bir modelde, **emek** tek gerçek maliyet unsuru, diğer kıt kaynaklar ise sınırlamalar kabul edilir. Bu türden bir planlama modelinin işlemesinde Marksist anlamda değerler, "doğru" hesaplama araçları olarak rol oynarlar. Böylece Novozhilov, emek-değer kuramının kategorilerinin sosyalist bir ekonomide hangi şartlar altında **işlevsel** olabileceğini ortaya koymaktadır (Novozhilov, s. 130-148).

Bu noktada, bir normatif-optimizasyon modeli ile açıklayıcı bir model arasındaki ayrım söz konusudur. Bir optimizasyon modelinin açıklayıcı bir görev de görebilmesi için, modelin yapısının, açıklamaya yöneldiği ortamla belli bir uygunluk içinde olması gerekir. Örneğin amaç fonksiyonu olarak azami kârı öngören bir model, kapitalist bir ekonomi için açıklayıcı bir görev görebilir. Buna karşılık, eğer sosyalist bir ekonomide, emek verimliliğinin azamileşmesi, planlama örgütüne egemen olan davranış biçimini de fiilen oluşturuyorsa; o zaman Morishima-Novozhilov türü bir optimizasyon modeli sosyalist bir ekonomi için de açıklayıcı bir değer taşıyabilir.

Yukarıda açıkladığım nedenlerden ötürü, kapitalist sömürüyü çözümlemeye yönelik artı-değer kuramının ise, Morishima'nınki gibi uygunsuz desteklere bence ihtiyacı yoktur.

Kaynakça

Ersel, Hasan : “Emek-Değer Kuramı ve Bağlı Üretim”, *Toplum ve Bilim*, Güz 1977, s. 51-68.

Marx, Karl: *Kapital*, (Çev. M. Selik), Birinci Cilt, Birinci Kitap, Sol Yayınları, Ankara, 1966.

Novozhilov, V. V.: “Cosf-Benefit Comparisons in a Socialist Economy”, *The Use of Mafhematics in Economics* (Ed. V. S. Nemchinov ve A. Nove), Londra, 1964, s. 33-223.

Sanayi Ötesi Toplumda Değer Yasası, Mülkiyet ve Devlet Üzerine Notlar[1]

“Gelecek kurgusu” (fütürizm) ve ütopya... Ergun Türkcan’ın *Toplum ve Bilim*’in bu sayısında yayımlanan biraz da fantezi özellikleri taşıyan “Sanayi Ötesi Toplumda Para, Emek ve Devlet Üzerine Kısa Bir Deneme”sinde her ikisi de var. Pek de uzak görünmeyen bir gelecekte bilgisayar ve elektronik teknolojisinin bildiğimiz para sistemini nasıl “tarihin çöp sepeti”ne atacağını gösterirken gelecek kurgusu; bu “yeni dünya”nın doğrudan demokrasinin gerçekleşmesi, yani geleneksel baskıcı işlevleri ile devletin yok olması doğrultusunda yaratacağı imkânları tartışırken de ütopya söz konusu.

Ben de bu fantezinin bazı mantıksal sonuçlarını tartıştıktan sonra üretim güçleri Türkcan’ın kurguladığı düzeye ulaşmış olan bir dünyanın, kapitalist üretim ilişkileri ile bağdaşamayacağını göstermeye çalışacağım. Faal nüfusu sadece “emekçilerden” (hizmet üreticilerinden) oluşacak olan; dolayısıyla emek dışı gelirlerin ortadan kalkacağı bu toplum biçimi, sosyalizmin, hatta sosyalizm ötesi toplum biçimlerinin, gerçek ve kalıcı anlamları ile bu kurgu içinde yeniden gündeme geleceğini gösteriyor. Böyle bir ekonomi içinde mübadele değerlerinin (göreli “fiyatlar”ın) belirlenmesinde emek-değer kuramının en saf biçiminin geçerli olduğu ortaya çıkıyor. Bu, Marx’ın “metaların basit dolaşımı”; Adam Smith’in ise, “o erken ve kaba toplum biçimi” için geçerli gördükleri “emek-değer kuramı”dır ve bu saptama Türkcan’ın öngördüğü “sanayi ötesi toplum” biçiminin bir diğer ilginç sonucu olarak görülmeli. Önce bu sonuncu savı biraz tartışmak istiyorum.

Adam Smith, *Ulusların Serveti*’nde diyor ki: “Sermaye birikiminden ve toprak mülkiyetinden önce gelen...(yani) emeğin tüm ürününün emekçiye ait olduğu... o erken ve kaba toplum biçiminde, farklı nesneleri elde etmek için, gerekli emek miktarları arasındaki oran, bu nesnelerin değişimlerinde geçerli olabilecek tek kuralı oluşturur. Söz gelişi, avcılardan oluşan bir ulusta, bir kunduz avlamak genellikle bir geyik avlamaya göre iki misli daha fazla emek sarfina yol açıyorsa, bir kunduz doğal olarak iki geyikle değiştirilmeli veya iki geyik değerinde olmalı.” Doğal olarak böyledir; zira bir kunduz üç geyikle değiştirilecek olsa, geyik avcıları, kunduz avına yönelirler; ta ki geyiğin kunduz cinsinden fiyatı, üretimin emek içerikleri ile belirlenen doğal düzeyine yükselsin; emeğin sektörler arası dağılımında ve mübadele oranlarında asli denge yeniden kurulsun.

Paradoksal bir biçimde, Türkcan’ın sanayi ötesi toplumu, yani “hizmetlerin hizmetlerle üretildiği ve değiştirildiği; hizmet üreticilerinin kural olarak bireysel (küçük) üreticiler olduğu; robotların ürettiği robotlar tarafindan üretilen tüm sanayi ve tarım ürünlerinin ise serbest mal olduğu” bir ekonomi, hizmetler arası değişim değerlerinin belirlenmesi bakımından Smith’in “o erken ve kaba toplum biçimi”ne benzeşecektir. Farklı bir ifadeyle, üreticiler, kendi hizmetlerine, Türkcan’ın elektronik parası aracılığıyla tamamen keyfi değerler biçseler bile, fiyatlar üzerinde bilgi edinmenin çok kolay ve bedava olduğu bir toplumda, hizmetler arası değişim değerlerinin, her hizmetin içerdiği emek miktarı ile belirlenebilmesi dışında bir denge durumu söz konusu olamaz. Buna yol açan ana varsayım, emeğin farklı hizmet türleri arasında tam akışkanlığıdır. Bunun niçin böyle olduğu, niteliksiz hizmet türlerinde açıktır: Herhangi bir hizmet türünün (talep artışı nedeniyle veya tesadüfen) sistematik olarak aşırı değerlendirildiği gözlenirse, hizmet üreticileri düşük fiyatlı hizmetleri terk ederek pahalı hizmeti “üretmeye” ve sunmaya başlayacaklardır; ta ki, iki hizmet arasındaki değişim oranı emek zamanı içeriklerine eşit olsun. Denge sağlayan mekanizma, Adam Smith’in avcılarının kunduz avından geyik avına kaymaları ile esasta aynıdır.

Hizmetler arası farklılığın niteliksel olduğu; yani eğitim ve deney ile elde edilen nitelikli emek tarafından üretilen hizmet türleri için ne söyleyebiliriz? Bir kere, hizmetlerin değerlerinin

hesaplanmasında, nitelikli ve niteliksiz hizmet türlerini birbirinden sadece dolaysız olarak içerdikleri emek-zamanları ile değil, nitelik farklarını içeren belli katsayıları da kullanarak ayırmamız gerekir. Bu katsayılar, sözü edilen nitelik ve beceriyi kazanmak için gerekli eğitim veya deneyim elde edilmesinde sarf edilen zaman ve zahmeti yansıtacaklardır. Bu sapmayı yaptıktan sonra, yukarıda sözü geçen "tam akışkanlığın", nitelikli hizmet türleri arasında da geçerli olduğunu; ancak burada daha uzun bir sürenin söz konusu olduğunu varsaymak gerçekçi olacaktır. Diyelim, sanatseverlerin zevkleri operadan baleye doğru kaysa ve yeni talep yapısına göre birdenbire göreli olarak "kıtlaşan" balerinler kendi hizmetleri için opera şarkıcılarına göre sistematik olarak aşırı bir değer biçmeye başlasalar. Yani bale gösterilerine girişte elektronik para ile ödenen "k-byte" miktarı, opera "fiyatı"nı belirgin biçimde aşarsa, konservatuvarların opera bölümlerinden bale bölümlerine öğrenci kayacak ve birkaç yıl sonra her iki hizmet türünün fiyatı arasındaki oran içerdikleri basit + nitelikli emek zamanları oranında oluşacaktır. Başlangıçta, emeğin hizmetler arası dağılımı ile talep yapısı arasındaki uyumsuzluktan doğmuş olabilecek olan "denge dışı göreli fiyatlar" belli bir süre sonunda emek-değer kuramına uygun bir biçimde dengeye ulaşacaktır. Opera ve bale kolları için gerekli doğal yetenek dağılımının farklı olmadığını ve (ileride tartışacağım gibi) gösteriler için ödenen fiyatların, sanatçılar arasında emeklerinin nitelik ve niceliğine göre paylaşıldığını; yani merkezî bilgisayar sisteminde her sanatçının k-byte hesabına bu doğrultuda eklentiler yapıldığını varsayıyorum.

Özetle, niteliksiz hizmet biçimleri arasında kısa dönemde, nitelikli hizmetler arasında ise, eğitim, meslek ve iş değiştirme sonunda orta dönemde, klasik politik iktisadın emek-değer kuramı tam anlamıyla geçerli olacaktır. Ricardo'nun ve Marx'ın çözmeye çalıştıkları fiyat ve değerler arasındaki sapma sorunu burada söz konusu olmayacaktır. Zira bu sorun, bir kere sermayenin organik bileşimleri farklılık gösteren birden fazla sektör varsa; ikinci olarak da üretim araçlarına sahip olan sermayedarlar azami kâr ararken her sektörde kâr oranlarının eşitlenmesine yol açıyorlarsa, yani rekabetçi bir kapitalizm varsa doğar. Türkcan'ın sanayi ötesi toplumunda bu koşullar geçerli değildir; zira bir kere, hizmet üretimi –tüm faaliyet alanlarına bedava ve eşit biçimde sağlanmış bir bilgisayar şebekesi dışında– sermaye malına pek az gereksinme duyar ve "sektörler arası" sermaye yoğunluğu pek fazla fark göstermez; gösterdiği durumlarda da, üretim araçları esasen "serbest mal"lardır.

Bu durumda, üretim araçları üzerinde özel mülkiyet imkânsızlaşır; kapitalist bir örgütlenme biçimi mantık dışı olur: Esasen sanayi gibi sermaye-yoğun süreçleri kapsamayan hizmet "üretiminde", kontrol ve karar almanın "serbest mal" (yani bedava) olan üretim araçları üzerindeki "mülkiyet"ten doğması elbette söz konusu olamaz. Hizmet üretimi, ya (Türkcan'ın öngördüğü gibi) tamamen bireysel "küçük" üretim olarak ortaya çıkar. Ya da, yukarıdaki bale-opera örneğinde olduğu gibi, üreticilerin bilgi, beceri ve örgütlenme yeteneklerinin (yani emeklerin) birleştirilmesinden doğan bir "kooperatif türü" örgütlenme içinde toplu hizmet sunumu söz konusu olur. Bu "kooperatif", hizmet tüketicilerinden, topluca sunulan hizmet için (k-byte birimi ile tanımlanan) belli bir "fiyat" talep eder ve emekçiler arasında paylaşım, her "kooperatif üyesinin" emeğinin niteliği ve niceliğine göre belirlenir. Toplu hizmetin fiyatlandırılması ve emekçilerin tekil katkılarının değerlendirilmesinde yukarıda sözü edilen denge sağlayıcı mekanizmalar işler ve emek-değer kuramı burada da geçerliliğini korur.

Gelelim, bugünün sanayi, tarım, ulaştırma gibi "üretken" sektörlerinde üretilecek olan serbest mallara... Bundan birkaç yıl önce bir Ian Steedman, "robotların robotları ürettiği bir üretim teknolojisi içinde artı-değerden söz etmek mümkün olabilir mi?" sorusunu soruyordu. Steedman'ın sorusunun gerçek amacı, emek veriminin sonsuza yaklaştığı bir teknoloji içinde Marx'ın değer ve

artı-değer kuramlarının iflas ettiğini göstermekti. Gerçekten de insan emeğinin fiilen devreden çıktığı robotlaşmış bir üretim teknolojisinde, değer ve artı-değer kavramları geçerliliklerini yitirir. Ama bunun nedeni artı-değer kavramı aracılığıyla kapitalizmi çözümleyen Marksist kuramın yanlışlığı değil, böyle bir dünyada kapitalizmin de imkânsızlaşmasıdır. İşçi sınıfı ortadan kalkmışsa, burjuvazi de yok olur; dolayısıyla artı-değer, sömürü kavramlarının açıklayacağı olgu da ortadan kalkmış olur.

Türkcan'ın "sanayi ötesi toplumu", Steedman'ın ele aldığı durumu, maddi üretimin tamamen robotlaştığı bir ekonomik yapı ile ifade ediyor. Böyle bir üretim teknolojisi içinde, geleneksel olarak işçilere, teknisyenlere ve mühendislere ait olan tüm üretim işlevleri (kendi kendilerini üretme ve yenileme "yetenekleri"ne de sahip olan) robotlar tarafından devralınmıştır. İnsan emeği ise, üretim sisteminin öncesinde ve üstünde yer alacaktır; yani fevkalade "yoğun" bir biçimde, sistemin tasarımı, örgütlenmesi ve denetimi işlevleri ile sınırlı olacaktır.

Çok az sayıda, ancak çok yüksek nitelikte birkaç uzmanın denetiminde olan; üretilen ürünlerin "maliyetsiz ve fiyatsız" olduğu; dolayısıyla tanım gereği kârların da yok olduğu böylesine gelişmiş ve karmaşıklaşmış bir üretim sisteminin kapitalist bir biçimde örgütlenmesini düşünmek bana imkânsız geliyor. Tüm toplumsal sistemin yaşam kaynağını, belkemiğini oluşturacak olan; merkeziyetçi ve âdem-i merkeziyetçi öğelerin bir bileşkesine dayanmak zorunda olan (ve bir Planlama Örgütü olarak da düşünülebilecek olan) bu üretim sistemini özel sermayeye emanet etmek esasen düşünülemezdi. Ancak, kapitalizmi daha da imkânsız kılan durum, son derece yüksek üretkenlik sayesinde bu sektörlerde üretilen ürünlerin "serbest mal" (yani bedava) olmasıdır. Ürünlerin metalaşmadığı bir kapitalizmden elbette söz edilemez. Mal üreten sektörler için tek "mümkün" mülkiyet biçimi, toplumsal mülkiyet olarak görünüyor. Bu sektörleri denetleyen "Planlama Örgütü", diyelim talep oynamaları nedeniyle ayarlanması gereken üretim miktarlarını geleneksel piyasalarda olduğu gibi fiyatlara bakarak değil, stok hareketlerini izleyerek saptayacaktır.

Ekonominin beynini ve sinir sistemini oluşturacak olan "Merkez Bankası"na; yani tüm bireysel veya kolektif "k-byte" hesaplarının tutulduğu; yenilikleri bir patent ofisi gibi tescil etmeye ve bu suretle "yeni para" yaratmaya yetkili olan merkezî bilgisayar sistemine gelince... Kolektif denetim ve mülkiyet altındaki bir örgütlenme biçimi burada da tek "mümkün" biçim olarak karşımıza çıkıyor. Burada sözü edilen anlamdaki bir "Merkez Bankası", tüm bireysel ve kolektif "k-byte" hesaplarından belli oranlarda "vergi kesintisi" yapmak ve bu kesintileri (yine "k-byte" birimleri olarak), piyasada satılmayan hizmet üreticilerinin hesaplarına eklemekle yükümlüdür. Bunlar, örneğin, robotlar sisteminin tasarım, işleyiş ve denetiminden sorumlu olan "planlama" uzmanlarından; Merkez Bankası uzmanlarından ve hizmet becerisini yaratan, ayakta tutan ve geliştiren temel kuramları içeren eğitim ve sağlık sisteminin çalışanlarından oluşur. Bu üreticilerin hizmetlerinin değeri, doğrudan piyasa süreçleri tarafından belirlenmez; ancak, niteliksiz + nitelikli emek içeriklerinin altında veya üstünde değerlendirildiği zaman bu mesleklere/işlere yönelenlerin sayısı değişir ve emek-değer yasası burada da dolaylı olarak denge "hizmet değerleri"ni etkiler.

Robotlar sistemi, Planlama Örgütü, Merkez Bankası ve eğitim-sağlık sistemleri, sanayi ötesi toplumda devletin ana öğeleridir. Dikkat edileceği gibi, bu, sınıfsız bir toplumdur ve bu öğeleri ile devlet, sınıflı toplum devletlerinin geleneksel baskıcı işlevlerini içermez. Burada, Marksist gelenekte, kapitalizm sonrası toplumlar için "nesnelerin yönetimi" ifadesi ile nitelendirilmiş olan çok sınırlı bir devlet işlevi ile karşı karşıyayız.

Burada sözü geçen "nesnelerin yönetimi", insan hayatıyla ilgili çeşitli konularda farklı seçeneklerin

var olmasını; dolayısıyla karar alma süreçlerini dışlamaz. Sanayi ötesi toplumun üretim güçlerinin, özellikle elektronik ve bilgisayar teknolojilerinde gözlenecek olan gelişkinlik düzeyi, bu anlamdaki devlet yönetiminin, bir doğrudan demokrasi biçiminde örgütlenmesinin ön koşullarını da getirecektir. Yurttaşlar, kendi kaderlerini ilgilendiren tüm konularda karar alma sürecine dört-beş yılda bir seçtikleri temsilcileri aracılığıyla değil, günü gününe ve doğrudan katılma imkânına sahip olacaklardır. Türkcan, herhangi bir kolektif kararın, her "abone"nin merkezî terminale bağlı kendi bilgisayarını kullanarak veya bireylere ait tüm işlemlerin işlendiği "smart card" aracılığıyla oylanabileceği; bu sayede de temsili parlamentoların ve merkezî devlet aygıtının tarihe karışacağı bir doğrudan demokrasi modeli öngörüyor. Doğrudan demokrasinin bu elektronik türü, eski Yunan'ın veya barbar toplumların, insanları bir araya getirerek ve tartıştırarak gerçekleştirdiği demokrasi gibi sıcak ve "birlikte" değil; insanlar tercihlerini tek başlarına ve bilgisayarları (veya "smart card"ları) aracılığıyla topluma yansıtıyorlar. Ancak yine de, geleneksel işlevleri ile devletin yok olmaya başladığı bir siyasi rejimden söz ediyoruz. Hatta faal nüfus içinde çalışmayan, emeği ile geçinmeyen kimsenin olmadığı bu toplum biçiminde bir emekçiler demokrasisidir bu.

İlginç bir biçimde Türkcan'ın fantezisi, yani sanayi ötesi toplumların ekonomik ve toplumsal yapısı, üretim güçlerinin bu aşırı gelişkinlik düzeyi içinde bizi Adam Smith'in "o erken ve kaba toplum biçimi"ne geri getirmiş oluyor. Üreticinin, yarattığı değerlere katkıları oranında, doğrudan ve dolaylı olarak tümüyle sahip çıkabildiği ve mübadelenin tekrar "eşdeğerlerin değişimi" biçimini aldığı bir ekonomi... Keza, üreticilerin ve yurttaşların, "nesnelerin yönetimi"ne, yani devlet işlevlerinin ifasına doğrudan katılabildikleri "barbar" veya "antik" toplum biçimleri, siyaset düzleminde de tekrar üretilmiş oluyor. Türkcan'ın sözleriyle, "insanın bazı basit güzellikleri yeniden keşfedebilmesi için, çok ileri teknolojileri denetim altına alması gerekiyor". Fakat burada sadece uzak bir geleceğin üretim güçlerinin yaratacağı olanaklar değil; aynı zamanda "yeniden keşfedilen" basit ve eski güzellikler söz konusu: Bunlar, insanlık tarihinin geçmişinde yaşanmış; toplumların kolektif belleğinden hiçbir zaman tamamen silinmemiş bir şeyler; insanlığın yüzyıllar boyunca ütopyasını kurmakta hiç vazgeçmediği özlemler. Ahmet Kaçmaz'ın nitelendirmesiyle "sosyalizmin prehistoryası"ndaki çöküntülerden kaynaklanan hayal kırıklıklarının bu kadar yaygın olduğu bir zamanda, hem bir ütopya hem de bir gelecek kurgusu olarak, Türkcan'ın sınıfsız, sömürüsüz ve (geleneksel biçimiyle) devletsiz toplumu yeniden "keşfeden" sanayi ötesi toplum fantezisini ben şahsen, keyifle ve düşünerek okudum.

III

SOSYALİZM

VE SOL SİYASET

Piyasa ve Sosyalizm Üzerine[1]

I

Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa ekonomilerinin tarihî deneyimi bu toplumların planlama yöntemlerinde ve ekonomik yönetimlerinde belli genel eğilimlerin varlığını kuvvetle telkin ediyor. Sanayileşmenin temel aşamaları ve savaş sonrası dönemlerin yeniden inşa süreçleri tamamlanıncaya kadar planların inşasına ve uygulanmasına merkeziyetçi yöntemler egemen olmakta; ekonomik yapılar belli bir olgunluk ve karmaşıklık düzeyine ulaşınca, ekonominin yönetiminde ve plan uygulamasında piyasa mekanizmalarının oynadığı rolü genişletmek er geç zorunlu olmaktadır. Burada, sadece sözü edilen toplumların somut tarihî gelişimlerine ve "piyasa çözümü"nün gündeme geldiği anda üretim güçlerinin gelişmişlik derecesine bağlı bir "zorunluluk" söz konusudur.[2]

Ekonominin yönetiminde piyasanın rolünün genişlemesi tek başına planlamanın tasfiyesi anlamına gelmez. Zira planlama, aslında, kısa ve uzun dönemli temel kaynak tahsisi kararlarının, örneğin sektörlerin üretim hacimlerinin, toplam yatırımların, kamu tüketiminin ve özel tüketimin hacim ve oranlarının, yatırımların sektörel dağılımının, ihracat ve ithalatın hacim ve bileşiminin merkezî bir otorite, yani son tahlilde siyasi iktidar tarafından belirlenmesi anlamına gelir. Ve bu anlamda, burjuva iktisatçılarının "tüketici egemenliği" dedikleri ve kaynak tahsisinin piyasaya yansıyan bireysel talepler tarafından sürüklendiği, biçimlendiği ve belirlendiği bir diğer mekanizmanın karşıtıdır. Tamamen merkezî yöntemlerle saptanan planların **uygulanması** (veya daha genel bir ifadeyle **ekonominin yönetimi**) ise farklı biçimlerde gerçekleşebilir. Ekonomik ajanlara "yukarıdan" intikal eden "merkezî direktifler" plan hedeflerini gerçekleştirecek araçlar olarak kullanılabilir; ya da büyük çoğunluğu çeşitli fiyatlardan oluşan parametreler üzerinde oynanarak ekonomik ajanların merkezî planın hedefleri doğrultusunda hareket etmelerine de çalışılabilir. Bu ikinci ekonomik yönetim biçimi içinde işletmeler, işçiler ve tüketiciler merkezce belirlenen parametreleri veri kabul etmek koşuluyla kaynak tahsisine ilişkin kararlarını serbestçe alırlar ve diğer ekonomik ajanlarla yine serbestî içinde alışveriş, işe girme-işten çıkma gibi ilişkilere girerler. Bu çerçeve içinde, işletmeler arası ve işletmelerle tüketiciler arasındaki ürün akımları piyasa ilişkileri içinde gerçekleşmiş olur. Ve örneğin işletmeler kâr azamileştirmek için üretim yapmaya başlayabilirler. Beklenen, böylesine bir piyasa mekanizmasından çıkan sonuçların plan hedefleri ile uyum içinde olmasıdır.

Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa ülkelerinde yirmi küsur yıldır gündemde olan ekonomik reformlar, resmî olarak, "merkezî planlamanın tasfiyesi"ni değil; plan uygulamasında **direktiflerle yönetimden**, yukarıda açıklanan anlamda **piyasa mekanizmasıyla yönetime** geçiş çabasını ifade ediyor. Böyle bir geçiş niçin zorunlu olmuştur? Ekonomik yönetim mekanizmalarındaki bu dönüşüm, ekonomide merkezî otorite tarafından denetlenemeyen kaynak tahsisi süreçlerinin rolünü genişletir mi, daraltır mı? Yani, merkezî planlamanın etkisi, ekonomik yönetimde piyasanın rolü genişledikçe azalacak mıdır, artacak mıdır? Bazı öğelerini daha önceki bir çalışmamızda[3] tartıştığımız –ve esas olarak kaynak tahsisi sorunsalı içinde yer alan– bu soruları bu yazıda ele almıyoruz.

Bu yazının tartışma çerçevesini şöylece tanımlayabiliriz: Üretim araçları üzerinde kamu mülkiyetinin kurulduğu bir toplumda ekonomik yönetime yukarıda özetlediğimiz doğrultularda piyasa mekanizmaları ve kâr için üretim (ya da meta üretimi) hâkim olursa piyasa ve bölüşüm süreçleri arasındaki ilişkiler bakımından üç ayrı model söz konusu olabilir. Bazı güncel gelişmelerle de bağlantılandırarak bu modellerin sosyalizmle ilişkilerini tartışmak bu yazının ana konusunu

oluşturuyor.

II

Sözünü ettiğimiz üç ayrı modelin özelliklerini şöylece özetleyebiliriz:

(a) Birinci modelde üretim araçları üzerindeki mülkiyet hukuken topluma aittir, işletmelerin yönetimi, ilke olarak, işçiler tarafından yürütülür. Yönetici kadrolar dışarıdan atanmaz. **Emekçiler kolektifi** veya onun bir organı, sözleşmeli ve süreli olarak direktörü ve diğer yönetici-teknik kadroları seçer. Yöneticiler, emekçiler kolektifi adına ve onun denetimi altında, piyasa mekanizmasına göre ve bu mekanizmanın imkân verdiği her alanda serbestçe karar alırlar; kâr için üretim yaparlar. Sadece asgari ücretler garantilidir. Kârların bir kısmı, çeşitli biçimlerde (örneğin üretim araçları üzerinden hesaplanan bir faiz ödemesi biçiminde) toplanan vergilerle devlete intikal eder; geri kalan kısmı işletmenin tasarrufunda kalır. Bunun, yatırımlar ve işletmenin cari üretim gereksinmesi için harcanacak bölümü ile bireysel gelirlere ayrılacak bölümü arasında paylaştırılmasında bazı genel kurallar veya işletme yönetiminin saptadığı ilkeler uygulanabilir. Böylece işçi ve yönetici gelirleri, devletçe garantilenen ve ödenmesinde zorunluluk olan taban ücretler ile dağıtılan kârlardan oluşur.

(b) İkinci modelde üretim ve piyasa mekanizmaları açısından ilk model ile farklılık yoktur, işletme yönetimi, ilk modelden ayrı olarak, Merkezden atanır. Direktör ve yönetici kadro yönetime kural olarak egemendir. Üretimin miktarı ve bileşimi, girdi kullanımı, istihdam, belli istisnalar dışında fiyatlar ve işletme içi yatırımlar konusunda yönetimin karar serbestîsi vardır. Kâr azamileşmesi hedeflenir, işçi gelirleri, Merkezden saptanan bir **temel ücret** ile işçinin verimlilik normlarını aşan bireysel katkısına bağlı **primlerden** oluşur. Buna karşılık yönetici gelirleri, Merkezden saptanan **temel maaş** ile **kârlardan dağıtılan primlerden** oluşur. Satış hasılatı ve kârlar kural olarak işletmenindir. Kârlardan belli oranlar vergi biçiminde devlete intikal eder.

(c) Üçüncü model, mülkiyet ve piyasa mekanizmaları (kâr için üretim) bakımından ilk iki modele uymaktadır, işletme yöneticilerinin atanması veya işçiler tarafından seçilmesi bu model bakımından önemli değildir. Üretilen ürünler ve satış hasılatı tümüyle devlete aittir. İşçi ve yönetici gelirleri, önceden saptanmış ücret/maaş baremlerine göre hesaplanır. Primler sadece bireysel emekçinin (veya belli bir iş sürecini topluca yürüten işçi grubunun) nicel etkileri ölçülebilir üstün çabalarını (örneğin verimlilik normlarının aşılması halinde) ayrıca ödüllendirmek amacıyla ödenebilir ve ücretlerin bir uzantısı niteliğindedir. Kısacası bu modelde kâr için üretim yapılır ama kârlardan işletme personeli pay almaz. Böylece kâr bir **başarı göstergesidir** ama bir **bölüşüm kategorisi** değildir. Sadece muhasebe kayıtlarında kalan ve işletmenin ne derecede başarılı olduğunu gösteren "hesabi" bir kategoridir. Yönetici, esasen görevi olan iyi yönetmesinin karşılığını, bu göreve göre saptanmış olan maaşı ile elde eder.

Bu üç modelden birincisinin Yugoslav özyönetim sisteminin ana öğelerini taşıdığı söylenebilir. Ancak, bu yazıda özyönetim olgusu bizi piyasa-bölüşüm ilişkileri açısından ilgilendiriyor; doğrudan doğruya bir yönetim tekniği sorunu olarak değil. İkinci model, 1965'ten bu yana bazı Doğu Avrupa ülkelerinde uygulamaya konan ekonomik reformların bazı öğelerinden oluşan bir genellemedir. Bu reformlarda en inişsiz-çıkışsız evrimi 1968 sonrasında Macaristan gösterdiği için bu ülke bu modele en yaklaşan tekil örnek olarak kabul edilebilir.[4] Üçüncü model ise, direktiflere dayanan bir sosyalist plan uygulama modelinin tıkanması ve piyasa kategorilerine dayalı bir ekonomik yönetime

geçilmesinin zorunlu görülmesi halinde düşünülebilecek olan ve meta üretiminin sosyalizmin temel ilişkilerini bozmamasını hedef alan **hipotetik** bir modeldir. Farklı bir ifadeyle, yukarıda açıklanan doğrultuda bir ekonomik reform kaçınılmaz olarak gündeme gelirse ve piyasa ilişkilerinin genişletilmesi tek çıkar yol olarak görülürse, meta üretiminin sosyalizmin temel ilişkilerini bozmaması için ne yapmalıdır? Üçüncü modelimiz bu soruyu yanıtlamaya yöneliktir.

III

"Üretim araçları üzerinde mülkiyetin hukuken topluma ait olması" sistemin sosyalist karakterini kendiliğinden ve tek başına belirler mi? Mülkiyeti hukuki bir kalıp, bir form olarak değil de, gerçek ve fiili üretim ve bölüşüm ilişkilerinden türeyen bir toplumsal ilişki olarak alırsak; mülkiyetin topluma ait olup olmadığını hukuk biçimleri ötesinde ayrıca araştırmak gerekir. Topluma ait olduğu hukuken saptanmış üretim araçlarının belli bir biçimde kullanılmasından doğan kazançların (ve belki de kayıpların), bunları kullanma yetkisine sahip olanlara gelir (zarar) biçiminde intikali halinde, "mülkiyetin nemasından yararlanma hakkı"ndan söz edebiliriz. "Nemalanma hakkı", mülkiyetin yeterli değilse bile gerekli bir ön şartı değil midir? Bu hakkın devredilebilirliği, özellikle miras yoluyla kuşaklar arası devri de –aşağıda kısaca değineceğimiz– ikinci bir şarttır. Mülkiyetin bir diğer fiili göstergesi kullanma hakkıdır; bizim konumuz açısından üretim araçlarının kullanılmasında, bunların üzerinde tasarrufta ne kadar geniş bir hareket serbestîsi olduğu sorunu ile ilgilidir. Kullanma yetkilerine konulan sınırlamaları değerlendirirken, burjuva toplumlarında bile üretim araçları üzerinde kapitalistin tasarruf serbestîsinin sınırsız olmadığı olgusunu gözden uzak tutmamak gerekir. Üretim araçlarının neyi ve nasıl üretmek üzere kullanılacağı, yeni yatırımlarla genişletilmesi, eskiyenlerin satılması, ürünlerin hangi fiyatla ve kime satılacağı gibi sorunların kimin tarafından ve nasıl yanıtlandığı bu bakımdan önemlidir. Bu noktada en önemli sorun, üretilen ürünlerin (ve dolayısıyla satış hasılatının ve kârların) kime ait olduğu hususudur. Zira biliyoruz ki, kural olarak ürünler üretim araçlarının sahibine aittir ve bu olgu fiili mülkiyet ilişkilerinin önemli bir göstergesi sayılabilir.

Sosyalist bir toplum biçiminde üretim araçları üzerindeki mülkiyetin fiilen topluma ait olması ile yakından ilgili bir bölüşüm sonucu, toplumdaki bütün gelirlerin kural olarak üretken ve yararlı emeğin nicelik ve niteliğine göre belirlenmesi; emek dışı gelir unsurlarının sistematik değil, ancak arızi olarak oluşabilmesidir. Nihayet, siyasi iktidarın sınıf içeriği, sistemin sosyalist niteliğini belirleyen asli ve belki de en önemli olgudur. Tüm sosyal sistemlerin tanım ve belirlenmesinde önem taşıyan bu olgu, sosyalizmde **artık-ürün**'ün dağıtım ve paylaşımı esas olarak devlet tarafından yapılacağı için ön plana geçmelidir. "Hangi sınıf egemendir?" sorusu, hiçbir zaman yönetici grupların soyut iddiaları ile ve formel beyanlarla yanıtlanamaz. Bu sorunu çözecek kuramsal ölçütler inşa etmek herhalde imkânsızdır. Ancak, örneğin işçi sınıfının egemen sınıf olduğu bir durum, toplumun dokusunda –ileride bir bölümünü örneklendireceğimiz– elle tutulurcasına fark edilen belirtilerle kendini ifade edecektir. Bu nedenle, devletin sınıfsal içeriğinin belirlenmesi için gereken kavramsal ölçütlerin inşasının, egemen sınıfları değil, sadece kuramcıları ilgilendiren bir alan oluşturduğunu söyleyebiliriz.

IV

Piyasa mekanizmasına göre ve azami kâr amacıyla çalışan ve bunun gereği olan karar serbestîsi ile donanmış bir işletmenin personeli kârlara kısmen veya tamamen sahip çıkıyorsa, sözü geçen kâr öğeleri bireysel gelirlere yansır ve bunların içinde emek dışı gelir paylarının oluşması fiilen

kaçınılmaz olur. Hiçbir planlama ve ekonomik yönetim biçimi, bu koşullar altında işletmelerin toplumun diğer kesimlerinin aleyhine, tekelci diyebileceğimiz kâr öğeleri veya rantlar elde etmesine engel olacak yöntemleri, uygulamada geliştirememiştir. "Kâr", üçüncü modelimizde olduğu gibi sadece bir başarı göstergesi olsa idi, sorun, sadece kaynak dağılımında bozukluklar olarak belirirdi; yani, tekelci avantajlardan yararlanan ekonomik birimlerin hak etmedikleri derecede başarılı **görünmeleri** bu işletmelerin veya endüstrilerin kaynak tahsisinde de avantajlı duruma geçmeleri sonucunu doğurabilirdi, o kadar... Ancak kâr, ilk iki modeldeki gibi, bir bölüşüm kategorisi olarak işletme personelinin tümüne veya bir grubuna intikal etmeye başlayınca, sosyalizmin temel ilkelerine yabancı bölüşüm ilişkilerinden söz etme imkânı doğar.

V

Bir özyönetim modelini, yani yukarıdaki modellerden birincisini bu çerçeve içinde ve daha somut düzeyde nasıl değerlendirebiliriz? İşletmenin tamamen tasfiyesi dışında sermaye mallarının dahi alınıp satılabildiği; üretilen ürünlerin, bunların satış hasılatının ve kârların işletmeye ait olduğu; devletin ise sadece vergi hakkı bulunan; kârların ise işletmenin tüm personeli, yani kol ve kafa emekçileri tarafından, önceden belirlenen normlara göre paylaşıldığı bir ekonomik örgütlenme biçiminin fiilen kamu mülkiyetine değil, **grup mülkiyetine** yakın olduğu söylenmelidir. Burada üretim kooperatifleri biçiminde bir grup mülkiyeti söz konusudur. Yani, ortaklar, üretime katıldıkları sürece ortaktırlar; ancak o zaman mülkiyetin nemasından yararlanırlar. Bu mülkiyet tipi, aslında sosyalizmin çeşitli tarihî deneyimlerinde yer almış olan, ancak her zaman devlet mülkiyetinden daha geri bir toplumsal mülkiyet biçimi sayılmış olan "kolhoz" tipi tarım kooperatiflerinde de söz konusudur. Şu farkla ki, kolhozların aksine tamamen piyasa mekanizmasına tabi olan bir özyönetim modeli, kâr için üretim yaparken emek dışı gelirlere el koyma (veya tamamen bunun zıddı olarak emek karşılığını elde edememe) durumları içinde yaşar. Bu modelin biraz aşağıda değerlendireceğimiz ikinci modelden üstünlüğü ise, işletme içinde, yani doğrudan doğruya üretim sürecinin bünyesinde hasmane çıkar çelişkilerinin doğmaması; işletmede çalışan tüm emekçilerin ekonomik çıkarlarının (emeğin niteliğine göre saptanmaya çalışılan "parametrik" paylaşım normları önceden belirlendikten sonra) ortak yönde olmasıdır. Üretim sürecinin içinde, işletmenin bünyesinde sürekli ve sistematik ücret/kâr çelişkisini türetmeyen bir sistem ile kapitalizm arasında temelden farklılık olduğu ortadadır.

VI

Yukarıda ana özellikleri ortaya konulan ikinci modelin piyasa mekanizmaları bakımından ve malların, satış hasılatının ve kârların kural olarak işletmeye ait olması açısından bir özyönetim modelinden farklı olmadığı söylenmelidir. Ne var ki, bu modelde, bireysel gelirlere dönüşen kârlar, kol işçilerinden ziyade yönetici-teknik kadroya veriliyorsa ve işletme yönetimi bu kadroların elinde ise, yani temel ekonomik kararları bunlar alıyorsa, ortaya çıkan temel bölüşüm ilişkisi, grup mülkiyetinden farklı ve sosyalizm açısından çok daha problemli olan bir ilişkidir. Temel ücretlerin saptanması merkezden yapılsa bile, işletme yönetiminin, **ücret fonunu** fiilen belirlemesi bu modelde mümkün olabilir; işçilere dağıtılacak bireysel primlerin düzeyi ve işten çıkarma biçimiyle değilse bile işe alma kararları ile istihdam düzeyi işletme yöneticilerinin karar alanları içine girince, toplam ücret ödemeleri de fiilen işletme direktörü tarafından belirlenmiş olur. Bunun sonucu olarak ücret fonunu kısarak kârları ve dolayısıyla yönetici/teknik kadronun gelirlerini artırmak mümkün olur. Bu da ücret/kâr çelişkisinin işletme düzeyine girmesi; üretim süreci içine hasmane bölüşüm ilişkilerinin

yerleşmesi anlamına gelir. Bu model, bir yandan, (özyönetim modelinde olduğu gibi) piyasa mekanizmalarının ve kâr için üretimin zorunlu sonucu olarak toplumun diğer kesimleri aleyhine emek dışı gelirler elde edilen (veya yarattığı değere kısmen diğer kesimler tarafından el konan) özellikler taşır. Öte yandan da bu gelirlerin işletme içinde paylaşımında (özyönetim modelinin aksine) yöneticilerle işçiler arasında hasmane ve çatışan bölüşüm ilişkileri türetir. Dolayısıyla, soruna sosyalizm miyarı ile bakıldığında, bu model, özyönetim modelinin gerisinde sayılmalıdır. Burada çizilen çerçevenin bir adım ilerisi gibi görünen, fakat aslında çok daha ciddi bir nitelik değişmesi anlamına gelebilecek olan bir diğer "yenilik", ücret pazarlığını, yani ücret haddinin belirlenmesini de merkezden işletme düzeyine indirmek ve işten çıkarma yetkisini de tam anlamıyla işletme yönetimine vermek olacaktır. Bu öğelerin ikinci modele eklenmesi, işgücünün metalaşması doğrultusunda vahim bir dönüşüm anlamına gelirdi. Doğu Avrupa ve SSCB iktisatçıları arasında bu doğrultuda bir çözümü öteden beri savunanlar var olmakla birlikte, bu adım henüz resmî olarak reform programlarına girmiş değildir.

VII

Şimdi de bölüşüm sorunlarına üçüncü modelimizin mantığı içinde bakmaya çalışalım. "Kâr"ın en iyi başarı göstergesi olduğunu kabul etsek bile, bu biçimde saptanan "işletme başarısı"nın kârlar dağıtılarak ödüllendirilmesi niçin mantıkça zorunlu sayılsın? Mesleklerine ve ifa ettikleri göreve göre maaş ve ücret alan; yani "emeğe göre gelir" ilkesine tabi olan; ancak görevlerinin gereğini "en iyi" biçimde ve bu arada kârları da azamileştirerek gerçekleştiren yöneticilere kârlardan pay vermek niçin gereksin? Böyle bir durumda, işletmesinin azami kâr elde etmesini sağlayan yönetici, toplumun kendisinden beklediği görevi hakkıyla ifa etmiş sayılır ve emeğinin karşılığı olan maaşına da bu yüzden hak kazanır. Sosyalist bir ekonomide, toplumun kendisinden ne beklediğinin bilincinde olan; yönetsel ve teknik becerilerini, bilgisini (kısaca emeğini) buna göre toplumun hizmetine veren ve ekonomiye kattığı emeğin nicelik ve niteliğinin bir yansıması olan karşılığı (maaşı) toplumdan alan bir "kızıl direktör"den beklenmesi gereken doğal davranış biçimi de budur. Böyle olunca da, piyasa mekanizmasının kaynak tahsisine egemen olmasına rağmen üçüncü modelimiz ne mikro, ne de makro düzeyde sosyalizme yabancı bölüşüm ilişkileri yaratmayacaktır.

VIII

Kâr, ilk iki modeldeki biçimiyle bir bölüşüm kategorisi olarak nasıl haklı gösterilebilir? Yugoslav ve nadiren de olsa Doğu Avrupa iktisat yazını, "kâr"ı meşrulaştırmak için neoklasik iktisadın "teşebbüs faktörü" kavramına dönüyorlar. Kârın "iyi yönetim"in getirisi olduğu, dolayısıyla emekten ayrı olarak ödüllendirilmesi; "sermayenin getirisi" olan faizle de karıştırılmaması gerektiği savları ileri sürülmektedir. Bu yoruma göre kâr, topluma yapılan ayrı ve belirli bir katkıyı ifade eder ve dolayısıyla bu katkıyı yapanlara ayrı bir gelir türü olarak intikal etmesi haklıdır. Aynı yorumculara göre, sosyalizmde üretim araçları üzerinde mülkiyet devletin olduğu için, devlet, mülkiyet payına sermaye malları üzerinden hesaplanan bir faiz (veya benzer bir mekanizma) ile toplanan vergi hakkı ile sahip çıkar. Teşebbüs ve yönetimin getirisi olan kâr ise yönetimi icra edenlere ait olmalıdır. Bu noktada özyönetim modeli, yönetim hakkını işçilerin tümüne ait kıldığı için **kârın tüm işletme personeline intikalini kural olarak almakta; ikinci model ise, yönetimi ayrı bir yönetici kadronun** işlevi olarak aldığı için işletme bünyesi içinde dağıtılacak kârları kural olarak onlara bırakmaktadır.[5]

Bu yazıda bölüşüm sorunlarına neoklasik yaklaşımlarla eğilen sözde sosyalist yazarlarla polemik

yapmak amacında değiliz. Sadece, bu doğrultudaki bir muhakeme ile kârı meşrulaştırmak isteyenlerin kavramsal ve kuramsal dayanaklarının Marksist politik iktisatla taban tabana zıt olduğunu belirtelim ve neoklasik bölüşüm kuramının temel ideolojik işlevinin kapitalist bir toplumda kârları meşrulaştırmak olduğunu hatırlatalım. Öte yandan Doğu Avrupa ve SSCB'nin "ekonomik reform okulu"na mensup olanların çoğunluğu tamamen pragmatik bir yaklaşımla, kârları işletme yönetimi için "en uygun özendirici" olarak görmekle yetiniyorlar. Kârlara, bir maddi özendirici olarak kazandırılacak bu yeni işlevin zorunluluğunu kabul edebilmemiz için, "hayatın bir gerçeği" olarak toplumun insan malzemesinde ve yönetici kadroların siyasi bilinçlerinde meydana gelen yozlaşma ve bozuklukları, kısacası bütünüyle sosyalizme yabancı davranış biçimlerini de kaçınılmaz telakki etmemiz gerekir. Ne var ki, bu gereklilik reformcu iktisatçılar tarafından hiçbir zaman bu platformda savunulmamıştır. (Belli ölçülerde Gorbaçov'un bu konuda ilk kez açık yürekli bir eleştiri çizgisine yaklaştığı söylenebilir.) Bizim üçüncü modelimiz, sosyalizme yabancı bu tür davranış bozukluklarının toplumda egemen olmadığı varsayımından hareket ediyor; böylece yönetici-teknik kadroların emeklerini yüksek nitelikli emek türleri olarak ödüllendirmeyi öngörüyor ve dolayısıyla yöneticilerin "gereği gibi" davranmalarını sağlayabilmek için kârlara dayalı ayrı bir gelir türüne, ek bir ödüllendirmeye gerek duymuyor. "Kötü yönetme" halinde ise maaş kesme türünden maddi yaptırımlar ve son kertede görevden alma söz konusu olacaktır.

IX

Bu gözlemlerden hareketle, meta üretiminin sosyalizmle bağdaşması için bölüşüm ilkelerinin piyasa süreçlerinden soyutlanması gerektiği sonucuna ulaşıyoruz. Bu türden bir soyutlanma halinde, üretken birimler kârlarını azamileştirmek amacıyla piyasa göstergelerine ve ekonomik parametrelere göre veya onlara tepki göstererek davranırlar; ancak bu davranışlar ve tepkiler hiçbir zaman fiili gelir akımlarına yol açmaz. Gelirler, sosyalist bölüşüm ilkelerine göre belirlenir. Bu durumda, işletmelerin davranışlarını etkileyen piyasa kategorileri, esas olarak hesabi kategorilerdir. Ancak, böyle bir modelin hayata geçirilememiş olması, insanların bunu düşünememiş olmasında, aynı iktisatçıların ve siyasi liderlerin cehaletinde aranmamalıdır. Bölüşüm ilişkilerinin piyasa süreçlerinden soyutlanabilmesi, ancak ve ancak toplumun öncü kadrolarına sosyalistçe davranış normları egemense mümkün olurdu. Farklı bir deyişle, söz konusu toplum bir toplumsal kuruluş olarak sadece formel mülkiyet ilişkilerinde değil, üstyapıda, özellikle devletin sınıfsal içeriğinde, siyaset ve ideolojide Marksizm ustalarının sosyalizm anlayışıyla büyük ölçüde uyum gösteren özellikler taşımakta ise, meta üretiminin genişlemesi sistemin temel ilişkilerini çözücü etkiler esasen icra edemez. Aksi durumda ise, böyle bir çözülme sürecinin doğması kaçınılmaz olacaktır.

X

İncelediğimiz modeller içinde sosyalizmle bağlantılarının en zayıf olduğu anlaşılan ikinci modeli bir toplum biçimi olarak nasıl nitelendirebiliriz? Bu modelde işletmelerin, yönetici kadroların fiili mülkiyeti altında oldukları söylenebilir mi? Burada özel mülkiyetin bazı öğelerinin eksik olduğu saptanabilir. Atanması devlet tarafından yapılan ve sözü edilen bölüşüm ilişkilerinden sadece bu atama geçerli olduğu sürece yararlanabilen ve üretim araçlarından nemalanma hakkını miras yoluyla devredemeyen bir yönetici kadroya "fabrikaların fiili sahibi" demek elbette güçtür. Ancak, toplumun yönetici kadroları bir bütün olarak çeşitli ayrıcalıkları kuşaktan kuşağa, aile içinde aktaran, kendi içine kapalı bir toplumsal grup haline gelmiş olabilir. Bu gruba mensup kişiler, kendi çocuklarına, bizzat yönettikleri ekonomik birimlerin değilse bile farklı birimlerin veya toplumun komuta

merkezlerinin yönetimini **fiilen** devredebiliyorlarsa, belki de çok özel bir anlamda miras hakkının da sosyolojik olarak doğmakta olduğundan ve bir "devlet burjuvazisi"nin toplumun egemen sınıfı olarak oluşumundan söz edilemez mi? Kuramsal olarak var olduğunu sandığımız böyle bir olasılığın, "var olan sosyalizm"i temsil eden somut ülkelerde gerçekleşmekte olup olmadığı, bu yazının sınırlarını aşan olgusal ve ampirik incelemelerle ve siyasi pratik içinde yanıtlanabilir.

XI

Özyönetim, bizce, yukarıda açıklanan nedenlerden ötürü, piyasa ilişkilerinden doğabilecek hasmane bölüşüm ilişkilerinin doğmasını önleyemeyen, ancak bunların bir noktadan öteye gitmesini durduran bir model olarak önem taşıyor. Bir "katılma" ve "demokrasi" modeli olarak çok büyük bir önem taşıdığını sanmıyoruz. Yugoslav deneyiminin özyönetim kuramı ile hayatın gerçekleri arasında büyük kopukluklar taşıdığını sanıyoruz. Siyasete de yansıyan genelleşmiş bir "özyönetim" sisteminde işsizliğin Yugoslavya'daki kadar yaygın olması herhalde mümkün olamazdı. Öte yandan, mikro düzeye indiğimizde, Yugoslav işletmelerinin fiilen profesyonel yöneticiler tarafından yönetildiğini ve başarılı olanların sözleşmelerinin işçi kolektifleri tarafından sürekli olarak yenilendiğini söylemek, herhalde mümkündür. Ve bu durum, bizce, bir derecede doğal karşılanmalıdır. İşçiler, işyerindeki çalışma koşullarının ve bunları belirlediği ölçüde teknolojik ve ekonomik kararların ve keza işletme içinde belirlenebildiği oranda gelir bölüşümünün oluşumuna doğrudan katılmak isteyeceklerdir. Ancak işletme yönetiminin bunların dışında kalan pek çok karar alanının profesyonel yöneticilere ve teknik kadrolara bırakılmasının, işçi sınıfının demokrasi ve özgürlük özlemleriyle çatışan bir yanı herhalde yoktur. İşçiler fabrikalarında ürettikleri malların kalite farklılaşması, ham maddelerin nereden satın alınacağı, nihai ürünün iç piyasaya mı, dış piyasaya mı ve hangi pazarlama yöntemleriyle satılacağı gibi sorunlarla fazla ilgili değildirler. Bu düzeydeki teknolojik ve ekonomik alternatifler arasında seçim yapmanın, "sanayi demokrasisi" ve "yönetime katılma" gibi yüce hedeflerin gerçekleşmesi anlamına geleceği son derecede şüphelidir.

Aslında, işletme düzeyinde özyönetim sorunları etrafında fazla yoğunlaşan reform tartışmaları, sosyalizmin geleceği ve içeriği açısından çok daha hayati bir önem taşıyan ve devletin sınıf içeriğini ilgilendiren farklı bir demokrasi sorununu göz ardı etmek gibi olumsuz bir işlev ifa ediyor. Soruna, emekçi insanın günlük yaşam pratiği içinde bakacak olursak, bu insanlar için önem taşıyan ve sistemin niteliğini belirleyici göstergeler, toplum hayatının, siyasetin ve ekonominin bütün alanlarında **temel kararların belirlenmesine işçi sınıfının ne ölçüde katılabildiği**; yönetici kadrolar ile kafa emekçileri lehine ve **kol emekçileri aleyhine sistematik ayrıcalıkların doğup doğmaması**; işbölümünün zorunlu kıldığı meslek ve görev farklılıklarının ve bunlara bağlı hiyerarşinin **kuşaktan kuşağa geçmesine engel olacak siyasal ve kurumsal güvencelerin bulunup bulunmaması**; işletmeler, yönetim birimleri ve siyasi organlar düzeyinde veya günlük hayatın her noktasında, yönetici-siyasi kadrolar ve aydınlarla işçiler arasında, aynı hayat tarzının ve aynı kültürel değerlerin paylaşılmasından türeyen **iş birliğine, eşitliğe ve dayanışmaya, dayalı insan ilişkilerinin kurulup kurulmaması**; kısacası, hayatın her noktasında **bir işçi sınıfı demokrasisinin –son derecede sağlam kurumsal güvenceleri ile birlikte– egemen olup olmaması** olgularında aranmalıdır. Bunlar, siyasi iktidarın emekçi sınıfların elinde olup olmadığının ana göstergeleridir.

XII

Bu yazıda tartışılan sorunların SSCB, Doğu Avrupa ve Çin toplumlarının uzun süredir gündeminde

olduğu ve her ülkenin somut koşullarının farklı çözüm biçimlerini getireceği söylenebilir. Bir iki genel gözlem yapmanın ötesinde tartışmayı bu alana aktarmayı düşünmüyoruz.

İlk olarak, bu ülkelerde işçi sınıflarının sosyalizmin bazı somut edinimlerini kuvvetle benimsediğini ve bunlara karşı, yönelen saldırılara karşı güçlü direnmeler gösterdiğini söyleyebiliriz. İşgücünün metalaşmadığını simgeleyen "ne pahasına olursa olsun tam istihdam" ilkesi bunların başında gelir. Buna, temel ihtiyaç maddelerinin ucuzluğuna ve çeşitli sosyal haklara bağlı olarak yoksulluğun ortadan kaldırılmış olması eklenmelidir. Gelir dağılımında eşitlikçi gelenekler, istisnasız her ülkede işçi sınıflarının kültüründe derin kökler salmıştır. Bu çerçeve içinde, piyasaya açılan ekonomik reformlar, yukarıda sözü edilen ekonomik ve sosyal edinimleri tehdit eden bölüşüm özellikleri taşıdıkları ölçüde işçi sınıflarının direnciyle karşılaşmaktadır.

Öte yandan, sözü geçen toplumlarda, bazen ekonomik reformlarla eşzamanlı, bazen de bunlardan tamamen bağımsız olarak bir emekçiler demokrasisini gerçekleştirmeye dönük atılımlar da gündeme geliyor. Hepsi işçi sınıflarının desteğiyle karşılaşan, hatta bir bölümü doğrudan bu sınıfların sürüklediği hareketler tarafından gündeme getirilen bu atılımlar farklı biçimler kazanıyor: Tamamen tabandan gelen "kendiliğindenci" kitle hareketleri (Polonya'da Dayanışma hareketi); lider kadrolarının bir bölümünün inisiyatifiyle, ancak kitleleri aktif ve hatta isyancı bir biçimde düzenin yozlaşmasına karşı mücadeleye çağırması ile gerçekleşen yarı güdümlü kitle hareketleri (Çin'de Kültür Devrimi) ve lider kadrosunun tabana açılan bir demokratik dönüşümü emekçilere vaat ederek onların pasif desteğini sağlama girişimleri (SSCB'de Glasnost), "var olan sosyalizmler"in emekçiler demokrasisi doğrultusunda dönüşmelerinin farklı örnekleri, deneyimleri olarak değerlendirilmelidir. Bunlar bugüne kadar derin ve kalıcı başarılarla sonuçlanmamış olabilir. Ancak bu olumsuz saptamaya rağmen biz, bu deneyimlerin sosyalizmin tarihî gelişim dinamikleri ile aynı doğrultuda olduğuna ve "var olan sosyalizmler"in bu türden çalkantı ve dönüşümlerden geçe geçe *Gotha Programı'nın Eleştirisi*'nde bir ütopya olarak değil, bilimsel bir öngörü olarak ortaya konan sosyalist toplum biçimlerine dönüşeceğine inanmaktayız.

Sosyalizmin Gelişim Çizgisi Üzerine Düşünceler[1]

A. Bir "Reform İdeolojisi"ne Doğru

I

"1965 Reformları"nın, sosyalist planlama sisteminin, değişen şartlara intibak edemeyen bazı yönlerini yenilemekten ibaret olmadığını; sosyalist sistemi çok daha derinlerden etkileyen temel bir değişikliğin bir yönü, fakat önemli bir yönü olduğunu gösteren bazı belirtiler vardır. Bu bölümde, reformların, planlama modellerinin kapsamını aşan bu temel sosyal dönüşümle ilgili veçhesi üzerinde duracağız.

Reformların, köklü bir sosyal dönüşümle yakından bağıntılı olduğunu gösteren belirtilerin başında, toplumların gelişiminin her önemli aşamasında görüldüğü gibi, âdeta kendine has bir "ideoloji"nin ilk unsurlarını yaratmakta olması gelir. Birçok ideoloji için söylenebileceği gibi, reformların bu ideolojik unsurları, oluşmakta olan temel toplumsal değişimin kavranmasını değil; aksine, bu dönüşüm üzerinde bir "yanlış bilinç" yaratılmasını hedef alır. Ve yine diğer birçok ideoloji için olduğu gibi, bu yeni "ideoloji"nin sözcüleri, çoğu kere, bu fonksiyonlarının, "yanlış bilinç verme" fonksiyonlarının tamamen bilincinde değildirler.

Burada, bu yeni ideolojinin bütün unsurlarını, hatta iktisadi içeriğinin tümünü tartışmak amacında değiliz; sadece, daha önce tartışılan konularda reformcuların ideolojik yorumlarından bazılarını tespit etmekle yetineceğiz.

II

"Reform ideolojisi"nin en önemli unsuru olarak, maddi özendiricilerin, ferdî kazanç güdüsünün sosyalizmle bağdaştığını "ispat" etme çabaları gelir. Ferdî /maddi özendiriciler geleneksel sistemde daima mevcut olduğuna ve bunların **kaldırılması** yönünde hiçbir akım bulunmadığına göre, bu çabaların gerçek hedefi, reformlar döneminde **maddi özendiricilerin önemindeki artışa** karşı doğabilecek direnmeleri teorik düzeyde yıkmak olsa gerektir.

Reformcular, maddi çıkar dürtüsüne, toplumsal değerler sisteminde muteber bir yer vermeye teşebbüs ederken, genellikle manevi/politik özendiricilerin artık etkili olmaktan çıkmış bulunduğu olgusundan hareket ediyorlar. Sovyetler Birliği'nde bu, henüz açıkça itiraf edilmiyor; maddi çıkar dürtüsünün önceliğine rağmen, "manevi özendiricilerin de ihmal edilmemesi gerektiği" klişesi hâlâ ifade ediliyor. Meselenin çok daha samimi olarak ortaya konduğu bazı Doğu Avrupa ülkelerinde ise, "manevi ve politik özendiriciler(in)... sadece belli bir süre için işleyebilir (olduğu)"; "çalışma(nın) hayati bir ihtiyaç değil; başkalarından mallar elde etmenin zorunlu bir ön şartı (olduğu)"; açıkça ifade edilmektedir. Bu görüşlere göre "işçilerin mümkün mertebe yüksek bir gelir elde etmek için emek sarf etmeleri... bir açgözlülük sayılacaksa... bu olguyu ahlaken kötü karşılayabilir, aksini telkin edebiliriz; ancak bunlar olguyu değiştirmez... Ekonomik kanunlara karşı manevi aletler kullanmak başarısızlığa mahkûmdur ve boş bir ahlak dersi olmaktan öteye gidemez..." Sosyalizmin öteden beri en belirgin niteliklerinden biri olacağı umulan, çalışmaya yeni bir tavırla yaklaşan yeni bir insan tipinin yaratılmasında düşülen bu başarısızlığın temel tarihî ve ekonomik sebeplerinin araştırılmasına teşebbüs edilmemekte; geleneksel planlama sisteminin çelişkileri en ağır eleştirilere tabi tutulurken, bu önemli insani başarısızlığa yol açan siyasi ve iktisadi yöntemler teşrih edileceğine problemin

kaynağı insan tabiatına bağlı “daha derin sebeplerde” aranmaktadır.

Maddi özendiricilerin gereğini ispat için bu türden gerekçelere ihtiyaç olmadığına göre, bu tespitler, biraz daha fazlasını “ispata” ve meşrulaştırmaya yönelmiştir. Geleneksel planlama sisteminin bu açıdan en ciddi zaafı, reformculara göre; ferdî çıkarlarla toplum çıkarlarının çatışmasını önleyememesinde ve bu yüzden fertleri, özellikle işletme yöneticilerini vicdani bakımdan tedirgin edebilen “çatışma durumları” yaratmasındadır. İşte reformların hedefi, bu anlamda tutarlı, çelişkisiz bir plan sistemi kurmaktır. Böylece, “toplum için iyi olan, her işletme için ve işletmedeki her işçi için de iyi olmalıdır. Bu mekanizma sağlanırsa, fert veya işletme olarak her ekonomik birim, kendi çıkarını azamileştirmeye çalışırken, toplumun çıkarı da azamileşmiş olur.”

Adam Smith’i hatırlatan bu yaklaşımı haklı kılacak çelişkisiz bir sistemi 1965 reformlarının gerçekleştirememiş olduğunu Bölüm 10’da göstermeye çalışmıştık. Ancak, reform teorisyenleri, yeni modellerin yeni çelişkilerinin üzerine eğilmeye lüzum duymadan; hatta birçok hallerde yeni sistemlerin ana çizgileri belli olmadan, bunların **modus operandi**’sini oluşturması öngörülen davranış biçimlerini yerleştirme çabalarına giriştiler. Ferdî çıkarları azamileştirme eğilimlerinin ayıplanacak, kötülenecek, anti sosyalist davranışlar olmadığını göstermek gerekiyordu. Bunun için, ilk olarak, “maddi çıkarlar ilkesinin Lenin tarafından ortaya atıldığı”; Leninist bir ilke olduğu ispat edilmeliydi. Daha sonra, yoğun bir “ideolojik” kampanya ile ferdî çıkarları azamileştirmeyi sosyalist ahlaka karşıt gören tavırlara karşı, bunun sadece sosyalizmle bağdaşmakla kalmadığı, sosyalizmin **gereği** de olduğu telkin edildi. Bu davranış biçiminin mantıki sonuçları da, aynı derecede muteber, meşru ve gerekli gösterilecekti. Bir Sovyet yazarının sözleriyle: “Kişisel çıkarların, kişisel mülkiyetin artışıyla sonuçlanması ve mülkiyeti artırma isteği doğurması tabiidir. Fakat bunun kötü bir yanı yoktur. Sovyet toplumunda ‘bize ait’ ve ‘bana ait’ kavramları birbiriyle çelişmez, birbirlerini tamamlarlar. Çalışan halkın bir kesiminde belli bir ölçüde mülkiyetçi bir psikoloji doğabilecek olursa, bu artık, iktisadı değil; ahlak ve eğitimi ilgilendiren bir mesele olur.”[2]

III

“Reform ideolojisi”nin, ferdî çıkar güdüsü ile yakından ilgili bir diğer unsuru, **bir bölüşüm kategorisi olarak kâr** kavramını meşrulaştırma çabalarıdır. Bu noktadaki baş yanılgı, asli **başarı göstergesi** olarak kârı kabul etmenin, bir **işletme özendiricisi** olarak kârların dağıtılmasını da zorunlu kıldığı tartışmasız benimsenerek; kısacası, bir başarı göstergesi (muhasebe kategorisi) ve bir işletme özendiricisi (bölüşüm kategorisi) olarak beliren farklı kâr kavramları birbirine karıştırılarak ortaya çıkar.

Sovyet ve Doğu Avrupa iktisatçıları, sosyalist bir ekonomide kâr kategorisinin taşıdığı çeşitli anlamları ortaya koymuşlardır; hatta bir başarı göstergesi ve işletme primlerinin kaynağı olarak iki farklı kâr kavramının varlığını belirtenler de olmuştur. Ancak, bu yazarların yapmaktan ısrarla kaçındıkları husus, işletme başarısının göstergesi olarak tanımlanan ve bu anlamda sadece bir muhasebe kategorisi olan kârın **aynı zamanda** prim biçiminde dağıtılmasını (ve böylece bir bölüşüm kategorisi haline gelmesini) gerekli görmeyen bir sistemin de önerilebileceği olgusudur. Başarının mükâfatlandırması, bu yazarlara göre, başarı göstergesinin dağıtılmasıyla olur ve bu, sosyalist bölüşümün temeli olan “emeğe göre gelir” ilkesinin gereğidir. Üretim araçları üzerindeki mülkiyetten doğmadığı için böylece dağıtılsa bile “sosyalist” kârların, “kapitalist” kârlarla ilgisi yoktur.

Bu hassas konu üzerinde her şeyden önce kavramsal berraklığa ulaşmak ve bunun için de, muhasebe

ve bölüşüm (başarı göstergesi/işletme özendiricisi) kategorileri ayrımını kesin olarak yapmak ve birisinin kabulünün diğerinin benimsenmesini zorunlu kılmadığını ortaya koymak gereklidir. Üstelik biraz ileride görüleceği gibi, kârdan işletme yöneticilerine dağıtılan primlerin, sistemin mülkiyet ve bölüşüm ilişkileri açısından taşıdığı anlam, reformların getirdiği genel çerçeve içerisinde, yukarıda nakledilen "resmî" yorumun ifade ettiği kadar basit değildir ve reform teorisyenleri, bu meseleyi bütün yönleriyle incelemeye hiçbir zaman girişmemişlerdir.[3]

"Reform ideolojisi"nin henüz bütün ülkelerde resmî kabule mazhar olmamış bir unsuru, plan uygulamasında âdemi merkeziyetçiliğin, piyasaya açılmanın aynı zamanda işçilerin yönetime katılmasını, "sınaî demokrasi"yi mümkün ve gerekli kılacağı tezidir.

Bu tez, "Özyönetim Sistemi"nin yüceltilmesine dayanan resmî Yugoslav ideolojisinde önemli bir yer kaplar. Bunun dışında, piyasaya açılma dozajının henüz nihai olarak çözülmediği dönemlerde ve ülkelerde, ileri bir piyasa çözümünün partizanları; işçi sınıfının işyerinde demokrasiye yönelik özlemine ve kendiliğinden eğilimlerine[4] hitap ederek, "piyasacı" önerilere güçlü destekler sağlamak amacıyla zaman zaman aynı tezi ortaya atmaktadırlar. Tez, ilk bakışta çok güçlü görünen delillere dayandırılmaktadır. İşletmelere karar almada geniş bir serbestî verilmedikçe, işçilerin yönetime katılması boş bir kalıptan ibaret kalır; merkeziyetçi bir plan uygulama sistemi, aynı sebepten ötürü, "sınaî demokrasi" ile bağdaşmaz. Ne var ki, bu yaklaşım, âdemi merkeziyetçilik ile yönetime katılma kavramlarının içerikleri üzerinde yanlışlığa düşmektedir.

Reformlarla öngörülen âdemi merkezî yönetim biçimleri ve piyasaya açılma süreçleri sonunda, Merkezden işletmelere intikal eden yetkiler, işçilerin yönetime katılması sonunda işçilere geçmesi beklenen karar alanları ile özdeş değildir. Âdemi merkeziyetçi bir plan uygulama modelinde, işletme düzeyinde alınması gereken teknik ve ekonomik kararların, çağdaş teknolojik düzeyde profesyonel yönetici kadroların inisiyatifinde bulunması gerektiği; bu tür kararlara normal anlamı ile işçi katılmasının söz konusu olmadığı, herhalde kabul edilmelidir. Hatta biçimsel olarak bu konuları İşçi Konseyleri'ne açan Yugoslav sisteminde dahi, fiili yetkilerin direktörlerde toplandığı; uzman kadroların kararlar üzerinde düz işçilere kıyasla çok daha etkili oldukları yine Yugoslav kaynaklarından anlaşılmaktadır.

Gerçek anlamı ile işyerinde demokrasi ise, plan uygulama sisteminin merkeziyetçilik derecesi ile ilgili değildir. İşyerinde insanlar arası ilişkileri belirleyen ve nihai olarak yönetici kadrolarla kol emekçileri arasındaki özdeşleşme veya kutuplaşma derecesi ile ölçülebilmesi gereken bir olgudur. Bu anlamda "yönetime katılma"nın, biçimsel olarak tanınmış haklar ve organların varlığından ziyade, ülkedeki genel politik atmosfere; siyasi iktidarın yapısına, sınıf içeriğine yani bu iktidarın gerçekten bir "işçi sınıfı demokrasisi" olup olmadığına bağlı olacağı söylenebilir.

Bu yüzden, piyasaya açılmayı işyerinde demokrasinin zorunlu bir ön şartı olarak göstermek; kanımızca reform programlarına geniş kitle desteği sağlamaya yönelmiş politik bir çabanın ideolojik bir görüntüsünden ibarettir. Esasen bu ideolojik tavır, reformlarda işletme yönetimi sistemlerini değiştirmeye yönelmemiş ülkelerde resmî bir destek de görmemiştir[5].

IV

Görüldüğü gibi reform teorisyenleri, programlarına karşı çeşitli unsurlardan gelebilecek direnmeleri kırabilmek ve önerilerine kitle desteği sağlamak için belli bir "kamuoyu" yaratma görevi

üstlenmişler ve bunu, reformların toplum hayatı üzerindeki muhtemel etkilerini bilimsel olarak açıklamaya çalışarak değil, belli meselelerde ideolojik tavırları bilimsel gerçekler şeklinde sunarak yapmışlardır.

Herhangi bir sosyal değişmenin açıklanmasında bu türden sistematik "yanlış bilinç" teşebbüsleri, açıklanması ve incelenmesi istenmeyen bazı temel sebep ve süreçlerin varlığına karine sayılabilir. Reformları bu temel sebeplerden bazılarına ve geniş kapsamlı bir sosyopolitik değişmenin bazı iktisadi unsurlarına götürecek şekilde incelemeye teşebbüs etmek, bu yüzden, zorunlu olmaktadır.

B. Reformlar ve Gelir Dağılımı

I

Daha önceki bölümlerde açıklandığı gibi sosyalist sanayileşmenin yüksek bir tempo izlediği yıllar, vasıflı ve vasıfsız işçiler; teknik kadrolarla düz işçiler arasındaki gelir farkının ve genel olarak ücretler arası farklılaşmaların büyüdüğü dönemlerdir. Bu dönemlerde primlerin de, hacim ve oran olarak önemli boyutlara ulaştığı görülmektedir. Ancak, 1950'lerin sonlarına doğru, aşağı yukarı bütün ülkelerde bu tablonun görünüşü değişmeye, ücretler arası farklar, teknik kadrolarla kol işçileri arasındaki gelir farkları azalmaya başlamıştır. Bu, bir yandan vasıflı insan gücündeki büyük açıkların kapanmasına imkân veren sanayileşme süreci ve ona bağlı eğitim politikalarına; bir yandan da asgari ücretleri yükselten, toplam gelirlerin içinde primlerin payını azaltan, **temel ücretlerin** oranlarını yükselten gelir politikalarına ve ücret reformlarına bağlanabilir. Ne var ki, bu politikaların ilk etkilerinin hissedilmesinden kısa bir süre sonra, ekonomik reformlar dönemine girildi ve bu dönemde, gelir dağılımı konularında çok farklı eğilimler hâkim oldu.

II

Gerçekten de, sözü edilen ücret reformlarından birkaç yıl sonra, kendilerine zamanla resmî çevrelerin de katılacağı bazı Sovyet ve Doğu Avrupa iktisatçıları birdenbire sosyalizmde "lüzumundan fazla eşitlik" olduğunu fark ettiler[6] ve ekonomik reformların gelirler arası eşitsizlikleri ve ücret farklılaşmalarını büyültecek biçimler alması için sistematik kampanyaya giriştiler.

Sovyet reformcuları, 1956 sonrası ücret reformlarının etkilerini bir süre sonra olumsuz görmeye başlamışlardır: "Son yıllarda emek karşılığı ödemelerde... emeğe göre bölüşüm ilkesini ihlal eden... haksız bir eşitlikçiliğin belirmesi gözlenmiştir." Bu "haksızlığın" özellikle yönetici/teknik kadrolara karşı yapıldığı ileri sürülüyor: "Sanayideki... yönetici/teknik kadroların toplam gelirlerinin büyüklüğünün çoğu kere yetersiz olması ve... belli belirsiz farklılaşma, yönetim görevlerinin ciddi bir biçimde küçümsenmesinin bir belirtisidir"[7]. Reformların, maddi özendiriciler ve primlerle ilgili yenilikleri, öyle umuluyordu ki, "Çalışkan personelin maruz bırakıldığı... ücretlerin eşitlenmesine (eğilimine) son verecektir".

Macaristan'da da reform teorisyenleri, etkinliği ve verimliliği teşvik için mevcut eşitsizliklerin artırılmasını açıkça savunmuşlardır: "(Macaristan'da halen) gelirler arası farklılaşma düşüktür ve... verimliliği yükseltmek ve yönetimi ıslah etmek için, daha yüksek bir farklılaşma derecesi gereklidir." 1968 yılında, zamanın Maliye Bakanı aynı öneriyi çok daha çarpıcı bir ifadeyle tekrarlıyor: "Teşvik için gerekli farklılaşma... şimdi ki kurşuni gelir eşitliğinin yerine, sosyal fayda ilkesine göre gelirler arasında tedricen belirgin, hatta çarpıcı bir farklılaşmanın kaim olması anlamına gelir".[8] Bu bakış tarzının tabii sonucu olarak Macar reformunun asli hedeflerinden birisi gelir farklılaşmasını artırmak

olmuştur.

Çekoslovak reformunun baş teorisyeni O. Şik de ülkesinde, özellikle 1959'dan sonra, kol işçileriyle teknik kadrolar arasındaki ücret farklarında bir daralma tespit ediyor; bu olguyu geleneksel planlama sisteminin zararlı bir sonucu olarak gösteriyor Ona göre, "Basit, vasıfsız, emekle... yüksek derecede vasıflı emek için yapılan ödemeler arasında daha büyük bir farklılaşma yaratmadan üretimin teknolojik ve niteliksel gelişimini hızlandırmak... imkânı yoktur"[9]. Bir başka Çekoslovakyalı iktisatçı (B. Levcik), aynı "eşitlenme" olgusunu bir yandan geleneksel sisteme, bir yandan da halkın "sosyal bilincinde derin kökleri olan eşitlikçi eğilimlere" bağlıyor; ancak bütün bunların sonucunda, "ücretlerin teşvik edici rollerinin kaybolduğunu" ifade ediyor. Reform, bu tehlikeli duruma son vermeyi hedef alıyor: "İnsan gücü politikasında yeni yönetim sisteminin hızla gelişmesi, ücret farklılaşması sürecinin genişlemesini gerekli kılmaktadır."[10] O. Şik de, bir başka çalışmasında, reformun bu yönde etkileri hedef aldığını belirtmektedir: "(Reform sonunda) aynı endüstrideki işletmeler arasında ücret farklılıkları doğacaktır. Ancak eminiz ki, etkin... işletmelere intikal eden maddi kazanç ve kötü yönetimin sebep olduğu maddi kayıp, ekonominin üzerinde alkışlanacak bir etki yaratacaktır."[11]

Buna karşılık Polonyalı yazarlar, gelir eşitsizliklerini artırıcı politikaların etkinlik açısından yararlı olduğunu kabul etseler dahi, politik bakımdan duyarlı ve huzursuz bir işçi sınıfının var olduğu ülkelerinde, bu tür politikaların sosyal ve politik risklerinin idrak edildiğini belirten temkinli bir tavır izlemişlerdir.[12]

Reformcuların sık sık tekrarladıkları, "ücret farklılaşmasının büyümesi" ibaresi ile kastedilen vasıflı ve vasıfsız kol işçilerinin temel ücretleri arasındaki farkların büyümesinden ibaret değildir. Bunun yanı sıra, ve asıl önemlisi, yeni prim sistemleri sonunda işçi gelirleri ile yönetici/teknik kadroların gelirleri arasındaki eşitsizliklerin büyümesi ve (Şik'ten yaptığımız son nakilde açıkça belirtildiği gibi) işletmeler arası başarı farklarına bağlı olarak, çeşitli işletmelerin personeli arasındaki gelirlerin de daha fazla farklılaşmasıdır. Meselenin sunuluşunda, reform teorisyenlerinin genellikle "ücret farkları" ifadesinde ısrar etmeleri, getirmek istenilen yenilikleri, belki de kasten, gerçekte olduğundan daha sınırlı göstermektedir. Yeni prim sistemlerinin incelenmesi, bu "farklılaşma" temasının gerçek içeriğini açıkça ortaya koyacaktır.

III

Şüphesiz ki, prim, sosyalist ekonomilerde yeni bir unsur değildir; ancak, reformlar sonunda primler, esas olarak, emeğin ferdî niteliğine ve ortalamayı aşan ferdî başarı ve katkıya bağlı gelir unsurları olmaktan çıkmışlar; işletme başarısına göre dağıtılan paylar haline gelmişlerdir. İşletme başarısı kâr ile ölçüldüğü andan itibaren, çalışanların ve biraz ileride göstereceğimiz üzere öncelikle yönetici/teknik kadroların gelirlerinin bir bölümü (primler), emeklerinin niteliğine; fert olarak emeğin icrasındaki çaba ve başarıya değil; mensup oldukları işletmenin, piyasada kâr göstergesi ile ölçülen başarı derecesine bağlı olacaktır. Bu, klasikleşmiş "eşit işe eşit gelir" ilkesinin en azından çalışanların belli bir kesimi için, açıkça terk edilmesi anlamına gelir.[13] Çekoslovakya'dan B. Levcik'in sözleriyle, "sosyalist meta ilişkileri... çalışanların gelirinin, piyasa tarafından sınanan ve doğrulanan faaliyetlerinin sonuçlarına bağlı olmasını gerektirir... Bu yüzden, kazançların bir bölümü, işletmenin ekonomik sonuçlarına mümkün mertebe yakından bağlanmalı... (bunların) toplam kazançlar içindeki oranı artmalıdır." Bunu gerçekleştirmenin en etkili yolu, kârlardan dağıtılan primleri,

gelirlerin önemli bir unsuru haline getirmektedir.

Bu yeni ilkenin aşırı bir uygulaması Çekoslovakya'da denenmiştir. Bu ülkede ücretlerin önemli bir bölümü maliyet unsuru olmaktan da çıkarılarak "kârlardan" ödenmekte; sadece her emek türünün asgari ücreti olarak tanımlanan ve dolayısıyla bu uygulama başlarken genellikle düşürülmüş bulunan temel ücretler, işletmenin öz fonlarından karşılanamadığı haller için devletçe garanti altına alınmış bulunmaktadır. Temel ücretleri bu statüye koymamış olsalar dahi, bütün ülkelerde, kârlardan dağıtılan primlerin temel ücret ve maaşlara oranını artıran uygulamalar esas olarak aynı anlamı taşımaktadır.

Eğer, kârdan dağıtılan primler kol işçileri ve yönetici/teknik kadrolar için aynı ilkelere tabi olsaydı, yeni modellere geçişin bölüşüm etkileri, piyasaya açılma sürecinin tabii sonucu sayılması gereken, endüstriler ve işletmeler arası farklılaşmalardan ibaret kalır; sosyal tabakalar (kol işçileri ile yönetici/teknik kadrolar) arasında sistematik bir bölüşüm etkisinden söz edilemezdi. Gerçekte ise, bu iki sosyal grup; kârlardan farklı ilkelere göre ve farklı oranlarda pay almaktadırlar.

Bu konuda, bütün ülkelerin uygulaması gözden geçirildiğinde şu ortak unsurlar tespit edilmektedir: (a) Primlerin, toplam gelirlere veya temel ücret ve maaşlara oranı yönetici/teknik kadrolarda kol işçilerine kıyasla çok daha yüksek tutulmuştur.[14] (b) Primlerin azami sınırlar bazı ülkelerde oran olarak tespit edilmiş olmasına rağmen bu sınırlamada dahi, yönetici/teknik kadroların azami payları, kol işçilerininkinin çok daha üstünde tespit edilmiştir.[15] (c) Kol işçilerine dağıtılan primlerin büyük kısmı ferdî katkılara bağlı olarak (birçok ülkede hâlâ merkezî olarak planlanmakta olan) ücret fonu içinden dağıtılmakta; yönetici/teknik kadro primlerinin tümü ise, kural olarak, işletme kârlarının bir bölümünden oluşan teşvik fonlarından ödenmektedir ve işçilere kârlardan ödenen primler bir hayli sınırlı kalmaktadır.[16]

Burada tespit edilen ilkeler, sadece reformlar sonunda kâra yönelik üretime geçmenin gelir dağılımını kol işçileri aleyhine, yönetici/teknik kadrolar lehine değiştirdiğini göstermekle kalmıyor. Özellikle (c) şıkkının sonucu olarak temel ücretlerdeki veya genel olarak ücret fonundan yapılan fiili harcamalardaki artışların, yönetici gelirlerini (kârları) azaltması sonucunu doğurarak bu iki grubu bölüşüm ilişkileri açısından sürekli olarak karşıt durumlara getiriyor. Bu yeni durumun sosyalizmin temel ilişkileri açısından taşıdığı anlama eğilmek zorundayız.

C. Sosyalizmin Temel İlişkilerinin Çözülmesi mi?[17]

I

Öyle sanıyoruz ki, bu açıklamalar, yukarıda değindiğimiz "reform ideolojisi"ne niçin ihtiyaç duyulduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim reform uygulamasına geçilmek üzere iken yayımlanan bir makalesinde O. Şik, yeni sistemin doğuracağı gelir farklarının yaratacağı tepkilere karşı; "herkesin durumu anlaması için politik çalışma gereklidir", diye yazıyordu. Ancak bu teorisyenlerin "herkese anlattıkları durum"un, sosyalizmin temel ilişkilerinde meydana gelmek üzere olan dönüşümler olmadığını yukarıda gösterdik.

Ne kadar sistematik olursa olsun, reformcuların ideolojik çabalarının ciddi güçlüklerle karşılaşması mukadderdi. İşyerlerinde işçiler arasındaki geleneksel dayanışmanın reform uygulamasına karşı bir engel olarak çıktığı anlaşılıyor. Levcik, işyerlerinde "istihdamdaki bir

sınırlamayı kabul etmeyen sahte dayanışma”dan şikâyet ediyor. SSCB’de Şçekino deneyinin başlarında, işçilerin, işlerine son verilen arkadaşlarının ücretlerini paylaşmak istemedikleri bir Sovyet yazarı tarafından belirtiyor. Keza, gelir farklılaşmalarını artırma, maddi çıkar dürtüsünü yüceltme politikaları, bu ülkelerde ve işçi sınıfı içinde daima süregelmiş olan köklü eşitlikçi özlem ve eğilimlerle çatışacaktı.

İşçi kitlelerine reform program ve uygulamalarının benimsetilmesinde ne derecede başarıya ulaşıldığı henüz belli değildir. Ancak, bazı Batılı gözlemciler, özellikle Çekoslovakya ve Macaristan’da, reformların sonunda doğan bölüşüm meseleleri karşısında sendikaların, kapitalist ülkelerdeki klasik sendikacılığı andıran yeni tavırlara yönelmekte olduğunu; ücret artışlarına direnen işletme yöneticilerine karşı işçilerin ekonomik çıkarlarını savunmaya başladıklarını ve prim-ücret ayrılığının tepkiler doğurmakta olduğunu ifade etmektedirler[18]. Bu yeni gelişmelerin ve tepkilerin kuvveti ve ileride alacağı biçim, herhalde, sistemin gelecekteki gelişim doğrultusunu belirleyecek asli etkenlerden olacaktır.

II

Sistemin temel ekonomik ilişkilerinde meydana gelmekte olan bu dönüşüm, şüphesiz ki daha geniş ve siyasi, ideolojik-kültürel ve hukuki unsurları da içeren sosyal dönüşümün bir parçası; fakat önemli bir parçasıdır. Çeşitli unsurlarından yakalayarak bu dönüşümü adlandırmak yolunda bazı teşebbüsler yapılmış, “kapitalizme dönüş” tezleri ortaya atılmıştır.

Bize öyle geliyor ki, bir sosyal sistemin (sosyalizmin) bir bütün halinde bir başka sisteme (kapitalizme) dönüşmesi gibi fevkalade önemli bir tarihî süreç ile karşı karşıya olsak dahi, 10-15 yıl gibi kısa bir zaman süresine bakarak bu büyük dönüşüme teşhis koymak; hele bunun üzerinde teorik genellemeler yapmak için vakit biraz erken olsa gerektir[19]. Bizim yukarılarda yapmaya teşebbüs ettiğimiz gibi, sistemin çözülmesine ait kritik belirti ve unsurları yakalamak; teşhis ve tahlile çalışmak ve bunlara dayanarak sistemin gelişim doğrultusuna ilişkin bazı hipotezlerle yetinmek bugün için daha doğru bir yoldur.

Ancak, “kapitalizme dönüş” tezi ile yakından ilgili iki yan konuya kısaca değinmek aydınlatıcı olabilir.

Birincisi, sosyalist ekonomilerin reformlarla yöneldikleri gelişim doğrultusu, daha eski bir iddia olan “sistemlerin birbirine yaklaşması” tezine güç kazandıran bazı unsurlar taşımaktadır. Biçimsel anlamda üretim araçları üzerindeki kamusal mülkiyeti korurken; teşebbüs fonksiyonunu ve bu fonksiyona bağlanan gelir paylarını, biçimsel mülkiyetten ayırıp işletme yöneticilerine devreden son gelişmelerle; kapitalizmin, “yönetimle mülkiyetin birbirinden ayrılması” diye özetlenen çağdaş görüntüsü arasında, en azından ekonomik birimler düzeyinde gerçek bir yaklaşmadan söz edilebilir. Nitekim Çekoslovak reformlarının baş mimarı olan O. Şik’in, Sovyet müdahalesi sonunda ülkesini terk ettikten sonra, Batı Almanya’da yapılan bir televizyon mülakatında, Çekoslovak reformları ve “sistemlerin yaklaşması” üzerindeki sorulara verdiği iddia edilen cevaplar[20], bu bakımdan ilginçtir: “(Reformlar sonunda Çekoslovakya’da) ‘yönetici işletmeleri’ olacaktı... Gerçek müteşebbislerimiz olsun istiyorduk... Rekabet ilkesini yerleştirmek istiyorduk... Bunlar, Batı ülkelerinde gelişmekte olan hususlardır. Bu, gelecekte bizleri birbirimize yaklaştıracak bir şeydir. Kendilerine kapitalist de denilse, çeşitli ülkelerin gelişmelerinde izleyecekleri model şimdi doğuş aşamasındadır... Bugün merkeziyetçi bir sosyalizm sistemi içinde olan ülkeler de er veya geç ve kaçınılmaz olarak aynı

modele göre gelişeceklerdir".

İkinci olarak, ekonomik birimlerin işleyiş ilkeleri ve müteşebbis-yöneticilerin fonksiyonları açısından gözlenen yaklaşma, şimdilik bir noktada, biçimsel-hukuki anlamıyla mülkiyet kalıplarına yakından bağlı olan bir yerde kesin olarak durmaktadır. Henüz gerçek anlamıyla bir **sermaye piyasası** mevcut değildir ve bu fark, mesela P. Wiles tarafından halen iki sistemi birbirinden ayıran yegâne anlamlı unsur olarak gösterilmektedir[21]. Bununla kastedilen, şüphesiz yeni üretilen sermaye mallarının, incelediğimiz ülkelerin bazılarında olduğu gibi üretici ve kullanıcı ekonomik birimler arasında piyasa ilişkileri içerisinde alışverişi değil; mevcut üretim araçlarını ekonomik birimlerin tamamen veya hisseler halinde satmalarını ve satın almalarını sağlayacak bir sermaye piyasasının yokluğudur.

Gerçekten de, **fertlerin** borsa işlemlerine girişmesine imkân veren bir sermaye piyasasının unsurları mevcut olmadığı gibi, bu yönde gelişme ihtimallerine ait herhangi bir belirti de yoktur. Ancak **işletmelerin** ve **bankaların** borç senetleri, tahviller ve daha sonra iştirakler ve nihayet hisse senetleri üzerinde aktif unsurlar olarak işlem yapmalarına imkân verilen bir sermaye piyasasının prototipi ve ön unsurları Yugoslavya'da filizlenmeye başlamıştır. Bir "sermaye piyasası" önerisinin Macaristan'da muhtemelen bu anlamda, ancak çok genel bir fikir olarak ortaya atılmış olması, bu bakımdan anlamlıdır.

D. Sonuç

I

Kapitalist bir ekonomide piyasa mekanizması iki farklı görevi birden ifa eder. Kaynak tahsisi ve bölüşüm. Kaynaklar, piyasa göstergelerine göre tahsis edilirken meydana gelen parasal akımlar, üretim süreci içinde farklı roller oynayan grupların da gelirlerini oluşturur. Bu iki "görev", piyasa ilişkilerinde öylesine iç içe girmiştir ki, bu sistemde bölüşüm meselelerini kaynak tahsisinden ve piyasa kategorilerinin, özellikle fiyatların bu iki fonksiyonunu birbirinden ayırmakta birçok hallerde ciddi güçlükler çekilir.

Sosyalist bir ekonomi ise, kapitalizmden farklı olarak, iki ayrı piyasa tipi "kullanma" imkânına sahip olur. Bunlardan birincisi, kapitalizmde olduğu gibi **gerçek** bir piyasadır; burada birimlerin aynı zamanda gelirlerini oluşturan gerçek nakdi akımlar vardır. İkincisi ise, **yakıştırma** (=simulative) bir piyasadır ve sosyalizme hastır; burada, birimler "hesabi" fiyatlar üzerinden mübadelede bulunur, karar verir, hesaplama yaparlar; ancak, bu "hesabi" piyasa kategorilerinden oluşan nicelikler gerçek nakdi akımlara dönüşmez; bunlarla yapılan muameleler fertlerin gerçek gelirlerini oluşturmaz. Ekonominin gerçek piyasadan oluşan bölümünde, kaynak tahsisi ve bölüşüm meseleleri, kapitalizmde olduğu gibi birbiriyle kaynaşmıştır; piyasa **yakıştırmasının** uygulandığı bölümde ise, artık normatif bir mesele olan kaynak tahsisini bölüşüm meselelerinden bağımsız olarak düzenlemek mümkün olur.

II

Genel olarak piyasa mekanizmasının, bu iki ayrı piyasa tipine bölünmesini sosyalizm sadece **mümkün** kılar; bu imkânın kullanılması ve kullanım biçimi, ayrıca kararlaştırılacak bir olgudur. Mesela, piyasa yakıştırmasının mümkün olduğu noktalarda, biraz aşağıda göstereceğimiz gibi, piyasanın hiç kullanılmaması da mümkündür. Buna karşılık, tamamen piyasa ilişkileri üzerine kurulu

(Lange tipi) bir plan uygulama modeli; ekonominin, fertlerle üretken birimler (veya bunların uzantısı olan satış örgütleri) arasındaki ilişkilerin düzenlendiği bölümde **gerçek** bir piyasaya ihtiyaç duyar. Bu, istihdam ve tüketim mallarının dağılımı ile ilgili meselelerin çözüldüğü bölümdür ve bu bölümde mübadele, fertlerin gelirlerini oluşturan veya harcamalardan oluşan gerçek parasal akımlarla gerçekleşir. Ücretler ve tüketim mallarının fiyatları gerçek piyasa kategorileridir ve bir yandan kaynak tahsisi konularında plancıların kullandığı aletler, bir yandan da bölüşüm kategorileridir ve bu yüzden bölüşüm ve kaynak tahsisi meseleleri iç içe girmiştir. Bu kesimde kaynak tahsisi ve bölüşüm meselelerinin birbirinden ayrılmayışı, sosyalizmin devraldığı insan malzemelerinin ancak maddi dürtüler vasıtasıyla plan hedeflerine yönelmeyi kabullenecek nitelikte olmasından doğar.

Buna karşılık, ekonominin, üretken birimler arasındaki ilişkilerin düzenlendiği bölümü, piyasa göstergelerine göre işlese dahi, bunu gerçek piyasa ilişkileri içinde değil, bir **piyasa yakıştırması** modeli içinde yapmak mümkün olabilir. Bu, üretken birimler (işletmeler) arasındaki piyasa ilişkilerinin gerçek, yani gelirlere dönüşen parasal akımlar meydana getirmeden; kaynak tahsisi kararlarında kıtlıklara dayanan **hesabi** fiyatlar kullanılarak işlemesi ile sağlanır. Ekonominin bu bölümü; piyasa mekanizmasının, bölüşüm etkileri yaratmadan münhasıran kaynak tahsisi görevini ifa ettiği alandır ve **mevcut** kaynakların etkin tahsisi yani statik etkinlik meselesi sosyalist planlamanın asli görevini oluşturmakta ise, bu kesimde piyasa yakıştırmasına ve hesabi fiyatlara ihtiyaç olacaktır. İşletmeler arası ilişkilerin **gerçek** bir piyasa mekanizmasına dayandırılması; parametrik plan uygulama aletlerinin kullanılmaması ve dolayısıyla planlamanın tasfiyesi anlamına geleceği gibi; kâr kategorisinin bir gerçek gelir tipi olarak temellüküne de yol açarak bölüşüm ilişkilerinde sosyalizme yabancı unsurların doğması anlamına gelir.

Öte yandan etkinlik meselelerinin planlama ile çözümünü sağlayan yegâne yöntem, piyasa yakıştırması modeli değildir; optimal planlamanın **tam hesaplama modeli**, teorik olarak, aynı amacı gerçekleştirmenin ikinci bir yoludur. Ekonominin büyümesi ve giriftleşme süreci, optimal planlama bilgisinin, tekniklerinin ve bilgisayar kapasitesinin gelişim hızının gerisinde kalıyorsa, piyasa yakıştırması modeli yerini tedricen optimal planlamaya bırakabilecektir.

Öte yandan, statik etkinlik, bütün sosyalist ekonomilerin temel meselesi olmayabilir. Ekonominin geçmişten miras kalan kaynak donatımına ve mevcut kıtlıklara intibakı değil, bu kıtlıkları kısa zamanda değiştirmeyi; hızlı bir yapısal ve teknolojik dönüşümü, sanayileşmeyi hedef alan bir sosyalist iktidar, yukarıdaki piyasa yakıştırması modeline ihtiyaç duymaz. Zira böyle bir model, niteliği icabı bir statik etkinlik aracıdır; farklı bir ifadeyle, mevcut kıtlıklara intibak için etkili bir mekanizmadır. Bundan tamamen farklı bir görevi hedef alan bir planlama sistemi, işletmeler arası ilişkileri gerçek bir piyasa mekanizmasına dayandırmayacağı gibi, piyasa yakıştırması modeline de bağımlı kılmaz. Hesabi fiyatlar kullansa bile, bunların kıtlık fiyatları olması gerekmez. Ne var ki, bu amaçlara yönelmiş sosyalist planlamanın insan malzemesi, yukarıda açıklanan nitelikleri itibarıyla farklı değilse, insan kaynaklarını plan hedefleri yönünde dağıtmada maddi özendiricilere ihtiyaç duyulacaktır. Böylece **istihdam ve tüketim meseleleri**, kaynak tahsisi ve bölüşüm ilişkilerinin kaynaştığı gerçek piyasa kategorileri (tüketim mallarının fiyatları ve ücretler) kullanılarak çözülür. **Üretken birimler arası ilişkilerde** ise, gerçek veya yakıştırma bir piyasa mekanizması, bu modelde, gerekli olmaz.

Sosyalizmin gelişimi ile piyasa mekanizmasının veya planlamanın nispi ağırlıklarındaki değişmeler; kısaca ifade edersek, plan-piyasa çelişkisinin çözümü; görüldüğü gibi, birden fazla

değişken tarafından belirlenecektir. Sosyalist toplumdaki insan malzemesinin niteliğinde meydana gelen gelişmeler, çalışanları işe yöneltmede maddi dürtülerin ağırlık derecesini, dolayısıyla piyasa ve bölüşüm ilişkilerinin birbirinden ayrılma imkânlarının sınırını belirler. Planlamanın temel meselesinin statik etkinlik veya yapısal değişme olması, ekonominin diğer bölümlerinde piyasa ilişkilerinin oynayacağı rolün genişliğini belirleyecektir. Mevcut kaynakların tahsisinin önceliği halinde, aktif plan uygulama aletlerinin kullanılma derecesi, işletmeler arası ilişkilerde **yakıştırma** veya **gerçek** bir piyasa arasındaki tercihi belirleyen etken olur ve gerçek piyasa çözümünde, ekonominin bu bölümünde dahi, kapitalizmde olduğu gibi kaynak tahsisi meseleleri bölüşümle kaynaşır; sosyalizme yabancı bölüşüm kategorileri yeniden doğar. Nihayet, statik etkinliğin önceliği, planlamadan vazgeçmeden kabul edildiğinde; piyasa yakıştırması ile optimal planlama arasında yapılacak ve esas itibarıyla geleceğe ait bir tercihte söz konusu olacaktır.

III

Sosyalist ekonomilerin genel gelişim çizgilerini bu açıdan değerlendirmek, son yılların çelişik görünüşlü tablosuna aydınlık getirebilir. Çalışmamızın başında sorulan bir soruya dönecek olursak, yeni reform modellerinde, sosyalizmin gerilik döneminin aşılmasının gerekli kıldığı unsurlarla, bizatihi sosyalizmin zorunlu unsurlarının terk edilmesi anlamına gelen yenilikleri ayırmak, kanımızca ancak böyle bir yaklaşımla mümkün olur.

Sosyalizmin geleneksel planlama modeli, istihdam ve tüketim meselelerinde gerçek piyasa mekanizmalarına dayanan; sanayileşme ve yapısal değişmeyi hedef alan gelişme stratejisinin gereği olarak da ekonominin diğer bölümlerinde, (gerçek veya yakıştırma) bir piyasa mekanizmasına ihtiyaç duymayan bir sistemi temsil eder. Sistemin dayandığı insan malzemesinin niteliğini idealize ederek piyasa mekanizmalarının **tamamen** reddedildiği; tüketim ve istihdam meselelerini piyasa dışında otoriter yöntemlerle çözmeye teşebbüs edilen “çocukluk hastalığı” dönemleri; hatta bu hastalığın müzminleştiği durumlar olmuştur. Bu ütopik teşebbüslerin iflası kaçınılmazdır[22].

Ancak, Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği’nde sosyalizm, sözü edilen insan malzemesinin niteliklerinin örneğin Marx’ın *Gotha Programı’nın Eleştirisi*’nde öngördüğü doğrultuda dönüşmesine yol açacak bir gelişim çizgisi izleyememiştir. Hatta ekonominin muharrik gücünü oluşturan yönetici kadrolarda, önceki bölümlerde açıklanan davranışsal bozukluklar belirmeye, güçlenmeye başlamış; bir noktadan sonra da, ekonomik mekanizma bu davranış biçimlerine intibak ettirilerek bunlar meşrulaşmıştır. Böylece, sosyalizmin içsel gelişiminin, maddi çıkar dürtüsünden tedricen uzaklaşan ve manevi özendiricilere yönelen bir insan tipi yaratmakla gerçekleşeceğine ilişkin tez, bu ülkelerin deneyimleri tarafından doğrulanmamıştır.

Sözünü ettiğimiz “meşrulaştırma” olgusu öyle bir anda gerçekleşmiştir ki, reformcular bunu, ustaca, iktisadi gelişme düzeyinin planlama sistemlerinde zorunlu kıldığı değişmelerin bir parçası olarak gösterebilmişlerdir. Zira yapısal değişmenin gerçekleşmesini sağlayan geleneksel planlama sistemi; insan gücü rezervlerinin tükenmesi ve sanayileşmenin ana hedeflerinin gerçekleşmesi sonunda ortaya çıkan etkinlik meselelerini çözmede aciz kalmıştır. Mevcut kaynakların etkin olmayan tahsisi yüzünden doğan israf unsurlarını gidermeyi hedefleyen yeni plan modelleri, ekonominin o ana kadar piyasa mekanizmasının dışında kalan bölümlerine (optimal planlama henüz mümkün olmadığı için) piyasa çözümlerini getirmek zorundaydı. Bunun gerçek bir zorunluluk olduğu ve ekonomilerin yeni meselelerinin geleneksel merkeziyetçi plan uygulama sistemi ile değil, ancak âdemi merkeziyetçi bir modelle ve işletmeler arası ilişkilerde piyasa kategorilerini kullanan bir sistemle çözülebileceği,

önceki bölümlerden ortaya çıkmış olsa gerektir. Ancak reform modelleri, bu âdemi merkeziyetçi çözümü, bir **piyasa yakıştırması** modeli içinde değil; ana çizgileri itibariyle bir **gerçek piyasa** modeli içinde aramaya yönelmişlerdir.

Böylece, piyasa kategorilerinin tümünü kullanan; ancak, bunlara geniş ölçüde parametrik kaynak tahsisi (planlama) aletleri olarak başvuran ve piyasa ilişkilerinin bu noktalarda bölüşüm ilişkileri meydana getirmesine imkân vermeyen ve bu sayede sosyalizmin temel ilişkilerinin bozulmasını önleyen bir model, mümkün olduğu halde reddedilmiştir. Kaynak tahsisi-bölüşüm meselelerini yeniden birleştiren; piyasa kategorilerinin gerçek gelir akımları da oluşturmasına imkân veren ikinci modele itibar edilmiştir. Bu model, sistemde artık "müteşebbislik" fonksiyonunu devralmaya hazırlanan yönetici kadroların taleplerini karşılıyordu. Zira bu kadrolar, esas itibarıyla ücret-maaş farklılaşması ile sınırlı bir maddi özendiriciler sisteminin aşılmasını; işletmeler arası gerçek piyasa ilişkilerinin asli unsuru olan kârın bir bölüşüm kategorisi, bir gelir tipi olarak da meşrulaşmasını talep ediyordu.

Bu tablonun birçok unsuru henüz tamamlanmış değildir; ancak, öyle sanıyoruz ki, reformların temsil ettiği gelişim çizgisi, tahliline çalıştığımız bu süreçlerle açıklanabilir. Bu çizginin mantıki uzantısını ise, yukarıdaki paragraflarda ortaya konan ve ekonominin tümünü gerçek piyasa ilişkilerine tabi kılan model temsil etmektedir.

Sosyalizmin Alacakaranlığı: 1982’den Gözlemler[1]

Sosyalist Planlamada Gelişmeler'in ilk baskısından bu yana dokuz yıl geçti. Buna rağmen kitabı, dil, ifade ve terminolojideki bazı sınırlı değişikliklerin dışında olduğu gibi yeniden bastırmaya, kitaptaki bilgilerin eskimediğine, tahlil ve değerlendirmelerin ise geçerliğini yitirmediğine inandığım için karar verdim. Yine de aradan geçen dokuz yıla ait olgu ve gözlemlerin, Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa'daki planlama yöntemleri, ekonomik gelişmeler ve sosyalizm sorunları bakımından ne gibi yeni saptamalar yapmaya imkân verdiğini burada kısaca tartışmak istiyorum.

Planlama yöntemleri bakımından SSCB ve Doğu Avrupa'da son yıllarda önemli değişikliklerin meydana geldiği söylenemez. 1950'li yılların ikinci yarısında planlama sorunları üzerinde başlayan tartışma on yıl sonra bu kitabın ikinci bahsinde incelenen ekonomik reformların peyderpey uygulamaya konmasıyla sonuçlanmış; 1970'li yıllar ise planlama modelleri ve yöntemleri konusunda ne önemli atılımlara, ne de anlamlı eskiye dönüşlere tanık olmuştur. Bu nedenlerle, *Sosyalist Planlamada Gelişmeler*'in kapsadığı alan içinde, ayrıntı diyebileceğimiz bazı hususları saymazsak, planlama yöntemleri üzerinde bugün söylenebilecek çok fazla yeni şey yoktur.

Ancak, bu kitabın kapsamadığı bir alanda, SSCB ve Doğu Avrupa'daki somut ekonomik gelişmeler üzerinde, özellikle 1973-sonrasına bakarak bazı ilgi çekici gözlemler ve saptamalar yapacak durumdayız. Kapitalist dünya ekonomisinin bu dönemde içine sürüklendiği çalkantılar, Doğu Avrupa ve SSCB'yi de büyük ölçüde etkisi altına almıştır. Zira 20-25 yıl önce, büyük ölçüde kendine yeterli bir ekonomik blok görüntüsü taşıyan bu ülkeler, gelişmiş kapitalist ekonomilerin egemenliği altındaki dünya ekonomisine giderek önemli ölçülerde entegre olmaya başlamışlardır. GATT istatistikleri göstermektedir ki 1955 yılında D. Avrupa ve SSCB'nin blok-içi ihracatı, toplam ihracat hacimlerinin %74'ünü oluşturmakta iken, 1980'de blok-içi ticaretin göreli genişliği %50'nin altına düşmüştür. Gelişmiş kapitalist ülkelerin, Doğu Blokunun ticareti içindeki payı ise aynı dönemde %18'den %33'e çıkmıştır. COMECON ülkelerinin bir bütün olarak Batı kapitalizmine bağlılığı böylece belirgin biçimde artarken, paralel bir gelişmeyi kapitalist sistem için gözleyemiyoruz: SSCB ve Doğu Avrupa'nın 1980 yılında gelişmiş kapitalist ülkelerin toplam dış ticaretinin içinde %5'in altında bir oran kapladığı saptanmaktadır. Bu oran 1955'te de %2,5 civarında idi. Bu nicel göstergelerden iki önemli saptama yapılabilir: Bir kere, Doğu Avrupa'nın blok-içi ekonomik ilişkileri zaman içinde gevşerken Batı ile ticaret bağlantıları giderek artan bir önem kazanmaktadır, öte yandan, COMECON grubunun Batı kapitalizmi için önemi ise sınırlı ve marjinal kalmakta ve zaman içinde de belirgin bir biçimde artmamaktadır. Bu saptamalar, dünya kapitalist sistemi ile eşit şartlar altında ekonomik ilişkilere giren bir uluslararası ekonomik blokun değil, emperyalist merkezlerce yönlendirilen dünya ekonomisine oldukça pasif bir biçimde entegre olan bir ülkeler grubu görüntüsünü ortaya koymaktadır.

Bu gelişmelerin Doğu Avrupa ekonomileri için yarattığı bir sonuç, bunların Batı'ya karşı sürekli dış ticaret açıkları vermeleri olmuştur. 1974-1980 arasında SSCB ve D. Avrupa'nın gelişmiş kapitalist ülkelerden toplam olarak 282,8 milyar dolarlık ithalat yaptığı; aynı ülkelere ihracatının ise 243,7 milyar doları bulduğu; dış ticarette blok olarak her yıl açık verdiği ve açığın toplam olarak 39,1 milyar dolara ulaştığı saptanabilir.[2] Dünya ticaret hacmi içinde çok büyük bir yer kaplamamasına rağmen bu açık, D. Avrupa'nın Batı kaynaklarınca toplam olarak 70 milyar doların üzerinde tahmin edilen[3] ve çoğunlukla Avrupa para ve sermaye piyasalarından kaynaklanan dış borcun ana nedenlerinden birini oluşturmuştur. Böylece, Doğu Avrupa başkentleri Batılı bankerlerin

olağan durak yerleri arasına girmiştir.

Kapitalist dünya ekonomisine giderek artan boyutlarda ve üstelik pasif bir konumda entegre olurken önemli dış denge ve borç sorunlarıyla karşılaşan Doğu Avrupa ekonomileri, buna karşılık bir başka temel iktisadi gösterge bakımından, ekonomik büyüme açısından, Batı kapitalizmine karşı üstünlüklerini sürdürmüşlerdir. Dünya Bankası'nın 1981 Dünya Gelişme Raporu'ndaki verilere göre, 1970-79 döneminde gelişmiş kapitalist ülkeler (millî gelir düzeyine göre ağırlıklandırılmış olarak) ortalama %3,2 oranında büyümüşler; bu kitapta planlama deneyimleri ele alınan SSCB ve D. Avrupa ekonomilerinin (Romanya hariç) büyüme hızlarının ağırlıklı ortalaması ise aynı dönemde % 5,2 olmuştur. Bu çalışmanın kapsamı dışında kalan daha düşük gelişme düzeylerindeki ülkelerde uygulanan sosyalist planlama yöntemleri de, büyüme göstergesi bakımından üstünlüklerini korumaktadırlar: Yukarıda zikrettiğimiz raporun verilerinden yapılan hesaplamalar gösteriyor ki, Dünya Bankası'nın "yoksul ülkeler" kategorisi içinde yer alan Çin Halk Cumhuriyeti 1970-79 döneminde ortalama % 5,8 oranında büyürken; aynı kategorideki diğer az gelişmiş ülkelerin ağırlıklı ortalama büyüme hızı % 3,6 (Hindistan'da % 3,4) düzeyinde kalmıştır. Dünya Bankası'nın, "orta gelirli gelişme yolundaki ülkeler" olarak tanımladığı ülkeler grubunun 1970-79'a ait ağırlıklı ortalama büyüme hızı % 5,5; bu grup içinde yer alan Moğolistan, Arnavutluk, Kuzey Kore, Küba ve Romanya'nın büyüme hızlarının ağırlıklı ortalaması ise % 8,5 olarak saptanmaktadır.

Öyle anlaşılıyor ki, bu kitapta incelenen sosyalist planlama yöntemleri bütün revizyonlara rağmen milli hasılanın ana kullanım alanları arasında tahsisinde; örneğin birikim oranının belirlenmesi, yatırımların üretim kolları arasında dağılımı gibi stratejik konularda merkezî tercihlere uygun sonuçlar sağlamaya devam etmekte ve hâlâ "büyümeci" niteliğini koruyabilmektedir. Ancak, bu kitapta ortaya konan ve statik etkinlik kavramıyla tanımlanan pek çok sorun hafiflemeden, hatta ağırlaşarak süregelmiştir. Gerek tüketim, gerek üretim mallarının talebe uygun biçimde dağılamayışı; bunun sonucunda tüketicilerin bitmez-tükenmez kuyruklara, endüstrinin ise girdi akımındaki tıkanmalardan kaynaklanan atıl kapasiteye mahkûm edilmesi; tarımda üretim potansiyeli ile fiili arz arasında, önemli farkların oluşması gibi kaynak tahsisi bozuklukları bu ülkelerin belirgin özellikleri olarak algılanmaktadır. Bir diğer ilgi çekici saptama ise, hızlı büyüme stratejilerini dış açıklarla sürdürmeye çalışan Kuzey Kore, Romanya ve Polonya gibi ülkelerin âdeta Türkiye'nin 1977-sonrasını andırır biçimde dış tıkanmalara saplanmaları olmuştur. Bunlardan özellikle Polonya'da, dış tıkanmaların yukarıda sözü edilen kaynak bozuklukları ve talihsiz bir "istikrar politikası" ile birleşmesi sonunda çok derin bir ekonomik bunalımın patlak verdiğini biliyoruz. Buna karşılık, uluslararası ekonomik konjonktürün güç yıllarını büyük tıkanmalara ve gerginliklere sürüklenmeden, göreli bir rahatlık içinde geçiştirmekte olan Doğu Avrupa ülkeleri; Doğu Almanya, Macaristan ve Bulgaristan'dır. Ülkelerin başarı yelpazesindeki bu çeşitlilik, bu kitapta incelenen çeşitli planlama modellerinden (veya ekonomik reform türlerinden) hiçbirinin tek başına makroekonomik başarı veya başarısızlıkların nedeni olarak görülmemesi gerektiğini düşündürüyor.

Son yılların bu ülkelerde sosyalizmin geleceği bakımından neler öğrettiğini tartışmak ve bu kitabın sonunda yer alan "Sistemin Gelişim Çizgisi Üzerine Bazı Düşünceler" bölümünde ulaşılan yargılarda bugün bir değişiklik gerekip gerekmediği sorusunu sormak gerekiyor. Bundan 9-10 yıl önce kaleme alınan bu bölüm, Doğu Avrupa'da sosyalizmin geleceği bakımından iyimser olmayan sonuçlara ulaşıyordu. Aradan geçen yıllar bu kötümserliği hafifletecek ekonomik ve toplumsal gelişmelere tanık olmadı. Sadece, kitapta kullandığım bir ifade ile "sosyalizmin temel ilişkilerinin çözülmesi" sürecinin bu ülkeler içinde yalnız sağdan, yalnız burjuva ideolojisi doğrultusunda etkilere maruz

kalması olgusu biraz değişmiş görünüyor. Kapsadığımız ülkelerde, önce siyasi kurumları, sonra sosyal ve ekonomik tabanı ile geleneksel bir kapitalizmin oluşmasını hedeflemiş görünen bu sağ çizgiden farklı olarak, Doğu Avrupa ve SSCB kökenli Marksist ve sol eleştirilere de tanık olmaya başladık. Daha da önemli bir gelişme, bu ülkelerin işçi sınıfları içinde resmî ideoloji ve görüşlerin dışında, hatta çoğu kez Marksist eleştirilerden tamamen bağımsız olarak âdeta kendiliğinden sosyalist tavırların oluşması, bu doğrultuda çözüm yolları arayışlarının filizlenmesidir.

Doğu Avrupa ülkelerinin yönetici kadroları arasında henüz resmî literatüre geçmemiş bir yeni kavramın son yıllarda giderek artan ölçülerde kullanılmaya başlandığı söyleniyor: Reel sosyalizm. Benim kavrayabildiğim kadarı ile "toplum biçimleri bakımından da gerçek, sadece somut olarak var olandır. Dolayısıyla sosyalizm, sosyalist ülkelerde var olan sistemdir. Bu sistemi, yani 'reel sosyalizmi' herhangi bir ideal tip biçiminde anlaşılan başka bir sosyalizm miyarına vurarak, örneğin, *Gotha Programı'nın Eleştirisi*'ndeki sosyalizmin farklı aşamaları ile karşılaştırarak değerlendirmek veya eleştirmek idealist bir yaklaşımdır; bu yüzden yanlıştır" biçiminde özetlenebilecek bir tez oluşturulmaktadır. "Reel sosyalizmin" en tecrübeli, pragmatik ve kıdemli temsilcilerinden biri, 60 yaşına girerken şerefine verilen bir yemekte, partisinin merkez komitesi üyelerine: "Hayat, birçok bakımlardan bir uzlaşmadır. Hiçbir şey insanın önceleri tahayyül ettiği gibi gerçekleşmiyor. Ben de eski düzende yaşarken kurtuluş, sosyalizm, komünizm rüyaları görürdüm; kurtuluşu görüp görmeyeceğim şüpheli idi ama günü gelince birkaç makul talimat çıkararak sosyalizmin gerçekleşeceği konusunda hiç şüphem yoktu. Bir çeyrek yüzyıldan fazla geçti ve işlerin pek de öyle olmadığı açıkça ortaya çıktı"[4] diye hitap ederken hayatın gerçekleri ("reel sosyalizm") ile "sosyalizm rüyaları" (*Gotha Programı'nın Eleştirisi*'ndeki sosyalizm) arasındaki uyumsuzluğu üstü örtülü bir biçimde dile getiriyor.

Ben, *Gotha Programı'nın Eleştirisi*'ndeki sosyalizmin bir idealist ütopya değil, bilimsel bir model olduğuna ilişkin kanımı ısrarla koruyorum. Devletin varolduğu herhangi bir sosyal sistemin, ve bu arada sosyalizmin, devlete egemen olan sınıftan bağımsız olarak tanımlanamayacağına; çok karmaşık sorunlar içeren bu tanımlama sorununun anayasalara konan giriş maddeleri veya bayramlarda büyük meydanları donatan pankartlardaki sloganlar türünden formel beyan ve iddialarla çözülemeyeceğine inanıyorum. Keza, üretim ilişkileri düzeyinde dahi, üretim araçları üzerindeki formel-hukuki mülkiyet kalıplarının değil, bu kitabın son bölümünde ele alınan türden ve artık-ürüne el koymanın biçimlerini oluşturan fiilî temellük ve egemenlik ilişkilerinin belirleyici olduğu kanısındayım.

Bu sorunların bir önsözde daha geniş bir biçimde işlenmesine imkân yoktur. Yukarıda sadece bazı unsurlarına değindiğim kuramsal çözümleme ve olgusal saptamalar sonuna kadar sürdürülürse çağımızda sosyalizmin, "reel" kapitalizmin değil, "reel sosyalizm"in gündeminde olduğu gösterilebilir. *Sosyalist Planlamada Gelişmeler*'in ilk yayınından bu yana Doğu Avrupa toplumlarında gözlenen gelişmeler bu yargıyı destekleyecek yöndedir.

Sosyalizmin Geçmişi ve Geleceği Üzerine Söyleşi[1]

Sovyetler Birliği’nin çöküşünü nasıl değerlendiriyorsunuz? Bu çöküşe neden olan en temel unsurlar neydi? Sovyet ekonomisinin temel çelişkileri neydi? Gelecek deneyimler için ne tür dersler çıkarılabilir?

Bir kere, reel sosyalizmin çöküşünü çok acı ve hazin bir olay olarak gördüğümü söylemem lazım. Sınıflı toplumlar ve onlara bağlı olarak sömürü, eşitsizlik, adaletsizlik olguları ortaya çıktıktan bugüne kadar uzanan uzun tarih içinde insanlığın daha iyi bir toplum düzeni için evrensel özlemi, bu çöküntüyle çok ağır bir darbe yedi. Bu özlem, elbette son bulmadı; ancak, sosyalizmi kendi ölçüt ve tanımlarına göre gerçekleştirmiş olan bir rejim son buldu. Aynı rejim, en azından maksimum programında, kâğıt üzerinde de olsa, komünizmi, dolayısıyla eşitsizliklerin tamamen son bulduğu ve devletsiz bir toplum biçimini hedefliyordu. Elbette resmî söylemle gerçek hayat arasında çok büyük uçurumlar vardı; ama resmî söylemin, resmî ideolojinin içeriği de tamamen ihmal edilemez. Yakından izlemeye çalıştığımız bu toplum, bizi sürekli olarak hayal kırıklığına uğratıyordu; ama bazen olumlu sürprizlerle de karşılaşıyorduk. Ütopyalar aramanın boş hayal olmadığı; gerçek hayatta, düşe kalka da olsa, bu doğrultuda bir gidişin mümkün olabileceğine dair algılamalar, beklentiler şimdilik yok oldu. Bunun tüm insanlık için çok büyük bir kayıp olduğunu düşünüyorum.

Bunu söylerken, Sovyet sosyalizmini yücelttiğim sanılmasın. Marksist devrimciler, kuramcılar, sosyalizmin iki öğeye dayandığını belirtmişlerdi. Birincisi, iktidarın halkın, yani işçi ve köylü sınıflarının elinde olmasıdır. Bu bir halk demokrasisidir. İkincisi, üretim araçlarının kolektif mülkiyetidir. “Kolektif mülkiyet” dahi, sadece burjuva mülkiyetinin lağvıyla gerçekleşmez. Mülkiyetin meyvelerinden yararlanma hakkının da toplumsallaşması gerekir. Bu da iktidarın gerçekten ve fiilen halkın elinde olması anlamına gelir. Sovyet devriminin ilk günlerinden bu yana, siyasi iktidarın proletaryanın siyasi örgütü olma iddiasındaki Komünist Partisi’nin mi; doğrudan emekçi iktidarının aygıtları olarak ortaya çıkmış olan “Sovyetler”in mi elinde olması gerektiği (örneğin Luxemburg ile Lenin arasında) tartışma konusu olmuştu. Sovyet deneyimi, parti iktidarı lehinde bir dönüşüme yöneldi. Tek başına bu olgu, Sovyet devriminin, sınıfsal niteliğini ortadan kaldırmaz; Komünist Parti, hem fiilen işçi sınıfından beslenerek; hem de burjuvalaşmaya; ayrıcalıkların kalıcılaşmasına; yozlaşmaya karşı sürekli özeleştiri ve yenilenmeye yöneldiği; kendisini temizleyebildiği sürece, sosyalizmin siyasi ölçütü (halk demokrasisi öğesi) tek parti iktidarına rağmen canlı kalabilirdi. Kolektif mülkiyetin gerçekten toplumsal mülkiyet olması da o zaman mümkün olur.

Sosyalizmin, Sovyetler Birliği’nde ve başka yerlerdeki gerçek tarihi, devrimci dönüşümlerin bu öğeleri belli ölçülerde hayata geçirdiğini bize gösterdi. Anglo-Sakson siyaset terminolojisinde “grassroots democracy” denilen doğrudan demokrasi öğeleri reel sosyalizmin en bozulmuş dönemlerinde dahi daima var oldu. İkincisi, sistemin kendini savunması için, işçi sınıfını temsil eden tek parti iktidarının varlığı zorunlu olabilir; ancak, parti-içi plüralizmin var olması, gelişmesi, korunması gerekir. Şu şartla ki, sosyalizmin temel parametrelerini içeren programın sınırları içinde kalınsın. Bu konuda, çeşitli kapitalist ülkelerde sistemi koruyan anayasal, yasal, kurumsal ve paraya dayalı fiili güvencelerin varlığını hatırlatmak, bazılarını örnek göstermek mümkündür. Partinin “kendini temizleme” süreçleri, Lenin döneminde, hatta 1920’li yılların sonuna kadar Parti-içi demokrasiyi koruyarak sürdürülebildi. Belli bir karar alınıncaya kadar fraksiyonların varlığını barındıran “demokratik merkeziyetçilik” ilkesi, o tarihlerde plüralizmin gerçek bir güvencesi olarak

işledi. Stalin ise, temizleme sürecini, fraksiyonları, aykırı düşünenleri önce parti dışına atarak; sonra mahkûm ederek, öldürerek tasfiye etti. Çin devrim tarihinde ise, çok-sesliliği koruma geleneği, daha da uzun sürdü. Stalin yöntemleri devrim öncesinde benimsenmemişti. Devrim sonrasında, önce “bin çiçek açsın” dönemi; daha sonra ise parti içinde “kapitalist yolu tutanlara karşı, karargâhı bombalayın” sloganıyla başlatılan Kültür Devrimi, sosyalizm tarihinin ileriki kuşaklara bırakacağı zengin bir mirasın öğeleridir.

Bu deneyimler başarısızlığa uğrayınca, siyasi iktidarın sınıfsal içeriği bozulur, yozlaşır; devrimci dönüşüm yıllarında doğrudan doğruya işçilerden, köylülerden beslenerek oluşan yönetici kadrolar kemikleşmeye başlar. Reel sosyalizmin geleneksel biçiminde yolsuzluk yoktur; zira yolsuzluğun tarafları burjuvazi ve burjuvaziyle iş ilişkileri içine giren devlet aygıtıdır. Üretim araçlarında özel mülkiyet kalktığı için bu karşı karşıya geliş mümkün değildir. Buna karşılık iyi tanımlanmış ayrıcalıklar vardır. Bu, “herkese emeği kadar toplumsal pay” ilkesinin, çarpık bir uygulamasıdır; zira yöneticileri “en nitelikli emek türünü sağlayanlar” olarak yorumlamaktadır ve örneğin Lenin’in Ekim devriminin hemen arifesinde *Devlet ve Devrim* başlıklı yapıtında, siyasi kadrolar için önerdiği ölçütlere aykırıdır. Ancak, bu çarpıklık tek başına sistemin bozulması anlamına gelmez. Ne zaman ki ayrıcalıklar, kayırma, torpil yöntemleri sayesinde niteliksel avantajların kuşaklar arasında tevarüsüne yol açar; âdeta kendi içinden beslenen bir yarı-sınıflaşma meydana çıkmış olur. Mao’nun “karargâhı bombalayın” çağrısı, bu eğilimleri başlangıç aşamasında durdurmak, kurutmak amacını izliyordu. Sovyet yöneticilerinin Mao’dan nefret etmelerinin ardında, aslında kendi iktidarlarına yönelik bir tehdit algılaması da vardı. Sözünü ettiğim yozlaşmanın ileri aşamalarında, tek başına devlet mülkiyeti sosyalizmin belirleyici niteliği olmaktan da çıkar. Devlet, demokrasiyi, halk iktidarını içermediği için, devlet mülkiyeti kolektif, toplumsal mülkiyet olmaktan çıkar. Bu sürecin belli bir aşamasında, örneğin SSCB’de 1960’lı yıllarda başlayan, meta üretiminin bölüşüm ilişkilerine taşınması eklenince, sosyalizmin özüne dönük ek bir bozulma da başlamış olur.

Para, mal (meta) kategorilerinin, piyasa mekanizmasının (kısmi de olsa) varlığı ile sosyalizmin ve planlamanın diyalektiğini nasıl tahlil etmek gerekir?

Bu soruyu *Sosyalist Planlamada Gelişmeler*’de inceledim, tartıştım. Burada ayrıntıya girmeden özet bir değerlendirme yapayım. Piyasa mekanizması kaynak tahsisini sağlayan tarafsız bir mekanizmadır. “Miyop” olduğu için, yani sadece bugünün kıtlıklarına göre işlediği için, uzun dönemde iyi sonuç vermez. Kısa dönemde ise etkilidir; alternatif mekanizmaların, örneğin, direktiflerle (diyelim vesika-karne yöntemleriyle) kaynak tahsisini yönetmenin içerdiği pek çok sorunu içermez. Ancak, kısa dönemde dahi bazı özel koşullarda (savaşlar, doğal felaketler gibi) piyasa-dışı mekanizmalar ehven olabilir. Bölüşüm ilişkileri ise hiçbir toplum biçiminde tamamen piyasa mekanizmaları tarafından belirlenmez. İşgücünü metalaştıran kapitalizmde dahi, sınıf mücadelelerinin biçimlendirdiği belli bir tarihsel süreç sonunda, bölüşüm, kısmen veya büyük ölçüde, piyasa dışı kurumsal, yasal, siyasi düzenlemelerce biçimlenmeye başlamıştır.

Sosyalist ekonomilerde kısa dönemli kaynak tahsisi sorunlarının çözümünde piyasa mekanizmasının öneminin vurgulanması, işin tuhaf tarafı, Stalin’in ölümünden kısa bir süre önce yazdığı bir makaleyle başlar. Bu algılama 1960’lı yıllarda hayata geçirilmeye başlandı. İşletmeler-arası piyasa benzeri (alış-satışa dayalı) ilişkiler geliştirildi. Kâr kategorisinin işletmelerde kaynak israfının önlenmesi için önemli, bazen tek başarı göstergesi olarak kullanılmasına başlandı. Burada önemli bir ayrım vardır: “Kâr”, işletmelerin başarı derecesini ölçen, hataların düzeltilmesine katkı yapan bir hesaplama kategorisi olarak kalacak mıdır? Yoksa tanım gereği, “herkese emeğine göre pay”

dağıtmayı temel bölüşüm ilişkisi olarak tanımlayan sosyalizme, bir de bir gelir türü olarak "kâr" eklenecek midir? Yugoslav sosyalizmi kârları işletme çalışanlarının tümünün paylaşmasına dayalı bir özyönetim modeli geliştirdi. Bu uygulama, işletme çalışanlarının katkısı olmayan rant-türü, tekelci avantajları emek-dışı gelir türleri olarak sisteme sokmuş olur. Sovyet reformcuları daha da ileri gittiler. İşletme yöneticilerinin karar alma alanlarını genişlettiler ve bu arada onlara istihdamı, toplam ücret ödemelerini de belirleme yetkisi verdiler. Bu yetkilerin kullanımı sonunda artan işletme kârlarının bir bölümü "prim" adı altında yöneticilere intikal etti. Böylece, ücret-kâr karşıtlığı, giderek artı-değer öğesi işletme düzleminde oluştu. Bu, sosyalizm karşıtı bölüşüm ilişkilerinin doğrudan üretim sürecine taşınması anlamına gelir.

Bu olguya, dikey hareketliliğin azalması; siyasi kadroların, yönetsel ve ekonomik bürokrasinin; yani **nomenklatura**'nın, "içten beslenme" eğilimlerinin artışı gibi sosyolojik bozulma öğeleri eklenirse, bir üretim biçimi ve toplumsal sistem olarak sosyalizmin Gorbaçov iktidara geldiğinde çözülme sürecine girmiş olduğunu söyleyebileceğimizi sanıyorum.

Gorbaçov'un "glasnost-perestroika" reformları sistemi kurtarabilir miydi?

Ben, SSCB'deki sosyalizmin aşınma ve yozlaşma eğilimlerinin, kökten bir demokratikleşme ile aşılabileceğini; ancak, bu demokratikleşmenin sosyalizmin ve rejimin güvencesi, işlerliği bakımından büyük önem taşıyan tek parti (Komünist Parti) yönetiminin korunarak gerçekleşmesi gerektiğini düşünüyordum. Öte yandan ekonomik güçlüklerin, biraz önce söylediğim çerçeve içinde kalmak (yani, bölüşüm ilişkilerini dışta tutmak) koşuluyla belli bir piyasa-plan senteziyle aşılabileceğini düşünüyordum. Gorbaçov reformlarının gündeme geldiği tarihlerde Çin ekonomik yönetimde bu sentezi başarıyla uyguluyordu. Bu nedenle, Gorbaçov programının "glasnost" öğesinin, siyasi reformları, demokratikleşmeyi içerdiği için, ekonomik reformları içeren perestroika öğesinden daha önemli olduğunu düşünüyordum. Hatta ekonomik reform perspektifi, Marksizmle bağları kopmuş, yepyeni öğrendikleri neoklasik iktisadın büyüsüne kapılmış bir iktisatçı güruh tarafından teslim alınmaktaydı. Burada, şunu söylemek lazım: Marksist iktisat, bir optimizasyon sorunsalıyla uğraşmaz; onun ana uğraş alanı, bölüşüm, değer, sermaye birikimi ve büyümedir. Neoklasik iktisat ise, kısa vadeli optimizasyon, etkin kaynak tahsisi sorunlarına yanıt arayanlara kestirme, matematiksel reçeteler getirir. Kırk, elli yıl sosyalizmin inşa sorunlarını makroekonomik perspektiflerle, planlama yöntemleriyle çözmeye çalışan ve bu uğraşları içinde Marksizmden esinlenmiş olan Sovyet iktisatçılar, ilgi odaklarını kısa dönemli kaynak tahsisine kaydırınca, birdenbire neoklasik iktisadın şık, matematiksel modellerinin efsununa kapıldılar ve reform gündeminin tahripkâr bir doğrultuya yönelmesine katkılar yaptılar.

Ekonomik sorunların aşılmasının temel bir ön koşulu olarak, ekonomik bürokrasinin "doğru ve dürüst" davranması için, ek bir motivasyonun, âdeta rüşvetin gerekli olduğu kabul edildi. Bu "müşevvik" olarak da **kâr** kategorisi kabul edilip saygınlaştı; bir bölüşüm kategorisi haline geldi; bu arada diğer rant-kazanç türleri de yaygınlaştı. Reform, sosyalizmin temel ilişkilerini aşındırmadan uygulanacaksa bu emek-dışı gelir türlerinin oluşmasına kapının açılmaması gerekiyordu. Sorumlulukları daha ağır olan yönetici kadronun, düz işçiden çok daha yüksek ücret-maaş alması, hatta (beğenmesek de) maddi ayrıcalıklardan yararlanması, sosyalizmin temel ilişkileriyle çatışmaz. Şu şartla ki bu sorumluluk, "doğru, dürüst ve toplumsal çıkarlara uygun biçimde" davranılarak yerine getirilsin. Geleneksel Sovyet sisteminde, bu davranış biçimi, "halka, topluma ve sisteme hizmet" misyonuyla görev yapan kadroların yaygınlığıyla ve Partinin toplumsal hayatın tüm bozukluklarını

denetleyen çalışma biçimiyle hayata geçirilmişti. Bu öğeler çözülmeye başlayınca, üstelik merkeziyetçi, direktiflere dayalı ekonomik yönetimin rolü azaldıkça, yönetici kadrolar kişisel kazançlarını "toplumsal çıkarı ihlal eden" kararlarla artırma imkânlarına sahip olduklarını fark ettiler.

Bu eğilimlerin yaygınlaşmaya başlaması nasıl önlenebilirdi? Bence, tek çözüm, tabandan başlayan, kitlelerin katıldığı, çok yaygın bir demokratikleşme hareketiydi. Bu, bir boyutuyla burjuva demokrasisinin geleneksel kazanımlarını (hukuk devleti, insan hakları) içermeli; böylece aydın kesimlerin desteklerini almalıydı. Diğer boyutuyla da burjuva demokrasisini aşmalıydı. "Aşma" ise, sosyalist devrimlerin başlangıç aşamalarında hep var olan doğrudan demokrasi süreçlerine dönüşü gerektiriyordu. Kitlelerin yönetimi denetlemesi, "çürük yumurtalar"ın ayıklanmasını sağlaması, Komünist Partinin bu sürece katkı yapması, yani demokratik bir devrimi tek parti yönetimiyle bağdaştırarak gerçekleşebilirdi. Bir anlamda, Mao'nun "Kültür Devrimi"ni Sovyet koşullarına uyan, yani bir Avrupa ülkesi olan Rusya'nın tarihsel birikimiyle uyumlu bir türünü hayata geçirmek...

Tabii bu söylediklerim, olaylar bittikten sonraki gözlemlere dayanıyor. "Hariçten gazel" okuyorum. Ben de, başta, Gorbaçov reformlarının bu doğrultuda bir dönüşümü başlatacağını umdum. Ancak, glasnost, adım adım sosyalizmi tasfiye etmek isteyen çevreler tarafından tutsak alındı. Bu sürecin çok öğretici bir hikâyesi, o dönemde sosyalizmi koruyan ve canlandıracak bir dönüşümü savunan Politbüro üyesi Ligaçev tarafından anlatılmıştır. Anıları Türkçe (sanırım Kaynak Yayınevi'nce) yayımlandı. Amerikalıların, AB'nin, CIA'nın rolleri ortaya çıkıyor. Bu çevrelerin programını, yine Politbüro üyesi olan Yakovlev yönetime taşıyor. Daha sonra SSCB Anayasası'nı bir dizi iç darbeyle çiğneyen ve Gorbaçov'u deviren Yeltsin bu işlevi üstleniyor. "Karşı devrim"i, Rusya Cumhurbaşkanı konumundan yöneten Yeltsin, ya Kiev'de, ya da Minsk'de Beyaz Rusya ve Ukrayna Cumhurbaşkanları ile bir araya geliyor. İçkili bir sofrada SSCB'ye son vermeyi kararlaştırıyorlar. İçki âlemi bittiğinde Yeltsin sızmıştır ve masadan diğer iki Cumhurbaşkanı tarafından taşınarak kaldırılır. Gerçekte ise, Baltık Cumhuriyetleri dışında SSCB'nin dağılması muhtemelen gündeme gelmeyecekti. Bir büyük tarih sayfasının böyle kapanması her bakımdan hazindir. Sonra, Jeffrey Sachs yönetiminde Amerikalı uzmanlar Rus ekonomisinin kapitalizme dönüş sürecini bir dizi şok tedavisi ile üstlendiler. Sovyet toplumunun birikimleri yağmalandı; olağanüstü bir hızla "oligark" diye adlandırılan bir yapmacı-vurguncu grup ekonomiye egemen oldu. On yıla yakın bir süre boyunca Rus ekonomisi her yıl küçüldü. İnsanlık tarihinde çok ender görülen bir felaket Rusya'da gözlendi: Ortalama yaşam beklentisi bu dönem içinde kısaldı.

Bugünkü Çin'in durumunu ve geleceğini nasıl değerlendiriyorsunuz?

Çin'de "dörtlü çete" yenilgiye uğratılınca, Maocu perspektifle sosyalizmi koruma stratejisi de tarihe karıştı. Buna karşılık, olağanüstü pragmatik bir ekonomik politika izleyen liderler, Sovyetlerdeki gibi tahripkâr bir şok tedavisine savrulmaktan ısrarla kaçındılar; neoliberal reçetelerin özelleştirme ve sermaye hareketlerinde sınırsız serbestleşme gibi öğelerini reddettiler. Buna karşılık, küçük ticarette, hizmetlerde özel girişimin önünü açtılar; bir anlamda buna, "alttan özelleşme" diyebiliriz; ayrıca, yerel yönetimlerde, esnek özellikler taşıyan yarı-kamusal işletmeleri geliştirdiler. Spekülatif olmayan, üretken yabancı yatırımlara kapıları açtılar. Piyasa mekanizmasını boğan kısıtları kaldırdılar. Buna karşılık ülkeyi yönetmede Partinin otoritesinin zayıflamasını titizlikle önlediler. Demokratikleşme eğilimlerine uzak durdular.

Bu noktaya kadar, mülkiyet ilişkilerinde sosyalizmin temel öğelerinin tasfiyeye uğramadığı

söylenebilir. Ancak, daha sonra, 1990'lı yılların başlarında çok kritik bir adım atıldı. Çin sosyalizminin halk sınıfları için çok önemli edinimleri olan işçi ve köylü sınıflarının eğitimini, istihdamını, sağlığını, yaşlılığını ömür boyu güvence altına alan düzenlemeler aniden kaldırıldı. Çinliler bu düzenlemelere "demir çanak" politikaları da derlermiş. Zamanla büyüyen bir demir çanaktan birlikte beslenen bir aile sofrası benzetmesi söz konusu. Batılılar, "beşikten mezara sosyal güvence" diye adlandırırlar. Kırsal işgücünün göç etmesi frenleniyor; komünler, kolektif çiftlikler, kent ekonomisinde ise devlet işletmeleri istihdam güvencesi sağlıyor; sosyal hakların önemli bölümleri bu işletmelerin bünyelerinden karşılanıyordu. Bu düzenlemeler, emeğin meta olmaması; yani, üretim sürecinin sosyalist ilişkiler içermesi anlamına geliyordu. Bu düzenlemeler sayesindedir ki, Çin sosyalizmi, ilk kırk yılı boyunca yaşam beklentisi, eğitim, sağlık düzeyleri bakımından olağanüstü mesafeler aldı; örneğin sosyal göstergelerin düzeyleri ve düzelme hızları bakımından Hindistan'la arasındaki farklar hızla açıldı.

1990'lı yıllarda bu güvenceler kaldırıldı. Devlet memurları ve bazı kazanılmış haklar dışında eğitim, sosyal güvenlik, sağlık paralı hale getirildi. Kırsal bölgelerden göç serbest bırakıldı; böylece 40-50 milyonluk ve sosyal güvencelerden tamamen yoksun bir göçmen işçi kitlesi Çin'in iktisadi mucizesinin emek tabanını oluşturdu. Bu ortamda, Çinli emekçiler, gelirlerinin önemli bir bölümünü tasarruf etmek zorunda kaldılar. Sonunda, dünya iktisat tarihinin bir dizi rekoru kırıldı. Milli gelirin yüzde 50'si tasarruf ediliyor; yüzde 45'i sermaye birikimine tahsis ediliyor; ortalama büyüme hızları yüzde 10'un üzerine çıkıyor. Bu, emeği İngiliz sanayi devrimi koşullarında metalaştırmak anlamına gelir.

Şimdi, krize karşı iç pazarı destekleyen 600 milyar dolarlık bir paketle mücadele etmeyi kararlaştırdılar. Bu paketin önemlice bir bölümünün sosyal harcamalara ayrılacağı söyleniyor. Çin Komünist Partisi, acaba, krize karşı mücadele vesilesiyle sosyalizmin geçmiş edinimlerini Çin emekçilerine geri verecek midir? Aşırı sömürü, ucuz emek maliyetleri üzerine kurulu ihracat önceliği tarihe karışırken, "sosyalizme dönüş" tekrar gündeme gelebilir mi? İşçilerin, köylülerin, işsizlerin tepkilerinden çekindikleri anlaşılıyor. Sosyalizmin kazanımlarının tasfiyesine karşı duyulan bu tür tepkiler, çok yüksek büyüme hızları sayesinde sınırlı kalmıştı. Kriz ortamında patlak veren sosyal gerilimler, Parti içinde hâlâ var olan (ve "solcu", "tutucu" diye yaftalanan) sosyalizme bağlı kadroların siyasi gücünü artırır mı? Şimdiden bilemeyiz; göreceğiz.

Kısacası sosyalizmin tarihsel deneyiminin büyük bir başarısızlıklar zinciri olduğunu da saptamış olmuyor muyuz? Böyleyse, nasıl bir dünya hayal ediyorsunuz?

Genel olarak Sovyet tipi sosyalizm tarihe karıştığına göre, ortada sistemik bir başarısızlık olduğu açıktır. Ancak, bu tarih dönemecine bir de sınıfsız bir toplum özlemini ve mücadelesini sürdürenler için taşıdığı olumsuz dersler açısından değil de, bıraktığı olumlu miras ve deneyimler açısından bakalım.

Bir örnek vereyim: Geçen yıl Elektrik Mühendisleri Odası Ankara Şubesi, "Kamu Girişimciliği" konulu bir sempozyum düzenledi. Davetliler arasında Amerika'da sol çevrelerde belli bir ünü ve saygınlığı olduğu anlaşılan Michael Albert adında biri de vardı. Albert, sunuşunda, sosyalizmin geleneksel anlayış ve uygulamalarının, öncelikle de üretim araçları üzerindeki kamu mülkiyetinin insanlığın eşit, sömürüsüz, adil bir toplumu oluşturmak için gerekli olabileceğini; ancak, yeterli olmadığını söyledi. Bir dizi örnek de verdi. Örneğin doğal yeteneği yüksek kişilerin "herkese katkısı kadar" ilkesine göre pay vermenin adaletsizliğini ifade etti. Veya nitelikli emeğe dayalı mesleklerin,

örneğin hekimliğin, insana manevi tatmin de sağladığı için, ayrıca ödüllendirilmesi gerekmediğini söyledi. Bu nedenle, ona göre, adaleti sağlamak istiyorsak hekimler, zaman zaman insanları tatmin etmeyen, eziyetli sıradan işler de, örneğin çöpçülük de yapmalıdırlar. Başka sağduyulu örnekler de verdi.

Bu sempozyumun kapanış oturumunda sentez özellikleri taşıyan bir bildiri sunma görevi bana verilmişti. Ben, diğer temaları tartıştıktan sonra Michael Albert'in "sosyalizmin kuramcılarının ve tarihsel uygulamalarının hayata geçiremediği için eşitsizliğe yol açan öğeler" üzerindeki örnekleri tek tek ele alarak gösterdim ki, verdiği örneklerin istisnasız hepsi, ya sosyalizmin kuramcıları tarafından algılanmış, tartışılmıştır; ya da SSCB, Yugoslavya, Çin gibi sosyalizmi uygulayan ülkelerin bazı dönemlerinde aynı sorunları aşma denemeleri hayata geçirilmiştir[2].

Bugün de aynı şekilde düşünüyorum. Ancak, böyle bir senteze ulaşmak için, günlük veya yakın geçmişe ait fikir ayrılıklarından, eylem farklılıklarından kaynaklanan çatışmaları bir yana bırakmak gerekiyor. Mao, bazı metinlerinde, bu türden farklılıkları, "halkın içindeki çelişkiler" diye ayrıştırmış; bunların çözümünün, aşılmasının da "demokratik" diyebileceğimiz yöntemlerle mümkün olabileceğini ima etmişti. Devrimci hareketlerin başarılı dönemleri, çoğu kez bu anlayışın egemen olduğu dönemlerdir de. Bir örnek vereyim. Moskova'da Aleksandrovski Bahçeleri diye bilinen bir yere, Bolşevik devriminin ilk yıl dönümünde Lenin'in isteğiyle bir dikilitaş yerleştirilmiş. Dikilitaş'ın üstünde, on dokuz kişinin adı var. Lenin'in isteğine göre oluşturulduğu anlaşılan listedekiler uluslararası sosyal muhalefetin ütopik, devrimci ve reformist akımlarını kapsamaktadır. Burada Thomas More, Campanella gibi ütopik sosyalistler var. Proudhon ve Bakunin gibi anarşistler var. Sosyalizmin reformculuğa açık kanadından Lassalle, Jaures; devrimci kanadından Liebknecht, Plehanov ve elbette Marx ve Engels var. Devrimden hemen sonra Bolşevikler, sözünü ettiğim düzen karşıtı sosyal muhalefetin ve "başka bir dünya inşa etme" çabalarının kapsadığı aile ağacının özet bir resmini Dikilitaş'a yerleştirivermişler. Üstelik bu aile ağacındakilerin araları da her zaman iyi olmamıştır. Marx'ın Proudhon'la ve Bakunin'le, Bolşeviklerin Plehanov'la kavgaları ünlüdür. Buna rağmen 1918'deki anlayış, bu kavgaları, aile içi ayrılıklar olarak algılamıştır. Sözünü ettiğim Dikilitaş'ta bir diğer ünlü anarşistin, Kropotkin'in adı yoktur. Nedeni, Bolşevikler tarafından devrimciler ailesinden dışlanması değil, o tarihte Rusya'ya dönmüş olmasıydı. Lenin'le görüşüyor; Bolşevik devriminin yöntemlerini eleştiren mektuplar yazıyordu. Lenin ise "Rus devriminin dedesi" olarak adlandırılan Kropotkin için "bütün o güzel geçmişiyle ve yaptığı işlerle bizim için çok değerlidir" diyordu. 1921'de öldüğünde, kızıl ve kara bayrakların dalgalandığı büyük bir törenle uğurlandı. Mezarına Sovyet Halk Komiserleri adına bırakılan çelengin üzerinde, "Çarlığa ve burjuvaziye karşı yılmadan savaşan P. A. Kropotkin'e saygıyla" ifadeleri yer alıyordu. Evi müze oldu; 1917-1933 arasında yapıtları, anıları Sovyetler Birliği'nde defalarca basıldı. Kısacası, insanlığın devrimci sosyal muhalefetinin arasındaki ayrılıklar, o tarihteki anlayışa göre, "aynı yolun yolcuları" arasındaydı. "Sınıfsız, eşitlikçi, adil ve özgür bir başka dünya inşa etme" hedef ve özleminde değil, o amaca ulaşmanın yol ve yöntemlerinde, taktik ve stratejilerinde görülüyordu. Doğrusu da buydu; ben de böyle düşünüyorum.

Tahayyül ettiğim dünyaya gelince, insanlığın uzun tarihi boyunca sınıflı toplumların çarpıklıklarına, eşitsizliklere, sömürüye, paraya ve ekonomik güce dayalı tahakküme karşı mücadele eden ve yüzlerce yıldan beri "başka bir dünyanın mümkün olduğu" çağrısını yapan kişilerin, akımların, hareketlerin nihai özlem ve amaçlarından farklı değil. Ben, kendimi, yöntemlerde anlaşamasalar bile, bu büyük özlemde, amaçta birleşenlerin ait olduğu aile ağacının içinde görüyorum.

Geçmişe Dönüşü Savunarak İleriye Gitmek[1]

Prabhat Patnaik Eylül 2005'te Ankara'da sunduğu bir bildiride, İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra kabaca otuz yılı kapsayan ve birçok kişi tarafından "altın çağ" olarak nitelendirilen zaman diliminin kapitalizmin istisnai ve "sapmalı" bir dönemi olduğunu ileri sürdü.

Bu basit önermeden önemli çıkarsamalar yapabileceğimizi düşünüyorum. Bir kere, Patnaik'in saptaması doğru ise, 21. yüzyıl kapitalizminin, müdahaleci, Keynesgil, kısmen paylaşımcı bir düzenleme biçimi ile "serbest piyasacı" diye adlandırılan ikinci bir model arasında gel-git yapan, sarkaç-türü bir gelişim çizgisi izleyeceği beklentisinin geçersiz olduğunu kabul edeceğiz.

İkincisi, bugün dünya kapitalist sistemine hükmeden güçlerin, sözü geçen istisnai, sapmalı döneme, yani "altın çağ"a dönüşü mümkün mertebe engellemek isteyeceklerini düşünebiliriz.

Üçüncüsü, aynı nedenle, "altın çağ"ın içerdiği "düzenleme biçimi"ne dönüşü savunan bir politika çizgisinin bugünkü kapitalizmin hazım sınırlarını zorlayan, hatta aşan radikal bir programın öğelerini içereceğini düşünebiliriz. Hatta "yakın geçmişteki kapitalizme dönüş" gibi tutucu görüntü taşıyan böyle bir gündemin, sadece "neoliberalizmi aşmak" ile sınırlı olmadığını, sistem karşıtı özellikler de taşıyabileceğini söyleyebiliriz.

"Geçmişe dönüşü savunmak" köktenci bir programın ana öğelerinden biri olabilir; ancak bu programı savunurken "geçmişe dönüş"ün, bugünkü sınıfsal dengeler tersine dönse bile geçmişin aynen yaşanacağı anlamına gelmeyeceğini de bilmeliyiz. Belli bir düzenleme biçimine hangi tarihlerde ve ne türden bir güzergâh izlenerek ulaşıldığı da büyük önem taşır. "altın çağ" olarak anılan "geçmiş"e, farklı sınıfların, farklı biçimlerde katıldığı belli bir tarihsel süreç sonunda ve belli bir sınıflar arası uzlaşmayı temsil ederek ulaşılmıştı. Bugün, o "geçmiş"in kurumlarına, kurallarına, düzenleme biçimine olduğu gibi dönüş mümkün olsa bile, bu, aşağıda açıklayacağım gibi, egemen sınıflara karşı verilen çetin bir mücadele sonunda gerçekleşecektir. Dolayısıyla, güzergâhtaki farklılık, ulaşılan noktadaki tabloyu da farklı kılacaktır.

Bu yazı, "geçmişe dönüşü savunarak ileriye gitmek" diye özetlenebilecek bir yaklaşımı tartışma gündemine taşımak amacını izlemektedir.

"Altın Çağ"ın Özellikleri ve Sonu

"Altın çağ"ın İkinci Dünya Savaşı sonrasında hangi etkenlerle, hangi süreç içinde ortaya çıktığını bir yana bırakıyorum. Sözünü ettiğim otuz yıllık tarih diliminin içinde ve sonlarında, metropol ve çevre ülkelerinin emekçi sınıfları ile "mazlum halklar" için ne gibi edinimler sağladığını hatırlatmakla yetiniyorum.

Metropol ülkeler

Metropol ülkelerde temel kazanımların büyük bölümü, "tam çalışmaya yaklaşan koşullarda refah devleti" olgusu ile yakından ilgilidir. Batı kapitalizminin tarihi boyunca en hızlı büyüme dönemini içeren bu yıllar içinde, ücretler emek verimini yakından izlemiş; özel tüketim aynı tempoyla artmış; genişleyen refah devleti kurumları "sosyal ücret"in, yani emekçi sınıflara dönük kamu hizmetlerinin de belirgin biçimde büyümesine yol açmıştır. Hayat standartlarındaki hızlı artışlar, sendikalaşma oranları bakımından tarihî rekorların kırılması ile eş anlı olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı içinde Polonyalı iktisatçı Michal Kalecki, kapitalizmi sürekli olarak tam çalışma koşullarında tutabilecek politika araçlarının artık var olduğunu; ancak bu koşulların burjuvazinin toplum üzerindeki egemenliğini aşındıracak süreçlere yol açabileceğini ileri sürmüştü. Kalecki'ye göre kapitalizm, sürekli tam çalışma koşullarının politik sonuçlarını, bu nedenle, hazmedemeyecektir. Bu öngörü, çeşitli biçimlerde "altın çağ"ın ortalarından sonra gerçekleşti

"Altın çağın tıkanması"na yol açan çeşitli iktisadi açıklamalar yapılagelmiştir. "*Teknik ilerlemede ve emek verimi artışlarında yavaşlama → ücret taleplerinin süregelmesi ve kâr oranlarında gerileme → sermaye birikimi ve büyümede düşme → teknik ilerlemeye yeniden olumsuz yansıma"* öğelerinden oluşan bir "talihsiz çevrim" senaryosu bunlardan biridir. Ancak, burada, Kalecki'nin öngörüsünü izleyerek "tam çalışmaya yaklaşan koşullarda refah devleti"nin **politik sonuçlarını** hatırlatmanın daha öğretici olduğunu düşünüyorum.

1960'lı yılların ikinci yarısından itibaren, tüm metropol ülkeler hızlı bir radikalleşme sürecine savruldular. ABD'de, siyah nüfus, üniversite öğrencileri ve Vietnam savaşı karşıtlarından oluşan güçlü bir muhalefet oluştu ve metropollerin en tutucusu olan bu ülke, aniden sosyal çalkantıların içine sürüklendi. 1968'in yaygın radikalleşmesinin ardından Batı ve Kuzey Avrupa'da, şirket kârlarının adım adım kemirilmesini öngören sosyalizan öneriler gündeme geldi. İspanya, Portekiz ve Yunanistan'da faşizan ve askerî rejimlerin son bulması güçlü sol, sosyalist hareketlerin iktidarlarına kapı araladı. İtalya'da ise komünist parti iktidara ilk kez çok yaklaştı. Ve nihayet 1968'in devrimci dalgalanmalarından en çok nasibini almış olan Avrupa ülkesinde, Fransa'da, Mitterand, yaygın kamulaştırma öğeleri içeren ve sosyalist/komünist/radikal ittifakının "ortak programı" ile (talihsiz bir tarihte, yani Thatcher ve Reagan'ın iktidara gelmesinden sonra) iktidara geldi.

Bu dönem, öte yandan üçüncü dünyada sömürgeciliğin tasfiyesinin ve ulusal bağımsızlığın parlak sembolleri olan Sukarno, Nehru, Nkrumah, Nasır gibi liderlerin sürüklediği bağlantısızlar hareketinin (SSCB ile dirsek teması sürdürerek) güçlendiği yılları içerir. Emperyalist sistem, elbette, varlığını sürdürüyordu. Ancak, uluslararası Keynes'çilik bir yandan az gelişmiş ülkeleri yeni bağımlılık biçimleri içine sürüklüyor; öte yandan da bu ülkelerde içe dönük, ithal ikameci ve hızlı bir büyüme sürecine imkân veriyordu. Dönemin sonlarına doğru çevre ülkelerinin hükümetleri dünya ekonomisinin sistematik olarak zengin ülkeler lehine sonuçlar veren ve bağımlılığı besleyen "işleyiş kuralları"nı sorguladılar; bu ilişkileri yeniden biçimlendirme önerilerini "77'ler Grubu" olarak Birleşmiş Milletlere ve çeşitli biçimlerde uluslararası forumlara taşıdılar. ABD ve diğerleri, yoksul ülkelerin, "*yeni uluslararası ekonomik düzen"* başlığı altında toplanan bir dizi talebini müzakere etmek ve göğüslemek zorunda kaldılar.

Kısacası, 1970'li yılların sonlarına gelindiğinde metropol ülkelerin egemen sınıfları, bu "gidişat"ı değiştirmek gerektiğine karar verdiler. Thatcher ve Reagan'ın adlarıyla anılan tepki, metropol ülkelerde emeğin yeni baştan disiplin altına alınmasını; metropol/çevre ilişkilerinde ise, üçüncü dünyadan gelen ve "çizmeyi aşan" talepleri topluca susturacak bir dizi "dış şok"un yaratılmasını ve yönetilmesini hedefliyordu. 1980'li yılların başlarında öncelikle Latin Amerika'yı (ve bu arada Türkiye'yi) hizaya getiren dış borç krizi, IMF ve Dünya Bankası'na yeni işlevler yükledi. Bazen kısaca "neoliberal model" olarak anılan düzenleme biçimi, böylece, çevre ekonomilerine taşındı.

Çevre Ekonomileri

"Altın çağ"ın çevre ekonomilerinde aldığı biçimi, Türkiye'deki yansımalarıyla gözden geçirmek

istiyorum. Bu özelliklerin çeşitli biçimler içinde birkaç Uzak Doğu ülkesi dışında üçüncü dünyanın büyük bölümünde içerildiği söylenebilir.

Temsili demokrasi Türkiye'de egemen sınıflarla halk sınıfları arasında açıkça ifade edilmemiş bir **modus vivendi**'ye dayanmıştır. İlk belirtileri 1950'lere kadar giden; ancak 1960 sonrasında olgunlaşan bu "örtülü sözleşme"ye göre, bölüşüm süreci, "serbest" piyasalarca değil, devlet tarafından denetlenecek ve halk sınıfları "sosyal devlet" aracılığıyla "gözetileceklerdir". Siyaset, böylece, ekonominin içindedir. Egemen sınıf partilerinin denetimindedir; ancak, halk sınıfları kırda, gecekondularda, ücretli, emekli konumları içinde seçmen olarak taşıdıkları ağırlıkların karşılığını alacaklardır. Buna karşılık, halk sınıflarının iktidara aday ve alternatif oluşturmasına imkân veren, düzen değişikliğini hedefleyen siyasi örgütlenmeleri yasal olarak veya fiilen engellenecektir.

İthal ikameci, planlı ve karma ekonomiye dayalı bir model söz konusudur. İç piyasaya dayanan bu modelde, ücretler ve köylü/çiftçi gelirleri dış rekabet gücünü belirleyen maliyet öğeleri olarak değil, iç talep bileşenleri olarak önem taşır. Kamu sektöründen kaynaklanan "yumuşak" istihdam ve ücret politikaları, giderek işgücü piyasalarının tümüne taşınır ve 1960'lı yıllarla başlayan yirmi yıla yaklaşan bir dönem boyunca, ücretler emek verimiyle paralel seyreder; tarım dışındaki yüksek büyüme hızını izler. Katma değer içinde ücret payı istikrarlıdır. Piyasa için üretim yapan köylünün kaderi de "serbest" piyasanın insafına terk edilmez. Giderek yaygınlaşan destekleme politikaları sayesinde tarımın ("iç") ticaret hadleri aşınmaz; hatta yükselir.

İç borçlanmanın sınırlı olduğu koşullarda "tasarruflara" negatif faiz verilmesi ve alternatif plasman alanlarının yokluğu, gayrimenkul piyasaları dışında, burjuvazinin "rantiye" katmanının güdük kalmasına katkı yapmıştır. İthal ikameci sektörlerin ve düşük reel kredi faizlerinin yarattığı "rant" olanakları, bürokratik denetimler ve kısıtlamalar sayesinde mümkün mertebe kişiselleştirilmeden paylaşılır. Burjuvazi açsından bu dönem, iç piyasaya dönük (korumadan yararlanan) üretimci, (kredi kullanan) yatırımcı katmanların altın çağıdır.

Dolaysız vergilerin ağır bastığı, artan oranlı, giderek olgunlaşan bir vergi sistemi ve iç borçlanmayı sınırlı tutup Merkez Bankası kaynaklarını (emisyonu) gerektikçe kullanan bütçeler, sosyal güvenlik sisteminin, bedelsiz hizmet sunan eğitim-sağlık kurumlarının yaygınlaşmasına katkı yapar. İşgücü piyasalarının olumlu koşullarının ve bir hayli "ileri" özellikler taşıyan toplu sözleşme/sendika/grev mevzuatının katkılarıyla, bazı Avrupa ülkelerini aşan bir sendikalaşma oranı gerçekleşmiştir. Yerel yönetimler, gecekondulaşmaya hoşgörüyle yaklaşırlar. Kent yoksullarına altyapı, belediye hizmetleri ulaştırılır. Bu ortam, kent emekçilerinde laik, dayanışmacı bir işçi sınıfı kültürünün giderek oluşmasına katkı yapmıştır. Sosyalist, devrimci akımlar Cumhuriyet tarihi boyunca ilk kez kent emekçilerinin saflarında kök salmaya başlamış; hatta yer yer köylülük içinde yeşerme alanları oluşturmuştur.

"Neoliberal" Dönemde İktisat Politikası Seçenekleri

Sermayenin sınırsız tahakkümünü oluşturma girişimi

Metropol ve (Türkiye dâhil) çevre ekonomilerinde ve dünya ekonomisinin işleyiş kurallarının belirlenmesinde, "neoliberal" yaftasıyla anılan dönüşümler, özünde, **sermayenin sınırsız tahakkümünü oluşturma, yerleştirme girişimi** olarak adlandırılmalıdır.

Kapitalizmin uzun tarihi boyunca sermaye daima tam tahakkümü aramıştır. Ancak, yukarıda

açıkladığım gibi, Batı'da refah devleti, çevre ekonomilerinde "popülist" rejimler, emekçi sınıf ve katmanların mücadelelerinin katkısıyla sermayenin çeşitli biçim ve mekanizmalarla "sınırlandığı" koşulları içerir. Emperyalizmin egemen sınıflarından çeyrek yüzyıl önce başlayan bir tepki, bu "sınırlanma" koşullarının tasfiyesini hedefledi. Ülkeden ülkeye değişen farklı tempolar içinde, Kuzey'de ve Güney'de emekçi sınıfların ve mazlum halkların çoğu kez çetin mücadelelerle, bazen de uygun konjonktürel koşullarda gerçekleşen sosyal ve ekonomik kazanımları, adım adım eritilmeye başlandı.

Türkiye'de temsili demokrasiye geçişi izleyen otuz beş yıl boyunca halk sınıflarının sosyal ve ekonomik edinimleri "popülizm" diye adlandırdığım bir düzenleme biçiminin sınırları içinde kaldı. Popülizmin de, Batı'daki "refah devleti" gibi Türkiye'nin egemen sınıflarının ve uluslararası sermayenin mutlak tahakkümüne belli sınırlar getirdiğini yukarıda açıkladım. Ancak, popülizmin sınırlarının, zaman zaman Batı Avrupa türü ve sınıf tabanlı bir plüralist demokrasi doğrultusunda aşılması fırsatları oluştu. Her seferinde egemen sınıflar demokrasinin bu doğrultuda genişlemesini önlediler. 1946'da uluslararası ilişkilerde ABD egemenliğine teslim olmaya kararlı Türkiye'nin egemen güçleri, çok partili rejimi sosyalist akımları ezerek oluşturdu. Egemen sınıflar 1971'de yükselen sol akımları baskı yoluyla ve kan dökerek durdurmayı yeğlediler; ancak dünyanın radikalleşmekte olduğu bir konjonktürde kalıcı çözümler getiremediler. 1980'de ise, dünya konjonktürü artık, kesinlikle sermaye lehine dönüşmekte idi; bu nedenle halk sınıflarını demokrasiyi genişleterek siyasete katma seçeneği gündem dışı kalmıştı. Sermayenin metropollerden başlayan büyük saldırısına, çevre ülkelerinden ilk katılan egemen sınıflardan biri olma ayrıcalığı Türkiye burjuvazisine aittir.

Acil gündem: Mevzilerin savunulması

"Sermayenin sınırsız tahakkümünü yerleştirme saldırısı" olarak nitelendirdiğim dönüşümler emeğin geçmiş edinimlerinin teker teker tasfiyesini hedeflediğine göre, bu süreç devam ettikçe "mevzilerin savunulması"nın sosyalist iktisatçıların acil gündeminde öncelikle yer almasında şaşılacak bir şey yoktur.

Böylece, 1980'de iç piyasalardaki fiyat denetimlerinin kaldırıldığı koşullarda toplu sözleşmelerin askıya alınarak ücretlerin yüksek hakem kurulunca belirlenmesine; 1982 Anayasası'nı izleyen yasalarla sendikalaşmaya getirilen kısıtlamalara; Özal'lı ANAP yıllarında tarımsal destekleme politikalarının adım adım erimesine sosyalist iktisatçılar karşı çıktılar. Bu tavırlar, işçi sınıfının ve köylülüğün bölüşüm ilişkilerinde doğrudan doğruya piyasa güçlerine teslim edilmesine, farklı ifadeyle sermayenin ekonomik gücü karşısında emekçi sınıfları koruyan yasal düzenlemelerin ve fiili uygulamaların tasfiyesine dönük politika dönüşümlerine karşı fikir ve ideoloji planında direnilmesi anlamına gelir. Keza, sermayenin vergi yükünü hafifletip, kamu maliyesinin finansmanını tüketici veya ücretli konumlarıyla emekçilerin sırtına yıkan değişimlere ve bu koşullarda bütçe açığını daraltmaya öncelik verdiği için "sosyal devlet"i destekleyen kamu harcamalarını aşağıya çeken maliye politikası "reform"larına da karşı çıkılması doğaldı.

Sermayenin genel saldırısının daha karmaşık etkiler içeren öğeleri vardı. Planlamanın giderek etkisizleştirildiği koşullarda dış ticaretin serbestleştirilmesi, sektörel verim artışlarını hedefleyen önceliklerin izlenmesini gündem dışı bırakıyor; rekabet gücünü, emek maliyetlerini aşağıya çekerek artırma çabalarına öncelik veriyordu. Sermaye hareketlerinin serbestleşmesi emek-karşıtı baskıları daha sistematik hale getirdi. Zira "dışa açılma"nın bu adımı, bir yandan TL'yi değerlendirerek,

ücretleri bastırmayı rekabet gücünün temel yöntemi haline getirmekte; öte yandan da iç borç kâğıtlarının tedavülünün ve borsanın kurumlaşmasını zorunlu kılarak Türkiye ekonomisinin kaderine hükmetme konumuna gelen rantiyelerin saltanatını pekiştirmekte idi. Sosyalist iktisatçılar, bu nedenlerle, hem dış ticarete, hem de sermaye hareketlerine yansıyan serbestleşme, dışa açılma modellerine karşı çıktılar.

Durgunlaşma öğelerini besleyen, sermaye birikimini ve uzun vadede büyüme potansiyelini aşağı çeken; ekonominin kırılganlığını, örneğin finansal krizlere yatkınlığı artıran politika öğelerinin, sınıfsal yansımaları da açık olmayabilir. Burada sosyalist iktisatçıların tavrı, durgunluğun emekçi sınıfların mücadele ve örgütlenme gücünü zayıflattığı; bunalımların (örneğin finansal krizlerin) ise emeğin geçmiş edinimlerinin daha da hızla tasfiyesi için (bu koşullarda hızla ekonomik yönetime egemen olan IMF/Dünya Bankası'nın da katkılarıyla) uygun ortamlar yarattığı saptamalarından hareket etmelidir. Yakın geçmişte Türkiye ekonomisinin en hızlı ve çalkantısız büyüme dönemini içeren 1962-1976 yıllarının emekçi sınıfların örgütlenme ve mücadele güçlerinin de arttığı bir dönem olması bu bakımdan öğreticidir.

Son yılların kimi politika öğeleri, yabancı, çok uluslu sermaye ile yerli burjuvazi arasındaki gerçek veya potansiyel çelişkileri, yabancılar lehine çözmeyi hedeflemiştir. Uluslararası tahkimin iç hukukun önüne geçmesi, DTÖ'nün yabancılara yerlilerle eşit koşullar (dolayısıyla eşitsiz güç nedeniyle avantaj) sağlamayı güvence altına alan hükümleri veya yabancılara dönük özelleştirmeleri örnek verebiliriz. Keza ülke ekonomisini dış etkenlere karşı belli biçimlerde ve ölçülerde koruyan önlem ve savunma mekanizmalarının kaldırılması da aynı çerçeve içinde değerlendirilebilir. Bu, ekonomik ve sosyal politikaların giderek genişleyen bir bölümünde karar alma sürecinin siyasi iktidardan dış kurumlara (IMF, DB, AB ve ABD'ye) devredildiği durumlarda bir **bağımsızlık ve hükümranlık sorunu** olarak gündeme geliyor.

Bu sorunlar tartışıldığında, kimi sol çevreler, "sermayenin yerlisi, yabancısı fark etmez; esasen **ulusal** sermaye artık önemsizdir" veya "gerici iktidarlarının karar alma alanlarının daralmasına karşı çıkması abestir" türü görüşleri ileri sürüyorlar. Ben, **dışa teslimiyet** çizgisine kesinlikle karşı çıkılmasından yanayım. Bazı konularda, "dışa açılma"nın, (örneğin iç pazara dayalı bir politika modelinden, rekabet gücünü bir yaşam-ölüm sorunu haline getiren serbest ticaretçi modele geçişin veya büyüme sürecini, krizlerle dolu çalkantılı bir patikaya savurup aşağıya çeken sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesinin) emek aleyhtarı sistematik sonuçlar yarattığını yukarıda açıklamaya çalıştım. Ancak, bu gerekçelerin de ötesinde, halk iktidarlarının gündeme geldiği koşullarda, ekonominin güç odaklarının yerli burjuvazinin elinde olmasının yaratacağı engeller, uluslararası sermayenin ekonominin, hatta toplumun kaderinde ağır bastığı koşullardan çok daha hafif olacaktır. Bu nedenle, uluslararası sermayeye ayrıcalıklar getiren, ekonomik ve sosyal konularda bağımlılığı törpüleyen yönelişler karşısında, sosyalist iktisatçıların da muhalif tavırlar almasının doğru olduğunu düşünüyorum. Emperyalizme teslimiyetin Türkiye toplumunun kaderi olmadığını, sosyalist iktisatçıların her vesilede, ısrarla, sabırla, ayrıntılı açıklamalarla halkımıza iletmeleri gerekiyor.

Dikkat edileceği gibi, "mevzileri savunma" veya "geçmiş edinimleri koruma" olarak özetlediğimiz tavırlar, iktisat politikası tartışmalarında, "alternatifiniz nedir?" sorusunu; belirlediğimiz alanlarda "var olanı koruyalım" (veya kısaca "yapma!") diye yanıtlamaktadır. Böylece, bir anlamda negatif (yapılması gerekenleri değil, yapılmaması gerekenleri içeren) bir politika gündemini savunmak

zorunda kalan sosyalist iktisatçılara, burjuva ideologların “tutucu” (bazen “dinozor”) yaftasını yakıştırmasında şaşırtıcı bir şey yoktur.

Bu karikatürleştirmeye rağmen, sermayenin karşı saldırısı süregeldikçe, sosyalist iktisatçılar savunmacı stratejiyi sürdürmek zorundadırlar. En azından, sahte-bilimsel gerekçelerle gerçek misyonu gizlenen neoliberal gündemin sınıfsal içeriğini emekçilere teşhir etmek ancak böyle mümkün olmaktadır. Keza, “kaçınılmazlık” efsanesinin dayanaksızlığını, “var olanı korumamız mümkündür ve uygundur” söylemini güçlendiren çözümlemelerle gösterebiliyoruz.

Savunmadan karşı hücuma...

Ne var ki, mevziler teker teker düşmektedir. “Var olanı korumak” diye özetlenebilecek savunmacı strateji, giderek daralan bir alanın içine sıkışmak zorunda kalmaktadır. Bu nedenle, “iktisadi ve sosyal politikalarda alternatifler” sorunsalını sadece “negatif” değil, ona ek olarak “pozitif” (yani yapılması gerekenleri de içeren) bir gündemle zenginleştirmek; yani “karşı hücuma geçmek” artık gerekiyor.

Burada iki farklı yaklaşım söz konusu olabilir: Birincisi, “alternatifler” tartışmasını, TCMB, Hazine, Gelirler Genel Müdürlüğü gibi ekonomik yönetim birimlerinde gözlenen teknik düzey ve ayrıntılara taşımak... Âdeta bir “gölge ekonomik yönetim” gibi seçenekler üretmek. Bu doğrultuda bir çaba, ister istemez bugünkü ekonomi politikasının kurumsal parametrelerinin ve yapısal özelliklerin (örneğin TCMB özerkliği, üst kurulların varlığı, Gümrük Birliği’nin ve DTÖ yükümlülüklerinin geçerliliği, 1989’daki 32 sayılı karardan kaynaklanan “safra” gibi) önemli bir bölümünü veri kabul etmek zorunda olacaktır. Bu nedenle, ister istemez “tutucu” ve bugünkü kurumsal/yapısal özellikleriyle kapitalizmi (emek-yanlısı marjinal düzelmeler önererek) yönetmek türü bir gündeme mahkûm olacaktır. Egemen sınıflar bloku içinde yer alan kimi grupların zaman zaman bu tür bir “düzen-içi ekonomik muhalefet” arayışı içinde olduklarını ve ilericilerin bu doğrultudaki katkılarını belli koşullarda sahiplenebileceklerini de akılda tutmalıyız.

Bu tür bir düzen-içi söyleme tutsak kalmamanın bir yolu, kanımca, sosyalist iktisatçıların karşı hücumunu bu yazının başlangıcında ortaya attığım “geçmişe dönüşü önererek ileriye gitmek” stratejisine dayandırmak olabilir[2].

“Geçmişe dönüşü önermek”ten kastettiğim, artık büyük bölümü tarihe karışmış olan “popülist” dönemin özellikle emeği, istihdamı ve “sosyal devlet”i destekleyen; ülke ekonomisini dış şoklara karşı koruyan; statik etkinlik yerine büyüme, sanayileşme, sermaye birikimi ve istihdam lehine öncelikleri, planlama aracılığıyla ekonomiye taşıyan tüm politika öğelerinin yeni baştan hayata geçirilmesinin savunulmasıdır. Rantiye ve yabancı sermaye saltanatını geçmişte engellemiş veya sınırlamış tüm politika öğelerine dönüşün önerilmesidir. Rekabet gücünü fetişleştiren ihracat fanatizmi yerine iç piyasa önceliğine dayalı stratejik perspektifin sahiplenilmesidir.

Ayrıntılı bir döküme geçmeden bu önermeleri birkaç somut örnekle zenginleştireyim: Sermayenin 1970’li yılların sonundaki oranlarda ve kapsamda vergilenmesi; hem artan oranlı dolaysız vergilerin denetimini, hem de gerekirse (örneğin iç borç stokunun düşürülmesini hedefleyen) bir kerelik bir servet vergisini hedefleyecek kapsamlı bir servet beyanının uygulanması; bu tür önlemlere “sermaye kaçışı” ile tepki gösteren servet sahiplerini önleyici ve cezalandırıcı (örneğin sermaye giriş-çıkışlarını izne bağlayan, ihlal halinde kamulaştıran) savunma mekanizmalarının oluşturulması... Bütçe açıklarının Merkez Bankası’nca finansmanına imkân verilmesi; kamuya ait eğitim ve sağlık

kurumlarında bedelsiz hizmet sunumu; işgücü piyasasını ve sosyal güvenliği düzenleyen mevzuatta 1980 sonrasındaki tüm kısıtlamaların kaldırılması; tarımsal desteklemenin tüm ürünleri kapsayacak biçimde genişletilmesi... Özelleştirilen kuruluşların yeniden kamulaştırılmasına açık bir programın oluşturulması; yeniden oluşturulacak kamu kuruluşlarında istihdamı koruyacak, artıracak önceliklerin yeniden oluşturulması... Yabancıların borsaya ve kamu borç senetlerine girişlerinin önlenmesi; hatta İMKB'nin kapatılmasının gündeme getirilmesi... Bağımsız bir dış ticaret politikasını kısıtlayan AB ile gümrük birliğinin askıya alınması; iktisadi ve sosyal alanlarda siyasi iktidarların hareket alanını sınırlayan tüm uluslararası bağlantıların gözden geçirilmesi...

Bunlar, artık tarihe karışmış olan düzenlemelerin yeniden hayata geçirilmesi anlamında bir "eskiye dönüş" programıdır. Popülist dönemde sosyalist iktisatçılar, bu düzenlemeleri yeterli saymazlar; korunmasını savunmazlardı. O dönemde, burjuvazinin hazmettiği, dolayısıyla **status quo**'cu sayılacak bir politikalar ve düzenlemeler kümesini bugün savunmak, bence, kapitalizmin bugünkü sindirme sınırlarını zorlayan bir program olarak algılanacaktır. Zira, sermayenin karşı saldırısının Türkiye bakımından başlangıç yılını oluşturan 1980 başlarından bugüne kadar, yerli ve uluslararası sermayenin Türkiye programı popülist dönemin yukarıda sözü geçen düzenlemelerinin adım adım tasfiyesinden oluşmuştu. Böylece Türkiye'yi sermayenin sınırsız olarak hükmettiği bir topluma dönüştürme projesini peyderpey hayata geçiren güç odakları, çeyrek yüzyıllık bir operasyonun meyvelerini yitirmeyi sineye çekemezler.

Öte yandan "geçmişe dönüş" savunulurken, dünün tekrar yaşanmasının artık mümkün olmadığının da farkında olmamız gerekir. 1970'li yılların sonlarında, Türkiye'de sosyalistler, sözünü ettiğimiz düzenlemeler ve uygulamalardan oluşan politika öğelerini savunmanın değil, aşmanın mücadelesi içinde idiler. Bugün savunacağımız 1980'e dönüş gündemi ise, 2005 yıllarında sermaye ile dişe diş bir mücadeleyle hayata geçirilebileceği için, sermayenin sınırsız tahakkümüne giden yolu ancak böyle önleyebileceğimiz için ilerici bir program oluşturacaktır.

1970'li yılların sonlarında **status quo'**cu olan bir "model"e dönüşün mücadelesi, 2005'te "ilerici" oluyor. Geçmişe dönüşü savunurken ileriye gitmemiz mümkündür. Geçmişi yeni baştan inşayı hedefleyen bir programın (başarıya ulaştığı takdirde) varış noktası ise geçmişin tekrarı olamaz. Zira o noktaya ulaşılırsa, bu, burjuvazi yenilgiye uğratılarak gerçekleşmiş olacaktır. Bu bakımdan sınıflar arası denge çeyrek yüzyıl öncesine göre çok farklı bir tablo içerecektir.

Elbette, 2005'in politik ve toplumsal koşulları, bu senaryoya gerçek dışı, "hayalperest" bir görünüm vermektedir. Ne var ki, yerli ve yabancı güç odaklarını sürekli tedirgin eden bir söylemin emekçi sınıflar üzerinde ne türden uyarıcı ve dönüştürücü etkilere yol açacağını bugünden öngöremeyiz.

Türkiye Solunun Yakın Tarihinde Kritik Dönemeçler[1]

I. Giriş

Türkiye'de sol siyasette bir tıkanma olduğu şüphesizdir. Dünyanın çeşitli coğrafyalarında gözlenen "geleneksel sol partilerin gerilemesi" olgusunun Türkiye'ye yansımasının ötesinde bir şey kastediyorum. Yakın geçmişteki gelişmelere bakarak meramımı anlatayım.

Son çeyrek yüzyıla, tüm toplumlarda ve kapitalist dünya sisteminin bütününde, sermayenin sınırsız tahakkümünü hayata geçirmeye dönük bir saldırı damgasını vurmuştur. Ülkeden ülkeye değişen farklı tempolar içinde, Kuzey'de ve Güney'de emekçi sınıfların ve mazlum halkların çoğu kez çetin mücadelelerle, bazen de uygun konjonktürel koşullarda gerçekleşen sosyal ve ekonomik kazanımları, adım adım eritiliyor.

Bu saldırıya karşı iki farklı direnme türü gözleniyor: Latin Amerika'da, yer yer Hindistan'da, zaman zaman Batı Avrupa'da saldırının **sınıfsal** niteliğini teşhis eden ve direnme eylemlerinde uluslararası ve yerel sermayeyi hedefleyen sınıf mücadeleleri patlak veriyor. Latin Amerika'da olduğu gibi sermayenin programını bazen durdurabiliyorlar; ancak alternatif programları hayata geçirmede sağlanan başarıların ne kadar kalıcı olduğu henüz belli değil. Avrupa'da ise, kısmi, kısa vadeli engellemeler söz konusu oluyor. Ancak, bu direnme türünün ortak ve belirleyici öğesi, halk sınıf ve katmanlarının, emekçilerin, sınıfsal konumlar içinde politik tavır almalarıdır. Pek çok yerel, dönemsel özellikler taşımalarına rağmen, işçi sınıfının tarihsel (19. ve kısmen 20. yüzyıl'daki) mücadele biçimleriyle benzerlikler söz konusudur. Örneğin Latin Amerika'da hemen hemen her ülkede, **sol** ve **sağ**, sosyal mücadeleler tarihinde bu iki büyük akımı farklılaştıran temel sınıf platformlarıyla karşı karşıya geliyor. Burada "sol", geleneksel partileşme şablonlarından ayrışsa dahi, Batı'nın aydınlanma geleneğinin türevi olan sosyalizmle şu veya bu boyutta ilişkili ve laik özellikler taşıyan bir siyasi akımdır.

İkinci direnme türü, Ortadoğu'da, İslam dünyasında, Batı'nın, modernizmin simgelediği kültürel, ideolojik, ekonomik hegemonyaya karşı, tutucu ("kaynaklarına dönüş") tepkileriyle ortaya çıkıyor. Batılılaşan, Batı'yla iş birliği yapan yerel elitler hedef oluşturur; yerli burjuvazi değil. Batı karşıtlığı belirleyicidir; kökten bir emperyalizm karşıtlığı değil. Yerine göre Müslüman Kardeşler, Hamas, Sadr, Hizbullah, El Kaide gibi siyasi akımların kitle tabanını oluşturan, köktendinciliğe dayalı ve ülkelerin yönetici kadrolarını, zaman zaman diğer dinleri, mezhepleri, azınlıkları hedefleyen tepkiler vardır. Özünde sınıfsal bir refleksten kaynaklanıyor olabilir. Ancak bu, Batı tüketim normlarına tutkun elitlerin temsil ettiği "aykırı" hayat tarzlarına, farklı, yüksek tüketim düzeylerine karşı tahripkâr bir nefret biçiminde patlak veriyor. Ortadoğu coğrafyasında İslami referanslar içeren bu tepki türü, Balkanlar'da, Kafkaslar'da şoven milliyetçi özellikler kazanıyor.

Türkiye'de, tarikat-cemaat ve siyasi İslâm'ın denetiminde Müslümanlık kimliğinin ağır bastığı; şoven milliyetçi savrulmaların da ikinci planda var olduğu "Ortadoğu" tipi bir halk muhalefeti siyasete damgasını vurmaktadır. Burada da dinsel kurallara göre yaşamayan, onları umursamayan, Ramazanda içki içen, küpeli, uzun saçlı insanların, gençlerin; cinsler arası eşitlik talepleri adına açık-saçık giyinen, "serbest" davranan kadınların temsil ettiği yaşam biçimlerine karşı duyulan husumet ile sınıfsal tepki iç içe girmiştir. Tarikat-cemaat ideolojileri, tepkilerin sınıfsal hedeflerden ayrışmasına özen gösterir. Ankara'nın bir gecekondu lisesindeki bir öğretmenin, "Türkiye'de yoksul insanlarda dindarlık daha yaygın ve yoğundur" saptamasına karşı "Allah'a şükür ki yoksuluz"

tepkisini gösteren öğrencinin tavrı tipiktir.

Türkiye'deki İslâm referanslı halk muhalefetinin, Mısır, Irak, Lübnan, Pakistan, Ürdün ve Afganistan'daki durumun aksine, 2003-2008 yılları boyunca AKP iktidarına karşı hiçbir kitle eylemine kalkışmamış olması ilginçtir. 2003 Martında TBMM'de reddedilen Irak tezkeresine karşı Ankara'daki büyük halk yürüyüşünün içinde İslâmcı örgütlenmelerin yer almamış olması düşündürücüdür. Keza, çeşitli ülkeleri kapsayan son yıllardaki kamuoyu anketlerinde ABD karşıtlığı bakımından dünya listelerinin hep en önünde yer alan Müslüman Türk halkının, 2003 sonrasında emperyalizmin Irak'ta, İsrail'in Lübnan ve Filistin'de gerçekleştirdiği yaygın kıyımlara karşı genellikle sessiz kalan AKP yönetimini kitle (Cuma cemaati) gösterileriyle hiç protesto etmemiş olması da anlamlıdır. Şu soru akla geliyor: Acaba, diğer Ortadoğu ülkelerinde halk muhalefetini sokaklara taşıyan tarikat-cemaat örgütlenmeleri, köktendinci siyasi İslâm, örneğin Müslüman Kardeşler Türkiye'de fiilen iktidarda olduğu için mi AKP sokakları da kontrol edebilmektedir?

Biraz daha geriye gidelim ve AKP'yi iktidara getiren 2002 ortamını hatırlayalım: Ekonomik krizin göbeğindeyiz ve emeğiyle geçinen sıradan, yoksul insanlarda, kriz yönetimini IMF güdümüne bırakan siyasi hareketlere, partilere karşı hemen hemen elle hissedilir bir nefret duygusu var. Sonunda neoliberal politikalara sürüklenerek krizi yöneten tüm partiler çok etkili bir halk tepkisi sonunda TBMM'den tasfiye ediliyor. Ancak, bu tepki, köktendinci geçmişi bilinen; bir boyutuyla cemaatlerle, diğer boyutuyla sermaye gruplarıyla organik bağları olan bir siyasi hareketi iktidara getiriyor.

Türkiye'de "sol siyasetin tıkanması" ile eşitsizliği, sömürüyü, adaletsizliği, yoksunluk ve yoksulluğu, bağımlılığı; kendi kaderine hâkim olamama, başkalarına el açmaya muhtaç olma gibi (ve büyük ölçüde sınıfsal konumlara bağlı olan) durumları sineye çekemeyen insanların sol akımlara değil, Ortadoğu türü İslamcı, tarikat-cemaat bağlantılı köktendinci akımlara yönelmiş olmasından söz ediyorum.

"Sol" terimi, bence iki öğe içeriyor: Birinci olarak bir sınıfsal tavır alış söz konusudur. Bununla, emek ile sermaye, varlıklı ile çulsuz, zengin ile yoksul, muktedir ile yoksun arasında çıkar çatışmalarının olduğu her durumda, emekten, mülksüzden, yoksuldan, yoksundan yana tavır almayı kastediyorum. Herhangi bir siyasi hareketin kitle desteğinin emekçi, yoksul sınıf ve katmanlardan oluşması, o harekete "sol" karakter kazandıramaz. Haklı-haksız bazen İdris Küçükömer'e atfedilen bu tezin yanlış olduğunu düşünüyorum. Türkiye bakımından, belli tarihsel konjonktürlerde DP, AP, AKP'nin salt bu özelliklerinden ötürü "solcu" sayılması yanlıştır. Kitle desteği bir şeydir; sınıfsal siyaset izlenmesi ayrı bir şeydir.

İkincisi, sınıfsal siyaset çizgisinin, şu veya bu biçimde aydınlanma geleneğiyle bağlantılı (veya onun türevi) olması. Bununla, aydınlanma geleneğinden (Marksizmden) geldiği için sosyalizmi, sosyal demokrasiyi veya "aydınlanma"nın T.C. koşullarında yansıması olan "Cumhuriyet değerleri"ni (laikliği, Batı'ya özgü rasyonel, eleştirel düşünce sistemini) benimsemiş olan siyasi akımları kastediyorum. Bu siyaset ve düşünce sistemlerinin, salt Batı kökenli aydınlanma geleneğiyle bağlar taşıdığı; Osmanlı'nın bünyesinden kaynaklanmadığı, oradan türetilmediği için halk sınıflarıyla kopukluk içinde olmaya mahkûm oldukları savının yanlış olduğunu düşünüyorum.

Bu görüşleri, Türkiye solunun yakın tarihine bu açıdan bakarak desteklemek istiyorum. Vurgulamak istediğim ana sav şudur: 21. yüzyılın başlarında Türkiye solunun hal-i pürmelali, tarihsel, kültürel, ideolojik bir mahkûmiyetin değil, bir "savrulma"nın sonucudur. Parlamenter demokrasinin altmış

küsur yıllık tarihinde, aydınlanma geleneğini izleyen sol akımların, halk sınıflarının desteğini kazandığı, onlarla belli boyutlarda bütünleşmeyi başardığı dönemeçler olmuştur. Kurulu düzen, her seferinde bu dönemeçlerin kalıcı bir miras bırakmasını önlemiştir. Bu çalışma, bu dönemeçler üzerinde odaklanmaktadır.

II. Türkiye'de Demokrasinin İlk Günahı: 1945 Sonrası

Türkiye'de çok partili rejime sosyalist ve sol seçenek tasfiye edilerek geçildi. İkinci Dünya Savaşı'nın karanlık yıllarında bile filizlenen, 1945-1946'da ise hızla topluma damgasını vurmaya başlayan saygın bir sol birikim söz konusuydu. Sosyalist-komünist partileşme, solcu düşünürler, yayınlar ve sınıf bilincini yerleştirmeyi hedefleyen sosyalist eğilimli sendikalar bu birikimi siyasete, şu veya bu derecede taşıyabileceklerdi. Kısa süren bir siyasi plüralizm ve sola özgürlük aşaması içinde ana muhalefet (DP) radikal sol ile dirsek teması kuruyor. Ne var ki, CHP iktidarının ağır baskıları, bu olası iş birliğine hızla son veriyor. Büyük bir hızla tüm sol örgütler, sendikalar kapatılıyor. CHP'nin örgütlediği bir güruh tarafından basımevi tahrip edilen Tan gazetesi yayınına son veriyor. Solcu öğretim üyeleri üniversiteden tasfiye ediliyor. Sosyalist-komünist liderler, kadrolar tutuklanıyor; mahkûm ediliyor.

Bu arada CHP'nin küçük burjuva radikalizmini temsil eden kanadı tasfiye edilmiş; DP "sol" ile temaslarını kesmiş; DP/CHP programları arasındaki farklar ortadan kaldırılmış; ekonomiye egemen olan farklı sermaye/toprak klikleri iki partiyi paylaşmıştır.

Emekçi sınıfların kendi programlarıyla siyasi örgütlenme seçeneğini ceza yasasıyla önleyen; sosyalist ve sol seçeneği olmayan birçok partili rejim Türkiye'de böyle kuruldu. Bu dönüşümlerin arka planında, dış siyasetin ABD yörüngesine kaydırılması da elbette rol oynamıştır. George W. Bush'un geçen yıl bir vesileyle, "Türkiye'de komünizmi biz önledik" demesi bu bakımdan anlamlıdır.

III. Uzun Süren Bir Parantez: Parlamenter Popülizm

Ne var ki, parlamenter rejim, halk sınıflarını da siyaset sahnesinin temel bir aktörü olarak sahneye çıkardı. Temsili demokrasi Türkiye'de egemen sınıflarla halk sınıfları arasında açıkça ifade edilmemiş bir **modus vivendi**'ye dayanmıştır. 1950'lerde başlayan; 1960 sonrasında olgunlaşan bu "örtülü sözleşme"ye göre, bölüşüm süreci, "serbest" piyasalarca değil, devlet tarafından denetlenecek ve halk sınıfları "sosyal devlet" aracılığıyla "gözetilecektir". Siyaset, böylece, ekonominin içindedir. Egemen sınıf partilerinin denetimindedir; ancak, halk sınıfları kırda, gecekondularda, ücretli, köylü, emekli konumları içinde seçmen olarak taşıdıkları ağırlıkların "karşılığını" alacaklardır. Buna karşılık, emekçilerin sınıfsal programlarla iktidara aday olması, düzen değişikliğini hedefleyen siyasi örgütlenmelere kalkışması yasal olarak veya fiilen engellenecektir.

Bu **modus vivendi,** "parlamenter popülizm" olarak nitelendirilebilir. Ekonomi, ithal ikameci, planlı ve karma bir düzenleme biçiminin yönetimi altındadır. Köylü/çiftçi gelirleri dış rekabet gücünü belirleyen maliyet öğeleri olarak değil, iç talep bileşenleri olarak önem taşır. Kamu sektöründen kaynaklanan "yumuşak" istihdam ve ücret politikaları, giderek işgücü piyasalarının tümüne taşınır ve 1960'lı yıllarla başlayan yirmi yıla yaklaşan bir dönem boyunca, ücretler emek verimiyle paralel seyreder; tarım dışındaki yüksek büyüme sayesinde hızla yükselir; ücret payı istikrarlıdır. Piyasa için üretim yapan köylünün kaderi de "serbest" piyasaya terk edilmez. Yaygınlaşan destekleme politikaları sayesinde tarımın ("iç") ticaret hadleri aşınmaz; hatta yükselir.

Burjuvazi açısından bu dönem, iç piyasaya dönük (korumadan yararlanan) üretimci, (kredi kullanan) yatırımcı katmanların altın çağıdır. Dolaysız vergilerin ağır bastığı, artan oranlı, giderek olgunlaşan bir vergi sistemi ve iç borçlanmayı sınırlı tutup Merkez Bankası kaynaklarını (emisyonu) gerektikçe kullanan bütçeler, sosyal güvenlik sisteminin, bedelsiz hizmet sunan eğitim-sağlık kurumlarının yaygınlaşmasına katkı yapar. İşgücü piyasalarının olumlu koşullarının ve bir hayli "ileri" özellikler taşıyan toplu sözleşme/sendika/grev mevzuatının katkılarıyla, bazı Avrupa ülkelerini aşan bir sendikalaşma oranı gerçekleşmiştir. Yerel yönetimler, gecekondulaşmaya hoşgörüyle yaklaşırlar. Kent yoksullarına altyapı, belediye hizmetleri ulaştırılır.

Popülizm, az gelişmiş kapitalizmin bir düzenleme biçimidir. Temel felsefesi, siyasi iktidarlar ve burjuvazi bakımından, "almadan vermek..." niyetine dayanır. Türk halkının malum özdeyişine göre bu imtiyaz sadece "Allah'a mahsustur". Ne var ki, finansmanı kolay ve ucuz olan dış kaynaklar; ılımlı bütçe açıklarına, yumuşak (emisyona dayalı) para politikalarına müsamaha edilmesi; bu esnekliklerin sadece ılımlı enflasyona yol açması nedeniyle, imkânsız, mümkün gibi görünür. Ayrıca, atıl kapasitenin emek rezervleriyle yan yana var olduğu bazı koşullarda, devlet, salt harcama yaparak "almadan verebilme" imkânına da sahip olabilir.

IV. Halk Sınıfları Sosyalizmle Tanışıyor: TİP ve Sonrası

Öte yandan, emek açısından bölüşüm ilişkilerinin uzunca bir dönem boyunca istikrarlı, hatta olumlu seyretmesi; yüksek büyüme tempoları; özellikle 1961 Anayasası'nın sağladığı ortamda, kent emekçilerinde laik, dayanışmacı bir işçi sınıfı kültürünün oluşmasına adım adım yol açtı. Çetin, sancılı mücadelelerin de katkısıyla, sosyalist, devrimci akımlar Cumhuriyet tarihi boyunca ilk kez kent emekçilerinin saflarında kök salmaya başladı; hatta yer yer köylülük içinde yeşerme alanları buldu. Türkiye İşçi Partisi (TİP) bu sürecin başlarında kuruldu. Ancak, 1960'lı yılların başlarında sosyalist akımların, Türkiye siyasetinin tümü içindeki etki alanları henüz marjinaldir. Çünkü Türkiye, sosyalist hareketlerin hemen sağında, ancak, en genel (ve modern) anlamıyla sol yelpazenin içinde yer alan (yani, ılımlı boyutta da olsa sınıfsal bir platform içeren) reformist, "sosyal demokrat", "ortanın solu", "demokratik sol" bir siyasi hareketten o tarihlerde yoksundur. Bu yoksunluk sosyalistleri tecride mahkûm etmekteydi.

TİP'in parlamentoda temsili ile başlayan; sonraları da halk sınıfları içinde ve Türkiye'nin çeşitli yörelerinde sosyalist-devrimci akımların güçlü mevziler edinmesiyle sürdürülen dönüşüm, silahlı kuvvetlerin içinde de yaygınlaşmaya başlayınca, 1971 darbesi gerçekleşti. Amaç solun yükselmesini ve yaygınlaşmasını baskı yoluyla ve kan dökerek durdurmaktı. Ancak dünyanın bütünüyle radikalleşmekte, sola kaymakta olduğu bir konjonktürde silahlı kuvvetler içinde solun tasfiyesi ve hiyerarşik disiplinin yeniden sağlanması dışında kalıcı çözümler getirilemedi.

V. Düzen Değişikliği İsteyen CHP'nin Başarısı ve Sonu

İsmet Paşa'yı yenilgiye uğratarak 1972'de CHP liderliğine geçen Ecevit, 12 Mart rejimine muhalefet etti; düzen değişikliği programı ve sloganlarıyla ("Toprak İşleyenin, Su Kullananın"; "Bu Düzen Değişecek") iki seçimde üst üste birinci parti oldu. Türkiye'deki sol harekete değerli bir miras bıraktı.

"Ecevit'in mirası" ile 12 Mart 1971 darbesinden sonra CHP'nin izlediği yolu kastediyorum. 1973 ve 1977 seçimlerinde "demokratik sol" platformlu CHP'yi birinci parti yapan o mirası giderek daha

fazla önemsiyorum. Yukarıda kısaca değindiğim, "*aslında elitist devlet partisi olan CHP sağcıdır; Demokrat Parti, Adalet Partisi ve şimdiye taşırsak AKP solcudur. Çünkü halk tabanını onlar temsil ediyorlar*" savını tersine çeviren dokuz yıllık bir konjonktürden geçtik. Bugün demokrasinin bilge insanı kimliğini üstlenmiş olan Demirel'in, CHP'nin yukarıda değindiğim anlamda sola kayması ve bunun sonunda da (kendi tapulu alanı olarak gördüğü halk tabanına) CHP'nin etkili boyutlarda nüfuz etmesi karşısında derhal ve şiddetli bir sınıf kavgası bayrağı açması bu bakımdan anlamlıdır. Aslında **stratejik** hedefli bir tepki vardır. "Anti-komünizm" bayrağı altında Adalet Partisi'ni MHP ve MSP ile birleştiren **milliyetçi cephe,** sağcı şiddetin artışına katkı yaparak Türkiye'yi adım adım 12 Eylül darbesine yaklaştıracaktı. Demirel'in o dönemdeki "yarı-cinnet hali" sadece halk kitlelerinin sola açılan CHP'ye yönelmesine bağlı değildi. CHP dışındaki sosyalist solun da emekçilere anlamlı derecelerde nüfuz etmekte olduğu bir dönemden söz ediyoruz. Bu sadece Demirel'in değil, egemen sınıfların ve "derin devlet"in de acil sorunu olmaktaydı.

12 Eylül darbesine giden o tarihi yeniden okumak lazım. CHP ilk defa bir sosyal demokrat partinin işlevlerini **âdeta** üstlenir gibiydi. CHP o yıllarda bir boyutuyla geleneksel aydınlanmacı kimliğini (Cumhuriyetin değerlerini) korumakta; bu kimliğin ilerici bir yorumuyla demokrasi kültürünün ana öğelerini benimsemekte; öte yandan (ve yeni olarak) halk sınıflarının ekonomik ve sosyal taleplerine gerçek olarak açılan ve bu talepleri siyasete taşırken kırda, kentte emekçi insanlarla arasında ciddi bir bağ oluşturmayı da başaran bir siyasi harekete dönüşmekteydi. Elbette, çelişkiler, tutarsızlıklar, yalpalamalar içererek; ancak her şeye rağmen bu dönüşümün ana doğrultusunu koruyarak...

1970'li yıllarda, en geniş anlamda Türkiye solu, 19. ve 20. yüzyıl Avrupa'sında olduğu gibi, hem rakip, hem de birbirini tamamlayan çok farklı öğelerden oluşmaktaydı. Ecevit "düzen değişikliği"ni savunurken partisini geleneksel (yani âdeta Avrupai) bir anlamda sınıfsal platformlu "ılımlı sol" bir çizgiye taşımayı başardı ve bu nedenle tüm Türkiye siyasetini de sola kaydırdı. Niyetlenmemiş olmasına rağmen CHP'nin solundaki sosyalist akımların da gelişmesine katkı yaptı. Böylece, bir uçta aydınlanmacı bağları Avrupa'daki gibi Marksizmden değil, Kemalizmden gelen yeni solcu CHP'yi; diğer uçta da Marksizmle bağlantılı sosyalizme, komünizme kadar uzanan akımları içeren modern bir sol yelpaze oluşmaya başladı.

Partisinin içine sosyalist soldan sızmalara karşı Ecevit'in aşırı duyarlılığı, sosyalist hareketin dışında hedefleri, yöntemleri olan sol bir parti liderinin doğal tavrıdır. Ancak, sosyalistlerle arasındaki ayrılıkların "hasmane çelişkiler" içermediğinin de farkındaydı. Nitekim artan şiddet ve terör ortamında, devrimci solun eylemleriyle aşırı sağdan kaynaklanan şiddeti aynı kefeye koymadı. Daima şiddetin kaynaklarının faşizan akımlarda olduğunu; derin devlet ile de bağlantılı olabileceğini düşündü; ancak özellikle derin devletin üzerine fazla gidemedi[2].

1977-1979 krizini Ecevit yerli ve uluslararası sermayeye teslim olmadan yönetme çabası içindeydi. Ancak, uluslararası konjonktür artık sağa kaymaktaydı. Ecevit'in CHP'si, ekonomik kriz, sağ partilerin desteklediği faşizan şiddet, emperyalizmin ekonomik baskısı, Avrupa sosyal demokratlarının desteklemekten kaçınmaları, Türkiye burjuvazisinin yıkıcı muhalefeti ile baş edemedi. Başaramadı; ama uluslararası konjonktürün olağanüstü olumsuz koşullarına karşı da mücadele etmekte olduğu dikkate alınmalıdır. Bu açıdan 1970'li yılların Ecevit'ini, 1999-2002 arasında ekonomiyi ve toplumu IMF-Dünya Bankası yönetimine devreden Başbakan Ecevit ile karşılaştırmamak gerekir.

CHP'nin 1979 sonunda iktidardan uzaklaşması, Türkiye'deki siyaset yelpazesinin Batı Avrupa

şablonuna yaklaşmasını gündem-dışı bırakmıyordu: Sermayenin çeşitli katmanlarını ve belli orta sınıf çevrelerini temsil eden **sağ**, kentli "diplomalılar" takımını ve işçi-köylü sınıflarının bir bölümünü temsil eden "**orta sol**" ve emeğin diğer katmanlarıyla radikal aydınları kucaklayan **sosyalist akımlar**... Değişen dünya koşullarında Türkiye'nin egemen sınıfları, derin devlet ve emperyalizm bu yelpazenin Türkiye siyasetine yerleşmesini kabul edemezlerdi. 12 Eylül darbesine ve rejim değişikliğine böyle gidildi.

VI. Neoliberalizme Sınıfsal Direnmeler ve

SHP'nin Kısa Süren Pırıltısı

12 Eylül rejimi ve ANAP hükümetleri altında emekçi sınıfların göreli durumlarını yansıtan bölüşüm göstergeleri (reel ücretler, ücret/katma değer oranları, tarımın ticaret hadleri) hemen hemen kesintisiz olarak bozuldu. Parlamenter rejime kısıtlı geçiş sonrasında iktidara gelen ANAP, 12 Eylül'ün emek-karşıtı anayasal, yasal ve kurumsal düzenlemelerini sonuna dek kullandı. Emekçi insanların sınıfsal nitelikleriyle bölüşüm mücadelesine girmesini önlemeyi; ancak onları yoksul, küçük mülk sahibi, gecekondulu, kentli özellikleriyle "kazanmayı" hedefleyen bir stratejiyi ("yoz popülizm öğelerini") ANAP bir süre başarıyla uyguladı ve 1984'te tüm büyük belediyeleri kazandı.

1989 bir dönüm noktasıdır. Özal "12 Eylül yasaklıları"na siyasi hakların geri verilmesi ve yerel yönetim seçimlerinin erkene alınması için yapılan iki halk oylamasını yitiriyor. On yıllık kesintisiz emek-karşıtı politika ve uygulamalara karşı güçlü bir taban muhalefeti adım adım filizleniyor. Mart-Mayıs 1989 döneminde işçilerin bahar eylemleri dalga dalga yükseliyor. Özal, bu eylemlerin tabanı için, artık, "Çankaya'nın şişmanı, işçi düşmanı"dır. Hızla yaygınlaşan; bugünlerde maden kömürü işçilerinin Zonguldak-Ankara yürüyüşüyle hatırlanan; ancak, geniş bir coğrafi ve sektörel çeşitlilik gösteren tipik bir işçi sınıfı hareketi söz konusudur. Sınıfsal gündemi var; siyasi iktidarı hedef gösteriyor; yirmi yıl öncesinin militanlığının, laik özellikler taşıyan sosyal muhalefetin izlerini taşıyor. Bir anlamda, emekçi sınıflar, toplumsal tavırları, mücadele yöntemleri bakımından 12 Eylül kesintisinin öncesine dönmüş oluyorlar. Hükümet Mayıs'ta toplu sözleşmelerle kamu işçilerine %142 zam vererek yenilgiyi kabul ediyor. Bu ivme yavaşlayarak dört yıl sürecek ve 1993'e gelindiğinde hem işçi sınıfı, hem de köylülük bakımından belirleyici olan bölüşüm göstergelerinde 1980'li yıllarda gerçekleşen bozulma telafi edilmiş olacaktır.

Halk muhalefetinin yarattığı dalgaya kendini bırakan SHP, 1989 yerel seçimlerinde birinci parti olmuştur. Özal karşıtı toplumsal ortamın etkisiyle, Genel Başkan Erdal İnönü'nün davetiyle, çok sayıda solcu, sosyalist iktisatçı, sosyal bilimci, "neoliberal politikalara alternatifler" çalışmalarını üstlendi. 1990-1991'de yapılan bu katkılar TÜSES tarafından yayımlandı. Tartışmamızın sorunsalı açısından önem taşıyan soru şudur: 12 Eylül rejiminin muhalifi olarak siyasete giren SHP, 12 Mart sonrasının CHP'sinin (yukarıda açıkladığımız anlamdaki) **sol** çizgisini devralacak, sürdürecek midir? Erdal İnönü, emek yanlısı seçenekler ile sermaye çevreleri saflarında saygınlık arayışı arasında tereddütlü kalıyor. Bu "hal-i tereddüt", SHP'yi 1991 genel seçimlerinde üçüncü sıraya getiriyor ve DYP ile küçük ortak olarak koalisyona sürüklüyor.

Bu kritik dönemeçte, Bahattin Akşit ve Bilsay Kuruç ile birlikte sürdürdüğüm bir araştırmanın gündemi içinde önce İstanbul'un halk semtlerinde, daha sonra da köylerde çeşitli sosyoekonomik göstergeleri araştıran bir anket uyguladık. 1995'te yayımlanan *İstanbul ve Ankara'dan Sınıf Profilleri* başlıklı kitabımda bu anketin sonuçları da değerlendiriliyordu. Konumuz açısından önemli olan husus, anket sonuçlarının İstanbul işçi sınıfının siyasi eğilimlerine, parti yönelişlerine ışık tutmasıdır. 1989 belediye seçimlerinde ankete katılanların içinde İstanbul işçi sınıfını temsil edenlerin yüzde 50,1'inin SHP, DSP ve diğer sol/sosyalist partilere oy verdikleri, 1991'de ise aynı partilere oy verme niyetlerinin yüzde 41,1'e düştüğü belirleniyordu. 1989-1991 arasında mavi yakalı işçilerden ve işsizlerden oluşan blokun RP ile bu çalışmada kullanılan anlamdaki sol (DSP/SHP ve sosyalistler) arasında mütereddit olduğu anlaşılıyordu. Bu iki büyük siyasi yöneliş arasında hangi siyaset, halk muhalefetini temsil edebilecekse, gelecek ona ait olacaktı. Ve bu soru, küçük sosyalist

partiler tarafından değil, SHP ve DSP tarafından yanıtlanacaktır. Özellikle SHP'nin kararsızlığı, rakkası siyasi İslâm lehine çevirdi. RP, 1980 öncesinde devrimci sol akımların varoşlarda izlediği örgütlenme yöntemlerini tarikat-cemaat destekleriyle sürdürdü; geliştirdi.

Bu çalışmanın başında sözü edilen "sermayenin sınırsız tahakkümünü hayata geçirmeye dönük saldırı", 1989-1993 yıllarında halk sınıflarından kaynaklanan direnmelere rağmen sürdürülmekteydi. Bu direnci etkisiz kılan bir dönüşüm 1994 krizi oldu. Kriz, Çiller'in başbakanlığındaki DYP/SHP koalisyonu tarafından ve IMF gözetimi altında yönetilecektir. Neoliberalizme alternatif arayışlarını hâlâ tamamen terk etmemiş bulunan SHP'nin "havluyu atması" 1994 kriziyle gerçekleşti. Bu tarihten itibaren, iktisat politikası seçeneklerinde SHP/DSP/CHP anti-neoliberal söylemi kesinkes terk ettiler; çeşitli vesilelerle emek-karşıtı programları bizzat hayata geçirdiler. Halk muhalefetini sürdürme görevi, fiilen farklı parti yaftaları altında siyasi İslâm çizgisine intikal etti.

VII. Son Fırsat: 2001 Krizi ve Baykal'ın CHP'si

Tekrar 2000/2001 krizine dönelim. Bu krize 1999 sonunda uygulanmaya başlayan IMF patentli enflasyonla mücadele programının neden olduğu hususunda iktisatçılar arasında yaygın kabul vardır. Krizin yol açtığı çok ağır sosyal bunalım, hükümeti oluşturan partilere, ayrıca mevcut programla başka vesilelerle özdeşleşmiş olan siyasi çevrelere (örneğin DYP'ye) karşı da çok güçlü bir halk tepkisine yol açtı. Ankara'da bir günlük bir esnaf-siteler kalkışması ve burjuva çevrelerinde yaygın bir "sosyal patlama" ürküntüsü dönemin bazı özelliklerini yansıtmaktaydı.

Krizle şu veya bu boyutta özdeşleşmemiş olan iki büyük partiden biri (o tarihlerde parlamento dışında kalmış olan) CHP idi. Seçim platformunu, salt taktik sebeplerle de olsa, IMF aleyhine bir koz olarak kullanma; halk muhalefetinin yöneleceği ana kanallardan biri olarak ortaya çıkma fırsatını CHP bilinçli olarak reddetti. Seçim kampanyasının başlarında, "sorumlu" (yani, "fincancı katırlarını ürkütmeyecek") muhalefet yapma kararı Baykal tarafından açıkça ilan edildi. Büyük sermaye, medya aracılığıyla, Dünya Bankası'ndan ithal edilerek IMF reçeteleriyle krizi yöneten Kemal Derviş'i ön plana çıkarmaktaydı. Deniz Baykal tipik ve sembolik bir tercih yaparak Kemal Derviş'i aday listesine aldı. Hiçbir siyasi geçmişi, birikimi ve anlamlı örgütlenmesi olmayan ve sadece IMF karşıtı bir seçim platformu izleyerek seçimlere giren Genç Parti'nin 2002'de yüzde 7,3 oranında oy kazanmış olması önemli bir göstergedir.

Bir kez daha toplumsal bunalım karşısında çaresiz kalan, köklü bir protesto dalgasına girmiş olan halk muhalefetine sahip çıkma şansını AKP kullandı; CHP reddetti.

VIII. Sonuç

1960 sonrasında, Türkiye işçi sınıfının Batı toplumlarındaki geçmiş gelişme doğrultusuyla kabaca paralel seyreden bir örgütlenme, bilinçlenme ve mücadele geleneğini adım adım oluşturduğunu gözlüyoruz. Bu sürecin belli bir aşamasında, 1971 darbesini izleyen dokuz yıllık bir zaman dilimi içinde emekçi sınıfların en geniş anlamıyla sol siyasi akımlara yöneldikleri gözlendi. Benzer bir yöneliş, 12 Eylül-ANAP yönetimlerinin temsil ettiği katı emek-karşıtı dönemin bitim noktasında da (1989 dolaylarında) tekrarlandı; fakat hızla noktalandı.

Son yirmi yıldan bu yana, sermayenin emeğin geçmiş birikimlerine karşı dünya çapındaki genel saldırısına, Türkiye'nin halk sınıfları, artık, 1960'lı, 1970'li, hatta 1989'daki tepki türleriyle direnmiyor. Sınıfsal refleksler, artık, emekçileri aydınlanma geleneğini sahiplenen sol akımlara

yöneltmiyor. Toplumsal bunalım ve gerilimlerin yarattığı tepkiler, Ortadoğu-İslam dünyasına özgü, sınıflar-üstü, kültürel, Batı-karşıtı, paranoyak/şoven, tarikatlar güdümündeki siyasi İslam'ın egemenliğini kolaylaştıran kanallara akıyor. Emekçiler, bu sayede, sınıfsal karşıtlarıyla değil, kültürel, dinsel, etnik, millî "davalarla" cebelleşiyor.

Türkiye tarihsel geleneği ve kültürel birikimi bakımından bu türden bir kadere mahkûm değildir. Şu veya bu biçimde Batı aydınlanması geleneğinden gelen sosyalizmin, işçi-emekçi kitleler nezdinde mesafeler aldığı tarih dönemeçlerinde (1945-1946'da, 15-16 Haziran kalkışmasında, 1 Mayıslarda, 1989 bahar eylemlerinde, devrimci sol akımların varoşlarda ve kırsal bölgelerde yaygın örgütlenmelerinin gerçekleştiği yıllarda) halk katmanlarının İslamî inançlarıyla, ("halk İslamı" ile), sınıfsal tabanlı politik tavırlar arasında uyumsuzluklar, gerilimler belirleyici olmamıştır.

Keza, "Cumhuriyet değerleri"ni sahiplenen CHP geleneğinin, ciddi boyutlarda emekçi sınıflara dönük açılımlar gerçekleştirdiği dönemlerde, (1972-1979, 1989-1990) bu parti(ler), halk sınıfları saflarında önemli destekler sağlamıştı. Türkiye'de 12 Mart ve 12 Eylül rejimini izleyen yıllarda CHP ve o geleneği sürdüren SHP, ılımlı da olsa sınıfsal platformlu sol çizgilere yöneldiler ve önemli seçim başarıları kazandılar. Bu durumun önlenmesini hedefleyen Demirel-Türkeş-Erbakan cephesi, sermaye sınıflarının katılmasıyla ve stratejik dış destekle Türkiye'yi 12 Eylül'e götürdü.

Türkiye'de sosyalist sol, siyaset yelpazesi içinde kendisinin hemen sağında yer alan bir kitle partisinin (CHP, SHP, DSP'nin) daha önce söylediğim anlamda sola yöneldiği konjonktürlerde gelişmiştir. Bu kitle partileri, halk sınıflarının özlemlerini siyasete taşıma seçeneğini; yani, ılımlı boyutlarda dahi olsa burjuvaziyle hesaplaşma seçeneğini reddettikten sonra, siyasi İslâm, tarikat-cemaat örgütlenmesinin katkılarıyla sözü geçen boşluğu doldurdu.

CHP (veya o geleneği izleyen siyasi partiler), söylediğim anlamdaki solculuğu terk ettikten sonra, muhalefet stratejilerini bir yandan anti-laik uygulamaların eleştirisi; öte yandan da Kıbrıs, Ermenistan, Kuzey Irak konularında (ve Türkiye Kürtlerinin sorunları üzerinde) dar milliyetçi bir çizgi üzerine inşa ettiler. Dış siyasetteki muhalefetlerinin bağımsızlık hedefiyle bağlantılı anti-emperyalist bir çizgi oluşturmadığı açıktır. Laiklik kaygılarına dayalı muhalefet ise haklıdır; ancak, sınıfsal odaklı bir toplumsal muhalefetle birlikte sürdürülmezse halk sınıflarıyla bağlantıları daha da zayıflatır; geri teper ve bir kısır döngü içinde tutsak kalır.

Kaynakları ister Avrupa türü sosyalizmden, isterse "Cumhuriyet değerleri"nden gelsin, aydınlanma geleneğini Türkiye'ye taşıyan eğitimli beyaz yakalılar, profesyonel "orta sınıf"lar ile kır ve kentlerin kol emekçileri arasında geçekleşebilecek bir birliktelik; bir anlamda 1970'teki 15-16 Haziran kalkışmasının, 1989 Bahar eylemlerinin ve 2007 Cumhuriyet mitinglerinin kitle tabanlarının birleşmesi; geçmiş dönemlerde yüz binlerin katıldığı 1 Mayıs mitinglerinde gözlenen yoldaşlığın canlanması Türkiye'de solun gelişmesi için şart görünüyor. Bu grupların bir bölümünde varlığını sürdüren küçük burjuva radikalizmi ile sosyalizm arasında hasmane olmayan bir iletişim, solun sağlıklı yeşermesi için de gerekli oluyor. Aydınlanmacı çizginin talepleriyle Türkiye emekçilerinin salt sınıfsal özlemleri arasındaki uzlaşma da halk sınıflarının siyasi İslam'ın ideolojik ve politik güdümünü terk ederek yeni baştan "özgürleşmesi"nin herhalde ön koşulu olarak görülebilir.

Kamu Girişimciliğinin Dünü, Bugünü, Geleceği[1]

Bu çalıştayın son konuşmasını yapmak, “kamu girişimciliği eleştirisi ve neoliberal hegemonyaya karşı alternatifler” başlığı altında bana görev olarak verildi.

Tartışmaları, sunuşları, bildirileri mümkün mertebe izledim. İzlediklerim öğretici, düşündürücü oldu. Ve aldığım notlar üzerinden, iki buçuk günlük tartışmaların beni düşündüren bazı yansımaları üzerinde bir sunuş yapacağım.

Çalıştayın ana teması “kamu girişimciliği”dir. Dar anlamda yorumlansaydı, **kamu girişimleri** daha çok üretken sektörler ve bir ölçüde de altyapıyla sınırlı tutulacaktı. Çalıştayı düzenleyenler ise, bana göre doğru bir yaklaşımla tartışmanın sınırlarını kamu alanının, kamusal hakların tümünü kapsayacak şekilde genişletmişler. Ama TMMOB’nin üyeleri genellikle üretken sektörleri temsil ettikleri için, en azından başlangıç noktasını üretken sektörler olarak belirlemek ve özellikle bu sektörleri yakın geçmişte etkileyen özelleştirmeyi odak altına almak uygun görünüyor. Bu nedenle başlangıçta soruyoruz: “Niçin özelleştirme?”

Önce bir hatırlatma: Türkiye burjuvazisinin ekonomik ve sosyal programını eksiksiz içeren 1982 Anayasası’nda özelleştirmenin olmaması tesadüfi değildir. Bu anayasanın halk oyuna sunulduğu 1982 yılının başında TÜSİAD’ın o zamanki başkanı Ali Koçman, “Türk özel sektörünün KİT mülkiyeti üzerinde bir talebi yoktur” demecini vermişti. Zira o tarihlerde özelleştirme henüz dünyanın gündemine tam olarak girmemişti. Dolayısıyla bizim iş çevrelerinin denetimi altında oluşturulan anayasada ve 12 Eylül rejiminin iktidarı devretmeden önce hazırladığı tüm ekonomik ve sosyal düzenlemelerde özelleştirme yer almıyordu.

1980’lerin ortalarında Dünya Bankası özelleştirmeyi yapısal uyum programlarının bir öğesi haline getirdi. Türkiye’yi hemen zorlamadılar. Ancak, Bretton Woods kurumlarıyla neredeyse telepatik uyum halinde olan Turgut Özal kendiliğinden özelleştirmeyi benimsedi; programına aldı; ufak çapta uygulamalara da başladı. Yine de 1989’a geldiğimizde dahi özelleştirme söylemi uluslararası kamuoyuna ve düşüncelere yerleşmemişti. Saygın bir uluslararası iktisat dergisi olan *World Development*’ın Dünya Bankası uzmanlarının da katkı yaptığı özelleştirme temalı ve 1989 tarihli bir özel sayısındaki makalelerin büyük çoğunluğu özelleştirmenin esas olarak ideolojik-siyasi bir tercih olduğunu; ardında çok güçlü ekonomik dayanaklar olmadığını; etkinlik ölçütüne göre üstünlüğün, mülkiyetin, devlete mi, özel sektöre mi ait olmasına değil; piyasaların rekabetçilik derecesine bağlı olduğunu itiraf ediyorlardı.

Bizde de iki yıl sonra 1991’de Dünya Bankası “Türk KİT sistemi” üzerinde perişan bir rapor hazırladı. Çok güçlü bir veri tabanının nasıl sahtekârca kullanıldığına ilişkin bir örnek istiyorsanız Dünya Bankası’nın bu raporuna bakarsınız. Ben şahsen o raporu didik didik ettim. Bunu “KİT’ler ve Sanayileşme” konularını içeren bir derleme kitapta yayımladık. Bu raporun yayımlandığı tarih Türkiye’de siyasi iktidarın geleceğinin belirsiz olduğu dönemdir. ANAP geriliyor; onun boşluğunu kimin dolduracağı belli değil. Sonunda Demirel-İnönü hükümeti kuruldu. Özelleştirme ile özerkleştirme seçeneklerini açık bıraktı. Demirel’in Çankaya’ya çıkmasından sonra bu koalisyon Tansu Çiller’in başbakanlığında sürdürüldü. Çiller 1994 krizini bahane ederek tam gaz özelleştirmeye angaje oldu. Ve bu çalıştayda Ayla Yılmaz ve İlter Ertuğrul’un bize hatırlattığı gibi özelleştirmenin Türkiye toplumuna ne büyük nimetler getireceğini ortaya attı.

Giderek Türkiye'de de bir özelleştirme doktrini gelişmeye başladı. Bu doktrinin savlarını biz ciddiye alarak tek tek inceledik. Çalıştayda Aziz Konukman tekrar ortaya koydu ki, bu doktrinin ortaya koyduğu gerekçelerden hiçbirinin iler tutar yeri yoktur. Ben bunları tekrarlamayacağım. Artık ortaya çıkmıştır ki, Türkiye'de özelleştirmenin iktisat mantığı açısından hiçbir nesnel ve ampirik gerekçesi, dayanağı yoktur. Ama özelleştirme furyasının ardında iki tane gerçek neden vardır. Bunlara da Konukman değindi, ben de biraz farklı ifadelerle hatırlatayım.

Birinci gerçek neden şudur: Tarihi boyunca servet birikimini devlet sırtından gerçekleştirmeyi bir hayat tarzı haline getirmiş bulunan Türkiye burjuvazisi için özelleştirme çok verimli ve çekici bir vurgun ve avanta alanıdır; devlet varlıklarına çok elverişli koşullar altında el koyma mekanizmasıdır. Bunun bir de öbür ayağı var. Türkiye'de burjuvazinin iktidarı vardır; ama özellikle Turgut Özal döneminden başlayarak bu, ilkel bir sınıf iktidarına dönüşmüştür. 1960-1980 arasında burjuvazinin kolektif çıkarlarını; en azından sektörlerini, ana gruplarını temsil etmeye daha yatkın iktidarlar vardı. Sonrasında Özal'la başlayan; Çiller'in, Yılmaz'ın ve şimdikilerin de keyifle sürdürdükleri bir yöntem, iktidardaki kadro ve kliklerin kendi yârenlerine; seçilmiş iş çevrelerine avanta ve vurgun sağlama mekanizmalarını oluşturmaktır. Bu da iktidarın sermaye çevreleri içinde özel güç odakları oluşturmasına katkı yapmıştır.

İkinci gerçek neden ise devletin mali krizine sermaye lehine bir çözüm aranmasıyla ilgilidir. Özelleştirme gelirleri burjuvazinin vergi yükünün daha da aşağıya çekilmesini mümkün kılıyor. Bu dönemin öncesinde sermayenin ödediği vergilerin, sermaye gelirlerine oranları esasen indirilmiş; vergi yükü, ücretli bordro sahipleri ile tüketicilerin sırtına yıkılmıştır. Özelleştirme gelirleri bu dönüşümü daha da hızlandırmıştır. Kamu varlığını satan siyasi iktidar, satış hasılatıyla borç öder, faiz öder. Böylece kamu mamelekinin satışı, rantiyelere, finans kapitale kaynak aktarımına yol açmış olur. Devlet niçin borçlanmıştır? Vergi yükünü aşağı çektiği için. Vergi yükünü aşağı çekince borçlanır; borçlandığı çevrelere de kamu malını satarak transfer eder.

Türkiye'ye mahsus bir olgudan söz etmiyorum. Beynelmilel kapitalizmin hem metropol, hem de çevre ülkelerinde yaygınlaştırılan bir birikim modeli söz konusudur. Özelleştirme de modelin bir öğesidir. Bu, âdeta kapitalizmin başlangıç yıllarındaki ilkel birikime benziyor; ama o zaman kırsal alanlardaki küçük üretimi mülksüzleştirerek sermaye birikiminin kapısı açılmaktaydı. Şimdi ise, büyük sermaye, ulaşabileceği her alanı mülksüzleştirerek; âdeta yutarak birikim yapıyor. Ama dikkat edin; bilimsel anlamda sermaye birikimi değildir; servet biriktirmektir. Bunun ana türlerinden biri olan özelleştirme, devlet mülkiyetinin devredilmesidir. Sermaye birikim oranına bir eklenti, bir katkı değildir. Dolayısıyla bazı çevrelerin "yerli sermaye aldı" diye çok sevindiği TÜPRAŞ özelleştirmesinde Koç Grubu, TÜPRAŞ'a borçlanarak bağladığı kaynakları Türkiye Cumhuriyeti'nin sermaye stokunu veya altyapısını genişletmek için yapsaydı, sermaye birikimi gerçekleştirmiş olurdu. TÜPRAŞ'ı aldığında ise, kaynaklarını Türkiye halkının geçmiş birikimleriyle oluşmuş üretken bir varlığın mülkiyetini devralmak için kullandı. Bu tür bir özelleştirme, iktisat mantığı bakımından sadece ve sadece satış halinde kamunun eline geçen fonlar sermaye birikimine dönüştürülseydi savunulabilirdi. Yani mesela, "Sümerbank'ın kundura fabrikalarını sattığınızda Hazinenin eline geçen kaynağı uzay teknolojisine, nanoteknolojiye yatırım yaparak kullanın" diyebiliriz.

Dolayısıyla, bu biçimiyle; yani yayılarak, mülksüzleştirerek ve yutarak servet biriktirmek, geleneksel kapitalizmin dikeylemesine yaptığı sermaye birikiminden nitelik olarak farklıdır. Kârlarından veyahut bankacılık sistemini, sermaye piyasasını kullanarak başkalarının tasarruflarını ekonominin sermaye stokunu genişletmek için yatırıma dönüştüren bir birikim söz konusu değil.

Çalıştayda Bilsay Kuruç arkadaşımızın anlattığı gibi, Batı ekonomilerinde çok büyük bir finansal sektör sermayenin, edinimler ve birleşmeler biçiminde el değiştirmesinin organizasyonu ve fonlanmasıyla ilgilidir. Bu tür bir birikim çevreye taşınırsa, özelleştirmelerle; edinimler ve birleşmeler biçimini alan doğrudan yatırım türleriyle metropol sermayesinin üçüncü dünyayı yutarak genişlemesi söz konusudur. İşte sermayenin yatay birikiminin yaygınlaştığı, genişlediği, özelleştirmenin öne çıktığı bir dönemde, üçüncü dünya ülkelerinde uluslar arası sermaye hareketlerinin serbestleşmesi de tesadüfi değildir; bir nedensellik bağı da var. O tarihten sonra Dünya Bankası ve IMF anlaşmalarına özelleştirme de bir koşul olarak girmeye başlıyor. Öyle ki, 2001 sonrasında Türkiye'de olduğu gibi "özelleştirmeye karşı çıkan bir bakanın değiştirilmesi" türü müdahaleler de gözlenebilmiştir.

***

Bir adım daha yukarı çıkalım. Özelleştirme, 1979-1980 civarında başlayan ve sermayenin sınırsız tahakkümünü tesis etmeyi hedefleyen genel saldırının bir parçasıdır Bunun nedenleri, kökenleri üzerinde durmayacağım. Bu operasyonların içinde, doğrudan doğruya devlet mülkiyeti de stratejik bir hedef haline getirildi. Hâlbuki devlet mülkiyeti, devlet işletmeciliği geçmiş dönemlerde egemen sınıfların programlarının bir parçasıydı. Peki, daha sonraları bu tavır değişikliği nedendir? Bana göre, devlet mülkiyetinde emekçinin konumunun özelliklerini de tamamen tarihe karıştırmak istediklerinden... Zira ister devlet memurları, ister KİT işçileri, isterseniz kamuya ait eğitim, sağlık kurumlarının emekçileri olsun; ister devlet üniversitelerinde öğretim elemanları olsun, bu emekçiler, patronu olmayan bir düzenleme ve ilişki içindedirler. Siyasi iktidar, burjuvazinin elinde bile olsa durum böyledir. Bu emek süreci içinde amir var; patron yoktur. Ve amirle sizin aranızdaki ilişki hiyerarşiktir; bölüşüm karşıtlığı, sömürü öğeleri içermez. Amerikalı dostumuzun çalıştayda verdiği örneği hatırlayalım. Fakültemizin dekanı benim hangi saatte tuvalete gideceğime karar veremez. Ama fabrikanın patronu veya onun temsilcisi buna karar verebilir. Dolayısıyla patronsuz yaşayan bir emekçiler katmanının sadece varlığı dahi bugünkü programları açısından sermayeyi rahatsız etti. "Eskiden buna imkân verdik; ama bu durum artık son bulmalı. Her yere ya doğrudan doğruya özelleştirerek; ya da işletme koşullarını, ilişkilerini değiştirerek patron getirmeye çalışmalıyız..." Yeni dönemin programının bir öğesi de böyle özetlenebilir.

Değerli dostum Gencay Gürsoy'un bilgece sunuşu, bu ilişkilerin sağlık sektörü içinde nasıl sinsice oluşturulmaya başlandığını gösteriyor. Bugün mesela sağlık ocaklarına gidin; hemşire, hekim, başhekim var; aralarında hiyerarşik amir-memur-görevli bağlantısı var; ama patron-emekçi ilişkisi yok. Örneğin hemşirenin aylığı doktorun maaşını azaltmıyor. Ama Gencay'ın bize hatırlattığı gibi sağlık ocakları aile hekimliğine dönüştüğü zaman, hemşire doktorun işçisi olacak. Ve patronu olmayan bir katman olan sağlık emekçileri, birdenbire patron-işçi ortamında; karşıtlık içeren bölüşüm ilişkileri içinde yaşamaya başlayacaklar. Patronsuz yaşayan emekçilerin varlığı artık rahatsızlık yarattığı için de devlet mülkiyeti tasfiye edilmelidir.

Ben kırk küsur sene emekçilik yaptım. Hiç patronum olmadı. Bu bakımdan ne kadar mutlu bir insanmışım. Geçimimi yetiştirdiğim öğrencilerin paralarıyla sürdürmediğim; onlarla hoca-öğrenci ilişkilerini sağlıklı bir düzlemde sürdürdüğüm için... Şimdi özel üniversitelerde çalışan arkadaşlarımı üzülerek seyrediyorum. Onların patronları var; öğrencileri onlara, "maaşını ben ödüyorum" diye bakabiliyor. Emekliliğinden sonra özel bir üniversiteye giden Türkkaya Ataöv'e rektör, "burası bir işletmedir; işletmenin geliri önemlidir; giren diploma alacaktır" demiş. Ve tabii

KİT'ler bir de doğrudan doğruya "patronsuz emek süreçleri" içerdiği için hedeflenmiş oluyor.

***

Türkiye'de sol bu dönüşümlere karşı çıktı; tepki gösterdi. Çalıştayda zaman zaman bu tepkilere hayıflanıldığını algılar gibi oldum. Açıkça tartışalım: Özelleştirme furyasına karşı çıkılması yanlış mı oldu? Ayrıca da sorgulayalım: Kamu girişimciliğini doğrudan doğruya kendi konusu olarak gören TMMOB'nin özelleştirme karşıtı tavrı, kimlerin çıkarını, kimin mülkiyetini koruyordu? Korumaya kalktığı kamu işletmeciliği özünde neydi?

Bu furya başladığında TMMOB ve odalar, aradan geçen 12 Eylül'e ve Özal'lı yıllara rağmen, büyük çoğunluğuyla Teoman Öztürk'ün kuşağı ve arkadaşları tarafından yönetiliyordu. Onlar 60'lı 70'li yılların sosyalist yazınını izlemiş, Marksizmin mürekkebini yalamışlardı. O yüzden dar, sınırlı perspektifleri yoktu. Özelleştirme tutkunlarının, Dünya Bankası raporlarının, "dünya böyle yapıyor; başka seçenek yok" söylemlerinin telkin ettiği yutturmalara gelmediler. Anladılar ki olay sadece şu veya bu sektördeki devlet işletmesinin tasfiyesinden ibaret değildir. Daha geniş kapsamlı bir saldırı söz konusudur. Aslında bu algılamayı yapmak için derin bir Marksist bilgelik de gerekmiyordu. Çünkü özelleştirme aktif bir şekilde gündeme geldiğinde Türkiye toplumuna bu programı çeşitli yöntemlerle kabul ettirmeye çalışanlar, 24 Ocak ve 12 Eylül'ün iktisadi, sosyal programlarını; siyaseti, solu tasfiye ederek yeniden yapılandırma projelerini hayata geçirenlerdi. Ve insanlarımız sermayenin 12 Eylül rejimi aracılığıyla emeğe nasıl vahşice saldırdığını algılamışlardı. Tek bir kriz yılı dışında ekonominin genişlediği dokuz yıllık bir dönem içinde reel ücretler % 40 geriledi. Çiftçinin eline geçen fiyatlarla çiftçinin ödediği fiyatlar arasındaki makas % 50 oranında çöktü. Neoliberalizm adına uygulanan şok tedavisi sonunda emek, Cumhuriyet tarihinin en ağır darbelerini yemiş oldu. Bu vahşi programı hayata geçirenler, sıraya özelleştirmeyi getiriyorlar. Dolayısıyla, bu adımın daha geniş bir programın parçası olduğunu algılamak büyük bir bilgeliği gerektirmiyordu.

TMMOB'ciler bu nedenlerle; sadece kendi mesleklerini, çalışma alanlarını savuma refleksleriyle değil, aydın tavırları içinde karşı çıktılar. Ne yapsalardı? "Thatcher, IMF, Dünya Bankası, büyüklerimiz böyle düşünüyorlar" diye destekleseler miydi? Bazı sendikalar gibi "Satacaksan bize sat" mı deselerdi? İşin burada kalmayacağını da anlamaları için kâhin olmak gerekmiyordu. Beyin yıkamanın bir parçası olarak şu sahte söylem de kullanıldı: "Devlet, ayakkabı mı üretecek? Tavuk mu kesecek? Bunlar yerine asli görevine dönsün." Bu sözleri, o tarihlerde bana bir açık oturumda söyleyen bir bakana, "o asli görevi de kısa zamanda terk edeceksiniz. Emniyet görevini bile adım adım özel güvenlik şirketlerine devredeceksiniz" diye tepki göstermiştim. "Olur mu öyle şey? Devletin asli görevi eğitimdir, sağlıktır, adalettir, güvenliktir" diye ısrar etti. İşte görüyoruz, kaç yıl sonra eğitimin, sağlığın, güvenliğin ve çek-senet mafyasının da katkılarıyla adaletin nereye gittiğini... Amerikalılar geleneksel askerî işlevleri parti parti özel güvenlik şirketlerine devretmeye başladılar. Bizimkiler ne zaman katılır bilmem.

Bu nedenlerle ısrar ediyorum. Türkiye'de özelleştirmeye karşı sol ve TMMOB doğru tepki gösterdi.

***

Şimdi tartışma alanını biraz daha daraltalım. Kamu işletmeciliği tartışması çerçevesinde çalıştayda bazı arkadaşlarımız şu soruyu sordular: Kamu işletmelerinin ardındaki ilişki nedir? Konukman'a

göre, mülkiyet tüm kamunundur, yani halkındır. İşaya Üşür de başka bir imada bulunuyor: Çıplak mülkiyetin aidiyetine değil, mülkiyete konu olan varlıkların üzerinde tasarruf edebilme yeteneğine bakmak gerekir. Yani kapitalist bir toplumda devlet, egemen sınıfın kontrolünde olduğu için devlet mülkiyeti fiilen henüz kodifiye edilmemiş, burjuva mülkiyeti sayılabilir mi? İlk gün Başaran arkadaşımız da tevazu ile bu soruların devlet teorisi aracılığıyla yanıtlanabileceğini söyledi. Haklıdır. Devlet teorisi aracılığıyla; ama tarihe de bakarak yanıtlayalım bu soruları.

Kamu girişimciliği, Batı'da refah devletinin Türkiye'de ise önce kalkınmacı; sonra da hem kalkınmacı, hem de sosyal devlet örgütlenmelerinin ürünüdür. Marksist devlet kuramı ekonomiye egemen olan sınıflarla devlet aygıtı arasındaki ilişki üzerinde temel bir önerme içerir. Ve bu önerme üzerinden çeşitlemelere ve revizyonlara kapıyı aralar. Bu çeşitlemeler ve revizyonların içi de tarih ile doldurulur. İşte bu nedenle Batı'da refah devletinin; Türkiye'de de önce kalkınmacı; sonra da sosyal devletin nasıl ve hangi süreçler içinde oluştuğunu incelemek gerekiyor.

Bu incelemeyi burada ayrıntılı olarak yapamam; ama birkaç saptamayla yetineyim: Batı'da yüz yılı aşan sınıf mücadelelerinin emekçi sınıflara sağladığı edinimlerin belli bir tarih dönemecinde ulaştığı durak, refah devletidir. Türkiye'de ise önce tek parti rejimi içindeki; daha sonra da parlamenter rejimin doğal uzantısında ulaşılan sınıflar arası uzlaşmanın iki ürünü kalkınmacı ve sosyal devlettir. Ekonomiye egemen olan sınıfın devlet aygıtı üzerindeki nihai hâkimiyeti devam etmektedir; ama bu hâkimiyet çeşitli biçim ve düzenlemelerle yumuşatılmıştır.

Bu süreç ve dönüşümlerin ortak noktasının tespiti için temel bir doğrunun hatırlatılması gerekiyor. Bunu yapmak zorundayım; çünkü özellikle Alpkaya arkadaşımızın iktisat okurken öğrendiği; ama sonra unuttuğu bir temel doğrudan söz ediyorum. Kapitalizm kendi haline bırakılırsa vahşidir, insafsızdır, yıkarak yapıcıdır. Çeşitli biçimler içindeki emekle, özellikle işgücüyle varlıklı sınıfları, özellikle sermayeyi karşı karşıya getiren piyasalar başıboş iken, eşitsizlik üretir. Zira bizim iktisat öğretiminin ilk kitaplarından biri olan, tutucu neoklasik iktisat geleneğinin üstatlarından biri olan Samuelson, giriş kitabında der ki, "piyasada her insanın bir oyu yoktur, her doların bir oyu vardır." Ve bu basit gerçeği biz Türkçede "paran kadar konuş arkadaş" diye ifade ederiz. Gerçekten de piyasada herkes parası kadar konuşur. Bölüşüm de böyle belirlenir. İşgücü piyasası da "serbest" ise, yani teke tek işçi ile işveren arasındaki bireysel iş akdine dayanıyorsa, emekçiler asgari geçim düzeyinde bir getiri alacaklardır.

İşte kapitalizmin serbest piyasa vahşeti, halk sınıflarının uzun mücadeleleri sonunda ve siyaset yoluyla değiştirilmiştir. Bu mücadelelerin bir bölümünde halk sınıflarının siyasete katılmaları sağlanmıştır. Siyaset düzlemi önce sadece mülk sahibi erkeklere; sonra sadece erkeklere; sonra erkeklere ve kadınlara genel oyla açıldı. Temsili demokrasiye dönüştükten sonra vahşi kapitalizmin bölüşüm sonuçlarının siyaset yoluyla değiştirilme yolu da açıldı. Halk sınıflarının mücadelelerinin siyaset yoluyla piyasayı değiştirme mekanizmaları böyle oluşmuştur. Zira siyaset göreli olarak demokratiktir. Piyasa ise özünde anti-demokratiktir.

Peki, siyaset devletle iç içe değil mi? Elbette öyle. Bu "devlet" denilen kurum ne biçim bir nesnedir ki, midemizi bulandırıyor? En kestirme cevabı geçenlerde kaybettiğimiz Fransız sosyologu Bourdieu basit bir şekilde verdi. Ona göre devletin bir sağ eli, bir sol eli vardır. Sağ eli kapitalist devletin sınıf tahakkümünü sürdüren temel ve baskıcı işlevleridir. Devletin sağ eli, hapishaneler, polisler, jandarmalar, askerler, mahkemeler aracılığıyla şiddet ve baskı uygular. Stanley Kubrick'in Dr. Strangelove adlı filminin kahramanı ABD'nin Nazi Almanya'sından ithal ettiği bir füze

uzmanıdır. Yani Von Braun'dır. Zaman zaman kontrol edemediği sağ eliyle Nazi selamı verir. Artık Nazi patronlarına değil, Amerikalılara hizmet ettiği için sol eli bunu önlemeye çalışır. Bourdieu da "sol el"in refah devleti olduğunu ileri sürüyor. Yani, parasız eğitim ve sağlıktır, sosyal güvenlik sistemidir, kamu işletmeleridir... İşte siz devlete husumetinizin hedefi olması gereken sağ elle birlikte solu kestiğiniz anda hürriyeti getirmeyeceksiniz; demokrasinin toplumsal tabanını ortadan kaldırmış olacaksınız. Halk sınıflarının siyaset yoluyla sağladığı tüm edinimlerin tasfiyesine yol açmış olacaksınız. Bu söylediklerim ekonomi ders kitaplarının ve basit bir tarih bilgisinin temel öğretileridir.

***

Sermayenin genel saldırısına ve onun bir parçası olan özelleştirmelere, uzun süre bir savunma savaşıyla karşı çıkıldı. Bu savaş siyasete fazla yansıyamadığı için başarısız oldu. 12 Eylül'den sonra direnme mevzileri baskı, şiddet yoluyla çökertildi. Bir noktadan sonra tüm büyük siyasi partiler egemen sınıfların programına külliyen teslim oldular. Savunma savaşı da yenilgiyle sonuçlandı. Elbette bir karşı saldırı gündeme gelecek. Bu karşı saldırının programında geçmişte kaybedilen mevzilerin adım adım geri alınması olacaktır. Ama nasıl?

O zaman, yeniden kamulaştırmanın, yani kamu girişimciliğinin geleceğinden bahsedelim. "Böyle bir gelecek, nasıl gelebilir? Bugünkü halimize bak" derseniz; çalıştayın ilk günü Amerikalı dostumuz Michael Albert'in söylediklerini hatırlayın: "Savaşmak için değil, kazanmak için savaşılır ve kazanacağız." Söylediklerine katılıyorum. Ancak sormak gerek: "Kaybettiklerimizi, eskiyi aynen tekrarlamak üzere mi geri alacağız?"

Hemen yanıtlayayım: Böyle bir gündemin eski popülist uzlaşmayla gerçekleşmeyeceği anlaşılmıştır. Çünkü Türkiye'nin ve dünyanın pek çok köşesinde egemen güçler sınıflar arası uzlaşmaları terk ettiler; köprüleri attılar. Bu mücadelenin hedefinin devleti fethetmek olması gerekir. Yani halk sınıfları devleti fethetmedikçe, geçmiş çeyrek yüzyılın kayıplarını geri almak mümkün olmayacaktır. Çözüm bu doğrultudaki siyasettedir. "Siyasetle iktidarı nasıl alacağız?" sorusu benim haddimi aşar. Ama "böyle bir mücadelede ne tür bir program gündeme gelmeli" sorusu karşısında söyleyebileceklerimiz vardır.

Batı'nın, Türkiye'nin, reel sosyalizmin tarih deneyimlerinin oluşturduğu zengin birikim; ayrıca devrimci düşüncenin çeşitli akımlarının; özellikle de Marksizmin bize verdiği ipuçlarını dikkate alırsak devleti fethetmeyi hedefleyen bir siyasetin ekonomik ve sosyal programı; daha da sınırlı olarak kamu girişimciliği, kamu hizmetleri, toplumsallaştırma programı hakkında bazı şeyler söyleyebiliriz.

Ayrıntıya girmeden yine Michael Albert'in sunuşuna döneceğim. Faruk Alpkaya, Albert'in yeni şeyler söylediğini; Marx'ı da reddettiğini söyledi. Bence tam aksine, hem sosyalizmin tarihinden, hem de Marksizmin öğelerinden oluşmuş güzel bir derleme sundu. Söylediği her şey, hem Marksizmde, hem toplumsal mücadelelerin ve reel sosyalizmin tarihinde olumsuz ve olumlu deneyimler olarak vardır.

Bir kere bugün bir yeni dünya düzeni tasarımının temel öğesinin üretim araçlarında özel mülkiyetin tasfiyesine bağlı olduğunu; bu gerçekleşmedikçe hiçbir şeyin olmayacağını söyledi. Haklıdır. Ancak, burada bir hata da yaptı. Özel yeteneklerden kaynaklanan gelir eşitsizliğini eleştirirken basketbolcu

Michael Jordan örneğini verdi. Michael Jordan'ın hak edilmemiş gelirleri, geçmişin sosyalist toplumlarında yer alamazdı. Çünkü bu kazançlar Amerika'da basketbolun kapitalist ilişkiler içinde şirketleşmiş olmasından kaynaklanır. Eğer spor şirketleşmemişse ve amatör ise, Jordan'ınki gibi gelirler oluşamaz.

Michael Jordan'ı bir yana bırakalım. Albert'in söylediklerinin hem Marksizmin geleneğinden; hem sosyalizmin geçmiş deneyimlerinden bir derleme olduğunu söyledim. Mesela "herkesten yeteneğine göre katkı, herkese emeğine göre karşılık" ifadesiyle özetlenen bölüşüm ilkesini haklı olarak eleştiriyor. Ama bu, zaten Marx'ın eleştirisidir. Sosyalist düzenin sözü geçen bölüşüm kuralı, Marx'ın *Gotha Programı'nın Eleştirisi'*nde belirttiği gibi, eşitlerin mübadelesini içerdiği, eşit emeğe eşit ücret verdiği için bir burjuva hakkıdır. Marx, emeğin sadece bir geçim kaynağı değil, hayatın ana amacı olacağı bir toplum düzeninde herkesin toplumsal hasıladan ihtiyacına göre pay alacağını belirtiyor. Michael Albert de bunu söylüyor. Ana problem nedir? Marx'a göre bunu sağlamamızın ön koşulu, üretim güçlerinin yüksek düzeyde gelişmiş olmasıdır. Michael Albert de, "herkese nitelikli emeğin kapılarını açalım. Yani herkese, nüfusun tümüne doktor, mühendis, tiyatrocu, mühendis, ressam olma imkânının kapılarını, eğitim yoluyla açalım" diyor. Bu eğitimin kapılarını sonuna kadar açmak için üretim güçlerinin belli bir gelişkinlik düzeyine gelmesi lazım değil mi? Ama Albert, Amerika'dan söz ediyor ve bize ima ediyor ki ülkesi aslında bu düzeye gelmiştir; ancak sistem nesnel kısıtlardan ötürü değil, kapitalist olduğu için bu kapıları açamıyor. Böylece de örtülü olarak Marx'ın savlarını tekrarlamış oluyor.

Zahmetli, niteliksiz emek türlerine, nitelikli emekçilerin de katılmasını; örneğin hekimlerin de temizlik işlerinde çalışmasını savunuyor. Reel sosyalizmin tarihsel deneyimleri içinde; Çin'deki Kültür Devrimi sırasında bu da yapıldı; fikir emekçileri, beyaz yakalı devlet görevlileri şu veya bu şekilde kol emeğine yöneltildi. Ben o tarihlerde bir ara Cenevre'deydim, Cenevre'deki Birleşmiş Milletler Çin temsilciliğinin personeli kaybolup gidiyordu arada bir. Nereye gittiklerini sorduğumuzda, köylere, tarlalarda çalışmaya gittiklerini öğreniyorduk ve Albert'in önerdiği gibi muhtemelen hastanelerde doktorlara yerleri süpürtüyorlardı. Üretim güçlerinin gelişkinlik düzeyinin geride olduğu bir sosyalist deneyim bu sorunu algılıyor ve bir dönem, iyi-kötü çözmeye çalışıyor.

İşletmelerde özyönetim... Yugoslavya sonuna kadar denedi bunu. Ama piyasayla beraber denediği için eşitsizlik yaratıldı. İşletmeler arası ilişkiler Sovyetler Birliği'ndeki gibi gelir akımlarına yol açmazsa; yani, işletmenin kâr-zarar hesabı sadece hesabi kalırsa bölüşümü etkilemez; işgücü metalaşmamış olur. İşletmeler kendi kreşini yapardı, kendi spor tesislerini yapardı ve işçilerini yaz tatiline gönderirdi. İşletmeleri tam olarak piyasaya açar ve kârı bir bölüşüm kategorisi haline getirirseniz; emek metalaşabilir. Çin, şu anda işgücünü metalaştırmıştır. Çünkü piyasaya açıldılar ve emeğin en bol olduğu bu ülkede ücretlerin piyasa tarafından düzenlenmesini kabul ettiler.

Öte yandan Michael Albert'in söylemediği tek husus var. O da iktidarın sınıfsal içeriğidir. Eğer siyasi iktidar sınıfsal olarak emekçilere geçmişse; yani, halk iktidara gelmişse bence pek çok sorun kendiliğinden çözülür. O zaman mesela işletmenin yönetim biçimi o kadar önemli değildir. Yani, "yöneticiyi işçiler mi seçsin, yoksa işletmenin sorunlarını iyice bilen bir genel müdürlük mü belirlesin?" sorusu gerçekten halk iktidarı gerçekleşmişse o kadar önemli değildir. Reel sosyalizmin büyük sorunu buradadır. Michael Albert'e göre genel oy hakkı, siyasi sistemin demokratik özelliğini çözmektedir. Bu görüşün esaslı bir revizyonu gerekir. İşte Doğu Avrupa ve Sovyet tipi reel sosyalizmin temel sorunu, devrimci dönüşümlerin belli bir noktasından sonra siyasi iktidarın halk iktidarı olmaktan çıkmış olmasıdır. Ekim devrimi "Bütün İktidar Sovyetlere" sloganıyla gerçekleşti.

Devletin daha sonra işçi sınıfını temsil ettiği ileri sürülen partinin kontrolüne geçmesi, iktidarın sınıfsal içeriğinde bozulma tohumları oluştu. Devrim sonrasında Rosa Luxemburg ile Lenin arasında dostane bir tartışma patlak verdi. Rosa, iktidar Sovyetlerden yani "şûralar"dan partiye geçince sınıf iktidarının niteliğinin de tehlikeye düşeceğinden endişe ediyordu. Bu tartışmanın önemi hâlâ yaşıyor.

Kısacası demokrasi sorununu çözecek sihirli değnek siyasi iktidar sorunudur. Tüm sosyalist devrimler devrimci dönüşüm ertesinde halk iktidarı aşamalarını yaşadılar. Örneğin, Sovyetler Birliği'nde iç savaş şartlarında parti ve halk katmanları içinde sınırsız demokrasi tanındığı bir dönemdir. Mao'nun "halkın içindeki çelişkilerin dostane çözümü" ve "yüz çiçek açsın" tezleri de başka örneklerdir.

Sözlerimi şu vurgulamayla bitireyim: Kurama ve tarihe bakarsak yeterince olumlu öğreti ve olumlu/olumsuz ders var. Olumlu deneyimler parça parçadır. Yani tarihin çeşitli dönemeçlerinde, filanca ülkede olumsuz deneyimler, örnekler verme eğilimi çok yaygındır. Başarıyla gerçekleşmiş veya sürdürülmemiş olumlu deneyimlerden oluşan zengin bir birikim de vardır. Tüm bu olumlu-olumsuz derslerin içinden ve devrimci düşünürlerden yapılacak bir sentez; somut ve güncel koşulların dikkate alınacağı yeni bir mücadele dönemine girildiğinde rehberlik edebilecektir.

İktisat Politikası Alternatifleri, Bölüşüm İlişkileri ve Sol[1]

I

İktisat politikası alternatifleri üzerindeki görüş farklılıkları her zaman ideolojik tavırlarla ve değer yargılarıyla yüklü olmuştur. Ama bu, birbirinden ayrılan görüşlerin, politik iktisadın bir sosyal bilim olarak evrimine ve hatta doğuşuna katkıda bulunmasını önlememiştir. Gerçekten, temsil ettikleri çıkarları açıkça ifade etmekten rahatsızlık duymayan ilk iktisatçıların, esas olarak, iktisat politikası konuları üzerinde duran deneme yazarları oldukları hatırlanmalıdır.

Bununla beraber, işaret edilmesi gerekir ki, iktisat politikası alternatiflerinin belli yanlarının, özellikle etkinlik ve büyüme üzerindeki etkilerinin araştırılması, ideolojiden arınmış bir görünüm alabilir, genellikle de böyle bir görünüm alır. Alternatif politika modelleri, yandaşları tarafından sık sık, milli gelirin düzeyi ya da onun unsurları üzerindeki etkileri bakımından değerlendirilir, karşılaştırılır ve savunulur. Bu durumda tartışma, saf bilimsellik kisvesi altında sürdürülür ve tartışmanın "tarafsız" izleyicilerinin, belli bir alternatifin üstünlüğü konusunda, sadece kanıtın güçlülüğü ile ikna edilebileceği düşünülebilir. Böyle bir yaklaşım, doğal olarak, alınan ideolojik tavırları ortadan kaldırmaz.

Türkiye'deki, özellikle 24 Ocak 1980'de benimsenen "Ortodoks" (ve IMF destekli) istikrar programını izleyen iktisat politikası tartışmalarının bir değerlendirmesinin yapılmasına girişilirse, tartışmanın önemli bölümünün böyle bir kisve altında sürdürüldüğü gözlemlenecektir. **İthal ikamesinin** veya ona karşı **ihracatın teşvikinin** ve **piyasanın** ya da piyasaya karşı **devlet müdahalesinin** faydaları ve dezavantajları çevresindeki tartışma, büyük ölçüde, politika modellerinin kaynak tahsisi, büyüme ve dış denge üzerindeki etkileri konularında odaklaşmıştır. Teknik yanı ağır basan bu savlar, sanki "tarafgir olmayan" bir dinleyici kitlesine, onun söz konusu politika seçeneği için desteğini kazanmak üzere hitap ediyordu.

Bu tartışmada taraf olan Türk aydınları, oldukça özgün bir tartışmanın ortasında bulunduklarını düşünüyormuş gibi görünüyor.[2] Ne var ki, geliştirilen ana noktaların ayrıntılı bir tahlili, tartışmada özü bakımından yeni bir şey olmadığını gösterir. Koruma-serbest ticaret karşıtlığı (ya da yeni kılığı içinde, ithal ikamesi-liberalizasyon ile birleşmiş ihracata yönelme karşıtlığı) konusunda, geçen iki yüzyılın iktisadi yazını, bu başlıca iki politika seçeneğinin lehindeki ya da aleyhindeki tüm teorik ve ampirik noktaları içerir. Kısa ve uzun dönemlerde etkinliği ve/veya büyümeyi sağlamak üzere alternatif mekanizmalar olarak plan-piyasa karşıtlığı üzerindeki tartışma, daha yeni kökenli olmasına rağmen, yine de geriye, bu çağın başlarına kadar gider. Ve her iki tarafın başlıca savlarının tümünün bundan birkaç on yıl daha önce geliştirilmiş olduğunu söylemek oldukça doğru olur.

Belki daha ilginci, bu tartışmaların, Türkiye'de iktisadi düşüncenin gelişmesi ve politika kararlarının alanlar üzerindeki etkisinin, 19. yüzyılın sonlarına kadar geriye gitmesinin gözlemlenebileceği olgusudur. Dünya ekonomisi ile eklemlenmenin alternatif iki mekanizması ve bunlara tekabül eden alternatif iki birikim örüntüsü –yani, biri, görece serbest ticaret ilkelerine ve sınırsız bir piyasa hâkimiyetine, diğeri sanayileşme lehine korumaya ve devlet müdahalesine dayanan iki birikim örüntüsü– uzun zamandan beri Türk aydınlarının gündemindeki başlıca tartışma konusu olmuştur. Politikada karar alıcılar ile ilgili olarak, 1908 Jön Türk devriminden beri, bu iki stratejik alternatif arasında sarkaç benzeri bir gidip gelme hareketi gözlemlenebilir.[3] Bu bakımdan 1980'li

yıllar, sarkaç hareketinde, daha önceki onar yıllık iki dönemde ekonomiyi karakterize eden “korumacı-müdahaleci” örüntüden uzaklaşmayı temsil eder görünmektedir.[4]

Bu gözlemler, alternatif politikaların etkinlik ve büyüme hedefleri çevresinde merkezileşen tartışmalarına dayanmaktadır. Bir diğer ve önemli alana, yani alternatif iktisat politikalarının, kendisine göre değerlendirildiği, savunulduğu ve eleştirildiği başlıca bir amaç olarak gelir dağılımı alanına kayıldığında farklı sonuçlar doğar. Alternatif iktisat politikalarının bölüşüme ilişkin etkileri üzerine herhangi bir tartışma, **açıkça** ideolojik ve sınıfsal konumlar içinde yer alır. Gerçekten bu konumlar, kendileri aracılığı ile solun sağdan ayırt edildiği denek taşları halini alırlar. Genel olarak doğrudan üreticilerin, özel olarak da işçi sınıfının ve köylülüğün mutlak ve göreli iktisadi konumlarını olumsuz yönde etkileyen politika önlemlerine, sol tarafından bir ilke sorunu olarak karşı çıkılır. Her ne kadar sağ, eşyanın doğası gereği, bu tür politika önlemlerini tercih ederse de, böyle önlemleri, bölüşüme ilişkin boyutları temelinde, halkın önünde ve açık olarak savunmanın zorluğu, muhafazakâr okulu tartışmayı etkinlik alanına kaydırmaya, ya da gelir bölüşümü çözümlemesinin teorik ve kavramsal çerçevesini çarpıtma girişimine yöneltir. Bu son olgunun bazı yansımaları daha sonra tahlil edilecektir.

Dahası, alternatif politikalar bakımından etkinlik, büyüme boyutu hakkındaki eski fikirlerin yeni kılıklar altında dolaşıma sokulduğu “teknik” tartışmadan farklı olarak, Türkiye’deki tartışmanın bölüşüme ilişkin boyutlarında belli yenilik unsurları gözleniyor. İlk olarak, –önceki paragrafta işaret edilen– bölüşüme ilişkin konuları çarpıtma girişimleri biraz beceriklilik gerektirir ve esas olarak dışarıdan ödünç alınmış olmasına rağmen, bu uygulama yerel renklerle zenginleştirilmiştir. İkinci olarak ve daha önemlisi, 1980 sonrası iktisat politikası tartışmaları, Türk solunun bir kesiminin “safları değiştirmesi” biçiminde, oldukça ilginç bir olgu üretmiştir. Bu grup (ki bu çalışmada “liberal sol” olarak adlandırılacaktır), Türkiye’deki ilerici kamuoyunun geleneksel tavırlarından kendini ayırmış ve yalnızca etkinlik bakımından değil, aynı zamanda ve açık olarak bölüşüm bakımından da, yürürlükteki birikim modelinin daha “açık” ve piyasa yönelimli bir model doğrultusunda dönüşümünü sebatla savunmaya başlamıştır. Gerçekte, bu grubun bir “sol” konumu korumakta olduğu iddiası, doğrudan doğruya onun, yeni politika yönelimini açık olarak, gelir bölüşümü açısından savunması ile bağlantılıdır –bu, liberal sol ile resmî liberal sağ arasındaki **söz konusu** ayırımı sağlayan bir olgudur.

Bu çalışmanın geri kalan bölümlerinde, iktisat politikalarındaki 1980 sonrası yeniden yönelimleri, bir **sol** konumdan, yani bu politikaların gelir bölüşümü üzerindeki etkileri açısından savunma çabaları eleştirel olarak irdelenecektir. Gösterilecektir ki bu savlar, retoriğe rağmen özgünlükten ve tutarlılıktan yoksundur ve muhtemelen çok daha derinde yatan bir ideolojik dönüşümün parçası olarak yorumlanabilir.

II

1980 sonrası iktisat politikalarının bölüşüme ilişkin etkileri lehindeki ana sav, doğrudan istikrar programının etkilerine **değil**, “kapalı” , müdahaleci ithal ikamesi modeli ile “açık”, piyasaya –ve ihracata– yönelik bir modelin karşılaştırılmasına dayanır. İstikrar programının kendisi bu modellerin ilkinden ikincisine geçişi gerçekleştirmek için bir araç olarak anlaşılır ve bu nedenle de bir ilk yaklaşım olarak göz önüne alınmayabilir. İlginçtir ki, 1980 sonrası iktisat politikalarına Türk “liberal solu” tarafından yöneltilen başlıca eleştiri, korumacılığın ve müdahaleciliğin modası geçmiş mekanizmalarını tasfiye etmekte yeterince hızla ve radikal boyutlarda hareket edilmediği hususudur.

Türk "liberal solu", alternatif politika modellerinin (ve bunların bölüşüme ilişkin etkilerinin) karşılaştırmalı çözümlemesinde, bu konudaki geleneksel Batı eserlerinden, özellikle de Dünya Bankası'nın etkisi altında olan eserlerden esinlenmiş gibi görünmektedir. Bu eserlerin savları, hane halkı gelirlerinin büyüklüğüne göre bir gelir bölüşümü kavramına dayandırılır. Bu ise, bölüşüm ilişkilerinin sınıfsal bir çözümlemesiyle taban tabana zıt bir kavram çerçevesi oluşturur. Korunmuş bir ekonominin, imalat sanayinde daha yüksek bir reel ücretler düzeyi ile sonuçlanabileceği (ve genellikle öyle sonuçlandığı) kabul edilir. Fakat bu sonucun, kırsal nüfus ("ithal ikamesi genel olarak ihracata yönelik sektörleri ve özel olarak da tarımı cezalandırır") ve enformel sektörde işsiz ve marjinal nüfus ("sanayide kısmen yüksek ücretlerden kaynaklanan yüksek sermaye yoğunluğu, istihdamı zayıflatır") aleyhine gerçekleştiği ileri sürülür. Nüfusun en fakir kesimleri bu alanlarda toplandığından "sermaye getirisi"ne kıyasla reel ücretlerdeki bir azalma, istihdamı teşvik ederek işsiz ve marjinal nüfusa yarar sağlayacak ve göreli fiyatlarda tarımın lehine ve sanayinin aleyhine bir artış kırsal alandaki fakirlerin yararına olacaktır; bunun toplam etkisi ise, ulusal çapta gelir eşitsizliklerinin azalması olacaktır. İyi bilindiği gibi, göreli faktör ve sektör fiyatlarındaki bu değişmeler, ithal ikame edici bu modelden ihracata yönelik bir modele geçiş sırasında ortaya çıkması beklenen başlıca dönüşümler arasındadır.[5]

Bu yaklaşım, teknik jargonundan arındırıldığı zaman, az gelişmiş bir ekonomide gelir dağılımı temel **sorunsalını**, bir yanda endüstriyel işçi sınıfı, öte yanda köylülük, işsizler ve alt proletarya arasındaki bir çelişki olarak ele almaya varır. Bunun sosyalist ve Marksist solun çeşitli çizgileri bakımından hiçbir yanıyla kabul edilemez bir yaklaşım olması gerekir. Sosyalist ve Marksist solun çeşitli çizgilerine göre aynı **sorunsal** ancak doğrudan üreticilerle sömürücü sınıflar arasındaki bir çelişki olarak ele alınabilir. Savın "liberal sol" tarafından bu doğrultuda da olsa, isteksizce onaylanmış olması, belki, Marksizmin Türk solu saflarında sürüp giden etkisiyle açıklanabilir.

Ancak, ithal ikamesinin geleneksel eleştiricilerinin Türk "liberal sol"una güçlü biçimde çekici gelmiş olan bir diğer bölüşüm çözümlemesi daha vardır. Bu, idari kontrollere dayanan bir kapalı ekonomi içinde önemli koruma (ve muhtemelen devlet müdahalesi) "rantlar"ının doğuşuna ve o rantlara, ayrıcalıklı belli ithalatçı ve sanayici grupları tarafından el konulmasına dikkati çeker. Türk liberal solu, bu sav doğrultusunda muhtemelen, neoklasik yazarların eleştirilerinden çok daha ileri gitmiştir. Neoklasik yazarlar bu "rantlar"ı nicelleştirilebilir gelir kategorileri olarak ele almaktan genellikle kaçınmışlardır[6]; ama açık bir ekonominin Türkiye'deki sol savunucuları için bu rantlar, ticaret ve sanayi burjuvazisinin eline geçen bir sömürü geliri biçiminde kolay bir hedef oluşturmuştur. Dış ticaret ve döviz kurları üzerindeki idari kontrolleri kaldırmak yoluyla uluslararası kapitalizmle yeniden bütünleşen bir ekonomi, bu "rantlar"a son verebilir. Böylece dış iktisadi ilişkilerin liberalizasyonu, aynı zamanda gelirin yeniden bölüşümü için "radikal" bir reçete olur.

III

Bu tartışmanın odak noktası toplumsal **sınıflar** ve **katmanlar** arasındaki bölüşüm kavramına doğru kaydırılırsa, bölüşüme ilişkin etkileri açısından 1980 sonrası politika değişiklikleri lehine ileri sürülen savların, solda olma iddiasını taşıyan hiçbir düşünce okulu bakımından geçerli olmadığı gösterilebilir.

Önce, Türkiye'de gözlendiği biçimiyle ithal ikamesinin "popülist" uyarlamasının, gelir dağılımını etkileyen, özellikle, çalışan sınıfların göreli iktisadi konumlarının sistematik biçimde gerilemesine

karşı etki yapan içsel mekanizmalar yaratmış olduğu başka bir çalışmada gösterilmiş bulunmaktadır.[7] 1960'lı ve 1970'li yıllar için gelir dağılımı ile ilgili bulgularımız **reel ücretlerde sürekli bir artışı**, özel imalat sanayii katma değeri içinde **ücretlerin payında bir istikrarı**, hâkim niteliği köylü üretimi olan tarım bakımından **iç ticaret hadlerinde bir düzelmeyi** ve **ücret mallarının fiyatlarında göreli bir düşüşü** gösteriyor. Bu bulguların çoğu, özellikle göreli fiyatlarla ilgili olanlar, ithal ikamesi modelini eleştirenlerin gelir dağılımı konusunda betimlemeyi pek sevdikleri olumsuz tabloya aykırıdır.

Bu durumda, 1980 sonrası politikaların bölüşüme ilişkin bir açıdan ve sol bir konumdan savunusu, ancak (a) "açık", ihracata yönelik bir modelin, aynı bölüşüm göstergelerinde bir düzelme sağlayacağı gösterilebilirse ve (b) bir modelden diğerine bir istikrar programı yoluyla **geçiş**in, göstergelerde bir bozulmaya yol açmayacağı gösterilebilirse yapılabilir. Ne yazık ki, "liberal sol"un dayanabileceği bu iddialar ve beklentiler her iki açıdan da zayıf bir zemine oturmaktadır.

İlk nokta ile başlanırsa, tekrar tekrar vurgulanmış olduğu gibi, ihracata yönelik bir ekonominin gerekleri, emek maliyetlerinin en aza indirilmesi; arzın iç piyasalardan uluslararası piyasalara doğru yeniden yöneltilmesini de kolaylaştıracak aynı doğrultuda sürekli bir baskıyı zorunlu kılar. Bundan dolayı, ihracata yönelik bir modelin içsel ve mantıki yapısı içinde emeğe karşı olma eğilimi vardır.[8]

İhracata yönelik bir ekonomiye geçişle birlikte ortadan kalkacağı umulan ve "koruma rantları" denilen soruna gelince, çözümleme teorik olarak kabul edilebilir görülse bile, bu sorun, burjuvazinin farklı bölümlerini temsil eden gruplar arasında **artığın yeniden dağılımını** ilgilendirir. Ama bu çözümleme bizi teorik zeminde yanlış yola götürmektedir. Bu yazar, bir başka yerde[9], bu sözde "rantlar"ın bir bölüşüm çözümlemesiyle bütünleştirilmesinin, bu bütünleştirme, göreli fiyat hareketlerinin bölüşüme ilişkin etkisinin **genelleştirilmiş** bir incelenişi çerçevesi içinde yapılırsa (ve sadece o durumda) savunulabileceğini göstermiştir.

Bir modelden diğerine geçiş sırasında bölüşüme ilişkin olarak ortaya çıkan değişmelere geri gelirsek, 1980 sonrası istikrar politikalarının, etkileri bakımından emeğe açıkça karşı olduğu hususunda muhtemelen anlaşma vardır. Ücretlilerin göreli konumlarındaki ve iç ticaret hadlerindeki köylülük aleyhine bozulma, aynı zamanda temel gereksinim mallarının göreli fiyatlarındaki yükselme, Türkiye'deki istikrar programının, üzerinde anlaşmazlık olmayan sonuçlarıydı. Bununla beraber, "liberal sol"da, bu ters sonucun kaçınılmaz olmadığı ve daha "adil" bir istikrar programının olanaklı olduğu ama uygulanmadığı yönünde bir tavır var gibi görünmektedir.

Bu değerlendirme, esas olarak, ihracata yönelik model bakımından ileri sürülen savlardan ötürü desteklenemez. Ücretler ve tarımı destekleme politikaları üzerindeki sınırlamalar yoluyla emek gelirlerinin baskı altında tutulması ve ücret mallarına sağlanan sübvansiyonların yavaş yavaş ortadan kaldırılması, nihai olarak, içe yönelik bir birikim örüntüsünden dışa yönelik bir birikim örüntüsüne geçmeyi amaçlayan **herhangi bir istikrar programının** gerekli ve hayati unsurlarıdır. Toplam arzın giderek artan bir bölümünü iç piyasalardan dış piyasalara kaydırmak için, kısmen emek gelirleri aleyhine ayırım yapan bir gelirler politikası yoluyla iç talebin baskı altında tutulması ve emek maliyetlerinin en aza indirilmesi[10] konusundaki aynı düşünceler, ihracata yönelik model için olduğu kadar bu modele götüren geçiş mekanizmaları için de eşit ölçüde geçerlidir. "Farklı" bir istikrar (ya da, daha çok "anti-kriz") politikası ancak, bu politika tümüyle farklı bir nihai amaca sahip olsaydı olanaklı olabilirdi.

Gelir dağılımı tartışmalarında sol konum **emekten yana** bir temel üzerinde tanımlandığı sürece, yukarıda gösterildiği üzere, 1980 sonrasındaki iktisat politikaları yönelişi, sol açısından, bölüşüme ilişkin hem kısa dönemli (istikrar), hem de uzun dönemli (dışa yönelik bir birikim örüntüsüne kayış) sonuçlarıyla hiçbir bakımdan desteklenemez. Buna rağmen, "liberal sol"un bu ciddi yeniden yönelim lehindeki tavrı sürüyor gibi görünmektedir ve bu ısrar, yalnızca, bir "ideolojik kopuş" bağlamında açıklanabilir.

IV

Kısa dönemli bir istikrar programının uzun dönemli bir yeniden uyarlanma sürecine dönüşmesi, 24 Ocak 1980 politika paketinin kabul edilmesinden yedi ay sonra kurulan askerî rejim tarafından sağlanan siyasal ve kurumsal çerçeve olmadan ortaya çıkabilir miydi? Açıktır ki, istikrar programının ve sonrasının (onun "emeğe karşı" yanlarının) bölüşüme ilişkin önlemleri, daha önceki onar yıllık iki dönemin "popülist" parlamenter rejimi saf dışı edilmedikçe uygulanamazdı.

Eldeki kanıtlar şu olguyu göstermektedir: Muhafazakâr Demirel hükümeti, Ocak 1980 programını, **geçici** zaman ufuklu bir şok tedavisi olarak tasarlamıştı ve bu programın bölüşümle ilgili boyutlarının, Türk parlamenter sisteminin sınırlamaları altında desteklenmesinin olanaksızlığının tümüyle bilincindeydi. Bu konuda "liberal sol", sözde "liberal" ekonomik model ile ona eşlik eden otoriter rejim arasındaki mantıki bağı görmeyi reddederken, durumu Demirel kadar dahi algılayamamıştı.

İktisadi liberalizm ve siyasi otoriterlik arasındaki bağın iki yönü vardı. Önce, istikrar programının içkin olarak emeğe karşı yanları, işçi sendikalarının faaliyetlerinin sıkıyönetim komutanları tarafından yasaklanması ya da sınırlanması ile başladı; yeni Anayasa'nın aşırı derecede kısıtlayıcı maddelerinde ve Anayasa'ya eşlik eden iş mevzuatında doruk noktasına ulaşan bir dizi önlem yoluyla kurumsallaştırıldı. İkinci olarak, yürütme ve yasama düzeylerinde, **siyasal ve entelektüel sola karşı**, öncekiyle paralel ve aynı derecede sistematik bir operasyon gerekleşti. Bu operasyonun örnekleri, burada ayrıntılarına girmeyi gerektirmeyecek ölçüde çok iyi belgelenmiştir.

Böylece, 1980 sonrası Türkiye'sindeki durum, çalışan sınıfların kaderi ile siyasal ve entelektüel solun kaderi arasında doğal bir bağ bulunduğunu tümüyle doğrulama olanağını verir. Ve bu nedenle solun, 24 Ocak programı tarafından temsil edilen iktisat politikalarına karşı, kendi çıkarı bakımından da güçlü biçimde muhalefet etmesinin gerekliliğini gösterir. Bundan dolayı, alternatif teorilerin bizzat "praxis"in kendisiyle böylece "sınanması", 1980 sonrası iktisat politikası modelinin sözde "liberalleştirici" etkisi konusundaki tartışmayı çözüme bağlamış olmalıydı. Şaşırtıcı biçimde görüldü ki, durum beklendiği gibi değildir. **Liberal ekonomi** ve **otoriter siyaset** arasındaki çatışmanın yeni teorik açıklamaları, ekonomik temel düzeyinde işleyen (ve esas olarak burjuvazi tarafından temsil edilen) "sivil toplum" ile üstyapı düzeyinde işleyen (ve ordu tarafından temsil edilen) **devlet** arasındaki sözde çelişki üzerinde geliştirildi. (Türkiye'deki tartışmanın tarihî maddeciliğe yaptığı "katkı" budur!) Bu yaklaşım, son çözümlemede, yeni rejimin otoriter yanlarının kurumlaşmasına, Türk burjuvazisinin tam destekli katkısını göz ardı eder ve bu sınıfın demokratik karakterine gözü bağlı, önyargılı olarak güvenmiş olur.

"Liberal sol"un yeni ekonomik model yönündeki ısrarlı desteği, artık "yanlış bilinç" ya da değerlendirme hataları ile açıklanamaz. Bu olguyu, Türk burjuvazisi ile sürekli bir uzlaşma aramaya başlayan profesyonel ("öğrenim görmüş") grupların safları içinde yer alan bir ideolojik dönüşüm ve

kopuş ile açıklamak çok daha gerçekçi olacaktır. Bu grubun toplumsal işlevlerinin yavaş fakat sürekli değişmekte olduğu bir sürecin içindeyiz. Bu grup için zenginlik, itibar ve refah, burjuvazinin çıkarlarına giderek artan biçimde boyun eğmeyi gerektiriyor. Kamu kesimindeki iktisatçıların ve uzmanların, bağımsız mühendislerin, mimarların ve hukukçuların ağırlıkla sol kanattaki görüşlerinin yerini yavaş yavaş mali danışmanların, şirket danışmanlarının ve yöneticilerinin, iş avukatlarının ve müteahhitlerin "çağdaş burjuva" dünya görüşleri alıyor; çünkü ilk gruptakiler ikinci gruptakilerin saflarına dönüşmekte ya da bu saflara kaymaya can atmaktadır. Bu çağdaş burjuva tavırlarının, müdahaleci ve içe yönelik bir ekonominin sınırlamalarıyla güçlü biçimde çatışan, kuvvetli bir "tüketimci" yaşama stili unsuru var.[11] Böylece, liberal solun, ekonomiye devlet müdahalesine karşı çıkması, bu grubun istek ve özlemlerini temsil etmektedir. "Sol" jargon ise, bu insanların, geçmişle vicdan azabı çekmeden ideolojik kopuşunu kolaylaştırmaktadır...

Yine de bu, sağlıklı bir gelişme olarak görülmelidir. "Solda olmanın" aydınlar için eşyanın doğası gereği sayıldığı önceki durum çok yapaydı; bu nedenle de sürüp gidemezdi. Türkiye toplumunun son yıllarda içinden geçtiği bunalım, geç kalmış bir ideolojik yeniden saflaşmanın koşullarını yarattı. Şimdi yapılması gereken şey, nesneleri kendi gerçek adlarıyla adlandırmak ve bu yeni ideolojik yönelimi, sahip olduğu solda olma iddialarından ayırmaktır. Bu görev, Türkiye'nin çalışan sınıflarıyla ortak kaderinin ve doğal bağlarının tümüyle bilincinde olan, gençleşmiş bir solun omuzlarındadır.

Kaynakça

Adelman, I. ve Robinson, S., (1978) *Income Distribution Policy in Developing Countries: A Case Study of Korea*, Oxford University Press for the World Bank.

Balassa, B., (1983) "Outward Orientation and Exchange Rate Policy in Developing Countries: The Turkish Experience" *The Middle East Journal*, Yaz.

Boratav, K., (1979) *Türkiye'de Devletçilik*, İstanbul, Gerçek Yayınevi.

Boratav, K., (1983) "Türkiye'de Popülizm", *Yapıt*, Ekim-Kasım.

Boratav, K., (1985) "An Analysis of the Evolution of Income Distribution in Turkey, 1960 -1979" (yakında yayımlanacak olan *Cahiers du groupe d'etudes sur la Turquie contemporaine* içinde).

Çavdar, T., (1983) *Türkiye'de Liberalizmin Doğuşu*, İstanbul, Uygarlık Yayınevi.

Johnson, O. ve Salop, J., (1980) "Distributional Aspects of Stabilization Programs in Developing Countries", *IMF Staff Papers*, Mart.

Krueger, A. (1974a) "The Political Economy of Rent-Seeking Society", American *Economic Review*, Haziran.

Krueger, A., (1974b) *Foreign Trade Regimes and Economic Development: Turkey*, New York, National Bureau of Economic Research.

Krueger, A., (1978) *Trade and Development in Developing Countries: 3. Synthesis and Conclusions*, Chicago, University of Chicago Press.

Little, I. et al., (1970) *Industry and Trade in Some Developing Countries*, Paris, OECD.

Toprak, Z., (1982) *Türkiye'de Milli İktisat* (1908-1918), Ankara, Yurt Yayınları.

IV

TÜRKİYE:

BÖLÜŞÜM, BÜYÜME, BAĞIMLILIK

Kemalist İktisat Politikaları ve Devletçilik[1]

I. Giriş

Yeni Türk devleti, 1923 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun enkazından ağır sorunları olan bir ekonomi devraldı. Ekonomi her şeyden önce modern bir sanayi temelinden yoksundu. Sanayi üretimi büyük ölçüde zanaatlerin bünyesinde gerçekleşiyordu. 1915'te yapılan ve imalat sanayisinin yer aldığı tüm illeri kapsayan Osmanlı Sanayi Sayımı, bugünkü Türkiye'nin sınırları içinde çok zayıf bir sanayi sektörünün varlığını ortaya koymaktaydı: Zanaat özelliği taşımayan 182 sanayi kuruluşunda[2] 14060 işçi çalıştırılmaktadır. Bu işgücünün %70'i yün, pamuklu dokumacılık, giysi ve ham ipek imalatı, un değirmenleri, sigara imalathanesinde çalışmaktaydı. Bu faaliyetler sanayi üretiminin %78'ini oluşturmaktaydı.[3] İnsanların ulusal sanayiye olan güven eksikliğini, o zamanların bir popüler deyimi özetlemekteydi: "Asılacaksan, İngiliz sicimiyle asıl..."

Türk ekonomisi 1923'te bileşenleri arasındaki organik bağlantı eksiklikleri nedeniyle uyumsuz bir yapıdaydı. En çarpıcı örnek, ulaşım sektöründe görülebilir. Demiryolları ağı, tümüyle yabancı sermayenin mülkiyetindeydi; dış piyasaların ihtiyaçlarına göre oluşturulmuştu ve Batılı piyasalar için temel malları üreten üretim alanları ile ihracat merkezleri arasında bağlantı kurmaktaydı. Büyük tahıl üretim bölgesi olan İç Anadolu ile kentler arasındaki ulaşım bağlantıları çok zayıf durumdaydı. İnanılması zor bir örnek verelim: 1924'te bir ton buğday İç Anadolu'dan İstanbul'a 8,8, New York'tan İstanbul'a 5 dolara getirilmekteydi[4]. Dolayısıyla İstanbul halkının Ankara ve Konya yerine Iowa buğdaylarıyla beslenmesi ve Anadolu köylüsünün geçimlik tarıma mahkûm kalması daha rasyonel olmaktaydı.

İmparatorluğun son dönemde çöküşü çok acılı olmuştu. Hemen hemen kesintisiz süren on savaş yılı, halkın dayanma gücünü çok zorlamıştı. Savaşın demografik sonuçları, Lozan Antlaşması gereğince Türkiye ve Yunanistan arasında yapılan büyük miktarda nüfus mübadelesi ile ağırlaşmış; büyük boşluklara yol açmıştı. Yeni Türkiye'nin sınırlan içinde kaç kişinin yaşadığı bilinmiyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımlı ve yarı-sömürge konumu, dış ticaret ve dış borçlara ilişkin güvenilir istatistik sistemleri oluşmasına katkı yapmıştı; buna karşılık ülkenin temel ekonomik durumunu gösterecek temel veriler yoktu. 1926-27 yılında bile nüfus tahminleri 6 ile 10 milyon arasında değişiyordu. Mussolini 1927'de 6 milyonluk bir Türkiye'den söz etmişti. O yıldaki ilk sayım ise 14 milyonluk bir nüfusla şaşırtıcı bir sonuç verdi.[5]

Osmanlı İmparatorluğu'nun finansal bağımlılığı iyi bilinmektedir ve burada üzerinde ayrıntıyla tekrarlanmasına gerek yoktur. Türkiye'nin kronik dış ticaret açıkları veren bir iktisadi yapıyı devralmış olması ve ileriki yıllarda üstlenilen Osmanlı borçlarının geri ödenmesi sorunları, Türkiye'nin iktisadi ve mali bağımlılığının kalıcı olabileceğini gösteriyordu. Bu kısıtlamalar dikkate alındığında, sonraki on beş yılın bitiminden geriye dönerek bakarsak, yeni Türkiye'nin izleyeceği yolda karşılaşacağı dış koşulların bu güzergâhı çok engebeli hale getirdiği ortaya çıkacaktır. Savaş sonrasının güç intibak sorunlarını, Büyük Buhran'ın kırılgan Türkiye ekonomisi üzerindeki ağır etkileri ve dönemin sonunda insanlığa yıkım getirecek olan yeni savaşın hazırlıkları izleyecekti.

Buna karşılık ülkenin durumunu, Atatürk'ün ölüm tarihinde, İkinci Dünya Savaşı'nın hemen arifesinde gözden geçirirsek, bu çetin, neredeyse imkânsız koşullarda ekonominin şaşılacak derecede iyi bir başarım sergilemiş olduğu gözlenecektir. Toplum, sanayileşme ve modernleşme doğrultusunda

ilk ve kararlı adımlarını atmıştır. Ekonomi ise 1923'te hayal edilemeyecek bir şeyi, sürdürülebilir bir dış dengeyi gerçekleştirmiş gibidir. Başka bir deyimle, Türkiye ekonomisi, görünürde, kendi kaynaklarına dayanan dinamik bir büyüme ve sanayileşme patikasını izlemeye başlamıştır. Bu sürecin nicel göstergeleri ileride incelenecektir.

Türk ekonomisinin bu denli kötü şartlar içinde bu derecede olumlu bir başarım gösterdiğine ilişkin saptama doğruysa, iktisatçılar için bazı ilginç sorular ortaya çıkmaktadır. Bu gelişme süreci, 'Kemalist' diye adlandırılabilecek olan iktisat politikalarıyla ilişkili midir? Bir stratejiden, hatta çağdaş gelişmekte olan ekonomiler için de önem taşıyan bir modelden söz edebilir miyiz?

Türkiye'de Büyük Depresyon'dan sonra izlenen iktisat politikalarına bakarak, bu soruları olumlu yanıtlayabileceğimizi düşünüyorum. Çoğu zaman bu politikaları "devletçilik" terimiyle ifade ediyoruz. Bu yazının konusu bu modelin benimsenmesine, hatta "keşfedilmesine" yol açan etmenlerin incelenmesi ve uygulama sonuçlarının belirlenmesidir.

II. 1929-1939 Arasında Ana Alt Dönemler

A. Dönemlendirme ölçütleri ve sorunları

Geleneksel olarak iktisat politikaları açısından 1923-39 yılları arası iki zaman dilimine ayrılır. 1923-30 veya 1931 arası 'Liberal' dönem, geri kalan kısım ise 'Devletçi' dönem olarak nitelendirilir. Bazı yazarlar, 1930-31(32) yıllarını bir geçiş dönemi olarak adlandırmışlardır. Biz bu dönemi sadece bir geçiş dönemi olarak nitelendirmenin yeterli olmadığını, 1930-32 yıllarının bir alt dönem olarak incelenmesini öneriyoruz. Buna göre devletçiliğe temel olan iki dönemin yeni baştan değerlendirilmesi gerekir. Bunu yaparken kısalığına rağmen, bu ara dönemin kendine özgü bir mantığı olduğunu, bu yüzden de ayrı bir politika modeli olarak incelenmesi gerektiğini düşünüyoruz.

'Liberal' ve 'devletçi' yaftalarını ele aldığımızda, ilkini yanlış, ikincisini ise (her kestirme ifadede kaçınılmaz bir sorun olarak) ait olduğu dönemi yansıtmakta yetersiz buluyoruz. Buna rağmen, ima ettiklerinden çok daha geniş anlamlar taşıdıklarını aklımızda tutarak, bu iki terimi kullanmaya devam edeceğiz.

Sınıflandırmamız şöyle[6]: *Devlet eliyle özel sermayenin teşvik edildiği dışa açık bir ekonomi. Özel sermayeye dayanan korumacılık, ithal ikamesi. Korumacılık ve devletçiliğin sentezi...*

Ara dönemlerin başlangıç yılları, politikaların **uygulanmaya başlamasından** daha çok, bu önlemlerin ulusal ekonomi üzerinde ilk **ölçülebilen sonuçlarına** göre belirleniyor. Bu iki olgu arasında bir yıllık bir gecikmenin söz konusu olduğu varsayılabilir. Böylece ilk korumacı önlemlerin 1929'da alınmasına ve devletçiliğe yönelik ilk kararlı adımın Temmuz 1932'de atılmasına rağmen, sözü geçen ara dönemlerin 1930'da ve 1933'te başladığını kabul ediyoruz.

B. Açık ekonomide özel birikime devlet desteği

Lozan Antlaşması'nda (1923) yer alan birçok madde, iktisat politikalarına sınırlamalar getirmişti. Osmanlı borçlarının üçte ikisinin Türkiye tarafından ödenmesinin yanı sıra, en önemli sınırlama gümrük tarifelerinde olmuştu. Antlaşma, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1916 tarihli ayarlanmış spesifik gümrük tarifesini temel almıştı. Bu tarife de, değerlere dönüştürüldüğünde kabaca 1914'teki nominal koruma oranına tekabül etmekteydi. İthal ve yerli mallar üzerinden farklı oranlarda vergileme yasaklanmıştı; buna rağmen istisna olarak kamu geliri sağlama amacıyla devlet tekellerinin daha

yüksek fiyat uygulamaları kabul edilmişti.[7] Türkiye, ayrıca, dış ticaret üzerinde olan miktar kısıtlamalarını kaldırmayı; yenilerini koymamayı da üstlenmişti. Bu sınırlamaların pratikte 1928'in sonuna kadar sürmesi söz konusuydu. Batılı ülkelere verilen bu ödünlerin karşılığında, Osmanlı İmparatorluğu'nu bir yarı sömürge haline sokmuş olan hukuki ve siyasi kapitülasyonlar kaldırılıyordu.

Barış Antlaşması'nın, etkili ve korumacı bir dış ticaret politikasının uygulanabilmesini önlemese bile, en azından güçleştiren hükümleri, pek de önem taşımayan (trivial) ödünler olarak görülmüş olabilir. Dönemin egemen iktisadi düşüncesine göre, emperyalizmin iktisadi baskısı, siyasi bağımsızlığa sahip Türkiye gibi bir ülke için önemli bir tehdit oluşturmamaktaydı. Doğrudan yatırım yapan yabancı yatırımcılar, siyasi imtiyazlar elde etmeye çalışmadıkları sürece ve özellikle Türklerle ortaklıklar kurduklarında teşvik edildiler. Siyasi çevrelerde etkili kişilerin bu ortaklıklarda önemli rolü oldu.[8] 1920-30 arasında kurulan anonim şirketlerin üçte biri Türklerin yabancı sermaye ile ortaklıkları biçiminde kurulmuştu.[9]

Yabancı sermayeye gösterilen olumlu ve iyimser tavır, yerli sermaye için de geçerliydi. Bu yıllar bir liberalizm dönemi olarak değil, özel teşebbüse yaygın devlet desteğinin verildiği bir dönem olarak adlandırılabilir. 1927 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu, Cumhuriyet Türkiye tarihi boyunca özel teşebbüse sağladığı teşvik ve sübvansiyonlar açısından rakipsizdir[10]. Yağ, şeker, tütün, patlayıcılar, alkol, kibrit, limanlar, iskeleler gibi devlet tekelinde bulunan birçok alan, özel girişimlerin devletten destek gördükleri alanlardı. Bu alanlardaki tekeller doğrudan devlet tarafından işletilmiyordu. Üzerinde tekel oluşturulan üretim, ithalat veya ihracat yetkisi, belirli koşullar altında yerli ya da yabancı şirketlere verilmekteydi. Bu uygulamanın resmî gerekçesi, "gelir sağlamak" amacıyla Lozan'ın dolaylı vergilere ilişkin istisnalarının kullanılmasıydı. Ne var ki, tekel haklarını kullanan özel sektör yüksek kârlar elde edecek ve bu husus 1930'daki siyasi eleştirilere konu olacaktı.[11]

Bankacılıkta da benzeri bir gelişim görülür. Bu dönemin başında Türk bankacılık sistemi yabancı sermayenin kontrolündeydi ve bir merkez bankası yoktu. 1924'te İş Bankası ilk özel banka olarak kuruldu. Amaç, ulusal bir finans kuruluşu olarak, yabancı bankaların olumsuz etkilerini sınırlamaktı. Bu bankanın yönetim kurulunda önde gelen siyasetçiler yer aldı. İlerdeki yıllarda İş Bankası, hükümet ile iş çevreleri arasında aracılık işlevleri üstlendi; çeşitli iştirakleri aracılığıyla özel çıkar gruplarının lehine etkili bir lobi oluşturdu. Dönemi inceleyen iki önemli yazar (Falih Rıfkı Atay ve Şevket Süreyya Aydemir), milli mücadele döneminin siyasetçilerinin, subaylarının, yöneticilerinin kadrolarından gelen kişilerin, hükümetle bağlantılarını kullanarak, farklı faaliyetlerde komisyonculuk yaparak kazanç sağlama eğilimlerine işaret ederler ve nam-ı diğer "Siyasetçilerin Bankası" içinde barındıklarını ve bunların bankayı kendi çıkarları için kullandıklarını belirtirler.[12]

Banka'nın faaliyetlerinin değerlendirilmesinin ötesinde, bu gözlemler o dönemin gerçekçi bir portresini çizmektedir. Yerli öğelerin katılımı ve ortaklığı ile birlikte yabancı sermayenin birikim sürecine aktif katkısı düşünülmekteydi. Daha eşit nitelikte olması beklenen bu ortaklıkta, ulusal ve güvenilir öğeler, geleneksel gayri Müslim ve komprador burjuvazinin yerini alacaktı. Ne var ki, böyle bir ulusal burjuvazi ya hiç yoktu; ya da çok zayıftı. Gerçek bir ulusal burjuvazi oluşturmanın en sancısız yöntemi ise, devletin özel birikime aktif destek sağlaması olarak görülüyordu. Türk tüccarların ve sanayicilerin olmadığı hallerde, bunları, devlet kaynaklarını ve desteğini kullanarak belli bireyleri zenginleştirerek yaratmak gerekiyordu. Bu role en uygun doğal adaylar da, yönetim kadroları ile politikacıların safları arasından yer alıyordu. 'Liberal' diye adlandırılan dönemin iktisat

politikasının felsefesi buydu.

C. Korumacı ekonomiye geçiş

Türkiye ekonomisi için 1929 yılı birçok sebepten ötürü kritik bir dönemdi. Osmanlı tarifelerini sürdürme yükümlülüğü 1929'da sona ermekteydi ve böylece yeni bir gümrük tarifesi oluşturulabilecekti. Yeni tarife üzerinde 1925'den itibaren çalışılıyordu.[13] %13'lük koruma sağlayan eski gümrük sisteminin yerine ortalama nominal koruma oranını %46'ya çıkaran yeni tarife Haziran 1929'da kabul edildi. Korumacı politikaya geçişte ilk adım olan bu tarife, İstanbul Ticaret Odası'nın daha ılımlı bir koruma önermesine rağmen yürürlüğe girecekti.[14]

Osmanlı borçlarının Cumhuriyet hükümetince ödenmeye başlayacağı yıl da 1929'du. Borç ödemesinin teknik ayrıntıları üzerindeki görüşmeler 1925'ten beri sürdürülmekteydi. 1928'de varılan anlaşmaya göre Türkiye bu borçları 1929-53 yılları arasında ödeyecekti. Ne var ki, ilk iki taksidin dış finansman yükünün ağırlığı, liradan kaçışa katkı yaparak "1929 para krizi"ni tetikledi ve ödemelerin 1930'da dondurulmasına yol açtı. Bu kriz, Büyük Buhran'ın ilk etkilerinin Türkiye ekonomisine taşınmasından birkaç ay önce patlak verecekti ve dış ticaret dengesindeki bozulmalar ile TL'nin pound karşısında değer yitirmesi biçiminde ortaya çıkacaktı. Resmî açıklamaya bakılırsa, yeni gümrük tarifelerini önceden öğrenen çıkarcılar, spekülatif stoklama amacıyla aşırı ithalat yaparak krize neden olmuşlardı.[15] Bu teşhisin tartışılmasına burada girmiyoruz.

Kemalist yönetimin ticari burjuvaziye özellikle de, dış ticaretle uğraşanlara karşı kuşku duyması bu vesileyle başlamıştır. Bu güven eksikliği, dış ticarete ve finansal işlemlere sıkı devlet kontrolünün getirilmesinde etkili olacaktır. Böylece, Büyük Buhran'ın ilk etkileri Türkiye ekonomisine ulaşmadan önce, 1929'da, Kemalist liderler geçmiş yılların "açık kapı politikası"nı yeniden gözden geçirerek, bir dizi yeniliğin ilk adımlarını atacaklardı. Buhran'ın sonraki etkileri, bu yeni düşünceleri savunanları haklı çıkarttı ve krize karşı hızla ek savunma mekanizmalarının oluşturulmasına yol açtı.

1930-32'de ulusal ekonomiyi etki altına alan önlemler, eylemler ve adımlar nelerdi? En önemlilerini kronolojik olarak sıralayalım[16]: 1929'daki gümrük tarifeleri ve kambiyo piyasalarına ilişkin düzenlemeler; yarı resmî Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin kurulması;[17] döviz işlemlerinde Merkez Bankası gibi çalışan hazine ve ulusal bankaların %58 hisseye sahip olduğu bir konsorsiyumun oluşturulması; 1930'da Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu; Merkez Bankası'nın kuruluşu; ihracatta özellikle kalite ve standartların denetlenmesi; 1931'de ithalat kotalarının uygulanmaya başlanması... Bu listeye, 1930 tarihli iki iktisat politikası belgesi de eklenebilir: Birincisi İktisadi Durum Raporu (Şakir Kesebir Planı), diğeri ise İktisat Programı'dır.[18] Bunlara damgasını vuran ortak tema, ithal ikamesi yoluyla ve mümkün olabildiğince ihracatı artırarak dış ticaret dengesinin sağlanmasıdır.

Bu listenin içeriği, alınan önlemler ve uygulamalarla birlikte incelendiğinde, sadece dış ticaret ve döviz işlemlerine önem verildiği ve böylece korumacı bir iktisadi modelin ana araçlarının oluşturulduğu ortaya çıkacaktır. Böylece, 1931'e gelindiğinde ulusal ekonominin dış ekonomik ilişkilerini denetleyecek politika araçlarının hemen hemen tümü inşa edilmişti. Öte yandan bu yılların politika önlemleri, devletçi ve içsel ekonomiye dönük müdahaleci unsurlardan tamamen yoksundur. Politika yapıcıları, dış ekonomik ilişkilere ve iç pazara dönük müdahaleler konusunda açık bir ayrım yapmaktaydılar ve ilkine ağırlık vermekte; ikincilerden uzak durmaktaydılar. Bu, iç piyasanın

sınırları içinde piyasa güçlerinin serbestçe işlediği bir korumacılık modelidir.

Devletçilik teriminin 1930'da dolaşıma girdiği ve 1931'de Cumhuriyet Halk Fırkası'nın programına girdiği doğrudur. Ne var ki, 1932'nin ikinci yarısına kadar devletçilik berrak bir içerikten yoksundu.[19] Üretici alanlarda devlet (demiryolları dışında) henüz yoktu ve ekonomiye müdahaleler dış ticaretle sınırlıydı.

D. Yeni bir model arayışı ve devletçiliğe geçiş

1930-32 yıllarının nicel bir değerlendirilmesi yapıldığında, sanayi sektörünün büyüme hızı dikkat çekecektir. Sanayinin büyüme ortalaması, bu üç yıl için 1938 fiyatlarıyla %14,8'dir. 1926'da 256 milyon TL olan ithalat, 1932'ye gelindiğinde 101 milyona düşmüştü ve Cumhuriyetin kuruluşundan sonra dış ticaret dengesi ilk kez fazla ile bağlanmıştı.[20]

Bu veriler açıkça ithal ikameci sanayileşme sürecinin olumlu doğrultuda geliştiği ve Kemalist yönetimin belirlediği hedeflerin büyük ölçüde gerçekleşmekte olduğu biçiminde yorumlanabilir. Yine de 1930 sonunda bizzat Atatürk ülkenin içinde bulunduğu iktisadi ve toplumsal durum üzerinde giderek artan hayal kırıklığına sürüklenmiş ve iki yıl sürecek bir değişim arayışına başlamıştı. Ekonomik göstergelerle öznel değerlendirmeler arasındaki bu uzlaşmazlık nasıl açıklanabilir?

İlk olarak, büyüme hızlarının parlak görüntüsüne rağmen, sanayileşmenin **niteliği** ciddi aksaklıklar içeriyordu. Korumacı duvarların gerisinde serbestçe işleyen piyasa güçleri, kısa dönemli vurgunlar ve kazançlar için çok geniş bir alan oluşturmaktaydı. İstatistiklerde sanayi olarak adlandırılan birçok faaliyet, aslında, ithal edilen malzemenin çok sınırlı değişim geçirmesinden ibaretti ve bu mallar tekel fiyatlarıyla satılıyordu. Dönemin iyi bilinen yazarlarından Ahmet Hamdi Başar, bu tür "ulusal sanayi kuruluşları"ndan mizahî bir dille söz ederken, "*yeni gümrük tarifesinin arkasına sığınarak dünya fiyatından birkaç misli fazlaya satan basit ve şımarık bir sanayi*"nin, "*yıkık bir medresenin duvarları arkasına kurulmuş, demir telleri keserek çivi yapan; çiviyi dış piyasanın on misline satan"* veya "*mahallemizin bir köşesinde eski bir taş evde kurulmuş bakır mamulatı"* üreten ve "*vatanın selameti için çalıştıkları için pencereleri açmaya müsaade etmeyen kurum* [nedeniyle] *mahallelinin şikâyete hakkı"* olmayan bir sanayileşmeden söz ediyordu[21].

Bu gözlemler, bu yıllarda sanayileşme sürecinin iki ana özelliğinin yansımaları olarak görülmelidir: Özel sanayinin ilkel niteliği ve denetlenemeyen koruma rantına, aynı sanayiciler tarafından el konması... Bu sonuncu olgu, önceki yıllarda oluşturulan özel birikimin devletçe desteklenmesinin de eklenmesiyle, politik çevrelerdeki yolsuzluk ve vurgun ortamının genelleşmesine yol açmıştır.

Bu gelişmeler, gelir dağılımını açıkça burjuvazi ve bürokrasinin bazı kesimlerinin lehine değiştirmiştir. Düşük gelir gruplarının ekonomik koşullarının bozulması, Büyük Buhran'ın köylülük üzerindeki tahripkâr etkileriyle hızlanmıştır. 1929=100 alınırsa, 1931'de buğday fiyatının endeksi 32'ye; sanayi ürünlerinin fiyat endeksi 65'e indi.[22] Ürün fiyatlarında beklenmedik bir kötüleşme ile karşılaşan köylüler, sabit yükümlülüklerini yerine getirmek zorundaydılar. Faiz borçları, arazi ve hayvanlardan sabit vergiler gibi... Bu durum, orta ve yoksul köylülerin pek çoğu için ekonomik çöküntü ve mülksüzleşme koşulları oluşturuyordu. İç ticaret hadlerinin sanayi lehine dönüşmesi ise, kentli işçi sınıfının göreli durumunun düzelmesiyle sonuçlanmamıştır. Ücretlerle ilgili güvenilir veriler olmamakla birlikte, dolaylı kanıtların tümü göstermektedir ki, bu dönemde, kentlerde reel

ücretler geçimlik düzeydedir ve ücret mallarındaki fiyat azalmaları parasal ücretlerin de düşmesine yol açmıştır.[23] Dolayısıyla, 1930-32'de iç ticaret hadlerinin sanayi lehine dönüşmesi, koruma rantına sanayi sermayesince el konması anlamına gelir ve bu durum düşen buğday fiyatlarının nominal ücretleri aşağı çekmesi sayesinde pekiştirilmiştir.

Bu olumsuz gelişmelere halk tepkisi, 1930'ların özel koşullan içinde siyasi liderlere hızla yansıdı. Serbest Cumhuriyet Fırkası, Atatürk'ün girişimiyle 1930'da kuruldu ve ülkenin birçok yerinde; özellikle Batı Anadolu'nun zengin tarım yörelerinde beklenmedik destek buldu. Samsun, İzmir gibi kıyı kentlerinde ise hükümet aleyhtarı grevler ve işçi gösterileri şiddete dönüşme belirtileri gösteriyordu. Atatürk'ün güvendiği dava arkadaşlarından oluşan Serbest Fırka yöneticilerinin engelleyemediği bu tepkiler, 1930 sonunda bu partinin kapatılmasına yol açtı.

Atatürk, güçlü gerçekçiliği ve eleştirel kavrayışı ile 1929-30 yıllarında iktisadi krize karşı alınan savunma önlemlerinin yetersiz olduğunu ve bunların sonuçlarının yeni rejimin temellerini giderek zayıflatmakta olduğunu algılamıştı. İktisat politikalarında radikal bir değişim kaçınılmazdı, ancak hangi doğrultuda? Siyasi iktidar 1931-1932'de bu soruyla cebelleşti. 1930 Kasımında Atatürk, bazı siyasi liderlerin ve uzmanların katılımıyla bir yurt gezisine çıkmaya karar verdi. Bazı kısa kesintilerle 1931 Martına kadar süren gezide nüfusun geniş kesimlerinin iktisadi güçlükler karşısında ayakta kalabilmek için verdikleri mücadele Atatürk tarafından doğrudan gözlendi. Bu sorunlara karşı izlenebilecek strateji seçenekleri üzerinde yoğun tartışmalar yapıldı.[24]

Devletçilik, ülkeyi düzlüğe çıkaracak bir stratejik kavram olarak ortaya çıkmış gibi görünüyor. Atatürk Ocak 1931'de "iktisadi alanda, ... partinin programının devletçilik" olduğunu açıkladı.[25] Mayıs 1931'de, Üçüncü CHF kongresinde devletçilik Parti programının temel ilkelerinden biri olarak kabul edildi. Ancak, bu gelişmeler sırasında 1929'da alınan iktisat politikası önlemleri, hiçbir "devletçi" revizyondan geçmeden ve piyasa güçlerinin işleyişine herhangi bir devlet müdahalesi gerçekleşmeden sürdürülüyordu. Nihayet, Temmuz 1932'de hükümet yeni modeli somut olarak hayata geçirmeye başladı. TBMM'ye hepsi iktisat politikasına ve ekonomik yönetimin radikal biçimde yeniden düzenlenmesine ilişkin sekiz kanun tasarısı sunuldu. Bu tarih, Cumhuriyetin iktisat tarihinin "devletçi" alt-dönemine ilişkin uygulamaların başlangıcı olarak görülmelidir.

E. Devletçiliğin temel ilkeleri

Politika önlemlerini tek tek ve somut olarak çözümlemek, bu çalışmanın kapsamını aşmaktadır. İktisat politikalarının ana gruplarını kuşbakışı gözden geçirmekle yetineceğiz.

İlk olarak, daha önce de işaret edildiği gibi, dış ticareti denetleyen korumacı önlemlerin daha da güçlendirilerek sürdürüldüğüne işaret edelim.[26] Bu yıllar, aynı zamanda, yabancı sermayenin sınırlandığı, denetlendiği bir dönemdir. Sermaye girişi üzerinde ilke olarak herhangi bir sınırlama olmamasına rağmen millileştirilmelerin büyük bölümü (örneğin, belediye hizmetleri, maden, demiryolu gibi yabancı sermayeli sektörlerde) 1930'lu yıllarda gerçekleştirildi.[27] Rusya ve Britanya, bazı devlet yatırımlarına kredi sağladı. Ekonomiye yerel ortaklıklar içinden giriş yapan Batı sermayesi süregelmektedir. 1930'lu yılların ikinci yarısında Almanya ile özel ticari bağlantılar, Türkiye'nin dış iktisadi ilişkilerinde bazı sorunlar ortaya çıkaracaktır.[28] Ancak, tümüyle bakıldığında bu yıllar, sermaye ithaline çok az başvurulan, dış hesapların dengelenebildiği bir dönem olarak ortaya çıkmaktadır.

İkinci olarak, iç piyasalara belli ölçülerde denetim, müdahaleler getirilmişti. Bazı tarım ürünleri üzerinde, doğrudan ve dolaylı destek politikaları uygulanmıştır. Bu uygulamaların uzantılarına aşağıda değineceğiz. Sanayi mallarının fiyatları gözetim altındaydı. Finansal işlemlerde ve banka faaliyetlerinde uygulanan faizler kamu yönetimince denetlenmekteydi.

Ancak, devletçi politikaların en belirleyici özelliği devletin büyük bir üretimci ve yatırımcı aktör olarak ortaya çıkmasıydı. 1920'li yıllarda özel firmaların işlettiği devlet tekelleri, zaman içinde kamu yönetimine geçti. Türkiye limanları arasındaki deniz ulaşımı (kabotaj hakkı) devlet tekeline geçti. Döneme asıl özelliğini kazandıran yenilik, sanayi ve madencilik sektörlerindeki iddialı devlet yatırım programıdır. Özel sanayi ve madencilik hiçbir zaman yasaklanmamıştı; ancak, büyük yeni yatırımlara ve maden işletme haklarına, ancak devlet lisansları, onaylarıyla izin veriliyordu.

Türkiye, dünyadaki ilk ulusal planlama deneyimlerinden birini hayata geçirmiş bir ülke olarak temayüz etmiştir. İlk beş yıllık kalkınma planı çalışmaları, 1932 sonlarında Sovyet danışmanların yardımlarıyla başlatıldı ve plan 1934'te kabul edildi. Bu, tam anlamıyla geliştirilmiş bir plan olmaktan daha çok projelerin, yatırımların ayrıntılı listesini içeren ve yatırım kararlarına rehberlik eden önemli bir belgeydi. Bazı sapmalara rağmen program hedeflerine 1938'de ulaşılmış olduğu kabul edildi. Aynı yıl içinde kabul edilen yeni planın uygulanması ise savaş nedeniyle askıya alınacaktı.[29]

1939'a gelindiğinde, Türkiye sanayileşmede uzunca bir yolu katetmiş durumdaydı. 1923'te, un, şeker ve giysi gereksinimini ithal eden bir ülke, artık hem temel tüketim mallarını; hem de sermaye mallarının bir bölümünü 1932 sonrasında devlet tarafından kurulan fabrikalarda üreten bir ülke haline dönüşmüştü. Böylece, dış ticaretin yakından, iç piyasanın belli ölçülerde denetlendiği; devletin (özellikle sanayiye dönük) sermaye birikiminde aktif rol oynadığı bir dönem söz konusudur. Bunlar, sözü geçen döneme özgü olmak üzere, bir Kemalist gelişme modelinin öğeleri olarak düşünülebilir. Bu modelin, (eğer varsa) içsel mantığının, sonuçlarının ve etkilerinin ayrıca çözümlenmesi gerekiyor.

III. Alternatif İktisat Politikalarının Değerlendirilmesi

A. 1930'Lu yılların başlarında politika alternatifleri ve 'saf' bir devletçilik modeli

1930'lu yılların başlarında Büyük Buhran Türkiye ekonomisini etkilemeye başladığında, Kemalist yönetimin önündeki mümkün politika alternatifleri nelerdi? İyi bilinen siyasi ve sosyal nedenlerden dolayı Sovyet tipi sosyalizmi dışarıda tutarsak, üç alternatif model düşünülebilir ve bunlardan üçü de, bir şekilde tartışıldı, uygulandı ve denendi.

Birinci alternatif, 1920'li yılların "açık kapı" ve "liberal" politikalarının devamıydı. Yukarıda incelediğimiz tarihî koşullar, 1929'da Büyük Buhran'ın etkileri henüz hissedilmeden önce bu modelden uzaklaşan adımların atılmasına yol açmıştı. Ayrıca, yönetici çevrelerin, 1930'da **Büyük Buhran'a karşı bir yanıt olarak** korumacı önlemleri kaldırmak gibi bir niyetlerinin olduğuna ilişkin, herhangi bir kanıt yoktur. 1920'li yılların açık ekonomi modeline bir dönüşün, Türk ekonomisini sonraki on yıl boyunca kapitalist metropollerin peşine takarak kronik bir depresyona sürükleyeceği düşünülebilir. Buhran'ın bir sonucu olarak dış ticaret hadlerindeki büyük boyutlu düşme, sermaye akımlarının kurumasının da eklenmesiyle ülkenin ithalat kapasitesini azaltmaktaydı. Böyle bir ortamda korumacı duvarların yokluğunda sanayileşmenin başlaması mümkün olamazdı.

İkinci alternatif, 1930-32 yılları arasında denenmiş olan politikaları kapsar. Daha önce gösterdiğimiz gibi, bu, birikim ve sanayileşmede önceliğin özel sektöre verildiği koruyucu bir modeldir. Korumacı politikaların yarattığı elverişli piyasa koşullarının büyümeyi hızlandırması beklenmekteydi. Yerli burjuvazinin el koyacağı koruma rantı, birikimin ana kaynağını oluşturacaktır. Bu süreç, sanayinin düşük tarımsal girdi (pamuk) fiyatlarıyla ve (ucuz buğdaydan kaynaklanan) parasal ücretlerdeki aşınma ile desteklenecektir. Bu model 1930'lu yılların sonuna kadar izlenmiş olsaydı, olayların gelişim doğrultusunun ne olacağını söylemek zordur. Ancak, daha önce açıkladığım gibi, siyasi iktidar bu politikaların bölüşüm sonuçlarının politik ve sosyal yansımalarını fazlasıyla riskli bulmaktaydı. Bu modelde büyüme için gerekli artık yaratılabilirdi; ancak, bu artık'ın kullanım biçimi kaçınılmaz olarak merkezi denetimin dışında kalacaktı. Sanayileşmenin niteliği ve dinamikleri itibarıyla bu seçenek, siyasi iktidar tarafından istenemezdi.

Devletçilik, ikinci modeldeki korumacı politikalara eklenen yeni stratejik öğe olarak yeni bir senteze imkân verdi. 1930'lu yıllar için geçerli olan üçüncü geçerli alternatif budur. Bu seçenek, Kemalist yönetime ilk iki alternatifte bulunmayan hangi imkânları sunmaktaydı? Bu soruyu cevaplamak için, önce "saf" bir devletçi sanayileşme modelinin olanaklarının irdelenmesi ve 1933-39 arası uygulamalar ile bu saf model arasındaki fiili sapmaların ve sonuçlarının çözümlenmesi yararlı olacaktır.

"Saf" bir devletçi sanayileşme modelinde, sanayi sektörünün devlet mülkiyetinde olması sayesinde, devlet koruma rantının tümüne el koyacak bir konumda bulunacaktır. Ayrıca, saf bir devletçi modelde, tarımsal ham madde üreticileriyle (perakende veya ihraç) nihai piyasalar arasındaki tüm alanın devlet tarafından kucaklanmasına imkân verir. 1930'lu yılların koşullarında, bu durum, tarımsal fiyatlardaki büyük düşmenin sonunda oluşan potansiyel artık'ın devlete intikal etmesine imkân sağlayabilecekti.

Böylece oluşturulan iktisadi artık, devlet tarafından çeşitli biçimlerde kullanılabilecektir. Ana sanayici olarak devlet sanayi mallarına yüksek fiyatlar koyabilir ve tarımsal malların ana alıcısı olarak köylülere düşük fiyatlar ödeyebilirdi. Böylece oluşacak geniş marjlar, sanayi birikimini daha da yukarı çekmeye imkân sağlayabilecektir. Alternatif olarak, devlet daha düşük büyüme hızını kabul ederek, potansiyel artık'ı yeniden dağıtıcı politikalar veya sosyal refah amaçları için kullanabilirdi. Bu doğrultuda çok sayıda seçenek düşünülebilir. Sağlık, eğitim ve sosyal hizmetlere öncelik; ücret malları için düşük, temel olmayan sanayi malları için yüksek fiyat; çiftçilerin yoksul kesimlerine de yüksek ürün fiyatları... Bu şartlarda sanayi sektörünün çalışabilmesi için, devlet mülkiyetinde kâr elde etme kaygısından uzak işletmelerin varlığı gerekirdi. Veya büyüme ve refah politikalarının ürünlere, dallara, iktisadi gruplara göre farklılaştırılmış bir karışımı uygulanabilirdi.

Bunların hepsi saf bir devletçi modele geçişin gerçekleştirebileceği yeni olanaklardır. Bu imkânlar, alternatif politika modellerinde söz konusu değildi. 1933-39 arasında bu imkânlar ne oranda ve nasıl uygulanmıştır? Önemli soru budur.

B. Saf modelden sapmalar

Devletçilik, fiilen uygulandığı 1933-39 yılları arasında, yukarıda açıklanan "saf" modelden bazı önemli farklılıklar göstermiştir.

Birinci olarak devlet, hiçbir zaman için üretici ve tüketici arasındaki boşluğun tümünü dolduracak bir konumda bulunmamıştır. (İç piyasa için) ticaretinin ve (sigarada) üretiminin tamamen devlet

tekelinde olduğu tek tarımsal ürün tütündü. 1932'den itibaren kamu kurumlarına buğdayda alım ve pazarlama yetkisi verilmişti; ancak devlet tekeli söz konusu değildi. Yeni kurulan dokuma ve şeker sanayilerinin kamu mülkiyetinde olması, bunların girdisi olan pamuk ve şeker pancarı piyasalarında devlete yarı-tekelci (ve "fiyat oluşturucu") bir konum sağlamaktaydı. Ancak, diğer tarım ürünlerinin çoğunda fiyatlar, başıboş piyasa güçlerine bırakılmıştı. Tarımsal fiyatlarda, **kısmi** kamu müdahalesi geçerli olduğunda, devlet fiyatları serbestçe belirleyemez. Özel tüccarlardan oluşan rakip piyasaların varlığı, fiyatlar için bir **alt sınır** oluşturur ve çiftçiler bu fiyatların altında kamu kuruluşlarına sunum yapmazlar. Buna karşılık, denge fiyatlarının **üstündeki** destekleme fiyatları için böyle bir sınır söz konusu değildi.

İkinci olarak sanayiye bakalım. Ağır sanayide, askeri üretimde ve bazı diğer dallardaki fiilî devlet tekelini saymazsak, alt sektörlerin birçoğunda, devlet işletmeleri özel sektör ile yan yanadır; devletin hiç yer almadığı geniş bir sanayi alanı da vardır. Bu ortamda devlet sanayisinin yararına oluşturulan elverişli fiyat ve maliyet yapıları gibi avantajlar aynı dallardaki özel teşebbüslerle paylaşılır. Bu, koruma rantının ve tarımsal artık'a kısmen özel sanayi tarafından da el konması olarak nitelendirilebilir. Bir bütün olarak devlet sektörü lehine ve kamu politikalarının bir sonucu olarak oluşturulan artık'ın kısmen özel sektöre intikali Kemalist liderleri rahatsız eden bir olgu olarak kalmıştır ve bu süreci denetleme veya önleme çabaları tamamen başarılı olamamıştır.[30]

Sözü edilen sektör-içi "bir arada yaşama" olgusunun dışında, kamu ve özel sektör arasında tamamlayıcılığın söz konusu olduğu bir alan da vardı. Devlet ihalelerine giren müteahhitler lehine ve modern sektörlere girdi sağlayan küçük sanayiciler gibi burjuvazinin belirli kesimleri için bereketli ilişkiler söz konusu olmuştur. Birinci Beş Yıllık Plan'ın Başbakanlığa sunuş yazısı, "liberal" eleştirilere karşı devletçi stratejiyi savunurken bu noktaya işaret eder: *"Bu ana sanayi, hususi teşebbüs ve sanayi erbabına daha çok geniş... imkânları bahşedecektir... Etrafında hususi teşebbüslerle takviye edilebilecek birçok sanayi şubeleri doğacaktır ki, bunların hakkı hayatları da bugünkü..., mümasillerine kıyasen daha... emniyette olacaktır... İlave edilecek iş hacminin neticesi olarak husul bulacak servet terakümünün sanayide plasman arayacağına ve ... müştak (türev) sanayiin süratle inkişaf edeceği muhakkak[tır]."* Devletçi bir büyüme modelinin en olası alternatifinin, kronik durgunluk hali olduğunu aklımızda tutmamız gerekir. Yüksek düzeyde devlet harcamalarının aracı ve tamamlayıcı faaliyetlere sağladığı kazançlar ve kârlar durgun bir ekonomide hiç meydana gelmeyecekti.

Bu gözlemler, bizi, devletçi sanayileşme sürecinde, devletin iktisadi faaliyetlerinin aynı zamanda özel sermaye birikiminin kaynağı olduğu sonucuna götürür. Devletçi sanayileşme bu nedenle, kapitalist olmayan bir yol olarak nitelendirilemez. Son tahlilde, devlet, **aynı zamanda** özel birikimin de stratejik aktörüdür.

C. İktisadi başarımın kuşbakışı değerlendirilmesi

Şimdi, devletçilik alt döneminin iktisadi başarımını, daha önceki iki alt dönemle karşılaştıracağız. Bunun için, altı iktisadi gösterge kullanılacaktır: (a) Gayri Safi Milli Hasılanın (GSMH'nin) büyüme hızı; (b) Sanayi üretiminin büyüme hızı; (c) GSMH içinde sanayinin payı; (d) GSMH içinde yatırımların payı; (e) GSMH içinde ithalatın payı; (f) Dış ticaret dengesi... İlk dört gösterge açıkça pozitif başarı göstergeleridir. Son ikisi ise, en azından incelediğimiz dönem için, ulusal ekonominin bağımlılığını gösteren olumsuz göstergeler olarak değerlendirilebilir.

Tablo I, belirttiğimiz alt dönemler için yukarıda sayılan göstergelerin ortalama değerlerini göstermektedir.

Ana alt dönemler için iktisadi göstergeler karşılaştırıldığında şu sonuçlar ortaya çıkmaktadır:

Devletçi dönem (1933-39), milli gelir büyüme hızı dışındaki göstergelere göre 1923-29 döneminden daha başarılıdır. Ancak, unutulmamalıdır ki, 1920'li yılların yüksek büyüme hızı, yıkılmış bir ekonominin yeniden inşasını da büyük ölçüde yansıtmaktadır.

Devletçi dönem, sanayi büyüme hızı dışındaki göstergelere göre 1930-32 döneminden daha başarılıdır.

1933-1939 döneminin olumlu iktisadi başarımının, en çarpıcı özelliği, hem dış ticaret açığının ortadan kalkması, hem de ithalatın GSMH'daki payında düşme ile eş zamanlı olmasıdır. Gerçekten de 1923-29 yıllarında, her yıl açık veren dış ticaret bilançosu, devletçi dönemde (ithalatta meydana gelen büyük düşme sayesinde) her yıl fazla vermiş ve yıllık ortalamalar olarak önceki dönemi de aşmıştır. Ortalama yıllık ithalat değeri, 1923-29 döneminde 215 milyon lira iken, 1930-2 döneminde 120 milyona, 1933-39 döneminde ise 100 milyon liranın biraz üstüne gerilemişti.[31] Yıllık ithalat ortalamalarının GSMH içindeki payı, ilk alt dönemde %14,5'tan, ikinci alt dönemde %8,9'a ve 1933-39'da %6,6'ya düşmüştür.

Tablo I: Ana Alt Dönemler İçin İktisadi Göstergeler, 1923-39 (Yıllık Ortalamalar)

	1923-1929	1930-1932	1933-1939
(a) GSMH Büyüme Hızı	10,9*	1,5	9,1
(b) Sanayi Büyüme Hızı	8,5*	14,8	10,2
(c) Sanayi/GSMH	11,4	13,6	16,9
(d) Yatırım/GSMH	9,1	9,7	10,7
(e) İthalat/GSMH	14,5	8,9	6,6
(f) İhracat-İthalat	-56,6	+6,6	+12,4

Kaynak: T. Bulutay, Y. Tezel ve N. Yıldırım, *Türkiye Milli Geliri 1923-48*, Ankara, 1974, Tablo 8.2.C, 8.3X 9.3 ve 9.5 üzerinden hesaplanmıştır.

Notlar: Tabloda a-e sıraları *%;* f sırası milyon TL; a-c sıraları 1938 fiyatlarıyla, d-f sıraları ise cari fiyatlarla hesaplanmıştır.

Böylece, kapitalist dünya ekonomisi, tarihinin en ciddi krizini yaşamaktayken Türkiye ekonomisi, önemli oranda dış dünyaya kapanarak ve kendi ayakları üstünde durmaya gayret ederek önemli birikim ve büyüme oranlarına ulaşabilmişti. Dinamik ve büyüyen bir azgelişmiş ekonomi ile, durgun, kriz yüklü, fakat güçlü ve egemen bir kapitalist dünya sisteminin birlikteliği, belki de 20. yüzyılın gelişme stratejileri için önemli dersler içermektedir. Bu konu son bölümde ele alınacaktır.

D. Birikim mekanizmaları ve bölüşüm ilişkileri

Bu gelişmeyi mümkün kılan birikim mekanizmaları nelerdir? Bu mekanizmanın bölüşüm konusundaki sonuçları neler olmuştur? İkinci sorunun yanıtlanması için tek tek politika önlemlerinin ve (aslında mevcut olmayan) gelir dağılımı verilerinin araştırılması gereklidir. Bunun yerine, bazı temel mallar ve sektörlere ilişkin göreli fiyatları; dolayısıyla iç ticaret hadlerini kullanacağız. Bu bulgular, bizce, hem ekonomik artık'a el konmasına ve bunun kullanımına; hem de gelir dağılımındaki

değişikliklere ışık tutacaktır.

Bu incelemede sanayi mallarının tümüne ait fiyat endeksi ile buğday, pamuk ve tütün fiyatlarına ait zaman serilerinden inşa edilen endeksler kullanılacaktır. Seçtiğimiz üç tarımsal ürün, yukarıda gösterdiğimiz gibi, devletin fiyat politikalarından bir biçimde etkilenmektedir ve fiyat hareketlerinin bu nedenle belli ölçülerde hükümetin hedeflerini yansıtmakta olduğu düşünülebilir. Ancak bu ürünlere ait fiyat düzeylerinden her birinin, bölüşüm ilişkileri ve birikim süreçleri itibariyle farklı uzantıları olduğu ayrıca vurgulanmalıdır.

Türkiye, 1930'lu yıllarda buğdayda kendine yeterli bir ülke oldu. Herhalde en stratejik mal olarak kabul edilmesi gereken buğdayın fiyatı, bir yandan Anadolu köylülüğünün yaşam düzeyini etkilemekte; bir yandan da sanayide parasal ücretler ile kâr hadleri arasındaki karşıtlığı belirlemektedir. Klasik iktisatçıların ana ilgi alanlarından birisi olan bu temel iktisadi ilişki, Cumhuriyetin ilk yıllarında iyi anlaşılmıştı. Önemli bir İstanbul gazetesi 1925'te "ekmek ucuzladığında, işçilerin ücreti düşer" şeklinde yazmış ve bu savı destekleyen örnekler vermişti.[32]

Pamuk ise, hem bir ihraç ürünü, hem de yeni kurulan dokuma sanayisinin ana girdisi ve başlıca maliyet öğesi idi.[33] Bu özellikleri, dokuma sektörünün (fiyatlama davranışları ve kâr arayışları bakımından farklılık gösteren) devlete ve özel kuruluşlara ait kesimleri üzerinde farklı yansımalara yol açmaktaydı. Pamuk, ayrıca, büyük çiftçilerin uzmanlaştığı bir üründü. Tütün ise, piyasa için üretim yapan küçük köylülerin bir ürünüydü. Büyük ölçüde dış piyasalar için üretildiği için, köylünün eline geçen fiyatlar, sanayinin maliyetleri açısından fazla önem taşımaz; esas olarak bir gelir ve talep öğesidir.

Sözünü ettiğimiz dört (sanayi, buğday, pamuk ve tütüne ait) fiyat endekslerinin seyrini önce 1924-1939 yılları[34], sonra da Tablo III'teki bulgulara bakarak 1931-1939 dönemi için mercek altına alalım.

Bu fiyat oranlarının çözümlenmesinden türetilebilecek sonuçlar nelerdir?

(a) Büyük Buhran'ın öncesine baktığımızda, üç tarım ürünü ile sanayi sektörüne ait fiyat endeksleri 1929 veya (pamuk ve tütün için) 1930'a kadar tarımın lehine seyretmiştir[35]. Büyük Buhran'ın tarım ürünleri üzerindeki şoku 1930-1931'de hızla Türkiye'ye taşındı ve her üç ürünle sanayi arasındaki fiyat endeksleri (tarım aleyhine) dip noktasına 1931'de ulaştı.

(b) Göreli fiyatların (veya iç ticaret hadlerinin) hareketlerini bir yana bırakarak, doğrudan doğruya ilgili ürünlerin fiyat endekslerine bakarsak, en dramatik fiyat çöküntüsünün buğdayda gözlendiğini belirliyoruz. 1924=100 alınırsa, 1934'te buğdayın fiyat endeksi 34'e düşmüştür. Eğer 1924 yerine 1927-8 yılını temel alsaydık, 1934 endeksi 29 olacaktı. Bu çöküntü, vergi ve faiz türü sabit borç yükümlülüklerinin buğday çiftçisine taşıdığı yükün ağırlığı hakkında bir fikir vermektedir.

Tablo II: Dış ve İç Ticaret Hadleri Endeksleri (1927-28=100)

	Dış Ticaret hadleri	Buğday/Sanayi Fiyat Oranları
1929	84	95
1930	80	72
1931	78	47
1932	69	65
1933	61	57
1934	65	54
1935	72	65
1936	81	56
1937	78	54
1938	61	54

Kaynak: Sütun 1: Tezel (“1923-1938 Döneminde...”, a.g.e. Tablo 2)’den alındı. (Türkiye ihracatına ait Paasche endeksinin ithalata ait aynı endekse bölünmesiyle hesaplanmıştır.) Sütun 2: Özgün metinde yer alan Tablo II’den hesaplanmıştır. (*Yazarın 2010 notu*)

Öte yandan buğdayın dış ticarete konu olmayan tek tarımsal ürün olduğu dikkate alınırsa, fiyat hareketlerinin (diğer ürünlere göre) dünya piyasalarından daha az etkilendiği söylenebilir. Türkiye ekonomisinin dış ticaret hadlerini, “saf” iç ticaret hadlerini temsil eden buğday/sanayi fiyat oranlarıyla karşılaştırmak anlamlı olabilir (Tablo II’ye bakınız). Buna göre bu dönemde buğdayın temsil ettiği iç ticaret hadleri, ihraç ürünlerini içeren dış ticaret hadlerinin sürekli olarak gerisinde kalmaktadır. Bu bulgu, herhalde, iç piyasadaki sanayi fiyatlarında içerilen koruma rantının, iç ticaret hadlerinin bir öğesi olmasından kaynaklanmaktadır. Bu gözlem, bize, 1930’lu yıllarda sermaye birikiminin iki potansiyel kaynağına da işaret etmektedir: Tüketiciler sanayi ürünleri için yüksek fiyat ödemekte (koruma rantı); çiftçilere ise (buğday için) düşük fiyat ödenmektedir.

(c) Fiyat oranlarına tüm devletçilik döneminin (1933-9) birikim politikasının yansıması olarak bakılması halinde, buğday bir kez daha stratejik bir meta olarak ortaya çıkmaktadır. Devletin, buğday piyasasında 1932 yılında kurduğu müdahale mekanizması, buğday fiyatlarındaki mutlak düşüşü 1933-34’te durdurmuştur[36]. Fakat bu mekanizma ilerdeki yıllarda buğdayın ticaret hadlerini geliştirmek üzere de kullanılmadı. Gerçekten de, buğdayın göreli fiyatı devletçilik yıllarında Tablo III’te görüldüğü gibi, şaşırtıcı bir istikrar göstermektedir. Diğer bir deyişle, 1930’lu yılların başlarında buğdayın aleyhine dönen iç ticaret hadleri savaşa kadar az veya çok sabit tutuldu ve böylece sanayileşme için el konulabilecek bir artık’ın yaratılması için uygun koşullar oluştu.[37]

Tablo III: Fiyat Endeksleri ve Fiyat Oranları (1931-32=100)

	1931-32	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
(a): Fiyat Endeksleri								
Sanayi	100	83	87	95	111	115	105	107
Buğday	100	90	88	112	115	115	105	107
Pamuk	100	100	107	123	132	123	108	123
Tütün	100	86	127	152	150	135	123	131
(b): Fiyat Oranları								
Buğday/Sanayi	100	108	100	118	104	100	100	100
Pamuk/Sanayi	100	120	123	129	119	107	103	115
Tütün/Sanayi	100	104	146	160	135	117	117	122
Buğday/Pamuk	100	90	82	91	87	93	97	87
Buğday/Tütün	100	105	69	74	77	85	85	82

Kaynak: Özgün metindeki Tablo II.

(d) Devletçilik yıllarında buğday için yapılan bu gözlem, diğer ürünler için genelleştirilmemelidir. Pamuk ve tütün fiyatları buğday fiyatlarından farklı bir yol izledi.[38] Devletçilik döneminde pamuk ve tütüne ait fiyat oranlarında önemli iyileşmeler gerçekleşti; ancak, bu değişim bu ürünlerin ihraç fiyatlarındaki bir düzelmeden kaynaklanmadı. Bu saptama özellikle tütün için geçerlidir: Tütünün 1933-39 yıllarındaki birim ihraç fiyatları sürekli olarak 1931-2 ortalamasının altında kaldı. Buna karşılık 1934'ten sonra tütün çiftçilerinin ellerine geçen fiyatlar, 1931-2 fiyatlarının daima üzerinde seyretti. 1931-2 ortalamaları 100 olarak alınırsa, 1939'da tütün üreticilerinin eline geçen fiyat endeksi 131, tütün birim ihraç fiyatı 74 olarak belirlenmişti. Pamuğun ihraç ve iç fiyatları ise yukarı doğru, ancak tamamen çakışmayan bir seyir izledi.[39] Sonuç olarak, pamuk ve özellikle tütün çiftçilerinin ellerine geçen göreli fiyatların temelde iç piyasa koşulları ve/veya devletin fiyat politikası tarafından belirlenmiş olduğunu söyleyebiliyoruz.

(e) Bu iki malın göreli fiyatlarındaki iyileşmenin ardındaki nedenlere gelince, her biri için farklı açıklamalar yapılabilir. Dokuma sanayisine egemen olan güçlü devlet sektörü, pamuk için göreli olarak yüksek fiyat ödeyebilecek; bunun sonunda kâr marjını daraltacak veya tamamıyla ya da kısmen fiyat artışlarını tüketiciye aktarabilecek durumdaydı. Dönemin Ekonomi Bakanı Celal Bayar durumu şöyle açıklıyordu: "*Yerli iptidaî maddeler, ...sanayi hareketlerinin tesiriyle kıymetlenebilir... [Bu] sayededir ki, mühim bir kısım mahsullerimizin fiyatı, buhran dolayısıyla çok düşmüş olan arsı ulusal piyasa fiyatlarının fevkine... çıkabilmiştir.... İptidaî maddesi memlekette bol olarak yetişen bir sanayi kurulduğunda, ... çiftçi müstefit oluyor... Pamuğun da böyledir; yünün de böyledir.*"[40]

Bayar'ın iç fiyat düzeylerinin uluslararası pamuk fiyatlarını aştığı savı sayısal verilerle doğrulanmasa bile, devlet sanayisi için, pamuk çiftçilerine ödenen fiyatların, uluslararası fiyatları yaklaşık olarak dahi izlemesi zorunluluğu yoktu. Buğday çiftçileri için izlenen düşük fiyat politikasının, pamuk için de uygulanması mümkündü. Bunun yerine bu ürün için bilinçli bir yüksek fiyat politikasını izlenmiş olduğu anlaşılıyor. Bu politikanın seçimine katkı yapmış olan ek ve muhtemelen önemli bir öğe, ekonomik olarak güçlü pamuk çiftçilerinin siyasi iktidar üzerindeki nüfuzlarıdır. Nitekim, pamuk çiftçileri, kredi ve fiziksel kaynakların cömertçe tahsisinden de yararlanmışlardı.[41]

(f) Tütün ise, sanayileşme sürecinin gereksinimleri açısından buğday veya pamuk gibi stratejik veya

temel bir mal sayılamaz. Devlet, bu nedenle tütün tekelini kullanarak küçük ve orta boylu tütün çiftçileri için cömert popülist fiyat politikaları uygulayabilirdi. Çiftçilere ödenen fiyatlar, ihraç fiyatını aştığında, yeniden paylaşımcı mekanizmalar fazla güçlük çekilmeden kullanılabilirdi. Ancak, ihraç piyasasında özel aktörlerin varlığından kaynaklanan sorunlar göz ardı edilmemelidir.

(g) Bu dönem için reel ücretlerin az veya çok sabit tutulduğunu kabul etmek gerçekçi olur. Emek piyasasının sıkıca kontrolü kurumsallaştırıldı[42] ve buğdayın (ve muhtemelen pamuklu mensucatın) düşük fiyatları sayesinde nominal ücretleri de düşük tutmak mümkün oldu. Buna karşılık, devletin buğday alımının finansmanı için ekmeğin vergilenmesi gibi geçici ve çelişkili bir uygulama da söz konusu olmuştu.

Bu politikaların korumacı ve devletçi politikalar içinde birleştirilmesi, bir birikim fonunun yaratılmasını ve kullanılmasını mümkün kılan bir potansiyel yaratmıştır. Bu sürece katkı yapan sosyal gruplar buğday çiftçileri, kentli işçi sınıfı ve (temel olmayan mallar için uluslararası fiyatların üstünde ödemek zorunda kalan) kentli orta sınıflar olmuştur. Bölüşüme ilişkin hedefler arka planda tutulmuştur; yine de, belli çiftçi ve bürokrat kesimler bilinçli politikalarla kayırılmıştır.

1930-39 yıllarının politikaları, dışa dönük güçlü ticari burjuvazinin çıkarlarını ciddi ölçüde köstekledi. Öte yandan devlet sanayisi için yaratılmış olan olumlu koşulların küçük ancak, gelişmekte olan sanayi burjuvazisi ile de paylaşılmış olduğu; ayrıca devlet ihalelerini üstlenen grupların da aynı ortamdan yararlanmış olduğu söylenmelidir. Önceki yıllarda koruma rantına özel çıkar grupları tarafından azgınca el konulması ve bu koşullarla bağlantılı vurgun/ihtikâr ortamlarının yol açtığı sosyal gerginlikler, devletçi dönemde sözü geçen bölüşüm değişmelerine rağmen tekrarlanmadı.

Bütünüyle, devlet sektörünün dinamik güç olduğu kapitalist bir birikim süreci söz konusuydu. Bu yıllar, aynı zamanda, elverişsiz dış koşullara rağmen (belki de o sayede) şaşırtıcı derecede olumlu ekonomik edinimlerin görüldüğü bir dönemdi. Birikim oranı, devletçilik yıllarında önceki dönemleri aşmıştı ve savaş başlarken ülke, sanayileşme yolunda ilk kritik adımları atmış durumdaydı. 1933-39 yıllarının Kemalist iktisat politikaları, bu dikkate değer ilerlemeyi sağlayan stratejik araç olmuştu.

IV. Sonuç: Üçüncü Dünyada Kendi Kendine Yeten Sanayileşme Modeli Olarak Devletçilik

Aşağıdaki ifadeler birinci beş yıllık sanayi planının girişinden alınmıştır:

"*Garp kültürünün, yani tekniğin ve büyük sanayiin sahası şark sahillerini ihata ediyordu* (kuşatıyordu)... *Bu sahalar, sanayileşmemiş milletlere mamulat gönderiyor, bu suretle büyük sanayiin tufanı altındaki dünya pazarlarında mevcut istihsal cihazları inhilal ediyor* (dağılıyor) *ve daha dün müstakil vahdetler halindeki camialar büyük sanayiin hegemonyası altına girerek hukuken müstakil, fakat iktisaden tabi birer varlık haline düşüyordu. Garbın sanayi memleketleriyle ziraat ve ham madde memleketleri arasındaki bu tabiiyet, sanayi memleketlerini ihya edici, fakat ham madde memleketlerini de tedricen inhilal ettirici vaziyetler ihdas etti... Türkiye'nin Dünya emtia mübadelesindeki mevkii Garp sanayii mamulatına bir mahreç ve buna mukabil de o sanayiye ham madde yetiştiren bir ziraat memleketi olmasında manasını bulmuştur... Büyük sanayici memleketler, aralarındaki bütün siyasi ve iktisadi münazaralara ve ihtilaflara rağmen, ziraatçı memleketleri her zaman için ham madde müstahsili mevkiinde bırakmak ve bu memleketlerin piyasalarına hâkim olmak davasında müttefiktirler. Bu itibarla ziraatçı memleketlerin bu silkinme hareketlerine, er geç set çekmek hususunda siyasi nüfuzlarını kullanmakta birleşeceklerdir. Bazı zirai memleketler de ufak tavizler mukabilinde bu kabulden*

imtina etmeyeceklerdir. Bilhassa bu hakikat muhtaç olduğumuz sanayii, zaman kaybetmeden kurmak için en mühim muharrikimizdir."[43]

Günümüzdeki "bağımlılık ve azgelişmişlik" tartışmalarına vakıf bir okuyucu, 1980'li yıllarda bu görüşleri bir hayli sıradan bulacaktır. Ancak, bu ifadeler elli yıl önce[44] Büyük Buhran'ın başlangıç döneminde azgelişmiş bir ülkenin resmî bir belgesinde yer almaktaydı. Bu durum yukarıdaki metne çok özgün bir nitelik kazandırıyor. Gerçekten de sonraki elli yıl boyunca, döneminin tarihsel eğilimleri üzerinde bu kadar doğru çözümleme yapan başka bir Türk belgesini bulmak imkânsız değilse bile, çok güçtür.

Bir kere, aktarılan metin açıkça göstermektedir ki, Birinci Plan'ın yazarları, emperyalist **metropoller** ile bağımlı **çevreyi** (farklı bir ifadeyle **gelişmişlik** ile **azgelişmişlik**) aynı bütünün parçaları olarak görmüşlerdi. Ve böylece "geri kalmışlık" olgusunun, kapitalist sistemin gelişmesinin bir sonucu olduğuna ilişkin malum teorik açıklamayı, otuz yıl öncesinde ortaya atmışlardı. İkinci olarak, Türkiye'nin dünya ekonomisi içindeki yerini kesinlikle belirlemişlerdi. İki kutuplu bu dünya sistemi içinde Türkiye Batı metropollerinin saflarında değil; bağımlı ve az gelişmiş kutupta yer almaktadır ve bu nedenle diğer ham madde üreten, tarımcı ve ezilen ulusların kaderini paylaşmaktadır. Üçüncü olarak, planın yazarları Büyük Buhran'ın hem emperyalist metropollerde, hem de çevredeki etkileri üzerinde bir takım ilginç gözlemler yapmaktadırlar. Emperyalist metropollerde büyük ölçüde dünya ekonomisinin krizi nedeniyle ortaya çıkan "*siyasi ve iktisadi ihtilafları"* algılamışlardır. Fakat, bu durumu, gelişmemiş ülkeler için de, "*silkinme hareketlerini"* tamamlama; yani, iktisadi bağımsızlıklarını kazanma için de bir **fırsat** yarattığı için olumlu görmektedirler. Bu düşünce biçimi, azgelişmişliği emperyalizmin gelişiminin bir sonucu olarak açıklayan yaklaşımın mantıksal bir uzantısıdır. Böylece, metropollerin dünya kapitalizminin krizi nedeniyle zayıflaması, dünya ekonomisinin geri kalmış bölgelerinde, gelişme ve sanayileşme için tarihsel bir fırsat yaratmıştır.

Son olarak, yazarlar, gelecek hakkında kötümserlerdir: Ortaya, hemen kullanılması gereken bir fırsat çıkmıştır. *"Muhtaç olduğumuz sanayii, zaman kaybetmeden kurmak"* zorunluluğunu vurgulamaktadırlar. Bu aciliyet duygusu, emperyalist sistemin krizi geçer geçmez, "*ziraatçı memleketleri her zaman için ham madde müstahsili mevkiinde bırakmak"* ve yoksul ülkelerdeki sanayileşme ve ekonomik bağımsızlık hareketlerini önlemek üzere "*siyasi nüfuzlarını kullanmakta birleşecekleri"* öngörüsüne dayanmaktadır. Ve geri kalmış ülkelerin de (belki Türkiye'nin de), "*ufak tavizler mukabilinde"* teslimiyet olasılığı yüksektir. En ufak zaman kaybının, geleceğe çok yüksek bir maliyet yükleyeceği bilinci, tüm belgeye egemendir.

Buhranın ilk yıllarına ilişkin yukarıda yaptığımız çözümleme göstermektedir ki, bu aciliyet duygusu sadece Plan'ın yazarlarına özgü değildir; bütünüyle Kemalist liderler tarafından da paylaşılmaktadır. Bunlar kuramcı değil, eylemci insanlardı. Bu nedenle, 1930'lu yıllara damgasını vuran alternatif kalkınma stratejileri üzerindeki iktisadi tartışmalarda açık-seçik formülasyonları ortaya koymamışlardı. Ancak, bu çalışmada yaptığımız gibi, Kemalist yönetimin 1932 sonundaki iktisat politikası değişikliklerinin dikkatle incelenmesi, adım adım belli bir kalkınma modelinin oluştuğunu ve 1932'nin bitiminde bunun olgunlaşmış bulunduğunu göstermektedir: Korumacılığın ve devletçiliğin bir sentezi...

Bu muhteşem sentezdeki, **korumacı** öğe, dünya krizine karşı doğru bir savunma mekanizması

sağladı; emperyalist sistem buhran içinden geçerken, sistemden kısmî bir “kopma”yı gerçekleştirdi. Türkiye ekonomisini depresyon içindeki emperyalist sistemden kısmen koparabildi. **Devletçi** öğe ise, Kemalist yönetime, incelenen dönemin nesnel koşullarından kaynaklanan potansiyel artık’ın üzerinde iktisadi ve merkezi denetim oluşturma ve bu artık’ı bir sanayileşme fonu olarak kullanma olanağını sağladı. Kemalist yönetim, böylece, 1930’lu yılların başlarındaki koşulların bir sanayileşme fırsatı yarattığını doğru bir biçimde algılamıştı. Başvurabilecekleri öncüller, örnekler yoktu; bu yüzden sancılı ve zorlu bir sınama-yanılma güzergâhı izlemek zorunda kaldılar ve hedeflerine en etkili biçimde hizmet eden iktisat politikalarını böylece keşfettiler.

Kemalist Türkiye’nin iktisat politikaları deneyimi, yirminci yüzyılda ilk defa geri kalmış ve bağımlı bir ülkenin dış açıklar, kronik dış borçlar ve bunlarla bağlantılı finansal esaret olmadan, kendi ayakları üzerinde durabilen bir sanayileşmeyi gerçekleştirmesinin, tamamen ütopik bir fantezi olmadığını gösterdi. Başka bir deyişle, Kemalist deneyim, ulusal kapitalist bir model içinde geri kalmışlığın ve bağımlılığın üstesinden gelme doğrultusunda ciddi bir çaba olarak tanımlanabilir. Ne var ki, aynı deneyimin İkinci Dünya Savaşı’nın hemen ertesindeki uzantıları ve sonuçları bu modelin sınırlarını ve engellerini de ortaya koyacaktı. Bu uzantı ve dönüşümlerin incelenmesi, bu çalışmanın kapsamı dışındadır.

Kemalist iktisat politikaları, böylece, ekonomik bağımlılığın zincirlerini kırma mücadeleleri yapan (bugünün Türkiye’si dâhil) çağdaş Üçüncü Dünya ülkeleri için olumlu ve olumsuz dersleriyle zengin ve pek el atılmamış bir kaynak sağlamaktadır. Bu çerçeve içinde Kemalizmin olumlu katkılarının olumsuz yönlerini aştığını düşünüyoruz.

Savaş Yıllarının Bölüşüm Göstergeleri ve "Rantlar" Sorunu[1]

İkinci Dünya Savaşı, Cumhuriyet dönemi iktisat tarihinin belki de en az incelenmiş zaman kesitini oluşturur. Hâlbuki savaş sonrasında Türkiye toplumunu 1930'lu yıllardan tamamen farklı bir gelişme doğrultusuna yöneltecek etkenlerin önemli bir bölümü, 1940-1945 yılları içindeki gelişmelerin sonucudur. Ayrıca, savaş yıllarının güç ve olağanüstü koşullarında iktisat, siyaset, eğitim ve kültür alanlarındaki devlet politikalarının oluşumu ve uygulanması, CHP iktidarının yapısını ve içerdiği çelişkili eğilimleri ortaya koyacak ilginç bir inceleme alanı olarak görülebilir. Ekonomik yapının, savaşın yarattığı şoklara (ve bunları karşılamaya çalışan politikalara) karşı gösterdiği tepki ve uyum mekanizmalarının incelenmesi, iktisatçı bakımından bir hayli ilgi çekici olmalıdır.

Bu yazıda, bu doğrultuda bir adım olması umuduyla savaş yıllarına ait bazı temel (ve nicel) bölüşüm göstergeleri sunulup kısaca tartışılmaktadır. Bu tartışma, son yıllarda iktisat yazınımızda önemli bir yer tutmaya başlayan "rant ekonomisi" kavramının işe yararlığı konusunda bazı şüphelerin ifade edilmesine de vesile olacaktır.

Savaş yıllarında gelir dağılımında meydana gelen göstergelerden[2] hareketle ve 1930'lu yıllardaki gelişmelerle de bağlantı kurarak, aşağıdaki saptamaların yapılabileceğini sanıyorum:

1. Tarım/sanayi göreli fiyat ilişkilerinin, savaş yıllarında tarım lehine döndüğü anlaşılıyor. Sınaî fiyatlardaki artış, toptan eşya fiyatlarının belirgin bir biçimde gerisinde kalmış; buğday ve tütün fiyat endeksleri sınaî fiyat endekslerinin çok üzerinde (pamuk fiyatları ise başa baş) seyretmiştir. Bu gelişme, 1930'lu yıllarda gözlenen fiyat hareketlerinin tam zıddıdır.

2. Salt iç ticaret hadlerinin yarattığı bölüşüm etkilerini telafi edecek veya güçlendirecek üretim değişmeleri gözlenmiş midir? Pamuk ve tütün üretimi savaş koşullarından sınaî üretim kadar etkilenmemiştir. Buğday üretimi ise %37 gerileyerek sınaî üretimden (-%22) daha fazla düşmekle birlikte, buğday fiyatlarındaki artış üretimdeki daralmayı sınaî ürünlerde gözlenenden daha fazla telafi etmektedir. Gerçekten de, fiyat hareketleri incelenen dört gruba (sanayi, buğday, tütün, pamuk) ait üretim ve fiyat endekslerinin 1944-1945 değerlerinin her bir grup için çarpımı, sanayinin üç tarımsal ürünün gerisinde kaldığını göstermektedir.

3. Tarım içi fiyat ilişkileri bakımından ise, 1930'lu yılların sanayileşme yükünü büyük ölçüde sırtlayan buğday üreticilerinin, savaş yıllarında **göreli durumlarını** belirgin biçimde düzeltmiş oldukları söylenebilir: Büyük buhranla birlikte buğday fiyatları büyük bir çöküntüye uğramış; buğday/sanayi fiyat endeksleri arasındaki oran, 1924 = 100 kabul edilirse, 1931-1932'de 70'e kadar düşmüştü. 1930'lu yıllar, buğday fiyatındaki bu göreli düşüklüğün sürdürüldüğü bir dönemdir. Sözü edilen fiyat endeksleri arasındaki oran 1938-1939'da hâlâ 68'dir. Savaş yıllarında fiyatı en çok artan ürünün buğday olduğu gözleniyor.[3] Fiyat endekslerini buğday/sanayi oranına dönüştürerek önceki dönemlerle karşılaştırırsak, bu değerin 1924 düzeyini aşmış olduğu ortaya çıkacaktır. Şüphesiz, buğday fiyatındaki sıçrama **piyasaya dönük çiftçilerin göreli durumlarını** ve daha da önemlisi, buğdayı pazarlayan **ticaret sermayesinin** durumunu düzeltmiştir. Geçimlik üretim yapan Anadolu köylüsü ise, faal emek gücünün önemli bir bölümünün silah altına çağrılmasından doğan üretim düşmelerinin sıkıntısını çekmiş ve 1944'te kabul edilerek 1946'da kaldırılan ve gayrisafi üretimden alınan °%10'luk bir vergi olan Toprak Mahsulleri Vergisi'nin yükü altında ezilmiştir. Göreli fiyatı 1930'lu yıllarda pek fazla aşınmamış olan tütünün ise hem fiyat, hem de üretim düzeyi bakımından savaş yıllarında da avantajlı durumunu sürdürdüğü gözlenmektedir.

4. Gelir dağılımı bakımından durumu en çok bozulan grubun işçi sınıfı olduğu ortaya çıkmaktadır. İstihdam (ve dolayısıyla emek verimliliği) rakamları bulunmamakla birlikte, millî hasılanın %25, sınaî üretimin %22 azaldığı bir dönemde reel ücretlerin yarı yarıya düşmesi, ücretlerin sınaî katma değer ve millî gelir içindeki paylarının da önemli ölçüde gerilemiş olduğunun dolaylı (ancak aşağı yukarı kesin) bir kanıtı olarak görülebilir. 1930-1939 yılları arasında ise, özel sanayide reel ücretlerin %12'ye yakın bir oranda gerilediği; ücretlerin millî gelirdeki payı artarken sınaî katma değerdeki payının hafifçe aşındığı saptanmaktadır. Bu gelişmeler 1930'lu yıllarda hızlı (özel sanayide yıllık ortalama artışlar olarak %13) bir istihdam artışına paralel olarak meydana gelmiş; dolayısıyla işçi sınıfını oluşturan çeşitli alt grupların mutlak hayat düzeylerinde herhangi bir gerilemeye muhtemelen yol açmamıştır[4]. Savaş yıllarındaki gelişme ise, işçi sınıfının mutlak bir anlamda ve belirgin bir biçimde yoksullaşması anlamına gelmiştir.

5. Memurların sayısı ve reel gelirleri ile ilgili veriler bulunmamakla birlikte, memur maaşlarının millî gelirdeki payının savaş öncesi ile savaş sonu arasında aşağı yukarı aynı kaldığı anlaşılmaktadır. Millî gelirin %25 dolaylarında gerilediği dikkate alınır ve memur sayısının sabit kaldığı varsayılırsa, memurların hayat düzeylerinin de aynı oranda düştüğünü kabul etmek gerekir. Maaşlar/milli gelir oranı, 1930'lu yıllarda belli bir artma eğilimi göstermiştir. Bu artış muhtemelen hem kamu personelinin genişlemesi, hem de reel gelirlerde belli bir yükselmenin bileşkesidir. Savaşın ilk yıllarında Refik Saydam hükümetinin politikaları, maaşların millî gelirdeki payını 1941'de %10'a kadar yükseltmiş; ancak bu oran 1942-1943 yıllarının enflasyonu karşısında hızla aşınarak %5,3'e kadar düşmüş; savaşın son iki yılında ise yeniden yükselerek savaş öncesindeki orana yaklaşmıştır.

6. Bir genelleme yapacak olursak, savaş yıllarında gelir dağılımının piyasa için üretim yapan (incelediğimiz gruplarda hububat ve tütün üreten) çiftçinin, genel olarak burjuvazinin, özel olarak iç pazara dönük ve tarım ürünlerini pazarlayan ticaret burjuvazisinin lehine döndüğü söylenebilir. Bu dönüşümün muhtemelen bütün büyük, kalabalık gruplar için **gelir düzeylerinin** gerilediği bir dönemde gerçekleştiği dikkate alınmalıdır. İdari işlemlerin (ve örneğin aşağıda tartışılacak Varlık Vergisi uygulamasının) büyük kayıplara ve kazançlara yol açtığı bir kıtlık, vurgun ve karaborsa ortamından, üst düzey bürokratik ve siyasi kadroların da belli ölçülerde "nemalandığı" malumdur. Savaş ekonomisinin ağır koşulları ise, işçi sınıfı ile geçimlik üretim yapan veya ürününü doğrudan pazarlayamayan küçük köylüye yüklenmiştir. Bu, emekçilerin örgütsüz olduğu ve siyasi iktidarı etkileme kanallarının bulunmadığı denetimsiz enflasyon ve yokluk dönemleri için olağan sayılması gereken bir sonuçtur.

7. Ancak bu görüntüyü belli bir ölçüde etkileyen önemli bir olağanüstü operasyona, **Varlık Vergisi**'ne değinmemek, yukarıda çizilen tabloyu eksik bırakmak olacaktır.[5] Bu vergi uygulaması ile hemen hemen tümü 1943 yılı içinde ve %70'i İstanbul'dan olmak üzere 114.368 mükelleften 315 milyon TL tahsil edilmiştir. Bu, 1943 yılında tarım dışı kesimlerde yaratılan hasılanın %8'ine yaklaşan ve bütünü ile burjuvazinin ödediği bir meblağdır. Bilindiği gibi, vergi uygulaması burjuvazinin çeşitli grupları bakımından tarafsız olmamış; azınlıklara öncelikle yüklenilmiş; siyasi iktidarla yakın bağları olan gruplar ise kayırılmıştır. Ancak bu gözlemler verginin sadece sermaye grupları tarafından ödendiği olgusunu ortadan kaldırmıyor. Ne var ki, Varlık Vergisi'nin yan etkileri gelir dağılımı ile ilgili sonuçları aşmış; gayrimenkuller, işyerleri ve stoklar satılarak ve tasfiye edilerek verginin ödenebildiği durumlarda, servet-mülkiyet dağılımında geleneksel (öncelikle gayrimüslim) metropol burjuvazisinden, Anadolu kökenli yeni zenginlere doğru küçümsenmeyecek değişmeler meydana gelmiştir.

***

Savaş dönemi kıtlık ve yokluk yılları olduğuna ve bu ortam büyük ölçüde devlet müdahale ve kontrolleri ile iç içe oluştuğuna göre, bu dönemi de bir **rant ekonomisi** olarak nitelendirmek gerekmiyor mu? Öyle ise, ithalat rejiminden doğan **koruma rantlarını** ve devletin piyasaya müdahalesinden doğan **müdahale rantlarını** önce ayırmak, sonra toplamak; bunların mutlak hacmini ve göreli büyüklüğünü saptamak; rantların hangi gruplarca paylaşıldığını ve kimlerce "ödendiğini" hesaplamak, döneme ilişkin bir bölüşüm analizinin zorunlu unsurları olmuyor mu? Türkiye ekonomisinin "ithal ikameci" 1960 sonrasına bu perspektifle bakıldığını; hatta bazı hesaplama denemeleri yapıldığını biliyoruz. Yerleşmekte olan bu geleneği 1940-1945 dönemine de uygulamak mümkün değil midir?

Aslında "rant ekonomisi" kavramına, yukarıda özetlenen doğrultudaki bir bölüşüm sorunu içinde yaklaşanların[6] doğru bir yöntem izlediklerini sanmıyorum. **Rantların oluşması** diye anılan olay, göreli fiyatların değişmiş olmasından ve referans oluşturabilen bir diğer fiyatlar kümesine göre farklılaşmasından başka bir şey değildir. Belli mal grupları arasındaki belli fiyat ilişkilerini ifade eden her göreli fiyat kümesi, bu malların üretim ve pazarlanmasını gerçekleştiren ve bunları tüketen gruplar arasında belli bir gelir dağılımına tekabül eder. Ve bu dağılım, başka bir fiyat kümesinin tekabül ettiği bir diğer dağılımdan farklı olacaktır. 1940-1945 yıllarına dönecek olursak, sınaî ürünler; buğday, tütün, pamuk ve toptan eşyadan (yani birisi tüm malları ifade eden beş gruptan) oluşan bir göreli fiyatlar kümesinin, dönem sonunda (1938-1939'a göre) buğday ile tütünün lehine, pamuk ve sınaî ürünlerin aleyhine döndüğünü saptıyoruz. Bu saptamadan hareketle ve sözü geçen mallar için söz konusu olan üretim ilişkilerine, piyasa yapılarına, maliyetlere ve sosyal grupların tüketim sepetlerine bakarak, gerçekleşen fiyat değişikliklerinin gelir dağılımını kimler aleyhine, kimler lehine değiştirdiğini saptamak mümkün olabilir. Ancak, "savaş, kıtlık, koruma ve müdahale rantı" diye anılan bir bölüşüm (ve sömürü) kategorisinin hesaplanması ve buna örneğin buğday ve tütün çiftçisinin veya tüccarının el koyduğunu söylemek **farklı** ve kanımca **yanlış** bir şeydir.

Bu türden bir koruma-müdahale-kıtlık-savaş "rantı"nın anlamlı bir bölüşüm kategorisi olarak kullanılabilmesi için, hesaplanabilmesi gerekir. Hesaplanabilmesi için de, rantlara yol açan göreli fiyatlar ile karşılaştırılabilecek (ve rantların oluşmadığı varsayılan) farklı bir fiyatlar kümesini tanımlamak gerekir. Peki, bu "tarafsız ve rantsız" fiyat sistemi nasıl tanımlanacaktır? Ampirik olarak tanımlanması herhalde imkânsız olan tam rekabet fiyatları mı? Veya Marksist ve marjinalist okullar arasında yalpalayıp duran A. Emmanuel'in bir neoklasik "eşref saati"nde ifade ettiği gibi, her faktörün dünyanın her yerinde aynı "getiri"yi elde ettiği zaman geçerli olacak (ve faktörler arası ikamede sınırlar olduğu zaman tam rekabet fiyatlarından ayrılan) bir fiyatlar kümesi mi?[7] Ya da, alıcı ve satıcılar arasındaki eşitsizliğin hemen hemen istisnasız bir kural olduğu dünya ticaretindeki fiyatlar mı?[8] Ulusal düzeydeki teknik koşullardan hareketle Sraffa'nın standart sistemine tekabül eden fiyatlar mı? Ya da yine ulusal üretim koşullarını ve tek bir kâr oranının geçerliliğini kabul eden, ancak standart bir sistem kullanmadığı için öncekinden ayrılabilen "üretim fiyatları" mı?

Somut bir rant hesaplaması yapmak isteyenlerin mutlaka sormaları gereken bu soruların kolaylıkla yanıtlanamayacağı ortadadır. Yanıtlanabilse dahi, iki fiyat durumu arasında bölüşüm ilişkileri bakımından temel fark, mutlak fiyat **düzeyi** değil, **göreli** fiyatlar olduğuna göre, yükselen ve gerileyen fiyatlar birbirlerini telafi edecekler ve ortada (bazı yazarların ima ettikleri gibi) hiç yoktan "yaratılan" bir rant kitlesi değil, fiyatı düşen malları üretip satan ve fiyatı yükselen malları tüketen

grupların **aleyhine**, fiyatı yükselen malları satan ve fiyatı düşen malları tüketen grupların **lehine** bir gelir dağılımı değişikliği söz konusu olabilecektir; o kadar... Rant kavramının bu bölüşüm çözümlemesine katacağı bir şey yoktur.

Sömürü ilişkilerinin özüne nüfuz edecek bir çözümleme peşindeysek, soruna farklı bir yolla yaklaşmamız gerekir. Malların üretimi için toplumsal bakımdan gerekli emek-zamanları, yani Marksist iktisadın kullandığı anlamda **değerler** ile malların **fiyatları**, sektörler arasındaki teknolojik koşullar ve mal piyasaları arasında tekelleşme dereceleri farklılaştıkça birbirinden sapar. Böylece artık, üretim süreci içinde ve dolaysız üreticiler tarafından yaratılır; ancak dolaşım süreci içinde sektörler arasında yeniden paylaştırılır. Bu ikinci paylaşım süreci içinde oluşan **fiyatlar** ile üretim süreci içinde belirlenen **değerler** arasında yapılacak bir karşılaştırma, artığın yaratıldığı sektörler ile artığa dolaşım süreci içinde el koyan sektörler ve gruplar arasındaki karmaşık bölüşüm ilişkilerini ortaya koyar. Böylece, piyasa ilişkileri içinde (göreli fiyatların değişmesiyle) meydana gelen değişmeler: (a) Ya, bir önceki dönem ve durumla karşılaştırılarak gelir dağılımındaki değişmelerin ortaya konmasına imkân verir; (b) ya da **değerlere** tekabül eden hipotetik bir göreli fiyatlar kümesiyle karşılaştırılarak, dolaşım süreci içinde artığın nasıl ve hangi sektör ve gruplar arasında yeniden paylaşılmış olduğunu gösterir. Esas olarak teorik bir analiz olan bu ikinci yaklaşımın da bir "rant" kavramı aracılığıyla yapılamayacağı ortadadır.[9] İkinci Dünya Savaşı'nın tipik (ve çok aşırı) "rant ekonomisi" koşullarına ilişkin bölüşüm analizinin yapıldığı bu yazıda, "savaş-kıtlık-müdahale rantları" kavramı kullanılmadan –ve yukarıda (a) şıkkı altında özetlenen– "önceki dönemle karşılaştırılan gelir dağılımı değişiklikleri"nin ortaya konabileceği gösterilmektedir.

Kaynakça

Boratav, K. (1981) "Kemalist Economic Policies and Etatism: *Atatürk", Founder of a Modern State* (Ed. A. Kazancigil ve E. Özbudun), Londra içinde.

Boratav, K. (1982) *Türkiye'de Devletçilik*, Ankara (İkinci baskı).

Bulutay, T., Tezel, Y.S. ve Yıldırım, N. (1974) *Türkiye Millî Geliri, 1923-1948*, Ankara.

Emmanuel, A. (1974) "La stabilisation: Alibi de Sexploitation internationale", *Revue Tiers-Monde*, Nisan-Mayıs.

Krueger, A. (1974) "The Political Economy of Rent-Seeking Society", *American Economic Review*, Haziran.

Ökte, F. (1951) *Varlık Vergisi Faciası*, İstanbul.

Türkiye'de Popülizm: 1962-1976 Dönemi Üzerine Notlar[1]

I

Türkiye'de 1960-1980 yıllarını iktisadi boyutuyla inceleyen yazarların birçoğu, bu yılları "planlı dönem" ya da "ithal ikameci sanayileşme" terimleri ile nitelendirmişlerdir. Biz bu yazıda aynı dönemi, daha doğrusu bu yılların 1962-1976 gibi daha belirgin sınırlar içine giren bir kesitini, **popülizm** kavramı aracılığı ile incelemeye çalışacağız.

Dönemin "planlı" veya "ithal ikameci" olarak nitelendirilmesi, kaynak tahsisinde karar alma sürecine veya ekonominin dış âlemle eklemlenme biçimine dikkati çeker. "Popülizm" ise, bu yazıda, siyasi rejim ile özellikle bölüşüm ilişkilerine dönük iktisat politikaları arasındaki bağlantıları aydınlatabilecek bir kavram olarak kullanılacaktır. Parlamenter bir sistemin varlığı sayesinde emekçi sınıfların, özellikle kendi ekonomik çıkarlarını ilgilendiren konularda siyasi karar alma süreçlerini **etkileyebilecekleri**; ancak siyasi iktidara bir **alternatif** veya ortak olabilecek biçim ve düzeyde örgütlenemedikleri bir durum, bizim bu yazıdaki anlayışımızla popülizmin genel siyasi çerçevesini oluşturur. Bu biçimde anlaşılırsa popülizm, emekçi sınıfların, egemen sınıfların iktidarına rakip veya ortak olarak örgütlenebildikleri (ve böyle bir durumun çeşitli ideolojik ve kurumsal yansımalarını içeren) Batı Avrupa türü **burjuva demokrasilerinden** ayrılır ve esas olarak geri kalmış kapitalizme özgü bir siyasi çerçeve oluşturur. Ancak popülizmin çağdaş az gelişmiş toplumlara özgü tek siyasi çerçeveyi oluşturmadığı da açıktır. Alternatif modeller, küçük burjuva radikalizmi ile "milliyetçi" burjuva çizgilerinin çeşitli dozlardaki bileşkelerinden oluşan reformist/paternalist otoriter rejimler ile tutucu askerî diktalar olarak gösterilebilir. Faşizmi ise, daha çok burjuva demokrasisinin bir alternatifi olarak, dolayısıyla gelişmiş kapitalizme has bir rejim olarak anlamak eğilimindeyiz. Büyük sermayenin **belli bir kitle tabanına dayanarak** kurduğu ve yürüttüğü bir sivil dikta rejimi olarak faşizm, yukarıda sözünü ettiğimiz paternalist/reformist rejimler ve tutucu askerî diktalarla bazı biçimsel ve ideolojik benzerlikler taşımasına rağmen, bunlarla özdeş görülmemelidir.

Türkiye'ye gelince, popülizmin 1946'dan beri gündemde olduğu ve çıraklık dönemini 1950-1960 arasında yaşadığı söylenebilir. 1960 öncesindeki köylü tabanlı popülizmin, gerek siyasi-hukuki kurumlar düzeyinde, gerekse işçi sınıfına dönük iktisat politikası uygulamaları eklenerek olgunlaşması, 1961 Anayasası'nın kabulünü izleyen çok partili rejim içinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Türkiye'de popülizmin, tüm unsurlarıyla (ve kısa bir kesinti dışında) 1962-1976 yılları için geçerli olduğunu düşünüyoruz. Bu dönemi 1976 yılı ile noktalamamızın sebebi, 1977'den itibaren patlak veren ekonomik bunalımın, popülizmin işlerliği için vazgeçilmez olan ekonomik politikaların sürdürülmesini imkânsızlaştırması ve sonunda modelin çökmesine yol açmasıdır. Bu çöküş süreci yazının sonunda ele alınacaktır.

Bu yazıda popülizm bizi bir siyasi sorunsal içinde değil, yukarıda belirtilen siyasi çerçevenin âdeta zorunlu bir uzantısı olan iktisat politikaları ve özellikle bölüşüm politikaları olarak ilgilendiriyor. Modelin mantığı, iktidarı paylaşmayan, ancak etkileyen emekçi sınıfların ekonomik isteklerinin şu veya bu ölçüde karşılanmasına dayandığına göre, 1952-1976 yılları arasında işçi ve köylü sınıflarına dönük bölüşüm politikalarını ve bu politikaların sonuçlarını kuş bakışı olarak gözden geçirmeye ve çözümlemeye çalışacağız. Dönem içinde bazı bölüşüm göstergelerinin seyrini yansıtan Tablo 1, tartışmalarımızın nicel çerçevesini oluşturacaktır. Popülizm üzerine bir ilk deneme yapmanın ötesinde bir iddia taşımadığımız için, incelenen dönemde gelir dağılımı değişikliklerinin ayrıntılı ve

ince bir çözümlemesini yapmadan (ve yöntem tartışmalarını asgaride tutarak), bu tablodaki genel bölüşüm göstergeleri ile yetinmeyi yeğledik.

Tablo 1: Başlıca Bölüşüm Göstergeleri, 1962-1976*

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1960-61	--	100	--	100	100
1962	--	104	--	102	112
1963	100	110	31,3	105	118
1964	105	121	31,6	104	113
1965	108	123	27,5	100	117
1966	115	125	28,0	105	115
1967	120	133	25,5	102	120
1968	127	141	25,2	104	120
1969	--	150	--	108	122
1970	143	154	25,9	112	128
1971	154	148	25,5	105	130
1972	141	140	24,1	113	125
1973	141	144	27,1	132	130
1974	138	139	27,0	131	129
1975	167	158	28,7	136	126
1976	175	175	31,7	145	117

* 1. sütun, DİE'nin yıllık imalat sanayi sayımı ve anketlerinden (büyük sanayi) hesapladığımız işçi başına yıllık (brüt) nominal ücret rakamlarının, Ticaret Bakanlığı Konjonktür Dairesi toptan eşya fiyatları endeksleri ile sabite indirgenmiş serisinden; 2. sütun, aynı fiyat endeksleri kullanılarak SSK İstatistik Yıllıkları'ndan elde edilen reel ücret serisinden türetilmiştir. 3. sütun, DİE'nin yıllık imalat sanayi sayım ve anketlerinden hesaplanmış; 4. ve 5. sütunlar Varlıer (1978)'den alınmış, sadece başlangıç yılı değiştirilerek endeks yeniden düzenlenmiştir. 4. sütun, milli gelir serilerinin tarım ve sanayi sektörlerine ait zımni fiyat deflatörlerinden, 5. sütun ise çiftçinin eline geçen fiyatlarla çiftçinin (tarım dışı kesimlere) ödediği fiyatlardan türetilmiştir.

II

Tablo 1'deki göstergelerin incelenmesinden çıkan sonuçlar, özetle, şunlardır:

1. Reel ücretler, tablonun kapsadığı dönem boyunca, toplu pazarlık ve grev haklarının askıya alındığı 12 Mart 1971'i izleyen üç yıl (1. sütuna göre 1972-1974, 2. sütuna göre 1971, 1972, 1974) dışında her yıl sürekli artmış; 1963-1976 arasında % 75, 1960-61 ile 1976 arasında % 85 yükselme kaydetmiştir[2].

2. Sanayi kesiminin içindeki dolaysız bölüşüm ilişkilerinin bir göstergesi olarak ücretlerin sınaî katma değerden aldığı pay, dönemin başı ile sonu karşılaştırılınca istikrarlı görülmekle birlikte, bu pay 1963-1972 arasında düşmekte, 1972-1976 arasında artmaktadır.

3. Tarım/sanayi fiyat ilişkilerini yansıtan iç ticaret hadleri, iki ayrı hesaplamaya göre de dönem boyunca tarım lehine, sanayi aleyhine seyretmektedir.

Bunlara ek olarak (ve tablonun verilerinde gözlenmeyen) şu saptamaları da yapabiliriz:

1. Türkiye'de brüt ve net ücretler arasında pek çok az gelişmiş ülkede gözlenenden daha büyük bir marj oluşmuştur. Bu, bir yandan, işveren için ücret maliyetinin, işçinin net ücrette ifadesini bulan parasal gelirinin bir hayli üstünde olduğunu ifade eder. Öte yandan, bu marjla dolaylı bağlantısı bulunan (ve çıplak ücretin dışında gerçekleşen sosyal güvenlik sistemi ve çalışma koşulları, vb. ile ilgili) gelir ve refah kalemlerinin, Türkiye'de işçi sınıfının hayat standardının belirlenmesinde önemli bir yer kaplaması anlamına gelir.

2. Aşağıda tekrar ele alacağımız nedenlerden ötürü Türkiye'de kamu kesiminde "gevşek" bir istihdam politikası izlenmiş ve gerek KİT'lerde, gerekse genel kamu hizmetlerinde, teknolojinin ya da hizmetin gereklerinden yüksek bir istihdam düzeyi gerçekleştirilmiştir. Ancak, üretken olmayan istihdamın genişliği, sadece kamu kesimine ve özel olarak da KİT'lere özgü bir "çarpıklık" değil, Türkiye ekonomisinin genel bir yapısal özelliğidir. Kalabalık nüfus gruplarının, çok geniş ve giderek şişkinleşen bir "hizmetler" kesiminin önemli bir bölümüyle ticari-aracı faaliyetlerin "marjinal" diye anılan küçük boyutlu ve düzensiz alt kesiminde bir hayat alanı bulabilmiş olması, incelediğimiz dönemin ana yapısal eğilimlerinden biridir. 1960 yılında faal nüfus içinde "hizmetler"in payı %15,4 iken, bu oran 1980'de %29,5'e çıkmış; aynı süre içinde hizmetler/sanayi istihdam paylarının birbirine oranı 1,60'tan 2,36'ya çıkmıştır.[3]

Tarım ve tarım dışındaki emekçi sınıfların hayat düzeylerini ve göreli durumlarını ilgilendiren bu gelişmelere imkân veren iktisat politikası mekanizmalarını; kısaca, popülizmin iktisadi boyutlarını gözden geçirmeye çalışalım. Açıktır ki popülist iktisat (ve bölüşüm) politikalarının oluşmasında, iktidara gelmeleri veya iktidardan uzaklaşmaları genel oy mekanizmasıyla gerçekleşen ve bu nedenle geniş halk kitlelerinin kısa dönemli ekonomik isteklerine duyarlı olmak zorunda olan büyük egemen sınıf partileri arasındaki rekabet rol oynayacaktır.

III

Popülist iktisat politikalarının işçi sınıfına dönük boyutları, bilindiği gibi, yaygın ve giderek güçlenen bir sendika hareketi ve grev hakkı içeren bir toplu pazarlık sistemi içinde gerçekleşmiştir. Bu politikaların sonuçları üzerinde şu genellemelerin yapılabileceğini sanıyoruz:

Bir kere, 1962-1976 döneminin tümüne damgasını vurmuş bulunan içe dönük, ithal ikameci gelişme biçiminin, reel ücretlerin ve keza reel köylü gelirlerinin sürekli arttığı bir durumla temelde çelişkili olmadığı söylenmelidir. Çoğu kere söylendiği gibi, ücret bireysel kapitalist için daima bir maliyettir; ancak, ithal ikameci bir modelde, ücretler sermayenin tümü açısından toplam talebin de önemli bir unsurudur. Benzeri bir saptama köylü gelirleri için de söylenebilir. 1970'li yıllarda gecekondu damlarını baştan aşağı kaplayan televizyon antenleri, emekçi sınıfların tüketim taleplerinin geleneksel gıda giyim kalemlerini aşarak orta sınıf tüketim normlarına ve dayanıklı tüketim malları sanayisine doğru önemli bir sıçrama yaptığının bir göstergesidir.

İkinci olarak, ithal ikameci modelde sanayi sermayesinin iç piyasada çok yüksek kâr marjları ile çalışması anlamına gelen koruma rantının büyüklüğü, sermayenin genel olarak yumuşak bir ücret politikası izleyebilmesine imkân verir. Farklı bir ifadeyle, sermaye, kârlarının önemli bir bölümünü dolaşım süreci içinde tüketiciye "aşırı" fiyat yükleyerek elde ettiği için, ücretlerin baskı altında tutulmasından ziyade, iç piyasada fiyatların "serbest" bırakılmasını; aşırı değerli bir döviz kuru sayesinde ithal mal girdilerinin; düşük KİT fiyatları sayesinde de yerli girdilerin ucuz tutulmasını;

düşük faizler ve geniş kredi imkânları ile ucuz ve rahat finansman imkânlarının sürdürülmesini sağlamanın peşindedir.

Üçüncü olarak, reel ücretlerin sürekli yükselme eğilimini besleyen ana mekanizmanın Kamu İktisadi Kuruluşları'nın izlediği "gevşek" ücret politikası ile yakından ilgisi olduğu söylenebilir. Geniş bir üretken kamu kesiminin varlığı, popülist bölüşüm politikalarının asli unsurlarından biridir. Zira bu kesimin gevşek bir ücret ve istihdam politikası izlemesinden hiçbir sosyal grup **doğrudan doğruya** zarar görmez. Bu politikalarla oluşan veya büyüyen KİT açıklarının Merkez Bankası veya Hazine kaynaklarından kapanmasının bölüşüm etkileri dolaylıdır ve bunları kavrayacak doğru bağlantıların kurulması ancak analitik bir çaba ile mümkün olur. Ancak, kamu kesiminde izlenen "gevşek" ücret politikalarının işgücü piyasasının **tümünü** etkilemesi de kaçınılmazdır. Özel sektörde etkili bir biçimde örgütlenmiş sendikaların kamu kesimindeki ücret hareketlerini yakından izlemeleri doğaldır. Bütün bu gelişmelerin sonucu olarak Türkiye, 1970'li yılların ortalarında, çevre ülkeleri içinde yüksek ücretli ekonomiler grubunda, hatta bu grubun başlarında yer almaktaydı.[4]

Dördüncü olarak, kamu kesiminin içinde ve dışında giderek şişkinleşen, üretken olmayan bir istihdam biçiminin sürdürülebilmesi, ekonominin tümünü kapsayan hızlı bir büyüme süreci olmaksızın mümkün olamaz. Bu yazının ilgi alanını aşan kaynaklar ve mekanizmalarla 1962-1976 yıllarında yıllık reel büyüme hızlarının ortalama olarak %7'ye çok yaklaştığı dikkate alınırsa, popülizmin işlerliği için gerekli ve uygun büyüme temposunun bu dönemde sağlandığı söylenebilir. Aşağıda da gösterileceği gibi, 1976 sonrasında büyüme hızının düşmesi, sadece ulusal ekonominin değil, popülizmin de bir model olarak bunalıma girdiğini simgeleyecektir.

IV

Tartışmayı **reel ücretlerden ücret payına** intikal ettirirken, kavramlar üzerinde kısa bir açıklama gerekli görünüyor. Reel ücret değişmelerinin, ücretlerin milli (veya sektörel) hasıladan aldığı payda, yani **gelir dağılımında** meydana gelen değişmeleri ne ölçüde yansıttığını kısaca tartışmakta yarar vardır. Zira, ampirik olarak kolay saptanan bölüşüm göstergelerinin başında saatlik veya gündelik ücret verileri gelmekte; bu verileri toplam ücretlere dönüştürüp sektörel (veya milli) hasılaya oranlamak çeşitli güçlükler içerebileceği için, ücret haddindeki oynamaları fiyat hareketleri ile düzelterek saptanan reel ücretler, işçilerin göreli durumlarında (yani gelir dağılımında) meydana gelen değişmelerin bir göstergesi olarak yorumlanmaktadır.

İstihdamı L; sabit fiyatlarla tanımlanan toplam ücret ödemelerini ve hasılayı, sırası ile W ve Y sembolleri ile ifade edersek, ortalama reel ücret düzeyi W/L, hasılada ücret payı W/Y, ortalama emek verimliliği Y/L ile tanımlanabilir. Dolayısıyla reel ücretler, ücret payı ile emek veriminin çarpımına eşit olur: $(W/L) = (W/Y) \times (Y/L)$. Demek oluyor ki, reel ücretlerdeki değişme (artış) oranının, ücret payında bir değişme (artış) oranını yansıtabilmesi için, ortalama emek verimliliğinin sabit kalmış olması gerekir. Ortalama emek verimliliği verilerini saptamak çoğu kez güç olduğu için, ücret artış hızı, hasılanın büyüme hızı ile karşılaştırılır ve birinci artış oranı ikincisini aşıyorsa, ücret payının da arttığı sonucuna ulaşılır. Bu sonuç, yukarıdaki bağıntıdan görüldüğü gibi, ancak istihdam sabitse geçerli olacaktır; bu da büyümenin sadece emek verimliliğindeki yükselmeden kaynaklandığı bir durumu ifade etmiş olur.

Tablo 1'in bulguları, imalat sanayisinde reel ücretlerde 1952-1976 döneminde gözlenen artışın ücret payına yansımadığını; bu payın 1963-1972 döneminde düşme, 1972-1976 döneminde artma

eğilimi gösterdiğini ortaya koyuyor. Kısaca ifade edilirse, popülizmin reel ücretlerin sürekli artmasına imkân veren çerçevesi, ücret-kâr ilişkisinin işçi sınıfı lehine dönmesi için yeterli olmamış; ücret payındaki değişmeler, sınıf mücadelesinde tarafların göreli güçleri ve ekonominin tümünü etkileyen süreçler tarafından belirlenmiştir. Ancak, ileride göstereceğimiz gibi, 1972'den sonra ücret payında meydana gelen belirgin ilerleme, popülizmin bunalımına yol açan etkenlerden biri olarak ortaya çıkmıştır.

V

Popülist politikaların köylülüğe uzanan kolu, 1950'li yıllardan itibaren sürekli olarak uygulama alanı genişleyen ve incelediğimiz dönemin sonunda tahıl ve sınaî bitkilerin başlıcalarına yayılmış bulunan destekleme politikaları olmuştur. 1977 yılında çiftçiye destekleme alımları karşılığında ödenen 47,6 milyar TL[5], tarımsal hasılanın %22,2'sini bulmaktaydı. **Sadece** destekleme politikalarına tabi ürünlerin **pazarlanan** miktarları üzerinden bir hesaplama yapılsaydı, bu oranın çok daha yüksek çıkacağı; dolayısıyla incelediğimiz dönemde destekleme politikalarının tarımsal fiyatların ve çiftçi gelirlerinin oluşumunda çok belirleyici bir etkisi olduğu ortadadır.

Bu politikaların sonuçları, iç ticaret hadlerinin 1962-1976 yıllarında tarım lehine seyrettiğini ortaya koyan Tablo 1'in 4. ve 5. sütunlarında ifadesini bulmaktadır. Diğer araştırıcıların[6] bulgularıyla da doğrulanan bu sonucun, bugüne kadar tatminkâr bir açıklamasının yapıldığını sanmıyoruz. Karşılaştırmanın başlangıcını oluşturan 1960-61 yılları, 1958 istikrar programının etkilerinin sürdüğü, dolayısıyla dış ticaret kontrollerinin ve fiili korumanın göreli olarak hafif olduğu yıllardır. Buna karşılık, 1963'ten başlayarak bilinçli olarak yürütülen ithal ikamesi politikaları, dış ticaret kontrollerinin ve iç piyasanın fiili korunmasının artması anlamına gelmiştir. 1970 istikrar programı dışında, incelediğimiz dönemi tümüyle etkisi altında tutan bu politikaların, ülke içindeki göreli fiyatları dönem başına kıyasla sanayi lehine, tarım aleyhine dönüştürmesi beklenirdi. Ayrıca, bu dönemde sınaî ürün ithal, tarımsal ürün ihraç eden özelliği ağır basan Türkiye'nin dış ticaret hadleri de aleyhe seyretmiştir.[7] Bütün bu etkenlere rağmen iç ticaret hadlerinin tarım lehinde seyretmiş olması nasıl açıklanabilir?

Muhtemel bir açıklama, resmî istatistiklerin sınaî fiyatları doğru yansıtmaması ile ilgili olabilir. Kendi dağıtım şebekelerine sahip olan büyük özel sınaî kuruluşların kârlarının önemli bölümleri dağıtım şirketlerince realize ediliyor ise, milli gelir verilerine göre ticaret kesimine intikal etmiş görünen fiyat, aslında büyük ölçüde sanayi sermayesine ait (yani sınaî fiyat) sayılabilir. Koruma rantı denilen kategori de büyük ölçüde bu fiyatlar içinde gizlidir. Milli gelir zımni deflatörlerinden hesaplanan tarım/sanayi fiyat ilişkileri (Tablo 1, sütun 4), bu bakımdan sınaî fiyatları eksik yansıtıyor olabilir. Bu açıklama doğru ise, bu zımni deflatörlerden hesaplanan **tarım** ticaret hadlerinin, sınaî ürünler için **tüketici** fiyatları kullanılarak hesaplanan farklı bir tarım ticaret hadleri kategorisinin **üstünde** seyretmesi gerekirdi. Tablo 1, sütun 5'teki iç ticaret hadleri çiftçinin (tarım dışı kesime) ödediği fiyatlara dayandığı için bu ikinci türden bir endekstir. Ancak, sütun 4 ve sütun 5'in karşılaştırılması bu açıklamayı doğrulayan bir sonuç vermiyor: 1973-1976 dışında 4. sütunun endeksi 5. sütunun daima **altında** seyretmektedir. 4. sütunu, (tabloda yer almayan) tarım/tarım dışı milli gelir deflatörleri ile karşılaştırmaktan da kesin bir sonuç çıkmamaktadır.[8]

Bu durumda, Tablo 1'in ortaya koyduğu tarım lehine fiyat eğilimini gerçek bir hareket olarak yorumlamak ve tarımsal fiyatları "yüksek", sınaî fiyatları "düşük" tutan etkenleri araştırmak

gerekiyor. Küçük üreticiliğin yaygın olduğu bir yapıda (ve dünya ham madde piyasalarının etkisine açık bir biçimde) kendiliğinden oluşacak fiyat düzeylerine oranla "yüksek" tarımsal fiyatların, esas olarak destekleme politikalarına bağlı olarak gerçekleştiğine, yukarıda değindik. Olayın sınaî fiyatlarla ilgili yönü, sanayi kesimini oluşturan iki büyük alt gruptan birinin, yani kamu işletmelerinin izledikleri fiyat politikaları ile ilgili olsa gerektir. Sınaî kamu kesiminin, ithal ikameci politikaların doğurduğu koruma rantına kendi ürünlerinin satış fiyatları içinde sahip çıkması hiçbir zaman hedeflenmemiş; aksine bu kesim, maliyetlerin sürekli arttığı bir ortamda fiyatları uzun süre, bazen yıllarca, sabit tutan politikaları kural haline getirmiş ve sistematik sübvansiyonlarla satılan ucuz KİT ürünlerinin kullanıcısı olan gruplar lehine doğrudan doğruya rant yaratan bir mekanizma oluşturmuştur. Böylece, iç ticaret hadlerinin sanayi sektörünün aleyhine dönmesinde, sınaî fiyatların, koruma rantını da içeren "yüksek" **özel sanayi** fiyatları ile çoğu kez (tarımsal girdilerde de olduğu gibi) büyük sübvansiyonlar içeren "düşük" KİT fiyatlarının bir bileşkesi olması rol oynamıştır. Bir yandan destekleme politikaları, öte yandan KİT'lerin fiyat politikaları, böylece, tarıma dönük popülist politikaların etkili olmasını sağlayan ana araçlar olarak görülmelidir. Sanayide geniş ve etkili bir kamu kesiminin varlığının popülizm için taşıdığı önem, burada da bir kez daha ortaya çıkıyor.

VI

Popülist modelin emekçi sınıflara dönük bölüşüm politikalarının egemen sınıflar açısından "hazmedilebilir" sınırlar içinde tutulması gerekir. Modelin işlerliği, emekçi sınıflar için sürekli, mümkünse kesintisiz, reel gelir artışları sağlanması ile gerçekleşir. Ancak, bu sürecin gelir dağılımını sistematik olarak mülk gelirleri aleyhine dönüştürebilecek bir boyuta ulaşmaması, dolayısıyla denetim altında tutulması gerekir. Tarım dışında, ithal ikameci politikaların doğal sonucu olan koruma rantının özel sermaye gruplarına intikalinin serbest bırakılması ve KİT politikalarının yukarıda belirtilen popülist işlevlerine ek olarak özellikle fiyatlar bakımından özel sermayenin çıkarlarıyla ahenkli halde tutulması, bu bakımdan önemlidir.

Tarım kesiminde ise, popülist politikalar piyasa için üretim yapan büyük-küçük çiftçi gruplarının lehine olduğu için, bunların genel bir kabule mazhar oldukları söylenebilir. Ancak, destekleme politikalarının başarısı ölçüsünde, tarım ürünlerini pazarlayan tüccar sermayesinin çıkarları zedelenmiş olmaktadır. Buna karşılık, tarımda mülkiyet ilişkilerinde **status quo**'nun korunmasına özen gösterilmiş; Türkiye 20. yüzyılda ulusal bağımsızlık savaşı verip de toprak reformu yapamayan nadir ülkelerden biri olarak kalmıştır. Tarım kesiminin dolaysız vergilerden fiilen muaf tutulması, bu kesimde büyük çiftçi çıkarlarının özellikle gözetilmesinin bir ürünüdür.

Böylece, popülizm emekçi sınıflarda, sürekli reel gelir artışlarından kaynaklanan bir "sistemle uyum" ideolojisinin ve "egemen sınıflarla çıkar birliği" yanılgısının yerleşmesini kolaylaştırırken, ekonominin tümüne ilişkin kararları ve siyasi hayatı egemen sınıfların denetiminde bırakır. Bütün sosyal grupları hoşnut kılan bu modelin istikrarı, yüksek büyüme hızlarının sürebilmesine ve emekçi sınıfların ekonomik ve siyasi isteklerinin popülizmin yukarıda çizilen sınırlarını etkili bir biçimde zorlamamasına bağlıdır. Bu istikrar koşullarının 1976 sonrasında ortadan kalktığını görüyoruz.

VII

Popülizmin bunalıma sürüklenmesinde, 1974 yılından itibaren dünya ekonomisini etkisi altına alan bunalım/durgunluk koşullarının Türkiye'ye de yansıması rol oynamıştır. Burjuva demokrasileri

1974'ten başlayarak ekonomik bunalıma karşı uyum politikaları geliştirmeye başladılar. Tutucu partilerin iktidarda olduğu ülkelerde, bu politikaların maliyetini büyük ölçüde yüklenmesi istenen işçi sınıfları, ekonomik ve siyasi örgütleri vasıtasıyla mücadele vererek egemen sınıflarla, iktisat politikaları üzerinde bir nevi genel pazarlığı başlattılar. Sosyal demokrat veya sol partilerin iktidarda olduğu veya iktidara geldiği ülkelerde ise, bunalımın maliyetinin paylaşılması konusunda işçi sınıfları belli uzlaşmalara razı oldular. Böylece burjuva demokrasileri ekonomik bunalımın politik bunalımlara yol açmasını önleyecek esnekliğe sahip olduklarını kanıtladılar.

Türkiye'de ise, 1974 sonrasında sertleşen siyasi rekabet, bunalıma karşı herhangi bir politika izlenmesini imkânsızlaştırdı ve popülizmin tüm koşullarının üç yıl boyunca ödünsüz bir biçimde sürdürülmesine, dış açığın zorlanması pahasına, çaba sarf edildi. Dünya ekonomisinin sıfır büyüme rayına oturduğu 1974-1976 yılları içinde Türkiye, dış göstergeleri sürekli bozularak ortalama %7,8'lik bir büyüme gerçekleştiriyordu.

1977 yılından itibaren ekonomik bunalımı ertelemek imkânsız hale geldi. Ancak bu kez de popülizmin siyasi modelinin bir kriz yönetimi için ne kadar yetersiz olduğu ortaya çıktı. Siyasi karar alma sürecinin **dışında** olan, ancak seçmenler olarak bu süreci sadece **etkileyen** emekçi sınıfları, fedakârlıkların paylaşılmasına dayalı bir kriz yönetimi modelinin esasları üzerinde uzlaşmaya çağırmanın kurumsal/siyasi mekanizmaları yoktu. Bu, bunalıma karşı alternatif bir politikanın gündemde olmasına da imkân bırakmıyordu. Gündemde sadece beynelmilel sermayenin klasik istikrar programı kalıyordu ve bu program uygulanacaksa; ancak, emekçi sınıflara **dayatılarak** uygulanabilecekti. Bu zorlama sağlanabildiği takdirde, istikrar programını uygulayan partinin handikaplı duruma gelerek muhtemelen iktidardan uzaklaşmasına yol açacak bir iktidar değişikliği dışında, egemen sınıflar için herhangi bir sorun doğmadan kritik dönemecin aşılması umuluyordu.

Bu operasyonun uygulanmasında köylülük açısından ciddi engellerle karşılaşılması söz konusu değildi. Taban fiyatların artan üretim maliyetlerinin ve genel olarak enflasyonun gerisinde kalması ile reel gelirleri geriletilen köylülük[9], istikrar politikasına tepkisini pasif biçimde, yani sadece seçmen olarak göstermenin ötesinde herhangi bir savunma mekanizmasına sahip değildi. Ancak işçi sınıfının elinde, popülizmin genel çerçevesi içinde yer almakla birlikte aslında burjuva demokrasisine ait olan bir savunma aracı vardı: Toplu pazarlık ve grev hakkı. 1960'lı yıllardan beri popülist uygulamalar sonunda, artık genel ve vazgeçilmez bir beklenti haline gelmiş bulunan yıllık reel ücret artışlarını sürdürebilmek için; (gündemde bir toplumsal uzlaşma olmadığından) bu savunma araçları 1976 sonrasında sonuna kadar kullanıldı[10]. Tablo 2, 1976-1979 yıllarında bu mücadelenin ne derecede etkili olduğunu gösteriyor.

Tablo 2: Reel Ücret (WR) Endeksleri ve İmalat Sanayiinde Ücret Payı, 1976-1979[11]

	WR: Sanayi Sayımları	WR: SSK Verileri	Ücret/K.Değer,%
1976	100	100	31,7
1977	121	102	36,9
1978	122	95	37,7
1979	115	82	37,3

Görüldüğü gibi imalat sanayisinde işçi sınıfı, bunalım ve enflasyon koşullarına rağmen 1977 ve 1978'de reel ücretlerini artırmayı başarmış; 1979'da meydana gelen gerileme dahi ücretlerin 1976 düzeyinin %15 üzerinde kalmasına engel olamamıştır. SSK verileri ise 1977'de artış, sonraki iki yıl

gerileme göstermektedir. Ancak 1978 ve 1979'daki yüksek enflasyonun, SSK verilerinde ücretlerin üst sınırını oluşturan "tavan ücret"i hızla aşındırmış olabileceği dikkate alınırsa, bu yıllar için imalat sanayisinin verilerinin daha güvenilir olduğunu kabul etmek doğru olacaktır.

Daha da önemlisi, 1976-1979 arasında imalat sanayinde ücret payında meydana gelen belirgin artıştır: Katma değerde ücretlerin payı 2-3 yıl içinde %7 artmış; Tablo 1 verilerine dönecek olursak, ekonomik bunalımın nesnel koşullarının başladığı 1974 ile 1979 arasında ücret payı %27'den %37,3'e yükselmiştir. Böylece, popülizmin egemen sınıflar için "hazmedilebilir" olmasının temel koşullarından birini oluşturan gelir dağılımı dengelerinin korunması, sınaî kârlarla ücretler arasındaki ilişkiler bakımından ciddi surette zedeleniyordu.

1977 sonrasında sanayi kesimi dışındaki ticari kârların, özellikle "kara para" diye anılan aracı/stokçu/karaborsacı kazançlarının çarpıcı biçimde artmış bulunması[12] yukarıdaki saptamalarımızın sanayi sermayesi için çizdiği karanlık tabloyu değiştirmez. Aksine bu gelişme, sermaye grupları arasında yeni çelişkiler yaratarak popülizmin egemen blok içinde sağladığı alışılmış dengelerin çatırdamasına yol açan istikrar bozucu bir etken olarak görülmelidir.

Böylece 1974'ten itibaren popülizm bir yol ağzına gelmiş bulunuyordu. Ya kendisini bir burjuva demokrasisi doğrultusunda aşarak emekçi ve egemen sınıflar arasında öncekinden farklı bir çatışma, uzlaşma ve denge sürecine geçişi gerçekleştirecekti; ya da yirmi yıllık geçmiş edinimlerin tümünü tehlikeye sokan bir çöküntüyle ortadan kalkacaktı. Bazı umut belirtilerinin varlığına rağmen birinci doğrultuda bir dönüşümün gerçekleşemediği ortadadır. Burada, Türkiye gibi ülkelerde burjuvazinin, burjuva demokrasisi doğrultusundaki dönüşümleri sürükleyecek özellikler taşımamasının; bu işi yapmaya aday olabilecek diğer sınıfların ise, belki biraz da popülizmin etkisiyle, bu tarihî misyonu ifa edebilecek öznel koşulları bir türlü edinememelerinin rolü vardır. Ancak bu sorunların, bu genel saptamanın ötesinde incelenmesi bu yazının çerçevesini aşmaktadır.

Kaynakça

Akat, A.S., (1980), "Türkiye'nin Dış Ticareti Üzerine Gözlemler", *Toplum ve Bilim*, No.12.

Kepenek, Y., (1983), *Türkiye Ekonomisi*, ODTÜ, Ankara.

Keyder, N., (1976), "Türkiye'de Tarımsal Reel Gelir ve Kırsal Refah Endeksi", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, No.12.

Varlier, O., (1978), *Türkiye'de İç Ticaret Hadleri*, DPT, Ankara.

Varlier, O., (1983), "1970 Sonrasında Gelir Dağılımında Değişmeler", *Bilim ve Sanat*, No.25.

2000'e Doğru Türkiye'de Popülizm[1]

I

1983 yılında *Yapıt* dergisinin ilk sayısında "Türkiye'de Popülizm" başlıklı bir yazım yayımlandı. Bu yazıda, Türkiye bağlamında popülizmin siyasi çerçevesinin, "parlamenter bir sistemin varlığı sayesinde emekçi sınıfların kendi ekonomik çıkarlarını ilgilendiren konularda siyasi karar alma süreçlerini **etkileyebilecekleri;** ancak iktidara bir **alternatif** veya **ortak** olabilecek biçim ve düzeyde örgütlenemedikleri bir durum" tarafından belirlendiğini ifade ediyordum. Emekçi sınıfların siyasi iktidarla ilişkileri bakımından popülizmin, (a) gelişmiş kapitalizme özgü rejimlerle, yani **burjuva demokrasileri** ile veya **faşizm** ile ve (b) az gelişmiş kapitalizme özgü farklı rejimler olarak **reformist-paternalist otoriter rejimler** ve **tutucu askerî diktalar** ile farklılığını belirtiyordum. Son tahlilde popülizmin de az gelişmiş kapitalizme özgü bir düzenleme biçimi olduğu; emekçi ve egemen sınıflar ile siyasi iktidar arasında bölüşüm odaklı belli bir **modus vivendi**'yi içerdiği anlatılmaktaydı.

Yazı, 1962-1976 yılları içinde, yani bir anlamda Türkiye ekonomisinin "altın çağı" boyunca Türkiye'de emekçi sınıfların iki ana öğesi, yani işçi ve köylü sınıfları bakımından popülist bölüşüm mekanizmalarını ve bunların sonuçlarını inceliyordu. Bu incelemenin tüm boyutlarını özetlemek şimdi gereksizdir. Ancak bugün vurgulanmasında yarar olabilecek üç sonucu hatırlatmakla yetineceğim:

Birinci sonuç şudur: Popülizmin dayandığı bölüşüm süreçlerinin ciddi gerilimler yaratmadan sürdürülebilmesi için toplumsal katmanlardan hiçbirinin **mutlak ekonomik durumunun** bozulmaması gerekir. Bu da sürdürülebilir bir popülizmin yüksek büyüme hızlarına dayanması gerektiği anlamına geliyor.

İkinci sonuç şudur: Türkiye yapısındaki bir ekonomide yüksek büyüme hızları büyük boyutlu dış açıkların oluşması ile sonuçlanır. Bu durumda, popülizmin sürdürülebilirliği dış açıkların finansmanının kolay ve ucuz olmasına bağlıdır. Bir anlamda "almadan vermek" olan popülizmin uluslararası Keynesciliğin altın döneminde yeşermiş olması şaşırtıcı değildir.

Üçüncü sonuç şudur: 1970'li yılların ortalarında dünya ekonomisinin kriz ve durgunluğa sürüklenmesi, uluslararası Keynesciliğin de tasfiyesiyle sonuçlanmış ve çevre ülkeleri için dış açığın kolay ve ucuz finansmanı dönemi son bulmuştur. Bu gelişimler Türkiye'de de popülizmi sürdürülemez kılmıştır. Daha farklı bir ifadeyle, popülizmde ısrar, ekonomiyi, krize sürükleyecekti. Dünya ekonomisinin sıfır büyümeye yerleştiği 1974-1976 yıllarında Türkiye popülist politikalarda ısrar ederek yüzde 8'e yaklaşan bir büyüme hızını tutturmaya zorlanmış ve dış açıkların sürdürülemez boyutlara ulaşması sonunda krize saplanmıştır. Böylece bir dönüm noktasına geliniyordu. 1983'teki yazıdan aktarayım: "Popülizm, ... ya kendisini bir burjuva demokrasisi doğrultusunda aşarak emekçi ve egemen sınıflar arasında öncekinden farklı bir çatışma, uzlaşma ve denge sürecine geçişi gerçekleştirecekti; ya da yirmi yıllık geçmiş edinimlerin tümünü tehlikeye sokan bir çöküntüyle ortadan kalkacaktı."

Buradaki iki seçenekten ilki, yani popülizmin bir "burjuva demokrasisi doğrultusunda aşılması", toplumsal sınıflar bakımından "almadan vermek" döneminin geride bırakılması anlamına gelmekteydi. Bu da bölüşüm politikalarının genel çerçevesinin sınıflar, onların örgütleri ve siyasi iktidar arasında toplumsal uzlaşma tabanına kaydırılması demektir. Örneğin emekçi sınıfların

popülist dönem kazanımlarının geliştirilerek sürdürülebilmeleri, ancak ve ancak diğer katmanların reel fedakârlıkları ("vergilenmeleri") ile mümkün olabilecekti. Veya ekonomik bunalım koşullarında krizin maliyetinin toplumsal katmanlar arasında nasıl paylaştırılacağı da benzer bir toplumsal uzlaşma süreci sonunda belirlenecekti. Bunun için de sınıfların karar alma süreçlerine katılımlarına olanak verecek örgütlenme biçimlerinde ve "sağ" ve "sol" partilerle toplumsal katmanlar arasındaki ilişkilerde niteliksel bir "sıçrama" gerekliydi. 1983 içinde, yani 12 Eylül rejimini yaşarken daha olası görünen alternatif ise Türkiye toplumunun emekçi insanlarının popülizm dönemindeki tüm edinimlerinin giderek tasfiyesini hedefleyen baskıcı bir sermaye tahakkümüydü.

"Popülizm" kavramından hareket eden bu tür çözümleme ve öngörüler bugün, yani 15 yıl sonra nereye oturuyor? Kısa bir yeniden değerlendirme yararlı olabilecektir.

II

1983 yazısı, Türkiye'nin; "popülizm" sorunsalı bağlamında iki seçenekle karşı karşıya olduğunu belirtirken, bu seçeneklerin, büyük ölçüde ulusal güç dengeleri sonunda belirleneceğini ima etmekteydi. Gerçekte ise 1980'li yıllar içinde Türkiye benzeri ekonomilerde popülizmin "burjuva demokrasisi", bir anlamda "sosyal demokrasi" doğrultusunda aşılmasının önünde **dünya çapında** engeller oluştu. Batı'da 1979-1980 Thatcher-Reagan yönetimleriyle başlayan bir dönüşüm (bazı yorumculara göre iktisat politikaları bakımından bir "karşı devrim"), metropol ekonomilerini monetarist/neoliberal çizgiye çekti. Bu dönüşüm Batı'da refah devletinin temellerinin aşınması ve devletin ekonomik alandaki rollerinin adım adım daraltılması anlamına geldi. Avrupa'da ulusal düzlemde Keynesgil politikalarda ve refah **devletini** genişletme doğrultusunda ısrar eden sonuncu deneyim (yani "tek ülkede Keynescilik") 1983 yılında, Mitterand'ın sol iktidarın ortak programından vazgeçmesiyle, yani havluyu atmasıyla son buldu.

Uluslararası Keynesciliğin tasfiyesi yani Güney ülkelerinde hızlı gelişmenin ve popülist politikaların ucuz ve "yumuşak" fon akımlarıyla finansman olanağı ortadan kaldırılırken Türkiye de krize girdi. Bir **borç krizi** söz konusu olduğu için kriz yönetimi uluslararası finans merkezlerinin ve IMF'nin kontrolüne girdi. Uluslararası kapitalizmin yeni yönelişleri, Mitterand'ın Fransa'da yapamadığını Türkiye'nin yapmasına elbette olanak tanımayacaktı. Batı'da refah devleti tasfiyeye uğrarken, Türkiye'de popülizmin refah devleti/sosyal demokrasi doğrultusunda aşılması elbette gündeme gelmeyecekti. Dış dünyayla neoliberal kurallar içinde bütünleşme, emeğin disiplin altına alınmasını gerektiriyordu. Dolayısıyla Türkiye'de ve benzeri ülkelerde popülizmin burjuva demokrasisi/sosyal demokrasi doğrultusunda aşılabileceğini geçerli bir seçenek olarak düşünmek, doğrusu biraz hayalperestlik oluyordu.

III

Bu nedenle 1980'li yıllar başlarken Türkiye'nin karşısında yukarıda ifade ettiğim gibi, "emekçi insanların popülizm dönemindeki tüm edinimlerinin giderek tasfiyesini hedefleyen baskıcı bir sermeye tahakkümü" dışında bir seçenek fiilen yoktu. 1980 sonrasında, yaklaşık 1988 sonuna kadar Türkiye bu yolu izledi, bu dönüşümün **"baskıcı"** öğesi 12 Eylül rejiminin kendisi ve onun ANAP iktidarına devrettiği yasal, kurumsal düzenlemeler sağladı. Modelin **sermaye lehindeki** ekonomik öğelerinin oluşturulması için ise bir "yerli Thatcher" bulunması gerekiyordu. Bu rolü de, bilindiği gibi, Turgut Özal üstlendi.

Emekçi sınıfların bu dönemdeki durumlarının gelişimini, 1983 makalesindeki göstergelerle izleyelim: İmalat sanayiinde reel ücretler 1977-1988 arasında üçte bir oranında geriledi; katma değer içinde ücret payı yüzde 37'den yüzde 15'e düştü; köylü gelirlerinin ana belirleyicisi olan iç ticaret hadleri de yüzde 50 oranında tarım aleyhine dönüştü. Özal sermaye sınıfı ve varlıklı katmanlar üzerindeki vergi yükünü hafifleterek, vergi sistemini giderek artan boyutlarda dolaylı vergilere dayandırır hale geldi. Bu yıllar, reel, yani hizmet yaratan kamu harcamalarının da aşındığı bir dönemdir. Faiz dışı kamu harcamalarının milli gelirdeki payı 1981-1988 arasında yüzde 19'dan yüzde 13'e düşmüş; bu daralma, doğal olarak eğitim-sağlık gibi sosyal harcamalara da yansımıştır.

Hatırlatalım ki Turgut Özal, bu politikalara rağmen 1987 seçimlerini kazandı. Bunda iki etken rol oynadı: İlki, beş-altı yıllık bir kriz-durgunluk döneminin ve 24 Ocak-12 Eylül istikrar politikalarının son bulması ve ANAP'ın genişleme konjonktürüne geçilmiş olmasıdır. İkincisi ise; Özal usulü bir **yoz popülizmin** geçici başarısıdır. "Yoz" popülizm, bölüşüm ilişkilerini bir yandan emeğin (yani işçi köylü sınıflarının) aleyhine dönüştürmeyi ısrarla hedefler; öte yandan kent yoksullarını **gecekondu sakini, hemşeri** ve **tüketici** olarak kazanmayı hedefler. Kısacası Özal, bir yandan sendikaları, sosyal devleti, tarıma dönük destekleme politikalarını tasfiyeye yönelmiş; açık ve militanca sermaye yanlısı bir sınıf çizgisi izlemiş; fakat aynı zamanda kır ve kent emekçilerini, vitrinleri ithal mallarla doldurarak **(tüketici** olarak), belediyelerin hizmetlerini genişleterek **(hemşeri** olarak) ve tapu dağıtma, imar afları yoluyla kentsel rantları paylaştırma olanaklarını vererek **(gecekondulu** olarak) kazanmaya çalışmıştır.

Bu çizgi kısa bir süre için başarılı oldu ve 1988 yılında çok yaygın bir işçi hareketi sonunda iflas etti. Turgut Özal kamu kesimi işçilerine yüzde 142 oranında yapılacak zamı kabul ederek teslim oldu. İşçi sınıfı, bir anlamda 24 Ocak modelinin rövanşını aldı. Ve ANAP önce referandumları, sonra belediyeleri ve genel seçimi yitirdi.

1989'un sınıfsal dengeleri yeniden 1970'li yıllardaki parlamenter rejimin parametreleri içinde oluşmaktaydı ve bu nedenle halk sınıflarının birikmiş taleplerine bir kez daha baskıcı yöntemlerle karşı koyma olanağı yoktu. Esasen o model, 1989 hareketi sonunda çökmüştü. Ancak, halk sınıflarının karşı konulamaz taleplerinin karşılanma biçimi söz konusu olunduğunda bir kez daha bir dönüm noktası ile karşı karşıya gelindi. Ya bu kez "alınarak verilecek" idi; yani burjuvazi şu ya da bu biçimde "vergilenerek" emekçi sınıflara kaynak aktarılacaktı. Pratikte bunun gerçekleşmesi için gelir ve kurumlar vergilerinin şirketler, yüksek gelirli ve beyannameli mükellefler aleyhine yükseltilmesi; artan ücretlerin kâr marjlarının daralmasıyla karşılanması ve yüksek faiz/rant kazançlarının (veya bunlara yol açan servetin) vergilenmesi gerekiyordu. Bu yol ancak, örtülü veya açık bir toplumsal uzlaşma ile sağlanabilirdi; neoliberal modelden ciddi sapmaları gerektirirdi ve "popülizmin, demokrasinin genişlemesi doğrultusunda aşılması" seçeneği on yıllık bir gecikme ile gerçekleşebilirdi.

Önce ANAP, sonra da DYP-SHP koalisyonları bu yolu seçmediler; geleneksel popülizme dönüşü yeğlediler. Ancak, değişen dünya koşullarında "almadan verme"nin, yani on yıl önce imkânsız olanı yeniden mümkün kılmanın bir yöntemi bulunmalıydı. İşte 1989 yılında "32 sayılı kararname" ile sermaye hareketlerinin serbest bırakılması; farklı bir ifadeyle Türkiye'yi 1994 krizine kadar idare edecek olan "sıcak para politikaları"na geçiş, popülizmi yeni koşullarda mümkün kılan "sihirli değnek" oldu. Uluslararası Keynesciliğin başat olduğu dönemde ödemeler dengesi açıkları, düşük faizli, orta-uzun vadeli ve "yumuşak koşullu" dış kaynaklarla kapatılmaktaydı. "Yeni dünya düzeni ve

küreselleşme"nin başat olduğu neoliberal dönemde ise ödemeler dengesi açıkları kısa vadeli, çok daha yüksek vadeli ve istikrarsız sıcak para akımları ile finanse edilebilirdi. Yeni koşullarda "almadan vermek" yani popülizme dönüş böylece mümkün olacaktı. Ancak, sonu ve ne kadar sürdürüleceği belirsiz bir yola giriliyordu. Bir yandan burjuvazinin ekonomik taleplerine teslim olan, bir yandan "günü kurtarma" (yani sürekli olarak ufukta görülen seçimleri kazanma) peşinde koşan; bir yandan da "Washington oydaşması" olarak anılan neoliberal modele şirin görünmek zorunda kalan iktidarlar, bu seçeneği belki bilinçli olarak, belki de içgüdüsel bir yönelişle yeğlediler.

IV

1993'ün bölüşüm göstergelerini 1988 yılıyla karşılaştırırsak bu yeni tür popülizmin 1980-1988 yıllarıyla karşıtlığı ortaya çıkacaktır.

İmalat sanayiinde reel ücretler 1993 yılında, 1988'e göre yüzde yüz dolaylarında artmıştır. İç ticaret hadleri, 1988-1993 arasında yüzde 31 oranında tarım lehine düzelmiştir. Artan ücretler, sanayideki kâr marjlarının aşınması sonucunu doğurmamış; aksine satış fiyatı-maliyet farklarından hareketle hesaplanan "mark-up oranları" büyümüştür. Kamu maliyesinde reel kamu hizmetlerinin daralmasına yol açan gelişim de son bulmuş; faiz dışı kamu harcamalarının milli gelire oranı dönem boyunca yüzde 13'ten tekrar yüzde 19'a çıkmıştır. Ne var ki, bu gelişim, vergi yükü arttırılarak değil, büyük ölçüde kamu açıkları genişletilerek gerçekleşmiş ve dönem boyunca kamu açığının milli gelire oranı yüzde 5'ten yüzde 12'ye yükselmiştir.

Kısacası, "herkesi, ücretlileri, köylüyü, sanayiciyi ve rantçıyı hoşnut kılan", farklı bir ifade ile bir kez daha "sermayeden almadan emekçiye veren" popülizme dönülmüştür. Ancak, 1960-1975 yıllarının popülizmi ile önemli bir fark vardır; her iki dönemde de popülizm, büyük boyutlu dış kaynak girişi ile, yani dış açıkların finansmanı ile mümkün olmuştur; ama 1990'lı yılların dış kaynak akımı, önceki döneme göre daha pahalıdır, daha istikrarsızdır ve çok daha büyük ölçüde kısa vadeli sermaye girişlerinden oluşmaktadır. Bu nedenle, uzun dönemli, istikrarlı-kalıcı bir model olma özelliği yoktur; sürdürülmesi güçtür ve nitekim 1994 krizi ile kesintiye uğrayacaktır.

Bir kez daha popülizm krizdedir ve bir kez daha onu sermaye ve emek arasında bir toplumsal uzlaşma arayışıyla aşma seçeneği yitirilmektedir. Ve bir kez daha bölüşüm ilişkilerini emeği disiplin altına alarak düzenlemek gündemdedir. Ancak bu kez emeği, 12 Eylül rejiminin değil, piyasanın disiplini ile hizaya getirmek gündeme gelmektedir. Ve bu gündemde "popülizme saldırı", başta gelen maddelerden biridir.

Bu ideolojik saldırı sayesinde "popülizm", kısa zamanda sadece sermaye çevrelerinin değil, aydınların da bir "günah keçisi" haline geldi. Ekonomik güçlüklerin, enflasyonun, istikrarsızlığın, yolsuzlukların tümünün ardında o aranmaya başladı. Bunun son derece tehlikeli, antidemokratik ve özünde gerici bir tavır olduğunu düşünüyorum. Sermaye, bölüşüm ilişkilerinde uzun süreli bir toplumsal uzlaşmaya yanaşmadığı için popülizmi hedef göstermektedir. Gayet iyi bilmektedir ki, bu türden bir uzlaşmanın ilk adımı olarak yüksek bir vergilenmeyi göze alması; neoliberal döneme ait bazı parametrelerin değişmesine razı olması gerekecektir ve bu yüzden popülizme saldırmaktadır.

Bu yoğun anti-popülist saldırı neleri talep etmektedir? KİT'lerin ve yüksek istihdam sağlayan tüm düzenlemelerin tasfiyesini; fiyatlar ve kârlar üzerinde her türlü kamusal denetimin reddini; eğitim, sağlık ve sosyal güvenliğin "kullananın ve yararlananın, fiyatını ödeyerek satın aldığı" piyasa mekanizmalarıyla tahsisini; gecekondu sakinlerinin kentsel rantlardan (vahşi yöntemlerle ve gerçeklik

boyutu tartışmalı bir "gecekondu mafyası" tevatürü ile) yoksun kılınmasını; örgütlü bir işçi hareketinin altının oyulmasını; köylüye dönük destekleme politikalarının giderek sıfırlanmasını... Dikkat ediniz. Sözü geçen politika mekanizmalarından her biri, şu veya bu boyutta emek yanlısıdır ve bunlar popülizmin dışına çıkılarak yürütülecekse sermayeden şu veya bu biçimde kaynak transferi gerekecektir.

İşin acı tarafi, aydın katmanların da bu anti-popülist söyleme kendilerini kaptırmalarıdır. Bu tavırlarıyla temsili demokrasinin toplumsal tabanını aşındırdıklarını acaba ne kadar fark ediyorlar? Parlamenter rejim, aydınlardan ve emekçi halktan oluşan bir toplumsal tabana dayandığı için yarım yüzyıldır çeşitli kesintilere rağmen ayakta durabilmiştir. Ancak vurgulamak gerekir ki bu iki grubun parlamenter rejimden beklentileri özdeş değildir. Aydınlar insan haklarını, plüralizmi ve hukuk devletini, halk sınıfları ise sosyal devleti ve popülizmin nimetlerini sağlamaya en yatkın ortamı getirdiği için rejimi desteklemişlerdir.

Anti-popülist söylem tamamen başarıya ulaşır ve devletin iktisadi-sosyal işlevleri giderek tasfiyeye uğrarsa; emekçi insanların iktidardan beklentileri de ortadan kalkmaz mı? Ve bu insanlar hayatlarının her alanında piyasa güçleri karşısında yapayalnız ve tek başlarına bırakılırlarsa; siyasetle, seçimle, parlamenter rejimle niçin ilgilensinler? Karanlık, bireyci, şoven, totaliter ideolojilere niçin teslim olmasınlar? Aydın katmanların, soyut insan hakları/hukuk devleti/plüralizm özlemleri –esasen demokratik, özü pek köksüz olan– parlamenter rejimi ayakta tutmaya yetecek midir?

Kısacası, sosyal demokrasi doğrultusunda aşılmadıkça tüm boyutlarıyla popülizmi savunmamız gerektiğini düşünüyorum. Ve kısa dönem seçenekler söz konusu olduğunda popülizm düşmanlığının son tahlilde halk düşmanlığı anlamına geldiğini düşünüyorum.

Rant Ekonomisi ve Devlet: Sorunlar ve Yanlış Çözüm Yolları[1]

On beş yıldır neoliberal politikalara aşağı yukarı kesintisiz olarak, dogmatik bir biçimde angaje olan siyasi iktidarlar, Türkiye ekonomisinin "rant arayan toplum" niteliğini değiştiremediler. Aksine, son yıllarda devlet eliyle rant, vurgun, avanta yaratma olguları ve bunlara bağlı genel bir çürüme ve yozlaşma ortamı, Cumhuriyet tarihinin hiçbir dönemiyle karşılaştırılamayacak derecede ağırlaştı. Bu nasıl açıklanabilir? Eski ve yeni neoklasik açıklamalar, sorunu devlet müdahalelerinde ve kamu sektörünün genişliğinde aramayı sürdürerek devletin "daha da küçülmesini" çözüm olarak gösteriyorlar. Bu doğru mudur? Yoksa neoliberal dönem, kamu yönetimine, burjuvaziye, piyasa mekanizmasına yeni deformasyonlar getirerek durumu daha mı ağırlaştırdı? Bu yazıda bu soruları tartışacağız.

Eski neoklasik gelenek, "piyasa tökezlemeleri" durumunda devlet müdahalelerini gerekli görür. Bu iktisatçıların önemli bir bölümü salt mülkiyet biçimleri karşısında tarafsızdırlar. Özellikle İngiliz İşçi Partisi ve Fabianlar çevresinde (ve İngiltere dışında Lange ve Lerner gibilerini içeren) sosyalist neoklasik akım böylece mümkün oldu.

Az gelişmiş ülkelerde 1945'i izleyen (ve uluslararası finans kurumlarının genellikle onayını almış bulunan) çeyrek yüzyıllık "kalkınmacı/müdahaleci/ithal ikameci" politikalar, neoklasik geleneğin bir kanadı tarafından 1970 sonrasında "piyasa tökezlemeleri" söylemini tamamen dışlayan ve her türlü devlet müdahalesinin kaynak tahsisinde bozulma ve rant yaratacağı mesajını içeren bir eleştiriye maruz kaldı. Bu eleştiri iki kanala yöneldi: "Rant arayan toplum" ve "devlet tökezlemeleri" yaklaşımları.

A. Krueger ve J. Bhagwati "rant arayan toplum" veya "doğrudan verimsiz kar arayışı" eleştirisini esas olarak dış ticaret kuramının kota rantları analizinden türettiler; ancak, yaklaşımlarının daha genel bir geçerliliği olduğunu da vurguladılar.

Krueger-Bhagwati yaklaşımının teknik anlamda eleştirilecek bir dizi sorunu vardır fakat burada bunları tartışmıyoruz. Tek bir noktaya değineceğiz: Bu iktisatçılar, dikkatlerini rant oluşumu üzerinde değil, rekabetçi rant arama sürecinin gerekli kıldığı kaynak kullanımı üzerine kaydırıyor. Rant paylaşımında tekelci durumlar varsa veya bu süreç çok düşük maliyetli ise "rant arayan toplum" kuramının ana mesajı geçersiz kalıyor. Türkiye'de yaygın rant paylaşımının bu türlerde olduğu; örneğin siyasi liderlerle yakın ilişkilerin sağladığı avantajların "rekabetçi rant arama" olgusundaki kaynak israfını içermediği söylenebilir. Bu durumlarda "maliyet" çoğu kez bir telefon görüşmesi veya birlikte yenen bir yemekten ibarettir.

Neoliberallerin daha yeni bir kanadı ise devletin içsel analizini yaparak, "devlet tökezlemesinin" kaçınılmaz bir durum olduğunu ve ekonominin tümü için bir "ölü kayıp" yarattığını ileri sürerek tartışmaya yeni boyutlar getirdi. Devlet aygıtının işleyişinde kendine özgü çarpıklıklar bulunabileceğini ortaya koyması, bence, olumludur. Ancak, bu genel katkının dışında, bu yeni akım; ayrıntıda, çok sayıda yapay ve yüzeysel öğe ile doludur. En önemli boşluğu da, devlet tökezlemelerinin genel ve soyut analizinin geçerli olabileceği herhangi bir somut toplumsal yapıda, örneğin 1990'lı yılların Türkiye'sinde zorunlu olarak madalyonun diğer yüzünü oluşturan burjuvazinin kendine özgü, somut deformasyonlarını, tökezlemelerini göz ardı etmesi ve devlet aygıtının çeşitli katmanları ile ekonomiye egemen olan güçler arasında oluşan ve sürekli değişen ilişkiler üzerinde hiçbir tarihsel ve toplumsal analiz yapmamasıdır.

Bu genel tartışmayı Türkiye'ye intikal ettirirsek ekonomimizi ve toplum yapımızı kemiren "vurgun ve yolsuzluk" olgularının ekonomik nedenleri üzerinde neler söyleyebiliyoruz?

"Rant oluşumu, paylaşımı, arayışı" terimlerini biraz daha geniş bir yorumla, (belki de "avanta" terimine geçerek) "devletin çeşitli uygulamalarla **bireysel, endüstriyel veya sektörel olarak** özel teşebbüs lehine herhangi bir çıkar/avantaj yaratması; bu avantajın realizasyonu ve paylaşımı" olarak anlayalım. Herhangi bir kamu politikası, örneğin kurumlar vergisi oranlarının düşürülmesi, **genel olarak sermaye sınıfı lehine** ise; yansıması yeknesak olmasa bile, rant/avanta sayılmamalı.

Rant/avanta oluşum ve paylaşımı bakımından Türkiye'de 1980 öncesinin müdahaleci yılları ile 1980 sonrasının liberal dönemi arasında benzerlik ve farklar nelerdir?

Doğan Avcıoğlu'nun *Türkiye'nin Düzeni*'ni bir kaynak olarak kullanarak, müdahaleci-ithal ikameci dönemde "devlet eliyle fert zengin etme" yöntemlerinin dökümünü yapalım:

a) KİT kökenli girdi fiyatlarının düşük tutularak belli sanayi kollarına maliyet avantajları sağlanması.

b) Karma teşebbüslerdeki kamu hisselerinin özel ortak lehine kaynak aktarımı oluşturması.

c) Özellikle inşaat sektöründe (ancak sigortacılığa kadar uzanan ve kamunun özel sektörden alım yaptığı tüm faaliyetlerde) uygulanan ihale sistemi ile belli firmaların kayırılması.

d) Kentlerde imar izinleriyle büyük arsa rantlarının oluşumu.

e) Devlet bankalarının iktidara yakın iş çevrelerine uygun koşullu kredi tahsisi.

f) Dış ticarette yanlış faturalama ile ucuz döviz elde etmek.

g) İthalat için kota ve döviz tahsisinde kayırılma.

Burada sıralanan yedi rant oluşumu biçiminden sadece son ikisi "liberal" dönemde ortadan kalkmış; diğerleri biçim ve/veya kapsam değiştirerek ve bazı durumlarda büyük hacim artışları da göstererek 1980 sonrasına damgalarını vurmuşlardır. "Liberal" yılların rant oluşum biçimlerini, bazı özelliklerini sonradan eklemek üzere, sıralayalım:

a) KİT'lerin işleyişi, bütünüyle özel çıkar ilişkilerinin etkisi altına girmiştir. Örnek olarak SEKA ve İSDEMİR grevlerinin özel kâğıt ve çelik üreticilerinin istekleri doğrultusunda uzatıldığı iddiaları vardır.

b) Finansal serbestînin katkısıyla batık bankaların, finansal kuruluşların, hatta firmaların sayısı çok artmıştır. Bunların "kurtarılması", kamu fonlarının bu kuruluşların hissedarları ve alacaklılarına tahsisi anlamına gelmiştir.

c) İhale sistemi, idareye çok daha geniş hareket serbestîsi verecek yönde değişmiş; eskiden yolsuzluk sayılması gereken pek çok işlem şimdi yasal hale getirilmiş; bu tanımsal daralmaya rağmen ihale yolsuzlukları sayı ve değer olarak büyük artış göstermiştir.

d) İmar planları ile ilgili normlar gevşetilmiş; imar izinleri ve aflarla yaratılan kentsel rantlar astronomik boyutlara ulaşmış; bunların yerel siyasetçilerle hükümet katındaki siyasi kadrolar arasındaki paylaşımı önemli bir çekişme konusu olmuştur.

e) Kredi faizlerinin çok yüksek oranlara ulaştığı ortamlarda, teşvikli kredi tahsislerinde ve ödenmeyen kredilerle ilgili erteleme, hafifletme gibi anlaşmalarda, iktidara yakın iş çevrelerine büyük olanaklar sağlanmıştır.

f) İhraç teşvikleri, ünlü "hayali ihracat" olgusuna yol açmış; siyasi iktidar ve yasama organı, geleneksel bürokrasinin ve yargının ısrarlı diretmesine rağmen bu yöntemi desteklemiş ve yaygınlaşmasına yol açmıştır.

g) Vergi sisteminde, teşviklerle ve finansal sistemle ilgili uygulamalarda, birçok sayıda yasa ve kararnamenin sadece belli iş adamlarını ve çıkarlarını savunmak için kabul edildiğine dair yaygın göstergeler vardır.

h) Vergi teşviklerinin artması ve yaygınlaşması, örneğin turizm sektöründe ve Doğu Anadolu'daki yatırımlarda hak edilmemiş teşviklerin alınmasının büyük kazançlara yol açması sonucunu doğurmuştur.

i) Özelleştirme sürecinin kendisi, çok ciddi bir rant yaratma mekanizması oluşturmuş; bu durum, hem blok satışlarda, hem de (Adana Çimento örneğinde olduğu gibi) halka arz yönteminde vahim boyutlarda gözlenmiştir.

j) KOİ, "piyasa yapıcısı " olma iddiası ile İMKB'ye girmiş; kamu senetlerinin egemen olduğu bu borsada fiyat hareketleri bu müdahalelerle oluşmuştur. Siyasi liderlere sık sık "briefing" veren KOİ'nin borsaya müdahaleleri aynı liderlerin bazı yakınlarının "borsada oynuyor ve kazanıyorum" dediği; diğerlerinin borsa bankerliği yaptığı sırada gerçekleşmiştir. Milliyet, METAŞ'ın kurtarılması için alınan YPK kararını erken öğrenen bu borsa bankeri "mahdumun" METAŞ hisselerinden yaptığı alım ve satımları belgelemiştir.

k) Finansal serbestî, Merkez Bankası'nın döviz alım-satımı ile ve bankalar arası piyasadaki gecelik işlemleri ile çok büyük rantlar yaratma olanaklarını artırmıştır. Gecelik faiz oranlarının, banka ve bono/tahvil faiz oranlarının çok üstünde ve altında oynayabilmesi, bu piyasalara girebilen bankalara çok büyük kazanç olanakları getirebilmektedir. 1994'ün ilk altı ayında Merkez Bankası'nın bu çerçevede 20 trilyon lira civarında faiz ödediği; sadece mayıs ayında 6 trilyon lira banka kurtarma kredisi tahsis ettiği; bankalara yüzde 80 faizle hazine bonosu sunulurken, yüzde 20 dolaylarında overnight faizle kredi verdiği gibi olgular, liberalizme özgü bu "rant yaratma" olgusunun kapsamı hakkında kaba bir fikir veriyor.

Türkiye'deki "liberal" dönem, görüldüğü gibi, tamamen yeni bazı "rant/avanta" biçimleri oluşturmuş (yukarıdaki sıralamadaki i, j ve k kategorileri gibi); ihaleler, kentsel arsa rantları ve hayali ihracat gibi alanlarda ise, eskiden de geçerli olan biçimlerin önemi ve boyutu artmıştır.

Özellikle ANAP iktidarı ile başlayan dönem, bu süreç açısından şu özgünlükleri de taşımaktadır:

– Avanta dağıtma süreci giderek kişiselleşmiştir. Cumhurbaşkanıyla, başbakanla, bakanla, belediye başkanıyla bireysel yakınlık, iş adamları için rant sağlamanın gerekli koşulu haline gelmiştir.

- Gerek Özal, gerekse Çiller döneminde iktidar kadrolarıyla iş çevreleri arasındaki ilişkilerin çok yakınlaşması, âdeta laubalileşmesi bu "kişiselleşmiş" avanta dağıtma ortamını kolaylaştırmıştır.

- Aynı olguya bağlı olarak ve liberalizm adına sürdürülen bir anti-bürokratik kampanya içinde

geleneksel üst kademe bürokrasisinin yetkileri daraltılmış; ancak aynı yetkiler siyasi katmanlara (doğrudan bakana, başbakana vb.) intikal etmiştir. Özal, bürokrasinin en kaliteli öğelerinin teftiş mekanizması içinde yer almasından açıkça yakınmış; sonuçta teftiş işlevlerini pasifleştirerek icracı işlevlere (siyasi kadroların doğrudan devamı olan) "prensleri" getirmeyi yeğlemiştir. Bürokrasinin maaşlarındaki aşınma bu süreci hızlandırmıştır.

Bu sürecin sonunda, burjuvaziyle devlet arasında süregelen ilişkiler ilkelleşmiştir: 1980 öncesinde "rant/avanta" paylaşımının, esas olarak nesnel ekonomik konum tarafından (yani faaliyet alanına, işleve, sektör veya endüstriye göre) belirlendiği ve bireysel iş adamları arasında göreli olarak tarafsız olan bir ortam ortadan kalkmış; bunun yerine siyasi iktidarla bireysel ilişkilerin belirleyici olduğu bir paylaşım ortamı yerleşmiştir. Bu, sermaye sınıfının egemenliğinin; mümkün, en ilkel biçimidir.

Bu dönüşümler, Türkiye burjuvazisinin servet ve sermaye birikimini, tüm yirminci yüzyıl boyunca, büyük ölçüde devletle ilişkileri içinde gerçekleştirmiş olması ve sözde liberal dönemde de bu özelliğini aynen (ve belki de artırarak) sürdürmesi ile ilgili görülmelidir. 1920'li yılların imtiyazlı şirketleri, 1930'lu yılların devlet ihaleleri, savaş yıllarının vurgun, karaborsa ortamı, sonraki yıllara damgasını vuran kredi, döviz tahsisleri ve vergi teşvikleri, liberal dönemde de yukarıda sayılan kimi eski biçimlerin tekrarı, dönüşmesi; kimi de dışa açılma, kamu mallarının satışı ve finansal serbestî ortamına uygun yeni biçimler alan mekanizmalar... Bunların hepsinin ortak özelliği, ancak devletin sırtından servet biriktirebilen bir burjuvazinin varlığıdır. Olgu, şüphesiz, Türkiye'ye özgü değildir. Dinamik, rekabetçi, yaratıcı ve yenilikçi özelliklerden yoksun bir sermaye sınıfının damgasını taşıyan az gelişmiş ve gecikmiş bir kapitalist gelişimin ortak renkleri de söz konusudur.

Sermaye sınıfı, 1980'li yılların ortamında, sanayiden kaçınarak devlet kaynaklı yeni vurgun olanaklarının geliştiği finans, müteahhitlik, turizm, arsa spekülasyonu gibi alanlara yönelmekte; bu intibakı sağlayanlar ayakta kalmakta; diğerleri tasfiye edilmektedir.

Neoliberal dogmatizm, liberal ortamda rant/avanta oluşumundaki artışı, devletin yeterli derecede küçülmemesine bağlıyor. Ne var ki, yukarıda (a)-(k) şıkları ile değinilen on adet rant/avanta biçiminin en önemlilerini bu yaklaşımla yok etmek mümkün değildir. Aksine, bunları yok etmenin en etkili yöntemi, belki de, devleti büyütmek veya daha etkili ve aktif hale getirmektir:

- Devlet yatırım yaptıkça, reel kaynak kullandıkça ve bunları özel sektör kuruluşları aracılığıyla gerçekleştirdikçe ihale sistemi ve buna bağlı rant/avanta oluşumu var olacaktır. Bunu önlemenin yolu, mantıksal olarak, yatırımların ihale sistemi yerine emanet sistemiyle gerçekleşmesi; kamunun cari alımlarının ise DMO, TZDK ve KİT'ler gibi yine kamuya ait bir alt sektör tarafından sağlanan bir düzenlemedir. Bu, kamunun bu doğrultularda genişlemesidir.

- 1980 sonrasının en yaygın rant/avanta alanını oluşturan kentsel arsa rantlarını tasfiye etmenin yolu, kent planlamasını yok etmek değil, kent arazisini kamulaştırmaktır.

- Doğrudan doğruya liberal döneme özgü rant oluşturma biçimleri (özelleştirme, KOİ-borsa ilişkileri, Merkez Bankası'nın "overnight" piyasada bankalara kaynak aktarımı, finansal serbestîden kaynaklanan krizlerin banka/şirket kurtarmaya yol açan sonuçları) bu alanlarda liberal modelin terk edilmesiyle ortadan kalkacaktır. Yani daha fazla liberalizm değil, daha fazla kamu kontrolü...

Bu saptamaları, iktisat politikası önerileri olarak yorumlamamak gerekir. Amacımız, sadece, "bütün

pisliklerin kaynağı devlettir" sloganının tutarsızlığını vurgulamaktır. Ancak, bütün bunların dışında, belki de rant/avanta ortamının son bulmasının gerekli ve en etkili koşulu, kamu yönetiminin güçlendirilmesi; etkili, yüksek maaşlı, belli bir özerkliğe sahip, uzmanlaşmış meslek memurlarından oluşan bir bürokrasinin canlandırılması ve yeniden oluşturulması ve burjuvaziyle siyasi iktidar arasında etkili bir denetim katmanı oluşturmasıdır. Bu da, kamu yönetiminin güçlendirilmesi, yani devletin bu anlamda daha aktif ve etkili hale gelmesi demektir.

Bir "Yapısal Uyum" Operasyonu İçinde Sınıflar Arası

ve Sınıf İçi Bölüşüm İlişkileri: 1980'li Yılların Türkiyesi[1]

I. Giriş

Bu yazıda 1980'li yılların Türkiye'sinde sınıflar arası ve kısmen sınıf içi gelir dağılımında meydana gelen değişmeleri inceliyoruz ve bu değişmelerin bu döneme damgasını vuran yeni iktisat politikaları ile ilişkisini tartışıyoruz.

1980 sonrasında ekonominin yönetimine egemen olan yeni modelin öğelerini burada sadece birkaç satırlık bir özetleme ile yetinelim: Bu modelin uygulanması, bilindiği gibi, geleneksel bir istikrar politikası ile başlar; ancak özellikle 1984'ten itibaren istikrar normları giderek artan boyutlarda çiğnenmeye başlar ve modelin yapısal öğeleri ön plana çıkar. Bu nedenle, 1980 sonrasının iktisat politikası yönelişlerini "yapısal uyum" klişesi ile nitelendirmek –buradaki "uyum" teriminin olumlu bir değer yargısı içermediğini vurgulamak koşuluyla– daha uygun geliyor. Hem içe, hem de dışa dönük olarak liberalleşme ve piyasanın egemenliği; devletin üretken faaliyetlerden giderek çekilmesi ve bu hedefi sağlayan bir araç olarak özelleştirme ve kaynak tahsisi kararlarında ihracata yönelişin temel bir öncelik olarak görülmesi... 1980'li yılların iktisat politikalarının yapısal yönelişlerinin başlıca öğeleri olarak bunlar gösterilebilir. Ancak, bu yıllardaki yapısal uyum politikalarının yazımızın konusu bakımından daha da önemli bir hedefi, kanımızca, gelir dağılımını düzenleyen ve belirleyen politika parametrelerinin genel olarak emek aleyhine değiştirilmesi olmuştur.[2] İşte bu yazıda biz bu belirli yapısal hedefin ne derecede gerçekleştirildiğini; farklı bir ifadeyle yeni politika modelinin kendi hedefi itibariyle başarılı olup olmadığını incelemekteyiz.

Ampirik bulguların Türkiye'de bölüşüm dinamiklerini kavramaya imkân verecek bir kavram çerçevesine dayandırılması gerekiyor. Bunu yazının II. kesiminde yapıyoruz. Görüleceği gibi çizdiğimiz çerçeve temel (asli) ve ikincil (tali) bölüşüm ilişkileri arasındaki ayrıma dayanıyor. Yazının III. ve IV. kesimleri artık ürüne (artığa) el koyma düzlemini oluşturan temel bölüşüm ilişkilerini "sermaye ile işgücü" ve "tüccar-ticari sermaye/tefeci-mali sermaye ile köylü" karşıtlıkları içinde inceliyor. V. kesim ise artığın paylaşımı düzlemini kapsıyor. Böylece sınıflar arası bölüşüm ilişkilerinde meydana gelen değişmeler III. ve IV. kesimlerde, sınıf içi değişmeler ise –burjuvaziye ilişkin olarak– V. kesimde ele alınmış oluyor. Her kesimde söz konusu olan bölüşüm ilişkilerindeki değişmeleri doğrudan etkilemiş olabilecek politika değişkenleri tartışılmaktadır. İncelenen dönemde meydana gelen bölüşüm değişmelerinin çok önemli bazı iktisat dışı boyutları, örneğin ideolojik ve politik yansımaları yazımızın sonuncu ve VI. kesiminde tartışılıyor.

II. Kavram Çerçevesi

Bu yazıdaki bölüşüm çözümlemelerinde sosyal sınıfların, bu sınıfları oluşturan alt grupların veya ara tabakaların safi hasıla içindeki paylarına dayalı bir gelir dağılımı kavramı kullanılacaktır. Bu kavram, neoklasik iktisadın fonksiyonel veya kişisel gelir dağılımı kavramlarından farklıdır ve gruplaşmaların oturtulacağı; özellikle de sosyal sınıfların tanımlanmasına imkân verecek bir çerçeveye ihtiyaç duyar.

Bu türden bir tanımın temelini Marksgil üretim ilişkileri kavramı oluşturacaktır. Sınıflı toplumlarda belirli üretim ilişkileri dolaysız üreticilerce yaratılan artığa el koymanın belirli mekanizmaları tarafından tanımlanır. Artığa el koymanın özel biçimleri, böylece, temel (asli) bölüşüm ilişkilerini

oluşturur. Temel bölüşüm ilişkileri, her belli biçim içinde, artığa el koyan (sömüren) belirli bir sınıfı, artığı üretmiş olan bir diğer dolaysız üreticiler sınıfı ile karşıt duruma getirir. Farklı bir deyişle bir toplumsal sınıf sadece ve sadece, artığa el koymanın belli bir biçimi içinde yer alan diyalektik karşıtı tarafından tanımlanabilir.

İkincil (tali) bölüşüm ilişkileri ise, esas olarak, artığın egemen sınıfların alt grupları, ara tabakalar ve sektörler, endüstriler, iktisadi faaliyetler ve gruplar arasında yeniden paylaşımı ile ilgilidir. Piyasanın veya devletin aracılığıyla gerçekleşen bu yeniden dağıtım veya değer aktarımları bu alandaki temel mekanizmaları oluştururlar. Bu mekanizmaların içinde göreli fiyatlarda veya mali ve parasal sistemde meydana gelen değişmeler artığa ilk düzlemde el koymanın sonuçlarını değiştirir.

Bu yaklaşımın gelir dağılımı incelemeleri bakımından bazı yöntemsel sonuçları vardır: Araştırmanın odak noktası, milli gelirin dağılımı yerine ulusal ekonomi içindeki temel bölüşüm ilişkilerinin her birinde yer alan bölüşüm karşıtlıklarını teker teker betimlemeye, ölçmeye ve çözümlemeye kaydırılır. İşgücü ile sermaye, yarıcı/ortakçı ile toprak ağası, küçük meta üreticisi (köylü) ile tüccar/tefeci, az gelişmiş bir kapitalist ekonomide sözü edilen karşıtlıkların başlıcalarıdır ve gelir dağılımı incelemelerinin başlangıç noktalarını bu karşıtlıklar oluşturmalıdır. Çözümlemenin ulusal ekonominin tümünü kucaklaması ikincil bölüşüm ilişkilerine geçildiğinde gerçekleşir. Sınıf paylarına kabaca tekabül eden milli hasılanın *gelir tipleri arasındaki dağılımı* da asli ve tali bölüşüm ilişkileri düzeylerinde meydana gelen süreçlerin sonucudur ve bu yüzden çözümlemenin ilk hedefi veya başlangıç noktası olarak görülmemelidir.

Tartışmamızı Türkiye'ye kaydıracak olursak, bu yazıda bölüşüm ilişkilerinin incelenmesine esas oluşturacak olan "sınıfsal çerçeve" Tablo 1a, 1b'de sunulmaktadır. Bu çerçevenin oluşturulmasında kavramsal ve kuramsal tutarlılık ile incelenen konunun gerektirdiği ampirik işlevsellik arasında belli bir uzlaşmanın aranması kaçınılmaz oldu. Sosyal sınıfların tanımlanması aslında çok yüksek bir soyutlama düzeyinde yer alan maddeci tarih görüşünün kavramları ile yapılırken, kısa dönemli iktisat politikalarının etkilerini irdeleyen ampirik (ve sınıflara tekabül eden) bölüşüm göstergelerinin inşası çok daha düşük bir soyutlama düzeyine gerek duyar. Bu farklı düzlemleri birleştirmeye çalışan bizimki gibi bir inceleme ise, ne kuramsal ve kavramsal "safiyetin" bekçilerini, ne de "ampirisist" eğilimli nicel iktisat uzmanlarını tatmin edecektir. Bu türden bir uzlaştırma, her şeye rağmen zorunludur.

Tablo 1a'nın Türkiye için çizdiği çerçeve, temel bölüşüm ilişkileri tarafından tanımlanan üç üretim ilişkisini (kapitalist, yarı feodal ilişkileri ve küçük meta üretimini) ortaya koyuyor ve bunlardan üç çift sosyal sınıf türetiliyor: **İşçi sınıfı ve kapitalist sınıf**; **bağımlı (yarıcı / ortakçı) köylülük ile toprak ağaları** ve **bağımsız (piyasaya dönük) köylülük ile tüccar / tefeci**. Bu çerçevede küçük meta üretimi "katıksız" biçimi içinde –yani ücretli işçiliğin ve toprak kiralamanın hiç gözlenmediği varsayımları altında– ele alınmış; kent ekonomisi içinde küçük meta üretiminin yaygın olduğu alanlar dikkate alınmamış ve köylülük ile karşıtlık ilişkileri içinde yer alan tüccar / tefeci sermayesinin, pre-kapitalist biçimler içinde ayrı bir sınıf olarak var olduğu ve bu nedenle kapitalist sınıfın bir alt grubu olarak kapsanmadığı kabul edilmiştir. (Ne var ki, bu sonuncu ayrım, küçük meta üretimi ile ilgili ampirik ve nicel bölüşüm göstergelerini saptamaya başladığımızda pratik olarak izlenemeyecektir.)

Tablo 1a: Türkiye'de Temel Bölüşüm İlişkilerinin Sınıfsal Çerçevesi

Üretim ilişkileri	Sosyal sınıflar	Mekanizmalar	Göstergeler	Ek saptamalar
Kapitalist	İşçi sınıfı / kapitalist sınıf	İşgücü piyasası; bu piyasanın kurumsal düzenlenmesi	Ücret/K. Değer; reel ücret ve emek verimi hareketleri	Özel/kamusal sektör, Kapitalist çiftçi ayrımları
Basit meta üretimi	Köylülük / tüccar (ticari sermaye) ve tefeci (mali sermaye)	Tarımsal ürün & girdi piyasaları; destekleme politikaları	Tarımın ticaret hadleri; ticari marjlar	Tefecilik, kırsal kesime dönük finans kapital; kredi sübvansiyonları
Yarı-feodal	Ortakçı-kiracı köylü / toprak ağası	Toprak kiralama mekanizmaları; piyasa-dışı bağımlılıklar	Toprak kirası/ Tarımsal K.Değer; Dönüm başına reel toprak kirası	Yarı-feodal olmayan kiracılık türleri hariç

Tablo 1b: Türkiye’de İkincil Bölüşüm İlişkilerinin Sosyoekonomik Çerçevesi

Sosyal Tabakalar	İkincil bölüşüm mekanizmaları, Kategorileri
Sanayisermayesi,kapitalistçiftçilik	Nihai ürün ile maliyet öğeleri arasındaki göreli fiyatlar; dolaysız vergiler; fiyat-dışı sübvansiyon ve teşvikler; kredi faizleri; döviz kuru politikaları
Ticari sermaye	Ticari marjlar (veya bu marjları yansıtan göreli fiyatlar); dolaysız vergiler; teşvikler; kredi faizleri; dış ticarette teşvik/sübvansiyonlar; döviz kuru politikaları
Mali sermaye	Mevduat, kredi ve diğer faiz oranları; mali sistemin kurumsal parametreleri; dolaysız ve mali işlemlerle ilgili vergiler
Rantiyeler (tarım dışı)	Gayri menkul kiraları; mevduat ve menkul sermaye üzerindeki nominal ve reel getiri/faiz oranları; menkul ve gayri menkul sermaye gelirleri (veya servet) üzerindeki vergiler
Profesyonel gruplar	Uzmanlaşmış-nitelikli hizmet piyasaları; giriş güçlüklerine ilişkin kıtlık rantları
Bürokrasi	Memur maaşları; maaş-dışı gelir türleri
Kentsel “marjinal” nüfus	Belirsiz

Türkiye’de temel bölüşüm ilişkilerinde meydana gelen değişmelerin tahmin edilmesinde Tablo 1a’da özetlenen –ve ileride ayrıca geliştirilecek olan– nicel göstergeler belirlenecek ve bunların seyri, bölüşüm karşıtlığı içinde olan sosyal sınıflar arasındaki gelir dağılımı değişmeleri olarak yorumlanacaktır. Sadece yarı feodal bölüşüm ilişkileri için önerilen toprak kirası göstergelerinin inşası, sürekli verilerin bulunamaması nedeniyle, mümkün olamamaktadır.

Tablo 1b’de çerçevesi çizilen ikincil (tali) bölüşüm ilişkileri yedi grup tanımlamaktadır. Bunların üçü kapitalist sınıfın –artığın paylaşımı üzerinde belli pazarlık/ rekabet/çatışma ilişkileri içinde karşı karşıya gelebilen– alt grupları olarak görülmelidir: Sınaî/tarımsal, ticari ve mali sermaye... Sosyal kökenleri ve bileşimi çok belirli olmayan rantiyelerin de dördüncü bir grup olarak aynı paylaşım çekişmesi içinde yer aldığı söylenmelidir. Bu dört grubun geniş anlamda “burjuvazi”yi oluşturduğunu da söyleyebiliriz. Bürokrasi, profesyonel gruplar ve “kentsel marjinaller”in ara tabakaları oluşturduğu söylenmelidir.[3] Ara tabakalara ilişkin sürekli bölüşüm göstergelerini inşa etmenin, bürokrasi dışında, pek mümkün olmadığını da ifade edelim. “Marjinal nüfus”u ve bürokrasinin alt-orta kesimlerini dışlarsak, bu grupların arasında aşılamaz engellerin bulunmadığı söylenmelidir. Bir gruptan diğerine kaymalar veya aynı anda birden fazla grupta birden yer alma durumları kapitalist bir ortamda yaygın olarak gözlenen durumlardır. Yine de gruplarımız arasındaki sınırların işlevsel bir açıdan rahatlıkla çizilebileceğini belirtelim. Bu özellikler, belli ekonomik konjonktürler içinde veya belli politikalara karşı ortak ekonomik çıkarların oluşmasına; bunların böylece kavranmasına ve

algılanmasına ve belli durumlarda ve zamanla gruplara özgü sosyal normların dahi oluşmasına yol açabilir.

İkincil bölüşüm ilişkileri, devletin denetimi veya egemenliği altındaki mali/finansal sistemlerin aracılığıyla, profesyonel gruplar ve "marjinal nüfus"un belli kesimleri için belli hizmetlere ait piyasaların özellikleri ile ve göreli fiyatlardaki değişmelerle gerçekleşir. Bu noktada, temel ve ikincil bölüşüm ilişkileri arasındaki farkın, esas olarak, "artığa el koyma" ve "artığın yeniden paylaşımı" arasındaki farklara indirgenebileceğini ve "göreli fiyatların bölüşüm etkileri"nin varlığı veya yokluğunun bu sınır çizgisi için belirleyici olmadığını ifade edelim. Bazı temel bölüşüm ilişkilerini göreli fiyat hareketlerinden soyutlamak mümkün değildir. Nominal ücretleri reel ücretlere dönüştürürken ücret mallarının fiyat indeksleri kullanılabilir; katma değer içinde ücret payını, katma değeri oluşturan nihai ürün ve girdilerle ilgili göreli fiyat hareketleri de etkiler ve iç ticaret hadlerini oluşturan fiyat indekslerindeki oynamaların da aslında göreli fiyat hareketleri olduğu açıktır. Yine de, burada kastettiğimiz ikincil bölüşüm ilişkileri içinde yer alan göreli fiyat hareketleri, temel bölüşümün üstüne eklenen ilave değer aktarımlarını kapsar ve bölüşüm süreci içindeki asli ve tali düzeyleri kavramsal berraklık bakımından ayırt etmek yararlıdır.

Göreli fiyat hareketlerinin bölüşüm etkilerinin izlenmesinde üretim koşullarında ve maliyetlerdeki hareketlerden kaynaklanan fiyat oynamaları ile maliyetlere eklenen kâr marjlarındaki ("mark-up"lardaki) hareketleri yansıtan fiyat değişikliklerini birbirinden ayırt etmekte zorunluluk vardır. Türkiye gibi bir ekonomide bu ikinci türdeki fiyat hareketleri –piyasa aksaklıkları ve çeşitli devlet müdahaleleri nedeniyle– çeşitli endüstriler ve faaliyetler arasındaki getiri oranlarının sık sık değişmesi ve birbirinden farklılaşması ile ilgilidir. Gelir dağılımı sonuçları önem taşıyan göreli fiyat oynamalarını burada aramak gerekir ve piyasa anatomilerini, ekonominin çeşitli kesimlerindeki fiyatlama davranışlarını kavramak bu bakımdan zorunlu olur.

Tablo 2 Türkiye ekonomisinin yapısal özelliklerinden hareketle ana mal gruplarını kapsayan piyasa kanallarının ve fiyatlama davranışlarının basitleştirilmiş bir dökümünü vermektedir. Tabloda dokuz mal grubu (sütun 1) ve sekiz grup arz ve talep eden "taraf" (veya "ajan") (Sütun 3 ve 4) yer alıyor, ithal edilen tüketim malları, ülke içinde üretilen yatırım malları ve özel sanayi tarafından üretilen ara mallar dışlanmıştır. Bazı mal grupları için (1, 2, 4, 5 ve 9 numaralı gruplar) dolaşım sürecinin iki aşamadan oluştuğu; dolayısıyla farklı "ajan"ların karşı karşıya geldiği iki farklı pazarlama düzeyinin var olduğu kabul edilmiştir. İç pazara dönük ve tarımsal olmayan malları kapsayan yerli üretimin doğrudan doğruya üreticiler tarafından pazarlandığı varsayılmıştır: 3 ve 6-8. mal gruplarında bu yüzden tek bir piyasa düzeyi vardır.

Tablo 2: Türkiye Ekonomisinde Pazarlama Kanalları, Fiyatlama Davranışları ve Piyasa İlişkileri

Mal grupları	Fiyatların niteliği (1) ve fiyatlama davranışları	Arz eden, pazarlayan	Talep eden, satın alan
1a. Tarımsal tüketim malları	Çiftçinin eline geçen fiyatlar (EF)	Çiftçiler	Tüccar
1b. Tarımsal tüketim malları	Nihai fiyatlar (EF)	Tüccar	Tüketici
2a. Tarımsal ham maddeler	Çiftçinin eline geçen fiyatlar (KF, EF)	Çiftçiler	Tüccar, devlet
2b. Tarımsal ham maddeler	Fabrika alım fiyatları (EF, KF, MF)	Tüccar, devlet (3)	Özel sanayi, devlet (4)
3. Yerli ara-mallar	Fabrika satış fiyatı (KF)	Devlet (4)	Özel sanayi, devlet (4), çiftçiler
4a. İthal ara-mallar	TL cinsinden ithal fiyatı (DF)	Dış dünya	İthalatçı, özel sanayi, devlet (4)
4b. İthal ara-mallar	İç satış fiyatı (KF, EF, MF)	İthalatçı	Özel sanayi, devlet (4), çiftçiler
5a. İthal yatırım malları	TL cinsinden ithal fiyatı (DF)	Dış dünya	İthalatçı, özel sanayi
5b. İthal yatırım malları	İç satış fiyatı (EF, MF)	İthalatçı	Özel sanayi, devlet (5), çiftçiler
6. Sınaî ücret mallar	Nihai fiyatlar (MF, KF)	Özel sanayi, devlet (4)	Tüketici
7. Dayanıklı tüketim malları	Nihai fiyatlar (MF)	Özel sanayi	Tüketici
8. Hizmetler	Nihai fiyatlar (KF, EF)	Özel sektör, devlet (5)	Tüketici
9a. İhraç malları	Çiftçinin/sanayicinin eline geçen fiyatlar (EF, MF)	Çiftçi, sanayi	İhracatçı
9a. İhraç malları	TL cinsinden birim ihraç fiyatı (DF)	İhracatçı, devlet(3)	Dış dünya

Notlar:(1) EF: Esnek fiyatlama. MF: Maliyet + “mark-up” ilkesine dayalı fiyatlama, KF: Kamu otoritelerince saptanan veya denetlenen fiyatlama, DF: Dünya fiyatı x döviz kuru. (2) Esas olarak yaş sebze ve meyve (buğday hariç). (3) Tarım satış kooperatifleri veya Tekel, Çay-Kur benzeri kamu kuruluşları. (4) Devlet sanayi. (5) Geniş anlamda kamu sektörü.

Tablo 2’deki piyasalardan herhangi birini etkileyen bir değişmenin bölüşüm sonuçları, o noktada yer alan tarafların izlediği veya tabi olduğu fiyatlama davranışlarına veya ilkelerine bağlıdır. Tabloda özetlenen bu farklı ilkelerin Türkiye ekonomisi bakımından dörde indirgenebileceği kabul edilebilir: “Maliyet artı mark-up katsayısı” ilkesi[4] talep oynamalarında (stok hareketlerinin rol oynadığı) miktar (arz) uyumunu ifade eder. Talep hareketlerinde fiyatların uyumuna dayalı “esnek fiyatlama”; kamu otoritelerinin fiyat denetimini veya saptamasını ifade eden “kamusal fiyatlama” ve döviz kuru aracılığıyla Türk Lirasına dönüştürülen “dünya fiyatları” diğer üç mekanizmadır.

Fiyatlama davranışları üzerinde yapılan gerçekçi olmayan varsayımların doğuracağı yanlış sonuçlara bir örnek olarak iktisat politikası tartışmalarında sık sık polemik konusu olan “koruma rantları” kuramını tablo içindeki yerine oturtalım: Bu “kuram” ithalatçıların tamamen “esnek fiyatlama” ilkesine bağımlı oldukları varsayımına dayanır. Buna göre, kotalara ve aşırı değerli bir döviz kuruna dayalı bir dış ticaret rejiminde ithal edilen ara mallar (Tablo 2’de 4a) “hem ucuz, hem de kıt” olurlar. Bu malların ithalatçıları iç piyasada “esnek fiyatlama” ilkesine bağımlı iseler, malların satışından aşırı “rantlar” elde ederler. Daha gerçekçi bir çözümleme ise, ara malları ithal

eden “ajan”lar arasına sanayicileri ve devleti de katmalı (4a’da sütun 4) ve mallar üzerinde kamusal veya “mark-up” fiyatlama davranışlarını da dikkate almalıdır. Bu takdirde “rantlar” kuramının sonuçları genel geçerliğini yitirir.

Toparlayacak olursak, Tablo 2’de sunulan çerçeve, sadece maliyet değişmelerini yansıtan fiyat hareketlerini, nihai fiyatlarla maliyet öğelerinin farklı oranlı hareketlerini yansıtan göreli fiyat oynamalarından ayırt etmemize imkân vermektedir. Bu iki farklı durum, farklı bölüşüm sonuçları yarattığı için birbirinden ayrı ele alınmalıdır. 1980 sonrasındaki politika değişmelerinin bazı sonuçlarını bu çerçeve içinde incelemek de mümkün ve yararlı olabilir.

III. Ücretli Emek ve Sermaye

Kapitalist üretim biçimi ile ilgili temel bölüşüm ilişkileri, işgücü ile sermaye arasındaki karşıtlığı yansıtır. Bu ilişkiyi temsil eden en uygun nicel gösterge katma değer içinde ücretlerin payıdır. Katma değerin doğrudan hesaplanmasının mümkün olmadığı, ancak ücret hadleri ile ilgili zaman serilerinin bulunduğu durumlarda reel ücretleri de alternatif bir gösterge olarak kullanabiliriz; ancak bu halde istihdam ve üretim (dolayısıyla emek verimi) ile ilgili tamamlayıcı bilgilerin var olması yararlı olacaktır.[5]

Ücret göstergeleriyle ilgili bulguları özetleyerek gözden geçirelim[6]: 1980’li yıllarda ücretler hem mutlak, hem de göreli olarak belirgin bir biçimde gerilemiştir. 1970’li yılların en yüksek düzeyi ile 1985 arasında (SSK ve imalat sanayi verilerine göre) reel ücretler %52,1 veya %28,6 oranlarında düşmüştür.[7] Aynı dönem içinde imalat sanayi içinde emek veriminde ılımlı, ancak pozitif artışlar gerçekleştiğine göre ücret/katma değer oranlarının düşmesi kaçınılmaz olur. Bu totolojik sonucu analitik bir doğrultuda geliştirebilmek için “mark-up” (maliyetler üzerindeki kâr marjı) oranlarındaki[8] değişmelerin ücret payı üzerindeki etkisini araştırabiliriz.

Ücret/katma değer oranının tanım gereği düşmesi için: (i) “mark-up” oranının düşmediği bir durumda reel ücretlerin gerilemesi (veya –aslında aynı şey olan– değişmeyen bir teknoloji içinde ücretlerin değişken maliyetler içindeki payının düşmesi); veya (ii) reel ücretlerin artmadığı bir durumda “mark-up” oranının yükselmesi; ya da (iii) aynı zamanda hem reel ücretlerin gerilemesi, hem de “mark-up” oranının yükselmesi gerekir.[9] Reel ücretlerle “mark-up” oranı arasında zıt yönlü bir fonksiyonel ilişki –ya da klasik/Sraffagil iktisadın kullanıldığı anlamda ücret/kâr karşıtlığı– varsa, bu iki değişkenden herhangi birindeki oynamanın ücret payı üzerindeki etkisini doğrudan tahmin etmek de mümkün olabilir.

1963-1985’in belli alt dönemlerde imalat sanayisindeki ortalama ”mark-up” oranları reel ücretlerin ortalama büyüme hızlarıyla karşılaştırıldığında özel sanayiye ilişkin olarak iki gözlem yapabiliyoruz:

İlk olarak, “normal” dönemlerde “mark-up” oranları ile reel ücret hareketleri arasında zıt yönlü bir ilişkinin var olduğu izleniminin doğduğunu söyleyebiliyoruz. Bu gözlemin tek istisnası 1978-1979’a ilişkindir. Bu iki yıl içinde arz tıkanmaları nedeniyle kâr marjlarında ani sıçramaların yaygınlaştığı ve sanayi ürünlerinde muhtemelen “esnek fiyatlama” ilkesine geçici bir geçişin gerçekleştiği söylenebilir. Yani gerçekten istisnai bir alt dönem söz konusudur.

İkinci olarak –ve bir kez daha 1978-1979’u karşılaştırmanın dışına kaydırırsak– 1980’li yıllarda önceki dönemlere kıyasla “mark-up” oranlarında belirgin bir yükselmenin meydana geldiği

saptanabiliyor. Bu gözlemin ücret/katma değer oranlarındaki gerilemelerle doğrudan ilgili olduğu; aynı yıllarda reel ücretlerde gözlenen gerilemenin de ücret payını "mark-up" oranındaki değişmeyle aynı doğrultuda etkilediğini söylemeliyiz.

Temel bölüşüm ilişkilerinin 1980 sonrasında çarpıcı bir biçimde sermaye lehine, emek aleyhine değişmiş olduğu açıktır.[10] Dikkatimizi, bu kez de, "sermayenin dünya çapında birikiminin" gerekleri açısından Türkiye'nin konumuna çevirecek olursak, beynelmilel sermayenin Türkiye'deki ücret hareketlerini beynelmilel para cinslerinden değerlendireceğini; bunlardaki değişmeleri emek verimi düzey ve eğilimindeki değişmelerle birlikte potansiyel yatırım alanları olan "benzer" ülkelerle karşılaştıracağını ve ülkeler arasındaki "çekicilik derecelerindeki" farklılıkların böylece ortaya çıkacağını söyleyebiliriz. Bu doğrultuda bir adım olarak Türkiye göstergelerini Güney Kore, İspanya, Yunanistan ve Portekiz ile karşılaştırdık ve 1980'li yıllarda Türk Lirasının dış değerindeki reel aşınmanın, beynelmilel sermayenin perspektifi açısından ücret gerilemelerinin etkisini güçlendirmiş olduğunu belirledik. Dolar cinsinden ücretlerdeki gerileme, reel ücretlerdeki düşüşleri fazlasıyla aşmıştır. Ancak, beynelmilel sermaye açısından Türkiye'nin çekicilik derecesindeki değişmeler –yukarıda da değindiğimiz gibi– emek verimi eğilimlerine de bağlıdır ve bu açıdan Türkiye sanayisinin diğer ülkelere göre durağanlığı, ücret gerilemelerinin "olumlu" etkilerini kısmen ortadan kaldırır görünmektedir. Bu zıt yönlü etkenlerin bir bilançosunun çıkarılması ayrı bir incelemeyi gerektirir.[11]

Emek-sermaye ilişkilerinin birkaç yıl içinde dramatik bir şekilde emek aleyhine dönüşmüş olması, kanımızca, kesinlikle 1980'li yılların askerî ve siyasi iktidarlarına egemen olan tutucu/otoriter ideolojiden kaynaklanan bilinçli gelir politikaları tarafından belirlenmiştir. Sıkıyönetimin işgücü piyasasına koyduğu yasaklar ve polisiye önlemlerle başlayan; 1982 Anayasası'nın ve bunu izleyen çeşitli yasaların işçi-işveren ilişkilerinde disiplin kurmaya dönük düzenlemeleriyle geliştirilen ve Özal hükümetinin "sözleşmeli personel" statüsünü yaygınlaştırma girişimleri ile hâlâ sürmekte olan bu politikaların çeşitli öğelerinin dökümü ve eleştirisi son yıllarda yeterince yapılmıştır ve bunları bu yazıda tekrarlamak niyetinde değiliz. Ancak bu emek aleyhtarı politika önlemlerinin listesine kısa bir bakış dahi 1980'li yıllarda ücretlerde saptanan göreli ve mutlak gerilemenin ardında farklı nedensellik ilişkileri aramayı gereksiz kılacaktır.

İşgücü piyasasında bir dizi operasyonla gerçekleştirilmeye çalışılan hedefin, **işgücünün değerinde** anlamlı bir düşüşü (veya daha "tarafsız" bir ifade ile emek arzı eğrisini bütünüyle aşağıya kaydırmayı) sağlamak olarak görmekteyiz. Bu hedefin gerçekleşmiş olduğu da açıktır. İşgücü piyasasında bu doğrultuda ve bu boyutlarda yapısal bir kayma bir kere gerçekleştikten sonra aynı nitelikte operasyonları tekrarlamak gereksiz, yararsız görülebilir ve nominal ücretlerin enflasyon oranına endekslenmesi; hatta verimliliğe bağlı ücret sözleşmeleri artık gündeme gelebilir. Bu doğrultuda bir "tavır değişikliği" işverenler ve siyasi iktidar açısından "toplumsal barış" erekleri bakımından da yeğlenebilir. Bu çözümlerin reel ücret düzeylerini veya ücret / katma değer oranlarını düşük noktalarda dondurmak anlamına geleceği; dolayısıyla sermayenin uzun dönemli çıkarları ile uyumlu olacağı açıktır.

IV. Köylülük ile Tüccar/Tefeci (Ticari/Mali Sermaye)

Küçük meta üretiminin en yaygın üretim ilişkisi olduğu bir tarımsal yapı için en uygun bölüşüm şeması nedir? Ücretli işçiliğin ve kiracılığın bulunmadığı "saf" biçimiyle küçük meta üretiminde köylü tarafından üretilen safi hasılanın ticari kâr, (tefeciye veya bankalara ödenen) faiz ve net üretici

geliri arasında paylaşılması, gerekli çerçeveyi oluşturmalıdır. Böyle bir çerçevenin uygulanmasında, hareket noktası olarak tarımsal ürünlerin nihai piyasalardaki fiyatları alınır. Her ürün için birim üretim giderlerinin, taşıma-depolama giderlerinin ve işlenen ürünlerde katma değer öğelerinin nihai fiyattan düşülmesi ve safi hasılaya düşen faiz yükünün ayrıca hesaplanması gerekir.[12]

Bu türden bir hesaplamanın veri tabanı köy monografilerinden oluşabilir; ancak bunlar da köylünün temel bölüşüm ilişkileri içindeki göreli durumunu kesintisiz izlememize imkân veren zaman serilerini sağlayamaz. Bu durumda var olan istatistiklere sığınma durumundayız. Bunlardan türetilen iki ayrı gösterge, eksikliklerine rağmen, küçük meta üretimine ilişkin bölüşüm ilişkilerini ifade edebilmektedir. Bu göstergeleri kullanarak yapılan yorumların piyasaya dönük küçük ve orta boyutlu çiftçilik ile sınırlı olduğunu vurgulamamız gerekiyor.[13]

Kullanacağımız göstergeler; (i) tarımın ticaret hadleri ve (ii) tarımsal (veya tarıma dayalı) ürünler üzerindeki ticari marjlardır. Tarımın ticaret hadlerini hesaplamada kullandığımız iki fiyat endeksi çiftçinin eline geçen fiyatlar ile tarım dışı girdiler için çiftçinin ödediği fiyatları temsil etmekte ise, bu göstergede meydana gelen hareketler köylünün geri piyasa bağlantıları tarafından "sıkılma" derecesindeki değişmeleri yansıtır. Daha somut bir ifade ile tarımın ticaret hadlerindeki hareketler, pazarlanan birim ürün değeri içinde çiftçinin eline geçen gayrisafi üretim değeri ile tarım dışı girdilere tekabül eden üretim giderleri arasındaki marjın açılıp açılmadığını gösterir. Tablo 2'yi izleyerek, tarıma dönük girdilerin pazarlanmasının sanayi sermayesi tarafından denetlendiğini kabul edersek, tarım ticaret hadlerindeki oynamaların sanayi sermayesinin ticari işlevleri içinde köylü tarımından el koyduğu artıktaki göreli hareketleri ifade ettiğini söyleyebiliriz.

İkinci göstergemiz olan ticari marjlardaki değişmeler ise bir başka fiyatlar makası ile ilgilidir: Bu durumda söz konusu olan fiyat indeksleri, tarımsal (veya tarıma dayalı) ürünlerin nihai kullanıcılarının (tüketicilerin veya yurt dışındaki ithalatçıların) ödedikleri fiyat ile çiftçinin eline geçen fiyatlardan oluşur. Bu anlamdaki ticari marjlarda meydana gelen oynamalar, nihai kullanıcının birim ürün için ödediği fiyat içinde çiftçinin elinde kalan gayrisafi üretim değerinin göreli büyüklüğündeki değişmeleri yansıtır. Bu da, ileri piyasa bağlantıları içinde ticaret sermayesinin köylü tarımının yarattığı artığa el koymasını ifade etmektedir. Artık ürünün faiz ödemeleri biçimini alan bölümü bağımsız olarak hesaplanmalıdır.

Bu iki göstergenin hiçbiri köylü tarımının yarattığı safi hasılanın içsel bölüşümünü tam olarak yansıtmaz; bütünün sadece parçalarını ortaya koyarlar. Ancak geleneksel istatistik verileri üzerinden hesaplanabilme gibi bir kolaylığı sahiptirler. Her iki göstergenin de, tarım sektörünün karşı karşıya geldiği (ve Tablo 2'de 1-5 ve 9. mal gruplarını içeren) göreli fiyat hareketlerinden kaynaklanan bölüşüm değişmelerini ifade ettiğini; ancak buna rağmen temel bölüşüm ilişkilerine ait olduklarını bir kez daha belirtelim. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, küçük meta üretimi içinde artığa el koyma piyasa ilişkileri içinde gerçekleşir ve göreli fiyat hareketleri ile değişmelere uğrar.

Köylülük için önem taşıyan bu bölüşüm göstergelerinin 1976 sonrasında gösterdiği hareketlerin incelenmesi, 1976-1977 ile 1986 arasında tarımın ticaret hadlerinde meydana gelen dramatik düşmeyi ortaya koyuyor: Bu düşme, zımni GSYİH deflatörü ile hesaplandığında (1977'den 1986'ya) %53'ü, toptan eşya fiyatlarından yapılan hesaplamada ise (1976'dan sonra) %40'ı bulmaktadır. Cumhuriyet Türkiye'sinin 63 yıllık tarihi boyunca Türkiye köylüsünü bu derecede ağır "fiyat şoku" ile karşı karşıya geldiği başka bir dönem arayanlar, büyük buhranı izleyen 1930'lu yılları bulacaklardır. Bu yıllarda dahi iç ticaret hadlerinde tarım aleyhine değişme (aynı serileri kullanarak

ve 1928-1929'u izleyen yedi ve beş yıl içinde) sadece %26,6 ve %43,9'u bulmaktadır.[14]

Bu derecede ağır bir fiyat şoku ile karşılaşan piyasaya dönük köylünün ya piyasadan çekilerek içe kapanması; ya da zıt yönde hareket ederek düşen reel fiyatlarla pazarlanan ürün miktarını artırmaya çabalaması beklenir. Bu ikinci yola yönelmede aile emeğinin daha yoğun kullanımı ve borçlanma oranlarını artırarak tarımsal girdilerin düzeyini korumaya çabalamak köylünün elindeki ana "uyum araçları"nı oluşturur. Türkiye köylüsünün incelenen dönemde piyasayla gerçekleştirdiği bütünleşme düzeyi, piyasadan kopmayı gerçekçi bir seçenek olmaktan çıkarıyordu.

Tarımın ticaret hadlerinin yüzde 50 dolaylarında aşındığı 1976-1985 yılları arasında nüfus başına reel tarımsal GSYİH %25 oranında artmıştır. Bu saptama ve daha ayrıntılı bir inceleme, fiyat bozulmalarının çiftçi gelirleri üzerideki olumsuz etkisinin, tarımsal hasılada gerçekleşen adam başına üretim artışları tarafından telafi edilemediğini ortaya koymaktadır.

Dikkatimizi bu kez de diğer bölüşüm göstergemiz olan ticari marjlara yöneltelim. Tarımsal/tarıma dayalı ürünlerin nihai fiyatları ile aynı ürünlerde çiftçinin eline geçen fiyatlardaki oynamaları, beş ürün grubuna dayalı altı fiyat makasına bakarak izledik.[15] Bu hareketler Tablo 2'de yer alan 1a, 1b, 2a, 2b ve 6 sayılı mal gruplarını ilgilendiriyor. 1978-1979'dan itibaren 1986'ya kadar tüm ürün gruplarında fiyat makaslarının çiftçi aleyhine açılmış olduğu ortaya çıkıyor.[16]

Tarım kökenli ücret mallarında ticari marjların 1980'li yıllarda açılmasında bu mallara dönük sübvansiyonların ve fiyat kontrollerinin kaldırılması veya sınırlanması etkili olmuştur. Bu değişikliğin bölüşüm sonuçları böylece hem çiftçinin, hem de kentli tüketici kitlelerin aleyhinde; bu malları pazarlayan –ve daha önce fiyat denetimleriyle karşılaşan– ticari sermaye ile sübvansiyon yükü hafifleyen Hazine'nin lehine olmuştur. Devlet bütçesindeki, "mali rahatlama"nın nihai olarak hangi grupları etkilemiş olduğu ayrı bir araştırma konusudur.

Sadece bölüşüm sorunları açısından değil, dış ticaret politikaları bakımından da ilginç olan sonuç, pamuk ve tütünün ihraç fiyatları ile çiftçinin eline geçen fiyatlar arasındaki makasta gözlenen hareketlerdir. TL'nin dış değerinin sürekli olarak aşındığı bir dönemde, "ortodoks" beklentilerin aksine, bu önemli ihraç ürünlerinin göreli fiyatları çiftçi lehine dönüşmemiş; devalüasyonlar tümüyle ihracatçıya yaramıştır. Göreli fiyat bozulmaları dış ticaret hadlerindeki bozulmayla da açıklanamamaktadır. Sözü geçen fiyat bozulmalarının ekonominin yönetimine "liberal ve piyasa tutkunu" bir söylemin egemen olduğu ve korumacı-müdahaleci politika araçlarının tasfiyesinin başlatıldığı bir dönemde meydana gelmiş olması ve böylece Dünya Bankası kökenli politika reçetelerinin avukatlarının beklentilerini doğrulamamış olması kanımızca ilginçtir.[17] Bu sonuçların derinliğine incelenmesi için, söz konusu piyasaların yapısal ve kurumsal özelliklerini 1980 öncesi ve sonrası arasında karşılaştıran ayrı bir inceleme gerekli olabilir.

Bir diğer gözlem, incelenen dönemde ticari marjlardaki açılmanın esas olarak 1980'li yıllarda, tarımın ticaret hadlerindeki büyük boyutlu bozulmanın ise 1978-1979 yıllarında gerçekleşmiş olması ile ilgilidir. Ekonomik kriz yıllarında meydana gelen iç ticaret hadleri bozulmasının iktisat politikası araçlarından bağımsız olarak meydana gelmiş olduğunu kabul etmek bize makul geliyor. Türkiye ekonomisinin geçmiş eğilimlerine bakarak beklenmesi gereken gelişme 1978-1980 yıllarının kriz koşulları bir kere aşıldıktan sonra, tarımın ticaret hadlerindeki bozulmanın zamanla kısmen/tamamen telafi edilmesi ve 1980'li yılların tarım lehine fiyat hareketlerinin egemen olduğu bir dönem olarak ortaya çıkması olmalıydı. Tam aksine, tarım sektörünün göreli fiyatlarındaki gerileme 1985'e kadar

kesintisiz olarak sürmüştür.[18]

Tarıma dönük destekleme politikalarının kapsam ve içeriğinin incelenmesi, olguya ışık tutmaktadır. Kamu kuruluşları ve tarım satış kooperatiflerince yapılan destekleme alımlarının tarımsal GSYİH içindeki payları 1976 ile 1986 arasında gerilemiştir ve bu süreç özellikle 1980'li yıllarda hızlanmıştır: Bu oran (yüzdeler olarak), 1976'da 20,4, 1977-79'da 18,0; 1985-86'da yüzde 10,1'dir.

Piyasa ilişkileri bu dönemde genel olarak çiftçi lehine dönmüş olsaydı, destekleme alımlarındaki daralma, esasen gereksizleşmeye başlayan bir politika aracının giderek kaldırılması olarak yorumlanabilirdi. Ne var ki, 1980'li yılların piyasa ilişkilerinde bu türden bir düzelme içermediğini biliyoruz. Siyasi iktidarlar için, belki son bir "masumiyet karinesi" arayabiliriz: İstikrar politikaları gereği desteklemeye ayrılan kaynakların hacmi zorunlu olarak daralmış olsa bile, bu sınırların içinde siyasi iktidarlar en azından bazı ürünlerde destekleme fiyatlarını göreli olarak yüksek tutarak, çiftçinin karşılaştığı fiyat gerilemesini önlemeye çalışmış; ancak başarıya ulaşamamış olabilirler mi? Ne var ki, 1980'li yılların tarıma dönük iktisat politikalarında böyle bir çabanın içerilmediğini de belirleyebiliyoruz: 1980'li yıllarda destekleme fiyatları belirgin bir biçimde genel fiyat hareketlerinin gerisinde tutulmuştur. Ağırlıklı destekleme fiyatları endeksinin toptan eşya fiyat endekslerine oranı (1976=100 iken) 1977-79'da 73,5'e, 1980-87'de 64,4'e düşmekte; aynı eğilim buğday, pamuk, tütün, çay, şeker pancarı ve ayçiçeği için de istisnasız olarak geçerli olmaktadır.

Bu gözlemlerden hareketle, tarıma dönük kamu politikalarının "en hayırhah" bir yorumla kriz yıllarında esasen bu sektör aleyhine işleyen fiyat ilişkilerini olduğu gibi tutmayı; biraz daha şüpheci bir değerlendirmeyle ise, göreli fiyatları daha da fazla tarım aleyhine dönüştürmeyi hedeflemiş olduğunu söyleyebiliriz.

Köylü üreticinin faiz ödemeleri aracılığıyla tefeciye veya bankalara kaptırdığı artık ürünün göreli büyüklüğündeki değişmelere gelince, bu doğrultuda bir tahmine imkân verecek verilerden yoksunuz. Ancak, kaba bir fikir edinmek üzere 1984 yılı içinde Çukurova bölgesinde yapılan bir alan çalışmasının bulgularını kullanalım: Buna göre 250 dönümün altında toprak işleyen çiftçiler cari üretim giderlerinin %47'sini kredilerle karşılamakta ve bu kredilerin %85 kadarını tüccar ve tefeciden elde etmekteydiler. "Gayriresmî" kredi piyasasında 3-6 aylık vadeli borçlanmalar için vade sonu itibariyle %60 faiz işletilmekteydi. Reel tarımsal fiyatların gerilediği ve piyasaya sunumun arttığı bir dönemde küçük/orta çiftçilerin cari giderleri için artan borçlanmaya yönelmesi herhalde kaçınılmazdır. Bu saptamayı, yukarıdaki bulguların telkin ettiği oranları Türkiye tarımının tümü için genelleyen aşırı (ve kesinlikle gerçekçi olmayan) bir varsayımla tamamlarsak, tarımsal safi hasılanın %7,7'sine tefeci faizi biçiminde el konmuş olabileceği tahminine ulaşırız.[19]

İleriye dönük bir öngörü yapacak olursak, destekleme politikalarının Türkiye tarımında 1970'li yıllardaki kapsamına ulaşmasının artık söz konusu olmadığını ve köylü gelirlerinin oluşumunda başıboş piyasa mekanizmalarının çok daha belirleyici olacağını söyleyebiliriz. Kuramsal çözümlemeler[20] piyasaya dönük bir köylü tarımının kapitalist bir tarım dışı (ve ülke dışı) ekonomiye karşı –eşitsiz değişime dönük temel eğilimleri önlemeyi hedefleyen sistemli kamu politikalarının yokluğunda– yapısal olarak handikaplı durumda olacağını telkin ediyor. 1980'lerde olanları bu çerçeve içinde yorumluyoruz ve devletin Türkiye tarımsal yapısı içindeki etkin konumundan bilinçli olarak çekilmeye başladığını ve bunun doğal sonucu olarak sınaî, ticari ve mali sermayenin tarım kesiminde yaratılan artığa el koyma oranlarının belirgin biçimde yükseldiğini ileri sürüyoruz. Tarıma ilişkin bölüşüm göstergelerindeki değişmelerin ve destekleme politikalarına

ilişkin bulgularımızın bu yorumu desteklediğini düşünüyoruz.

V. Burjuvazinin İç Bölünmeleri

İlk aşamada dolaysız üreticilerden el konan artık, burjuvazinin alt grupları arasında yeniden paylaşılır. Mali varlıklar veya yükümlülükler üzerindeki getiri/faiz oranları –ve bu ikisi arasındaki marjlar–, tarımsal olmayan ürünler üzerindeki ticari marjlar ve bunlardaki değişmeleri temsil eden göreli fiyat hareketleri ile mali sistemin vergi, sübvansiyon ve transfer öğeleri tali (ikincil) bölüşüm ilişkilerini belirleyen etkenlerdir. Göreli fiyat yapılarını değiştiren iktisat politikalarından başlıcalarına örnek olarak (Tablo 2'de 4a/4b, 5a/5b, 9a/9b mal gruplarını etkileyen) döviz kurları, (3. grubu etkileyen) KİT fiyatları ve (4a/4b grubunu etkileyen) ihracat sübvansiyonları gösterilebilir. Faizler ve finans sistemiyle ilgili politikalar finansal getiri oranlarını belirler. Burjuvazinin ikincil bölüşüm ilişkileri içinde farklı ve karşıt konumlarda bulunan ve sözünü ettiğimiz iktisat politikaları öğeleri üzerinde iktidarın karar alma süreçlerini etkilemek ve belirlemek için çekişen alt grupları, sınaî, ticari, mali sermayeden ve rantiyelerden oluşur.

Bu gruplar arasındaki işlevsel ve dolayısıyla kavramsal ayrımlar açık seçik olmakla birlikte, Türkiye ekonomisinin somut koşullarında bunlar iç içe geçmiş durumda olabilirler ve hatta –özellikle rantiyeler için– toplumsal tabakalaşmanın diğer öğeleriyle kaynaşma durumları da gözlenebilir. Farklı işlevleri birleştiren grupların tipik örneği, holding türü örgütlenmeye yönelmiş sermaye gruplarıdır. Bunlar, bilindiği gibi, bir yandan farklı sektörlerde yatay yayılmaya yönelir; diğer yandan da üretim, (ihracat/ithalat dâhil) pazarlama ve bankacılık işlevlerini dikey bir biçimde bünyelerinde birleştirebilirler. Böyle durumlarda sınaî, ticari, mali sermaye arasındaki ayrımlar fiilen anlamını yitirir. Rantiyelere gelince, bunların, ara tabakaları (özellikle profesyonel gruplar ile bürokrasinin üst katmanlarını) ve müteşebbis burjuva ailelerinin ("tüketici") bireylerini de içeren heterojen bir grup oluşturduğu açıktır. Yine de, ileride tartışacağımız üzere, rantiyelerin ekonomik bakımdan anlam taşıyan bölümünün göreli olarak küçük ve daha homojen bir grup olduğu tahmin edilebilir.

Bu gözlemlere rağmen, (özellikle holding türü dikey entegrasyon çerçevesi içinde) sözünü ettiğimiz gruplar arası iç içeliğin kapsamı fazla abartılmamalı. Bir örnek olarak Türkiye'de özel bankalarla holdingler arasındaki ilişkiyi verelim: 1987'de ülkede faaliyet gösteren 26 özel ve yerli bankanın 15'i, on iki sermaye grubu tarafından denetlenmekteydi[21]. Bu, bir yandan sınaî ve ticari burjuvazinin belli bir kesiminin bankacılık faaliyetlerini geniş ölçüde denetim altında tuttuğunu göstermektedir; öte yandan da iş âleminin çok geniş bir kesitinin bankacılık sektörü üzerinde mülkiyete dayalı herhangi bir kontrol icra edemediği gerçeğini ortaya koymaktadır. Benzeri bir gözlem ithal girdileri ticari sermaye (ithalatçılar) tarafından karşılanan; ürünlerinin ihracatı ise yine 15-20 sermaye grubunun kontrol ettiği ihracatçı sermaye şirketlerinden geçirilerek pazarlanmak zorunda kalan tipik sanayici için de yapılabilir. Bu bağlamda ilişkileri karmaşıklaştıran bir diğer durum, burjuvazinin değişen ekonomik koşullar karşısında belli faaliyet alanlarından veya işlevlerinden diğerlerine geçebilme esnekliğinin de çeşitli sermaye grupları için farklı olmasıdır. Burada da, büyük sermaye gruplarının orta boyutlu ve (özellikle sabit ve üretken sermayeye kaynak bağlayarak) uzmanlaşmış iş adamlarına göre daha büyük bir esneklik gösterdikleri tahmin edilebilir.

Dolayısıyla, Türkiye burjuvazisinin sosyoekonomik anatomisinin derinlemesine incelenmesi, bu sınıfın alt grupları arasındaki bölüşüm karşıtlıklarını kavramanın ön koşulu olarak karşımıza çıkıyor. Bu tür bir inceleme elimizde olmadığı için sınaî, mali, ticari sermaye ile rantiyelerin göreli ekonomik durumlarındaki değişmeleri yansıtan bazı nicel göstergeleri incelemekle yetineceğiz.

Bulgularımız, sınaî artığın iç dağılımında 1980'li yıllarda faiz ödemelerinin vergiden önceki kârlar karşısında dramatik bir biçimde ilerlemiş olduğunu gösteriyor. 500 Büyük Sanayi Kuruluşu verilerinin ve Eskişehir Sanayi Odası'nın kapsadığı sanayi gruplarında sınaî artık içinde faizlerin payı 1986'da %40-60 arası bir yer işgal etmektedir ve bankalar sistemine daha rahat ulaşabilen büyük şirketlerin orta boylu Eskişehir sanayisine göre daha ağır bir faiz yükü altında oldukları anlaşılmaktadır.[22]

Bu dönüşüme, rantiyelere pozitif reel faiz sunulmasına ilişkin politika kararının ve mevduat/kredi faiz hadleri arasındaki aşırı marjın yol açtığı açıktır. Bu durumun, 1980 sonrası ekonomik modelin sanayi sermayesi tarafından en çok eleştirilen öğesi olduğunu da eklemek gerekir. İzmir Sanayi Odası başkanının faizlerle ücretler arasındaki bir karşıtlık biçiminde formüle ettiği aşağıdaki yakınmalarının bu bakımdan ilginç olduğunu sanıyoruz:

"Maliyetler içinde emeğin payının ham maddeden hemen sonra yer alması gerekir. Doğal durum budur. Ancak şu anda Türkiye'deki işletmelerde faizin maliyet içindeki payı emeğin aldığı payın iki katına ulaştı... Bir işletmede emeğin değeri, finansman değerinin yarısına düştüyse, orada dengesizlik var demektir. Biz sanayiciler, işçinin emeğinden kısıp hayatiyetimizin devamı için para maliyetine ilaveler yapıyoruz. Tek pazarlığımız işçimizle oluyor. Mevduat, faiz, enerji, ham madde fiyatlarıyla pazarlık gücümüz yok... İşverenler zam + faiz kıskacına girmişlerdir. Zamdan ve faizden... kısıntı yapıp işçimize veremiyoruz."[23]

Gayrisafi faizlerdeki büyük artışın yarattığı kazançlar hangi gruplar arasında paylaşılmıştır? 1979-1986 arasında mali kuruluşların GSYİH içindeki payı %1,8'den 2,9'a yükselmiştir. Bulgularımıza göre, bu gelişmeden asıl yararlanan gelir türü, aynı dönemde reel olarak (sabit fiyatlarla) 9,7 misli artan banka kârlarıdır.[24] Öte yandan, banka kârlarını rantiyelere intikal eden faizlerle karşılaştırırsak, rantiye gelirlerindeki artışın daha da hızlı bir tempoyla yükseldiği açıkça ortaya çıkıyor: Vadeli mevduat ile döviz hesaplarından elde edilen faizlerin GSYİH'ya oranı 1979'da yüzde 0,7; 1986'da yüzde 10'dur ve bu iki kategoriden oluşan faiz ödemeleri bu dönemde reel olarak 21 misli artış göstermiştir. Bu hesaplamalara rantiye gelirlerinin pek çok kaleminin ve altın, döviz ve gayrimenkul gibi varlıklar üzerindeki değer artış öğelerinin dâhil olmadığı da açıktır. Kısacası, 1980'li yılların ekonomik ortamından en çok yararlanan grubun rantiyeler olduğunu söylemek bize doğru görünüyor.

Ancak, rantiyeler kimdir? Toplumsal bileşimleri nedir? Bir anlamda bunların "tasarruf edenler" olduğu doğrudur. Resmî ideoloji bu basit gerçeği, "tasarruf edenlerin" herkes, yani "halk" olduğu savına dönüştürerek izlenen politikayı bölüşüm ölçütlerine göre de savunmaya teşebbüs ediyor. Rantiyelerin büyüklüğü ile ilgili tek dolaylı gösterge, bankalar sistemindeki vadeli mevduat hesaplarının sayısıdır. 1986'da bunlar 8 milyona ulaşmakta idi. Ancak, 3 milyon TL'nin altındaki hesaplar toplam hesapların %94,3'ünü oluşturmakta ve toplam vadeli mevduatın sadece %45'i bu küçük hesaplarda bulunmaktadır. Toplam hesapların yalnızca 460.000'i ise mevduatın %55'ine sahip görünmektedir.[25] Tek bir "tasarrufçunun" hesaplarını farklı bankalara yaymasının doğal olduğunu dikkate alırsak ve banka mevduatı dışında plasmanları olan rantiyelerin de 3 milyon TL'yi aşan mevduat sahipleri ile aşağı yukarı aynı olduğunu varsayarsak, ekonomik bakımdan anlamlı olan rantiyelerin yarım milyonu aşmayan bir grup oluşturduğu ve rantiyeleri "halk" ile özdeşleştiren ideolojik savın dayanaksız olduğu sonucuna ulaşırız.

İkincil bölüşüm ilişkileri içinde ticari sermayenin göreli durumuna gelince, eldeki veriler, bulgular 1980'li yıllarda çok aşırı olmamakla birlikte bu grubun da belirgin ilerlemeler gösterdiğini ortaya koyuyor: Ticaretin GSYİH içindeki payı 1979-1986 arasında yüzde 15,3'ten yüzde 17,5'e ilerlemiştir. Ticari marjlarla ilgili genel bir gösterge olarak, GSYİH'nin ticaret kesimiyle ilgili zımni fiyat deflatörü ile toptan eşya fiyatları indekslerinin birbirine bölünmesinden oluşan katsayıyı kullanabiliriz. Bu gösterge de dönem içinde yüzde 12 oranında yükselmiştir. İhracata dönük ticari sermayeye intikal eden artık kategorileri bu hesaplamaların dışındadır. İhracatçılara ödenen vergi iadelerinin toplam sınaî ihracata oranı 1980 ile 1984 arasında %6'dan %16'ya yükselmiştir[26] ve bu sübvansiyon kategorisinin GSYİH'inn %2'sine yaklaştığı tahmin edilebilir[27]. Bunlara özellikle büyük sermaye şirketleri içinde örgütlenen ihracatçılara sağlanan faiz ve vergi sübvansiyonlarını da eklersek, ticari sermayenin göreli durumundaki düzelmenin yukarıda değinilmeyen ek göstergelere işaret etmiş oluruz. Bu dönemde ihracat teşviklerinin sanayiciden ziyade ihracatçıya yönelmiş olduğunu ve bunun da sermaye şirketleri kuramamış sanayicilerin ana şikâyet konularından birini oluşturduğu ayrıca belirtilmelidir.

Tablo 2'nin ticari marjları ilgilendiren göreli fiyat çerçevesi, ticari sermayenin diğer sermaye gruplarından (özellikle sanayi sermayesinden) bağımsız bir konumda olduğu varsayımına dayanmaktaydı. Tarımsal destekleme ve döviz kuru politikaları, ithalat üzerinde fiyat kontrolleri, doğrudan dış ticarete giren kamu kuruluşlarının rolleri ve yerleri, ihracatçı ile üretici arasında ayrım yapan sübvansiyon sistemleri ticari burjuvazinin sermayenin diğer alt kesimleri karşısındaki göreli durumunu belirleyen politika öğeleridir. 1980'li yıllarda bunlarla ilgili uygulamaların kuşbakışı gözden geçirilmesi, yeni politikaların hemen hemen tüm alanlarda ticaret sermayesi lehine özellikler içerdiğini ortaya koyuyor. Bu konuda tek çekinceyi, 1978-1979'un kıtlık ve aşırı enflasyon koşullarında ticari stoklardan elde edilen yüksek (karaborsa) kazançlara ilişkin olarak ortaya atmak mümkündür. Ancak bu iki yıla ilişkin olağanüstü koşulları 1960'lı ve 1970'li yıllar için genellemek kanımızca doğru değildir. Önceden de tartıştığımız gibi, ticari kârlara belli bir "rantlar" kuramı açısından, bakmak bu dönemin genel (ve normal) koşullarına ilişkin yanlış ve çarpık bir bakışı yansıtmaktadır. Bizim göstergelerimiz, 1979'un olağan dışı kriz koşullarıyla karşılaştırıldığında dahi ticari kârların 1980'li yıllarda göreli olarak ilerlemiş olduğunu gösteriyor.

Sosyal sınıflaşma şemamızın üç ara tabakası olan bürokrasi, profesyonel gruplar ve kentsel "marjinallere" gelince, bunlardan sadece devlet memurlarının göreli durumlarına ilişkin veri sağlayabiliyoruz. Milli gelir serileri memur maaşlarının tarım dışı GSYİH'deki payının 1976 ve 1979'da %15,8 ve %15,3'ü oluşturduğunu ve bu oranın 1986'da %7,2'ye kadar düştüğünü gösteriyor. Memur başına düşen ortalama maaşlara ilişkin kaba bir tahmin aynı dönem içinde reel olarak %50'lik bir gerileme ortaya koyuyor[28].

VI. Son Gözlemler ve Tartışmalı Sorunlar

Bu incelemenin önceki kesimlerinde 1980'li yıllarda gelir dağılımında meydana gelen değişmelerin niteliğini ve boyutlarını ortaya koymaya çalıştık. Bu dönemde ekonomiye egemen olan düzenleme modelinde bir dönüşümün söz konusu olduğu ve bu nitel değişmenin en önemli öğelerinden birinin de bölüşüm ilişkilerinde meydana geldiği açıktır. Bu derecede derine giden değişmelerin bu kadar kısa bir süre içinde meydana gelmesi çok istisnaîdir. Bölüşüm ilişkilerinin bu boyutlarda ve bu derinlikte değişmiş olması, doğal olarak, ekonomide kaynak dağılımı mekanizmalarını, birikim biçimini ve büyüme patikasını temelden etkileyecektir. Daha geniş bir incelemeyi gerektiren bu sorunların

tartışılması bu yazının kapsamı dışına çıkıyor.[29]

Aynı derecede önemli ve belki de daha ilginç bir diğer inceleme alanı, bölüşüm değişmelerinin "toplumsal" (daha doğrusu "sosyolojik"), siyasi ve ideolojik yansımalarını içerebilir. Ampirik bulgularımız, ana çizgileriyle, geçtiğimiz on yıl içinde genel olarak emeğin göreli ekonomik durumunun, genel olarak sermayeye karşı temelden bozulmuş olduğunu; ayrıca, Türkiye toplumunun egemen sınıflarının iç dengelerinde de önemli değişikliklerin meydana geldiğini gösteriyor. Bu tür dönüşümlerin tüm boyutlarını ve sonuçlarını kavramaya çalışan sosyal bilimcinin sadece ekonomik çözümlemeyle yetinmesi imkânsız olsa gerektir; disiplinler arası bir yaklaşımın üstünlüğü herhalde tartışılmazdır.

Reel gelirleri baskı altına alınan işçi ve köylülerin uyum ve savunma mekanizmalarını örnek gösterebiliriz. Bu tür mekanizmalardan bazılarının dar anlamda "iktisadi" sayılabileceği açıktır: Daha önce tartıştığımız "ticaret hadlerindeki bozulmaya karşı köylünün üretimi artırıcı tepkisi" örneğinde olduğu gibi... Ancak, iktisatçının geleneksel analiz araçlarıyla kavranamayacak daha karmaşık uyum ve savunma mekanizmaları da söz konusudur: Geniş ailenin kırsal ve kentsel mensupları arasında yeni bağlar oluşmaya başlayabilir. Emek, gelir ve servet aile içinde yeniden dağıtıma tabi tutulabilir. Kent ailesi içinde yürütülen üretim faaliyetlerinin kapsamı, hatta niteliği değişebilir. Genç kuşaklar resmî eğitimden daha erken yaşlarda çekilerek aile gelirine katkı yapmaya başlarlar ve marjinal sektöre kaymalar artar. Özellikle 1986-1987 yıllarında farklı (ve "yoz") bir popülizmin kent ve gecekondu hayatında meydana getirdiği yenilikler tabloyu daha da karmaşıklaştırır. Ücretlerin aşınması devam ederken gecekondulara tapu tahsisi belgeleri dağıtılır; artan belediye hizmetleri götürülür; imar yasakları gevşetilir ve bütün bunların sonunda kentli emekçilerin bir bölümüne olağanüstü kentsel rantlar intikal edebilir. Bilinçli bir politika yönelişini[30] yansıtan bu dönüşümlerin, diğer bölüşüm değişmeleriyle birleşmesi sonunda ücret, aile refahının ana belirleyicisi olmaktan çıkabilir ve reel ücret hareketleri kent emekçileri nezdinde beklenen siyasi tepkilere yol açmayabilir.

Bu dönüşümlerin kültürel ve ideolojik yansımaları, işçi sınıfının yeni bir kentsel kültür geliştirmeye başladığı 1970'li yıllarla büyük farklılıklar göstermektedir. Önceki dönemde kentli emekçiler için "işçi, sigortalı ve sendikalı" olmanın sadece maddi avantajlar değil, belirgin sosyal prestij öğeleri de taşıdığı söylenebilir. Yıllık tatil alışkanlıkları, yeni içerikli kadın erkek ilişkileri, kent hayatının üretim dışındaki faaliyetlerine katılmalar ve genç emekçi kuşakların artan oranlarda yüksek eğitim olanakları bulmaları bu "yeni kentsel kültür"ün parçalarını oluşturmaktaydı. Tüm bu eğilimlerin tersine döndüğü son yıllar, kent emekçilerinin saflarında "politikadan kopma, dine dönme ve başıboşluk" eğilimlerinin de yaygınlaştığı yıllar olmuşsa, bu dönüşümleri "izlenimsel" düzey içinde değil, belli nedensellik ilişkilerine yönelen bilimsel bir yönelişle kavramaya çalışmamız gerekecektir.

Aynı dönüşümlerin siyaset düzlemine yansıması da son derecede karmaşıktır: Beynelmilel mali çevreler, bir IMF/Dünya Bankası platformu ile 1987 seçimlerini kazanan ANAP zaferinden duydukları kıvancı saklamıyorlar. Aşağı yukarı tamamen ekonomik ve sosyal politika konuları etrafında dönen (ve yürürlükteki ekonomik modelin bütün muhalif partiler tarafından eleştirildiği) bir seçim kampanyası sonunda sadece %36 oy alan bir iktidarın ne derecede "muzaffer" sayılabileceği herhalde tartışmalıdır. Ancak, seçimlerin iktidara karşı yığınsal bir işçi-köylü tepkisi getirmediği de ortadadır. Sonuçlar belki belli ölçülerde 1986-1987 yıllarının "yoz popülizmi"ne bağlanabilir; belli

ölçülerde de 1980'li yıllarda burjuvazinin ve "devlet"in ekonomik ve sosyal konularda birlikte örgütledikleri ideolojik saldırının emekçi sınıfların bilinçlerinde önemli mevziler kazanmış olmasıyla açıklanmalıdır. 1980-83 yıllarının askerî rejiminin burjuvazinin ekonomik programına nasıl olup da tümüyle angaje olduğu hususu ayrı bir konudur. Tüm bu sorunlar sosyal bilimciler için çekici ve bakir inceleme alanları oluşturmalıdır.

Bu bağlamda 1980'li yıllar, belki de, burjuvazinin sınıf çıkarlarının kısmî çıkarların önüne geçtiği bir dönem olarak nitelendirilecektir. Bu dönemin genel olarak sermaye lehindeki yönelişi, burjuvazinin tüm alt grupları tarafından doğru olarak algılanmış; dolayısıyla hem askerî rejim, hem de ANAP iktidarlarına bu sınıf tarafından verilen desteğin arkasındaki rasyoneli oluşturmuştur. Sermayenin alt grupları arasındaki çıkar çatışmaları açısından 1980 sonrası, bu incelemede göstermeye çalıştığımız gibi, tarafsız kalmamıştır. Ancak burjuvazi, bu ikincil bölünmeleri lâyık oldukları yerde, yani ikincil planda değerlendirmiş; genel modele verdiği desteği bu nedenlerle geri çekmeye –en azından 1987 sonuna kadar– yönelmemiştir. 1980'li yıllar, bu nedenlerle, burjuvazinin sınıf bilinci bakımından belli bir olgunlaşmaya ulaştığı bir dönem olarak da algılanabilir.

Burjuva ideolojisinin "rantiye ve tüketici" diyebileceğimiz (ve "müteşebbis" tavırlarıyla zaman zaman çelişmesi doğal olan) bir türü, bu dönemde Batı hayat tarzlarına ve tüketim normlarına özenen profesyonel gruplar içinde bir hayli yaygınlaşmıştır. Bu ideolojik tavır, korumacılık ve müdahaleciliğin herhangi bir biçimde ön plana çıktığı bir politika modelini şiddet ve nefretle reddeder. Bu görüşlerin bazen belli bir "sol" söylem içinde de ön plana çıkması; hatta yer yer sosyal demokrat akım içinde de etkili olması, "liberal sol" diye adlandırılan akımla burjuva ideolojisinin "tüketici/rantiye" varyantı arasında yakın bir akrabalık olduğunu telkin ediyor. Bu yeni tavırlar, 1980 modeline karşı sosyal demokrat alternatiflerin oluşturulmasını köstekleyen engellerden biri olarak da değerlendirilmelidir.

Bütün bunlar, geleneksel iktisatçının formel, uzmanlaşmış ve dar ufuklu bakış tarzlarının; hatta "politik iktisat" yaklaşımlarının dahi yetersiz kalacağı bir dizi sorunun var olduğunu gösteriyor. Kanımızca ancak farklı sosyal bilimleri kucaklayan disiplinler arası bir iş birliğinin verimli sonuçlar vereceği bir "araştırma gündeminin" zamanı gelmiştir. Türkiye'nin 1980'li yıllarda yaşadığı serüvenin sancılarını çekmiş bilim çevrelerinin böyle bir iş birliğini er geç gerçekleştireceğini umuyoruz. Bu yaklaşımla başlatılan araştırmaların Türkiye sınırlarını aşan bir önem taşıyacağını da tahmin edebiliriz.

Kaynakça

Akgüç, O. (1987) *Türkiye'de Bankacılık*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 100 Soruda Dizisi.

Altan, F. (1987) "Tarımsal İşletmelerin Yeniden Tabakalandırılması üzerine Bir Deneme", *11. Tez*, Kasım, No: 7.

Boratav, K. (1972) "Küçük Üreticilikte Bölüşüm Kategorileri", *SBF Dergisi*, Aralık.

- (1980) *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Ankara, SBF Yayını.

- (1986) "Stabilization and Adjustment Policies and Programmes", *Country Study 5: Turkey*, Helsinki, WIDER.

- (1987a) "Türkiye'de İmalat Sanayiinin AET'deki Geleceği Açısından Uluslararası Ücret ve Emek Verimi Karşılaştırmaları", *1987 Sanayi Kongresi Bildirileri*, Ankara, Makine Mühendisleri Odası.

- (1987b) "Birikim Biçimleri ve Tarım", *11. Tez*, Kasım, No: 7.

- (1987c) "İthal İkamesi ve Gelir Dağılımı", *Kriz, Gelir Dağılımı ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu*, İstanbul, Kaynak Yayınları.

Celasun, M. (1986) "Income Distribution and Domestic Terms of Trade in Turkey, 1978-1983", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 13/1-2.

Doğruel, F. ve Doğruel, A.S. (1987), "Çukurova Bölgesinde Tarımsal Üretimin Finansmanı ve Küçük Üreticilik", Adana, (teksir).

Eskişehir Sanayi Odası (ESO) (1985, 1987), "Finansman Anketi Sonuçlan", *ESO Bülteni*, 1.2.1985, Kasım 1987.

Ersel, H. ve Temel, A., (1986), "Türkiye Ekonomisinin 1980-Sonrası Dış Satım Başarımının Değerlendirilmesi", *Toplum ve Bilim*, No: 27.

Özmucur, S., (1987), *Milli Gelirin Üç Aylık Dönemler İtibariyle Tahmini, Dolarla İfadesi ve Gelir Yolu ile Hesaplanması*, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası yayını.

Özötün, E., (1987), "1986 Yılında 500 Büyük Sanayi Kuruluşunun Ülke Ekonomisinde Yarattıkları Katma Değer ve Dağılım", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, 15 Ekim, No: 260.

Türkiye Bankalar Birliği (TBB) (1987 ve çeşitli yıllar), *Bankalarımız*, Ankara.

Tarımsal Fiyatlar, İstihdam ve Köylülüğün Kaderi[1]

Samir Amin 2003'te yayımlanan bir makalesinde, üçüncü dünya tarımı ile Batı'nın kapitalist tarımı arasındaki astronomik verim farklarına işaret ettikten sonra, olası sonuçları tartışıyor: "*Bugünün üç milyar köylüsünün pazara sunduğu gıda ürünlerinin otuz milyon modern çiftçi tarafından üretileceği düşünülebilir. Böyle bir seçeneğin gerçekleşmesi için... verimli toprakların önemli bir miktarının şimdiki köylülerin elinden alınması; yeni kapitalist çiftçilere transfer edilmesi;... milyarlarca rekabetçi olmayan üreticinin... kısa bir tarih dilimi içinde ortadan kaldırılması"* gerekecektir. Ve soruyor: "*Bu milyarlarca insana ne olacak?"*[2]

İlk bakışta abartılı görünse dahi, bu "felaket senaryosu"nun ciddiye alınması gerektiğini düşünüyorum. Ancak, hatırlatmak gerekir ki bu türden bir dönüşümün gerçekleşmesi için üçüncü dünya tarımında üç ön koşulun tamamlanması gerekiyor: Olağanüstü desteklere dayalı metropol tarım ürünleri ithalatına tam olarak açılmak; ulusal tarımsal piyasalarda tüm desteklemelere, kamu müdahalelerine son vermek ve tarımsal arazilerde sınırsız metalaşma, yani yabancı sermaye için de alım-satım serbestîsi...

Bu çalışma Türkiye verilerine bakarak Samir Amin'in sorunsalına iki doğrultuda ışık tutmayı hedefliyor: Birincisi, sanayi sektörü fiyatlarına göre tanımlanan tarımın iç (net trampa) ticaret hadlerinin (TİTH'nin)[3] ve tarıma ait bazı göreli fiyatların seyri; ikincisi ise tarımsal istihdamda gözlenen değişiklikler... Bu iki alandaki değişimleri belirleyici etkenler olarak farklı dönemlerde tarıma dönük politikalar, daralma/kriz konjonktürleri, uluslararası ticaret hadleri ve sektörel verim hareketleri üzerinde duruluyor.

Kavramsal düzlemde zorunlu bir ilk-açılım gerekiyor: Herhangi bir tarımsal (veya tarıma dayalı) ürünün nihai fiyatını tüm bileşenlerine ayırdığımızda, pazarlama zincirinin çeşitli halkalarında yer alan aktörlerin katma değer veya maliyet/girdi öğeleri olarak bir birim pazarlanan üründen aldıkları paylar ortaya çıkmış olur. Bu tür bir şemanın paylaşım oranlarının nicel olarak belirlenmemiş olduğu durumlarda dahi, pazarlama zincirinde karşı karşıya gelen aktörleri doğrudan ilgilendiren fiyatların (fiyat makaslarının) zaman içinde seyri, bu aktörler arasındaki bölüşüm ilişkilerinin **hangi doğrultuda,** hangi aktörün lehine, hangisinin aleyhine ve **ne kadar değiştiğini** ortaya koyar. Farklı bir ifadeyle, **ana bölüşüm şeması bilinmeden,** pazarlama ilişkileri içinde meydana gelen **bölüşüm değişimlerini** doğrultu ve oransal olarak belirlemek mümkün olur.

TİTH bu türden bir bölüşüm **değişimini** ortaya koyan istatistiki bir göstergedir ve bir başlangıç yılına göre çiftçinin **eline geçen** fiyatlardaki değişmeler ile çiftçinin **ödediği** fiyat hareketleri arasındaki oranın (tercihen endeks değeri olarak) ifadesidir. En bütüncül düzlemde sözü geçen iki fiyat dizisi olarak tarım ve sanayi sektörlerine ait fiyat hareketlerini temsil eden zımni sektörel deflatörler kullanılır. Bölüşüm ilişkileri açısından TİTH'nin seyri, piyasaya dönük küçük üreticiliğe ("küçük meta üretimi"ne) dayalı bir tarımsal yapıda, dolaysız üreticinin (köylü/çiftçinin) **geriye dönük** piyasa bağlantıları aracılığıyla "sıkıştırılma" (daha doğrusu **sömürülme**) derecesindeki **değişmenin doğrultusunu ve büyüklüğünü** ortaya koyar. Daha somut olarak, pazarlanan birim ürün içinden çiftçinin/köylünün eline geçen gayrisafi üretim değeri ile tarımsal olmayan üretim giderleri (ve "tüketim fonu") arasındaki marjda meydana gelen değişmeleri TİTH temsil eder.[4]

Türkiye'de Tarımın İç Ticaret Hadleri

Tablo 1'in ilk sütunu Türkiye'de 1968-2007 yıllarına ait TİTH'nin seyrini, seçilmiş yıllara odaklanarak ve dünya ticaretinde tarımsal ürünlere ait ticaret hadleri (DTTH) ile birlikte sunmaktadır. 1968-1992 arasında içerilen yıllar, Türkiye ve dünya ticaret hadleri serilerinden herhangi birisinin dip ve zirve noktalarıdır. Daha yakından mercek altına alınacağı için 1997 sonrası kesintisiz kapsanmaktadır.

Tablo 1: Dünyada ve Türkiye'de Tarımsal Ticaret Hadleri, Endeksler

Yıllar	Türkiye	Dünya
1968	100,0	100,0
1974	127,6	176,9
1978	131,0	106,3
1988	70,0	69,6
1992	77,6	58,0
1997	100,7	72,4
1998	126,3	65,3
1999	109,3	55,4
2000	102,3	55,2
2001	78,6	55,0
2002	78,6	57,6
2003	89,9	60,3
2004	91,8	62,6
2005	82,7	66,6*
2006	77,1	70,8*
2007	82,6	---
Yıllık değişim,%	Türkiye	Dünya
1. dönem: Yükseliş	2,99	9,03
2. dönem: İniş	-3,70	-5,20
3. dönem: Yükseliş	4,68	0,89
4. dönem: İniş	-3,47	-6,91
5. dönem: Yükseliş	---	4,48

Not: Dönem yıllık değişim ortalamaları Türkiye ve dünya için farklı tarihleri kapsıyor. İlk zaman dilimi Türkiye'yi, ikincisi dünyayı kapsamak üzere: 1.dönem: 1968-1978 ve 1968-1974; 2. dönem: 1978-1988 ve 1974-1986; 3. dönem: 1988-1998 ve 1986-1997; 4. dönem: 1998-2007 ve 1997-2001; 5. dönem (sadece dünya için): 2002-2006.

Serinin tümüne baktığımızda Türkiye'de yaklaşık kırk yıllık TİTH hareketlerinde kabaca, onar yıllık dört dönem gözleniyor. Tablo 1'in son sıraları, bu dönemlerin başlangıç-bitim yılları arasındaki ortalama, değişim oranlarıyla (ve aşağıda incelenecek olan DTTH'ye ait dönemlerle birlikte) sunuyor. İstatistiklerin telkin ettiği dönemleştirmenin iktisat politikaları farklılaşmaları ile çakışması, TİTH hareketlerinin ardında yatan etkenler açısından aydınlatıcıdır.

1968-1978, TİTH için toplamda yüzde 31'lik bir artış içeren ve ortalama yıllık yüzde 3'lük bir yükselme dönemidir.[5] Bu eğilimin 1960'lı yıllarla birlikte başladığı biliniyor[6]. Kapsamı ve boyutları giderek genişleyen destekleme politikalarının, bu dönemin belirleyici özelliklerinden biri

olduğuna dikkat çekelim.

Tarım ve sanayi kesimlerinin asimetrik fiyatlama davranışlarının bir sonucu, ekonomik/finansal kriz ve talep daralması konjonktürlerinde TİTH'nin gerilemesidir.[7] 1979-1980 kriziyle başlayan "şok tedavisi", 12 Eylül rejimi ve "Özal'lı yıllar" ile süregelen on yıllık bir dönem içinde (1978-1988), TİTH'de yıllık ortalama yüzde 3,7'lik ve toplamda yüzde 46,6'lık bir aşınma gerçekleşmiştir. Bu, tarımsal fiyatlarda büyük buhran yıllarında dahi gözlenmeyen boyutta bir çöküntü anlamına gelir.[8]

1989'da işçi hareketleriyle başlayan, ANAP hükümetlerinin referandum/seçim yenilgileri ve popülist politikalara kısmi dönüşler yapan koalisyon hükümetleri ile süregelen on yıllık bir dönem, TİTH'nin yıllık ortalama yüzde 4,7'lik ve toplamda yüzde 80,4'lük yükselmesine tanık olmuştur. 1989-1993 yıllarını kapsayan bir düzelmenin ücretler için de söz konusu olduğunu; ancak o dalganın 1994 kriziyle birlikte son bulduğunu biliyoruz. TİTH de 1994'te yüzde 11,3 oranında gerilemiş; ancak sonraki dört yıl boyunca kesintisiz yükselerek 1998'de sonraki yıllar boyunca aşılamayacak olan zirve noktasına ulaşmıştır.

1994'ü izleyen, bir yıllık bir stand-by anlaşmasından sonra iki buçuk yıl boyunca Türkiye'de iktisat politikaları IMF'den bağımsız olarak belirlendi. 1998 Haziranında IMF ile imzalanan bir "Yakın İzleme Anlaşması", bu duruma son verdi. Bu anlaşma beş alanda "yapısal reform" öngörmekteydi ve tarıma dönük politikalar bunlardan birini oluşturuyordu. Bu anlaşmayı 1999 sonunda imzalanan bir stand-by takip etti. Bu tarih sonrasını belirleyen bir dizi stand-by anlaşması, onları tamamlayan mektuplar, belgeler ile Dünya Bankası (DB) ile imzalanan ek düzenlemeler[9], 1998'i izleyen yılları ekonomik ve sosyal konularda bir **IMF/DB rejimi** olarak değerlendirmemize yol açıyor. Bu düzenlemelerin hepsinde tarıma dönük "piyasa dostu" neoliberal politikalar önemli öğeler olarak yer aldı.

Tarıma dönük politikalarda bu değişikliklerin meydana geldiği 1998-2007 zaman dilimi içinde TİTH'de yıllık ortalama yüzde 3,5'lik ve başlangıç/bitim yılları arasında yüzde 35'lik bir gerilemenin gerçekleştiği gözlenmektedir. Bu dönemde de ekonomik kriz TİTH'de yüzde 23'lük bir çöküntüye yol açmıştır. Ancak, 1994 kriziyle önemli bir fark, 2001 krizinin tarımsal fiyatlardaki olumsuz etkisinin geçici **olmamasıdır**. Krizin geçici etkisiyle tarımsal "reformlar"dan kaynaklanan kalıcı etkilerin bir bileşkesi akla gelebilir.

Tarımsal Ticaret Hadleri: Uluslararası Fiyatlar

Tablo 1'in son sütunu dünya piyasalarında tarımın ticaret hadlerini (DTTH'yi) 1968-2006 döneminin Türkiye verilerine göre seçilmiş yılları için sunuyor. Yukarıda TİTH'nin seyri, kapsanan dönemlerdeki iktisat politikaları ve kriz dönemeçleriyle bağlantılar kurarak mercek altına alınmıştı. Bir diğer (ve göreli olarak dışsal) belirleyici olarak DTTH'nin incelenmesi aydınlatıcı olabilir. Ne var ki, tarımın ülke içi (iç) ticaret hadlerinin belirlenmesinde, Türkiye yapısındaki pek çok ülkede göreli olarak dış ticaret konusu olmayan; ancak yerli tarımsal üretim, katma değer ve istihdam açısından ağırlık taşıyan tahıl üretiminin etkisi, tarımsal piyasaların serbestleştiği koşullarda dahi, TİTH ile DTTH hareketleri arasında kopukluk ve uyumsuzluk olmasına yol açabilmektedir. Özellikle DTTH'nin belirgin boyutlarda aşağı seyrettiği dönemlerde, tahıl üreticilerini korumaya dönük politika öncelikleri, TİTH'deki gerilemelere sınır getirmektedir.[10]

Bu gözlem, Tablo 1'in ilk iki sütununu, dönemin tümü için karşılaştırdığımızda ortaya çıkıyor.

1968-2006 yılları arasında TİTH'nin yıllık değişimi %-0,7; DTTH için %-2,2'dir. Otuz sekiz yıllık bir zaman dilimi içinde DTTH'nin TİTH'ye göre daha fazla aşınmış olması, Türkiye'de çiftçiyi dünya fiyatlarında gözlenen eğilimlere karşı koruma mekanizmalarının uzun dönemde etkili olması ile açıklanabilir.

Ne var ki, tablonun tümünden çıkarsanan bu bulgu, alt dönemlere bakıldığında sadece ilk 18-20 yıl için geçerli görünmektedir. Kapsanan dönem kesintisiz incelendiğinde, TİTH'nin iki çıkış, iki inişten oluşan dört dönem (veya her biri bir iniş ve bir çıkıştan oluşan iki çevrim) içerdiği; DTTH'nin ise 2001 sonunda Türkiye'ninkilere ek olarak üçüncü (ve şimdilik "çıkış" aşamasını yaşayan) bir çevrim içine girmiş olduğu ortaya çıkmaktadır. Başlangıç yılını saymazsak, zirve ve dip noktalarını oluşturan yıllar ve dönemlerin uzunluğu bakımından iki seri tam olarak çakışmamaktadır. TİTH ve DTTH verilerinin tümünden çıkarsanan dip ve zirve noktalarının belirlediği dört dönemin içerdiği yıllar ve her döneme ait ortalama değişim oranları Tablo 1'in alt bölümünde sunuluyor.

Görüldüğü gibi, dünya piyasalarında göreli tarımsal fiyatların seyri ile TİTH hareketleri tamamen çakışmamaktadır; ancak, 2001 sonrasını saymazsak, çevrimler arasında belli bir paralellik de geçerli olmaktadır. Uluslararası piyasalarda tüm ham madde (ve tarım ürünü) fiyatları 1973-1974 yıllarında petrol fiyatlarını izleyerek sıçramış; bu iki yıl ertesinde son bulan bu hareket 1968-1974 döneminin DTTH eğilimini de yukarı çekmiştir. Türkiye'de ise bu süreç, hem ihraç edilen tarım ürünü fiyatlarını doğrudan doğruya yukarı çekmiş; hem de istikrarsız siyaset ortamlarının yaşandığı 1975-1978 yıllarında dış ticarete konu olmayan ürünlere (başta hububata) dönük destekleme politikalarının sürdürülmesine dolaylı katkı yapmış olmalıdır.

Uluslararası tarımsal fiyatlarda gözlenen göreli gerileme, böylece, Türkiye'den önce (1975'te) başlamış; 1986'da (yani Türkiye'de Özal'ın katı neoliberal politikalarının son yılı olan 1988'den iki yıl önce) son bulmuştur. 1968-1986/1988 yıllarını kapsayan bu ilk çevrimde TİTH'nin dalgalanması, hem "iniş", hem de "çıkış" aşamalarında DTTH'nin gerisinde seyretmiştir.

Buna karşılık, 1986/1988 yıllarında başlayan ikinci çevrimin "çıkış" döneminde TİTH, DTTH'nin çok üzerinde seyretmiş; 1997/1998'de başlayan "iniş" konjonktüründe ise, bir kez daha, tarımsal fiyatlardaki göreli aşınma Türkiye'de dünyaya göre daha ılımlı boyutlarda seyretmiştir. Arada önemli bir fark vardır: Dünya fiyatlarında bu çevrim, 2001'de başlayan yukarı eğilimli hareketle son bulmuş; Türkiye'de ise çevrimin "iniş" aşaması 2007'de hâlâ sürmekteydi. Bunun sonunda, 1998-2006/2007 yıllarının tümü dikkate alındığında, tarımsal fiyatlar Türkiye'de göreli olarak düşmekte; dünyada ise yükselmektedir. Görüldüğü gibi, son dokuz yıllık bozulma, büyük ölçüde Türkiye'ye özgü etkenlere bağlıdır.

İstihdam Hareketleri ve Emek Verimi

Göreli tarımsal fiyatlarda 1998 sonrasındaki dramatik gerileme, köylü nüfusun bir bölümünün üretimden (giderek topraktan) kopmasına yol açtı mı? Bu sorunun biraz dolaylı bir yanıtını (fiyat hareketlerinin bir **sonucu** olarak) istihdam verilerinde arayabiliyoruz.

İstihdam ve üretim hareketlerinin bileşkesi, tarımda emek veriminin seyrini de verecektir. Bu bulgu, sanayi kesiminin emek verimi hareketleriyle birlikte incelendiğinde, (bir sonraki kesimde tartışılacağı gibi) TİTH'yi etkileyen bir **neden** olarak da dikkate alınabilir.

İstihdam ve verim hareketlerini birlikte ortaya koyan Tablo 2, 1980 ile 1999 arasında tarımsal

istihdam düzeyinde, verilerin güvenilirliğini kuşkulu kılan dalgalanmalar bir yana bırakılırsa, fazla değişme olmadığını gösteriyor. Sonraki sekiz yıl ise, Türkiye tarımında dramatik bir istihdam aşınmasının meydana geldiğini ortaya koyuyor. Tablonun türetildiği verilere göre, iki tarih arasında 3 milyonu aşkın insan tarımsal üretimden kopmuştur. Bu, yüzde kırka yaklaşan bir gerileme anlamına geliyor.[11]

Tablo 2: Tarım ve Sanayide İstihdam (İST) ve Emek Verimi (EV), Endeksler

Yıllar	Sanayi İST	Sanayi EV	Tarım İST	Tarım EV	EV Tarım/Sanayi
1980	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1988	118,6	147,7	92,1	123,4	83,5
1992	133,9	161,9	95,2	121,8	75,3
1997	156,5	187,4	92,6	127,6	68,1
1998	157,6	189,8	94,5	135,5	71,4
1999	157,5	180,4	99,0	122,9	68,1
2000	169,2	178,1	86,7	145,7	81,8
2001	166,6	167,3	90,3	130,8	78,2
2002	173,5	175,7	83,2	151,6	86,3
2003	170,4	192,9	80,0	153,9	79,8
2004	176,8	203,3	82,6	152,0	74,8
2005	190,0	201,4	72,5	183,0	90,8
2006	182,7	225,0	63,8	214,0	95,1
2007	183,7	235,9	62,5	202,3	85,7
Yıllık değişim, %					
1980-2007	2,48	2,59	-1,22	2,36	-0,22
1980-1988	2,44	5,06	-0,70	2,05	-2,86
1988-1998	2,93	2,44	-0,12	1,36	-1,10
1998-2007	1,93	1,95	-4,73	5,67	2,64

Türkiye ekonomisinin aşırı şişkin tarımsal nüfus barındıran yapısal çarpıklığı öteden beri dikkat çekmekteydi. Tarımsal istihdamın 7-8 yılda üç milyon civarında daralmasını, bu çarpıklığın "gecikmiş, hızlı" bir düzelmesi olarak yorumlamak doğru mudur? Yoksa, Samir Amin'in öngörüsü doğrultusunda, köylülüğün piyasanın ve kapitalizmin vahşi süreçleri tarafından hızla tasfiyeye uğraması mı söz konusudur? 1998-2007 arasında geniş anlamda işsiz sayısının[12] 2,3 milyon arttığını; işgücüne katılma oranının yüzde 53'ten yüzde 48'e düştüğünü; kırsal kesimde tarım dışı faaliyetlerde "çalışanlar"ın (2006'ya kadar) yüzde 23 oranında artmış görünerek 3,8 milyon kişiye ulaştığını dikkate alalım. Ortaya çıkmaktadır ki, köylülüğün hızlı bir tempoyla başlayan tasfiyesine, artan işsizlik ve çok sayıda insanın işgücü piyasalarının dışına kayması refakat etmektedir. Dinamik bir büyüme sürecinin altyapısını oluşturacak yapısal bir düzelme olduğunu ileri sürmek, ancak kaba burjuva iktisadının pembe renkli atgözlükleri ile mümkün olabilir.

Tarımsal istihdamda 1998 sonrasında gözlenen hızlı düşmenin bir sonucu, emek veriminin de çarpıcı bir tempoyla yükselmesidir. Tablo 2'nin son iki sütunu ve en alttaki dört sırası bu bilgiyi sunuyor. Görüldüğü gibi, tarımda emek verimi artışları ilk üç dönem boyunca ılımlı ve giderek düşen bir tempoyla sanayideki emek veriminin gerisinde seyretmiştir. 1998-2007 döneminde ise tarımsal

verim, yılda yüzde 6'ya yaklaşan bir büyüme hızına ulaşmış; ilk kez sanayi kesiminin önüne geçmiştir.

Bu olgunun ardında tarımsal hasılaya ilişkin bir dinamizm değil, **sadece** istihdam azalması yatmaktadır. Millî gelir verilerinden elde edilen sabit fiyatlarla **tarımsal katma değerin yıllık ortalama artış hızı**, Tablo 3'teki ilk üç dönem boyunca fazla değişmemiş; emek veriminin yükseldiği 1998-2007 döneminde ise aşağı çekilmiştir.[13] Tarımdaki emek fazlasının önemli bir bölümünün üretimden koparılmasına yol açan süreç, toprak verimi ve katma değer büyüme hızları yükselmeden, sadece işsiz kitleleri artıracak biçimde gerçekleşmektedir.

Çift Verim Faktörlü Ticaret Hadleri

Tarım ve sanayi sektörleri arasındaki göreli fiyat hareketlerinin (TİTH'nin) tamamen bölüşüm değişmeleri olarak yorumlanması için sektörel verim hareketlerinden arındırılması gerekir. Tarım sektörünün, sanayiye göre verimliliği artmışsa ve iki sektör arasında fiyatlama davranışları farklı değilse, TİTH'nin artan verimlilik nedeniyle düşmesi normaldir ve bu değişmenin tarım aleyhine bir bölüşüm değişmesi olarak görülmemesi gerekir. TİTH hareketlerine bu düzeltmenin "yedirilmesi" söz konusu olduğunda pratik zorunluluklar ve (kanımca) kuramsal gerekçeler ilgili iki sektöre ait **emek** verimlerinin (EVt ve EVs'nin) karşılaştırılmasını daha uygun kılıyor. Çift Verim Faktörlü Ticaret Hadleri (ÇVFTH) kavramı bu amaçla oluşturuluyor ve ÇVFTH = TİTH * (EVt/EVs) olarak tanımlanıyor.[14] Sözü geçen düzeltmeyi içerdiği için ÇVFTH'nin seyrini "saf" (sektörler-arası verim hareketlerinden arındırılmış) bir bölüşüm göstergesi olarak yorumlamak mümkün olur. Tablo 3, Tablo 2'nin verilerini kullanarak kapsanan dönem ve yılların ÇVFTH değerlerini veriyor.

Tablo 3: Tarımın Ticaret Hadleri: Net Trampa (NTTH) ve Çift Verim Faktörlü (ÇVFTH), Endeksler

Yıllar	NTTH	ÇVHTH
1980	100,0	100,0
1988	72,9	60,9
1992	80,7	60,7
1997	104,8	71,4
1998	131,3	93,8
1999	113,7	77,5
2000	106,4	87,1
2001	81,7	63,9
2002	81,8	70,6
2003	93,5	74,6
2004	95,5	71,4
2005	86,1	78,2
2006	80,2	76,3
2007	85,8	73,6
Yıllık değişim, %		
1980-2007	0,21	0,00
1980-1988	-2,19	-5,05
1988-1998	4,68	3,57
1998-2007	-3,47	-0,80

Not: ÇVHTH endeksi = (Tablo 2, son sütun * NTTH) /100

Görüldüğü gibi, 1980-2007 döneminin tümü ve belirlenen ilk üç alt dönem için, ÇVFTH'nin seyri, TİTH (yani NTTH ile) karşılaştırıldığında, tarım açısından **daha olumsuz** çıkmaktadır. 26 yıllık dönemin tümünde TİTH'de görülen ılımlı düzelme, ÇVFTH'ye göre ortadan kalkıyor. 1980-88 yıllarında TİTH'deki aşınma, sektörel verim etkenlerinden arındırıldığında, (yani ÇVFTH'ye göre) dramatik bir çöküntüye dönüşüyor.

Yorumlayalım: Verim hareketleri sektörel fiyatlara aynı oranda yansımış olsaydı, tarımsal göreli fiyatların **yükselmesi** gerekecekti. Gerçekte ise, göreli fiyatlardaki bozulma, tarımdaki verim hareketlerinin sanayiden daha yavaş seyrine **rağmen** gerçekleşmiştir. Bu, tarım aleyhine "saf" bir bölüşüm bozulması anlamına gelir. 1988-1998 yıllarında göreli fiyatlarda tarım lehine bir **düzelme** gerçekleştiği doğrudur. Ancak, bu düzelmenin kabaca dörtte biri "saf" bölüşüm etkenlerinden değil, tarım kesiminin sanayi gerisinde seyreden verim artışlarının fiyatları yukarı çekmesinden kaynaklanıyor.

1998-2007 dönemine gelindiğinde, Tablo 2'de gözlenen "istisnai" koşulların göreli fiyat hareketlerine yansıması söz konusudur. Tarımsal verim artışları (istihdamdaki çarpıcı gerilemenin etkisiyle) sanayinin önüne geçmiştir. Göreli tarımsal fiyatların bu etken nedeniyle gerilemesi, yani TİTH'nin düşmesi doğaldır. Bu beklenti gerçekleşmiştir; ancak, verim etkenlerinin giderildiği ÇVFTH göstergesi kullanıldığında, tarım kesiminin yıllık ortalama yüzde 0,8'lik "saf" bir bölüşüm bozulması ile de karşı karşıya olduğu ortaya çıkmaktadır. Tipik bir örnek, üretimdeki büyük oranlı bir gerilemeye bağlı fiyat düzelmelerinin (TİTH'de yüzde 7'lik bir artışın) gerçekleştiği 2007'dir. Tarımsal emek verimindeki düşmeden arındırıldığında, aynı yıl "saf" bölüşüm göstergesi (ÇVFTH) yüzde 3,5 oranında tarım aleyhine seyretmiştir.[15]

İleriye Dönük Bağlantıların İzini Sürmek

Küçük üreticinin piyasa ilişkileri içinde yerel ve uluslararası sermaye tarafından "sıkıştırılma" ve sömürü derecesindeki değişmeleri incelemek için, TİTH göstergesini geliştirmek ve onun temsil ettiği geriye dönük bağlantıları ileriye taşımak; bölüşüm değişmelerini temsil eden göstergeleri çeşitlendirmek gerekiyor.

Bütüncül TİTH göstergesine ilişkin önemli bir düzeltme, tarım sektörünün zımni deflatörü yerine, millî gelir hesaplarında tarımsal gayrisafi hasıladan katma değere geçişte kullanılan girdi bileşimine ait ağırlıkların ve fiyat serilerinin kullanılması olacaktır.[16]

İleriye dönük piyasa zincirlerinde de TİTH benzeri bölüşüm ilişkileri oluşur. Bunlardaki değişmelerin **ürünler** düzleminde incelenmesi doğrudur. Burada **üretici** ile tarımsal ürünlerin pazarlanmasında rol alan **yerli, yabancı ticaret sermayesi** veya tarımsal ham maddeleri kullanan (çoğunlukla çok uluslu) **sanayi sermayesi** arasındaki bölüşüm karşıtlıkları söz konusudur. İç piyasalarda tarımsal (veya tarıma dayalı) ürünlerin nihai fiyatları (pip) ile aynı ürünler için çiftçinin eline geçen fiyatlar (pçift) arasındaki makasın seyri (endeks sayısı olarak pip/pçift) bu bölüşüm ilişkisindeki değişmeyi ifade edecektir. Çözümlemede, üretimle nihai piyasa arasında meydana gelen ve incelenen ikili gruplar dışındaki aktörlere ait maliyet ve ek katma değer öğelerinin (veriler imkân verdiği ölçüde) dikkate alınması gereklidir.

İhraç edilen tarımsal ürünlerde, birim ihraç fiyatının yerli parayla ifadesi (pxTL) ile (pçift) arasındaki makasın seyri (endeks sayısı olarak pxTL/pçift), ihracatçı ticaret sermayesi ile çiftçi arasındaki bölüşüm karşıtlığındaki değişmenin yönünü ve büyüklüğünü ifade edecektir. Bu ilişkinin bir ileri adımı, dış ve nihai (dolarla ifade edilen) piyasa fiyatlarıyla (pd$) çiftçinin eline geçen (dolarlı) fiyat (pçift$) bağlantısı (pd$/ pçift$) ile ifade edilir.

Söz konusu tarımsal ihraç ürününün (bu kez dolarla ifade edilen) birim ihraç fiyatı (px$) ile aynı ürünün uluslararası piyasalardaki fiyatı (pw) arasındaki makasın seyri, ülkenin sözü geçen ürüne ilişkin pazarlık gücündeki değişmeyi ortaya koyabilecek bir gösterge olarak yorumlanabilir. İthalatçı ülkedeki nihai piyasa fiyat ile birim ihraç fiyatı arasındaki makasın (pd$/px$) seyri ise, (yine ek katma değer ve maliyet öğelerindeki değişmeler dikkate alınabildiği ölçüde) ithalatçı ve ihracatçı **ülkeler** arasındaki bölüşüm karşıtlıklarına ışık tutar.

Türkiye bakımından özel önem taşıyan (ve geleneksel olarak korunan) hububat ve yağlı tohumlar gibi önemli boyutlarda yerli üretimin söz konusu olduğu ürünlere ilişkin göstergelerin inşasında ve yorumunda farklılıklar söz konusudur. Her ürün için yerli para cinsinden (gümrük vergileri dâhil veya hariç) birim ithal fiyatı (pmTL) ile aynı ürünler için çiftçinin eline geçen fiyatlar (pçift) arasındaki makasın seyrini doğrudan bir bölüşüm göstergesi olarak yorumlamak için ithalat rejimi, ithalat miktarı ve destekleme politikalarının ayrıntıları gibi ek bilgiler gereklidir. Keza, ithalatın yerli üretim üzerindeki potansiyel etkilerini algılamak ve rekabet baskısı altındaki Türkiye köylüsünün kaderi üzerindeki tartışma ve senaryolara ışık tutmak için, yerli parayla ifade edilen dünya fiyatlarını (pwTL'yi) iç fiyatlar (pçift) ile karşılaştırmak gerekir.

Türkiye'de Köylülüğün Kaderi

Bu çalışmanın başında kısaca aktardığımız Samir Amin'in "üçüncü dünyada köylülüğün tasfiyesi" öngörüsüne dönelim. Son çeyrek yüzyılın belirleyici bir özelliği olan **sermayenin dünya çapındaki**

saldırısının tarıma ve üçüncü dünya köylülüğüne yönelik boyutu Dünya Ticaret Örgütü, Dünya Bankası (DB), IMF, ikili ticaret anlaşmaları, NAFTA ve AB bağlantılı Gümrük Birliği düzenlemeleri aracılığıyla yürütüldü. Türkiye de, özellikle DB ve AB kanallarından dolayı ve siyasi iktidarların teslimiyetleri sayesinde aynı etkilere maruz kaldı.

Türkiye tarımında 1998'i izleyen yıllarda gözlenen fiyat çöküntüsü ve dramatik istihdam daralması bu türden bunalımlı bir toplumsal dönüşümün yansıması mıdır? Yoksa tarımsal fiyat hareketlerinde son kırk yıl boyunca gözlenen çevrimlerden birinin "iniş" aşamasının yaşanmasından ibaret geçici bir olgu ile istihdamın sektörel yapısında gecikmiş bir düzelmenin yan yana gelmesi mi söz konusudur?

İktisadın sınırlı, zaman zaman kısırlaşan yöntemleriyle bu soruların yanıtlanması güçtür. Bir boyutu ile sosyologların, "köyde neler oluyor?" sorusuna iktisatçılardan farklı gözlüklerle bakarak ve alan çalışmalarıyla yanıtlamaları gerekiyor. Diğer boyutuyla devlet aygıtının içsel çözümlenmesi sonunda siyasi iktidarların emperyalizmden kaynaklanan reçetelere teslimiyet sürecine ışık tutulması ve "daha ne kadar; nereye kadar?" sorularına cevap aranması gerekiyor.

Rosa Luxemburg, bundan yüz yıl kadar önce, kapitalizmin dünyanın pre-kapitalist coğrafyalarına yayılması sonunda, meta üretimiyle henüz bütünleşmemiş köylülüğü kastederek "doğal ekonominin yıkımı" öngörüsünde bulunmuştu. Ona göre kapitalizm, "*kapitalist olmayan formasyonların meta ekonomisine geçişlerinin kendiliğinden, içsel çözülmeler yoluyla gerçekleşmesini bekleyemez... Şiddet, sermaye için geçerli olan tek çözümdür; sermaye birikimi de şiddeti sürekli bir silah olarak kullanır."* Bu da, sömürge yönetimleri tarafından insafsızca hayata geçirilmiştir.

Aradan geçen yüz yıl boyunca, emperyalist sistemin çevresinde yer alan toplumlarda doğal ekonomi, meta üretimine teslim oldu. Ne var ki köylülük, bir yandan içsel direnme gücünün katkılarıyla; bir yandan da bağımsızlık sonrası dönemlerde ulus devletlerin tarımsal piyasalar üzerinde oluşturduğu koruma, destekleme politikaları sayesinde küçük meta üretimi ilişkileri içinde varlığını sürdürebildi[17].

21. yüzyılın başlarında köylülüğün üçüncü dünyada ve Türkiye'de tekrar saldırı altında olduğu açıktır. Direniyor mu? Yıkılıyor mu? Yeniden doğarak mı? Sosyal bilim araştırmalarının önümüzdeki yıllarda bu sorulara ışık tutması beklenir.

AKP'li Yıllarda Bölüşüm, Büyüme ve Alternatifler Üzerine Söyleşi[1]

Bağımsız Sosyal Bilimciler (BSB) İktisat Grubu'nun hazırladığı çeşitli raporlarda, Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK) verilerine kuşkuyla yaklaşılıyor ve hükümet eliyle, istatistiki verilerin "olumlu" gösterildiğine işaret ediliyor. Türkiye, istihdamsız bir büyüme sergilerken, TÜİK'in istatistikleri, ekonomideki büyümenin dar gelirlilere de yansıdığını söylüyor. Türkiye'deki ekonomik büyümenin yoksul kesime yansıması gerçekten de TÜİK'in aktardığı gibi olumlu mu?

2006'nın yıllık rakamlarına ve 2007'nin ilk verilerine göz atalım. TÜİK'in işsizlik verileri, "iş arayan işsizler" ve "iş aramaktan vazgeçmiş; ancak, iş bulsa çalışacak işsizler" kategorilerini içeriyor. TÜİK, bu bilgileri web sitesinde yayımlıyor, ama işsizlik oranını kamuoyuna duyurduğunda sadece ilk, yani en dar anlamdaki işsizleri kapsıyor. Eğer bu iki kategoriyi birlikte alırsanız, geniş anlamdaki işsizlik oranında, dramatik ve kesintisiz bir artışın olduğu; 2002'nin sonunda bu oran yüzde 14 iken 2006 sonu itibariyle yüzde 16,6 olarak ortaya çıkıyor.

Bu tür iktisadi tartışmalarda bir dönemlendirme yapacaksak, başlangıç yılı olarak AKP iktidarını değil, iktidarların halk baskılarına yarım yamalak ödün verme eğilimini içeren (sermaye çevrelerinin popülizm dedikleri) politikalara karşı kesin tasfiye operasyonunun başlatıldığı 1998'i baz almamız gerekiyor. 1998 zaten Türkiye'nin IMF'yle giriştiği on yıllık dönemin başlangıç yılıdır. Ondan önceki üç yılda Türkiye, IMF'siz bir dönem yaşamıştır. Sermaye çevreleri "bu popülist ödünlerle bir yere gidemeyiz, külliyen defteri dürmek gerekiyor" bilincine o dönemin sonunda ulaşmıştır. 1998'den sonra, bizim; BSB raporlarının birinde başlık olarak kullandığımız gibi, "farklı hükümetler tek siyaset" uygulanmıştır.

2001'den 2006'ya kadar neden emeğin lehine herhangi bir gelişme olmadı?

Çünkü siyasi iktidarlar, 1998'den itibaren emeğin lehine olan tüm politika öğelerini adım adım tasfiye ettiler. Tarımdaki destekleme politikalarını, KİT özelleştirmelerini, bölüşüm göstergelerine doğrudan yansımasa da önemli bir operasyonun parçası olarak sosyal güvenlik sistemiyle yapılan oynamaları, "faiz dışı fazla" hedeflemesinin kamu maliyesini, özellikle de vergi sistemini emek aleyhine dönüştürmesini örnek verebilirsiniz. Bir ara Kemal Derviş'in kriz yönetimi sırasında ortaya attığı "15 günde 15 kanun" operasyonu ve uzantıları hayata geçmiştir.

1997'yi baz alınız; geniş anlamda işsizlik oranı yüzde 8,3'tür; bugün, yüzde 16,6'dır. Yani o tarihten bu yana bu işsizlik oranı tam tamına iki misli artmıştır. Açık, dar anlamdaki işsizler ise yüzde 6,8'den 2006 sonu itibariyle yüzde 9,9'a çıkmıştır. Kriz dönemecinin dip noktası 2001'dir, 2002 de bunun dalgalarını taşır. Bölüşüm göstergelerindeki bir diğer bozulma, reel ücretlerde düşüş olarak tezahür etmiştir. Dramatik göstergelerden biri, tarımdaki istihdam oranının çok çarpıcı düşüşüdür. Faal nüfusun istihdama katılma oranı da düşmüştür. Yani bütün bölüşüm göstergeleri, 2001–2002 krizinin bozulma noktasındadır, bazıları daha da bozulmuştur.

Her kriz, kriz öncesindeki bölüşüm göstergelerinde ortaya çıkan emek lehine olan bütün ilişkileri çökertir, dip noktaya getirir. Krizin son bulmasıyla bir düzelme eğilimi başlar. Bölüşüm göstergeleri bazen başlangıç noktasına gelir, umumiyetle pek aşmaz. Son krizde ise, bölüşüm göstergelerindeki bozulma, aşağı yukarı hiç düzelmeden bizi 2006'ya kadar getirmiştir[2]. 1998'de başlayan, sermayenin emeğe karşı pozisyonlarını güçlendirme operasyonu piyasa mekanizmasının kendi işleyişi

içinde değil, devletin ve hükümetin aktif müdahalesiyle olmuştur.

Yönetim anlayışı haricinde, AKP'yi ekonomi politikası bakımından önceki hükümetlerden ayıran belirgin bir özelliği var mı?

Hayır, hiçbir farkı yoktur. İktisat politikasında, şimdilerde yapısal reform denen programı benimsedi, ama seçim yılında durdurdu. Yeni Sosyal Güvenlik Yasasına reform diyerek önemli bir ideolojik saptırmaca da yapıyorlar. Bütün karşı devrim öğelerine, emeğin geçmiş kazanımlarını yok eden bütün düzenlemelere reform diyorlar. Hâlbuki "reform" terimi, geleneksel olarak pozitif bir değişme olarak kullanılmıştır. "Toprak reformu" ifadesi bu terimin doğru kullanımına örnektir. Ama sen bırak toprak reformu yapmayı, üretici köylüyü dünya piyasalarına teslim edip buna "reform" dersen; sosyal güvenlik sistemini piyasalaştırıp "reform" yaftasını kullanırsan bir ideolojik operasyon yapmış oluyorsun. Bu sözde reformlara karşı çıkmayı tutuculuk olarak teşhir ediyorsun; kitlelere teslimiyeti telkin etmiş oluyorsun.

İşin aslı ise şudur: 1998'den beri, Türkiye politikasının gündemine sermayenin sınırsız tahakkümünü hayata geçirmeyi hedefleyen bir yeni program adım adım uygulanmaktadır. AKP de bunun kararlı bir sürdürücüsü olmuştur.

Önceki söyleşilerimizde de değinmiştim; Türkiye ekonomisinin gidişatı, esas itibariyle dış dünyadan gelen kaynak akımına bağlıdır. AKP ekonominin dip noktasında iktidara geldi ve onu izleyen dört yıl boyunca dış dünyadan, kaynak akımı artarak sürdü.

2007'de ne kadar sıcak para girişi oldu?

2007'nin dokuzuncu ayına kadar 41 milyar dolar civarında bir yabancı sermaye girişi oldu. 2006'daki toplam yabancı sermaye girişi 58 milyar dolar; ilk dokuz ayda 39 milyar dolar civarındaydı. Yabancı sermaye girişinin artarak devamı, ekonomiye genişleme ivmesi getiriyor. Ama mesele şu: 1999 ve 2001'de ekonomi gerilediği için, ekonominin büyüme çizgisi, potansiyel üretim patikasının altında seyretmektedir. Dolayısıyla 2002-2007'deki genişleme, ekonomiyi potansiyel büyüme patikasına yaklaştırıyor. Dıştan kaynak girişi iç talebi genişletiyor. Fakat bir yerde tavana, yani potansiyel büyüme sınırına vuracak. Türkiye'nin orta dönemli bir büyüme patikası vardır; "potansiyel büyüme" oranını verir ve o da 1980 sonrasında yüzde 4,5'in altındadır. 2001'i değil de 97'yi baz alan bir dönemlendirme yaparsak (bu yeni dönemin başlangıcı 1998 olduğu için 1997'yi baz alalım) yeniden yüzde 4,5'e ulaşmak için 2007 ve 2008'de de yüzde 6 civarında büyümemiz lazım. Dış kaynak girişi talebi canlandırıyor, ama bu, üretimi kapasite sınırlarına yaklaştırıyor. Bakın, 2007'de sermaye girişi artmasına rağmen büyüme hızı aşağıda seyrediyor: Yüzde 4-5 arasında olacak gibi. Önceki yıla göre biraz daha düşüyor yani. Çünkü potansiyel büyüme sınırlarına yaklaşılıyor. Ve bu sınıra geldiğinizde, eğer teknolojide ve sermaye birikiminde dramatik düzelme olmamışsa; –ki sermaye birikim oranlarında şu ana kadar olmadı– Türkiye, yine yüzde 4,5 civarında büyümeye devam edecek.[3] Yani, dış kaynak geliyor, talebi genişletiyor, genişleyen talep milli geliri yukarı çekiyor; ama giderek daha zorlanarak...

Bu durumda üretim sınırlarını genişletmek gerekmez mi?

Üretim sınırlarını genişletmek için sermaye birikim oranlarını artırmanız lazım. Ama sermaye birikim oranı hâlâ 1998'in oranının altındadır. Türkiye, 2001'den beri hızla genişlediği halde sermaye birikim oranı önceki eşiğe ulaşmamıştır. 1998'de sermaye birikimi yüzde 24,6, 2006'da

yüzde 21... Bunun, dip noktası sermaye birikim oranının yüzde 15,5'e düştüğü 2003'tür. Sonra yükseldi, ama hâlâ '98 seviyesine gelemedi. O yüzden, bu iki yıl içinde kriz görmesek bile, eğer büyük bir teknolojik değişim yapmamışsak –ki bu da muhtemel görünmüyor– sermaye birikimini ancak '98 oranına kadar getirecekmişiz gibi görünüyor.[4] Demek ki Türkiye iki veya üç yıl sonra durgun bir ekonomi patikasına oturacak.

Kriz gelirse ne olur?

Kriz daha çok dış dünyaya bağlıdır ve dış dünyadaki gelişmelere karşı en kırılgan ülkeler listesinin başında Türkiye yer alıyor. Türkiye'nin uzun vadeli sorunu şudur: Geleceğini kontrol etmek isteyen ve bu isteğini hayata taşıyan iktidarlardan yoksun olmak. Türkiye, 1980'e kadar, çeşitli biçimlerde bu iradeye sahip siyasi iktidarlar tarafından yönetildi. Artık bu perspektif gündemde değil. Her şey dış dünyaya bırakılmış durumda.

Dünya ekonomisinde de büyüme gözlenirken işsizlik oranındaki artış sürüyor. Ayşe Buğra'ya göre, istihdam yaratılsa bile; bu, yoksulluğun azaltıldığı anlamına gelmez. Çünkü çalıştığı halde yoksul olan kesimler var. O halde yoksullukla nasıl mücadele edilecek?

Yoksullukla mücadeleler Dünya Bankası anlayışına bağlanmış durumda. Yoksulluğu yaratan mekanizma ve süreçlerle mücadele yerine, sonuçla mücadele yapılıyor. Yoksulluk yaratıldıktan sonra palyatif yöntemlerle sonuçların hafifletilmesine çalışılıyor. Yoksullukla mücadelenin ilk dayanağı, makroekonomik politikalarda olacak. Bugün Çin mucizesinden bahsedenler şunu hatırlasınlar: Çin, yüzde 50 tasarruf ediyor, yüzde 45 yatırım yapıyor. Bunlar, dünya tarihinin rekorlarıdır; ama Uzakdoğu ülkeleri, Kore, Malezya ve Tayland, öteden beri yatırım oranını yüzde 30'un üzerinde tutmuş ülkelerdir. Dolayısıyla büyümeyi orta dönemde yukarıya çekmezsen, dahası; bölüşümü de dolar milyarderleri lehine değiştirirsen, yoksulluk yaratılacaktır.

İkincisi, büyümeyi emeği örgütleyerek sağlayacaksın. İstihdam canlı oldukça, halk sınıflarının da örgütlü hale gelmesi kolaylaşır; bu olguyu engelleyen düzenlemelerin kaldırılmasının mücadelesini yapmak gerekecek. Sendikacılık güçlenecek; sendikasızlar da örgütlenecek ve kayıt-dışı istihdam gerileyecek. Bu meselenin çözümü, son tahlilde bugünkü küreselleşme biçiminin ve dolayısıyla rekabet tutkusunun dışına kaymakla mümkün olabilir.

Ayşe Buğra'nın dikkat çektiği gibi, çalışanların yoksul kalmasını önleyecek öğeleri sistemimize koyarsak; yani istihdam güvencesi sağlayarak, sendikalaşmayı güçlendirip yaygın hale getirerek, kayıt-dışılığı sistemin belirleyici bir öğesi olmaktan çıkararak, sosyal güvenlik sistemini emeğin lehine düzenleyerek halk sınıflarını gözeten bir yapıya ulaştığımız andan itibaren, "emek pahalı oldu, rekabet edemeyiz" savlarıyla da baş etmemiz gerekecek. O zaman Türkiye ekonomisi esas olarak iç piyasaya dayalı, dış dünyayla ilişkilerini de büyümenin gereksinimleriyle sınırlı tutan bir modele kayacak demektir. İlerici aydın ve iktisatçılar olarak ve halk sınıfının örgütlenmesine katkı yapmayı düşünen solcular olarak bu tür bir modeli savunalım. Bugünün dünya koşullarında mümkün olup olmadığı meselesini bir kenara bırakalım. Bütün dünya, emeğin sırtından rekabet gücünü yükseltme çizgisinde yarışırken, tek bir ülke, "bu kaderi kabul etmiyorum; ben rekabetle değil, iç piyasayla ilgileneceğim; ithalatı ve sermaye kaçışını kontrol edeceğim; kaçan sermayeyi vergileyip kamulaştıracağım; burjuvaziyi iç piyasaya yönlendireceğim; reddedenlere müeyyide uygulayacağım" diyebilir mi? Bu, yanıtsız bir sorudur.

Bugünün konjonktüründe bunu yapamayacağımızı söyleyenlere karşı, ben de derim ki, "bu anlamda

bir küreselleşme reddiyesini yapmama bir engel yok. Ben Türkiye'yi yönetme görevi üstlenmedim, –solcuysam eğer– Türkiye'yi yönetenleri teşhir etme görevini üstlendim. Bu gidiş sadece, emeğin daha da güçsüz, daha da sefil, daha da örgütsüz, dış dünyanın rekabetine mahkûm olmak; yani, ücretleri Çin'deki düzeylere çekme baskısına teslim olmak anlamına gelir. Bu yol sefalet yoludur. Benim görevim buna karşı çıkmaktır."

Ayşe Buğra, devletin bir sosyal hizmet olarak asgari gelir desteği vermesi gerektiğini söylüyor. Siz, kısa vadeli bir derman olarak görüyor musunuz böyle projeleri?

Bu öneriye saygı duyarım ve benim buna ilke olarak karşı çıkmam söz konusu değil. Ama bunun finansmanını tartışmaya başladığımız andan itibaren, sermayenin vergilenmesi gerekecektir. Halkın vergileriyle böyle bir desteğin finansmanı mümkün değildir. Sermayeyi vergilediğiniz anda da sermaye kaçışı gündeme gelecektir. Sermaye kaçışını da köstekledişiniz andan itibaren Türkiye'yle dış dünya arasındaki ilişkilerde yeni bir platforma kaymanız gerekecektir. Bütün bunları göze alıyorsanız, bu modeli savunuruz tabii.

2006 Başında Kriz Olasılıkları[1]

Siz dâhil pek çok sosyalist iktisatçı, bir kriz ihtimalinden söz ediyor. Kriz olacağı öngörüsünde bulunmak için elinizde ne gibi veriler var?

Türkiye ekonomisi IMF programının yapısal hatalarından ötürü çok ciddi bir kriz geçirdi: 2001 krizi... Bu krizin bir benzeri mümkün müdür, değil midir, bunu tartışıyoruz. 2001 krizinin patlak vermesine yol açan bazı etkenler şu anda da geçerlidir. Batı'nın geleneksel, yani düzeni temsil eden kimi iktisatçıları, sadece Türkiye için değil, (onların terminolojik yakıştırmasıyla) "yükselen piyasalar"ın pek çoğu için yeni finansal krizler olasılığının gündemde olduğunu söylüyorlar.

Niye "yükselen piyasalar" deniyor?

Çünkü buraya finans kapital, para sokup çıkarabiliyor; konjonktüre göre büyük getiriler sağlıyorlar veya zararlara uğrayabiliyorlar... "Yükselen piyasalar" denen ekonomiler odak altına alındığında, önceki krizlere benzeyen bir ortamın oluşması ihtimali geçerli görülüyor. Çünkü dünya ekonomisi, IMF'nin dahi vurguladığı ve tespit ettiği bazı temel dengesizlikler içeriyor. Temel dengesizliklerin başında da Amerikan ekonomisinin âdeta, az gelişmiş bir ekonomi gibi çok büyük dış kaynak sayesinde ayakta durmasıdır. Yani dünyanın en zengin ekonomisi olan Amerika dünya çapındaki tasarruf havuzunun kaynaklarını en çok emen ekonomi konumundadır. İşin tuhafı, bu tasarruf havuzuna katkı yapan ülke ekonomilerinden önemli bölümü üçüncü dünyada, yani demin sözünü ettiğim "yükselen piyasalar"dadır. Bunun, fazla sürdürülemeyecek temel bir dengesizlik olduğunu, geleneksel iktisatçıların önemli bir bölümü söylüyor. Dolayısıyla, bir şekilde, dünya ekonomisindeki finansal akımların bir bölümü Amerika'ya, bir bölümü de gelişmekte olan ülkelere giriyor. Ama gelişmekte olan ülkelere giren para, dolaşarak, tekrar Amerika'ya çıkıyor.

Nasıl çıkıyor?

Gelişmekte olan ülkelere giren para, dış kaynak ihtiyaçlarının, yani cari işlem açıklarının üzerindedir. Hatta Türkiye gibi bir kaç ülkeyi dışlarsak, bu ekonomilerin tümü, cari işlem fazlası veriyor. Yani dış ticaret ve diğer dış ekonomik ilişkilerden kaynaklanan döviz gelirleri, döviz giderlerini aşıyor. Bu farktan, ayrıca sermaye girişlerinden kaynaklanan döviz fazlaları rezervlerde birikiyor. Rezervler ne demektir? Dolar varlıklarıdır. Dolarları da banknot olarak değil, Amerikan hazine bonoları, devlet tahvilleri olarak tutuyorlar; yani, Amerika'ya kredi olarak dönmüş oluyor.

İşte bu temel dengesizliğin bir yerde son bulacağı beklentisi var. Nasıl son bulacak? Amerikan kâğıdı biriktirenler, özellikle Asya ve bazı Latin Amerika ülkeleridir. Bu ülkeler, Amerika'ya karşı güven çöküntüsüne girerlerse, Amerikan dolarlı borç senetlerini satmaları veya kabul etmemeleri söz konusu olur. O zaman da senetlerin fiyatı düşecek, faiz oranları yükselecek. Veya Amerika, doların değerinin düşmesini engellemek isteyecek ve faiz oranlarını yükseltecektir. Amerika'da faiz oranlarının yükselmesi, Amerikan ekonomisini, özellikle konut sektöründen başlayan, ama borsaya da yansıyan bir daralma sürecine sürükleyecek. Bu daralma süreci, tüm dünyaya dalga dalga yansımalarla intikal edecek. İşte o zaman, üçüncü dünya ülkelerine giren yüksek para akımları duracak.

Bazı ekonomiler Türkiye kadar kırılgan değil. Çünkü zaten cari işlem fazlası veriyorlar. Yani giren yabancı paraya çok fazla muhtaç değiller. Rezerv biriktirerek gelen dövizi nötralize ediyorlar. Türkiye ise cari açık veriyor; kapatmak için dış kaynak almak zorunda. Türkiye ekonomisine canlılık

veren, zaten yabancı sermaye girişidir. Dolayısıyla, Amerikan ekonomisinden kaynaklanacak olan daralma, bütün yükselen piyasa ekonomilerinin daralmasına neden olacak. Bazı ülkeler bu yüzden kriz yaşayacak. Bu süreci inceleyen kimi iktisatçılar, Türkiye'nin bu koşullarda en kırılgan ekonomilerden biri olduğunu vurguluyorlar. Bu da, Türkiye'nin sermaye hareketlerine bağımlılığının diğer üçüncü dünya ülkelerinden daha fazla olmasından kaynaklanıyor.

Dünya çapında yaşanacak olan daralmada, Brezilya bizim kadar etkilenmeyecek. Çünkü cari fazla veriyor. Arjantin bugünkü haliyle bizim kadar etkilenmeyecek. Türkiye etkilenecek, Meksika etkilenecek, Doğu Avrupa etkilenecek. Bunlar, cari açık veren ülke grupları. Bu senaryonun gerçekleşme olasılığına yönelik bir öngörü yapamam. Ama bu, potansiyel bir risktir. Saadet zinciri bir yıl daha sürebilir, iki yıl daha sürebilir... Yumuşak inişlerle de son bulabilir. Yani balon patlamaz da, söner. Ama balonun sönmesi bile, Türkiye'nin büyüme patikasının aşağıya çekilmesi demektir.

Türkiye'ye sermaye hareketleri, 2005'te, 2004'ten çok daha yüksek. Türkiye'ye yabancı kökenli sermaye girişi 2005'te yüzde 29 artmış. Cari açık ise yüzde 58 artmış. Bunlar, 2005'in on aylık rakamları. Sermaye hareketlerinin; yani yabancı, yerli, net hata, noksan, kayıt içi, kayıt içi, hepsinin net bilançosuna baktığımızda, 2004'e göre iki mislinden fazla arttığını görüyoruz. Biz iktisatçılar, "net kaynak aktarımı" diye bir hesap yaparız; cari açıktan, faiz-kâr transferleri hesabın düşeriz, aradaki fark, net kaynak aktarımını verir. Net kaynak aktarımı, yüzde 84 artmış. Yani 2005, Türkiye'ye müthiş bir dış kaynak pompalandığı yıldır. Bu sermaye çıkışa dönüşse demiyorum, yavaşlasa bile, ekonomi aşağıya çekilecek. Bakın, bu büyük pompalama bile, ekonomide 2004'e göre daha düşük bir büyüme sağlamış! Bu pompalamanın yavaşlaması, büyümeyi aşağıya çekecek, durması ise negatif büyümeye neden olacak.

O zaman ne olur?

Sermaye girişleri yavaşlarsa, cari işlem açığını sürdürmek mümkün olmaz. Bu, Türkiye için yumuşak senaryodur. Sermaye girişlerinin yavaşlaması, döviz fiyatını yavaş yavaş yukarıya çeker. Bu noktada 2001'deki gibi bir krizin patlak vermemesini olası kılan bazı güvence mekanizmaları var. "Dalgalı kur" bunlardan biridir. Şu anda 55 milyar dolar kadar bir sıcak para stoku var. Yani borsada, kısa vadeli senetlerde, hisse senetleri ve devlet kâğıtlarında veya banka mevduatlarında yatan 55 milyar kadar para var. 2001'de döviz kuru, IMF güvencesi altına alınmıştı; dolayısıyla Merkez Bankası, önceden belirlenen fiyatlardan döviz alma yükümlülüğüne girmişti. Şimdi öyle bir yükümlülük yok. Dalgalı kur olduğu için bu adamlar, Türk liralı kâğıtları satıp dövize dönmeye başladıklarında, döviz fiyatı yukarı tırmanacak. Tırmandıkça, kârdan zarara geçecekler. Çünkü bu sıcak parayı kâra sürükleyen etkenlerden biri, faizlerin yüksekliği veya borsanın yukarı seyretmesidir. İkincisi ise, döviz fiyatlarının düşük düzeyde kalması, hatta ucuzlamasıdır. Döviz fiyatı yükselince, sıcak para sahiplerinin getirisi sıfıra yaklaşır. Dolayısıyla bu adamlar kendilerini ayaklarından kurşunlamış olacaklar. Bu, sıcak para çıkışına bir fren getiriyor. Ama ben başka bir şey söylüyorum: Bu 55 milyarlık stok sabit kalsa veya çok az erise bile, büyüme hızı frenlenecektir.

Büyüme hızının azalmasına neden olacak bu tür bir etken, hangi durumda meydana gelebilir?

Türkiye'nin dışındaki etkenlerden biri, Amerika veya Çin'den gelecek olumsuz bir şok sonunda uluslararası sermaye hareketlerinin yavaşlaması veya aşağıya çekilmesi...

Cari açık, anladığımız kadarıyla Türkiye ekonomisinin en temel problemi ve ekonominin kırılganlığını arttıran unsur. Cari açık nedir ve Türkiye bu açığı kapatmak için ne yapabilir?

Cari işlem dengesi şudur: İlk olarak, mal ve hizmet ticaretinde, ithalat ve ihracat arasındaki farktır. Buna ek olarak, gelirler hesabında, yani dış dünyaya ödenen faiz ve kâr giderleri ile faiz ve kâr gelirleri arasındaki farktır. Üçüncü olarak da işçi transferlerinin net bilançosudur. Bu üç öğede döviz giderleri, döviz gelirlerini aşıyorsa, Türkiye dış dünyaya karşı cari işlem açığı vermektedir. Hizmet ticaretinde ve işçi transferlerinde Türkiye'nin fazlası vardır. Açık verdiği iki büyük kalem dış ticaret açığıyla faiz-kâr hesabıdır.

Dış ticaret açığındaki büyük negatif bilançonun arkasında Türkiye'nin şu anda kendisini bağladığı uluslararası anlaşmalar ve iktisat politikası modeli yatıyor. Yani ilk olarak Gümrük Birliği yatıyor. Türkiye, dış ticaret politikasını AB'ye yapıştırdığı için, Dünya Ticaret Örgütü'nün kurallarının sağladığı esneklikleri kullanan, göreli olarak bağımsız kalan bir dış ticaret politikası izleyemiyor. AB'nin gümrük tarifelerini üçüncü ülkelere karşı da, yani Çin'e, Hindistan'a ve AB dışındaki tüm ülkelere karşı da uygulamaktadır. Bu ülkeler ise, Türkiye'ye karşı ticaret politikalarını sadece DTÖ kuralları içinde kalarak uygularken, Türkiye AB'nin daha düşük oranlı olan Ortak Gümrük Tarifesi'ni uyguluyor.

İkinci etken döviz kuru hareketlerini kendi haline bırakmasıdır. Döviz ucuzladığı için, temel girdilerini eskiden Türkiye içinde üretirken, şimdi ucuz ithalatla dış dünyadan sağlıyor. Böylece ithal ikamesi denen sanayi çöküyor. İhracat giderek ithalata daha fazla bağımlı hale geliyor. Yani giysi ihraç ediyorsanız, eskiden bunun ham maddesi Türkiye'deydi, ara mallarının önemli bir bölümü Türkiye'de üretiliyordu, nihai aşaması da Türkiye'de konfeksiyon sanayiinde üretiliyordu. Şimdi ise, pamuğundan ipliğine ve boyasına kadar ara mallarının önemli bir bölümü dış dünyada üretiliyor. Bu yüzden Türkiye'nin medarı iftiharı olan konfeksiyon sanayiinde yaratılan katma değerin önemli bir bölümü Türkiye'de değil, dış dünyada yaratılmış oluyor.

Tuğlaların bile Çin'den ithal edildiği biliniyor...

Evet, zaten diğer sanayi kollarına girince, durumun daha da çarpıcı olduğunu görürüz. Mesela yüksek ihracatçı bir sektör olarak övgüsü yapılan otomotiv sanayiinin ithal girdilerinin, ihraç değerine yaklaştığı ileri sürülüyor. Bunu çözemezseniz, yani dış ticaret politikanızı hem döviz kuru, hem de gümrük tarifeniz, hatta kotalar ile istediğiniz biçimde düzenleyemezseniz, cari işlem açığını çözemezsiniz. Peki, döviz niçin ucuzluyor? Sermaye hareketlerini serbest bıraktığınız için, 2005'in ilk ayında, Türkiye'nin 17 milyar dolarlık cari işlem açığına mukabil, 25 milyarlık yabancı sermaye girişi olmuş. Sermaye hareketleri kontrol dışı olduğu; cari işlem açığını aşan miktarda sermaye girdiği için, döviz ucuz, Türk lirası aşırı değerli oluyor. Döviz kuru üzerindeki politika seçenekleri, bu yüzden ortadan kalkmış oluyor. Bu da başka bir problem olarak ekonominin karşısında duruyor. Özetle, dış ticaret politikasını denetleyemiyorsan, sermaye hareketleri üzerinde herhangi bir kontrol kuramıyorsan, cari işlem açığını daraltmanın tek yolu, büyümeyi sıfırlamaktır. Büyüme sıfırlanırsa ithalat talebi aşağıya çekilir. IMF'nin bize tavsiye ettiği cari işlem açığını önleyecek tek yöntem o.

İstanbul'da 17-18 Aralık'ta "Sosyalist İktisat Kongresi" düzenlendi, siz de katılımcılar arasındaydınız. Kongrenin sonuç bildirgesinde "acil alınması gereken önlemler" başlığı altında, özelleştirilmiş kuruluşların tekrar kamulaştırılması, AB Gümrük Birliği'nin askıya alınması, sermayeden alınan verginin arttırılması ve servet vergisi getirilmesi isteniyor. Bu önerilerin uygulanma ihtimali söz konusu olabilir mi? Böyle bir esneklik var mı?

Tabii ki Türkiye bunları uygulayacak bir sınıfsal iktidar şablonundan yoksun. Dolayısıyla bu

önerileri, emekçi sınıflara iletilen bir mesaj olarak yorumlamak lazım. Stratejik olarak emekten yana politika seçenekleri vardır; ama egemen sınıflar uygulayamıyorlar. Bir kere Kongreden çıkan bu öneriler, bu olguyu teşhir işlevi görüyor. İkincisi, bu politikaları uygulamak, iktidarın sınıfsal yapısının değişmesi halinde mümkündür. Ancak, dramatik bir dönüşle hayata geçirilebilir. Mesela, sermayeyi Türkiye içine hapsedeceksiniz. Buna göre, nasıl ki emek, pasaportunu aldığı halde vizesiz yurt dışına çıkamıyorsa, sermaye de Türkiye içinde kalacak. Yani sermaye kaçışı önlenecek. Üçüncüsü, spekülatif yabancı sermaye girişini engelleyeceksiniz. Dört, ulusal tasarrufları, kamu lehine arttıracaksınız. Sermaye, üretimden kaçıyor mu veya ülkeden kaçıyor mu? O zaman kamulaştıracaksınız. Bu, ilke olarak kamulaştıracağım demek değil. Âdeta sermayeye şöyle bir meydan okumadır: Türkiye'de kalırsan, vergiye rağmen yatırım yaparsan, kendi sınıfının, çocuklarının, ailenin tüketiminden fedakârlık yapmayı üstlenirsen, seni kamulaştırmayacağım. Türkiye toplumunun aleyhine sonuç verecek eylemlere gidersen, kamulaştırabilirim. Türkiye'de üretimini ve yatırımını yaparsan varlığını sürdürebilirsin.

Ama sermaye, yapısı gereği başka bir ülkeye rahatlıkla göçüp orada üretimini sürdüremez mi?

Dışarı çıkmasını önleyeceksiniz. Kaçarsa, yakaladığın anda kamulaştıracaksın.

Bu yeni bir krize neden olmaz mı?

Bu duruma burjuvazinin yerine, isterseniz halk iktidarı diyebilirsiniz. Burjuvaziyi bir sınıf olarak tasfiye etmeyi hedefleyen bir sosyalizasyon programı da olabilir; tarih boyunca devrimci dönüşümlerde böyle şeyler olmuştur. Kongredeki öneriler, böyle bir program değildir. Kongredeki öneri ise, örneğin, burjuvaziye şu çağrıyı içeriyor: *"Türkiye'de kal ve üretimini, yatırımı yapmaya devam et, kârlarının mesela yüzde ellisinin kamuya intikal etmesini kabul et. Bu yüzde elliyle biz, bozguncu ve spekülatif sermayenin boşalttığı yerlere yatırım yapacağız. Ayrıca halkın sağlığını ve eğitimi sağlayacak kamu hizmetleri de getireceğiz. Sen bu koşullarda üretmeye, yatırıma devam ediyorsan, çalış; ama 'iyi ama falanca ülkede kurumlar vergisi yüzde 20, en üst gelir diliminden alınan vergi oranı yüzde 30' diye ağlaşma. Ben, bundan yirmi beş yıl önce senin temsilcilerin iktidardayken kabul ettiğin, sineye çektiğin vergi tarifesini geri getiriyorum. Bundan yirmi beş yıl önce Türkiye burjuvazisi o vergi oranlarıyla üretim, yatırım yapmaya ve sermaye kaçırmamaya razı olduğuna göre, bu koşulları yeniden kabul et. Kabul edersen varlığını sürdürürsün, kabul etmezsen, toplumsal sorumluluğunu reddettiğin iddiası ve suçlamasıyla, seni kamulaştırırım."*

Hemen şunu söyleyeyim, böyle bir pozisyon alış, iktidarın yapısında önemli bir değişiklik olduğunda veya böyle bir dönüşümün eşiğinde gündeme gelir. O nedenle, Sosyalist İktisat Kongresi'ndeki önlemler listesini, bugünkü iktidar ve bugünkü iktisat politikası parametreleri içinde uygulamanın mümkün olmadığını bilmemiz lazım. "Nerede uygulanıyor?" diye sorarlarsa, "Türkiye'de uygulayacağız" diye yanıtlanacak. "Bunu gündeme getirirsen ekonomi çöker" denirse, "o benim değil, ekonomiyi çökertmeye kalkışanların sorumluluğudur" diyeceksiniz.

Böyle bir programı benimseyen bir parti iktidarın eşiğine yaklaşırsa, elbette ekonomi çöker. İktidar, bugünkü kapkaççı burjuvazinin elindeyken; güçlü bir ilerici hareket, henüz ekonominin kontrol manivelalarına sahip değilken, bir seçim ortamında iktidarın eşiğinde görülürse; bu programın hayata geçirmesi gündeme gelirse, o zaman ekonomi çöker. Sermaye kaçar, gider; her türlü melaneti yapar. Ama bunun sorumluluğu bizim değil, hançerlemeyi yapan burjuva aktörlerinin sorumluluğudur, denebilir.

Kongre’deki öneriler, bir devrimci dönüşüm programı değil. Bu, aslında, yirmi beş yıl önceki iktisat politikası parametrelerine dönüş önerileridir. Burjuvazi, yirmi beş yıl boyunca emeğin canına okudu. Adım adım emeğin ve aslında Türkiye halkının tümünün, Cumhuriyet’in başından beri kazandığı tüm mevzileri adım adım fethettiler. Kongre önerilerini benimseyen bir hareket, “biz o mevzileri geri almanın çağrısını yapıyoruz” diyecek. Bu ne demektir? Devletin, köylülüğü, işçi sınıfını piyasa anarşisine karşı koruma işlevini tekrar gündeme getirmektir. Eğitim ve sağlığın ticari bir meta haline getirilmesini kural değil, istisna haline getirmektir... “Eğitim ve sağlığın pazarlanmasını yasaklamıyorum; özel dershaneler, muayenehaneler devam etsinler. Ama ben, devlet okullarında ve sağlık kurumlarında parasız hizmet sunumunu tekrar üstleniyorum. Fransa’nın ve Amerika’nın kendi çiftçisine yaptığı desteği, yani nüfusunun yüzde 2’lik, yüzde 3’lük bir kesimine verdiği desteği ben, toplumumun üçte birini oluşturan kırsal emekçi sınıfa tekrar getiriyorum” demektir. Bir sosyalist devrim politikası değildir; halkın, “son çeyrek yüzyılda kaybettiklerimi geri istiyorum” demesidir.

Böyle bir dönüşüm noktasında kaçıp gitmek, halka ve topluma ihanet etmektir. O koşullarda süregelen sınıf kavgasını faul yaparak şiddetlendirenler, Türkiye’yi terk ederek bıçaklayan burjuvazi olacaktır. Zaten tutucu tavrından dolayı böyle bir programa nefretle baksa bile, burjuvazinin kaçamayacak katmanları da vardır. Burada, solda çok büyük parçalanmalara sebep olan, “burjuvazinin komprador olmayan, ulusal öğeleri var mı, yok mu?” tartışmasına girmiyorum. Sadece burjuvazinin kaçamayacak, küçük ve orta katmanlarının da olduğuna işaret ediyorum. Adam OSTİM’den (Organize Sanayi ve Ticaret Merkezi’nden) bir yere kaçamaz; bütün teçhizatını, varlığını satıp savması gerekecek, ama kriz koşullarında bu imkânı da kaybedecek; üretime devama mahkûmdur. Onların karşılaşacağı soru şudur: “Sen orta veya küçük üretici olarak, esnaf-zanaatkâr olarak, emekçi sınıfın yanında mı yer alacaksın, yoksa husumetle, düşmanca, öbür safa mı geçeceksin?” Bu, politik bir cephe probleminin çözümüyle ilgilidir. Kaçabilecek burjuvazinin en başında finans kapital ve rantiyeler var. Onun ötesindeki katmanlar büyükse, kaçma olanağı daha fazla. Küçüldükçe kaçmanın nesnel olanakları daha sınırlı. Yalnız, bu tür bir dönüşüm, büyük bir siyasi görevi; iktidar mücadelesi sorununu ima ediyor. O konuda, yani, sol siyasetin taktik sorunları üzerinde ahkâm kesmek ise, benim haddim değildir.

Yaklaşık üç-dört yıl önce Arjantin’de meydana gelen ekonomik kriz, zamanla atlatılmaya başlandı. Nitekim Arjantin, IMF’ye olan borcunu geçenlerde tamamen kapattığını duyurdu. Arjantin bunu nasıl başarabildi?

Arjantin’in bunu başarabilmesi, önce IMF programını reddetmesiyle; sonra da borçlarının önemli bir bölümünü; yaklaşık üçte ikisini reddetmesiyle mümkün oldu. Alacaklıların büyük bir kısmı, Arjantin’in önerisini sineye çekmek zorunda kaldılar. Ve Arjantin’in dış borç yükünün önemli bir bölümü ortadan kalktı. Arjantin’in 2002’de, Türkiye’nin 2001’deki dip noktalarından sonraki milli gelir hareketlerini karşılaştırın, Arjantin’in Türkiye’den daha yüksek büyüme hızı sağladığını göreceksiniz. Ve Türkiye’den farklı olarak bu büyüme sürecini dış açık vererek değil, dış fazlalar vererek sağladı. Dolayısıyla dış kaynağa olan gereksinimi azaldı. Bunun sonucunda da IMF’ye olan borcunu ödeme gücüne ulaştı. Brezilya da IMF defterini kapattı ve o da dış fazla vererek bunu başarabildi.

Burada esas olan, “biz artık IMF’yi istemiyoruz ve kendi kaderimize, iktisat politikaları bağlamında, kendimiz hâkim olacağız” mesajıdır. O kadere nasıl hâkim olacakları, ayrı bir mesele. Latin Amerika’da sola kayan iktidarların ne kadar halktan yana, ne kadar burjuvaziye teslim olan bir

çizgi izleyecekleri, ayrı bir mesele. Latin Amerika solcularının sicillerinde döneklik çok yaygındır. Dolayısıyla kendine sol diyen iktidarların artmasıyla, Latin Amerika'da köktenci bir dönüşüm olduğu genellemesi yapılamaz. Ama en azından, Türkiye'den çok daha farklı bir çizgi izlendiği gözleniyor.

Latin Amerika ülkeleriyle Çin arasında birtakım ekonomik ilişkiler kuruldu. Venezüella-İspanya arasında da benzer adımlar atıldı. Bu, Amerika'ya karşı yeni bir kutup oluştuğu anlamına gelir mi?

Bu konuda fazla iyimser değilim. Bu ilişkiler bağlamında anti-emperyalist bir senaryo oluşturmanın çok kolay olmadığını düşünüyorum. Çin, büyük ölçüde uluslararası bir misyonu reddetmiş durumdadır. Bugün Mao'nun Çin'i değil; benim anladığım kadarıyla, esas olarak güçlü bir ulusal çıkar programı izleyen bir Çin vardır. Bu da, büyük ölçüde, zaman kazanarak, ekonomik ve askerî bakımdan Amerika'yla boy ölçüşecek bir konuma gelme ve o ana kadar da çok büyük bir çatışmadan kaçınma stratejisinden oluşuyor. Bu program, uluslar arası bir anti-emperyalist ittifak oluşturma hedefiyle çakışmıyor. Kendiliğinden oluşan birliktelikler var. Mesela Dünya Ticaret Örgütü'nde, Brezilya, Güney Afrika, Çin, Hindistan gibi önemli üçüncü dünya ülkelerinin ortak hareketleri var. Ancak, dikkat ediniz, Irak'a saldırı gündemdeyken Çin, Amerika'yı desteklemedi ama muhalif kanadın ön planında da yer almadı. Çin'i dünya sisteminin devrimci bir odağı gibi görmek çok erken.

IMF'nin Türkiye'ye verdiği son ek kredinin, normal koşullarda bu kadar borçlu bir ülkeye verilmediğini yazmıştınız. Böyle durumda niye Türkiye'ye tekrar kredi verildi?

IMF belgeleri de Türkiye'ye verilen son stand-by anlaşmasının, IMF'nin genel stand-by kurallarının dışında olduğunu gösteriyor. Bir kere stand-by, esas olarak ödemeler dengesi krizleri veyahut güçlükleriyle karşılaşan ülkelere açılan bir imkândır. Bu, kota ile sınırlıdır. Kota sınırının belli bir miktarı aşılırsa, istisnai koşullar devreye girer. Türkiye'ye istisnai koşullar bile tam uymuyor. İstisnanın istisnası, yani özel destek veriliyor Türkiye'ye. Bir IMF dokümanı "IMF'nin kredisi 2007 seçimleri için bir çıpa olacaktır" ifadesiyle, bunu biraz da utanmazca itiraf ediyor. Ben bunu ifşa etmiştim. IMF'den gelen kredi, 25 milyarlık özel yabancı sermaye girişleri yanında çok bir şey değil. Ama önemli olan şu: IMF'nin onayı, desteği, uluslararası sermaye hareketlerini denetleyen yatırım bankaları açısından olumlu işaretler olarak yorumlanıyor. Bu nedenle IMF çıpası, IMF'den alınan paranın dışında önem taşır. O para da önemlidir çünkü IMF'ye ödenecek borç taksitleri, yeni stand-by anlaşmasının getireceği katkı olmasaydı, 2006'da çok ağır olacaktı. Şimdi giren para, eski taksitlerin altında ama o taksitlerin yükünü hafifletiyor.

"IMF niye destekliyor?" sorusunun cevabını veremem. Perde arkasında, Amerika'yla yapılmış anlaşma veya beklentilerin rol oynaması dışında bir olasılık gelmiyor aklıma. Bu anlaşmalar nedir, bunun cevabı yok. Çünkü başbakan uluslararası görüşmelere AKP'nin danışmanları, kendi kadroları ile giriyor. Başbakan olmadan önce Amerika'ya yaptığı ilk gayrı resmî ziyareti sırasında, Erdoğan'ın Amerikan askerlerinin Irak'a Türkiye üzerinden girme taahhüdünün verildiği sonradan anlaşıldı. Arap ülkeleri, Rusya ve tabii Amerika'yla yapılan temaslarda, özel çıkarlar da tezgâhlanıyor. Neticede ufak tefek belirtileri yorumlamak dışında elimizde bir veri yoktur.

IMF, kendi öngördüğü koşulların gerçekleşmediğini "unutarak", Türkiye'deki IMF'cileri bile üzerek, yani sosyal güvenlik sistemiyle ilgili yasanın çıkmamasını sineye çekerek bu desteği verdi. Bizdeki IMF'ci yazarlar, istisnai bir desteğe ihtimal vermiyorlardı. Çünkü onlara göre IMF yüce bir aklın temsilcisidir. Bu aklın, memleketin selameti için olduğunu düşünenler, IMF'nin son stand-by

anlaşmasını, bazı “yapısal reformlar” gerçekleşmeden imzalamasına çok üzüldüler. Gerçekte ise, Türkiye’ye dönük özel bir kayırmanın var olduğu çok açıktır.

Krizin İlk Ayları[1]

Davos Zirvesi'ndeki bir panelde yaptığı konuşmada Doğuş Holding başkanı Ferit Şahenk üç konu üzerinde durdu: 1) İlk kez bizim sebep olmadığımız bir krizle karşı karşıyayız; 2) Bu ortamda IMF tüm sistemi denetleyecek bir polis işlevi üstlenebilir; 3) Kriz uzun sürerse sosyal patlamalar olabilir... Sermayenin temsilcilerinden birinin bu saptamalarını nasıl değerlendiriyorsunuz?

Ferit Şahenk bugünkü krizi 1997 sonrasında çevre ekonomilerinde gerçekleşen kriz dalgasıyla kıyaslıyorsa, olgunun tümünü değil, yarısını gözlemiş oluyor. Bir önceki kriz 1997'de Tayland'da başladı; bir yıl sonra Doğu Asya'ya, sonra Rusya'ya, ardından Latin Amerika'da Brezilya ve Arjantin'e, sonra da Türkiye'ye geldi; Arjantin'de 2002'ye kadar sürdü, çevresini de etkiledi. Hepsinin arka planında neoliberal politikalar vardır ve Latin Amerika ve Türkiye'dekiler IMF desteklidir. IMF'ye gitmemiş Doğu Asya ülkeleri de neoliberal reçetelere aptalca teslim oldukları için başlarına bu bela geldi. Bu politikaların ülke içlerindeki bazı yansımaları, yabancı sermayenin, sıcak paranın hızlı çıkışına yol açtı ve krizler böyle patlak verdi. Bunlar, tamamen neoliberalizmin finans kapital azgınlığının çevreye yansımasıydı. Bugünkü kriz, aynı azgınlığın metropolde patlak vermesinden kaynaklandı.

Finans kapital yirmi yıl öncesinden başlayarak istikrarsızlığı ve kırılganlığı önce çevre ekonomilerine taşıdı. Bu yapısal deformasyonun dışında, Arjantin ve Türkiye'ye uygulanan IMF reçeteleri, ayrıca sapkın politikalar da içeriyordu. Bu saptamayı akıllı Batılılar da, Türkiye'deki solcu iktisatçılar da yaptı. Bugün ise azgın finans kapital, kapitalizmin genel yasalarının çerçevesi içinde metropolü krize sürüklemiştir.

Gelelim Şahenk'in IMF'yle ilgili söylediğine... Bu ifade, hem IMF, hem de dünya ekonomisi üzerindeki tartışmalara ilişkin vahim bir zafiyet içeriyor. Bir kere, IMF fikir planında iflas etmiştir. Bütün öngörüleri yanlış çıkmıştır. Dayanacağı bir model kalmamıştır. İkinci olarak da hem metropol ekonomileri, hem de IMF, âdeta iman haline dönüştürdükleri serbest piyasa söylemini hızla çöp sepetine atarak, devleti yeni baştan harcayan, denetleyen aktif bir aktör haline getirdiler. Devletleştirmelere kadar giden müdahalelere, kurtarma operasyonlarına ve Keynesgil talep pompalama yöntemlerine geçtiler. Metropol ekonomileri yönetenler, iç talebi pompalarken, bir yandan da dış talebin canlanmasını istiyorlar. Bunun için de o tarihe kadar cari işlem fazlası vermiş ülkelerin de talep genişletmesini istiyorlar. ABD genişleyici makro politikalara geçerken, Avrupa, Japonya ve Çin'de de talep pompalanmasını istiyor. Para politikasının etki sınırına gelindiği için, kamu açıkları savunuluyor.

Kendisinin hiçbir katkı yapmadığı bu tavır değişimini gördükten sonra IMF söylem değiştirdi; sanki bir buluş yapmış gibi "bütçe açıkları iyidir" söylemine girdi. Genel direktör Strauss-Kahn ve baş iktisatçısı Blanchard "her ülke milli gelirinin yüzde 2'si oranında bütçe açığını artırsın" diye bir çağrıda bulunuyorlar. Ama bu genel çağrıya "koşulları uygun olan ülkeler" diye bir istisnayı da sıkıştırıyorlar. Hangi ülkelerdir bu "istisna"nın kapsamı içine giren? Bunlar, büyük cari işlem açığı, büyük dış borç koşullarında, yani kırılgan konumda finansal krizle karşı karşıya kalan ülkelerdir. Özellikle Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri, Türkiye de dâhil, bu tanıma giriyor. Nitekim Kasım'dan bu yana anlaşma yapılan ülkeler şunlar: Pakistan, Beyaz Rusya, Letonya, Macaristan, Ukrayna... Bir de, 300 bin nüfuslu uygar bir İskandinav ülkesi olarak kayrılan İzlanda var. İzlanda'yı hariç tutalım, diğer beş ülkenin hepsinde sıkı maliye politikaları, talep daralması buralardaki IMF programının ortak öğesidir. Mantık çok açık: Yüksek dış borcu ve cari işlem açığı olan bir ülke iç talebi pompalarsa,

cari işlem açığı büyük kalmaya, belki daha da büyümeye devam edecek. Borcun kesintisiz servisi lazım. Borç servis gereksinimine bir de cari işlem açığının döviz talebi girerse, bu makul ve meşru görülmez. "Talebi kıs, cari işlem açığından tasarruf et, hatta küçüldüğün için mümkünse fazlaya geç. Bu şartla, ben de sana 5-10-20 milyar dolar verirsem, biraz rezervlerini, biraz da bana güvenerek gelme ihtimali olan taze parayı kullanarak dış borcun finansmanını sağlarsın" deniyor. Bugünün koşullarında "taze para"nın gelme olasılığı çok zayıftır; ama IMF'nin politikası bu.

Türkiye'nin IMF ile yapması söz konusu olan anlaşmanın çerçevesi bu mu?

Evet. Bütçenin açık ve örtülü tahsisatından 2008 milli gelir tahmininin yüzde 1,5'i kadar bir oran kesilerek, IMF müzakerelerinden önce kamu harcamalarında bir daralma yapıldı. "Peşinen, üstelik kendim yaparak müzakerelere girersem kabul ettiririm" sanıldı. Ama anlaşıyor ki, IMF'nin bunun ötesinde talepleri oldu. Belki bu yetersiz bulundu; para politikasındaki hızlı yumuşamanın tersine dönmesi istendi. Belki de –bunu çok açıkça talep etmemiş olabilirler ama– bazı dış borç kalemlerinin devlet garantisi altına alınması istendi. TÜSİAD'ın başkanı zaten son genel kurulda bunu açıkça talep ediyor. "Dış borçlarımızın finansmanı en ciddi sorunlardan biridir" diyor ve hükümetten üç şey istiyor: "Birincisi, talep desteklenmesi gerekiyorsa, vergi yükünü aşağı çek. İkincisi, IMF ile hızla anlaş. Üçüncüsü, IMF'den gelecek paraya Merkez Bankası ve Hazine katkılarını da ekleyerek bir fon oluştur, borçların finansmanı için bize bir köprü kredisi aç." Yani hem IMF'nin vereceği parayı istiyor, bu da yetmiyor; Merkez Bankası'nın rezervlerinden ve Hazine'den de katkı istiyor. IMF, uluslararası finans kapitalin çıkarlarını gözettiği için böyle bir formüle yatkın olur; ama banka dışı özel borçların garantisini açıkça istemesi çok ileri gitmektir. Ama bu perde arkasında yapılabilir, sonra kitabına uydurulabilir.

Başbakan, Davos "kabadayılığını", en azından kamuoyu düzleminde IMF'ye karşı da sürdürüyor. Niçin? Ben, biraz da Davos çıkışının katkılarıyla, en azından Mart sonuna kadar Türkiye'yi idare edecek bazı istisnai dış kaynakların gelmesini beklediğini, kısmen de sağlamaya başladığını tahmin ediyorum. Bunun göstergeleri de var: Ekim-Kasım aylarında, 9,8 milyar dolarlık kayıt-dışı para geldi Türkiye'ye.

Nereden geliyor bu para?

Belli değil, hata-noksan olarak gösterilen kayıt-dışı sermaye girişleri söz konusu... Ödemeler dengesi istatistiklerinde net hata-noksan bazen eksi, bazen artı olarak çıkar; yani bazen kayıt-dışı çıkış, bazen kayıt-dışı giriş gösterir. Kriz yıllarında genellikle çıkış vardır. Bu krizde ise giriş olarak ortaya çıkıyor. Bavullarla yurt dışından getirilse; yastık altlarından, gizli kasalardan bankalara para verilse, birden bire banka rezervleri artar. Bu, kayıt-dışı ve büyük ihtimalle dışarıdan giriştir. Gizli-kapaklı, legalite sınırlarının içinde veya dışında, İslam dünyasından veya yurtdışında büyük paraları olan İslamcı Türk cemaatlerden para gelmiş olması bir ihtimaldir. Daha fazla tahmin yapmama imkân yok. Davos kabadayılığının da İslam dünyasından kaynak akımlarını kolaylaştırması mümkün. Bu olay çok büyük boyutlu bir propaganda ve halkla ilişkiler etkisi yarattı. Arap ve İslam dünyasının halk sınıfları üzerinde yaratıldı bu etki. Ama büyük sermaye gruplarının bazıları da o dalganın etkisi altına girebileceklerdir. Hükümetin bir ayağının Körfez ülkelerinde olduğunu biliyoruz. Körfez ülkelerine yapılan seyahatlerin sayısını, dökümünü izlemek lazım. Bu kaynak girişi en azından Mart sonuna kadar, Türkiye'deki sıkıntının geleneksel iktisatçı çevrelerin algıladığı anlamda bir krize dönüşmesini erteleyebilir. Bu çevreler kriz diye banka iflaslarını, borsa çöküşlerini ve döviz fiyatlarında dramatik yükselmeleri algılıyor.

Erdoğan'ın tavrına ve başka belirtilere bakarsak, Türkiye'de Mısır'daki Müslüman Kardeşler çizgisinin bir benzeri iktidardadır. Müslüman Kardeşler çizgisi, aynı zamanda Hamas çizgisidir. Dikkat ediniz, Amerika'nın Irak'taki zulmü, örneğin Felluce katliamı sırasında, İsrail'in Lübnan saldırısı ve kıyımları karşısında iktidarın ABD çizgisine teslimiyeti karşısında İslamcı kalabalıklar, Cuma cemaati, sokaklara taşmadı; kitle muhalefeti yapmadılar. Niye? Çünkü iktidardaydılar da ondan. Türkiye, Müslüman Kardeşler çizgisinin iktidarda olduğu bir toplum özellikleri taşıyor. Siyasi iktidar istemediği, yeşil ışık yakmadığı zaman, emperyalizmin Ortadoğu toplumlarına yaptığı saldırılar İslamî dalganın etkisi altında olması beklenen halk sınıflarını sokağa sürüklemedi, 1 Mart muhtırasının reddine belirleyici katkı yapan Ankara'daki protesto yürüyüşüne İslamcı çevreler katılmadı. İktidar işaret ettiği zaman İslamcıları sokağa dökebiliyor. Bu olgu, AKP iktidarının hangi çevrelere dayandığına ışık tutan önemli bir belirtidir. Bu dayanakların dış uzantılarının büyük para kaynakları da vardır ve bunların Türkiye'ye yönelmesi finansal yansımalarıyla krizin hafif atlatılmasına da katkı yapabilir.

Uluslararası sermaye kuralları açısından, kayıt-dışı parayla ekonominin döndürülmesi ne kadar meşru?

Kara parayla mücadele protokolleri, anlaşmaları, yasaları var; bunlar terör, uyuşturucu, mafya bağlantılarıyla mücadele edilmesini gerektiriyor. Ama bunların Türkiye'de çalışmadığı biliniyor. Deniz Feneri gibi, dolandırıcılıkla legalite arasında gidip gelen bir kuruluşun bile Almanya'da afişe olmasına rağmen nasıl ayakta tutulduğunu görüyoruz. Öte yandan şu veya bu şekilde dış dünyadan para toplayıp kayıt-dışı yöntemlerle Türkiye'ye aktarıp bankalara koyarsan; rezervleri yükseltirsen, başın ağrımaz, çünkü sermaye hareketleri serbesttir; servet vergisi de yoktur. Ve kriz ortamında bu akım sayesinde bankalar ayakta durabilmektedir. Para kime aitse; kim kontrol ediyorsa, kullanımını da hükümetle birlikte o belirleyecek. Ama bu konu üzerinde daha fazla spekülasyon yapamam. Bir noktadan sonra olay istihbarat boyutuna ya da komplo teorisi senaryolarına dönüşüyor.

Fakat böyle bir kayıt-dışı paranın Türkiye'ye girdiği kesin, öyle değil mi?

Öyle görünüyor. Bu kadarla kalsa bile[2] bu büyük bir dış kaynaktır. Türkiye'ye net sermaye girişi Ekim ve Kasım aylarında 8,9 milyar dolar azalmış, pozitif girişler negatife dönüşmüş. Önceki yılın aynı iki ayında 1,4 milyar dolar olan sermaye girişleri bu yıl eksi 8,9 milyar olmuş; yani yabancı sermaye hareketlerinde 10,3 milyar dolarlık bir tersine dönüş var. Ama tesadüfen yabancı sermaye çıkışlarıyla eşit düzeyde gerçekleşen 8,9 milyar dolarlık kayıt-dışı para girişi, bu etkiyi büyük ölçüde hafifletecek bir rol oynuyor. Düşünün, bu esrarengiz para girişi olmasaydı, sermaye çıkışlarının etkisi Türkiye'ye çok büyük bir şok halinde yansırdı. İki aylık kayıt-dışı dış kaynak girişi, krizin kritik ilk iki ayında Türkiye finansal sistemini rahatlatan bir katkıdır.

Bu krizin dip noktası neresidir?

Dip noktası, işsizlik artışlarının, ücretlerdeki aşınmanın durduğu, genç nüfusun işgücü piyasasına rahatlıkla girdiği zamandır. Daha basit anlamıyla, üretim daralmalarının son bulduğu zamandır. Yüksek oranda gerileyen sanayinin dışındaki sektörlerin, özellikle hizmet sektörlerinin büyümesi kısmen sanayinin türevidir. Ayrıca ithalat, ihracat düştüğü anda, ticaret sektörleri de daralacaktır. Dolayısıyla, bütün sektörlere sirayet eden bir daralma içindeyiz. 2008'i eksi büyümeyle tamamlayacağı anlaşılan milli gelir 2009'un ilk yarısına da küçülerek girecek. Ne zaman dibe vuracağı ise hiçbir yerde öngörülmüyor.

Bunalımın en önemli yansımaları istihdam, dolayısıyla işsizlik üzerinde olacaktır. Ana sorulardan biri şudur: Kriz ortamı işçi sınıfının mücadele ve dayanışma gücünü zayıflatarak, dağıtarak bir toplumsal çürüme mi yaratır? Yoksa dayanışma gücünü ve mücadele ivmesini arttırarak, emekçileri güçlendirerek bizi daha ileri bir Türkiye'ye taşıyabilir mi? 2000'li yıllara girerken Arjantin krizi, emekçi sınıfların dayanışma eğilimlerini arttırdığı; aktif sınıfsal mücadele yöntemlerini geliştirdiği için, krizin bitiminde Arjantin'de var olan seçenekler içinde solu iktidara getirdi. 2001 krizi bizde tam aksi sonuçlar yarattı. Krizin sosyal patlamaya dönüşüp dönüşmemesi tamamen Türkiye'de emekçi sınıfların örgütlenmesi ve solun durumuyla ilgili.

2001 krizi sürecinde, herhangi bir örgütlenmenin, sendikanın, solun yönlendirmesi olmadan, Ankara'da bir esnaf yürüyüşü olmuştu. Bu dönemde niye benzer tepkiler çıkmıyor sizce?

Bir kere, siyasi iktidarın gündem kaydırma taktiklerinin bir hayli başarılı olduğunu kabul etmek lazım. Sözünü ettiğimiz sınıf mücadeleleriyle ilgisi olmayan, Ergenekon davası, Davos sansasyonu gibi bir dizi alana gündemi taşıyarak, en azından parlamenter muhalefeti felce uğratıyor. Egemen sınıfların ve düzen partilerinin gündem kaydırmalarının etkisine solun bazı kesimleri de giriyor. Kendi içinde ırkçıları, darbecileri, bölücüleri, ulusalcıları, demokrasi düşmanlarını, satılmışları arıyor. Düşmanları kendi saflarında aramayla o kadar uğraşıyor ki, egemen sınıfları, sermayenin tahakkümünü hedefleyen mücadeleleri; sınıf platformlu bir mücadele etrafında birleşme çabalarını unutmuş görünüyor.

Sol bir yandan bu hesaplaşmayı yaparken, sınıfsal gündemini de inşa edemez mi?

Yapabilmesi lazım; ama bu sahte gündemle uğraşmaktan onu yapamıyor. Ergenekon'u konuşmaktan, Tuzla'daki rezaleti çok az konuştular. Bursa'daki işsizliği konuşmadılar. İşsizliğin kadın cinayetlerini niçin artırdığını konuşmadılar... Düzen partilerinin solunda yer alan, sol, sosyalist, anarşist, komünist, reformist, sendikalist amorf kitle, bütün öncelikleriyle sınıf davasına odaklansın; kendi içindeki ayrışmasını o davanın sorunları içinde yapsın. Örneğin bir grup desin ki, “falanca yerdeki şiddet eylemi esnaf sanatkârı bize düşman edeceği için yanlıştı”. Öbürü de “bu düzen yanlısı bir tavırdır; mülkiyeti koruma taraftarısın” desin. Birisi, “fındık üreticilerinin tüccara, uluslararası sermayeye karşı davası, emek davasıdır”; diğeri ise, “Kürt işçilerin en ağır sömürüsünü Karadeniz çiftçisi uyguluyor; halkın kaynaklarını fındık sübvansiyonuna aktarmak yanlıştır” desin. Kavgayı bu şekilde yapsınlar. Ama şimdi kavgalar, kim darbeci, kim demokrat; kim ulusalcı, kim bölücü gibi bir kısır gündemin içinde dolaşıyor.

Solun etkisizliğinin merkezdeki politika akımlarının tavrıyla da yakın bir ilişkisi var. CHP veya DSP parlamenter rejimin kuralları içinde kararlı biçimde sokağa çıkarak, sınıf platformuna açılsalar; örneğin DTP'nin kendi bölgelerinde yaptığı gibi siyaseti sokağa taşısalar, belki bizim tarafın da aklı başına gelir ve “bu adamların yaptığı benim işimdir; çok daha iyisini benim yapmam lazım” diyerek sosyalizmi kitlelere yeni baştan taşır.

Kriz dünya genelinde neoliberal politikaların ve söylemin zayıflamasına sebep olmuyor mu? Küresel kriz, küresel ölçekte bir sınıf dayanışmasını körükler mi sizce?

Düzeni temsil eden çevreler, *Financial Times*, *Wall Street Journal*, IMF, Davos... Bunlar bile neoliberal söylemin ana yapı taşlarını gözden geçirmeye başladılar: “Dünya eskisi gibi olmayacak, kuralları yeniden oluşturmamız lazım” diyorlar. Mesele şudur: Krizin sarstığı ideolojik ortamı, egemen sınıflar ve emperyalizm kendi güdümünde yeniden biçimlendirecek mi; yoksa muhalif

hareket, halk mücadeleleriyle kapitalizmi reddeden, düzen dışı seçeneklere doğru yeni bir söylemle sermayenin ideolojik hegemonyasına son verecek mi? Bütün mesele, alttan gelen sınıf mücadelelerinin olup olmamasına bağlı. Yunanistan'da, Bulgaristan'da, Letonya ve Litvanya'da, İzlanda'da, Fransa'da halk mücadelesinin çeşitli örneklerini gördük, görüyoruz. ABD'de Obama'yı iktidara getiren ivmede de halkın krize karşı duyduğu tepki var biraz. Amerikan solcularının bir kısmının şu veya bu biçimde Obama'ya verdiği destek de etkili oldu. Buna karşılık Latin Amerika'da solun yükselmesi çok önemlidir. Türkiye'de ise iktidar ve egemen sınıflar şu ana kadar düzen karşıtı söylemin genişlemesine fırsat vermeden krizi yönetebildiler. Bu kıpırtıların nereye gideceği şu anda belirsiz.

Bunda AKP'nin güçlü söyleminin ve halkın tepkisini dindirecek, yönlendirecek hamleleri yapma kabiliyetinin payı büyük herhalde...

Gazze olayları, AKP-Saadet Partisi blokunun içinde güç kayması özellikleri taşıyabilirdi. Erdoğan Davos'taki o sansasyonel çıkışıyla bu dengeyi kendi lehine çevirdi. Büyük medyanın tekrar ve tekrar insanı bıktırırcasına Davos'taki o garip oturumu vermesinin de bunda katkısı vardır. Sermayenin hegemonyasına büyük medyanın yaptığı katkıdır bu. Krizin keskinleştirdiği sosyal gerginliklerin, çatırdamalarının, sınıfsal sefaletlerin yansımalarını gözden uzak tutmanın bir yöntemi de budur.

Türkiye'de solun kendi gündemini oluşturamaması çok da yeni bir sorun değil aslında. Dolayısıyla, bunun doğrudan ya da sadece iktidarın yarattığı gündemle, Ergenekon'la pek ilgisi yok...

Birlikte katıldığımız bir panelde Hayri Kozanoğlu "liberal sol denen akım lütfen sol yaftasını artık kaldırsın" demişti. Haklı buluyorum. İster Ergenekon, ister başka konularda, solun perspektifi demokrasi ve darbecilik ikilemi değildir. "Sizin anladığınız anlamda demokrasi konusu bizim sorunumuz değildir" dememiz lazım. Benim demokrasi kavrayışım ve söylemim değişiktir. Medyada kendilerini demokrat olarak tanımlayan kimileri, Ergenekon için "Türkiye'nin NATO ve AB üyeliğine karşı çıkan ve Avrasya ittifakına yönelen akımlardır" diyorlar. Böyle akımların muhalefet yapma hakkını nasıl olup da yasa-dışı addedersin? Bu tavra demokrat demek mümkün müdür?

Sonuçta darbe girişimlerinin olması, bu yönde teşkilatlanmalara gidilmesi önemli değil mi? Sol buna nasıl kayıtsız kalabilir? "Ha Ergenekoncular ha AKP" diyebilir mi?

Biraz dikkatli bir gözlemle bu yönde "teşkilatlanmalar"ın ciddiye alınamayacağını algılarsınız. Eğer ciddiye alınacak bir teşebbüs saptanıyorsa, doğrudan doğruya darbe girişimcilerini yargılarsınız. Buna kimse itiraz etmez, ama böyle bir davada şahsen kendimi taraf hissetmem. Öte yandan Ergenekoncu yaftası yakıştırılanların bir bölümü, meşru sayılması gereken parlamento-dışı muhalefet yöntemleriyle; kitle hareketleriyle AKP'nin Türkiye toplumuna egemen olma girişimini durdurmayı hedeflemiş çevrelerdir. "Gidişata dur demenin tek meşru yolu seçimdir" demek yanlıştır. Çeşitli dönemlerde, ülkelerde darbelerle değil; sokağın gücüyle iktidarın değişmesini hiç gözlemedik mi? Bu yöntem niçin gayri meşru olsun? İnsanlar sokağa çıkıp "hükümet istifa" diye bağırma hakkını sonuna kadar kullanmalıdır. Bugünkü iktidarın Türkiye'yi baskıcı, otoriter, hatta adım adım totaliter bir doğrultuya sürüklediğine samimi olarak kani olan insanlar vardır. Bu doğrultuda ciddiye alınması gereken belirtiler vardır. Bir yandan devlet aygıtına, bir yandan da her anlamda anti-demokratik yapılanmalar olan cemaat-tarikat bağlantıları aracılığıyla toplum hayatına bu derece hâkim olan ikinci bir iktidarı görmedik. Birkaç adım daha atabilirse, parlamenter sistem içinde değiştirilmesi

imkânsızlaşabilir. “Sivil darbe” tezini ciddiye almamız gerekiyor. O nedenle, iktidarın bu eğilimlerine, salt seçimler aracılığıyla mı karşı çıkacağız? Bu nedenle bu iktidarla parlamento-dışı yöntemlerle mücadele edenlerle kavga etmek de benim bir tercihim değildir.

Öte yandan Ergenekon başlığı altında toplanan olguların başka bir boyutu da var. Egemen sınıfların, emniyet-MİT örgütlerinin faşist güçlerle birlikte Türkiye’de düzen karşıtı şu veya bu muhalif akımları sindirmek için 1945 sonrasında sosyalist-komünist çevrelere karşı; 1960’lı yıllardan başlayarak Türkiye İşçi Partisi’ne ve devrimci muhalefete; daha sonra Kürt hareketine karşı uyguladıkları yasa-dışı baskıların, kriminal eylemlerin, cinayetlerin çok küçük bir boyutu da buraya giriyor. Bu karanlık sicilin çok arka plandaki sorumlularından bazılarını katarak Ergenekon davasına meşruiyet sağlamak istiyorlar; ama bu alanda ciddi mesafe alınacağına pek ihtimal vermiyorum. 12 Eylül rejiminin uygulamaları niçin gündem dışında tutuluyor? Yakın dönem cinayetlerinde bile mesafe alınmıyor. Hrant Dink ve Malatya cinayetlerinin, polis bağlantılarını örtbas ediyorlar. Jandarmanın dinlemesini engelliyorlar; polisin yahut MİT’in dinlemesini bu engellemenin dışında tutuyorlar. Bu anlayışla demokrasi olmaz.

Halk örgütlenmesinin felce uğradığı, giderek tarihe karıştığı; dahası, yürütme erkinin, üstelik giderek lidere tam tabiiyet içinde, sınırsız egemenliğine teslim olan bir rejimi, salt seçimler yapıldığı için “demokrasi” ölçütüyle tercih edecek; hatta “demokrasi” olarak nitelendirecek bir nedenim yok.

Bir Çevrimin Yükseliş Aşamasında Türkiye Ekonomisi[1]

I. Giriş

Dünya ekonomisi, 1998-2007 yıllarında bir iniş (1998-2001); bir de çıkış (2002-2007) aşamasından oluşan on yıllık bir çevrimden geçti. Bu çevrimin başlangıcı (1998) Türkiye ekonomisinin Bretton Woods kurumlarının denetimi altına alındığı on yıllık bir başka dönemin de başlangıç yılıdır. 1990'lı yılların büyük bir bölümünü etkileyen "popülizme ağır-aksak dönüş" süreci, 12 Eylül-Özal dönemlerinin Türkiye burjuvazisine armağan ettiği kazanımları tehdit etmeye başlamıştı. Popülizmi temelli, kalıcı bir biçimde tarihe gömmek isteğinden kaynaklanan ve *"siyaset (veya devlet) ekonomiden elini çeksin"* sloganı ile özetlenen yeni bir "yapısal uyum, reform ve istikrar" sürecine geçiş özlemi 1998'de imzalanan ilk anlaşmanın fikrî arka planını oluşturdu. Çok geniş bir gündemle başlatılan "IMF'li on yıl" bu özlemi hayata geçirme fırsatı olarak benimsendi; desteklendi. Bu dönem boyunca makroekonomik politikalar tamamen IMF tarafından belirlenmekle kalmadı; sosyal politikalar ve ekonominin yönetimini ilgilendiren kurumsal düzenlemeler de uluslararası finans kapitalin üst-örgütleri tarafından biçimlendirildi.

AKP hükümetleri Kemal Derviş'in yönetiminde ve IMF'nin rehberliğinde belirlenen "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı"nı devraldı; bununla ve sonraki IMF reçeteleriyle uyum sağladı; 1998-2007 yılları, bu nedenlerle, iktisadi ve sosyal politikalar alanları söz konusu olduğunda "farklı hükümetler, tek siyaset" olarak nitelendirilmiştir.[2] Türkiye ekonomisinin "AKP'li yılları", böylelikle, sözü edilen çevrimin çıkış aşamasının beş yılıyla çakışmıştır. Yakın geçmiş dikkate alındığında emperyalist sistemin çevresinde yer alan herhangi bir ekonomi için iktidarı devralmak için daha ideal bir tarih düşünmek çok güçtür.

Bu çalışma, 1998-2007 çevriminin tümünü değil, 2002-2007 aşamasını, Türkiye ekonomisinin **dış ekonomik bağlantıları üzerinde odaklanarak** kapsayacaktır. Çevrimin "iniş" aşaması, Türkiye ekonomisinin yakın geçmişi bakımından büyük önem taşıyan 1999 IMF programını ve 2000-2001 krizini kapsamaktadır ve çok farklı, ayrıntılı bir incelemeyi hak etmektedir[3].

2001 krizini izleyen yıllarda Türkiye, dünya ekonomisi içinde büyük boyutlu yabancı sermaye girişleri, büyük ve sürekli artış gösteren cari işlem açıkları, dış borç stokunda hızlı bir yükselme öğelerinden oluşan bir konuma yerleşti. 2007'ye gelindiğinde bu özellikleri Türkiye ile paylaşan büyük ülkelerin Doğu/Orta Avrupa grubu, Meksika ve Güney Afrika ile sınırlı olduğu söylenebilir. [4] 2007'de Türkiye'nin toplam cari işlem açığı tüm dünya ekonomileri dikkate alındığında yedinci sıradadır ve önde yer alan altı ülkenin hepsi zengin kapitalist ülkelerdir.[5] Türkiye, bir anlamda, çevre ekonomileri içinde bir "küçük Amerika" öykünmesi içinde görünmektedir, ancak, bu süper emperyalist ülkenin ayrıcalıklı konumundan yoksun olarak...

Türkiye'nin dünya ekonomisiyle eklemlenme biçiminin özellikleri, özgünlükleri ve uluslararası finansal akımları etkileyecek bir "olumsuz uyum"un olası yansımaları bu bilgilerden hareketle incelenecek ve tartışılacaktır.

II. Sermaye Hareketlerinde Eğilimler

Son yıllarda Türkiye ekonomisinin dış dünya ile bağlantılarının kavranmasında başlangıç noktasının **yabancı kökenli sermaye hareketleri** olarak alınmasının niçin daha doğru olduğu aşağıda

tartışılacak. Tablo 1 bu tür bir anlayışa göre düzenlenmiştir: Yabancı kökenli sermaye girişleri yerleşiklerin sermaye çıkarmalarına, cari açığın finansmanına ve rezerv birikimine tahsis edilmektedir. "Hata/noksan" kalemi kayıt-dışı sermaye hareketlerini temsil eder. Tablonun alt bölümü ise, sermaye hareketlerinin "sıcak" ve "borç yaratan/yaratmayan" öğelerini yansıtmaktadır[6].

Tablo 1: Türkiye'nin Ödemeler Dengesi, 2002-2007, Milyon dolar

	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Yabancı sermaye(YAS)	10604	10014	23436	40322	56856	55365
Yerli sermaye	-3048	-2871	-9202	-2052	-18400	-8922
Hata/noksan	116	4940	2189	2181	-149	-415
Cari denge	-1519	-8036	-15599	-22604	-32193	-37996
Rezervler*	-6153	-4047	-824	-17847	-6114	-8032
Yabancı sıcak para	-1534	5693	11996	15950	10501	-1075
Yerli sıcak para**	-1813	3915	-5139	626	-14429	-5836
Sıcak para dengesi	-3347	9608	6857	16576	-3928	-6911
Borç yaratan YAS	9487	7357	19124	24624	34999	28354
Dış borç	129671	144261	160760	168716	205548	247200

Kaynak:: TCMB.

(*): Artış(-), azalış(+). (**): Net hata /noksan dâhil.

Tablo 1, AKP iktidarı altında Türkiye ekonomisinin uluslararası sermaye hareketlerinden 2003-2006 arasında giderek artan bir pay aldığını gösteriyor. Son beş yıl içinde Türkiye'ye giriş yapan yabancı sermaye toplamı 186 milyar dolara ulaşmıştır. 2002-2007 dönemi, uluslararası sermaye hareketlerinin belirgin bir canlanma gösterdiği bir konjonktürü içerir. Türkiye de, yabancı sermaye girişleri bakımından bu konjonktürden 2006 sonuna kadar her yıl artan oranlarda yararlanmıştır. Institute of International Finance, "gelişmekte olan ve yükselen piyasa ekonomileri" başlığı altında topladığı 30 ülkeye 2007'de 781,5 milyar dolar yabancı sermaye girişi olduğunu belirlemiştir.[7] Bu toplamdan Türkiye'ye düşen pay, (Tablo 1'de gösterildiği gibi) 55,4 milyarlık bir toplamla yüzde 7,1'dir. Sözü geçen pay 2005 ve 2006'da (aynı sırayla) yüzde 8,8 ve yüzde 11,3 olmuştu.

Dış kaynak girişlerinin ölçümünü ve etkilerini biraz ileriye bırakarak, yabancı sermaye hareketlerinin bileşimindeki değişmeleri mercek altına alalım.

2002-2004 yıllarında Türkiye'ye giren yabancı kökenli sermayenin ortalama yüzde 82'si dış borç yaratan öğelerden oluşmaktaydı. 2005-2007'de bu oran yüzde 62 civarında kalmıştır. Bir diğer önemli değişme ise, yabancı kökenli sermaye girişleri içindeki sıcak para öğesinde gerçekleşen göreli daralmadır: 2003-2004'te yüzde 53'e yaklaşan bu oran sonraki üç yıl boyunca sürekli aşınarak 2007'de negatif değer kazanmıştır. Esasen 2006-2007'de yerli sıcak paradaki hızlı çıkışların da katkısıyla sıcak para dengesi ("net çıkış" ifade eden) negatif değerlere dönüşmüştür. Bu "düzelmeler"in ardında 2005-2007 yıllarında çok çarpıcı artış oranları gerçekleştirerek toplam 52 milyar dolara ulaşan doğrudan yabancı yatırımlar (DYY) ve aynı yıllarda 88 milyar dolara ulaşan dış borç yaratan sermaye girişlerinin önemli bölümlerinin "sıcak" olmayan orta-uzun vadeli kredilerden oluşması vardır.

Bu değişimleri, ekonominin dış dünyayla ilişkilerinin daha az kırılgan ve reel ekonomiye doğrudan

destek veren finansman biçimlerine geçiş olarak yorumlayanlar çoğunluktadır. Dış borç tartışmalarını ileriye bırakarak, sıcak para ve DYY konularındaki aşırı iyimserliğe karşı birkaç uyarı yapmakla yetinelim.

Bir kere, sıcak para sorunlarının sermaye girişleri, yani **akımlar** dışında, Türkiye ekonomisi içindeki sıcak para **stokunun** boyutları ile de ilgili olduğunu hatırlatmak gerekiyor. Geçmiş yılların akımlarından ve hisse senedi ve bono/tahvil değerlerindeki artışlardan kaynaklanan sıcak para **stoku**nun 120 milyar dolara yaklaşmakta olduğu tahmin edilmektedir. Bu koşullarda sıcak para hareketlerinden kaynaklanan risk olasılığı, söz konusu akımlardaki düşme ve net çıkışlardan çok, YTL'li plasman araçlarına bağlanmış sıcak para stokunun ani çıkışlara yönelmesi ile de ilgilidir. Dalgalı kur sistemi, bu risk etkenini belli ölçülerde frenlemektedir; ancak, uluslararası finans kapitalin, döviz kuru dalgalanmalarına karşı çeşitli güvence mekanizmalarını, örneğin vadeli döviz piyasalarını kullanma imkânlarını göz ardı etmemek koşuluyla...

DYY üzerindeki algılamalara gelince, son yıllardaki çarpıcı artışın, özelleştirilecek alanların giderek tüketilmesi nedeniyle geçici olduğunu söylemek için vakit erkendir. Türkiye'yi yöneten siyasi kadroların ve burjuvazinin kendilerine emanet edilmiş veya ait olan varlıklarını yönetme beceri, niyet ve güçlerinin aşındığı; hatta (siyasal iktidarlar açısından) yok olduğu anlamına gelen özelleştirmelerin ve banka, şirket, emlak satışlarının sınırlarına ne zaman gelineceği öngörülemez. Ancak, Türkiye'de son yıllardaki DYY girişlerinin büyük ölçüde **birleşmeler ve edinimler** biçiminde gerçekleştiğini; dolayısıyla, en azından şimdilik, orta-uzun vadeli dinamik etkilerle ilgili beklentilerin söz konusu olmadığı vurgulanmalıdır. Ödemeler dengesi üzerindeki etkiler açısından bakıldığında, Hazine Müsteşarlığı verileri 2006'daki DYY girişlerinin sadece yüzde 20'sinin ticarete konu olan sektörlere (sanayi ve tarıma) yöneldiğini gösteriyor. Geride kalan yüzde 80 ise ithal ikamesi ve ihracat ile ilgisi çok zayıf olan (örneğin bankacılık ve alış-veriş merkezleri gibi) hizmetler sektöründeki şirket alımlarına ve gayrimenkul edinimlerine gitmektedir. İleriki yıllarda döviz kazandırmayan dolaysız yatırımlardan kaynaklanan kâr transferlerinin ödemeler dengesi üzerinde küçümsenmemesi gereken bir baskı oluşturabileceği dikkate alınmalıdır.

III. Sermaye Hareketleri-Büyüme Bağlantısı

2001 krizinin sonrasında Türkiye ekonomisinin dış dünyayla bütünleşmesi, **otonom sermaye (veya dış kaynak) hareketleri→büyüme→cari açık** bağlantı çizgisi içinde oluşmuştur. Sermaye hareketlerinin bağımsızlaştığı bir ortamda, özellikle fiili hasıla, ulusal ekonominin potansiyel hasılasının altında bir düzeyde gerçekleşmekte ise, artan sermaye girişleri iç talep ve kısa dönemli büyüme hızı üzerinde farklı mekanizmalarla genişletici etkiler yaratmakta; bu etken de cari işlem açığını (öncelikle ithalat aracılığıyla) yukarı çekmektedir. Bu çerçeve içinde ödemeler dengesiyle ilgili tartışmaların ana sorunu **yabancı kökenli sermaye girişlerinin hangi tempoyla ve ne kadar sürdürülebileceği** sorusundan kaynaklanan belirsizlikle ilgilidir.

Türkiye ekonomisi 1999 ve 2001'de dramatik boyutlarda daraldığı için, yukarıda sözü edilen kısa vadeli büyüme hızının dış kaynak girişlerine bağımlılığı 2002 ve sonrasında geçerli olmaktadır 1997'yi başlangıç noktası alarak, 1998-2007 yıllarını içeren GSMH büyüme hızı yüzde 3,6'dır. 1970'li yılların ikinci yarısıyla 1997 arasındaki potansiyel büyüme hızı yüzde 4,2 olarak hesaplanabilmektedir. Dolayısıyla, 1997 sonrasındaki fiili büyüme potansiyel büyümeye ulaşıncaya kadar yukarıdaki sermaye hareketleri-büyüme bağlantısının süreceği tahmin edilebilir. Sermaye birikim oranları ile teknolojik ilerleme etkenlerinin devreye gireceği ortam daha sonra gündeme

gelecektir. Sadece, 2007'de cari fiyatlarla tasarruf ve gayrisafi sabit sermaye birikimi oranlarının hâlâ 1998'deki oranların altında olduğuna işaret edelim.[8]

Yakın geçmişte ekonominin genişleme-yavaşlama-daralma hareketlerini belirlemiş olan ve önümüzdeki iki veya üç yıl boyunca da önem taşıyacak olan "dış kaynak hareketleri" üç farklı biçimde ölçülebilir. Birincisi, **yabancı kökenli sermaye girişleri**dir. Bu öğe (YAS), 2003-2006 arasında her yıl yüksek oranlarda (2006'da yüzde 43) artmış; 2007'de yüzde 4'lük bir daralma göstermiştir. İkinci anlamdaki dış kaynak toplamı, yabancı, yerli ve kayıt-dışı sermaye hareketlerinin net bilançosundan (**net sermaye hareketi**nden) oluşur. Bu kalem (NSH), 2006'da yerleşiklerin artan "sermaye ihracı"nın katkısıyla, bir önceki yıla göre yüzde 8 oranında düşmüş; 2007'de ise bu düşüşü fazlasıyla telafi etmiştir. Yerleşik kökenli sermaye çıkışlarının önemli bölümlerinin son yıllarda büyük boyutlu yabancı sermaye girişlerinin bankalara intikal eden öğelerinden türeyen (otonom değil, bağımlı; bir anlamda "rezerv birikimi" özellikleri taşıyan) bir gelişme olduğu gözlenmektedir. Üçüncü tanım, "*dış dünyadan (veya dış dünyaya) net kaynak aktarımı*" (NKA) olarak anılır ve cari açıktan, kâr ve faiz transferlerinin net toplamı çıkarılarak elde edilir. Bu büyüklük de 2003 sonrasında kesintisiz ve yüksek tempolu (2006'da yüzde 44'lük, 2007'de yüzde 26'lık) artışlar kaydetmiştir.[9]

Toplam talebin genişlemesi için ekonomiye dıştan şırıngalanan pozitif değerli bir akımın **varlığı** gereklidir; ancak, yeterli değildir; bu akımın **bir önceki döneme göre artması** da ek bir koşul olarak görülmelidir. Bu sav, dış kaynak hareketlerine uyarlanan bu etki nicel olarak incelendiğinde doğrulanmaktadır. Bulgularımız, bu üç dış kaynak türünden herhangi birindeki **değişmenin negatif değere ulaştığı** üç yılda (2003, 2006 ve 2007'de) **büyüme hızının da yavaşladığını** göstermektedir.

Sorun da bu noktada ortaya çıkıyor. Yüksek düzeyde, ancak bir önceki yılın **altında** seyreden dış kaynak girişlerinin, büyüme hızını aşağıya çekmesi beklenmelidir. Hatta (bugünün koşullarında olası görülmeyen) telafi edici makro-politikalar uygulanmadığı takdirde milli gelir **düzeyinin** de düşmesi söz konusu olabilecektir. Çevre ekonomilerine dönük uluslararası sermaye hareketlerindeki bir yavaşlamanın Türkiye ekonomisine yansıması, bu bakımdan büyük önem taşımaktadır.

IV. Büyüme-Cari Açık Bağlantısında Bozulma

Kısa dönemli büyüme hızı ister son yıllarda olduğu gibi sermaye hareketlerine bağımlı olsun; isterse sermaye hareketlerinin denetimli olduğu yıllarda olduğu gibi, ulusal düzlemde belirlenen politika değişkenleri veya firma, hane halkı davranışları tarafından belirlensin; büyüme hızı ile cari işlem dengesi arasındaki bağlantının ayrıca incelenmesi gerekir. Tablo 2, böyle bir incelemenin başlangıç noktasını oluşturabilecek verileri sunuyor. Büyüme/cari işlem dengesi arasındaki ilişkilere bakıldığında, özellikle 2000 sonrasında **belli büyüme hızlarının giderek artan boyutlarda cari açığa yol açması** dikkat çekicidir. Daha da ilginç olanı, bu "bozulma"nın sermaye hareketlerinin serbestleştiği 1989 sonrasında çok ılımlı kalması; onbir yıl sonra, 21. yüzyıla girişle birlikte, çarpıcı boyutlara ulaşmış olmasıdır.

Tablo 2, 2000 öncesindeki hızlı büyüme yıllarında da "ılımlı" boyutlu dış açıkların söz konusu olduğunu gösteriyor. Örneğin, büyüme hızının yüzde 9,4 ve 8,3'lük oranlara ulaştığı 1990 ve 1997 yıllarında cari açık/GSMH oranı (aynı sırayla) yüzde 1,7 ve 1,4 ile sınırlı kalmıştı. Bu saptamayı, yüzde 9,9 ve 7,6'lık büyümenin gerçekleştiği 2004 ve 2005 yıllarındaki yüzde 5,3 ve 6,3 oranlarındaki dış açıklarla (ve keza 2006'daki yüzde 6'lık büyüme ile yüzde 7,8'lik cari açık

oranıyla) karşılaştırdığımızda 2000 öncesi ve sonrası arasındaki fark çarpıcı bir biçimde ortaya çıkıyor[10].

Tablo 2: Büyüme, Cari Açık (Yüzde Oranlar)

	1984-89	1990-99	2000-05	1990	1997	2004	2005	2006
Ortalama büyüme	5,5	4,1	4,2	9,4	8,3	9,9	7,6	6,0
C.Denge/GSMH	-0,4	-0,8	-3,8	-1,7	-1,4	-5,3	-6,3	-7,8
Reel döviz fiyatı*	+4,6	-0,01	-4,7	-8,4	-5,5	-4,3	-7,4	+1,0

Kaynak: TCMB ve Hazine Müsteşarlığı.

(*): Reel döviz fiyatının (ÜFE'ye göre) yıllık değişme oranı. İlk üç sütunda başlangıç yılının bir öncesi baz alındı. Artış (azalış) yerli paranın reel devalüasyonu (değerlenmesi) anlamındadır.

2000'li yıllarda büyüme hızı ile cari işlem açıkları arasındaki bağlantının bozulmasına yol açan etkenlerden biri, imalat sanayiinde ithal bağımlılığının dramatik artıştır. Gümrük Birliği (GB), 1995 sonrasında "üçüncü ülkelere" (örneğin dış ticaret açığının hızla büyüdüğü Çin'e) karşı koruma oranlarının asimetrik biçimde (yani, tek yönlü olarak) ve hızla düşmesine yol açarak bu dönüşüme katkı yapmıştır. Aramal ithalatının, imalat sanayii hasılasına göre esnekliğini, 1994 ve 2001 krizlerini izleyen dörder yıl (1995-1998 ve 2002-2005) için hesapladığımızda, esnekliklerin iki alt-dönem arasında 2,7'den 4,7'ye yükseldiği belirlenebilmektedir. Bu dönüşümü "GB'nin gecikmiş etkileri" olarak yorumlamak mümkündür. Burada en belirleyici farkı, reel döviz kuru hareketlerinde aramak anlamlı olabilecektir. İki dönem arasındaki karşılaştırmayı kriz ve devalüasyondan **önceki yıllara** kaydırarak (yani 1993-1998 ve 2000-2005 yıllarının reel kurlarını karşılaştırarak) yaptığımızda durum açıklık kazanacaktır. 1993=100 alındığında, (ÜFE'ye göre tanımlanan) **reel döviz fiyatı** 1998'de 105,6'dır. Farklı bir ifadeyle GB'nin koruma oranlarını aşındıracak etkileri, 1994'teki büyük boyutlu devalüasyon sayesinde ertelenmişti ve reel devalüasyonun sağladığı geçici savunma, 1998'e gelindiğinde hâlâ geçerli idi Buna karşılık, 2005'te dövizin reel fiyatı, 2000'e göre (ve 2001 devalüasyonuna rağmen) yüzde 20 oranında **gerilemiş** durumdadır.

Katıksız neoliberal modelin serbestleşmiş sermaye hareketlerinden beklentilerini TCMB 1995-1998 arasında tam olarak yerine getirmemişti. Bu yıllarda reel döviz kurunu bir politika aracı olarak görüp, para politikasını bağımlı (pasif) kılma tercihi yapılmıştır. Ne kadar bilinçli bir seçim olduğu bir yana, bu tercih, **fiilen,** cari işlem dengesinin, ihracatın ve ithal ikamesinin politika hedefleri olarak belirlenmesi anlamına gelir. 1995'te yürürlüğe giren GB, böylece, yedi-sekiz yıllık bir gecikme ile (yani, TCMB'nin tek hedefinin enflasyon, tek aracının da para politikası olduğu yeni ortamda) etkilerini dış ticaret dengelerine taşımakta ve cari işlem açıklarının hızla büyümesine katkı yapmaktadır. Özellikle yerli sanayinin rekabet etmekte zorlandığı kimi ülkelerin (örneğin Çin'in) yerli paralarını dolara bağlayarak aktif döviz kuru politikaları uygulayabilmiş olmaları bu durumun ağırlaşmasına ayrıca katkı yapmıştır.

V. Kırılganlık Etkenleri ve Dış Borçlar

Dünya ekonomisinde "yükselen piyasa ekonomileri"ne dönük sermaye hareketlerini aşağıya çeken bir çalkantı gündeme gelirse, çeşitli çevre ekonomileri üzerinde farklı doz ve biçimde yansımaların ortaya çıkması söz konusudur. Bu nedenle farklı ülkeleri olası dış şoklar karşısında kırılganlık düzeyleri bakımından karşılaştırmak sadece akademik bir uğraş değildir; finans kapitalin çeşitli

öğeleri için büyük çıkarları ilgilendiren pratik bir önem de taşımaktadır.

Burada bu çerçevede yapılmış bir hayli kapsamlı bir araştırmanın sonuçlarını kısaca aktarmakla başlayacağım. Morris Goldstein "özel sermaye piyasalarıyla yoğun ilişkisi olan" 22 yükselen piyasa ekonomisini, "bir sonraki finansal kriz, kimleri, nasıl etkileyecek?" sorusu bağlamında inceliyor ve bu incelemesini kapsanan ekonomilerin (çoğunlukla 2004'e ait) çeşitli nicel **kırılganlık göstergeleri** üzerine kuruyor[11].

Goldstein'in sonuçlarını, beş ana şok öğesine karşı ülkelerin duyarlılık/ kırılganlık derecelerini aktararak (en ağır biçimde etkilenen ilk beş ülkeye bakarak) özetleyebiliriz. İlk iki şok "ABD ve/veya Çin'de ciddi boyutlu bir durgunlaşma veya gerileme" ve böyle bir dönüşümün yol açacağı "uluslararası ham madde fiyatlarındaki çöküntüler" ile ilgilidir. Türkiye bu iki dönüşüm karşısında ön planda etkilenen ilk beş ülke arasında yer almıyor. Sonraki üç "şok" ise, "faiz hadlerinde ani bir yükselme ve uluslararası sermaye hareketlerinde hızlı bir daralma"; "döviz kurlarında (ve ulusal paraların değerlerinde) hızlı bir çalkantı" ve "maliye ve para politikaları bakımından ciddi uyumsuzluk etkenleri" olarak öngörülüyor. Ve Türkiye her üçünde de en ağır etkilenecek ilk veya ikinci ülke olarak sıralanıyor.

Goldstein'in araştırma sonuçlarının sınırlı boyutlarda "sınanmaları", 2006 sonrasında oldu. Farklı etkenlerle uluslararası finansal piyasalarda mini-çalkantıların meydan geldiği bu tarihlerde, borsa, faiz ve döviz kuru hareketleri bakımından en fazla etkilenen dört ülkeden (Türkiye, Macaristan, Brezilya ve Güney Afrika) üçü (Güney Afrika istisnası ile) sözü geçen araştırmanın nihai tablosunun ilk beşi arasındadır.

Bu çerçevede, olası bir dış şok karşısında, bir çevre ekonomisinin temel açmazının dış borçlarla ilgili faiz yükümlülüklerinin ve yenilenmeyen dış krediler nedeniyle anaparanın "döndürülmesi"nin yarattığı sorunlar etrafında kümelendiği söylenebilir. Bu bakımdan Türkiye'nin dış borçlarıyla ilgili başlıca göstergeleri, çevre ekonomileriyle karşılaştırmak öğretici olacaktır[12].

1997-98 Asya krizini izleyen yıllar içinde, gelişmekte olan ülkelerin büyük çoğunluğu dış borç göstergelerini düzelttiler; bazıları dış borç stoklarını aşağıya çekebildiler. Dış borçların göreli ağırlığıyla veya olası risklerle ilgili göstergeler, gelişmekte olan ülke gruplarının ortalamalarıyla karşılaştırıldığında (tek bir göstergeye ait istisna dışında) IMF gözetiminde "ters yönde" giden Türkiye'nin "daha ağır borçlu, daha riskli" konumda olduğu belirleniyor.[13] Tekil ülkelere geçildiğinde, dış borç göstergelerinde Türkiye'den "daha kötü" durumda olan ülkeler vardır; ancak, Türkiye'nin bu türlü bir sıralamanın da arkalarında yer alacağı anlaşılmaktadır.

Diğer kırılganlık göstergeleri bir yana, sermaye hareketlerinin serbestleştiği 1989'dan bu yana tüm gelişmekte olan ekonomilere göre Türkiye'nin dış borç stokunun çok daha hızla artmış olduğu belirlenmektedir: 1989-2007 arasında toplam dış borç stokunun yıllık ortalama artış oranı çevre ekonomilerinin tümü için yüzde 6,1, Türkiye için yüzde 10,4'tür. Daha önce açıklanan etkenlerle "yükselen piyasa ekonomileri" yıllık dış borç büyüme hızını 1998-2007 arasında yüzde 5,9'a indirmiş; Türkiye ise, yüzde 11'lik bir artış oranı gerçekleştirerek aradaki farkı açmıştır. Sonuç olarak Türkiye'nin dış borçlarının tüm GOÜ borçları içindeki payı sürekli artmaktadır. Bu oran 1989, 1998 ve 2007'de (aynı sırayla) yüzde 3, yüzde 4 ve yüzde 6,1'dir.

Eğer patlak verirse bir sonraki finansal krizde, dış borçlarının düzeyi ve yapısı nedeniyle

Türkiye'nin uluslararası finans kapitalin ana sorunlarından biri olacağını tahmin edebiliriz. Türk halkının ünlü bir özdeyişi vardır: "Borç bini geçince alacak olur." Çapaçul politikalarla Türkiye'nin dış borçlarını tırmandıranlar bu özdeyişi 2000-2001 krizi sırasında hatırlamadılar; Arjantin ise fiilen uyguladı ve bu sağduyulu hareket biçiminin hasatını hâlâ derlemektedir.[14]

DİPNOTLAR

Bir Üçüncü Dünya Ülkesinde İlerici Bir İktisatçı

[1] 25 Mayıs 1985 tarihinde Universty of Zimbabwe, Ekonomi Bölümü üçüncü sınıf öğrencilerine hitaben yapılan bir konuşma metninden Türkçeleştirilmiştir. Konuşma 1985 Ağustosunda Zimbabwe Üniversitesi öğrencilerinin Ekonomi Derneği'nin dergisinde; Ocak 1987'de ise *Zimbabwe Journal of Economics,* Cilt 1, Sayı 4, s.56-60'ta yayımlanmıştır.

[2] Özgün metinde İngilizce "the poor" terimi değil, Zimbabwe halk dilinde ve siyaset söyleminde "yoksullar"ın karşılığı olan **povo** sözcüğü kullanılmıştı. (*Yazarın 2010 notu*)

[3] 1985 dolaylarında Afrika'da uygulanan tipik bir istikrar programından söz edildiğine dikkat çekelim. (*Yazarın 2010 notu*)

[1] Şubat 2004'te Delhi'de, Jawaharlal Nehru Üniversitesi'nde (JNU) yapılan bir konuşmadan Türkçeleştirilmiştir.

[2] Türkiye'den bir grup sosyal bilimci ve Boratav, Ocak 2004'te Mumbai'deki Dünya Sosyal Forumu'na ve daha sonra Delhi'de JNU'daki bir kongreye IDEAS (International Development Economics Associates) üye ve mensupları olarak katıldılar.

[3] Konuşmanın "yoksulluk" tartışmasıyla ilgili daha ilerideki kesimleri (son paragraf hariç), bu derlemede "Yoksulluk Kavramı Üzerine Notlar" başlıklı yazıda daha ayrıntılı bir biçimde ele alındığı için çıkarılmıştır. (*Yazarın 2010 notu*)

[1] *Toplum ve Hekim,* 19/1, Ocak-Şubat 2004.

[2] Bk. World Bank, *World Development Report 2000-2001: Attacking* Poverty, World Bank/Oxford University Press, New York 2001, s. 34.

[3] Dünya Bankası'na göre, "tedavi edici sağlık hizmeti (hemen hemen) saf bir özel maldır. Devlet faturayı üstlenmezse, en yoksulların dışında herkes bakımını sağlayacak bir yöntem bulurlar." *World Development Report 1997: The State in a Changing World*, World Bank/Oxford Univesity Press, New York 1997, s53.

[1] **“**Imperialisme contre mondialisme, quelques reflections**”,** *Revue Tiers Monde,* Cilt XXXVIII, No. 150, Nisan-Mayıs 1997, s. 285-291. Metnin Türkçesi, Fransızcasından küçük değişikliklerle çevirildi ve *Küreselleşme,* Derleyen: E. Ahmet Tonak, Ankara 2000, İmge Kitabevi içinde buradaki başlıkla yayımlandı.

[2] Prabhat Patnaik, “Qu’est l’imperialisme devenu?”, *Revue Tiers Monde*, No. 150, nisan-haziran 1997, s. 279-284. Patnaik’in makalesi, bu yazının da hareket noktasını oluşturmuştu.

[3] *World Development Report on Labor: Outline* (teksir), s.18. Bu metin, Dünya Bankası’nın hazırladığı *World Development Report, 1995*’in ilk taslaklarından biridir.

[1] *Binyılların Kavşağında Türkiye'nin Toplumsal Gerçekleri,* Ankara 2003, Tek Gıda-İş.

[2] Piyasa ekonomisi koşullarında sözü edilen **artık** kategorileri kâr, rant, faiz, ticari kâr, kira adları alır.

[3] Ham madde ile nihai ürün arasında meydana gelen dönüştürme ve ek katma değer öğelerinin, ürünün niteliğini değiştirmesi (örneğin pamuk üretimi ile başlayan sürecin konfeksiyon ile son bulması) halinde nihai ürün içinde ham madde (pamuk) önemini yitirir ve ham madde kökenli meta zincirine dayalı bölüşüm analizi anlamlı olmaktan çıkar. Meta zinciri halkaları, örneğin bu kez, sanayi üretiminin çokuluslu şirketlerle farklı ülkelere dağılmış aktörler arasında nasıl paylaşıldığını ve denetim mekanizmalarını inceleyen bir çerçeve oluşturabilir.

[4] K. Boratav, "Categories of Income Distribution in Primary Commodities Exported by Developing Countries: Some Conceptual and Methodological Problems", *Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı 1977*, A.Ü. SBF Yayını. Bu makalenin Türkçesi, *İktisat Politikaları ve Bölüşüm Sorunları,* İstanbul 1983, Belge Yayınları başlıklı makaleler derlemesinde yayımlanmıştır.

[5] K. Boratav, "Movements of relative agricultural prices in sub-Saharan Africa", C*ambridge Journal of Economics*, Mayıs 2001, Cilt 25, No.3.

[1] Bu çalışma, "Bağımsız Sosyal Bilimciler"in web sitesinde Ekim 2003'te yayımlanmış olan bir metnin *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm'*in 3. baskısı için Aralık 2003'te değiştirilmiş ve geliştirilmiş biçimidir.

[1] *İlhan Tekeli İçin Armağan Yazıları,* (Editörler: Selim İlkin, Orhan Silier, Murat Güvenç), İstanbul 2004, Tarih Vakfi Yurt Yayınları.

[2] Bu çalışmanın özgün biçimi 2001'de UNCTAD için yaptığım bir araştırma metnidir. Ampirik bulgularda, araştırmacı Baran Doda'nın katkıları için kendisine teşekkür borçluyum.

[3] Bu çalışmada, ne yazık ki, iktisatçıların geleneğini izleyerek, terim ve kavramlara ait kısaltmaları, İngilizce sözcüklerin baş harflerinden türettik.

[4] Maliyet öğesi olarak niçin yalnız ücretler? Zira, emek dışı tüm maliyet öğelerinin uluslararası ticarete konu olabileceği ve bunlar için (ülkeler arası farklı vergi-sübvansiyonlardan arındırıldığında) son tahlilde uluslararası fiyatların geçerli kabul edilebileceği düşünülmektedir.

[5] UNCTAD, *Trade and Development Report 1998*, Cenova 1998, Tablo 54, s. 199.

[6] **WnTL** yerli para (TL) cinsinden ve cari fiyatlarla (nominal) ücretlere, **ner** ise bir dolar karşılığı TL olarak tanımlanan (nominal) döviz kuruna ait indeks sayılarını ifade etsin. Yine indeks sayıları ile ifade edilmek üzere, emek verimi, **lp=Q/L** olduğuna göre **ULC=[(WnTL/ner)/lp]** olarak yeniden tanımlanmış olacaktır. Hem **Wn ,** hem de **ner** aynı terime ve toptan eşya fiyat endeksine **(wpi)'** ye bölünürse, bu ifadenin değeri değişmeyecektir. Böylelikle iki yeni kategoriye ulaşılacaktır: Birincisi, yerli fiyatlarla tanımlanan reel ücret maliyetleri: **Wr=WnTL/wpi**'dir. Diğeri reel döviz kuru: **rer=ner/wpi**'dir. Böylece birim emek maliyeti, üç bileşenine (reel döviz kuru, emek verimi ve reel ücretlere, ayrıştırılmış olarak yeniden tanımlanmış olur: **ULC=[(Wr/rer)/lp] =[Wr/(rer*lp)]** . Rekabet gücü **(CI)** göstergesini **1/ULC** olarak yorumlayalım: **CI=[(rer*lp)/Wr]** tanımına ulaşmış olacağız.

[7] Bu makalenin aslında; Şili, Kolombiya, Meksika, Mısır, Hindistan, Fas, Güney Afrika, Türkiye, Güney Kore ve Malezya'ya ait reel döviz kuru, reel ücret, emek verimi, rekabet gücüne ait 1980-1999 endeksleri (1980=100 olmak üzere) geniş bir tabloda verilmişti. Şimdiki metinde, tablo çıkarıldı; tablodaki bulgular üzerine sözel açıklamayla yetinildi (*Yazarın 2010 notu*).

[8] Bu çalışmada, Türkiye'ye, bir iki sınırlı ek gözlem dışında, kapsanan diğer ülkelerden farklı bir ağırlık vermiyoruz. UNIDO'nun verileri, araştırmayı yaptığımız tarihte Türkiye için 1998'de son buluyordu. Tabloya Türkiye için 1999 verilerini ulusal istatistiklerden hesaplayarak ekledik.

[9] Serbest sermaye hareketleri ortamında para politikasını devre dışı bırakarak, döviz kurunu hedeflemek mümkündür. Ancak, bu tür uygulamalar, 1990'lı yıllarda Arjantin'de ve 2000'de Türkiye'de olduğu gibi, dış ticaret dengesini düzeltmek için değil, fiyat istikrarı amacıyla kullanılmış; yerli paranın değerlenmesi ile sonuçlanmış; dolayısıyla dış ticaret açıklarının artmasına yol açmıştır.

[10] İncelediğimiz on ülkeden üçünde (Şili, Mısır ve Fas'ta) 1989'da reel ücretler 1980 düzeyinin altındadır. Tablo 1'de Türkiye bakımından ortaya çıkmayan bu durum, imalat sanayiine ait ulusal veriler kullanıldığında gözlenebilmektedir. 1977 baz alınırsa, imalat sanayiinde reel ücret maliyetleri 1980'de %24, 1988'de %31 gerilemiş durumdadır. 1989-1993 arasında ise dramatik bir ücret patlaması gerçekleşmiş ve reel ücretler %100'ü aşan bir ilerleme sağlamıştır. Tablo 1, bu ayrıntının gözlenmesine imkân vermiyor.

[11] Kapsadığımız ülkelerde ve bunların dışındaki Endonezya, Tayland, Arjantin Venezuela'da finansal çevrimin canlanma/çökme/düzelme aşamalarındaki reel ücret hareketleri için, bk. UNCTAD, *Trade and Development Report 2000*, Cenova 2000, Tablo 4.3, s. 64.

[12] Ancak, Türkiye'de 2001 krizi sonrasında yukarıdaki gözlemin geçerliliği ortadan kalkmış gibi görünmektedir. DİE verilerine göre, imalat sanayiinde reel kazançlar, 2001-2003 yılları içinde sürekli olarak gerilemiş ve 2003'te 2000 düzeyinin %25 altına inmiştir. Bu verileri Tablo 1'e taşırsak, 2003'te reel ücret indeksi 179.9'a inecek ve 1994 krizinin öncesindeki zirve noktasına göre %47.5 oranında aşınmış olacaktı. Kısacası, Türkiye bakımından iki finansal kriz, işçi sınıfının finansal çevrimin canlanma aşamasında sağladığı ilerlemeleri fazlasıyla "düzeltmiş" durumdadır.

[13] Bk. UNCTAD, *Trade and Development Report 2000*, Cenova 2000, s. 62-64

[14] Bk. UNCTAD, *Trade and Development Report 2002*, Cenova 2002, Bölüm IV.

[15] Bu metinde ayrıca sunulmayan ayrıntılı bulgulara göre, kapsanan on ülke içinde 1980=100 alınırsa, rekabet gücü göstergesi bakımından Türkiye 1989'da 240.8 ile ilk sıradadır. Şili (161.3), Fas (160.8), Kolombiya(144.2) ve Hindistan (140.6) Türkiye'yi izlemektedir. Diğer ülkeler, rekabet gücü bakımından bu ara-dönemde durgunluk veya gerileme göstermiştir. Sonraki on yıl içinde Türkiye'de reel ücretler ve reel kurun olumsuz seyri, ortalama yüzde 3'lük verim artışlarıyla telafi edilememiş, aynı gösterge 1999'a gelindiğinde 182.5'e inmiştir. Buna rağmen, önceki yılların katkıları sayesinde 1980-1999 döneminin tümünde Türkiye (rekabet gücü 225.6 endeks değerine ulaşmış olan) Hindistan'ın ardından ikinci konumdadır. Bu iki ülkeyi Güney Kore (159.5) ve Fas (131.7) izlemekte; diğerlerinda kapsanan yirmi yılın tümünde anlamlı bir iyileşme gözlenmemektedir. Karşılaştırma 1989-1999 yıllarıyla sınırlandığında, rekabet gücü yükselen ülke sayısı üçtür: G.Kore, Mısır ve Hindistan. Ayrıntılı bulgular için, çalışmanın tümünün yayımlandığı ilk dipnotta verilen kaynağa bakılmalıdır.(*Yazarın 2010 notu*).

[1] Bu metnin ilk iki kesimi, “Net Resource Tranfers and Dependency: Some Recent Changes in the World Economy”, *Neoliberal Globalization as New Imperialism: Case Studies on Reconstruction of the Periphery,* (Editors: A.H. Köse, F. Şenses, E. Yeldan), New York 2007, Nova Science Publishers’in başlangıç bölümlerinden; sonrası ise “A Comparison of Two Cycles in the World Economy: 1989-2007”, *IDEAS Working Papers Series,* No: 07/2009’dan çevrilmiştir. İkinci çalışmanın bazı bölümleri, *İzzettin Önder’e Armağan* için hazırlanan, “Uluslararası Bunalımın Arifesinde Çevre Ekonomileri” başlıklı bir yazı için Türkçeleştirilmiştir.

[2] Çevreden ihraç edilen sanayi ürünlerinin (ve onlardaki dış ticaret hadleri hareketlerinin) giderek ham madde ihracatının özelliklerini taşımaya başladığını gösteren bulgulara örnek olarak bk. A. Maizels, *The manufactures terms of trade of developing countries with the United States, 1981-1997,* Working Paper 36, Oxford University Queen Elizabeth *House*, Ocak 2000 ve UNCTAD, *Trade and Development Report 2002,* United Nations New York ve Cenova, 2002, Bölüm IV.

[3] Dış ticaretin bölüşüm çözümlemesine ilişkin en iyi kavram çerçevesi, bence, (içerdiği ampirik güçlüklere rağmen) emek-değer kuramı tarafından sağlanır. Yukarıda belirtilen doğrultuda kavramsal açıklamalar ve Afrika bağlantılı nicel bir incelemeye örnek olarak bk. K. Boratav, “Movements of relative agricultural prices in sub-Saharan Africa”, C*ambridge Journal of Economics*, Mayıs 2001, Cilt 25, No.3, s. 395-416. Ayrıca: UNCTAD, *African Development in a Comparative Perspective,* UNCTAD, James Curry ve Africa World Press, Cenevre 1999, s. 44-53. Bu kaynak, UNCTAD’ın *Trade and Development Report 1998*, United Nations, New York ve Cenova 1998’in Bölüm 2’sinin yeniden yayımlanmış biçimidir.

[4] Bu tanımın bir benzeri, Dünya Bankası’nın *Global Development Finance* başlıklı yayınlarında “net transfer” biçiminde kullanılır; ancak hesaplamalarda kısa vadeli borç faizleri ve bazı sermaye giriş ve çıkış türleri kapsanmadığı için eksik kalmaktadır. IMF’nin *Global Financial Stability Reports* başlıklı yayınlarda ise cari işlem açıkları ve fazlaları örtülü biçimde net kaynak aktarımı olarak yorumlanmaktadır.

[5] Ödemeler dengesi özdeşlikleri kullanılırsa, iki tanım arasındaki farkın, rezerv hareketlerine eşit olduğu belirlenecektir.

[6] Tablo 7’de kapsanan 19 ülkeden her birinin yıllık büyüme oranlarına ilişkin 76 gözlemden 69’u “iniş/çıkış” ayrımıyla uyum göstermektir. 19 ve 15 ülkelik grupların tümünde de çevrimsel hareket gözlenmektedir.

[7] Doğu ve Orta Avrupa’nın dört ekonomisindeki gelişimler için Tablo 7’ye ve Kesim V’teki tartışmaya bakınız. IMF’nin sınıflamasına göre büyük bir “çevre” ekonomisi olan Rusya’da ise milli gelir verileri 1992 sonrasında verilmektedir ve 1993-1997’de yıllık ortalama yüzde 5.9 oranında bir **gerileme;** 1998-2007’de ise yüzde 6.2’lik **büyüme** gerçekleşmektedir. Tablo 7’de kapsanan büyük ekonomiler içinde ikinci çevrimin büyüme hızını yukarı çeken tek bir örnek daha vardır: 1989-1997 ve 1998-2007 dönem ortalamaları olarak büyüme hızını yüzde olarak 5.5’ten 6.7’ye çıkaran Hindistan...

[8] Kapsanan ülkeler, Arjantin, Brezilya, Şili, Kolombiya, Mısır, Hindistan, Endonezya (1981 sonrası), Güney Kore, Malezya, Meksika, Pakistan, Peru, Filipinler, Tayland, Türkiye idi.

[9] 1989-1992'de "diğer metropol"ün açıkları, Britanya, İtalya ve İspanya'nın artan boyutlarda açık vermeye başlaması; Almanya'nın dış fazlasının ise ("birleşme"den kaynaklanan gerilimlerin katkısıyla) düşmesiyle bağlantılıdır.

[10] Artan düzeylerde rezerv biriktirmek sadece dış fazla veren ekonomilerde değil, gelişmekte olan ekonomilerin tümünde gerçekleştirildi. 1998 krizinin yarattığı güvensizlik ortamına karşı bir önlem olarak dış kaynak girişlerinin artan bölümleri rezerv biriktirmeye ayrıldı.

[11] Özgün metinde bütünüyle metropol ile çevrenin ve iki bloka giren dokuz ülke ve ülke-grubuna (ABD, Britanya, Almanya, Japonya, Doğu/Orta Avrupa, Latin Amerika, "yeni sanayileşen Asya", "gelişmekte olan Asya" ve Ortadoğu'ya) ait 1997 ve 2007 tasarruf ve yatırım oranlarını içeren bir tablo verilmiş ve tartışılmıştır. Türkçe metinde bu tablo çıkarılmış; tartışma özetlenmiştir. (*Yazarın 2010 notu*)

[12] Net tasarruflar=net kamu tasarrufları+kişisel tasarruflar+dağıtılmayan şirket kârları. Metinde ilk önce sunulan gayri safi tasarrufların net tasarruflarla farkı, ABD milli muhasebe tanımlarına göre "sabit sermaye aşınma payı"na eşittir. Bk. *National Income and Product Accounts, U.S. Department of Commerce, Bureau of Economic Analysis,* içinde 5.1 başlıklı tablolar. Ayrıca bk. Marshall B. Reinsdorf, "Alternative Measures of Personal Saving", *Survey of Current Business,* Şubat 2007.

[13] Türkiye'nin AB ile gümrük birliği DOA ülkelerinin düzenlemesiyle büyük ölçüde aynıdır.

[14] Romanya ve Türkiye'de ise büyüme hızındaki artışlara, artan cari açıklar refakat ett. Macaristan'da ise hem büyüme, hem de cari açıklarda düşme gerçekleşti.

[15] Bu durum, bu grupta yer alan ülkeler içinde Asyalıların tümü ve (artan dış açıklarla) Kolombiya için geçerlidir. Arjantin ve Şili ise, büyüme hızlarını yukarı çekerken cari açıklarını fazlaya dönüştürebildiler. Arjantin'in Çin-Hindistan özelliklerine doğru adım attığı gözlenmektedir: Yıllık ortalama büyüme, 1998-2001'de %-1.4'ten, 2002-2007'de 6.6'ya çıkmaktadır. Cari açık/GSYİH oranları da aynı tarihler arasında %-3.8'den %+3.8'e dönüşmüştür. Türkiye'ye gelince, ilk ve ikinci aşamada %-1.3'ten, %+7.2'ye yükselen büyüme hızına dış dengelerde dramatik bir bozulma refakat etmiştir.

[16] Dış ticaret yoluyla sömürü ve net aktarım bağlantıları için Kesim II'deki açıklamalar hatırlanmalıdır.

[17] Çin'in gelir dengesi (kâr/faiz net transferleri) 2005'e kadar negatif seyretmiş; sonraki yıllarda (astronomik rezervlerinden sağlanan getiri nedeniyle) artıya dönmüş; yine de (net aktarım hesabına "eksi" işaretle giren) cari fazlasının çok yüksek düzeyi nedeniyle ülke dışına net aktarımı süregelmiştir.

[18] ABD'nin dış yatırımlarının ortalama getiri oranlarının, yabancıların Amerika'daki yatırımlarından daha yüksek olduğu belirlenmiştir.

[19] Tipik bir örnek Türkiye'dir: Dış borç stoku 1997'deki 84.2 milyar dolarlık düzeyinden 1997'de 247.2 milyar dolara yükselmiş; milli gelirin ortalama yüzde 3.6'lık bir hızla büyüdüğü bu dönemde dış borcun yıllık artış oranı yüzde 11.4'ü bulmuştu. Sermaye girişlerinin tersine dönmesinin tam arifesinde, Eylül 2008'de dış borç stoku 290 milyar doları aşmıştı.

[20] Bu satırların yazıldığı tarihte (Nisan 2009'da), yani, krizin ilk dalgaları çevre ekonomilerine ulaştıktan sonra IMF ile "yükselen ekonomiler" arasında yedi stand-by anlaşması (Macaristan, Pakistan, Ukrayna, Letonya, Beyaz Rusya, Sırbistan ve Romanya ile) imzalanmış durumdadır. Türkiye ile de IMF arasındaki stand-by görüşmeleri sürdürülmektedir. Ayrıca, IMF'nin yeni oluşturulan Esnek Kredi Hattı'ndan yüksek düzeyli kredi anlaşmalarının Meksika (ve Polonya) ile yapılmak üzere olduğu anlaşılmaktadır. ABD dolarının Ağustos 2008 ile Mart 2009 sonu arasındaki artış hızını (dolar karşılığı ulusal para ve % olarak) "dış kaynak hareketlerindeki tersine dönüş göstergesi" olarak yorumlayarak ve bu çalışma, kapsanan 19 çevre ekonomisi arasında karşılaştırırsak, ilk beş ülke; Polonya (54.7), Macaristan (41.9), Türkiye (41.6), Brezilya (40.5) ve Meksika (39.2) olarak belirleniyor. (Bk. Reuters kaynaklarını kullanan http//wsj.com.) Bu bulguların, Tablo 9 ve 10'daki gruplaşmayla karşılaştırılması ilginçtir.

[21] A. Spilimbergo, S.Symansky, O. Blanchard ve C. Cottarelli, "Fiscal Policy for the Crisis", *IMF Staff Position Note,* SPN/08/0, Aralık 29, 2008. Strauss-Kahn ile IMF'nin baş iktisatçısı Blanchard 2008 sonundaki G-20'ler toplantısını izleyen demeçlerinde milli gelirlerin %2'si oranında bir malî genişleme tavsiye ettiler. Bu tavsiyeye muhatap olan gelişmekte olan ekonomilerin esasen IMF ile stand-by anlaşmaları aramadıkları ve bu nedenle önerilerinin işlevsel bir rolü olmadığı da belirtilmelidir.

[22] Geçimlik köylülüğü, kentli işçilerin ücretlerini düşük tutan işlevsel bir "güvence" olarak görülmesi, Güney Afrika'daki ırk ayrımı düzeni içinde "Bantustan" türü sömürü sistemini hatırlatmaktadır.

[1] 1989 Mayısında Doğu Berlin'de *Hochschule für Ökonomie Bruno Leuschner*'deki uluslararası bir seminere sunulan İngilizce tebliğin Türkçesi.

[2] Yazının 1989'da kaleme alındığına dikkat edilmeli.

[1] *Gelenek* dergisiyle Haziran 2006'da yapılan söyleşi.

[1] *Express* dergisi ile Nisan 2008'de yapılan söyleşi.

[2] Söyleşinin yapıldığı tarihte uluslararası ham petrol ve gıda fiyatlarında hızlı artışlar gerçekleşmekteydi.

[1] *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi'*ne R.L. maddesi (1984) ve *Sermaye Birikimi* (Kaynak Yayınları, 1984), "Önsöz".

Mao Zedong (1893-1976)

[1] *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, Ed. Ertuğrul Kürkçü, İstanbul, İletişim, C. 4, s. 1158-1159.

[1] Nisan 2008'de yapılan bir konuşmanın bant çözümünün gözden geçirilmiş biçimi. *Manifesto'nun 160. Yılında Marksizmin Güncelliği*, (Derleyenler: Yüksel Akkaya, İrfan Kaygısız), Ankara, 2008, Emek Araştırmaları Merkezi Girişimi'nde yayımlandı.

[1] *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm* , Ankara, 1980 SBF Yayınları, Birinci Bölüm, Kesim I'den aynen alınmıştır. (*Yazarın 2010 notu*)

[2] Bizim yukarıda "artık" diye adlandırdığımız olguya, "artı-ürün" ya da Marx'ın yukarıdaki ifadesiyle "artı emek" de diyebiliriz. Artı ürüne onu yaratan dolaysız üreticilerin dışında kişi ve grupların el koyabildiği hal ise, "sömürü" olarak nitelendirilir. Bu terimler, aynı olgunun genel ve evrensel ifadeleridir. Her özel üretim ilişkisinde aynı olgu, özel biçimler içinde tezahür edeceği için, ayrı ve özel kavramlarla açıklanmalıdır: feodal rant, artı-değer, kâr, faiz, vergi, toprak kirası gibi...

[3] Marx (1867, s.772)

[4] Bu ayrım, bazen, "ekonomik ve ekonomi dışı" el koyma mekanizmaları terimleriyle yapılmaktadır. Bizce, "artı ürüne el koymanın" tüm biçimleri ekonomik sayılmalıdır; ekonomik olguları sadece piyasanın varlığı ile sınırlamak sığ bir iktisat anlayışının yansımasıdır. Böylece devlet, artığa el koymada asli bir unsur olarak belirirse, siyaset ve üstyapı alanından, üretim ilişkileri, dolayısıyla ekonomi alanına inmiş olur.

[5] Amin (1976, s.13-16)

[6] Hukuk ve siyasetle ilgili kurumlarda bu öncelikle doğrudur. İdeoloji ve kültürde ise, eşit güçlerde olmasa bile daha geniş bir çeşitlilik söz konusudur.

[1] "Review Article: State and Class in Turkey, A Study in Capitalist Development", *Review of Radical Political Economy*, Cilt. 25, No.1, Mart 1993, s.129-141 gözden geçirilerek kaleme alınmıştır. *Gelecek,* Kış 1990.

[2] İletişim Yayınları, 1989, İstanbul. Aşağıda bazen kitabın özgün İngilizce basımına referans vereceğim. (*State and Class in Turkey*, Verso 1987, Londra) Bu yazıda bu kitap bağlamında Çağlar Keyder'e yöneltilen eleştirel gözlem ve değerlendirmeler, Keyder'in 1920'1er Türkiye'sine ve Türkiye'nin tarımsal yapısına ait bilgilerimizi ve kavrayışımızı genişleten daha önceki değerli katkıları için geçerli değildir.

[3] *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar* (s.27)

[4] A.g.e. s.29-30. (İngilizce metinde yer alan "artık elde eden bir sınıf olarak devlet memurları" ibaresi Türkçe çeviriye alınmamış. Metni bu sözcükleri ekleyerek düzelttim.)

[5] A.g.e., s.102-104. (Türkçeye "esaslı" olarak çevrilmiş olan İngilizce metindeki "fundamental" sözcüğünü "kökten" olarak değiştirdim.)

[6] A.g.e., s.88-89.

[7] A.g.e., s.11-12.

[8] Tırnak içerisindeki dördüncü aktarma İngilizce metinde (s.141) yer aldığı halde Türkçe çeviriye alınmamış. Bunun dışındaki aktarmalar için sırasıyla bkz. A.g.e. s.30, 9, 104, 120, 167, 177. Bunlarda da İngilizce metne uyan bazı küçük değişiklikler yaptım.

[9] Burada sözü edilen bölüşüm göstergelerinin pek çoğuna ilişkin –ve Cumhuriyet tarihinin aşağı yukarı tümünü kapsayan– zaman serileri için bkz. K.Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-1985* (Gerçek Yayınevi,1988)

Sınıf Analizi Üzerine

[1] *Toplum ve Bilim*, 2008, Sayı: 113, s. 183-193. Söyleşi: Tanıl Bora ve Necmi Erdoğan.

[1] *Toplum ve Bilim,* Bahar 1995.

[2] Bu çalışmalardan ilki, Boratav (1969), sonuncusu Boratav (1993)'tür. Boratav (1980) ise bu yazının sorunsalı ile doğrudan ilgilidir. Sınıf çözümlemelerinde alternatif kuramsal yaklaşımları inceleyen çok yararlı bir başvuru kaynağı olarak bkz. Öngen (1994).

[3] İlk anketin sonuçları Tarih Vakfı Yurt Yayınları tarafından *Türkiye'den Sınıf Profilleri* başlığı ile Mart 1995'te yayımlanan bir kitapta (Boratav 1995) incelenmektedir. Diğeri ise Boratav, Ecevit, Özuğurlu ve Şen (1994)'te yer alıyor. Bu iki alan çalışmasının kapsamları ve yöntemleri sözü geçen yayınlarda ayrıntılı olarak açıklanmaktadır.

[4] Özellikle Çin Halk Cumhuriyeti'nde toprak reformuna rehberlik eden metinlerde (*Tlıe Agrarian Reform Law of the People's Republic of China*, Pekin. 1980), Nemchinov'un [Shanin (1977) tarafından aktarılan] bir çalışmasında ve Patnaik (1976)'da azgelişmiş tarımsal yapılarda sınıf ayrımlarını nicel ölçütlere oturtma doğrultusunda önemli katkılar vardır. Çin metinleri sekiz, 1925 Rusya'sı için Nemchinov dört, 1970'li yılların Hindistan'ı için ise Patnaik yedi sınıf/katman tanımlamışlardır. Bu katkılar Boratav (1980, Kesim 4)'te tartışılmıştır.

[5] Yukarıda 2. dipnota bakınız. Orta Anadolu bulgularını da içeren Boratav (1995), kentsel ve kırsal sınıf yapılarını, Türkiye ekonomisinin ve toplumunun 1980 sonrasındaki dönüşüm dinamiklerini, halk sınıflarının uyum mekanizmaları, ideolojik ve politik tavırlarını da içererek incelemeyi amaçlamaktadır. Boratav, Ecevit, Özuğurlu ve Şen (1994) ise, Ege bölgesine ilişkin belli bir tarımsal yapı çözümlemesini, destekleme politikaları ve Tariş'in rolü çerçevesinde ele alınan kimi güncel sorunlarla birlikte incelemeyi hedeflemekteydi.

[1] *SBF Dergisi,* Aralık 1972, XXVII/4

[2] Küçük üreticilik bünyesinde yaşadığı sürece, kapitalist toprak kirası tam anlamıyla değil, ancak bir prototip olarak tezahür eder.

[3] Hikmet Işık, "Atkaracalar'ın Ekonomik Görüntüsü", (Yayınlanmamış Lisans Semineri Çalışması), Ankara 1970.

[4] *İbid.*, s.8, Işık, toprak dağılımını gösteren bir tablo da vermektedir.

[5] *İbid.*

[6] Hiç pazarlanmayan bir üründe, hele üretici sadece kaplıca üretiyorsa, ücret ve tohumluk dışındaki üretim giderleri nasıl ödenir? Bu "ödemelerin" ancak ürün halinde yapılabileceği ve örneğin üründen ücret elde eden işçilerin, kaplıcayı kendi tavuklarına yem olarak vermeleri varsayılmalıdır. Hayvancılık kapsansaydı, kaplıca üretiminin (tohumluk hariç) tümü, aynı zamanda bir hayvancılık girdisi olarak üretim giderleri içinde yer alırdı.

[7] Özgün makalede iki tablo altında sunulan veriler, burada mutlak değerler (TL) ve yüzdelere ayrıştırılarak dört tabloda sunulmuştur. (*Yazarın 2010 notu*)

Bir Araştırma Gündeminin Evrimi: “Tarımda Üretim İlişkileri”nden “Uluslararası Ticarette Bölüşüm Kategorileri”ne

[1] Bu çalışma Kasım 2003’te İstanbul’da yapılan Araştırmacılar Zirvesi’ne sunulan bir bildirinin gözden geçirilmiş biçimidir.

[2] Fiyat-değer ikileminin, uluslararası ticarete, biraz farklı bir çerçeve oluşturan **eşitsiz değişim** çözümlemesi içinde A. Emmanuel tarafından taşındığını da belirtelim.

[3] Ham madde ticaretini **değer zincirleri** çözümlemesi içinde inceleyen yeni kuşak araştırıcılar arasında UNCTAD’ın eski çalışmalarına (belirleyebildiğim kadarıyla) referans veren tek kişi J. M. Talbot’tur.

[4] A. Emmanuel, eşitsiz değişim yaklaşımını hem Marksist (işgücünün fiyatı ile değeri arasında merkez ve çevre ülkelerinde farklı boyutlarda sapmalar), hem de neoklasik (merkez ve çevrede tam rekabetçi fiyatlardan farklı boyutlarda sapmalar) kuram üzerine kurmaya çalışmakta; bu nedenle güçlüklerle karşılaşmakta idi.

[1] *Toplum ve Bilim*, Kış 1977, No. 4.

[2] Üretimi için sıfır emek harcanan bir nesne (sıfır değer hali) tasavvur edilebilir; ama bu üretilmeyen bir “mal”dır (hava gibi). Marksist iktisat bu nesneleri mal kabul etmeyerek inceleme alanı dışında tutar.

[3] Buğdayı, ücret malı kabul ederek 250 saatlik emeği, buğday cinsinden tanımlanan ücret haddi ile çarpar ve tüm girdileri sadece buğdaya indirgeyebiliriz. Bu Ricardo’nun tek mallı modeline ve von Neumann’da işgicinin ele alınış biçimine uyar; ama şimdiki amacımız bakımından gerekli değildir.

[4] Örneğin saman için 300, buğday için -50 (eksi elli) saatlik dolaysız emek harcandığını çıkarak bir çözümün saçmalığı herhalde açıktır.

[5] Örneğin samanda 300 kg tohum, buğdayda -100 (eksi yüz) kg. tohum girdisi veren bir çözüm.

[1] *Toplum ve Bilim,* No. 53, Bahar 1991.

[1] Bu yazı, daha önce *Economic Analysis and Workers' Management* adlı Yugoslav dergisinde İngilizce ve *İktisat Politikaları ve Bölüşüm Sorunları* başlıklı kitabımda Türkçe olarak yayımlanmış "Piyasa, Özyönetim ve Sosyalizm" başlıklı makalenin gözden geçirilmiş ve biraz genişletilmiş bir biçimidir. (*11.Tez,* Haziran 1988*)*

[2] "Piyasa sosyalizminin" en iyi bilinen teorik modelini 1936 yılında inşa etmiş bulunan O. Lange, ölümünden sonra (1967'de) yayınlanan bir makalesinde, üretim güçlerinin yaygın bilgisayar kullanımına imkân verecek bir gelişkinlik düzeyine geldiği sosyalist toplumlarda ekonomik yönetimde piyasa mekanizmasının gereksiz olacağı görüşüne kaymış görünmektedir: "(1936'daki) denememi bugün kaleme alsaydım,... Hayek ve Robbins'e şu yanıtı verirdim: Simültane denklemleri bir bilgisayara verelim; çözümü... kısa bir zamanda alırız. Hantal *tâtonnements*'ı ile piyasa süreci bugün demode görünüyor. Gerçekten de bu, elektronik öncesi çağın bir hesaplama aleti kabul edilebilir." ("The Computer and the Market", *Socialism, Capitalism and Economic Growth: Papers Presented to Maurice Dobb*, Cambridge, 1967 içinde.)

[3] K. Boratav, *Sosyalist Planlamada Gelişmeler*, Birinci Baskı: SBF Yayını, Ankara 1973; İkinci baskı: Savaş Yayınları, Ankara 1982.

[4] SSCB ve Doğu Avrupa ülkelerinde 1960'lı yılların ikinci yarısında kârlardan dağıtılan primleri öncelikle yönetici-teknik kadrolara tahsis eden yeni prim sistemleri için bkz. D.G. Soboleva, "New Soviet Incentive System", *International Labour Review*, Ocak 1970; R.D. Partes, "Economic Reforms in Hungary", *American Economic Review*, Mayıs 1970; United Nations, *Economic Survey in Europe in 1966* ve *Economic Survey of Europe in 1987*; A. Lipowski, "Interdependence Between Goals and Incentives in an Experimental System of Management", *Eastern European Economics*, Güz 1969; G.R. Feiwel (Ed.), *New Economic Patterns in Czechoslovakia*, 1968. Bu uygulamaların sonraki on beş yıl içindeki evrimini ayrıntılı olarak izlemiş değiliz.

[5] Özellikle bkz. A. Bajt, "Property in Capital and in the Means of Production in Socialist Economies" (Rapallo'daki 4. CESES seminerine sunulan tebliğ). Ayrıca: B. Levcik, "Wages and Manpower Problems in the New System of Management in Czechoslovakia", *Planning and Markets*, (Ed.: J.T. Dunlop ve N.P. Fedo-renko), 1969, McGraw-Hill; A. Bachurin, "The Economic Reform in Operation", *Problems of Economics*, Nisan 1969; R. Uvalic, "Functions of the Market and the Plan in the Socialist Economy", *Yugoslav Economists on Problems of a Socialist Economy*, (Ed.: R. Stojanovic), 1964, International Arts and Sciences Press.

[1] *Sosyalist Planlamada Gelişmeler,* Ankara 1973, SBF Yayını, Bölüm 11. (Bölümün belirtilen kesimleri ve sadece kaynak gösteren dipnotların çoğu çıkarılmış; birkaç istisna dışında diğer dipnotlarda ise yayımlanan kaynağın referansı konmamıştır. Eksiksiz metin için özgün kaynağa başvurulması tavsiye edilir. –*Yazarın 2010 notu*)

[2] Burada tartışılan görüşleri ileri süren on iki yazara ilişkin referanslar çıkarılmıştır. (*Yazarın 2010 notu*) Bu sonuncu görüşleri savunan V. Stepanov, "mülkiyetçi psikoloji" ile makul ve tabu addettiği "kişisel mülkiyeti artırma isteği" arasındaki ayrım ve ilişkiyi belirtmekten kaçınıyor.

[3] Sovyet yazarları içerisinde, kâr güdüsüne ilişkin meseleleri bu açıdan inceleme yolunda yegâne teşebbüs, rastladığımız kadarı ile emektar Marksist S. Strumilin'den gelmiştir. (İlgili referans çıkarılmıştır. *Yazarın 2010 notu*).

[4] Bu eğilimler, sosyalist ülkelerde meydana gelen bütün siyasi buhranlar sırasında fabrikalarda "İşçi Konseyleri"nin meydana gelmesi ile tezahür etmiştir.

[5] 1956'ya kadar uzanan fakat sonraları tükenen bir İşçi Konseyli yönetim deneyiminden geçmiş bulunan Polonya'da yukarıda ele alınan konulara karşı ilgi daima uyanık kalmış; mesele üzerinde ciddi araştırma ve tahliller yapılmış; ancak bunlar uygulamayı etkilememiştir. Buna karşılık 1963-1968 reformlarında işletme içi yönetim sisteminde önemli değişiklikler yapmaya kalkışan ülkeler sadece Romanya ile Çekoslovakya olmuş; piyasaya açılmada en ileri giden Macaristan geleneksel işletme yönetimi biçiminde önemli bir değişiklik yapma yolunu tutmamıştır. (İlgili kaynaklar çıkarılmıştır. *Yazarın 2010 notu*)

[6] Aslında Janos Kornai, daha 1957 yılında Macaristan'daki ücret/maaş farklılaşması için aynı nitelikte eleştirilerde bulunmuştur. (İlgili referans çıkarılmıştır. *Yazarın 2010 notu*).

[7] Üç Sovyet yazarının makalelerinden aktarımlar (Tam referans çıkarılmıştır. –*Yazarın 2010 notu*).

[8] Macar iktisatçısı T. Bacskai ve Maliye Bakanı P. Valyi'nin makalelerinden aktarımlar. (Referanslar çıkarılmıştır. *Yazarın 2010 notu*). B. C. Nagy de ücret ve maaşlar arası farklılaşmanın genişlemesini, ancak çeşitli sosyal politika tedbirleriyle aileler arası per capita gelir farklarının azalmasını öneriyor. (Referans çıkarılmıştır. *Yazarın 2010 notu*)

[9] O. Şik, *Plan and Market under Socialism,* (Tam referans çıkarılmıştır. –*Yazarın 2010 notu*). Öte yandan Çekoslovakya'da bizzat yaptığı gözlemlerden hareket eden M. McAuley, reformcuların "aşırı eşitlik" ile ilgili iddialarının güvenilirliğini şüpheyle karşılamakta ve bunların gerçekte bir gelir çekişmesi mücadelesinde taraflardan birine ait tezler olabileceği ihtimalini dile getirmektedir, (Tam referans çıkarılmıştır. –*Yazarın 2010 notu*).

[10] (Tam referans çıkarılmıştır. –*Yazarın 2010 notu*).

[11] (Tam referans çıkarılmıştır. –*Yazarın 2010 notu*).

[12] Üç Polonyalı yazarın makaleleri. (Tam referans çıkarılmıştır. –*Yazarın 2010 notu*).

[13] Geleneksel sistemde bu ilkenin, bölgeler ve sektörler-arası plan önceliklerine bağlı istisnaları

vardı; ancak, reformlardan sonra bu ayrılmalar bir ilke, eski ilke ise bir istisna haline gelmektedir. Nitekim Çekoslovakyalı bir yazar, (B. Levcik), "eşit işe eşit ücret" ilkesinin kapitalist ülkelerde sendikalarca savunulmasını haklı bulmakta; çalışanların gelirinin piyasa tarafından değerlendirilen işletme başarısına bağlandığı sosyalist bir sistemde ise, artık uygulanmaması gerektiğini açıkça savunmaktadır. (Tam referans çıkarılmıştır. *–Yazarın 2010 notu*).

[14] Sovyet yazar D. G. Soboleva, Kiev'deki üç işletmede reform-öncesi (1965) ve reform sonrasında (1968), primlerin toplam kazançlara oranı üzerine şu bilgileri veriyor:

1965	**İşçiler**	**Mühendisler vs.**	**Memurlar**
1. İşletme	% 7,0	% 12,4	% 5,5
2. İşletme	% 3,5	% 9,9	% 6,0
3. İşletme	% 9,7	% 52	% 43
1968			
1. İşletme	% 14,0	% 28,1	% 23,0
2. İşletme	% 10,6	% 203	% 20,9
3. İşletme	% 172	% 222	% 20,8

Soboleva'nın ifade ettiğine göre, işletmeler, "Teşvik Fonunu, esas olarak mühendislerin ve teknik kadro ile memurların kazançlarını düzeltmede kullanmışlardır". (Soboleva'ya ve diğer ülkelere ait benzer tespitleri sunan dört kaynağa ait referanslar çıkarılmıştır. *–Yazarın 2010 notu*).

[15] Macaristan'da prim/temel ücret (maaş) oranının azami sınırı kol işçileri için % 15, mühendisler ve teknik kadrolar için % 33; yöneticiler için ise "çok daha yüksek", muhtemelen % 50-60 civarında tespit edilmiştir. Polonya'da ise, henüz bütün endüstriyi kapsamayan "deneysel" bir özendiriciler uygulamasında, aynı oran üst-yöneticiler için % 120, teknik kadrolar için % 80, memurlar için -% 60, kol işçileri için % 20'dir. Çekoslovakya için prim/temel maaş üst-sınırını % 35 olarak veriyor. (Bu bulgulara ilişkin kaynaklara ait referanslar çıkarılmıştır. *–Yazarın 2010 notu*)

[16] Primlerin kaynaklarını, işçiler ve yönetici-teknik kadrolar için ayıran bu uygulamaların sonucu olarak sırf kârlardan dağıtılan primlerin toplam kazançlar içindeki oranı işçiler için daha da düşük olmaktadır. Nitekim, Soboleva'nın 1968 için verdiği oranlarda, mühendis ve memur primlerinin tümü Teşvik Fonundan (kârlardan) dağıtıldığı halde, işçilerin aynı fondan aldıkları primlerin toplam kazançlarına oranı, üç işletme için sırasıyla %4,7; %6,4 ve %6,3'e düşmektedir. Çekoslovakya'da ise sanayide yönetici kadroların ortalama kazançları kol işçilerini % 42 aşmakta iken, kârlardan dağıtılan primlerde aynı fark %132'yi bulmakta idi ve bu fark reformun uygulanması ile büyümüştü. (Bu bulgulara ilişkin kaynaklara ait referanslar çıkarılmıştır. *–Yazarın 2010 notu*).

[17] Bu kesimin ilk dört (I-IV) alt-kesimi, "Piyasa ve Sosyalizm Üzerine" başlıklı yazıda büyük ölçüde içerildiği için çıkarılmıştır.

[18] Bu paragraflardaki saptamalara ilişkin referanslar çıkarılmıştır. (*Yazarın 2010 notu*).

[19] "Kapitalizme dönüş" tezinin fazla cüretli olmasına rağmen en sistematik ve ciddi sunuluşu C. Bettelheim'e ve *Monthly Review*'a aittir. (Bettelheim'in ve *Monthly Review*'un bu doğrultudaki üç makalesinin referansları çıkarılmıştır. *–Yazarın 2010 notu*).

[20] Konuşma, bir Sovyet dergisi olan *Literaturnaya Gazeta'*da yayımlanmıştır. (Referans çıkarılmıştır. –*Yazarın 2010 notu*).

[21] "Sermaye piyasası" üzerindeki yedi katkıya ait referanslar çıkarılmıştır. (*Yazarın 2010 notu*).

[22] Çalışmamızın sınırları içine girmemekle birlikte, bu "piyasa aleyhtarı saplantı"nın müzminleştiği bir çağdaş görüntüyü Küba ekonomisi vermektedir. Bu ülkede "sosyalizme has yeni insan tipi"nin, piyasa kategorilerini ve ilişkilerini külliyen reddederek yaratılacağı yanılgısı; maddi özendiricilerin tamamen inkârı, insan gücünün üretime yarı askeri yöntemlerle tahsisi, tüketim mallarını denge fiyatlar tespit ederek piyasa mekanizması yoluyla dağıtmak yerine, dünyanın başta gelen şeker üreticilerinden olan bu ülkede şeker tüketimini dahi vesikaya bağlayan yaygınlıkta bir vesika sistemi uygulamak gibi sonuçlar vermiştir. Bu yöntemler, sistematik ve bilinçli olarak uygulanmaktadır. Bu tavrı ideolojik planda savunan resmî bir görüş için bkz. "The Aims of Ideological Work", *Granma* –İngilizce baskı–, 2 Mart 1969, s.2. Yarı askeri yöntemlerin, istihdam meselelerinin çözümünde hâkim kılınması üzerine bkz. A. H. Davalos, "Speech at the University of Havana", *Granma*, 5 Ekim 1969, s.4. Vesika sistemini ve şekerin vesikaya bağlanmasını açıklama teşebbüsleri için ise bkz. Castro'nun, *Granma*, 2 Ağustos 1970'te yayınlanan nutku. Bu gibi otoriter yöntemlerle piyasa ilişkilerinin tasfiyesi elbette imkânsızdır; para, "resmen" kaldırılsa dahi, tüketim malları karneleri para gibi tedavüle başlar; Bettelheim'in sözleriyle, "para ve fiyatların varlığını 'reddetmek', istenen hedefin tam karşıtına, özellikle karaborsanın gelişimine yol açar". ("On the Transition Betveen Socialism and Capitalism", *Monthly Review,* Mart 1969, s.8.)

[1] *Sosyalist Planlamada Gelişmeler* kitabının 1982'deki 2. baskısına önsöz.

[2] GATT'ın yıllık raporlarından hesaplanmıştır.

[3] *Financial Times*, 12.10.1981, s. 10; *Economist*, 30.1.1982, s. 48 ve 6.2.1982, s. 73.

[4] Janos Kadar, "Reflections at Sixty", *New Hungarian Quarteriy*, Kış 1972, s. 10.

[1] Hakan Güldağ ve İbrahim Ekinci'yle söyleşi. *Aydınlık Bir Adam: Korkut Boratav,* Ankara 2010, İmge Kitabevi, s.339-354.

[2] Söyleşinin bu kesiminden, "Kamu Girişiminin Dünü, Bugünü, Geleceği" başlıklı metinle tekrarlar olduğu için kesinti yapılmıştır. (*Yazarın 2010 notu*)

[1] Bu çalışmanın ilk biçimi, *Türkiye İktisat Kongresi 2005 Bildirileri*, Nâzım Kitaplığı 31, İstanbul 2005, (s.31-40) içinde yayımlanmıştır.

[2] Söylemin "üslubu", bir anlamda "sanatsal boyutu", ayrı bir konudur. Benim "geçmişe dönüş" ifadesi altında sunduğum öneriler kümesi, kamuoyuna "geçmiş" sözcüğü hiç kullanılmadan sunulabilir. Ne türden başlıklar, sunum biçimleri altında? Bu tür bir ekonomik programı benimseyenlerin siyasi meşrebine veya üslup tercihlerine göre, "sosyalizme geçiş", "kapitalizmi aşma", "demokratik devrim", "bir halk iktidarına doğru", "sermayenin tahakkümünü yıkma" gibi seçenekler akla gelebilir.

[1] Bu metin, 10 Ekim 2008'de, Osmanlı Bankası Müzesi'ndeki Aydınlanma Sempozyumu'nda yaptığım konuşmanın notlarından türetilmiştir. Biçim ve üslup bu özellikten kaynaklanmaktadır. Metin daha sonra, *Aydınlanma ve Ekonomi* (Yayına Hazırlayan: Taner Berksoy), İstanbul 2009, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, s.34-42'de yayımlanmıştır.

[2] O tarihleri hatırlamak, yeniden değerlendirmek isteyenler için yararlı bir kaynak: Faruk Ataay, *12 Mart'tan 12 Eylül'e: Kriz Kıskacındaki Türk Siyaseti ve 1978-1979 CHP Hükümeti,* Ankara 2007, de-ki Yayınları.

[1] 8 Aralık 2007’de Kamu Girişimciliği Sempozyumu’ndaki konuşmanın bant çözümünden.

[1] Bu yazı "Economic Policy Alternatives, Relations of Distribution and the Left" (*Turquie: Ou en est le Liberalisme economique?* Paris 1986, Ed: F. Georgeon & N. Şeni)'in Türkçesidir (*11. Tez,* No.2,1986*)*.

[2] Alternatif iktisat politikaları üzerine Türkiye'deki tartışmanın aşağıda verilen değerlendirmesi, bu konuda 1977'den beri yapılan çok sayıdaki katkının bir sentezidir ve yazarların her birine göndermede bulunmak mümkün görülmemiştir.

[3] İktisat politikası alternatifleri konusunda daha önceki tartışmalar için bkz. Toprak (1982), Çavdar (1982) ve Boratav (1979).

[4] Bu son ifade şu gözleme dayanmaktadır: Kısa dönemli bir program olarak başlayan istikrar programı, müteakip yıllarda, Türk ekonomisinin, birikim örüntüsünün tümüyle yeniden düzenlenmesini amaçlayan bir yeniden uyarlanma sürecine dönüştü. Başlangıçtaki politika paketi konusunda hiçbir ödün verilmedi ve bankacılık, dış ticaret ve devlet teşebbüsleri alanlarında aynı doğrultuda yeni önlemler getirildi. Böylece, ulusal ekonomiyle ilgili "düzenleme modeli"nin başlıca parametreleri tadil edilmiş oldu.

[5] Bu savın standart sunuluşu için bkz. Little, et. al. (1970, s.41-45, 81-88) ve Krueger (1978, s.146-150, 186- 187). Batılı iktisatçıların Türk ekonomisi hakkında aynı bakış açısından yaptıkları eleştirel değerlendirmeler için, bkz. Krueger (1974b) ve Balassa (1983).

[6] Bu ifadenin en önemli istisnası, Krueger (1974a) tarafından politik iktisat alanına yapılan amatörce bir sapmadır. Burada Krueger, Türk GSYH'si içinde, "ithal lisanslarından sağlanan rantlar"ın payını tahmin etmeye kalkışır. Daha kabul edilebilir neoklasik tavır, göreli fiyatlardaki bu değişmeyi, "efektif koruma haddi" çerçevesi içinde ele almaktır. Örneğin Little, et. al. (1970, s. 81-82), korumanın sanayide **hem** kârlar **hem** de ücretler için yarar sağladığını göstermektedir. Krueger bile, Türk ekonomisi üzerindeki kitabında, önceden de kullandığı aynı verilerle daha tam olarak yaptığı çözümlemede önceki sapmasından pişman olmuşa benzemekte ve ithalat "primleri"nden söz etmeyi tercih etmekte; bu kazançların gerçekte hayali olduğunu belirtmeye kadar gitmektedir (Krueger (1974b), s.240-242).

[7] Boratav (1985).

[8] İlginçtir ki, Güney Kore modelinin olumlu gelir dağılımı sonuçlarını göstermeye girişen sempatizanları (bkz. örneğin Adelman ve Robinson, 1978), bölüşüm analizlerini toplumsal sınıflar üzerine inşa etmekten kaçınırlar. İhracata yönelik Güney Kore'deki ve popülist, içe yönelik Türkiye'deki bölüşüm göstergelerini imalat sanayii işçileri bakımından karşılaştırırsak, Güney Kore'deki çok daha yüksek büyüme hızlarına rağmen, (a) dolar olarak, işçi başına yıllık ücretler Türkiye'de önemli ölçüde daha yüksek olmuştur ve aradaki açık 1960-1970 yılları arasında genişlemiştir; ve (b) ulusal ekonomide işçilerin göreli iktisadi konumlarının bir göstergesi olarak, imalat sanayiinde işçi başına yıllık ücretlerin kişi başına yıllık GSYH'ye oranı, Güney Kore'de her zaman daha düşük olmuş ve 1960-1979 yılları arasında gerilemişken, Türkiye'de küçük bir düzelme kaydetmiştir (Bulgular, yazar tarafından, halen sürdürülmekte olan, gelir dağılımı göstergelerinin uluslararası mukayesesi konusundaki bir araştırmaya dayanmaktadır).

[9] Boratav (1985).

[10] IMF'nin iki uzmanı, ücretlerin ihraç fiyatlarına oranındaki bir düşüşü, istikrar programlarının başarı göstergelerinden biri olarak gördükleri zaman, aynı düşünceyi bir bakıma örtülü biçimde yeniden doğrulamış olmaktadır: Johnson ve Salop (1980, s. 20).

[11] Bu açıdan, şu andaki görüşlerin örtüşmesine rağmen, "tüketimci-burjuva" tavırlar ve bir bütün olarak egemen sınıflar, ya da onun bölümlerinin iktisadi çıkarları arasında her zaman çelişkiler doğabilir.

[1] *Atatürk: Founder of a Modern State* içinde, Der. Ali Kazancıgil ve Ergun Özbudun, Londra, 1981, s. 165-190. [Yazar tarafından gözden geçirilmiş olan Türkçe çeviri: *Türkiye'de Devletçilik* içinde, Der. Nevin Coşar, İstanbul, 1995, s. 115-142.]

[2] Konuyu izlemek, dışlamalar ve tanımlamalar için bkz. Gündüz Ökçün, *Osmanlı Sanayi, 1913-1915*, Ankara, SBF Yayınları, 1970, s. 2, 6.

[3] A.g.e. s. 14-25.

[4] Oya Silier/Köymen, *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi*, *1923-38*, teksir, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 1979, s. 29.

[5] İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları,* 1977, s. 59.

[6] Bkz., Korkut Boratav, "1923-1939 Yıllarının İktisat Politikası Açısından Dönemlendirilmesi", Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar Sempozyumu, İstanbul, 1977.

[7] Seha Meray (ed.), *Lozan Banş Konferansı*, Cilt 2, Ankara, SBF Yayınları,1973, s. 9, 79, 80; Tekeli ve İlkin, *a.g.e.*, s. 67- 68; Orhan Kurmuş, "1916 ve1929 Gümrük Tarifeleri üzerine Bazı Gözlemler"*, Gelişme Dergisi*, özel sayı, 1978.

[8] Y. S. Tezel, "Birinci Büyük Millet Meclisinde Yabancı Sermaye Sorunu: Bir Örnek Olay"*, SBF Dergisi*, Cilt 25-1, 1970; "Birinci Büyük Millet Meclisi Anti-Emperyalist miydi? Chester Ayrıcalığı", *SBF Dergisi*, Cilt 24-3,1970; T. Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, Doğan Yayınları, Ankara, 1971, s. 58-59; D. Avcıoğlu*, Milli Kurtuluş Tarihi (I),* Tekin Yayınevi, İstanbul, 1974, s. 377; S. İlkin*,* "Türkiye Milli İthalat ve İhracat anonim Şirketi"*, Gelişme Dergisi,* Özel Sayı, 1971.

[9] A. G. Ökçün, *1920-1930 Yılları arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye*, SBF Yayınlan, Ankara,1971.

[10] Özgün metnin 1981'de yazıldığı dikkate alınmalıdır. (*Yazarın 2010 notu*.)

[11] Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1974.

[12] F. R. Atay, *Çankaya*, İstanbul, 1969, s. 455-6; Ş. S. Aydemir, *İkinci Adam (I)*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1966, s. 446-7.

[13] Tekeli ve İlkin, *a.g.e.*, s, 69-74.

[14] Kurmuş, *a.g.e.*, s. 196.

[15] Tekeli ve İlkin *a.g.e.*, s. 43-45; Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, s. 48-9.

[16] Bkz., Boratav *a.g.e.*, s. 47-50; Boratav, "1923-1939 Yıllarının..." s. 44; Tekeli ve İlkin, *a.g.e.*, s. 92-139.

[17] Bu cemiyet, yerli ürünlerle rekabet eden yabancı malların tüketimini caydırmayı amaçlamıştır.

[18] Bu iki belge tümüyle Tekeli ve İlkin, *a. g. e*' de yeniden yayınlanmıştır.

[19] Bu iddiayı destekleyen ayrıntılı kanıtlar için bkz., Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, s. 78-89.

[20] Bkz., T. Bulutay, Y. Tezel ve N. Yıldırım, *Türkiye Milli Geliri 1923-1948*, SBF Yayını, Ankara, 1974, Tablo 8. II. C ve 9. 5.

[21] Ahmet Hamdi Başar, *Atatürk'le Üç Ay*, İstanbul 1945, s. 43-45, 91-2.

[22] Hesaplamalar Ek I ve 2'deki tablolara dayanmaktadır. Bulutay, Tezel ve Yıldırım, *a.g.e.*

[23] Bkz., Silier *a.g.e.* s. 30.

[24] Bu seyahatin canlı bir yüzü için bkz., Başar, *a.g.e.*

[25] B. Kuruç, *"İktisat Politikasının Resmî Belgeleri"*, mimeo, SBF, Ankara, 1963, s. 14.

[26] Kanun no. 2054 ve 3018. Bkz. Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, s. 245-46.

[27] M. Selik, *Türkiye'de Yabancı Özel Sermaye 1923-60*, SBF, Ankara, 1961.

[28] Y. S. Tezel, "1923-38 Döneminde Türkiye'nin Dış İktisadi İlişkileri", Atatürk Döneminin... *a.g.e.*, 1977.

[29] Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, s. 154-157; E. Günçe, "Early Planning Ex-periences in Turkey", *Planning in Turkey*, ODTÜ, Ankara, 1967.

[30] İşaret edilen durumun kanun numarası 3003'tür.

[31] A. İnan (ed.) Raporlar, Kısım I, *Sınaî Tesisat ve İşletme*, Ankara 1933.

[32] Hesaplar yukarıda a.g.e.'de, Ek 1, 2, 10 ve 25'e dayanmaktadır. Ayrıca, bkz., Boratav, "Büyük Dünya Bunalımı İçinde Türkiye'nin Sanayileşme ve Gelişme Sorunları", 1976 Sanayi Kongresi, Makine Mühendisleri Odası, Ankara, 1976 ve Boratav "1923-39 Yıllarının..."

[33] *Cumhuriyet*, 1. VIII. 1925, Oya Silier/Köymen'den alıntı.

[34] Özgün yayında 1924-1939 yıllarının tümüne ait fiyat endekslerini veren tablo çıkarılmış; bulgular metinde özetlenmiştir. (*Yazarın 2010 notu*)

[35] Özgün tabloda 1924=100 alınırsa, buğday/sanayi fiyatlarının endeksleri arasındaki oran, 1929'da 120, pamuk ve tütünle ilgili oranlar ise 1930'da (aynı sırayla) 107 ve 138 olarak belirlenmektedir. (*Yazarın 2010 notu*)

[36] Özgün metinde yer alan Tablo II'deki bulgulara göre, buğday fiyat endeksi, 1932, 1933 ve 1934'te (aynı sırayla) 40, 35, 34'tür ve sonraki beş yılda 41-44 arasında seyretmiştir. (*Yazarın 2010 notu*)

[37] 1930'larda buğday ihracatının buğday üretimi içindeki payı % 0.6 ile % 3.2 arasında değişti. Bkz. Silier, *a.g.e.* s. 118.

[38] Bu sonuç Birtek ve Keyder'in analizine ters düşer, "Agriculture and State*", Jurnal of Peasant Studies*, Cilt 2, 4, 1975'de nispi fiyatlara ilişkin verileri kullanmadan, yazarlar popülist hükümet politikalarının devletçi dönemde buğday üreticisi köylüler lehine kullanıldığını gösterirler.

[39] Hesaplamalar yazar tarafından *F oreign Trade Statistics* ve Bulutay, Tezel ve Yıldırım *a.g.e.*’den yapılmıştır.

[40] Kuruç’tan alıntı, *a.g.e.,* s. 40,47

[41] Bkz. Silier, *a.g.e.*, s. 119.

[42] Bu açıdan bkz., S. İlkin “Devletçilik Döneminin İlk Yıllarında İşçi Sorununa Yaklaşım ve 1932 İş Kanunu”, *Gelişme Dergisi*, özel sayı, 1978.

[43] İnan, a*.g.e.*, s. 8-10.

[44] Özgün makalenin 1981’de kaleme alındığı dikkate alınmalıdır. (*Yazarın 2010 notu*)

[1] *Yapıt,* Ocak 1985, No.8. Kısaltılmıştır.

[2] Metinde tartışılan nicel göstergeleri içeren tablo ve açıklayıcı notlar çıkarılmıştır.

[3] Buğdaydaki fiyat artışının büyük bölümü Saraçoğlu hükümetinin hububat ticaretini büyük ölçüde serbest bırakan kararını izleyerek ve 1942-1943 yılları içinde meydana gelmiştir.

[4] İstihdam artışı yoluyla işçi sınıfına yeni katılanların (köyden göçenlerin ve işsizlerin) ücret yelpazesinin alt dilimlerini dolduracağı kabul edilirse, ortalama reel ücretler düşerken tüm işçi gruplarının durumlarında belli bir düzelme meydana gelebilir. 100 işçiden oluşan, ortalama ücretin 10 TL, kırsal bölge ortalama gelirinin 5 TL olduğu bir başlangıç durumunu, köyden gelen ve 6 TL ücretle işçi sınıfına katılanların olduğu, aynı sürede “eski” işçilerin ortalama ücretlerinin 12 TL’ye çıktığı bir ikinci durumla karşılaştıralım. (Köyden katılmaların işçi sayısını 200’e çıkardığını kabul edelim.) Bütün grupların reel gelirleri artmış olmasına rağmen, ortalama reel ücret 10 TL’den, 9 TL’ye düşmektedir.

[5] Bkz. Boratav (1982, s.255-264), Ökte (1951).

[6] Bu “günah”a belli ölçülerde katılmış olanlardan biri olduğumu itiraf edeyim. 1930’lu yılların bölüşüm sorunlarını incelerken “koruma rantı” kavramını yukarıdaki eleştirilere kısmen açık bir biçimde kullanmış olduğumu söyleyebilirim. Örnek olarak: Boratav (1981).

[7] A. Emmanuel (1976, s.264).

[8] Dünya fiyatlarını hareket noktası alan, resmî (ve TL’nin “aşırı değerli” olduğu) döviz kuru kullanılarak TL’ye çevrilen ithal maliyetleri ile ithal mallarının satış fiyatları arasındaki farkı hesaplayan A. Krueger (1974), Türkiye’de ithalattan doğan rantların 1968’de millî gelirin %15’ine ulaştığını ileri sürüyor. Bu yaklaşımı izlersek, döviz fiyatını, ithal maliyetini iç satış fiyatlarına ulaştıracak oranda yükseltirsek ve devalüasyonun satış fiyatlarını etkilemeyeceğini varsayarsak, Krueger’in rantları ortadan kalkmış görünecektir. Hâlbuki bu varsayımlar altında göreli fiyatlar değişmeyeceğine göre, rantlar ortadan kalkmaz; sadece Merkez Bankası’na (devlete) intikal eder.

[9] Bir bölüşüm-sömürü incelemesi için tek referans/karşılaştırma ölçütünü oluşturan değerler, analizi etkin kaynak tahsisi sorunsalına dönüştürdüğümüz zaman “maksada muvafık” olmayabilir. Bu sorunsalın içinde referans noktasını oluşturacak optimum fiyatlar kümesinin, bir programlama modelinden elde edilecek (ve programın yapısına bağlı) gölge fiyatlardan oluşacağı söylenebilir. Ancak Türkiye’de “rant ekonomisi” tartışması kaynak tahsisi değil bölüşüm sorunsalı içinde sürdürüldüğüne göre, konunun bu yönünün tartışılmasını bu noktada gerekli görmüyorum.

[1] *Yapıt,* Ekim-Kasım 1983.

[2] Reel ücretlerin hesaplanmasında geçinme endeksleri yerine toptan eşya fiyatlarını kullanmamızın gerekçeleri, (i) geçinme endekslerinin aksine, toptan eşya fiyat endekslerinin tüm Türkiye'yi kapsaması; (ii) tablodaki serileri oluşturan brüt ücretlerin işçiler için gelir, kapitalist için ise değişken sermaye olan niteliğini birlikte dikkate alan bir indirgemenin toptan eşya fiyatları ile yapılmasının daha uygun olmasıdır. Yine de SSK ücret serilerinin Ankara geçinme endeksi ile sabite indirgenmesi yapılmış; buna göre reel ücretlerin sadece 1971 ve 1972'de düştüğü; 1960-61=100 alınırsa, 1976'da 204'e çıktığı saptanmıştır. Kullanılan iki ayrı ücret dizisini sağlık dereceleri bakımından karşılaştırırsak, SSK verilerimin tüm sigortalı işyerlerini kapsadığı, bu bakımdan daha genel olduğu; buna karşılık emekliliğe esas olan tavan ücretin üstündeki ücret düzeylerini kapsamadığı için daima gerçek ortalamanın altında bir ortalama verdiği; tavan ücretin değiştiği yıllarda trendi bozduğu söylenebilir. Kapsamı daha sınırlı olan ve anket tekniğinin sakıncalarını içerebilen DİE imalat sanayii verilerinde ise sistematik bir eksik veya fazla sapmanın bulunmadığı tahmin edilebilir.

[3] 1960 ve 1980 nüfus sayımları sonuçlarından hesaplanmıştır.

[4] Henüz yayımlanmamış bir çalışmada yaptığımız tahminlere göre, 1974 yılında Türkiye'de dolar cinsinden ücretler Latin Amerika'nın Brezilya, Meksika ve Arjantin gibi büyük ülkelerindeki ücretlere eşit veya yakın; Hongkong dışındaki tüm "gelişme yolundaki" Asya ülkelerindeki ücretlerin ise %50-%400 üstünde yer almaktaydı.

[5] Bkz. Kepenek (1983), s.355.

[6] Bkz. N. Keyder (1976).

[7] Akat (1980), s.95'in kullandığı seriye göre, Türkiye'nin dış ticaret hadleri 1960-1961 ile 1975-1976 arasında 100'den 77'ye gerilemiş ve bu dönemde genellikle 100'ün altında seyretmiştir.

[8] Bkz. Varher (1978), s.8.

[9] Destekleme alımlarıyla yapılan ödemelerin toplam tarımsal hâsılaya oranı 1977'de %22,2 iken, bu oran 1978, 1979 ve 1980'de sırası ile %18,0 %16,0 ve %13,6'ya düşmüştür. Bkz. Kepenek (1983), s.335.

[10] Grevlerde kaybolan iş gününün yıllık çalışma günü toplamına oranı, 1973-1976'da ortalama %1,37 iken, bu oran 1977-1980'de yaklaşık 2,5 misli artarak %3,25'e yükselmiştir. Bkz. Kepenek (1983), s. 510.

[11] Kaynaklar, Tablo 1'inkilerle aynıdır. Bkz. Yukarıda, dipnot 1.

[12] 1975-1979 arasında "hizmetler" kesiminde ücret dışı kazançların GSYİH'deki payı %29,8'den %42,5'e çıkmıştır. Bkz. Varlıer (1983), s.27.

[1] *Mürekkep,* 10-11, 1998.

[1] *Türkiye'nin Geleceğini Tartışıyoruz,* Ankara 1995, Ekonomi Muhabirleri Derneği.

[1] Bu yazı, 1988 Nisan'ında Harvard Üniversitesinde düzenlenen "Political Economy of Turkey During the 1980s" konulu konferansa sunulan ve sonra yayımlanan ("Inter-class and Intra-class Relations under 'Structural Adjustment': Turkey during the 1980s", *The Political Economy of Turkey,* Edited by. T. Arıcanlı and D. Rodrik, London 1990, Macmillan) bir bildirinin bazı değişikliklerle Türkçeleştirilmesinden oluşuyor. (*Sadun Aren'e Armağan,* Ankara 1989, Mülkiyeliler Birliği. (Bazı tablolar çıkartılmış; metin buna uyarlanacak biçimde değiştirilmiş; yer yer kısaltılmıştır (*Yazarın 2010 notu*).

[2] Bu yapısal hedefin sadece Türkiye'deki politika modelinin değil, Dünya Bankası çizgisindeki tüm yapısal uyum politikalarının temel bir öğesi olduğunu önceki bir çalışmamızda göstermiştik (Bkz. Boratav 1987c).

[3] Türkiye Esnaf ve Sanatkârlar Konfederasyonu'nun çok değişik faaliyet alan ve biçimlerini kapsayan 1,4 milyon üyesi olduğunu ve bizim "kentsel marjinaller" dediğimiz grubun bir bölümünün de bunlara dâhil olduğunu belirtelim.

[4] "Mark-up" terimi, maliyetlere eklenen kâr marjıdır. "Mark-up katsayısı" da, maliyetler üzerinden hesaplanan, onlara eklenerek fiyatı oluşturan kâr oranıdır. Nicel hesaplamalardaki tanım için bk. 7. not (*Yazarın 2010 notu*). "Maliyet artık mark-up katsayısı" ilkesi, istikrarlı "mark-up" katsayılarının egemen olduğu bir durumla reel ücret hadleri ile zıt yönlü bir ilişki içinde olan "mark-up" oranlarına dayalı bir diğer durumdan oluşan iki farklı fiyatlama davranışına ayrılabilir.

[5] Ücret payı (W/Y)'nın ücret haddi (W/L) bölü emek verimi (Y/L)'ne eşit olduğunu hatırlatalım. Gayri safi üretimdeki değişmelerin katma değer değişmelerine –kabaca da olsa– tekabül ettiğini varsayarsak, reel ücret, istihdam ve gayri safi üretimle ilgili zaman serilerinin var olduğu bir durumda W/Y'deki değişmeleri de tahmin edebiliriz.

[6] Özgün metinde dokuz tabloda sunulan nicel bulgular çıkarılmış; sonuçlar özetlenmiştir (*Yazarın 2010 notu*).

[7] İlgili tablodaki bulgulara göre, 1979-1985 arasında toplam sanayi katma değeri içinde ücret payı, yüzde olarak 38.7'den 22.4'e düşmüştür. Özel sanayideki aynı yıllara ait oranlar yüzde 32.2 ve 24.7'dir.

[8] Tanım şöyledir: "Mark-up" oranları (göreli kâr marjları) = (G.safi üretim değeri/ücretler dâhil değişken maliyetler)-1.

[9] Özmucur (1987, s.86), benzer koşulları formel bir biçimde ifade ediyor; ancak "ücret-dışı maliyetler"/"ücretler" oranının değişmeyen üretim teknikleri altında reel ücretlerin düşmesi ile aynı anlama geldiğini belirtmiyor. Özmucur'un oranındaki değişmelerin reel ücret hareketlerine tam olarak tekabül etmesi için reel ücretlerin hesaplanmasında kullanılan deflâtörlerin imalat sanayisindeki ücret-dışı girdilerin fiyat indeksi ile aynı olması gerekir.

[10] Çok farklı kaynak ve yöntemlerle aynı sonuca ulaşan inceleme ve bulgulara örnek olarak, tarım dışı faktör gelirleri içinde ücret ve maaşların payının 1977 ile 1986 arasında %51,9'dan %21,6'ya düştüğünü saptayan Özmucur (1987); ülkenin en büyük 500 sanayi işletmesinde ücretlerin katma

değerdeki paylarının 1982 ile 1986 arasında %52,6'dan %37,9'a düştüğünü gösteren Özötün (1987) ve 1978-1983 arasındaki kişisel gelir dağılımı değişmeleri ile ilgili saptamalarını sınıf payları üzerinde yukarıdakilere benzeyen ampirik tahminlere dayandıran Celasun (1986) gösterilebilir.

[11] İlgili tablodaki bulgulara göre, 1979-1985 arasında Türkiye'de dolar cinsinden ücretler yüzde 55 oranında gerilemiş; altı yıl boyunca emek verimindeki toplam artış ise yüzde 10'un altında kalmıştır. Karşılaştırılan ülkelerde dolar cinsinden ücretler ya düşmemiş; ya da Türkiye'dekinden çok daha düşük oranda gerilemiştir. Emek verimi ise (Yunanistan hariç) hepsinde Türkiye'den daha hızlı artış göstermiştir. (*Yazarın 2010 notu*). Bu doğrultuda bir deneme için bkz. Boratav (1987a).

[12] Bu şemanın formel bir sunumu ile yöntem ve kuram sorunlarının tartışılması için bkz. Boratav (1972) ve Boratav (1980).

[13] Türkiye tarımında küçük meta üretimini en yaygın üretim ilişkisi olarak saptayan önceki bulgularımızı, Altan (1987) tarım sayımlarını karşılaştıran titiz bir araştırma sonunda ana hatlarıyla desteklemektedir.

[14] Bk. Boratav (1987b).

[15] 1976-1985 yılları için ekmek/buğday, şeker/şeker pancarı, pamuklu basma/pamuk, margarin/ayçiçeği, tütün ihraç/tütün, pamuk ihraç/pamuk fiyat makaslarının seyri izlenmiştir (*Yazarın 2010 notu*).

[16] İlgili tablodaki bulgulara göre, başlangıç yılı=100 alındığında, yukarıda sözü geçen fiyat makasları bitim yılında (aynı sırayla) 116.5; 115.9; 102.4; 124.9; 250.5 ve 222.4'tür.

[17] Neoklasik kuramı izleyen Dünya Bankası doktrinine göre, gelişmekte olan bir ekonomide korumacı/ithal ikameci bir model, göreli fiyatların emek-yoğun sektörlerin (öncelikle de tarımın) aleyhine seyretrmesine yol açar (*Yazarın 2010 notu*).

[18] İlgili tablodaki bulgulara göre, 1976=100 alınırsa tarımın ticaret hadleri 1978-1979'da 77.2'ye düşmüş; 1985'te ise 49.7 olarak belirlenmiştir (*Yazarın 2010 notu*).

[19] Çukurova bulguları için: Doğruel ve Doğruel (1987). Tarımsal GSYİH'de faiz payı tahminimiz şöyle hesaplandı: 1971 yılında tarım sektörünün, GSYİH hesaplarında kullanılan temel verilere göre emek dışı üretim maliyetlerinin tarımsal katma değere oranı %28,9'du (DİE) (1972). Borçlanmalar yoluyla finanse edilen maliyetlerin oranını %47 kabul edelim ve (tefeci ve banka faiz hadlerinin ağırlıklı bir ortalaması olarak) faiz haddini –tefeci faizini yıllık faize dönüştürmeksizin– %56,7 olarak alalım (bkz. Doğruel ve Doğruel, 1987). Bu durumda toplam faiz ödemeleri tarımsal GSYİH'nin %7,7'sine ulaşacaktır: (0,298 x 0,47 x 0,567 = 0,077). Bu hesaplamada tamamen piyasaya dönük bir yörenin orta / küçük işletmelerine ait katsayılarını kullandığımız için, sonucumuzun yüksek bir tahmin verdiğini belirtelim.

[20] Örnek olarak bkz. Boratav (1980).

[21] Akgüç (1987, s.60-61).

[22] İlgili tablodaki bulgulara göre, sınaî artığın içindeki faiz payı Eskişehir sanayi kuruluşlarında 1979'da yüzde 13.3 iken, 1986'da yüzde 39'a çıkmıştır. "500 Büyük firma" için aynı oranlar 1982-1986 arası için vardır ve %42 ile %66 arasında seyretmektedir (*Yazarın 2010 notu*).

[23] *Milliyet*, 10 Aralık 1987.

[24] TBB (1997)'ye göre sayıları 67.000'i bulan banka memurlarının maaşlarının ekonomideki genel ücret hareketlerini izlemiş olduğu varsayılabilir.

[25] *Ibid*.

[26] Ersel ve Temel (1984).

[27] 1984'te sınaî ihracatın toplam ihracata oranı %72,1 ve İhracat / GSYİH oranı %14,3 olduğuna göre, sınaî ihracat değeri üzerinde ortalama %19'luk bir vergi iadesi oranı, vergi iadeleri toplamının bu yıl içinde GSYİH'nin %2'sine ulaşmış olduğu sonucunu verir.

[28] Memur başına düşen reel maaşlardaki değişmeleri tahmin ederken milli gelir serilerindeki "devlet hizmetleri" rakamını 1985 ve 1987 Bütçe Kanunlarında çeşitli yıllar için verilen memur kadroları rakamlarına böldük ve toptan eşya fiyatları indeksini deflator olarak kullandık.

[29] 1923'ten bu yana Türkiye ekonomisindeki çeşitli bölüşüm göstergelerinin seyrini izleyen bir çalışma için: Boratav (1987b). Ayrıca bk. Boratav (1986).

[30] "Son beş yılda gecekondu sorununa çözüm bulduk. 2,5 milyondan fazla eve ruhsat verdik. Böylece kat çıkıp gelir artırabilecekler. Belediyeler de son yıllarda büyük hizmetler götürdüler. Türkiye'de gelir dağılımı bütün gelişen ülkelerden daha iyidir" (Turgut Özal, *Cumhuriyet*, 28.5.1988).

[1] Bu yazı, *Alpaslan Işıklı'ya Armağan* içinde yer alan aynı başlıklı makalemin bazı 2007 verileriyle güncelleştirilmesinden ve bunlara bağlı ek değerlendirmelerden oluşmuştur. (*Mülkiye,* Bahar 2009, XXXIII, 262, s.9-23.) Bazı tablolar çıkartılmış; kullanılan tablolardaki kaynak, yöntem açıklamaları kaldırılmış; bulgular metne taşınmış, kısaltılmıştır. Bu öğeler ve bilgiler için özgün metne bakılmalıdır (*Yazarın 2010 notu*).

[2] "World Poverty, Pauperization and Capital Accumulation", *Monthly Review,* Ekim 2003. Sendika.org sitesi 23 Ekim 2003 tarihinde Türkçe çeviriyi yayımlamıştır.

[3] Ayrıca belirtilmedikçe, çalışmada, "tarımın ticaret hadleri" ifadesiyle "net trampa ticaret hadleri" kastedilmektedir.

[4] Daha ayrıntılı tanım ve yorumlar için bk. Korkut Boratav, "Movements of relative agricultural prices in sub-Saharan Africa", C*ambridge Journal of Economics*, Mayıs 2001, Cilt 25, No.3.

[5] Azalış ve artış oranlarının karşılaştırılması ve yorumlanması söz konusu olduğunda, bu çalışmayı okuyabilecek genç öğrencilere (meslektaşlarımın hoşgörüsüne sığınarak) bir uyarı yapmak yararlı olabilir: Yüzde yüz oranındaki bir artıştan sonra başlangıç değerine dönülürse yüzde elli oranında bir azalma söz konusu olacaktır. Nitekim TİTH'de 1978-1988 arasında yüzde 47'lik bir azalmayı 1988-1998 arasında yüzde 80'lik bir artış izlemiş; yine de 1998'in endeks değeri 1978'dekinin altında kalmıştır.

[6] 1960-1961 ile 1968 arasında iki farklı hesaplama yöntemine göre, TİTH'de yüzde 4 veya yüzde 20 oranında yükselme gerçekleşmiştir. Bk. Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2005*, Ankara 2006, İmge Yayınevi, Tablo V.

[7] 1979, 1994 ve 2001 krizlerinde TİTH (aynı sırayla) yüzde 25, 11.3 ve 23.3 oranlarında gerilemiştir.

[8] 1929-1936 arasında TİTH yüzde 27.2 oranında gerilemiş; sonraki yıllarda düzelmeye başlamıştır: Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2005*, Ankara 2006, İmge Yayınevi, Tablo I.

[9] On yıllık IMF-Türkiye ilişkilerinin kısa tarihçesi için: Bağımsız Sosyal Bilimciler 2006 Raporu, *IMF Gözetiminde On Uzun Yıl, 1998-2008: Farklı Hükümetler, Tek Siyaset,* Yordam Kitap, Ocak 2007, s.17-24.

[10] Bu saptamanın Afrika ülkelerindeki geçerliliği için bk. Korkut Boratav, "Movements of relative agricultural prices in sub-Saharan Africa", C*ambridge Journal of Economics*, Mayıs 2001, Cilt 25, No.3.

[11] Tablo 3'te kullanılan verilere göre 1999'un Nisan-Ekim ortalamalarıyla 2007 yılı arasında tarımsal istihdamdaki daralma 3.254.500 kişidir.

[12] Umudu kalmadığından ve diğer nedenlerle iş aramayan, ancak iş bulduğu takdirde çalışmak isteyenlerin, iş arayan işsizlere eklenmesinden elde edilen toplam.

[13] Tablodaki dört döneme ait ortalama tarımsal katma değer artış hızı (tablodaki sırayla) yüzde

1.2; 1.3; 1.2 ve 0.8’dir.

[14] Endeks değeri olarak tanım için Tablo 3’ün notuna bakınız.

[15] Özgün metinde sekiz ürün (buğday, arpa, mısır, ayçiçeği, pamuk, şeker pancarı, tütün, fındık) için çiftçinin eline geçen fiyatlardan oluşan endeksler, toptan eşya ve tarımsal girdileri temsil eden endekslere oranlanmış; böylece ürünlere özgü ticaret hadleri 1976/2006 ve 1996/2006 yılları için hesaplanmış; bulgular TİTH incelemesiyle paralel dönemlere ayrılarak sunulmuştur. Ürün ticaret hadleri bulgularıyla tüm tarıma ilişkin TİTH ve ÇVFTH hareketleri arasında büyük ölçüde uyum saptanmıştır.

[16] Bu yöntemi kullanan bir hesaplama Oktay Varlıer tarafından yapılmıştı: *Türkiye’de İç Ticaret Hadleri,* Ankara 1978, DİE.

[17] “Köylülüğün kapitalizme karşı direnmesi” üzerindeki kuramsal tartışmalar için bkz. Korkut Boratav, *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm* 1980 SBF, 2. baskı İletişim; 3. baskı İmge.

[1] *Express* dergisiyle Ocak 2008'de yapılan söyleşi. İçerik aynen korunarak bazı ifadeler düzeltilmiş ve kısaltılmıştır (*Yazarın 2010 notu*).

[2] 2008 krizinden önceki son "normal" yıl olarak 2007'de dar ve geniş işsizlik oranları (aynı sırayla) yüzde 9.9 ve yüzde 16.3 idi. 2002-2007 arasında kişi başına reel ücretler ve toplam istihdam (aynı sırayla) yüzde 1.7 ve yüzde 0.8 oranlarında düşmüştür. Emeğin kaderiyle ilgili bir diğer bölüşüm göstergesi olan tarım/sanayi fiyat makası ise aynı dönemde yüzde 5 oranında "düzelmiş" olmakla birlikte, bu hareket 1998-2002 arasında gerçekleşen yüzde 37.7'lik bir "çöküntü"yü izlemiştir. Nitekim 1998'den sonra tarımsal istihdamda başlayan gerileme, 2002-2007 yıllarında da hızla süregelmiş; bu üç yıl içinde (sırayla) 9 milyondan, 7.5 ve 5.6 milyona inmiştir (*Yazarın 2010 notu*).

[3] Söyleşinin yapıldığı tarihten sonra yayımlanan 2007, 2008 ve 2009'daki (sabit fiyatlı) milli gelir hareketleri (aynı sırayla ve yüzde olarak) +4.7, +0.7 ve -4.7 olarak belirlenmiştir. Böylece, söyleşide sözü geçen ekonomik dönemlendirmenin; kriz-öncesini kapsayan 1998-2007 yıllarının, ortalama büyüme hızı yüzde 3.6'da kalmıştır. 2008-2009 krizinin katkılarıyla orta dönemli büyüme hızının yüzde 4.5 civarına oturması önümüzdeki birkaç yıl içinde mümkün görünmemektedir (*Yazarın 2010 notu*).

[4] Söyleşideki sermaye birikimi oranları eski milli gelir serilerinin verileridir. TÜİK'in yeni milli gelir serilerine göre cari fiyatlarla gayrisafi sermaye birikiminin milli gelire oranı, 1998, 2003, 2006 ve 2009'da (aynı sırayla ve yüzde olarak) 22.9; 17.0; 22.3 ve 16.8'dir. 2006'nın 2001 krizi sonrasının zirve noktası olduğuna da işaret edelim. Söyleşideki çözümlemenin geçerliliği, böylece, yeni hesaplamalar ve verilerle de doğrulanıyor (*Yazarın 2010 notu*).

[1] *Express* dergisiyle Ocak 2006'da yapılan söyleşi. İçerik aynen korunarak bazı ifadeler düzeltilmiş ve kısaltılmıştır. (*Yazarın 2010 notu*)

Krizin İlk Ayları

[1] *Express* dergisiyle Şubat 2009'da yapılan söyleşi. İçerik aynen korunarak bazı ifadeler düzeltilmiş ve kısaltılmıştır (*Yazarın 2010 notu*).

[2] 13 kriz ayı (Ekim 2008-Ekim 2009) boyunca kayıt-dışı para girişi ilk verilere göre 18.8 milyar dolara çıktı. Merkez Bankası bir ara bu toplamın 4.5 milyar dolarının kaynağının belirlendiğini (ülke dışından kayıtlı para getiren Türkiyeliler olduğunu) ileri sürdü. Bu "düzeltme" sonunda kayıt-dışı döviz girişi 14.3 milyar dolara inmiş oldu (*Yazarın 2010 notu*).

[1] Bu çalışma, *Mülkiye,* Aralık 2007'de yayımlanan, "Dünya Ekonomisi ve Türkiye: 2007 Gözlemleri" başlıklı bir yazının geliştirilmiş, genişletilmiş biçimidir. (*Küreselleşme, Kriz ve Türkiye'de Neoliberal Dönüşüm,* Derleyenler: Nergis Mütevellioğlu, Sinan Sönmez, İstanbul 2009, Bilgi Üniversitesi Yayınları, s.1-24.) Bazı tablolar çıkartılmış; bulgular metne taşınmış, kısaltılmıştır (*Yazarın 2010 notu*).

[2] Bağımsız Sosyal Bilimciler'in 2007 Raporu, bu başlık altında yayımlanmıştır. (İstanbul 2007, Yordam Kitap)

[3] Bu konuda bk. Korkut Boratav, "2000/2001 Krizinde Sermaye Hareketleri", *İşletme ve Finans*, Eylül 2001, s.7-17; Yılmaz Akyüz ve Korkut Boratav, "The Making of the Turkish Financial Crisis", *World Development,* September 2003, Vol. 31, No. 9, s. 1549-1566.

[4] Institute of International Finance, "yükselen piyasa ekonomileri" başlığı altında otuz ülkelik bir grup tanımlamaktadır. Bunların petrol ihracatçılarını dışlayarak ve 50 milyar doları aşan GSMH düzeyindekileri kapsayarak belirlenen 20 ülkelik bir grup dikkate alındığında, cari açık/GSMH oranı bakımından 2006'da Türkiye'yi aşan iki ülke vardır: Romanya ve Macaristan . (IMF, *World Economic Outlook*, September 2006, Tablo 31) Yenilenen GSYİH tahminleri nedeniyle bu karşılaştırmayı 2007'ye taşımadık.

[5] Cari işlem açığı sıralamasında Türkiye'nin önünde yer alan ülkeler, ABD, İspanya, Birleşik Krallık, Avustralya, İtalya ve Yunanistan'dır. (IMF, *Global Finance Stability Report,* April 2008, Şekil 1).

[6] Özgün metnin bu dipnotunda TCMB'nin ödemeler dengesi istatistiklerinin kalemlerinden hareketle "sıcak para" ve "borç yaratan/yaratmayan yabancı sermaye" öğeleri tanımlanmaktadır.

[7] Institute of International Finance, *Capital Flows to Emerging Market Economies*, March 6, 2008. Bu toplam Güney ve Doğu coğrafyasının otuz büyük ekonomisini içermektedir.

[8] Bu çalışmanın kapsamı dışında tutulan bir olguyu bu vesileyle vurgulayalım: Bu dönem boyunca Türkiye ekonomisine akan dış tasarruflar, ulusal tasarrufları kovalayan bir etki icra etmiştir.

[9] Metinde açıklanan dış kaynak türlerinin seyrini ve büyüme hızlarıyla bağlantılarını gösteren tablo çıkarılmıştır (*Yazarın 2010 notu*).

[10] Buradaki büyüme oranları, eski milli gelir serilerine dayanmaktadır.

[11] Morris Goldstein, *What Might the Next Emerging Market Financial Crisis Look Like?,* Institute of International Economy Working Paper No: 05-7, Temmuz 2005.

[12] İlgili tablo çıkarılmıştır. (*Yazarın 2010 notu*).

[13] Özgün metindeki tabloda, 2007 için "gelişmekte olan ülkeler" grubunun tümüne ve dört bölgeye ait yedi dış borç göstergesi, Türkiye göstergeleriyle karşılaştırılmaktadır. Bunların içinde tek bir oran (kısa vadeli/toplam dış borç oranı) dışında Türkiye göstergeleri "daha ağır, daha riskli"dir. 2007'de borç yaratan / toplam sermaye girişi oranı bakımından Türkiye ve O.Doğu ortalaması aynı oran (yüzde 51) ile liste başındadır; ancak, 2008'de Türkiye'nin oranı hızla yüzde 62'ye tırmanarak

bu göstergede de ön sıraya çıkmıştır.

[14] 2002 hareket noktası alınırsa, sonraki beş yılda Arjantin'in ortalama büyüme hızı yüzde 8,8; Türkiye'de ise yüzde 6,7'dir. Ancak, Arjantin'de 2000-2002 yılları arasında milli gelirdeki toplam daralmanın yüzde 16 oranında, Türkiye'de ise 1999-2001 arasında yüzde 9,5 oranında gerçekleştiğini dikkate almak gerekir.